

SLAVICA

TESTIMONIA NAJDAWNIEJSZYCH DZIEJÓW SŁOWIAN SERIA ŁACIŃSKA

Tom 3
ŚREDNIOWIECZE

Zeszyt 1b
NARRACYJNE ŹRÓDŁA WĘGIERSKIE
PISARZE Z WIEKU XI-XIV
(słownik)

Wydali
BARBARA GRUNWALD-HAJDASZ,
RYSZARD GRZESIK, ANNA KOTŁOWSKA,
WOJCIECH MĄDRY, ADRIEN QUÉRET-PODESTA

TESTIMONIA
NAJDAWNIEJSZYCH DZIEJÓW SŁOWIAN

Prace Slawistyczne. Slavica [Monographs in Slavic Studies. Slavica]

157

Redaktor Naczelna / Editor-in-Chief

Dr hab. Mariola Jakubowicz, prof. inst.,
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]

Rada Naukowa / Editorial Board

- Д-р ф.н., проф. Тетяна О. Черниш, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна [D-r f.n., prof. Tetiana O. Chernysh, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine]
- Dr hab. Rafał Górski, prof. inst., Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk; Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska [Institute of Polish Language, Polish Academy of Sciences; Jagiellonian University, Cracow, Poland]
- Prof. dr hab. Aleksandra Janowska, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice, Polska [University of Silesia in Katowice, Katowice, Poland]
- Prof. Igors Koškins, Latvijas Universitāte, Rīga, Latvija [University of Latvia, Riga, Latvia]
- Wur. prof. dr. / apl. Prof. Dr. Thomas Menzel, Serbski Institut / Sorbisches Institut, Bautzen / Budyšin, Deutschland [Sorbian Institute, Bautzen, Germany]

INSTYTUT SŁAWISTYKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1954-2024

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

TESTIMONIA NAJDAWNIEJSZYCH DZIEJÓW SŁOWIAN

SERIA ŁACIŃSKA

Tom 3
ŚREDNIOWIECZE

Zeszyt 1b
NARRACYJNE ŹRÓDŁA WĘGIERSKIE
PISARZE Z WIEKU XI–XIV
(słownik)

Wydali
BARBARA GRUNWALD-HAJDASZ, RYSZARD GRZESIK,
ANNA KOTŁOWSKA, WOJCIECH MĄDRY,
ADRIEN QUÉRET-PODESTA

POZNAŃ–WARSZAWA 2024

Recenzje wydawnicze [Editorial reviews]

Prof. dr hab. Józef Dobosz
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska
[Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland]

dr habil. László Tapolcai, Ph.D.
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország
[Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary]

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2024,
nr projektu 11H 16 0195 84.

[The publication of this volume was financed under the National Programme
for the Development of Humanities (NPRH) for 2017–2024, funded by the Minister
of Science and Higher Education of the Republic of Poland, Project No. 11H 16 0195 84.]

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja i korekta [Editing and proofreading]
Barbara Grunwald-Hajdasz, Dorota Leśniewska, Dorota Muszyńska-Wolny,
Szabolcs Németh

Skład [Typesetting]
Barbara Adamczyk

© Copyright by Barbara Grunwald-Hajdasz, Ryszard Grzesik, Anna Kotłowska,
Wojciech Mądry, Adrien Quéret-Podesta, 2024

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons
Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>),
which permits redistribution, commercial and noncommercial,
provided that the book is properly cited.

e-ISBN: 978-83-66369-70-2
ISBN: 978-83-66369-71-9
ISSN: 0208-4058 (Prace Slawistyczne. Slavica)
DOI: <https://doi.org/10.11649/978-83-66369-70-2>

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences]
ul. Jaracza 1, 00-378 Warszawa, tel. +48 22 827 17 41,
wydawnictwo@ispan.edu.pl, www.ispan.waw.pl

Spis treści

Wykaz skrótów.	7
Słownik	9
Wykaz map.	449
Mapy	450
Uproszczona genealogia Arpadów występujących w <i>Słowniku</i>	460
O wydawcach. Abstrakt.	461
About the editors. Abstract.	463

Wykaz skrótów

- AKMTF = Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. T. 1–4 (Györffy, 1963, 1987a, 1987b, 1998).
- An. = Anonimowego notariusza króla Béli *Gesta Hungarorum*.
- An. ang. = *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum* / *Anonymus, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians*, wyd. i tłum. M. Rady & L. Veszprémy; *Magistri Rogerii Epistola in miserabile Carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta* / *Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, wyd. i tłum. J. M. Bak & M. Rady (Anonymus & Master Roger, 2010).
- An. čs. = *Legendy a kroniky koruny uherské* (Pražák, 1988).
- An. niem. = *Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars* (Silagi & Veszprémy, 1991).
- An. pol. = *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska, opr. R. Grzesik (*Anonimowego notariusza króla Béli Gesta*, 2006).
- An. Pos. = *Annales Posonienses* / *Rocznik pozoński* (bratysławski).
- An. slc. = *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum* (Múcska, 2000).
- Bunyitay = *Statuta Capituli Varadiensis saeculi XIV*. (Bunyitay, 1886, ss. 6–14).
- CDSI. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, T. 1 (Marsina, 1971).
- CEU = *Chronica de Gestis Hungarorum e Codice Picto saec. XIV*. / *Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, tłum. i wyd. J. M. Bak & L. Veszprémy (*Chronica de Gestis Hungarorum*, 2018).
- Chron. Zagr. et Varad. = *Chronicon Zagradiense et Chronicon Varadiense* / *Kronika zagrzebska i Kronika waradyńska*.
- Cs. = D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. T. 1–3, 5; T. 4: A. Fekete Nagy, *Trencsén vármegye* (Csánki, 1890, 1894, 1897, 1913; Fekete Nagy, 1941).
- DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia, vol. 1 ab anno 1000 usque ad annum 1131*, wyd. Gy. Györffy (*Diplomata Hungariae antiquissima*, 1992).
- Hartw. = *Legenda św. Stefana pióra biskupa Hartwika*.

Jan z Goricy = *Kronika Jana z Goricy* w przekazie Baltazara A. Krčelicia.

Kéza = Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* / Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, wyd. L. Veszprémy & F. Schaer (Simon de Kéza, 1999).

Kézai = Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* / *Dzieje Węgrów Szymona z Kézy*.

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Kristó, Engel, & Makk, 1994).

Komp. = *Kompozycja kronikarska z XIV w.*

Kosmas = Cosmae Pragensis *Chronica Bohemorum* / *Kronika Czechów Kosmasa*

KWgP, red. dłuższa = *Kronika węgiersko-polska*, redakcja dłuższa.

KWgP, red. krótsza = *Kronika węgiersko-polska*, redakcja krótsza.

LdMA = *Lexikon des Mittelalters*, T. 1–9. München–Zürich 1977–1998.

Leg. mai. S. Steph. = *Legenda większa św. Stefana*.

Leg. św. Świerada = *Żywot św. Andrzeja-Świerada i Benedykta*.

Leg. S. Gerh. = *Legenda większa św. Gerarda*.

Libellus = *Libellus de institutione morum* / *Księżeczka nauk moralnych*.

Najstaršie = *Najstaršie rody na Slovensku. Zborník príspevkov zo sympózia o najstarších rodoch na Slovensku...* (Štulrajterová, 1994).

Relacja = *Relacja brata Ryszarda o podróży mnicha Juliana do Wielkich Węgier*.

RGH = *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Berlin 1973–2008, wyd. 2.

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, wyd. E. Szentpétery. T. 1–2 (Szentpétery, 1937, 1938).

SSS = *Słownik starożytności słowiańskich*. T. 1–8. Wrocław–Warszawa–Kraków 1961–1991.

Testimonia = *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*. Seria grecka: Z. 2.

Pisarze z V–X wieku (Brzóstkowska & Swoboda, 1989); Z. 3. *Pisarze z VII–*

X wieku (Brzóstkowska & Swoboda, 1995); Z. 4. *Pisarze z VIII–XII wieku*

(Brzóstkowska & Swoboda, 1997); Z. 5: *Pisarze z X wieku* (Brzóstkowska,

2009); Z. 6. *Pisarze wieku XI* (A. Kotłowska & Brzóstkowska, 2013). Seria ła-

cińska: T. 1. *Starożytność. Pisarze najdawniejsi* (Kotłowska & Grzesik, 2016).

Thur. II/1 = Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. T. 2. *Commentarii*:

Cz. 1. *Ab initiis usque ad annum 1301*, opr. E. Mályusz przy współpracy

I. Kristó (Thurocz, 1988a).

Tkalčić = *Statuta Capituli Zagradiensis saeculi XIV*, wyd. I. K. Tkalčić (Tkalčić, 1874).

Wykaz bpów zagrzebskich = *Statuta Capituli Zagradiensis saeculi XIV*, wyd. I. K. Tkalčić (Tkalčić, 1874, s. 5–7).

SŁOWNIK

Aba Samuel (*Aba, Abba, Samuel ... Oba, Samuel Dux Oba dictus*) był królem → Węgier w latach 1041–1044. Był przypuszczalnie synem siostry → Stefana I Świętego i wodza kabarskiego (→ Chazarowie), należąc do grona krewniaczego siostrzeńców pierwszego koronowanego monarchy Węgier (obok → Piotra Orseolo i Piotra Deljana). Urodził się w pierwszej dekadzie XI w. Przypuszczalnie na dworze swego kuzyna Piotra Orseolo pełnił funkcję → palatyna, czyli najważniejszego po monarsze urzędnika państwa. W 1041 r. wyniesiony na tron przez bunt przeciwko władzy Piotra. Swoje rządy zaczął od rozpoczęcia wojny z królem niemieckim → Henrykiem III z dynastii salickiej, popierającym Wenecjanina oraz od zamordowania 50 jeńców – zwolenników obalonego władcy. Dążąc do przywrócenia pierwotnej struktury społecznej, unieważnił obowiązywanie praw Stefana I Świętego i Piotra Orseolo, osłabił Kościół, którego duchowni wciąż wspierali jego przeciwnika, popierał tradycje pogańskie oraz napływających z Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) bogomiłów. Okrutnym postępowaniem zraził do siebie św. → Gerarda, który odmówił jego koronacji. Opierał się na niższych warstwach społecznych. Jego rządy szybko wzbudziły sprzeciw i wzmocniły siły Piotra Orseolo, który w 1044 r. wspomagany przez Henryka III ruszył na Węgry. 5 lipca 1044 r. doszło do bitwy pod → Ménfő koło → Győru, w której Aba Samuel został rozбитy. *Annales Altahenses* podają, że pojmany Aba został stracony, natomiast kroniki węgierskie piszą, że został zabity podczas ucieczki z pola bitwy w pobliżu → Cisy (czyli kilkaset kilometrów na wschód) przez stronnika Piotra. Jego ciało spoczęło w jednej z własnych fundacji kościelnych, w Feldebrő (tak Szymon z Kézy) albo w → Abasár (tak *Kompozycja kronikarska z XIV w.*). Warto wspomnieć, że w kronikach występuje przeważnie jako Aba, co anonimowy notariusz króla Béli wiąże z jego pobożnością. Imię to wywodzi się chyba z języków turekjskich i oznacza ‘ojca’, ‘przodka’. Jednak u Anonima i na bitych przez króla monetach pojawia się biblijne imię Samuel, rzadkie na ówczesnych Węgrzech (→ Biblijna etnogeneza Węgrów). Zdaniem Gyuli Kristó to dowód na wyznawanie judaizmu przez jego ojca, natomiast dla György Györffyego to ślad sojuszu Węgier Stefana I Świętego z Bułgarią cara Samuela w pierwszych latach XI w., którego znakiem było małżeństwo jednej z córek Stefana z Gabrielem Radomirem, synem Samuela, z którego narodził się wspomniany Piotr Deljan. *Kronika węgiersko-polska* na osobie Aby wzorowała sylwetkę Alby, palatyna węgierskiego, który uratował rzekomych synów Stefana. Aba Samuel był przedstawicielem rodu, który od niego przyjął miano Aba (→ Ed).

Źr.: An., c. 32; An. Pos., s. a. 1041, 1044; Kézai, c. 47–50, 58; Chron. Zagr. et Varad., c. 4; Jan z Goricy; Komp., c. 72–73, 76; KWGP, red. dłuższa, c. 7, 10–13.

Lit.: Bogyay, 1977, szp. 7; An. niem., 1991, s. 158 i przyp. 141; Szegfü, 1994j, ss. 592–593; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 61–67; L. Kiss, 1978/1997a, s. 47; Kéza, 1999, s. 111 i przyp. 2, s. 119 i przyp. 3; Györffy, 2003, ss. 452–456 i wg indeksu; An. pol., 2006, s. 112 i przyp. 203; Zsoldos, 2011, s. 15; Bagi, 2017, wg indeksu; CEU, 2018, s. 145 i przyp. 1.

Abád (*Obad*) był brodem przez → Cisę, leżącym na ziemiach → Kemej nadanych przez → Taksonya → Tonuzobie, który spoczął tu w grobie wraz ze swoją żoną. Opowiadanie anonimowego notariusza króla Béli osnute jest zapewne na lokalnej tradycji. W średniowieczu podstawą utrzymania ludności było zapewne rybołówstwo. Dziś po połączeniu z sąsiednią miejscowością Szalók jest to Abádszalók.

Źr.: An, c. 57.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 57; Dömötör, 1961, ss. 21, 25, 43–48; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 64–65.

Abasár (*palus Albe regis*) to miejscowość w → komitacie Heves w pobliżu miejscowości Gyöngyös na Pogórzu Matrzańskim (→ Mátra). W XI w. z fundacji przypuszczalnie → Aby Samuela powstał tu klasztor benedyktyński pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny będący rodowym klasztorem rodu Aba. Spoczął tu również zabity król → Węgier – być może było to drugie jego miejsce spoczynku (pierwszym mógł być klasztor w Feldebrő). W *Kronice węgiersko-polskiej* nazwa ta przełożona została właściwie na łacinę jako *palus Albe regis* – błota króla Alby. Chybiona jest próba Ryszarda Grzesika lokalizacji tego miejsca na Rakowym Polu (Rákos-mező; → Rákos) pod Pesztem (→ Pest).

Źr.: Kézai, c. 50 (bez wymienienia nazwy); Chron. Zagr. et Varad., c. 4 (bez wymienienia nazwy); Komp., c. 76 (błędnie jako Sarus = Szarysz); KWgP, red. dłuższa, c. 13 (jako błoto króla Alby).

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 19–20, 39–40; AKMTF, 1987, T. 3, s. 130; Thur. II/1, 1988, ss. 167, 298; B. Kovács, 1994a, s. 27; Grzesik, 2003d, s. 99 i przyp. 196; Csákó, 2014, ss. 326, 328.

Abaújvár (*Aba Uywar, Novum Castrum*) to gród drewniano-ziemny wybudowany według tradycji przez → Abę Samuela, czyli powstały przypuszczalnie w pierwszej połowie XI w. Mógł być siedzibą rozległego → komitatu Újvár, z którego wykształciło się w XIII w. kilka dalszych komitatów. Kamienny zamek postawiono przypuszczalnie dopiero po najeździe tatarskim (→ Tatarzy). W XIV w. był on własnością Drugetów. Na grodzie odkryto ślady kościoła użytkowanego od XI do XIV w. W 1046 r. wracający z Rusi (→ Ruś, Rusini) synowie → Wazula, → Andrzej I i → Lewenta (2) mieli się w Abaújvárze spotkać z → Watą. W 1106 r. gród został zajęty przez → Álmosa (2), gdzie następnie oblegał go → Koloman Uczony.

Źr.: Komp., c. 82, 147.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 197, 220; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 58–62; Gábor & Nováki, 1976, ss. 37–50; Gy. Kristó, 1988, ss. 398–411; M. Wolf, 2001, ss. 179–198, zwł. ss. 179–182.

Abel w krótszej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* miał być starszym synem → Stefana I Świętego po śmierci św. → Emeryka. Król miał doczekać się jeszcze jednego syna, → Béli (rzekomego 2). Przekaz ten jest sprzeczny z wersją redakcji dłuższej, która przypisuje mu trzech synów po śmierci Emeryka: → Lewentę (1), → Piotra (5) i Béłę. Jak widać, w przekazie redakcji krótszej zniknął gdzieś jeden

z synów, może Lewenta, a Abel byłby odpowiednikiem Piotra, choć Martin Homza widzi w nim również projekcję → Béli I. Oczywiście cała ta wyliczanka genealogiczna *Kroniki* jest całkowicie fałszywa i stanowi projekcję konfliktów o władzę rozgrywających się między przedstawicielami linii → Wazula dynastii Arpadów (→ Arpad) oraz ich kuzynami, a także między samymi potomkami Wazula, które są tematyką znaczącej części naszych ekscerptów.

Źr.: KWgP, red. krótsza, c. 10.

Lit.: Homza, 2009, s. 167 i przyp. 120.

Achtum → Ajtony

Adalbertus → Béla I

Adelajda (*Adylheyda*; *Athleita*) w *Kronice węgiersko-polskiej* przedstawiona jest jako siostra → Mieszka I, księżna krakowska (→ Kraków) i żona księcia → Gejzy (1), matka → Stefana I Świętego, która dzięki swoim cnotom i darowi przekonywania nawróciła męża na chrześcijaństwo. Problemem była sprzeczność tej informacji z przekazem *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, gdzie jako jedyna żona Gejzy wymieniona jest → Sarolt. Rozwiązywano ją przez przyjęcie, że Gejza miał dwie żony: Sarolt, propagatorkę chrześcijaństwa wschodniego oraz poślubioną po jej śmierci Adelajdę, propagującą chrześcijaństwo zachodnie (tak Oswald Balzer, Stanisław Zakrzewski, Mór Wertner, Szabolcs de Vajay), bądź odwrotnie, pierwszą była Adelajda (Stanisław Kętrzyński). Stanisław Kętrzyński utrzymywał, że była macochą Stefana I Świętego, zaś Oswald Balzer uznał, że była jego rodzoną matką. Wśród badaczy przekonanych, że Gejza miał tylko jedną żonę, część przyjmowała, że była nią Adelajda (np. Józef Widajewicz, ostatnio Martin Homza), inni, że była to Sarolt (np. Henryk Łowmiański, Gerard Labuda i György Györfy). Martin Homza zauważył, że postać Adelajdy, niezależnie od jej rzeczywistego istnienia, jest osnuta na toposie literackim *mulier suadens* – przekonującej kobiety. Wydaje się, że w rzeczywistości opowiadanie o Adelajdzie przeniesione zostało przez środowisko krakowskich możnych wspierających politykę Leszka Białego i dążących do ścisłego sojuszu z → Węgrami w fałszywy kontekst czasowy. Wydaje się, że pierwotnie chodziło o małżeństwo → Béli I z nieznaną z imienia księżniczką polską (Adelajdą? → Polacy, Polska). Wydaje się, że opis dobrze pasowałby do niej, łącznie z faktem nawrócenia przyszłego króla Węgier, wywodzącego się z pogańskiej rodziny → Wazula.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 3–4, 6 (bez wymienienia imienia); KWgP, red. krótsza, c. 3–4 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Wertner, 1892a, ss. 27–31; Balzer, 1895, ss. 26–35; S. Zakrzewski, 1925, ss. 229–240; Widajewicz, 1953, ss. 59–60; S. Kętrzyński, 1961, s. 670; De Vajay, 1962, ss. 49–57; Łowmiański, 1962, s. 124; Dowiat, 1965, s. 12; Labuda, 1970a, ss. 359–360; Wasilewski, 1988a, s. 33; Labuda, 1992,

s. 177; Grzesik, 1999a, ss. 131–136; Homza, 2002, ss. 110–143; 2009, ss. 60–71 i wg indeksu; Grzesik, 2016b, ss. 70–71; 2021a, ss. 307–314.

Admont (*Agmund*) to miejscowość położona w północno-zachodniej części dzisiejszej → Styrii, nad rzeką Anizą (niem. Enns). Pierwsza wzmianka nazwy Admont pochodzi z IX w. (*in Ademundi valle*). Według niektórych badaczy nazwa Admont jest słowiańskiego (→ Słowianie) pochodzenia i ma oznaczać głębsze miejsce w rzece. W 1074 r. założono w Admoncie benedyktyński klasztor, który stoi do dzisiaj i posiada słynną na cały świat największą bibliotekę klasztorną. W średniowieczu istniał tam również żeński klasztor, w którym Zofia, córka → Béli II Ślepego, była zakonnicą.

W źródłach węgierskich Admont pojawia się wyłącznie jako miejsce schronienia żony i matki króla → Salomona (1) po wypędzeniu tego władcy z → Węgier po przegranej bitwie pod → Mogyoród w 1074 r. Owa informacja znajduje się w dziele Szymona z Kézy, który jednak nie wspomina o matce, oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*

Źr.: Kézai, c. 61; Komp., c. 126, 136.

Lit.: Krause, 1977, szp. 156–157; Naschenweng, 2000a, ss. 71–188; 2000b, ss. 189–212; Lochner von Hüttenbach, 2008, ss. 23–69, zwł. ss. 33–34.

Adrianopol (*Idropolis; Ydropolis*) to miasto ok. 220 km na północny zachód od → Konstantynopola, dzisiejsze Edirne w tureckiej części Tracji. Było ono siedzibą trackich Odryzów, przez cesarza Hadriana nazwane swoim imieniem, przez co późniejsza tradycja jemu przypisywała jego założenie. Miasto od czasów starożytnych było wielkim ośrodkiem handlowym leżącym na skrzyżowaniu dróg oraz centrum administracyjnym i wojskowym (obrona granic Imperium przed najazdami „barbarzyńców”, w tym → Słowian). Po powstaniu Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) jako centrum obrony Bizancjum (→ Grecja, Grecy) stał się siedzibą temy Macedonii (→ Macedonia). Parokrotnie na krótko zajęty przez Bułgarów. W naszych ekscerptach wymieniony wyłącznie jako miejsce, do którego rzekomo docierały wyprawy węgierskie.

Źr.: Kézai, c. 42; Komp., c. 62.

Lit.: Gruber, Weiß, & Kreiser, 1977, szp. 167–168; Swoboda, 1982a, ss. 338–340; Thur. II/1, 1988, s. 235.

Adriatyckie Morze (*Mare Adriaticum*) to morze rozdzielające Półwysep Apeniński i Bałkany oraz stanowiące północne odgałęzienie Morza Śródziemnego. W starożytności wschodnie wybrzeże Adriatyku było zaludnione przez Ilirów i Celtów (na północy) oraz przez Greków (na południu); po podboju całej Italii Republika Rzymska zaczęła zdobywać również wschodnie wybrzeże Morza Adriatyckiego. Konsekwencją rzymskiego podboju było utworzenie prowincji Illyricum, która

została później podzielona na prowincje → Dalmację i → Panonię; wynikiem podboju rzymskiego była też silna romanizacja wschodniego wybrzeża Adriatyku, której efekty były bardzo trwałe, zwłaszcza w → Istrii oraz w Dalmacji (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Z biegiem czasu ulegały one stopniowej i pogłębiającej się sławizacji. We wczesnym średniowieczu panowanie nad wschodnim wybrzeżem Morza Adriatyckiego było przedmiotem rywalizacji między Bizancjum (→ Grecja, Grecy), Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie) i Chorwacją (→ Chorwaci, Chorwacja); po unii personalnej Chorwacji z → Węgrami, królowie węgierscy starali się opanować północno-wschodnie wybrzeże Adriatyku, co spowodowało ostry i trwały konflikt między Węgrami i Wenecją o władzę nad miastami dalmatyńskimi.

W węgierskich źródłach Morze Adriatyckie pojawia się najpierw w relacji o czynach → Attyli w dziele Szymona z Kézy. Kronikarz twierdzi, że rodzimi mieszkańcy Panonii, → Pamfilii, → Frygii, → Macedonii i Dalmacji uciekli do → Apulii, przekraczając Adriatyk za zgodą władcy → Hunów. W następnym rozdziale Szymon opisuje wyprawę Attyli do Panonii, Karyntii (→ Karantanie, Karyntia), → Styrii i Dalmacji; przy tej okazji kronikarz opowiada, że władca Hunów rozkazał spalić miasta Salonę oraz → Split i dodaje, że owe miasta leżą nad Adriatykiem. Wątki te znajdują się również w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, ale dzieło Szymona z Kézy zawiera jeszcze jedną wzmiankę o Morzu Adriatyckim. W opowieści o królu → Salomonie (1), kronikarz twierdzi bowiem, że w czasach panowania → Władysława I Świętego, Salomon ubrał się w habit mnicha i udał się najpierw do → Székesfehérváru, a potem na wybrzeże Adriatyku, dokładniej do miasta → Pula, gdzie spędził resztę swego życia.

Źr.: Kézai, c. 14–15, 61; Komp., c. 14–15.

Lit.: Kaczmarek, 1976; Ivšić, 2012, ss. 97–119; Ivetić, 2021.

Afryka (*Affrica*) to drugi największy kontynent na Ziemi, otoczony przez Ocean Atlantycki, Ocean Indyjski oraz Morze Śródziemne, oddzielony od → Europy przez Cieśninę Gibraltarską, natomiast od → Azji przez Kanał Sueski. W starożytności oraz w średniowieczu część tego kontynentu, która była znana Europejczykom, tworzyła jedną z trzech (razem z Azją i z Europą) części ówczesnego świata; o popularności tego trójpodziału świadczy np. częsta obecność tzw. map typu O–T w średniowiecznych rękopisach. W źródłach węgierskich Afryka pojawia się tylko raz, mianowicie w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, gdzie autor wspomina, że Cham, syn Noego, udał się do Afryki, gdzie mieszka większość jego potomków (→ Biblijna etnogeneza Węgrów).

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: R. Hennig, 1944–1953; Leszczycki 1962, ss. 23–30; A. Zierhoffer, 1967, s. 412 nn.; Desounges, 1978; Gruber, Labib, & Claramunt, 1977, szp. 197–200; Sirko, 1999, s. 33.

Agmánd (*Ogmand*) miał być ojcem → Apafarkasa i zwiadowcą → Téténia, który nakłonił go do zajęcia → Siedmiogrodu. W średniowieczu posiadłości rodu Agmánd znajdowały się w siedmiogrodzkich (→ Siedmiogród) → komitatatach Szolnok Wewnętrzny (Belső-Szolnok), Kolozs i Szilágy. Imię jego rzekomego syna mogło być przydomkiem Agmánda o charakterze totemicznym i znaczy Ojciec Wilk. Zresztą w narracji anonimowy notariusz króla Béli, charakteryzując jego działalność, odwołuje się do postaci lisa.

Źr.: An., c. 25.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 76–78; Györffy, 1948b/1993, s. 121; An. čs., 1988, s. 244; An. niem., 1991, s. 162 i przyp. 174; An. pol., 2006, s. 100 i przyp. 168; An. ang., 2010, s. 60 i przyp. 2.

Ajtony (*Achtum, Acthum, Ohtum*), zdaniem anonimowego notariusza króla Béli, miał być potomkiem → Galáda. Kronikarz wie, że przebywał w swoim grodzie nad → Maruszą, gdzie zabił go → Csanád za ciągłe bunty przeciwko → Stefanowi I Świętemu. Zwycięzca otrzymał rękę wdowy po Ajtonyu oraz jego majątek i gród, który został przemianowany na → Csanád i stał się stolicą nowego → komitatu. Więcej informacji przynosi *Legenda większa św. Gerarda* (św. → Gerard), która nie zna pochodzenia Ajtonya, wie natomiast, że ochrzcił się w Widyńiu (→ Bodony), skąd sprowadził duchownych i zakonników do stołecznego Marosváru, który stał się ośrodkiem kultury chrześcijańskiej w wydaniu bizantyńskim (→ Grecja, Grecy). Mimo to miał być poganinem mającym siedem żon (przypomina się tu informacja naszego Anonima tzw. Galla o siedmiu nałożnicach pogańskiego → Mieszka I). Jego zaufanym wojskowym był → Csanád, który uciekł do Stefana i na czele jego wojsk wyruszył przeciwko swemu dotychczasowemu chlebobdawcy. W bitwie, która miała miejsce pod → Nagyósz (dziś Tomnatic), Ajtony stracił życie, a jego odciętą głowę dostarczono Stefanowi.

W nauce uznaje się, że Ajtony był księciem Banatu podobnie jak jego domniemany przodek Galád. Zdaniem György Györffyego był władcą Czarnych → Węgrów, wśród których misję prowadził św. → Bruno z Kwerfurtu, przebywający wśród nich w latach 1003–1004 i ponownie od wiosny 1005 do początku 1008 r. Już po opuszczeniu Czarnych Węgrów dotarła do niego wiadomość o ich nawróceniu i przyjęciu przez nich papieskiego legata. Być może na 1008 r. należy datować klęskę Ajtonya, choć wydarzenie to umieszcza się w szerokich ramach chronologicznych (nawet do 1028 r., kierując się chronologią *Legendy św. Gerarda*, wyświęconego na biskupa w 1030 r.). György Györffy z buntem wiąże też ukrycie w ziemi tzw. skarbu z Nagyszentmiklós (dziś Sănnicolau Mare), zawierającego naczynia opatrzone częściowo tylko odcyfrowanymi inskrypcjami runicznymi, wskazującymi stylistyczne pokrewieństwo z artefaktami pochodzenia stepowego. Świadczyłoby to o tym, że wśród poddanych Ajtonya duży udział mieli Kabarowie (→ Chazarowie). Samo imię Ajtonya pochodzi z turkijskiego

słowa *altun* ‘złoto’. Przyczyną buntu było dążenie Ajtonya do całkowitej kontroli nad dochodami z handlu prowadzonego rzeką Maruszą, w tym dochodowego handlu siedmiogrodzką solą (→ Siedmiogród).

Źr.: An., c. 11, 44; Leg. S. Gerh., c. 5, 8.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 24–25; An. niem., 1991, s. 154 i przyp. 107–108; L. Szegfű, 1994a, ss. 32–33; Swoboda, 1991e, ss. 488–489; Györffy, 2003, ss. 202–218; An. pol., 2006, ss. 68–70 i przyp. 102, 104; A. Madgearu, 2005, ss. 34–35.

Ákos to ród, o którym pierwszą wzmiankę zawiera nasz ekscerpt mówiący o śmierci → Majnolta z rodu Ákos, stronnika → Borysa Kolomanowicza. Ród miał swe posiadłości w → komitacie Közép-Szolnok (Środkowym Szolnoku) nad rzeką Krasną, zaś w miejscowości Ákos (Acis) wybudowano klasztor benedyktyński pełniący funkcję klasztoru rodowego. Wielu członków rodu odgrywało ważną rolę na dworze władców w XIII i XIV w. Wśród nich wspomnieć należy kronikarza, → magistra Ákosa, pełniącego m.in. funkcję prokuratora przy opatce klasztoru sióstr dominikanek na → Wyspie Małgorzaty, którego kronika, tzw. *Gesta Hungarorum* z czasów → Stefana V, stała się podstawą *Kroniki Szymona z Kézy* oraz wszystkich kronik korzystających z tzw. *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 95–120; Thur. II/1, 1988, s. 166–167; Entz, 1994, s. 33; Szóvák, 1994a, s. 33; Petrovics, 1994a, s. 33.

Akwila (*Aquila*) to nazwa władcy → Węgrów w redakcji dłuższej *Kroniki węgiersko-polskiej*. Miał on być dobrym władcą, dzięki czemu jego królestwo położone we Wschodnich Węgrzech (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) obfitowało w bogactwa. Niesiony chęcią zaznania sławy rycerskiej zebrał najwybitniejszych wodzów spośród swego ludu i podbił → Europę, osiadając ostatecznie w międzyrzeczu → Dunaju i → Cisy, gdzie ustanowił zasady przekazywania władzy i podzielił ziemię między swych baronów, tworząc państwo. W postaci tej widać reminiscencje → Arpada pomieszanego z → Attylą, na którego wskazuje m.in. określenie go jako plagi Bożej, analogii do Attylowego bicia Bożego. Obraz ten stanowi chyba wczesny etap kształtowania się tradycji o pochodzeniu Arpadów od Attyli, która pod piórem Szymona z Kézy przekształciła się w tradycję o tożsamości huńsko-węgierskiej (→ Hunowie). Imię utworzone zostało może od nazwy → Akwilei, może od nazwy orła (*aquila*) albo też od wytwórcy namiotów, u którego mieszkał św. Paweł w Koryncie (Dz. 18,2 i nn.). Być może połączono w ten sposób dawną totemiczną tradycję o pochodzeniu rządzącej → Węgry dynastii od → turula z coraz popularniejszym na przełomie XII i XIII w. wywodeniem jej od Attyli, a Akwila byłby chrystianizacją i antropomorfizacją postaci turula.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 1–3, 5.

Lit.: Grzesik, 1999a, ss. 166–172; Grzesik & Kotłowska, w druku; Homza, 2009, wg indeksu; Veszprémy, 2013, ss. 25–44.

Akwilea (*Aquileia*) to miejscowość leżąca na Nizinie Friulskiej ok. 10 km od Morza → Adriatyckiego, nad rzeką Natissa/Natisone. Założona w 181 r. p.n.e. jako castrum rzymskie na miejscu zniszczonego grodu Wenetów. Jej nazwa pochodzi od łacińskiego przymiotnika *aquilus* ‘śniady’, ‘ciemnobrązowy’. Przez Akwileę przebiegał szlak bursztynowy do Karnuntum i nad Bałtyk. Znajdowały się tu dwa porty, na rzece oraz na położonej na lagunie wyspie Grado. Na przełomie III i IV w. uważana za czwarte co do znaczenia miasto Imperium Rzymskiego (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Została zniszczona w 452 r. przez → Hunów, co zauważają wszystkie kroniki średniowieczne opisujące epokę huńską, w tym *Kronika Szymona z Kézy* w przytaczanym przez nas fragmencie. Tylko *Kronika węgiersko-polska* każe → Attyli (a właściwie → Akwili) założyć to miasto. Zniszczeniu uległa też w czasie najazdu → Longobardów w 568 r. Ludność schroniła się na wyspie Grado, tworząc tam ośrodek miejski zwany Nową Akwileą. Jednak część mieszkańców, jak się wydaje, wróciła do starej Akwilei i ją odbudowała. Wcześniej przed Hunami mieszkańcy Akwilei i innych miast północnowłoskich chronili się na wyspach laguny, gdzie założyli Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie).

Według rodzinnej tradycji Kościół akwilejski miał zostać założony przez św. Marka Ewangelistę i jego domniemanego ucznia Hermagorasa. W 285 r. spotykamy biskupa Hilariusza jako przełożonego tamtejszej gminy chrześcijańskiej. Powstanie biskupstwa datuje się na ok. 314 r., zaś między 361 a 374 r. zostało ono podniesione do rangi arcybiskupstwa dla prowincji Veneto i → Istrii. Jej kompetencje rozszerzano w miarę upadku kolejnych ośrodków kościelnych, m.in. → Sirmium, na → Panonię, Sawię i zachodnie Iliricum. W 558 r. w związku ze sporami chrystologicznymi i narzuconym przez cesarza Justyniana potępieniem tzw. *Trzech Rozdziałów*, czyli pism teologów antiocheńskich próbujących pogodzić nestorianizm z monofizytyzmem, arcybiskup Paulinus I, sprzeciwiając się potępieniu, ogłosił schizmę i przybrał tytuł patriarchy, zaś po 10 latach zbiegł przed Longobardami na wyspę Grado. Stało się to początkiem rozłamu w metropolii na dwa patriarchaty. W Grado powołany został pod naciskiem bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) Candianus (607–612), który uznał zwierzchność papieża. Jego następcy, noszący tytuł patriarchy, wspierani byli przez → Konstantynopol, a od X w. coraz częściej rezydowali w Wenecji, by przenieść się tam na stałe w 1156 r. Z kolei w Akwilei Longobardowie powoływali swoich patriarchów początkowo wiernych schizmie. W 774 r. Akwilea znalazła się pod panowaniem frankijskim (→ Frankowie), a patriarchowie zaczęli współpracować z nową władzą i duchowieństwem bawarskim (→ Bawaria, Bawarzy). Na

początku IX w. patriarchowie Ursus (802–807) i Maksencjusz wysunęli pretensje do rozciągnięcia swej jurysdykcji na ziemie niegdyś podległe diecezji aż po → Dunaj. Kolidowało to z jurysdykcją nowego arcybiskupstwa salzburskiego. Spór rozstrzygnął w 803 i ponownie 811 r. Karol Wielki, rozgraniczając ziemie salzburskie i akwilejskie wzdłuż → Drawy. W ten sposób pod jurysdykcją Akwilei znalazła się ludność słowiańska w Karyntii (→ Karantanie, Karyntia) i całej → Krainie oraz we → Friulu. Spory o prawo do używania tytułu patriarchalnego toczony z Grado zakończyły się w 1180 r. kompromisowym rozstrzygnięciem kurii rzymskiej przyznającej prawo do tytułu obu hierarchom.

Od 1077 r. patriarchowie akwilejscy byli panami Friulu i Krainy, a do 1106 r. – również Istrii, która przeszła potem we władanie Spannheimów. Angażowali się też w walki polityczne w → Niemczech.

Ludność słowiańska zamieszkała w okolicach Akwilei, sporadycznie osiedlając się w samym mieście. Samo duchowieństwo podejmowało misje wśród → Słowian, choć ich zasięg jest dyskutowany (na tereny Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy) zdaniem Wincentego Swobody dotarli misjonarze z Grado). Z Akwileą związana była Chorwacja (→ Chorwaci, Chorwacja) przed powołaniem biskupstwa w → Splicie. Utrzymywano kontakty z elitami słowiańskimi, o czym świadczy *Ewangeliarz z Cividale*, którego tekst zostanie w przyszłości opublikowany w jednym z kolejnych zeszytów *Testimoniów*. Akwilea w X w. znajdowała się na szlaku łupieskich wypraw → Węgrów. Rozdział trzydziesty piąty *Kroniki Szymona z Kézy* opisuje jedną z takich wypraw, pokazując przy okazji niemieckie powiązania patriarchów. Mistrz Szymon przytacza także podanie o założeniu Akwilei przez Trojańczyków, powołując się na *Kronikę Wenecjan*, w których strefie interesów to miasto znajdowało się w czasie jej pisania (koniec XIII w.).

Źr.: Kézai, c. 15–16, 35, 56; Komp., c. 15–16, 55; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Kos, 1955, wg indeksu (s. v. Oglej); Molè, 1961, ss. 9–10; Gruber & Schmidinger, 1979, szp. 827–828; W. Swoboda, 1982b, ss. 343–346; Daniélou & Marrou, ss. 325–326; Goldstein, 1995a, ss. 345–346 i wg indeksu; L. Kiss, 1978/1997a, s. 108; Grzesik, 2003d, s. 58 i przyp. 33; Gračanin, 2011, s. 26 i przyp. 14, ss. 29, 30, 31 i przyp. 38 i 40, ss. 58, 61 i przyp. 73, ss. 62, 67 i przyp. 118, ss. 150, 155 i przyp. 62, ss. 162, 179, 192, 193, 199 i przyp. 178, ss. 204, 205, 220 i przyp. 14, s. 239 i przyp. 47, ss. 259–262, 265–270.

Alamania → Niemcy

Alanowie to lud irańskiego pochodzenia prowadzący pierwotnie koczowniczy tryb życia; Alanowie byli uważani za jeden z największych ludów sarmackich. Z ich pierwotnej kolebki położonej nad Jeziorem Aralskim Alanowie wywędrowali w I w. p.n.e. na obszar między → Donem a Kaukazem. W kolejnym wieku część Alanów miała przekroczyć Don i osiedlić się na północ od Morza Azowskiego. W II w. n.e. inne plemiona Alanów osiedliły się na północnym Kaukazie nad

Morzem Kaspijskim. U schyłku następnego wieku część Alanów powędrowała do Kotliny Karpackiej; stamtąd Alanowie przenieśli się dalej na zachód i w 406 r. przekoczyli → Ren wraz z plemionami germańskimi. Ci właśnie Alanowie powędrowali następnie do Afryki Północnej (→ Afryka), gdzie zostali szybko zasymilowani z miejscowymi plemionami. Alanowie, którzy pozostali w regionie północnego Kaukazu, zostali około połowy VII w. podbici przez → Chazarów. Kultura alańska przetrwała na obszarze położonym między Donem a Kaukazem aż do najazdów tatarskich (→ Tatarzy); w Mołdawii oraz na → Węgrzech można też zauważyć zwłaszcza w toponimii wpływ ludu Jaszów (węg. Jászok), pochodzenia alańskiego, którego kultura przetrwała w Mołdawii do XIV w., a na Węgrzech aż do epoki nowożytnej. Dzisiaj jedynymi potomkami Alanów są Osetyńcy, mieszkający na Kaukazie.

W węgierskich źródłach Alanowie i ziemie przez nich zamieszkiwane pojawiają się głównie w opowieści o czynach przodków → Węgrów w Scytii (→ Scytia, Scytowie). W piątym rozdziale *Gesta Hungarorum* Szymona z Kézy oraz w piątym rozdziale *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* dowiadujemy się, że bracia → Hunor i Magor poślubili dwie córki władcy Alanów → Duli; według Szymona z Kézy wszyscy → Hunowie wywodzą się od tych dwóch alańskich księżniczek, podczas gdy autorzy *Kompozycji kronikarskiej* twierdzą, że obie księżniczki są przodkiniami „wszystkich Hunów lub Węgrów”. W następnym rozdziale swego dzieła Szymon z Kézy opisuje rzekę Don i twierdzi, że płynie ona przez ziemie Alanów oraz że dopływa do Morza → Okrągłego (Morze Azowskie). W szóstym rozdziale *Kompozycji kronikarskiej* także znajdujemy informację o tym, że Don wpływa do Morza Okrągłego; tekst nie wzmiankuje biegu Donu przez ziemie Alanów, ale podaje, że → Kytani i Alanowie mieszkają na północ od tej rzeki.

W *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) znajdujemy także wzmiankę o Alanii. W źródłach późnoantycznych oraz średniowiecznych termin Alania odnosi się do obszaru zamieszkiwanego przez Alanów, jednak jego lokalizacja nie jest dokładnie znana; przyjmuje się jednak ogólnie, że Alania znajduje się między rzekami Terek, Argun (lub raczej: Ardon) i Bolszaj Zelenczuk. W tekście *Relacji* Alania znajduje się na wschód od miasta → Matrica – utożsamianego z miastem Tamań przez wydawcę *Relacji* w *SRH*; według autora tej *Relacji* oba miasta są oddalone od siebie o 13 dni podróży, co skłania wydawcę *Relacji* w *SRH* do lokalizacji Alanii „w północnych stepach Kaukazu, 70 km od Tamania”. Autor *Relacji* twierdzi, że Alania jest zamieszkała przez chrześcijan i pogan, dodaje również, że na tym terytorium jest wiele miast. Według tekstu *Relacji* każde miasto jest poddane innemu księciu; autor twierdzi także, że zarówno książęta, jak i miasta nieustannie walczą między sobą.

Źr.: Kézai, c. 5–6; Komp., c. 5–6; Relacja.

Lit.: Kulakovskij, 1899; Melich, 1912, ss. 193–199; Bleichsteiner, 1918; Abaev, 1935, ss. 881–894; SRH, T. 2, s. 537 i przyp. 3; J. Németh, 1959; Sulimirski, 1970; Bachrach, 1973; Reinhard Wenkus, J. Ozols, 1973, ss. 122–126; Łowmiański, 1975, ss. 62–71; Wirth, 1978, szp. 266–267; Polevoi, 1979; Gabuev, 1999, s. 16; Alemany, 2000; Arzhantseva, 2007, ss. 59–73; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 120–122.

Alaptolma (*Oluptulma*, *Tulma*) miał być w przekazie anonimowego notariusza króla Béli synem → Ketela. Na podarowanych ojcu przez księcia → Arpada ziemiach wznosił gród → Komarno, w którym został pochowany wraz ze swym ojcem na sposób pogański.

Źr.: An., c. 8, 10, 14–15.

Lit.: → Ketel.

Alba, rzekomy → palatyn → **Aba Samuel**

Alba Iulia → **Białogród Siedmiogrodzki**

Alba Regalis → **Székesfehérvár**

Albert (1) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru, gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanádskiej (→ Csanád). Tekst *Legendy* podaje również, że Albert miał pochodzić z → Zalaváru i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na temat mnicha Alberta.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Albert (2), opat Stade, jak przedstawia go Jan z Goricy, powołując się na jego dzieło, działał w północnych → Niemczech w połowie XIII w. Przypuszczalnie ukończył szkołę katedralną w Bremie, a później wstąpił do klasztoru benedyktyńskiego w Harsfeldzie koło Stade. Wobec niezgody na przejście klasztoru na regułę cysterską w 1240 r. wstąpił do franciszkanów w Stade. Zmarł między 1256 a 1258/1261 r. Był autorem szeregu dzieł, np. wierszowanego podręcznika prawa kanonicznego *Raimundus* albo poematu trojańskiego *Troilus*. Był też autorem kroniki uniwersalnej, którą dopiero wydawcy nowożytni określili mianem *Annales Stadenses*. W dziele tym przedstawił dzieje świata od jego Stworzenia do Wcielenia. Epokę chrześcijańską przedstawił w formie rocznika, wykorzystując m.in. informacje przekazywane przez Bedę, Ekkeharda z Aury, Adama z Bremy i Helmolda z Bozowa. Kronika zachowała się tylko w jednym rękopisie z pierwszej połowy XIV w., przechowywanym w Wolfenbüttel, została też wydana z nieistnieją-

cego dziś rękopisu w 1587 r. Zdaniem części badaczy chorwackich kronika ta była podstawą dla Jana z Goricy, choć zdaniem Lujo Margeticia Jan mógł korzystać naraz i z prac Alberta, i Ekkharda z Aury, i z Kroniki wüzburgskiej.

Źr.: Jan z Goricy.

Inne Źr.: *Annales Stadenses auctore Alberto*, 1859, ss. 271–379.

Lit.: Patze, 1978, szp. 290; Margetić, 1993, ss. 14–16; Günther, 2010, T. 1, s. 25; *Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/86> (dostęp 3.08.2023).

Albert (3), najstarszy syn → Béli (rzekomego 2) pojawia się wyłącznie w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej*. Po śmierci ojca miał wstąpić na tron węgierski, rządzić pięć lat i umrzeć bezpotomnie. Jest to postać fikcyjna. Trudno powiedzieć, jaka rzeczywista osoba skrywa się za imieniem Albert.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Homza, 2009, s. 180 i przyp. 155.

Aldaryk → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Aleksander Wielki (*Magnus Alexander, Macedonicus*) → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Aleksandria (*Alexandria*) → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Aleksios I Komnenos był cesarzem bizantyńskim w latach 1081–1118 i założycielem dynastii Komnenów. Prowadził aktywną politykę zagraniczną. Na początku rządów zawarł pokój z Turkami seldżuckimi, co umożliwiło mu pokonanie w sojuszu z Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie) → Normanów sycylijskich (→ Sycylia) za cenę udzielenia Wenecjanom rozległych przywilejów handlowych. Walczył z najazdami → Pieczyngów, w 1087 r. podczas ich najazdu na północną część Bizancjum zginął sprzymierzony z nimi → Salomon (1). Podczas pierwszej krucjaty doszło do konfliktu cesarza z Bohemundem z Tarentu o władzę nad Antiochią, co spowodowało wrogie nastawienie bizantyńskiego cesarza do krzyżowców. Imię cesarza nie jest w ekscerpcie wspomniane.

Źr.: Komp., c. 134 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Maksimović, 1978, szp. 384–386; Thur. II/1, 1988, s. 399; CEU, 2018, s. 250 i przyp. 651.

Almás (rum. Almaș), rzeka w → Siedmiogrodzie, wypływająca z Gór Biharskich, lewy dopływ Samoszu (→ Szamos). Nazwa pochodzi od nazwy drzewa jabłoni (*almafa*, *almas* to przymiotnik ‘jabłkowy’, ‘jabłoniowy’). Jabłonie często rosły w pasie pogranicznym i tarasowały przejścia i górskie przełęcze. Dolina rzeki Almás stanowiła ważną oś komunikacyjną w → komitacie Kolozs. Dzisiejsza nazwa rumuńska została utworzona z nazwy węgierskiej.

Źr.: An., c. 26.

Lit.: Cs., 1913, T. 5, ss. 295–299, 302; AKMTF, T. 2, s. 143; L. Kiss, 1978/1997a, s. 71 (s. v. Almásháza); An. slc., 2000, s. 131 i przyp. 79; An. pol., 2006, s. 103 i przyp. 172.

Almási to ród wspomniany tylko w opisie wyprawy → Kolomana Uczonego na Przemysł w 1099 r. Miał należeć do niego komes → Öze. Zdaniem Józsefa Gericsa informacja o rodzie pochodzi z dwunastowiecznej przeróbki *Gesta Hungarorum*, podczas gdy dla György Györffyego wiadomość tę wprowadził dopiero Márk Kálti, a zapis *de genere* jest typowy dla XIV w.

Źr.: Komp., c. 145.

Lit.: Gerics, 1966, s. 5; Györffy, 1966, s. 29; Gerics, 1967, ss. 596–597; Thur. II/1, 1988, s. 415.

Álmos (1) (*Almus*) żył w latach ok. 819–895. Opis jego narodzin jest częścią historii o → turulu, czyli legendy dynastycznej Arpadów (→ Arpad). Według anonimowego notariusza króla Béli był synem → Ügyeka oraz → Emese, natomiast według *Kroniki Szymona z Kézy i Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* był synem → Elóda i nieznaney z imienia matki, a wnukiem Ügyeka. Jego imię miało wziąć się od widzenia, jakiego doznała Emese (*álm* ‘sen’), ale Anonim tłumaczy też, że był on święty, nawiązując do łacińskiego znaczenia (*almus* ‘życiodajny, szczodry, błogosławiony’). Ta przychylność, jakiej doznawał od sił nadprzyrodzonych (w opinii Anonima – od Boga), jest podkreślana bardzo często. Kroniki podnoszą też jego pierwszeństwo wśród innych wodzów/książąt węgierskich. Zdaniem Gyuli Kristó jego imię jest pochodzenia turkijskiego (*Almiš*) i oznacza ‘biorącego’, ‘kupującego’. Identyczne imię Almiš nosił ok. 920 r. jeden z książąt → Bułgarii Nadkamskiej. Znamienna była jego śmierć. Został on złożony w ofierze przez swoich poddanych, by odwrócić klęskę → Węgrów doznane od → Pieczyngów, podczas wyprawy na → Siedmiogród, do którego nie dane mu było wkroczyć. Przypomina to los Mojżesza, który tylko zobaczył Ziemię Obiecaną. Na tej podstawie przekonuje przypuszczenie Gyuli Kristó, że był prawdopodobnie władcą sakralnym – kende/→ kündü. Był ojcem Arpada. W nauce pojawiło się nieuzasadnione i odrzucone przypuszczenie, że jego szczątki kryje grób starowęgierski odkryty w → Zemplinie.

Źr.: An., Prohemium, c. 1–13, 19–20, 33, 57; Kézai, c. 27; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 26, 28.

Lit.: Göckenjan, 1978a, szp. 450; Kristó, 1994b, ss. 39–40; Spychała, 2011 (praca podstawowa w polskiej literaturze).

Álmos (2) był młodszym synem → Gejzy I i jego pierwszej żony Zofii oraz bratem → Kolomana Uczonego. Urodził się po 1070 r. Po śmierci ojca wraz z bratem wychowywany był na dworze stryja, → Władysława I Świętego, który uważał go za zdutniejszego do sprawowania władzy. Ok. 1091 r. został koronowany na króla Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), gdzie sprawował władzę do 1096 r. W za-

myśle Władysława rządy nad Chorwacją miały przysposobić go do władzy nad → Węgrami. Jednak po śmierci Władysława wobec wystąpienia brata popartego przez większość możnych musiał uznać jego koronację w 1096 r., w zamian za co otrzymał władzę w księstwie nitrzańsko-biharskim (→ Bihar; → Nitra). W 1098 r. zbuntował się przeciwko bratu, lecz dzięki mediacji możnych doszło do ich pojednania w Tiszavárkony na granicy domeny królewskiej i książęcej. Cieszył się poparciem cesarza → Henryka IV, w czym kontynuował tendencję ostatnich lat rządów Władysława I Świętego. Do ponownego buntu przeciwko bratu związanego z koronowaniem na współpanującego króla syna Kolomana, → Stefana II, doszło w 1106 r. Wówczas Álmos otrzymał wsparcie księcia polskiego (→ Polacy, Polska) → Bolesława III Krzywoustego. Doszło wtedy do pogodzenia braci pod → Abaújvárem, a Krzywousty wnet zawarł przymierze z Kolomanem. Álmos w 1107 r. udał się na pielgrzymkę do → Jerozolimy, a w tym czasie Koloman zlikwidował księstwo. Álmos osiadł w miejscowości → Dömös, gdzie ufundował kościół kapitulny i knuł spiski przeciwko Kolomanowi. W 1108 r. ściągnął na kraj wyprawę nowego władcy niemieckiego, Henryka V, która jednak nie odniosła skutku. Ok. 1115 r. został wraz z małoletnim synem oślepiiony, co miało wyeliminować jego i jego potomstwo z następstwa tronu. Ok. 1125 r. podjął próbę buntu przeciwko Stefanowi II. W wyniku klęski uciekł do Bizancjum (→ Grecja, Grecy), przybierając imię Konstantyn i tam zmarł 1 września 1127 r., zaś jego szczątki zostały później sprowadzone do → Székesfehérváru. Jego osoba była główną przyczyną wybuchu wojny węgiersko-bizantyńskiej w latach 1127–1129.

Álmos w 1104 r. ożenił się z Predslawą, córką Światopołka Izjasławowicza, siostrą Zbysławy, żony Bolesława Krzywoustego. Matka Światopołka (a zatem babka Predslawy), Gertruda Mieszkówna, była siostrą babki Álmosa i Kolomana, żony → Béli I (→ Adelajda). Ze związku tego narodzili się: Adelajda, przyszła żona księcia czeskiego (→ Czechy, Czesi) Sobiesława I, przyszły król → Béla II Ślepy oraz Jadwiga wydana za Adalberta Babenberga.

Álmos jest typowym przykładem odsuniętego od władzy członka dynastii, który wobec nieuregulowania jeszcze zasady następstwa tronu szukał swojej szansy w buntach i spiskach przeciwko szczęśliwшему bratu. W tym celu politycznie związał się z Cesarstwem (Rzeszą), wpisując się w ówczesny konflikt między papieżem a Cesarstwem po przeciwnej stronie niż oficjalna polityka państwa. Nasuwają się analogie jego osoby i Zbigniewa, starszego przyrodniego brata Bolesława Krzywoustego w Polsce. Choć Álmos nigdy nie został królem Węgier, to jego potomkami byli wszyscy późniejsi władcy węgierscy po bezpotomnej śmierci Stefana II.

Źr.: An. Pos. s. a. 1097, 1098, 1114, 1117; Chron. Zagr. et Varad., c. 8; Komp., c. 140, 142, 147, 150, 157.

Lit.: → Koloman Uczony oraz Makk, 1994a, s. 40.

Alpár (*Olpar*), dziś Tiszaalpár to miejscowość w środkowo-wschodnich → Węgrzech, w dawnym → komitacie → Csongrád, nad → Cisą w górę rzeki od Csongrádu. W kronice anonimowego notariusza króla Béli występuje jako gród, siedziba → Salana oraz jako puszcza (*sabulum*). Po raz pierwszy miejscowość wspomniana została w dokumencie fundacyjnym klasztoru w Hrońskim Beniadiku jako Nandirdi, w czym dostrzec można węgierską nazwę Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy) – *nándor*, *nándorok*. Posiadłości klasztoru obejmowały tereny na północ od dzisiejszej wsi. Ziemie środkowe z dzisiejszą miejscowością Tiszaalpár należały do biskupstwa wacowskiego (→ Vác), zaś południowe były własnością rodu → Bár-Kalán. W okolicy znajduje się Grecki bród, w którym miał potopić się trzon wojsk Salána rozbity przez → Węgrów. W rzeczywistości ziemie nad Cisą wraz z przeprawą w XII w. nadano greckiemu klasztorowi św. Dymitra w Sremskiej Mitrovicy (Szavaszentdemeter; → Sirmium), co potwierdził grecki dokument → Béli III z lat 1193–1196 zatwierdzony w 1218 r. przez papieża Honoriusza III. Gród ziemny, rzekoma stolica Salana, powstał dopiero w XII w. Okolice słynęły z rybołówstwa i rolnictwa. Nazwa pochodzi od turkijskiego słowa *alp er* ‘odważny’, ‘bohaterski’.

Źr.: An., c. 14, 16, 30, 38–40.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 667; AKMTF, 1987, T. 3, s. 325; Kristó, 1994zc, s. 677; L. Kiss, 1978/1997a, s. 49 (s. v. Abaújalpár); An. pol., 2006, s. 76 i przyp. 120; D. Báth, 2007, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/tiszaalpar-10E24/> (dostęp 22.09.2023).

Alpidzuri (*Alpzuri*, *Alplozuri*) to jeden z ludów scytyjskich (→ Scytia, Scytowie), który przez Szymona z Kézy wymieniony został obok → Prusów jako odrębny od nich lud, natomiast w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* utożsamia się oba te ludy. Nazwa Alpidzuri przejęta została od Jordanesa, który wymienia ich w gronie ludów podbitych przez → Hunów. János Thuróczy nazwy tej używa jako synonimu mieszkańców Ukrainy, natomiast Aeneas Silvius Piccolomini określa Alpidzurów jako Roksolanów – Rusinów (→ Ruś, Rusini). Oczywiście określenie to jest erudycyjne i nie ma nic wspólnego z rzeczywistą nazwą Rusinów, zamieszkujących kształtującą się wtedy Ukrainę.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 61; Kéza, 1999, s. 18 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 17 i przyp. 52.

Alpy (*Alpes*) to pasmo górskie w → Europie Zachodniej i Środkowej sięgające od Łazurowego Wybrzeża do Słowenii oraz → Węgier i obejmujące w dzisiejszych granicach tereny Francji (→ Francja, Francuzi), Monako, Włoch, Szwajcarii, → Niemiec, → Austrii, Lichtensteinu, Słowenii i Węgier (w okolicach → Sopronu). Jego najwyższy punkt stanowi Mont Blanc (4808 m n.p.m.). W węgierskich źródłach termin Alpy pojawia się dwukrotnie, ale w żadnym przypadku nie odnosi

się do całego masywu Alp. Pierwsza wzmianka o Alpach (jako *Alpes* bez dodatkowego przymiotnika) w tych źródłach znajduje się w relacji z podróży → Węgrów do Kotliny Karpackiej w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* i odnosi się do Alp Rusińskich, tj. do → Karpat. Druga wzmianka o Alpach znajduje się natomiast w relacji z podróży → Attyli i jego armii z → Akwilei do → Dacji i → Sławonii, zawartej w tekście krótszej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* w rękopisie M: stanowi tu zapewne błąd kopisty, ponieważ wszystkie inne przekazy tej kroniki piszą o → Alpach Karyńskich – w dłuższej redakcji tej kroniki pojawia się termin *Alpes Carintie*, zaś w redakcji krótszej tajemnicze *Alpes Tyrancie*.

Źr.: Komp., c. 26; KWgP, red. krótsza, c. 3 (rkp. M).

Lit.: R. Much, 1973, ss. 129–130; Wyss, Callies, & Büttner, 1973, ss. 191–198; Peyer, 1978, szp. 453–455; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 126–127.

Alpy Karyńskie (*Alpes Carintie*; *Alpes Tyrancie*) to część masywu → Alp położona w pobliżu Karyntii (→ Karantanie, Karyntia). W węgierskich źródłach termin Alpy Karyńskie pojawia się tylko w relacji o czynach → Attyli zawartej w tekście dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej*, podczas gdy krótsza redakcja zawiera nazwę *Alpes Tyrancie*; według dłuższej redakcji kroniki → Hunowie przekroczyli te góry w drodze od → Akwilei do Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i → Sławonii (krótsza redakcja podaje → Dację zamiast Chorwacji), co sugeruje, że może tu chodzić o Alpy Julijskie, leżące na pograniczu włosko-słoweńskim (najwyższy punkt tego masywu stanowi Triglav [2864 m n.p.m.]).

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 3, KWgP, red. krótsza, c. 3. Por. też → Alpy.

Lit.: Homza, 2009, s. 127 i przyp. 30.

Alpy Rusińskie (*Ruthenorum Alpes*) → **Karpaty**

Amanus → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Amīr al-mu’nimīn (*Miramammona*, *Miranniamona*) w przekazie *Historii huńskiej* był katalońskim przeciwnikiem → Hunów (→ Katalonia, Katalończycy). Imię zapisane w zniekształconej postaci jest właściwie tytułem kalifów i sułtanów od drugiego kalifa Umara (634–644) i oznacza obrońcę wiernych. Tytuł został zawłaszczony przez władców zachodnioislamskich (Maroko, Andaluzja). Postać jest oczywiście fikcyjna, natomiast odwołuje się do rzeczywistości, kiedy część Półwyspu Iberyjskiego (→ Hiszpania, Hiszpanie) podlegała władzy arabskiej.

Źr.: Kézai, c. 12; Komp., c. 12.

Lit.: Noth, 1978, szp. 535; Thur. II/1, 1988, ss. 102–103.

Anastazja, żona → Andrzeja I pojawia się parokrotnie w opowiadaniu *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, lecz nigdy nie wymienia się jej imienia. Nie znają go

również istniejące latopisy ruskie. Podaje je dopiero Jan Długosz. Z przekazu kronik węgierskich wiemy, że była Rusinką (→ Ruś, Rusini), matką → Salomona (1) i → Dawida, która czyniła wyrzuty swemu królewskiemu synowi, że słuchając nieroztropnych rad → Vida, doprowadził do konfliktu z kuzynem, → Gejzą I, który przegrał i utracił władzę. Za te wyrzuty o mało co nie została spoliczkowana przez syna. Przypuszczalnie zmarła na wygnaniu w → Niemczech, choć wiadomość o jej pochówku w → Admoncie jest mało wiarygodna (jej synowa po śmierci Salomona wyszła ponownie za mąż za Władysława Hermana). Wychoząc poza przekaz kronik, można dodać, że była najpewniej córką Jarosława Mądrego, jej imię pozostaje prawdopodobną hipotezą, powszechnie przyjętą przez badaczy (choć niekiedy z pewnymi wątpliwościami, por. Myrosław Wołoszczuk, Ryszard Grzesik). Przyczyniła się do fundacji klasztorów obrządku bizantyńsko-słowiańskiego w → Wyszehradzie i w → Tihany. Imiona jej synów zanurzone są w starotestamentowej duchowości ówczesnego Kościoła kijowskiego (→ Kijów, Kijowanie).

Źr.: Komp., c. 88 (bez wymienienia imienia – jej imię podaje Długosz, więc jest tylko ugruntowaną hipotezą), 121 (bez wymienienia jej imienia), 123 (bez wymienienia jej imienia), 126 (bez wymienienia jej imienia), 136 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Grzesik, 2003a, ss. 73, 171 i przyp. 590; Voloshchuk 2014, ss. 15, 44, 112, 139, 176.

Anastazy (*Anastasius*) → Astryk

Andrzej Andegaweński, syn → Karola Roberta, młodszy brat → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego). Urodził się 30 listopada 1327 r. Na mocy porozumienia z → Robertem Sycylijskim Andrzej poślubił jego wnuczkę, Joannę I neapolitańską, dziedziczącą prawa królewskie i otrzymał tytuł księcia Kalabrii. Chodziło o zjednoczenie linii węgierskiej i sycylijskiej (neapolitańskiej) Andegawenów i zapewnienie dzieciom pary tronu neapolitańskiego. Układ spotkał się z oporem innych przedstawicieli linii neapolitańskiej. W 1344 r. pod naciskiem → Elżbiety Łokietkówny, która osobiście udała się do Neapolu, Andrzej został koronowany na króla → Sycylii, lecz już rok później, w nocy z 18 na 19 września 1345 r. zginął w zamachu. Spowodowało to w 1348 r. najazd Ludwika Wielkiego na Neapol i ukaranie uczestników spisku (zginął wtedy Karol, książę Drača, syn → Jana Andegaweńskiego). Dla Andrzeja stworzono *Wielkie Legendarium Andegaweńskie*, jeden z najważniejszych węgierskich zabytków sztuki iluminatorskiej.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 21.

Lit.: E. Pasztor, 1979, szp. 601; Teke & Wehli, 1994a, s. 44; Sroka, 1999b, ss. 36–40; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 266, 295.

Andrzej Básztyly (*Andreas de genere Bastech*) był bratem → Rejnolda.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: → Rejnold.

Andrzej (*Andreas*) **Bátori** był biskupem waradyńskim (→ Wielki Waradyn) w latach 1329–1345, wcześniej był kanonikiem waradyńskim (1321), podkanclerzym (1324–1325) oraz w latach 1324–1329 prepozytem budzińskim.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., Wstęp.

Lit.: P. Engel, 1996, T. 2, s. 25.

Andrzej I (*Andrea, Andreas, Endre*) żył w latach ok. 1015 – koniec 1060 r., królem węgierskim był w latach 1046–1060. Tradycja kronikarska podaje, że był jednym z synów → Władysława Łysego (jego braćmi byli → Béla I oraz → Lewenta (2)). Jest ona jednak fałszerstwem. Same kroniki wywodzące się od *Gesta Ungarorum* (Kézai, rozdz. 55 i *Kompozycja kronikarska z XIV w.*, rozdz. 87) podają alternatywną wersję pochodzenia braci, odrzucając ją zarazem jako nieprawdziwą. Według niej byli oni synami → Wazula, starszego brata Władysława Łysego, znanego z zamiłowania do pogańskiego stylu życia, a także jego pogańskiej żony, co dyskredytowałoby w oczach kronikarza również jego potomków, wszystkich późniejszych władców → Węgier. Tymczasem tradycja ta, odrzucona przypuszczalnie przez przeróbkę *Gesta Ungarorum* w czasach → Gejzy II, poświadczona jest przez współczesne braciom *Roczniki altajskie* (*Annales Altahenses*) pod rokiem 1041, zawierają ją także *Kronika zagrzebska*, *Kronika waradyńska* oraz *Legenda większa św. → Gerarda*. Dlatego dziś przyjmuje się ją powszechnie. Andrzej wraz z braćmi wygnany został po oślepieniu ojca do Czech (→ Czechy, Czesi), stamtąd trafił do Polski (→ Polacy, Polska), z którą związał się Béla. Andrzej z Lewentą (2) ruszyli na Ruś (→ Ruś, Rusini), gdzie ponoć nie zostali przyjęci, pojechali zatem dalej do → Kumanów. Tutaj uwięzieni i oskarżeni o szpiegowanie na rzecz Rusi mieli zostać odesłani z powrotem. Przypuszczalnie w Kijowie (→ Kijów, Kijowanie) Andrzej ochrzcił się i otrzymał rękę córki Jarosława Mądrego, noszącej prawdopodobnie imię → Anastazja (podaje je dopiero Długosz). W 1046 r. obaj bracia wrócili na Węgry zaproszeni przez rebeliantów przeciwko władzy → Piotra Orseolo. Andrzej koronował się w → Székesfehérvárze w 1046 r. Wprowadził zakaz sprawowania kultów pogańskich. Ufundował trzy klasztory: grecki (albo ruski) w → Wyszehradzie oraz łaciński i obok niego ruski w → Tihany. Andrzej początkowo walczył z najazdami cesarza → Henryka III (1051, 1052), w 1058 r. zawarł z jego synem pokój przypieczętowany małżeństwem małoletniego syna → Salomona (1) z → Judytą, córką Henryka III, czyli siostrą → Henryka IV. Po śmierci Lewenty ok. 1048 r. sprowadził na Węgry Bélé, przyrzekając mu następstwo tronu po sobie. Jednak po narodzinach syna Salomona w 1053 r. zmienił zamiar i w 1057 r. koronował na króla Salomona, co wywołało protest Béli. Próba

wymuszenia na Béli zrzeczenia się tronu w Várkony w 1059 r., barwnie opisana przez kronikarzy, doprowadziła do wybuchu wojny, w której Andrzeja popierał cesarz Henryk IV, zaś Bélé polski książę → Bolesław II Szczodry. Andrzej pokonany przez Bélé w trakcie ucieczki do Niemiec został ciężko ranny przy bramie mosońskiej (→ Moson) i wkrótce zmarł na dworze królewskim w miejscowości → Zirc, gdzie później wystawiono klasztor. Pochowano go w Tihany. Andrzej oprócz Salomona miał też syna → Dawida, który również spoczywa w Tihany, a także → Jerzego (1), pochodzącego z nieprawego łoża. Ciekawostką jest, że *Kompozycja kronikarska*, mówiąc o Andrzeju sprzed koronacji, używa węgierskiej (pogańskiej?) formy imienia Endre, zaś po koronacji określa go łacińskim imieniem Andreas.

Źr.: An., c. 15; An. Pos., s. a. 1047, 1053, 1057, 1060; Kézai, c. 44, 52, 54–55 (bez wymienienia imienia), 57–58; Chron. Zagr. et Varad., c. 1, 5; Jan z Goricy; Komp., c. 29, 69, 78, 80–82, 85, 87 (bez wymienienia imienia); 88, 91, 93; Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Hóman, 1925, ss. 87–90; Györfy, 1979a, szp. 601–602; Klima, 1993, ss. 115–126; Gy. Kristó, 1994c, ss. 42–43; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 68–76; An. pol., 2006, s. 80 i przyp. 129; Rychlik i in., 2024, ss. 54–56.

Andrzej II urodził się ok. 1177 r. jako drugi w kolejności syn → Béli III oraz Agnieszki de Chatillon. W latach 1188–1189 władał → Haliczem osadzony przez ojca na tronie halickim i wygnany przez polskiego księcia Kazimierza Sprawiedliwego (→ Polacy, Polska). Po śmierci ojca w 1196 r. walczył o tron z bratem, Emerykiem (→ Emeryk, syn Béli III), został → banem → Sławonii, ciesząc się dużym stopniem niezależności. Po śmierci brata i jego syna Władysława III został w 1205 r. koronowany na króla → Węgier. Jego polityka rozdawania stronnikom dóbr, dzierżawy dochodów Izmaelitom (→ Saraceni) i → Żydom oraz preferowanie przybyszów z Niemiec, forowanych przez jego żonę, Gertrudę mezańską (→ Merania), która *notabene* była rodzoną siostrą św. Jadwigi Śląskiej, spowodowały zawiązanie spisku panów węgierskich – wspierających niegdyś Emeryka – oraz rycerstwa służebnego (serwiensów; → Jobagionowie), w wyniku którego w 1213 r. królowa zginęła w zamachu. Na króla wysunięto najstarszego syna Andrzeja II, przyszłego → Bélé IV. Król w 1215 r. poślubił Jolantę, córkę cesarza łacińskiego Pierre’a Courteneya. W 1217 r. udał się na nieudaną krucjatę do Ziemi Świętej. Fiasko jego polityki wewnętrznej spowodowało coraz większe uzależnienie od możnych i serwiensów. Wydana w 1222 r. *Złota bulla* zrównywała prawnie serwiensów z możnymi, nadając im wolność osobistą, zwalniając od podatków oraz ograniczając obowiązek służby wojskowej do obrony kraju. Król zobowiązywał się do nieobsadzania urzędów cudzoziemcami, zwoływania corocznego zgromadzenia stanowego w dzień św. Stefana w → Székesfehérvárze, a także przyznawał poddanym prawo oporu wobec monarchy naruszającego jej postanowienia. *Bulla* była kamieniem milowym w kształtowaniu się węgierskie-

go stanu szlacheckiego. Polityka zagraniczna Andrzeja II koncentrowała się wokół Halicza, który chciał włączyć na trwałe do domeny Arpadów (→ Arpad). Początkowo popierał Daniela Romanowicza, potem sprawował władzę osobiście lub za pośrednictwem swych namiestników, następnie tron objął jego średni syn Koloman (żonaty z Salomeą, córką Leszka Białego, przyszlą błogosławioną Kościoła rzymskokatolickiego), wreszcie w porozumieniu z księciem Mściśławem Udatym (→ Mściśław (2)) wspierał swego najmłodszego syna, Andrzeja, który najpierw poślubił córkę Mściśława i osiadł w Przemyślu, lecz w wyniku poparte go przez ojca buntu zajął tron halicki, sprawując władzę aż do śmierci w 1234 r. Wydarzenia te znalazły odzwierciedlenie w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* i stały się przesłanką do datowania *Kroniki* na przełom lat dwudziestych i trzydziestych XIII w.

Andrzej II zmarł 21 września 1235 r. W naszych ekscerptach przedstawiany jest jako ojciec Béli IV oraz św. → Elżbiety, a także dziadek → Andrzeja III, który był synem Stefana, pogrobowca urodzonego z jego trzeciej żony, Beatrix d'Este, wygnanej z powodu podejrzenia o zdradę.

Źr.: Kézai, c. 72; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp, c. 20.

Lit.: Bogay, 1979a, szp. 602; Gy. Kristó, 1994d, s. 43; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 229–245; Voloshchuk, 2014, wg indeksu; Rychlík i in., 2024, ss. 63–66.

Andrzej III urodził się ok. 1265 r. w Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie – stąd określany był Wenecjaninem), zmarł 14 stycznia 1301 r., w dzień św. Feliksa, kapłana z Monte Pincio koło → Rzymu, był ostatnim królem węgierskim z rodu Arpadów (→ Arpad). *Kroniki zagrzebska* i *waradyńska* słusznie podają, że był wnukiem → Andrzeja II. Jego ojciec Stefan był nieuznanym przez braci synem króla i jego trzeciej żony Beatrix d'Este, urodzonym dopiero po śmierci ojca i wygnaniu matki. Już na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIII w. został wysunięty jako pretendent do tronu przez ród Kőszegich, skłóconych z → Władysławem IV Kumańskim. Trzydzieści dni po niespodziewanej śmierci Władysława, 23 lipca 1290 r. został koronowany na króla → Węgier jako kandydat rywalizujący z pretensjami Habsburgów i Andegawenów. Władzę objął w czasie pogłębiającego się rozbitcia Węgier na zwalczające się frakcje magnackie. Próbował je osłabić przez umocnienie praw średniego rycerstwa, ugruntowując tym samym prawa szlacheckie. Zawarł sojusz z walczącym o tron krakowski (→ Kraków) księciem sandomierskim → Władysławem Łokietkiem, poślubiając jego bratanicę Fenennę, z którą miał córkę Elżbietę, lecz po jej śmierci w 1295 r. związał się z obozem habsburskim, poślubiając Agnieszkę, córkę Albrechta Habsburga, księcia austriackiego i styryjskiego (→ Austria; → Styria). Małżeństwo nie doczekało się potomstwa.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Bogay, 1979b, szp. 603; Zsoldos, 1994a, ss. 43–44; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 282–288; Grzesik, 2022b, ss. 234, 236–240; Rychlik i in., 2024, ss. 75–76.

Andrzej Świerad, jak powszechnie się uważa, pochodził z północnych terenów ziemi sądeckiej, gdzie Dunajec – opuszczając Kotlinę Sądecką – przedziera się przez pasmo Beskidu Wyspowego. O jego lokalnym kulcie skupiającym się wokół Tropia wiedział Jan Długosz, ale już w 1307 r. → Władysław Łokietek wystawił przywilej dla Gniewomira, syna Zbrośława, dziedzica *de sancto Sweradio*. Dzięki badaniom archeologiczno-architektonicznym wiemy, że kościół w Tropiu jest kościołem romańskim powstałym być może jeszcze w XI w. Zachowały się resztki polichromii zapewne przedstawiającej świętych władców węgierskich, co wskazywałoby na dawne związki Tropia z → Węgrami. Nie ma żadnych podstaw hipoteza Imre Boby, że pod toponimem „de terra Poloniensium” należy rozumieć istryjską → Pułę, gdzie nie odnotowano śladów kultu Świerada. Zresztą wątpliwości co do polskiego pochodzenia świętego nie miał już autor *Legendy większej św. Stefana*, który z Polski (→ Polacy, Polska) niesłusznie wywodził też ucznia Świerada → Benedykta, o czym nic nie wspomina *Legenda św. Andrzeja Świerada*, będąca jednym ze źródeł hagiografii św. Stefana (→ Stefan I Święty).

Nie wiadomo, kiedy Świerad udał się na Węgry. Przypuszcza się, że stało się to pomiędzy 1010 a 1020 r. Wówczas wstąpił on do klasztoru benedyktyńskiego na górze → Zobor, górującej nad → Nitrą. Tutaj przyjął imię zakonne Andrzej i uzyskał od opata → Filipa (3) prawo prowadzenia życia pustelniczego w oddalonej o pół godziny drogi od klasztoru jaskini. Jednakże musiał on w soboty i niedziele zjawiać się w klasztorze, by uczestniczyć w liturgii. Tryb ascezy pielęgnowanej przez Świerada nosi wyraźne cechy syryjskie, co dało asumpt wielu badaczom do doszukiwania się w jego formacji śladów chrześcijaństwa cyrylo-metodiańskiego, które rzekomo miało istnieć w Małopolsce w czasie morawskiej (→ Morawianie, Morawy) misji Braci Soluńskich i miało przetrwać jej upadek. Tymczasem pamiętać należy, że początek XI w. przynosi w chrześcijaństwie zachodnim dążenia do odnowy, przejawiające się m.in. w życiu eremickim. Z dążeń tych w pierwszych dziesięcioleciach XI w. narodził się nowy zakon – kameduli, którzy zresztą w późniejszych wiekach, obok benedyktynów i powstałych w XIII w. paulinów, czyli eremitów św. Pawła Pustelnika, czcili św. Świerada. W ten nurt odnowy Kościoła w pełni wpisuje się życie św. Świerada (→ Bruno z Kwerfurtu; → Wojciech (1), św.).

Przyczyną śmierci pustelnika, która jak się zakłada, miała miejsce na początku lat trzydziestych XI w. (1031–1034), było najprawdopodobniej zakażenie, jakie wdało się po przebicciu otrzewnej przez gruby łańcuch, którym ciasno opasywał się ten asceta. Pochowano go w kościele św. → Emmerama w Nitrze, w którym do dzisiaj znajduje się jego grób i ośrodek kultu. Kościół ten od początku XII w.

pełnił funkcję katedry. Formalnie Świerad i jego uczeń Benedykt zostali wyniesieni na ołtarze w pierwszej masowej kanonizacji świętych węgierskich w 1083 r. wraz ze Stefanem I Świętym, św. → Emerykiem oraz biskupem św. → Gerardem.

Źr.: Leg. św. Świerada, całość; Leg. mai. s. Steph., c. 7; Hartw., c. 7.

Lit.: Kapiszewski, 1958, ss. 45–81; 1959, ss. 17–69; 1964, ss. 5–31; 1966, ss. 65–103; Milik, 1966; Kapiszewski (→ Morawianie, Morawy), Sułowski, & Gustaw, 1971, ss. 79–93 (przedruk: Witkowska, 1995, ss. 68–78); Swastek, 1979, ss. 5–48; Prażák, 1981, ss. 207–224; Swastek, 1987a, ss. 13–69; Boba, 1992, ss. 5–11; Orbán, 1994b, ss. 746–747; Sólymos, 1996; Pietrzak, 1998, ss. 81–158; 2000, ss. 49–106; Grzesik, 1999b, ss. 461–479; Pietrzak, 2001a; Homza, 2013, ss. 101–108, 123.

Antiochia (forma przymiotnikowa *Antyochenus*) → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Antoni biskup zagrzebski (→ Zagrzeb) przed swoim kanonicznym wyborem był prepozytem w → Székesfehérvárze. Być może jest on tożsamy z Antonim Patym pochodzącym z → Pożonia, odnotowanym w 1265 r. jako tamtejszy prepozyt. Wtedy też wstępuje na Uniwersytet Boloński, który kończy w 1272 r. z tytułem doktora dekretów. Od 1271 do 1278 r. był kanonikiem ostrzyhomskim (→ Ostrzyhom), dziekanem sasvárskim, potem prepozytem pożońskim oraz kanclerzem arcybiskupa ostrzyhomskiego Filipa. Posłował do Czech (→ Czechy, Czesi) w latach siedemdziesiątych XIII w. W 1278 r. został wybrany prepozytem székesfehérvárskim. Antoni na biskupa zagrzebskiego został wybrany wiosną 1287 r. Zmarł pół roku po wyborze, 5 listopada 1287 r.

Źr.: Tkálčić.

Lit.: Haraszti Szabó & Kelényi, 2019, s. 112, nr 92; N. C. Tóth, 2019, ss. 100, 141; 2020, s. 46; Kertész, 2022, s. 45.

Antonius (Antoninus) Durus to postać fikcyjna. W przekazie Szymona z Kézy i *Kroniki budzińskiej* miał być cesarzem bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) w czasie (ponownego) przybycia → Węgrów do ich dzisiejszej ojczyzny.

Źr.: Kézai, c. 25; Komp., c. 26.

Lit.: Kéza, 1999, s. 78 i przyp. 1.

Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza. Antyk wraz z historią biblijną (→ Biblija etnogeneza Węgrów) wyznaczał horyzont intelektualny średniowiecznych autorów, dostarczał im zasobu pojęciowego przy opisie historii, przy konkordancji chronologicznej, przy opisach geograficznych i etnograficznych. Średniowieczni kronikarze myśleli *Biblią*, ale i pismami starożytnych przodków. W wiekach średnich wielką popularnością cieszyły się dzieje antycznych bohaterów, o których przygodach opowiadano sobie historie, łączące się w cykle epickie. Jednym z nich była *Historia Trojańska*, a więc losy Trojańczyków broniących się

przed Grekami, a następnie tułających się po świecie, wspomniana w *Prologu Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli. Losy te znane były już Wergiliuszowi, który w *Eneidzie* przedstawił uchodźców z Troi jako przodków Latynów – Rzymian. Pogląd ten przejęty został przez elity prowincjonalne w Galii i przetrwał upadek władzy rzymskiej. Na przełomie VI i VII w. powstała *Historia Trojańska (De excidio Troiae historia)* przypisywana Daresowi Frygijczykowi, znanemu z *Iliady* jako kapłan świątyni Hefajstosa w Troi. Stała się ona ważnym dowodem za trojańskim pochodzeniem Francuzów (→ Francja, Francuzi) i w średniowieczu była parokrotnie przerabiana. Ok. 1165 r. francuski trubadur Benedykt od Św. Maurycego (Benoît de Saint-Maure) napisał *Le roman de Troiae*. W 1287 r. Gwido de Colonna napisał swoją wersję pt. *Historiae destructionis Troiae*, która została przetłumaczona na języki wernakularne. Gwido uznał → Panonię za lenno Trojan, skąd Parys zwerbował najemników, wraz z którymi porwał Helenę. Na tej podstawie August Bielowski uznał, że anonimowym notariuszem był Gwido de Colonna. Pogląd ten omówił Ferenc Toldy, który uznał, że Anonim był autorem dzieła o Trojańczykach, przywłaszczonego sobie później przez Gwidona. Późniejsi badacze odrzucili tę tezę. Anonim znał i wykorzystywał którąś z wersji *Historii Trojańskiej*, która służyła mu za inspirację do przedstawienia rodzimych dziejów, jak sam pisze o tym w prologu. Może było to dzieło Daresa, a może Benedykta od Św. Maurycego. Z racji datowania jego dzieła na początek XIII w. odrzucić należy jakiegokolwiek jego związku z żyjącym kilkadziesiąt lat później Gwidonem.

O znajomości tradycji trojańskiej w dwunastowiecznych → Węgrzech świadczą pojawiające się wtedy imiona typu Hektor, Parys, Priam, Achilles. Możliwe, że Anonim był autorem przeróbki *Historii Trojańskiej*, która zachowała się tylko w czternastowiecznej przeróbce serbskiej (→ Serbia, Serbowie).

Jednym z bohaterów wyobraźni średniowiecznej był Aleksander Wielki. Historyczny władca, syn Filipa (I) i Olimpiady który mimo krótkiego życia (356–323 p.n.e.) zdołał stworzyć ogromne imperium sięgające doliny Indusu i rozległych terenów Azji Środkowej (→ Azja), np. Brakty, w której dostrzegamy starożytną Baktrię położoną między Hindukuszem a Amu-Darią. W ten sposób świat starożytnych Greków spotkał się z kulturami irańskimi, zarówno z dorobkiem imperium perskiego, jak i koczowniczych Irańczyków. Na przełomie III i IV w. ery chrześcijańskiej powstał utwór biograficzny o Aleksandrze przypisywany Kallistenesowi z Olintu (stąd określanemu w literaturze jako Pseudo-Kallistenes), który stał się podstawowym źródłem informacji o władcy. Znamy sześć redakcji tej greckiej powieści, oznaczonych kolejnymi literami greckimi, przy tym redakcja α była podstawą łacińskiego tłumaczenia dokonanego przez Juliusza Waleriusza Polemiusza, podstawy dla *Aleksandreid* francuskich i angielskich z XII i XIII w. Najbardziej rozpowszechniona na Zachodzie była wersja δ, znana tylko z powstałego po 950 r. łacińskiego przekładu archiprezbitera Leona z Neapolu. Wersja ta

stała się podstawą trzech redakcji *Historii de proelis*: J¹, J² i J³. Wśród tekstów wernakularnych powstałych na podstawie wersji łacińskich można wymienić staroczeską *Aleksandreidę* napisaną przypuszczalnie na przełomie XIII i XIV w.

Również w kręgu oddziaływania kultury bizantyńskiej (→ Grecja, Grecy) powstawały przekłady na języki wernakularne, wykorzystujące redakcję β oraz γ Pseudo-Kallistenesa, np. armeńskie, syryjskie albo etiopskie. Nas jednak najbardziej ciekawi serbska wersja *Aleksandreidy*, zachowana w rękopisie z XIV w., zniszczonym w czasie II wojny światowej w Belgradzie i niestety nieprzebadanym. Zachowały się wersje serbskie i chorwackie w rękopisach pochodzących z XV w. i kolejnych stuleci. Skrupulatna analiza filologiczna dokonana przez László Hadrovicsa dowiodła, że dzieło reprezentuje tradycję grecką, ale nie czerpało bezpośrednio z oryginału greckiego, lecz z zaginionej dzisiaj wersji węgierskiej, powstałej być może w czasach → Béli III, która została wykorzystana przez Szymona z Kézy do charakterystyki dworu i wojska → Attyli (zob. rozdział dziesiąty tej *Kroniki* i *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*), zaś przez kronikarzy czasów → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego) do opisu jego wypraw wojennych (np. na → Rzym). Aleksandra przywołuje Anonim, który wie, że podporządkował on sobie ludy Gog i Magog, charakteryzuje też na jego wzór → Taksonya (w rozdziale pięćdziesiątym piątym pominiętym przez nas). Fragmenty z powieści o Aleksandrze wykorzystuje w rozdziale trzynastym *Kronika węgiersko-polska*.

Innym wielkim imperium starożytności była Persja, której dwóch władców pojawia się na kartach kronik węgierskich: Dariusz i Cyrus. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli zostali oni pokonani przez Scytów (→ Scytia, Scytowie), przodków → Węgrów. Persja występuje jako jeden z odnośników geograficznych przy opisie starożytnego świata w dziełach Szymona z Kézy i *Kompozycji kronikarskiej*, a także w wydarzeniach współczesnych – atak tatarski (→ Tatarzy) na Persję, o którym słyszy brat → Julian w Wielkich Węgrzech (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)). Za Izydorem z Sewilli Persja utożsamiona została z ziemią Chawila (Eiulath).

Jednym z toponimów, których postrzeganie zanurzone było w myśli starożytnej, były błota Meotydy. W ten sposób tradycyjnie określano Morze Azowskie, będące faktycznie zatoką Morza → Czarnego połączoną z nim jedynie wąską Cieśniną Kerczeńską, którą dzisiaj przebiega uznana międzynarodowo granica Federacji Rosyjskiej i Ukrainy. Między te dwa państwa podzielone są dzisiaj wody tego akwenu. Jako błota pojmował Meotyde anonimowy notariusz króla Béli, choć nazwy tej u niego nie spotkamy. Ale w pierwszym rozdziale czytamy o rzece → Don wraz z rozlicznymi bagnami. Według Szymona z Kézy i *Kompozycji kronikarskiej* na błotach tych osiedlają się bracia → Hunor i Magor po tym, jak dotarli tu, ścigając wspaniałego jelenia, który nagle zniknął im z oczu. To tzw. podanie o cudownym jeleniu, stanowiące element węgierskiej tradycji etnogenetycznej, choć literacko oparte jest na przekazie Jordanesa. Po sześciu latach

bracia odkrywają, że w pobliskim obozowisku pozostały żony i wnuki Belarów (Bereków), których mężowie i ojcowie udali się na wojnę. Hunor i Magor porwali je, a następnie ożenili się z córkami księcia → Alanów o imieniu → Dula. W podaniu tym dostrzegamy ślady kontaktów Węgrów z Proto-Bułgarami (Onogurami; → Bułgaria, Bułgarzy) – to onim → Belar (w *Kompozycji kronikarskiej* błędnie Bereka, może pod wpływem imienia Bereki, brata Batu-chana, chana mongolskiego w latach 1257–1267) oraz Dulo – nazwa pierwszej dynastii (proto)bułgarskiej. Odnotowane też są ślady kontaktów z irańskimi Alanami (dzisiejszymi Osetyńcami). Chronologicznie odpowiada ono przejściu Węgrów z Wielkich Węgier do Lebedii, która mieściła się przypuszczalnie nad Donem i Morzem Azowskim.

Kolejnym hydronimem zaczerpniętym z geografii antycznej była Togata (Togora, Thogata). Była to rzeka w Scytii wymieniona przez Ptolemeusza jako Ototorokorra, a przez Orozjusza jako Ottorogorra, skąd trafiła do *Kroniki Szymona z Kézy* i *Kompozycji kronikarskiej*. Trudno określić, o jaką rzekę chodzi, np. Géza Fehér przypuszczał, że myśłano tu o Huang-ho. Być może nazwę można powiązać z nazwą ludu Attakorów żyjącego u podstaw Półwyspu Indyjskiego, o którym piszemy w pierwszym tomie serii łacińskiej *Testimoniów*. Mamy tu w każdym razie przykład recepcji nazwy antycznej, wciąż wykorzystywanej w średniowieczu do kreowania wyobrażenia geograficznego Scytii.

Kronikarze byli świadomi, że Rzymianie niegdyś byli władcami → Panonii. Wyparci zostali przez Attylę, ale po jego śmierci mieli wrócić i wypasać w niej swoje stada. Pokonali ich i wygnali dopiero Węgrzy. W tym przypadku pod pojęciem Rzymian rozumiał Anonim chyba (Wschodnich) → Franków, osiedlających się w zachodniej części przyszłego Królestwa Węgierskiego. Dla Szymona z Kézy i kronik z XIV w. cesarze rzymscy byli obok Aleksandra Wielkiego symbolami mocarzy, którzy nie potrafili podporządkować sobie Scytów. Lecz i on utożsamia później Rzymian z Frankami, każąc stanąć na ich czele „Alemanowi” → Dytrykowi z Werony, pokonanemu następnie przez Etzela (Attylę). Rzymianie i ich stolica pozostawały punktem odniesienia jako wzorce postępowania (przyjmowanie przybyszów w *Libellus de institutione morum*) i poświadczenie starożytności miast (*Kompozycja kronikarska*, rozdz. 30). Odosobnionym i trudnym do wyjaśnienia nawiązaniem do Rzymu jest określenie ustawienia wojsk cesarskich (niemieckich) „na wzór rzymski” (*Romane artis exercitus*). Prawdopodobnie nawiązano tu do określenia Cesarstwa Niemieckiego jako Rzymskiego (do którego zresztą ideowo nawiązywało) (por. CEU, 2018, s. 186, przyp. 494). Określenie średniowiecznego Cesarstwa jako Rzymskiego jest zresztą powszechne w naszych źródłach.

Dakowie pojawiają się w *Kronice węgiersko-polskiej* na trasie przemarszu → Akwili (Attyli). O podbiciu tego ludu wiedział także Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska*. Był to znany lud starożytny, o czym była mowa w *Testi-*

moniach serii łacińskiej, t. 1. W średniowieczu jednak mianem tym bardzo często określano → Duńczyków i w takim właśnie kontekście przestrzennym pojawia się ten lud, w rzeczywistości niebędący celem najazdów huńskich ani węgierskich.

W rozważaniach etnogenetycznych kronikarzy węgierskich pojawiają się nawiązania do Jordanesa i etnogenezy Gotów oraz → Hunów. Szymon z Kézy odwołuje się tu do Pawła Orozjusza, kronikarza z przełomu IV i V w., lecz opowiadanie z rozdziału drugiego oparte jest oczywiście na Jordanesie. Czytamy w nim o gockim najeździe Filimera, syna Aldaryka Wielkiego (*Filimer, magni Aldarici regis Gottorum filius*), na Scytyę. Zabrał on ze sobą kobiety, które odciągały żołnierzy od wojaczki, w związku z czym zostały wygnane. Kobiety te dotarły do brzegów Meotydy i tak współżyły z demonicznymi inkubami. Z tego związku mieli narodzić się Węgrzy (u Jordanesa Hunowie). Oczywiście Szymon z Kézy zdecydowanie zaprzecza, że tak miałyby wyglądać etnogeneza Węgrów. Jego zdaniem (podobnie jak anonimowego notariusza króla Béli) Węgrzy byli potomkami giganta Ménróta (Nimróda), chcącego wystawić między Nubią a Egiptem wspólną wieżę, której szczątki do dziś widoczne są przy drodze z Memfis (→ Memphis) do Aleksandrii. Chodzi oczywiście o piramidy.

Wywodząca się z antyku erudycja geograficzna wzbogacona o motywy biblijne oraz współczesną wiedzę geograficzną (wiedza o → Mongolii dzięki najazdom Mongołów na → Europę Środkową podejmowanych od 1241 r.) dają wgląd w horyzont geograficzny przeciętnego europejskiego intelektualisty, który odczytujemy w zamieszczonych przez nas ekscerptach poświęconych etnogenezie i prahistorii Węgrów. Podkreśla się, że nazwy na Wschodzie wymienione przez Szymona z Kézy i *Kompozycję kronikarską* w rozdziale szóstym oddają stacje na międzykontynentalnym szlaku handlowym prowadzącym w XIII i XIV w. aż do stolicy chanów mongolskich.

Źr.: An., Prohemium (Historia Trojańska), c. 1 (Aleksander, Persja, Meotyda, Rzymianie), 3–4, 7, 8 (Aleksander, Persja), 9 (Rzymianie), 11 (Rzymianie), 46 (Rzymianie), 48 (Rzymianie), 49 (Rzymianie), 51 (Rzymianie); Kézai, c. 2 (Meotyda), 4 (Persja), 5 (Persja, Meotyda), 6 (Aleksander, Meotyda, Rzymianie), 8 (Rzymianie), 9 (Rzymianie), 10 (Rzymianie), 13 (Dakowie), 14, 16, 23, 74 (Rzymianie); Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 3 (Chron. pictum – Aleksander), c. 4 (Chron. budense – Persja), 4 (Chron. pictum – Persja), 5 (Meotyda), 6 (Aleksander, Meotyda, Rzymianie), 8 (Rzymianie), 9 (Rzymianie), 10 (Rzymianie), 13 (Dakowie), 14, 16, 23, 30 (Rzymianie), 97 (Rzymianie); Relacja (Persja, Rzymianie); Libellus (Rzymianie); KWgP, red. dłuższa, c. 1 (Dakowie), 3 (Rzymianie), 8 (Aleksander, Rzymianie), 13 (Rzymianie); KWgP, red. krótsza, c. 3 (Rzymianie, Dakowie)

Lit.: Rüegg, Binding, & Wessel, 1979, szp. 710–715. Historia Trojańska: F. Toldy, 1873, ss. 249–261 (omówienie poglądów Bielowskiego bez wskazania źródła); Hadrovics, 1955; An. čs., 1988, s. 232; An. niem., 1991, s. 136 i przyp. 7; Dubielzig, Stohlmann, Jung, Mehl, Lienert, & Lavagnini, 1996, szp. 1034–1041; Contamine, 1996, szp. 1041; An. słc., 2000, s. 120 i przyp. 1; An. pol., 2006, ss. 24–25 i przyp. 5, 6, s. 29 i przyp. 15; An. ang., 2010, ss. XXIX–XXX; Grzesik, 2020, s. 20; Aleksander: Hadrovics, 1960, ss. 235–293; Borzsák, 1984, ss. 15–21; Gawłowska, 1990, s. 144; Korompay, 1994, ss. 477–478; Kéza, 1999, ss. 42–43 i przyp. 1; CEU, 2018., s. 33 i przyp. 85. Meotyda: Kordé,

1994e, s. 153; Szádeczky-Kardoss, 1994a, s. 422; Kristó, 1996, ss. 119–128 i wg indeksu; Kéza, 1999, s. 6 i przyp. 1, s. 15 i przyp. 4; CEU, 2018, s. 15 i przyp. 45–46, s. 20 i przyp. 61; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 276–277. Togata: Fehér, 1921–1925, T. 1, s. 40 nn.; Thur. II/1, 1988, s. 65; Kéza, 1999, s. 18 i przyp. 3; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 141–142. Rzymianie: → Panonia oraz An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 292. Dakowie: Liman, 1975, s. 132; Grzesik, 1999s, s. 197 i przyp. 853; Grzesik, 2003, s. 52 i przyp. 9; Homza, 2009, s. 121 i przyp. 8; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 179; Podsumowanie: Thur. II/1, 1988, s. 67.

Anzelm według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru, gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanádskiej (→ Csanád). Tekst *Legendy* podaje także, że Anzelm miał pochodzić z → Pécsváradu i nie znał języka węgierskiego. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na temat mnicha Anzelma.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsnyi, 1887, s. 103.

Apafarkas (*Opaforcus*), rzekomy syn → Agmánd, w rzeczywistości chyba imię utworzone od zwierzęcia totemicznego rodu Agmánd. Imię w tłumaczeniu na język polski oznacza dosłownie: ‘ojciec wilk’.

Źr.: An., c. 25.

Lit.: → Agmánd.

Apróhalom ([ad] *Parvos Montes*) – pasmo wzniesień koło dzisiejszej miejscowości Póhalom na zachód od → Szeghalom.

Źr.: An., c. 28.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 890–891; An. pol., 2006, s. 106 i przyp. 179.

Apulia (włos. *Puglia*) to nazwa regionu administracyjnego oraz historycznego w południowo-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego nad Morzem → Adriatyckim; jego obecną stolicą jest miasto Bari. Terytorium dzisiejszej Apulii było zamieszkane już w czasach prahistorycznych. W pierwszym tysiącleciu p.n.e. Apulię zamieszkiwały ludy pochodzenia iliryskiego określane jako Japigowie. Od nazwy tego ludu utworzono starogrecką nazwę *Japigia*, której łacińską wersją jest *Apulia*. Japigowie byli podzieleni na trzy grupy: *Daunii* w północnej części Apulii, *Peuceti* w środkowej i *Messapi* w południowej. Trzeba jednak podkreślić, że w starożytności nazwa Apulia odnosiła się tylko do północnej części tego regionu, podczas gdy część południowa była określana jako „Kalabria” od plemienia Calabri, będącego częścią ludu Messapi. Od VIII w. p.n.e. południowo-zachodnie wybrzeże dzisiejszej Apulii zasiedlali Grecy (→ Grecja, Grecy), i to terytorium

stało się częścią Wielkiej Grecji – w tym okresie koloniści ze Sparty założyli miasto Taras, dzisiejsze Taranto. W pierwszej połowie III w. p.n.e. Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zdobyli Apulię pomimo interwencji króla Epiru Pyrrusa, którego prosili o pomoc mieszkańcy Tarasu. Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego Ostrogoci, → Longobardowie i Bizancjum rywalizowali o Apulię. W VIII w. nastąpiły pierwsze najazdy morskie północnoafrykańskich Berberów (→ Saraceni; → Afryka), które trwały do ok. 1000 r. W XI w. Apulia, podobnie jak cała południowa część Półwyspu Apenińskiego, została zdobyta przez → Normanów. Początkowo Apulia była samodzielnym hrabstwem, ale krótko potem została włączona do Kalabrii i około 1130 r. hrabstwo Apulii i Kalabrii stało się częścią królestwa → Sycylii, najpierw pod panowaniem Normanów, następnie Hohenstaufów i Andegawenów. W końcu XI w. powstało księstwo Tarentu, które obejmowało południową część Apulii oraz część sąsiedniego regionu Basilicate. Apulia była częścią królestwa Sycylii, a później Królestwa Obojga Sycylii aż do czasu zjednoczenia państwa włoskiego w drugiej połowie XIX w.

W źródłach węgierskich Apulia pojawia się najpierw w relacji o czynach → Attyli i → Hunów. Według informacji zawartych w dziele Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* rodzimi mieszkańcy → Panonii, → Pamfilii, → Frygii, → Macedonii i → Dalmacji uciekli do Apulii, przekraczając Adriatyk za zgodą władcy Hunów podczas huńskiego najazdu na ich ziemie. Według dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej*, armia Attyli miała również zdobyć Apulię. Podczas podboju tej ziemi rzekomi → Węgrzy mieli pokonać → Franków i Normanów. Informacja ta może odnosić się do zdobycia Sycylii oraz południowej części Półwyspu Apenińskiego przez rycerzy z Normandii w drugiej połowie XI w. oraz stanowić możliwą aluzję do wyprawy armii → Kolomana Uczzonego do Apulii w latach 1107–1108. Wyprawa ta jest również wzmiankowana w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej*. Oba teksty przekazują informację, że król węgierski kupił okręty wojenne od Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) i wysłał armię do Apulii, gdzie Węgrzy zdobyli miasta → Monopoli i → Brindisi. Węgrzy przekazali te miasta Wenecjanom i walczyli przez trzy miesiące w Apulii.

Apulia pojawia się również w źródłach węgierskich jako miejsce pochodzenia przodków kilku węgierskich rodów szlacheckich. Według *Kompozycji kronikarskiej* → Deodatus, który miał być przodkiem rodu → Tata oraz założycielem opactwa w miejscowości o tej samej nazwie, pochodzili „z rodu komesów z → San Severino w Apulii” (*de comitibus Sancti Severini de Apulia*). Zarówno *Kronika Szymona z Kézy* jak i *Kompozycja kronikarska* podają, że → Oliwer i → Ratold, którzy przybyli na → Węgry w czasach Kolomana Uczzonego, pochodzili z → Caserty, którą w swoich dziełach umieszczają w Apulii (*de Apulia, de regno Apuliorum*), pomimo że Caserta należała wówczas do księstwa Kapui.

Źr.: Kézai, c. 14, 64; Komp., c. 14, 38, 46, 152; KWgP, red. dłuższa, c. 3.

Lit.: P. De Leo, 1979, szp. 820–823; De Juliis, 1985, ss. 145–188; Grzesik, 1999a, s. 197 i przyp. 856; Grzesik, 2003d, s. 55 i przyp. 18; Cerchiai, 2004; Homza, 2009, s. 124 i przyp. 18; Mendola, 2015; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Aquae Calidae Superiores → Budafelhévíz

Arabia to część zachodniej → Azji, którą należy utożsamiać z Półwyspem Arabskim oraz z jego północnymi rubieżami. W literaturze starożytnej autorzy podzielili Arabię na trzy części: *Arabia Deserta* (Arabia Pustynna) w północno-zachodniej części półwyspu, *Arabia Felix* (Arabia Szczęśliwa) na południowym zachodzie półwyspu oraz *Arabia Petraea* (Arabia Skalista), również znana jako *Provincia Arabia*, na północnym zachodzie (Półwysp Synajski, Pustynia Negew, zachodnia część dzisiejszej Jordanii oraz północno-zachodnia część Arabii Saudyjskiej). W 106 r. n.e. *Arabia Petrea* została włączona do Cesarstwa Rzymskiego (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Najbardziej znanym miastem tej prowincji była Petra (dziś w południowo-zachodniej Jordanii), ważny ośrodek na szlaku handlowym w kierunku południowej części Półwyspu Arabskiego. W węgierskich źródłach Arabia pojawia się tylko w opowieści o zajęciu Kotliny Karpackiej przez → Węgrów zawartej w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Jest to tzw. podanie o białym koniu (*fehér ló monda*). Dowiadujemy się z niego, że Węgrzy darowali księciu → Świętopełkowi (1) wielkiego konia z siodłem złotym „złotem z Arabii” oraz z połączoną uzdą. Informacja o proveniencji złota na siodło jako pochodzącego z Arabii, która była dla autorów ze średniowiecznego Zachodu regionem odległym, ale bogatym, miała zapewne podkreślić potęgę i bogactwo Węgrów, a zwłaszcza ich władcy → Arpada.

Źr.: Komp., c. 28.

Lit.: Labib, 1979, szp. 834–848; Landowski, 2008, ss. 25–26.

Armeńczycy → Ormianie

Arpad (ok. 845/855 – ok. 900/907) – syn → Álmosa (1), (wielki) książę węgierskiego związku plemiennego (→ Hétmagyar), wspominany w kronikach węgierskich, znany również z przekazu Konstantyna Porfirogenety (DAI, c. 38) i kontynuacji Jerzego Hamartolosa. Występuje jako władca → Węgrów obok → Kurszana. Przypuszczalnie był władcą sakralnym (*kende*/→ *kündü*), choć György Györffy uznawał, że był wodzem, *gyulą* (→ *Gyula* (1)). Anonimowy notariusz króla Béli czyni go głównodowodzącym Węgrami zajmującymi swoją przyszłą ojczyznę, choć jego postać pozostaje tłem dla czynów wodzów. Arpad wyrażał zgodę na podejmowanie przez nich wypraw i przyjmował raporty o sukcesach. Zdaniem

kronikarza miał zostać wyznaczony na władcę przez swego ojca, co było odbiciem praktyki znanej w dwunastowiecznych → Węgrzech. Po śmierci (zdaniem Anonima w 907 r.) miał zostać pochowany w → Óbudzie, w Białym Kościele (→ Fehéregyháza). Nad jego grobem miano wystawić kościół Najświętszej Maryi Panny. Miał mieć zdaniem Konstantyna Porfirogenety czterech synów: Tarkatzusa (→ Tarhosa), którego utożsamia się ze wspomnianym przez niego w innym miejscu Liüntiką (Leventą), Jelegę (Üllő), Jutoczę (Jutas) oraz Zaltasza (→ Zoltę). Żaden z nich nie odziedziczył po ojcu godności wielkiego księcia. Założyciela pierwszej dynastii węgierskiej zaczęto postrzegać w Arpadzie już w XV w. (Jakob Unrest). Przeświadczenie to stało się powszechne od połowy XVIII w., choć właściwym założycielem był ojciec Arpada, Álmós. Dynastia ta określana była wcześniej jako ród św. Stefana (*generatio S. Stephani* → Stefan I Święty), zaś od XIII w. jako ród świętych królów. W linii męskiej wymarła na → Andrzeju III (zmarłym w 1301 r.), w linii żeńskiej uznawano, że skończyła się na Marii, starszej córce → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego), zmarłej w 1395 r. Należałoby zauważyć, że przeżyła ją o 4 lata Jadwiga, król (nie: królowa!) Polski (→ Polacy, Polska), której przysługiwałby zatem zaszczyt bycia ostatnią Arpadką po kądzieli. Imię Arpad (węg. Árpád) pochodzi od węgierskiego słowa o turkijskim rodowodzie *árpa* ‘jęczmień’ z ugrofińskim sufiksem zdrobnienia *-d*, oznaczałoby zatem ‘Jęczmyka’.

Źr.: An., c. 4–7, 13–22, 24, 26, 28–30, 32–34, 37–44, 46–47, 49–52; Kézai, c. 21, 27; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 26, 28

Inne źr.: Ekscerpty z *De administrando imperio*: Moravcsik, 1988, c. 38, 40; ss. 44–45, 47–49, 59 (ekscerpt z kontynuacji Jerzego Hamartolosza).

Lit.: Györffy, 1979b, szp. 1022; 1979c, szp. 1022–1024; Kristó, 1994e, ss. 59–60; 1994f, s. 60; 1994g, ss. 60–66; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 17–21; Sroka, 1999b, ss. 54–56; An. pol., 2006, s. 74 i przyp. 112, s. 172 i przyp. 337; Homza & Ráková, 2010, ss. 93–95; Spychała, 2011, ss. 80–83; Szabó & Sudár, 2021.

Asen (*Assanus*) to popularne imię carów bułgarskich w czasach drugiego państwa bułgarskiego, rządzonego przez dynastię Asenów (→ Bułgaria, Bułgarzy). Według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węгры Wielkie (Wschodnie)), Julian i jego towarzysze mieli początkowo podróżować „przez Bułgarię Asena” (*per Bulgariam Assani*). Informacje, które posiadamy o czasie spisania *Relacji*, tj. najprawdopodobniej krótko po Bożym Narodzeniu 1236 r. i na pewno przed sierpniem 1241 r., pozwalają nam ustalić, że chodzi tu zapewne o Iwana Asena II, cara Bułgarii od roku 1218 do czerwca 1241. Iwan Asen II był synem cara Asena I (1188–1196), założyciela dynastii Asenów oraz drugiego państwa bułgarskiego. Po zamordowaniu ojca w 1196 r. młody Iwan najpierw pozostał w Bułgarii, ale po zamordowaniu jego stryja Kalojana i przejęciu władzy przez kuzyna Iwana Borila w 1207 r. Iwan musiał uciekać z kraju razem ze swoim

bratem Aleksandrem. Początkowo udał się do → Kumanów (Asenowicze byli najprawdopodobniej kumańskiego albo wołoskiego (→ Wołosi) pochodzenia), a potem na Ruś Halicką (→ Halicz; → Ruś, Rusini). W 1217 r. Iwan wrócił do Bułgarii z ruskimi wojskami, zdobył większość państwa i obległ jego stolicę Wielkie Tynowo. W 1218 r. Borił poddał się i został oślepiiony przez Iwana, który przejął władzę i rządził Bułgarią aż do swojej śmierci w 1241 r. Panowanie Iwana II Asena oznaczało znaczne rozszerzenie państwa bułgarskiego w kierunku Serbii (→ Serbia, Serbowie), Morza → Adriatyckiego, północnego wybrzeża Morza Egejskiego oraz → Adrianopola. Owo rozszerzenie było wynikiem polityki małżeńskiej Iwana II (małżeństwo z córką → Andrzeja II) oraz konsekwencją jego sukcesów militarnych, np. przeciw jego dawnemu sojusznikowi Teodorowi Angelosowi Dukasowi Komnenowi w bitwie pod Kłokotnicą w 1230 r. Polityka wewnętrzna Iwana II Asena była nacechowana dążeniem do stabilności i rozwoju państwa, o czym świadczą przywileje nadane przez Iwana m.in. dla miasta Dubrownika.

Źr.: Relacja.

Lit.: D. M. Lang, 1983, ss. 79–83; Giuzelew, 1986, ss. 87–89; Wasilewski, 1988b, ss. 83–87; Bozhilov, 1994; Swoboda, 1991a; 2008a, ss. 265–266; Ostrogorski, 2008, ss. 410–412; Madgearu, 2017.

Astryk (*Aescricus*, *Ascricus*, *Asscricus*, *Astrictus*; *Astricus*, *Astriquus*, *Astritus*) był jedną z najważniejszych postaci Kościoła węgierskiego w pierwszych dziesięcioleciach jego istnienia. O jego znaczeniu świadczy fakt, że węgierskie określenie godności arcybiskupa – érsek, pochodzi właśnie od jego imienia. Było to imię świeckie. Astryk, wstępując do zakonu benedyktynów, przybrał sobie nowe imię, Anastazy, co potwierdza w jednym z przytaczanych przez nas ekscerptów biskup Hartwik, autor trzeciej w kolejności *Legendy* św. Stefana (→ Stefan I Święty), a także źródła niemieckie poświadczające obecność na uroczystościach w kościołach bawarskich (→ Bawaria, Bawarzy) arcybiskupa Astryka albo arcybiskupa Anastazego. Nie ulega wątpliwości, że chodzi o tę samą osobę. Jednak rekonstrukcja wczesnych etapów działalności Astryka-Anastazego powoduje duże trudności z tej racji, że w otoczeniu św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.) występuje Anastazy, którego trudno powiązać z Astrykiem-Anastazym. Najczęściej przyjmuje się, że chodzi o dwie różne osoby. Ten drugi Anastazy był przypuszczalnie włoskim benedyktynem, który wraz z Wojciechem wracającym po raz pierwszy z wygnania przybył do Czech (→ Czechy, Czesi) i stanął na czele nowo założonego klasztoru w Brzewnowie. Był tym opatem co najmniej do wymordowania Sławnikowiców 27 września 995 r., może nawet do śmierci Wojciecha. Przypuszczalnie musiał uciekać na → Węgry albo do → Włoch, może na Monte Cassino. Wiemy z dokumentu fundacyjnego klasztoru w → Pannonhalmie, że zgodził się na nadanie temu klasztorowi identycznych przywilejów, jakimi cieszy się Monte Cassino, zaś późniejszy interpolator wręcz czyni go opatem Pannonhalmu.

Inna była droga Astryka-Anastazego. Wiemy, że podczas pobytu Wojciecha we Włoszech sprzeciwił mu się, czego później żałował. Był wtedy jeszcze klerykiem, czyli miał zaledwie niższe święcenia kapłańskie. Z *Legendy większej św. Stefana* wiemy, że przybył z zewnątrz na Węgry, by założyć klasztor u stóp Żelaznej Góry, czyli → Pécsvárád. O jego działalności (jako opata Anastazego, mającego dobre relacje z królem Stefanem) czytamy w *Legendzie św. → Gerarda*. Jego najbliższym współpracownikiem był Bonifacy, czyli św. → Bruno z Kwerfurtu. Z hagiografii św. Stefana wiemy też, że władca Węgier powierzył mu poselstwo do → Rzymu, by uzyskać od papieża koronę i apostolskie błogosławieństwo. Wynagrodzeniem za zakończoną sukcesem misję musiało być powierzenie mu biskupstwa w → Kalocsy. Hartwik podaje, że gdy arcybiskup → Ostrzyhomia → Sebastian stracił wzrok, zastąpił go Astryk. Potem Sebastian wzrok odzyskał, więc Astryk wrócił do Kalocsy, ale już z paluszem arcybiskupim, a po śmierci Sebastiana został powołany na jego następcę. Miał umrzeć ok. 1036 r.

Szczególnie w polskiej historiografii dyskusję wywołał ewentualny polski etap aktywności Astryka, czyli zagadnienie, czy przed przybyciem na Węgry był opatem w jednym z nielicznych wtedy polskich klasztorów (→ Polacy, Polska). Odpowiedź zależy od interpretacji tajemniczej nazwy Mestris jako miejsca, gdzie św. Wojciech miał założyć klasztor w drodze z Saksonii do Polski. W ostatnich latach zdecydowaną przewagę zdobyło stanowisko, że Mestris tożsame jest z *ad radicem Montis Ferrei*, czyli Pécsváradem. Jednak ostatnio pojawiły się ważne głosy (Tomasz Jurek, Miłosz Sosnowski) dowodzące, że Mestris to Międzyrzecz (niemieckie Meseritz). Przy interpretacji „węgierskiej” Astryk przybyłby na Węgry z Włoch albo z Czech, przy interpretacji „polskiej” – z Polski, z wielkopolskiego Międzyrzecza. Ten pogląd osłabia przekaz Hartwika, który polskie pochodzenie podkreśla w przypadku → Andrzeja Świerada, nie zaś Astryka.

Komplikację z identyfikacją Anastazych pogłębia jeszcze obecność Anastazego, opata klasztoru Najświętszej Maryi Panny w prowincji słowiańskiej, na zjeździe Ottona III z papieżem Sylwestrem II w Rawennie 4 kwietnia 1001 r. Żaden z wchodzących w grę klasztorów nie nosił wtedy wezwania maryjnego, nie wiadomo zatem, o którego Anastazego chodziło.

Wśród możliwości identyfikacji osób o imionach Astryk i Anastazy popularnością w historiografii czeskiej cieszy się jeszcze utożsamianie części z nich z Radlą, przyrodnim bratem św. Wojciecha i jego piastunem.

Niezależnie od wszelkich identyfikacji, które istnieją i pojawiają się w ciągu dalszej dyskusji, jedno nie ulega wątpliwości: wszystkie wspomniane tu osoby związane były ściśle ze św. Wojciechem i tworzyły niezwykle płodne środowisko organizujące regularne struktury kościelne w → Europie Środkowej.

Źr.: Leg. mai. s. Steph., c. 7–8; Hartw., c. 7–9, 11; KWgP, red. dłuższa, c. 5–7; KWgP, red. krótsza, c. 5–7; Leg. S. Gerh., c. 4–5.

Lit.: Chaloupecký, 1927; Kapiszewski, 1957, ss. 289–299; Labuda, 1969, ss. 361–380; Györfy, 1969a, ss. 199–225; 1969b, ss. 79–113; Göckenjan, 1978b, szp. 573; Veszprémy, 1994a, s. 42; 1994b, s. 68; Grzesik, 1999a, ss. 146–152; Labuda, 2000, ss. 170–180; Jurek, 2009, ss. 7–23; Sikorski, 2011, ss. 393–397; Sosnowski, 2012, ss. 5–74, zvl. s. 41 i przyp. 190.

Atha, → palatyn wspomniany przy okazji powrotu → Salomona (1) i → Gejzy I z wyprawy na pomoc → Zvonimirowi, kiedy poprosił ich o zatwierdzenie fundacji klasztoru w → Zselicszentjakab. Wiadomość ta jest umieszczona w błędnym kontekście, gdyż dokument fundacyjny datuje się na 1061 r., kiedy Ata był → żupanem → komitatu → Somogy. W czasie wspomnianej wyprawy w 1066 r. był palatynem, czyli najważniejszym urzędnikiem państwowym. Był przodkiem rodu → Győr. Jego imię zapisywane w węgierskiej formie Atha rekonstruuje się jako Otto. Por. też → Otto (3), ojciec → notariusza → Jana (2).

Źr.: Komp., c. 99.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 56–91; Kumorovitz, 1964, ss. 47–50; Thur. II/1, 1988, s. 353; G. Csóka, 1994c, s. 749; Zsoldos, 2011, ss. 15, 191, 340.

Attyla (*Aquila; Athila, Atila, Atyla, Atthyla; Ethela*) był jednym z bohaterów wyobraźni średniowiecznej kultury. Historyczny Attyla był władcą → Hunów, który władzę przejął ok. 428 r. Wnet zabił współrządzającego brata Bledę (pod piórem kronikarzy węgierskich imię to zmieniło się w → Budę (1)) i zaczął umacniać swoje imperium, organizując je na wzór rzymski. Stał się realnym zagrożeniem dla → Konstantynopola, który wymieniał z nim poselstwa (m.in. z udziałem Priskosa z Panion) oraz płacił mu trybut. W 437 r. na prośbę Aetiusa wsparł go w walkach z Burgundami (→ Burgundia) i uczestniczył w umacnianiu władzy rzymskiej na terenach Galii. Wmieszanie się Attyli w wewnętrzne walki w Rzymie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) doprowadziły do jego starcia z Aetiusem na Polach Kalaunijskich w 451 r. zakończonego wycofaniem się Hunów po bitwie. W 452 r. najechał północną Italię, lecz wycofał się pod wpływem perswazji papieża Leona I Wielkiego oraz interwencji cesarza wschodniorzymskiego Marcjana. Zmarł w 453 r. na skutek krwotoku podczas nocy poślubnej.

Okrucieństwa najazdów huńskich, które przypieczętowały kres Cesarstwa Zachodniorzymskiego, przetrwały w tradycji historycznej i pamięci ludzkiej. Dysponowano przekazami naocznych świadków, jak Priskos z Panion, które stanowiły podstawę kreślenia obrazu wodza Hunów przez przyszłych kronikarzy, jak Jordanes, Paweł Diakon i czerpiący z nich ich następcy. Interpretowano najazdy huńskie jako zemstę Boga za złe życie chrześcijan. Od tego był tylko krok do uznania w Attyli narzędzia, bicia Bożego (*flagellum Dei*). Określenie to pojawia się w Żywocie św. Lupusa z Troyes napisanym po 511 r. Ale konsekwencją przyjęcia takiego rozumienia Attyli była ewolucja jego obrazu. Po paru wiekach huński władca stawał się postacią życzliwie neutralną wobec chrześcijan, rozstrzygają-

cym spory wewnętrzkościelne i opowiadającym się oczywiście za prawowierną formą chrześcijaństwa. Nie przeszkodziło to od przełomu X i XI w. rozwijać się kultowi św. → Urszuli i jej jedenastu tysięcy dziewiczych towarzyszek, rzekomo wymordowanych w → Kolonii przez Hunów. W naszej antologii spotykamy się z tym motywem w drugim rozdziale *Kroniki węgiersko-polskiej*.

Attyla był niszczycielem miast, ale również przedstawiany był jako budowniczy. Szymon z Kézy w pominiętym przez nas fragmencie wspomina o zniszczeniu przez niego murów Argentiny, dzięki czemu do miasta tego zaczęli przybywać kupcy, bo zaczęło tam prowadzić coraz więcej dróg. Stąd miejscowość zmieniła nazwę na Strasburg, czyli gród dróg. Z kolei *Kronika węgiersko-polska* w rozdziale trzecim obu redakcji wspomina o założeniu przez → Akwilę miasta, które na swoją cześć nazwał → Akwileą. Wiemy, że oczywiście historyczny Attyla Akwileę zburzył, a mieszkańcy przenieśli się na wyspy pobliskiej laguny, gdzie zbudowali Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie).

Bujnie rozwijała się ustna tradycja ludów germańskich o walkach huńsko-burgundzkich, spisana na początku II tysiąclecia w językach wernakularnych oraz w łacińskim poemacie Waltharius. W staroislandzkiej *Edzie poetyckiej* oraz w *Völ-sungasadze* Atli jest wodzem Hunów, jednego z rodzimych plemion walczących z konkurentami w surowych warunkach północnej wyspy. W dolnoniemieckiej *Sadze o Dytryku z Berna* (→ Dytryk z Werony), będącym postacią osnutą wokół losów Teodoryka Ostrogockiego, żyjącego kilkadziesiąt lat po Attyli, Attyla jest wodzem plemion walczących przeciw Wilkom, w których bez trudu dostrzegamy słowiańskich Luciców (→ Słowianie). Ukoronowaniem tradycji germańskiej jest południowoniemiecka *Pieśń o Nibelungach* spisana na początku XIII w., odpowiadająca na rozwijającą się kulturę dworsko-rycerską. Tutaj król Etzel ukazany został jako szlachetny, rycerski władca, który nie jest w stanie przeciwstawić się fatum – zemście zdradzonej kobiety. Jego siedzibą był Etzelburg w → Panonii, a podlegały mu liczne europejskie ludy, w tym Grecy (→ Grecja, Grecy) i Polacy (→ Polacy, Polska).

Pieśń o Nibelungach znana była anonimowemu notariuszowi króla Béli, który w pierwszym rozdziale swych *Gesta* błędnie datuje przybycie Attyli do Panonii na 451 r., zaś jego siedzibę umieszcza w Budavárze, dzisiejszej Starej Budzie (→ Óbuda). Kronikarz wciąż powtarza, że → Álmos (1), a następnie → Arpad byli potomkami Attyli, lecz nie wspomina o Hunach. W pełni *Historię huńską*, skoncentrowaną na osobie Etzela (Attyli) ułożył dopiero Szymon z Kézy, a powtórzyły ją bez zmian kroniki z XIV w. Mistrz Szymon wykorzystał tu znaną sobie tradycję erudycyjną, zapisaną w europejskich kronikach.

Zachodzi pytanie, skąd na średniowiecznych → Węgrzech wzięło się przekonanie, że Attyla był przodkiem dynastii Arpadów. Zapewne przyczyną było utożsamienie w Zachodniej → Europie → Węgrów z Hunami i Awarami. W pełni

przejął to przekonanie i rozwinął w koncepcję historiograficzną Szymon z Kézy. Ale wcześniejsze było przeświadczenie o pochodzeniu Arpadów od Attyli, które wyraźnie przewija się przez opowiadanie anonimowego notariusza. *Kronika węgiersko-polska* „Akwiłę” (czy też Attylę, jak podaje krótsza redakcja – imię to jest chyba wynikiem erudycyjnej przeróbki autora tej wersji) czyni wręcz pradziadkiem → Gejzy (1), czyli stawia w genealogicznym szeregu na miejscu Arpada. Przeświadczenie to nie było rodzimą tradycją dynastyczną Arpadów, bo jako taka służyło podanie o → turulu. Jednak Anonim w pięćdziesiątym rozdziale podaje, że → Szeklerzy byli ludem Attyli. Wydaje się, że lud ten pierwotnie był ludem obcym etnicznie, który przyłączył się do Węgrów w trakcie ich wędrówki przez stepy. Mógł to być odłam Onogurów. A przecież Onogurzy to (Proto) Bułgarzy (→ Bułgaria, Bułgarzy), u których istotnie zachowała się tradycja sięgająca Awitochola i Irnika. A Irnik znany jest ze źródeł jako ulubiony syn Attyli. Od niego miał wywodzić się ród → Dulo (→ Dula) rządzący Bułgarami nad-dunajskimi. Zatem Szeklerzy, madziaryzując się, przekazaliby Węgrom swoją tradycję o Attyli, która przez kronikarzy z początku XIII w. została wykorzystana do wykazania praw Węgrów do posiadanych ziem. Być może doszło do tego już na początku drugiej połowy XI w. W 1063 r. wdowa po → Andrzeju I przekazała miecz Attyli Ottonowi z Nordheimu (Lambert z Hersfeldu), choć zdaniem László Veszprémyego zależność była odwrotna – to bawarscy intelektualiści (→ Bawaria, Bawarzy) odkryli Węgry jako kontynuację państwa Attyli. Bez wątpienia w węgierskiej tradycji o Attyli spotkały się oba te nurty – zewnętrzny (bawarski) oraz wewnętrzny (szeklerski).

Źr.: An., c. 1, 5, 8–9, 11–12, 14, 19–20, 33, 35, 38, 46, 50; Kézai, c. 7, 10, 12–15, 21, 23; Komp., c. 7, 10, 12–15, 21, 23, 26, 28; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 5; KWgP, red. krótsza, c. 3, 5.

Lit.: Z bezmiaru literatury zob. np. Németh, 1940; Györfy, 1948b, ss. 128–137; Szűcs, 1975 (przedruk: Szűcs, 1975/1999, ss. XXIX–CIV); Wirth, 1979, szp. 1179–1180; An. niem., 1991, s. 139 i przyp. 22, s. 140 i przyp. 23; Bäuml & Birnbaum, 1993; Kristó, 1996, ss. 71–84; Grzesik, 1999a, ss. 166–172; An. slc., 2000, s. 121 i przyp. 6; Homza & Ráková, 2010, ss. 93–99; Rouche, 2011; Veszprémy, 2013, ss. 25–44; Sroka, 2015, ss. 32–37; Kotłowska & Grzesik, 2024, ss. 7–17.

Austria (*Austria, Haustria, Ostersich, Ostervizza*), czyli Marchia Wschodnia (*Ostarrichi*, nazwa wspomniana w dokumencie Ottona III z 996 r.) została powołana do życia ok. 800 r. jako pograniczna marchia frankijska (→ Frankowie) do obrony zachodniej → Panonii przed Awarami. Wchodziła ona w skład Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy). Po pojawieniu się → Węgrów jej zasięg terytorialny cofnął się na zachód do rzeki Enns, Basen Wiedeński opanowany został przez Węgrów, którzy opuścili te tereny po klęsce na Lechowym Polu w 955 r. Wtedy ukształtowała się granica austriacko-węgierska, która przetrwała do dzisiaj. Od 976 r. marchią wydzieloną z Bawarii zaczęli rządzić przedstawiciele rodziny Babenbergów, którzy od XI w. zaczęli rozbudowywać ośrodki miejskie, klasztory

i zamki obronne (m.in. od 1050 r. zamek w Hainburgu, leżący niemal naprzeciwko Devína w miejscu zwanym Porta Hungarica – Brama Węgierska i zapewniający kontrolę nad Bramą Devíńską i znaczną częścią południowych Moraw; → Morawianie, Morawy). W 996 r. w dokumencie Ottona III po raz pierwszy pojawia się nazwa *Ostarrichi*, zaś w 1147 r. po raz pierwszy pojawia się zlatynizowana nazwa *Austria*. W 1156 r. margrabstwo podniesione zostało do rangi księstwa, a obdarzony tym tytułem książę Henryk Jasomirgott przeniósł stolicę do → Wiednia (wcześniej znajdowała się m.in. w znanym z *Pieśni o Nibelungach* Pöchlarn).

Stosunki austriacko-węgierskie były pochodną stosunków Węgrów z Cesarstwem (→ Niemcy). Widoczne jest to w naszych ekscerptach, które informują o udziale wojsk austriackich (czasami określanymi też antykizującym określeniem „noryckich”) w cesarskich najazdach na → Węgry, ale też o ucieczkach węgierskich dysydentów do Austrii, a sytuację tę przenoszą też w przeszłość do czasów → Attyli (→ Akwili). Długofalowe konsekwencje miało postępowanie księcia → Fryderyka II Bitnego, który – związany ze spowinowaconym ze sobą → Bělą IV sojuszem – uwięził w 1241 r. na krótko króla, który, uciekając przed → Tatarami, szukał w Austrii pomocy. Zamiast niej musiał spłacić dług pieniężny i oddać trzy zachodnie → komitaty. Doprowadziło to w 1246 r. do wojny, w wyniku której Fryderyk poległ, nie pozostawiając męskiego potomka. Skutkiem tego była wojna o sukcesję babenberską, w której starły się obozy: węgierski reprezentowany przez Bělę IV, jego syna → Stefana V oraz sojuszników z Małopolski (Bolesław Wstydlivy) i Wielkopolski (Bolesław Pobożny; → Polacy, Polska) oraz czeski → Przemysła Ottokara II. Po początkowym podziale księstwa między rywali (Węgrom przypadła → Styria, Czechom (→ Czechy, Czesi) obie Austrie, Dolna i Górna) doszło do decydującego starcia pod Kressenbrunn w 1260 r., w wyniku którego Węgrzy ponieśli klęskę i wycofali się z rywalizacji o Austrię, która w całości weszła pod panowanie króla czeskiego. Doprowadziło to do wybuchu konfliktu Béli IV z synem, Stefanem V, niegodzącym się na pokojową politykę ojca wobec Czech. Konflikt rozgorzał ponownie za czasów Stefana V i jego syna, → Władysława IV Kumańskiego. Węgrzy poparli wtedy nowego pretendenta na tron austriacki, → Rudolfa z Habsburga, mało znaczącego księcia szwabskiego (→ Szwabi, Szwabia) wybranego w 1273 r. na króla niemieckiego. W 1278 r. bitwa pod Dürnkrut – Suchymi Krutami, w której poległ Przemysł Otokar II, zakończyła konflikt o dziedzictwo babenberskie, a całość krainy opanował Rudolf Habsburg, budując odtąd potęgę rodu rządzącego coraz potężniejszą Austrią do 1918 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1186, 1187; Kézai, c. 9, 48, 50, 60, 72–74; Jan z Goricy; Komp., c. 9, 73, 76, 85, 88; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 13; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Włodarski, 1966, wg indeksu; Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, s. 314 (Devínska Nová Ves); Scheibelreiter, 1993, szp. 1520–1525; Érszegi, 1994a, ss. 69–70; Grzesik, 1999a, s. 197 i przyp. 855;

2003a, ss. 97–100; Grzesik, 2003d, s. 55 i przyp. 16; Mika, 2008; Homza, 2009, s. 124 i przyp. 16; Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 313 (J. Steinhübel); Grzesik, 2022b, ss. 229–248; Palko, 2022, ss. 54–56.

Azja (*Asya*) to wschodnia i większa część Eurazji, stanowiącej największy kontynent na Ziemi. Azja jest otoczona przez Ocean Arktyczny, Ocean Spokojny oraz Ocean Indyjski i Morze Śródziemne, oddzielona od → Europy przez góry Ural oraz od → Afryki przez Kanał Sueski. W starożytności oraz w średniowieczu część Azji, która była znana Europejczykom (tj. tzw. Azja Mniejsza oraz Bliski i Środkowy Wschód), tworzyła jedną z trzech (razem z Afryką i z Europą) części świata; o popularności tego trójpodziału świadczy np. częsta obecność na tzw. mapach typu O–T zawartych w średniowiecznych rękopisach. W węgierskich źródłach Azja pojawia się najpierw w opisie geograficznym Scytii (→ Scytia, Scytowie) zawartym w szóstym rozdziale *Gesta Hungararum* Szymona z Kézy; termin Azja pojawia się również w tym kontekście w szóstym rozdziale *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Azja jest też wzmiankowana w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, gdzie autor wspomina, że Sem, syn Noego, udał się do Azji (→ Biblijna etnogeneza Węgrów). Warto wspomnieć, że z Azji mają wypływać dwie rzeki: Etul, czyli → Don oraz → Togata. Mieści się tu ziemia Scytów.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp, c. 3 (Chron. pictum), 6.

Lit.: S. Leszczycki, 1962, ss. 23–30; A. Zierhoffer, 1967, ss. 9–411; Sirko, 1999, s. 33; Gander, 2015, ss. 443–502; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 123–125.

Babót (*Bobut*) to wieś w → komitacie sopronskim (→ Sopron) na południowy wschód od Kapuváru. Znajdowała się tam stacja celna na drodze łączącej → Austrię z → Ostrzyhomiem przez Sopron i → Győr wykorzystywanej przez najazdy niemieckie w XI w. Miejscowość pojawia się w opisie wyprawy → Henryka III przeciwko → Abie Samuelowi. Cesarz z powodu rozlewisk nie mógł przeprowadzić się tu przez rzekę, więc udał się w górę rzeki → Répcy.

Źr.: Kézai, c. 50.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 598; Thur. II/1, 1988, ss. 296, 297.

Bacha → Vata

Bács (*Bache*, forma przymiotnikowa *Bachiensis*) to nazwa regionu w dzisiejszej serbskiej Wojwodinie, stanowiącego dawny → komitat Bács, dziś to Baczka, ser. Bačka. Jego nazwa wywodzi się od miejscowości Bács, dziś Bač. Nazwę wprowadza się ze staroturkijskiego imienia *Bağaç* albo z południowosłowiańskiego słowa *bač(ija)* ‘pasterz górski’. Dla okresu przedwęgierskiego odkryto ślady gęstego osadnictwa awarskiego i słowiańskiego (→ Słowianie). Od czasów

→ Stefana I Świętego stolica komitatu. W 1154 r. al-Idrisi opisał Bács jako jedno z największych miast → Węgier, pełne kupców, rzemieślników, żyznych ziem z tanią pszenicą oraz uczonych Greków (→ Grecja, Grecy). Zwraca się uwagę, że arcybiskupstwo w → Kalocsy bardzo często określane jest jako arcybiskupstwo baczkańskie, zatem Bács mógł być od XII w. drugą (albo nową) siedzibą tej metropolii. Wiadomość o uczonych Grekach interpretowana jest w ten sposób, że w czasie wyprawy → Salomona (1) i → Gejzy I na → Belgrad w 1072 r. przeniesiono tu ze Sremskiej Mitrovicy prawosławną metropolię sirmijską (→ Sirmium), która w XII w. uległa katolizacji. Gród i komitat zostały zajęte przez cesarza bizantyńskiego Manuela Komnena w 1164 r., a zniszczone przez → Tatarów w latach 1241–1242. Dopiero później, może za czasów → Karola Roberta Andegaweńskiego, na miejscu drewnianego grodu wzniesiono murowaną twierdzę. W naszych ekscerptach wzmianki o Bácsu dotyczą wojsk, którymi dowodził → Vid, wierny stronnik Salomona oskarżany przez kroniki o sianie niezgody między nim a Gejzą I.

Źr.: Komp., c. 105, 119, 121. Por. też → Kalocsa.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 135–136; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 201–208 (komitat), 210–213 (miejscowość); Mároši, Takács, & Koszta, 1994, ss. 73–75; L. Kiss, 1978/1997a, s. 131; Stojkovski, 2020, ss. 119–121.

Baczka → Bács

Bagath → Bogát

Bakonybél (*Beel*, *Béli*) to miejscowość położona w północnej części dzisiejszego → komitatu → Veszprém, około 30 km na północny zachód od miasta Veszprém. Miejscowość ta rozwijała się wokół benedyktyńskiego klasztoru męskiego pod wezwaniem św. Maurycego. Klasztor ten został założony w XI w., być może w czasie panowania → Stefana I Świętego (dokument fundacyjny z 1037 r. jest jednak sfałszowany). Pomimo istnienia kilku faz przerwy w jego działalności, np. w czasie osmańskiego podboju → Węgier oraz od 1950 do 1998 r., klasztor ten funkcjonuje do dzisiaj. Według *Legendy większej św. Stefana* klasztor miał zostać założony przez króla dla świętego → Guntera. Poza Gunterem w Bakonybél miał również żyć przez pewien czas św. → Gerard.

Pierwsza informacja w źródłach węgierskich o Bakonybél znajduje się w *Legendzie większej św. Stefana* oraz w ściśle zależnej od niego *Legendzie św. Stefana* pióra biskupa Hartwika i dotyczy założenia w tym miejscu klasztoru oraz roli św. Guntera w tym wydarzeniu. Wzmianki o pobycie św. Gerarda w Bakonybél pojawiają się w *Legendzie większej św. Stefana*, w *Legendzie św. Stefana* pióra biskupa Hartwika, w dziele Szymona z Kézy oraz w obu *Legendach św. Gerarda*. Legendy te wzmiankują również → Maurusa (2), towarzysza Gerarda, który

miał być mnichem w Bakonybél. *Legenda większa św. Gerarda* zawiera jeszcze jedną wzmiankę o Bakonybél. Według tego dzieła wśród mnichów, przybyłych do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, później przeniesionych do Marosváru, gdzie pomogli → św. Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanadzkiej (→ Csanád), dwóch, tj. → Krato (1) i → Thazlo, miało faktycznie pochodzić z tego klasztoru.

Źr.: Kézai, c. 56; Leg. mai. S. Steph, c. 12; Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: M. Horváth, 1878, ss. 206–207; Karácsonyi, 1887, ss. 79–82, 286; Cs., 1897, T. 3, s. 221; Lajos Erdélyi, 1903, ss. 224–233, 266; Csóka, 1994a, s. 77.

Baks (*Bocsu*) w opowiadaniu anonimowego notariusza króla Béli był możnym izmaelickim (→ Saraceni), który wraz z bratem Billą przybył na → Węgry → Zolty i otrzymali tam rozległe nadania, w tym → Pest. Kronikarz dobrze uchwycił zasadę rozdziału dochodów z żupy, obowiązującą również w przypadku polskich kasztelanii (→ Polacy, Polska): 2/3 dla władcy, 1/3 dla sprawującego funkcję. Wiadomo, że muzułmanie aż do lat trzydziestych XIII w. mieli prawo pobierać cło z przeprawy przez → Dunaj. Powszechnie przyjmuje się, że Billa i Baks byli postaciami fikcyjnymi stworzonymi z tytułatury władców → Bułgarii Nadkamskiej. Muktedir-billah władał tym państwem w latach 908–932, billah to godność kalifa. Z kolei baksza to tytuł uczonego męża, szamana. Jak się wydaje, Baks nie ma nic wspólnego z późniejszym rodem Baksa, występującym w → komitacie → Szarys od XIII w. i władającym grodem → Salis oraz → Sátorhalom. Natomiast potomkiem obu możnych miał być → Etej.

Źr.: An., c. 57.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 158–159; An. čs., 1988, ss. 231 i przyp., 259; An. słc., 2000, s. 146 i przyp. 240; An. pol., 2006, ss. 185–186 i przyp. 373.

Balaton (*Balatum, Bolatin, Bolotim, Boloton, Bolotun*) to największe jezioro → Europy Środkowej, liczące 595 km², położone na pogórzu → Lasu Bakońskiego, w → komitatach → Veszprém, → Somogy i Zala (→ Zalavár). Północne brzegi zajmują wzgórza poprzecinane winnicami, zaś południowe są płaskie, z plażami i łagodnym dostępem do wody, dziś wykorzystywane praktycznie na całej długości do celów turystyki. Na zachodnim krańcu przed przybyciem → Węgrów mieściło się centrum słowiańskiego (→ Słowianie) księstwa panońskiego Pribiny oraz jego syna Kocela. Balaton słynął z rybołówstwa. Nazwa jeziora pochodząca od słowiańskiego określenia Jeziora Błotnego (**Blatъnъ jezerъ*) określa jego charakter płytkiego (średnio 3–4 m, najgłębiej 11 m) i zamulonego zbiornika wodnego. Nie wiadomo, dlaczego anonimowy notariusz króla Béli określa jezioro jako rzekę.

Źr.: An., c. 49; Kézai, c. 33; Komp., c. 33, 88, 93.

Lit.: Stanislav, 1948, ss. 25–26; J. Szaflarski, 1965, s. 491; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 294; Bak, 1994, szp. 15; Blazovich, 1994a, ss. 77–78; L. Kiss, 1978/1997a, s. 148; An. sł., 2000, s. 141 i przyp. 187; An. pol., 2006, s. 160 i przyp. 311.

Ban jako godność pojawia się w (rzekomej?) *Kronice Jana z Goricy*, w której → Godimir zostaje banem ziem → Sławonii przekazanych Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) przez → Węgrów. Godność ta istotnie związana była z ustrojem Chorwacji. Oznaczała ona zarządcę ziemi, wyższego namiestnika. Węgrzy przejęli tę godność po włączeniu Chorwacji do władztwa Arpadów (→ Arpad) za → Kolomana Uczonego. W 1116 r. pojawia się ban Sławonii Keled (w dokumentach określany jako Kledin). Początkowo godność bana oznaczała królewskiego namiestnika Sławonii, Chorwacji i → Dalmacji, od drugiej połowy XII w. dla tych dwóch ostatnich krain powoływany był osobny ban. Liczba terytoriów zarządzanych przez banów zwiększyła się za czasów → Béli IV, pojawiają się kolejne banowiny na południowych granicach Królestwa, np. Mačva i → Szörény (Severin). Godność bana zaliczana była do najwyższych stanowisk państwowych, obejmowanych przez najznaczniesze rody, od XIII w. banowie wchodzili w skład warstwy baronów. Banowie Sławonii zwoływali lokalne zgromadzenia, mieli też prawo bicia swej monety. Nazwa godności pochodzi przypuszczalnie od imienia awarskiego wodza Bajana, byłaby zatem pochodzenia turkijskiego.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Namysławski, 1961, ss. 84–85; Almási, 1994a, s. 78; Zsoldos, 2011, ss. 41–53.

Bana (*Bana*) to gród i okręg grodowy nad → Wagiem o spornej lokalizacji. Najczęściej utożsamia się z nią dzisiejsze przedmieście Piešťan o nazwie Banka albo też leżącą na południowy zachód od Piešťan miejscowość Veselé. W dokumentach z XIII w. często występuje jako Árkibánya. Tereny podległe okręgowi weszły w skład → komitatu nitrzańskiego (→ Nitra) i komarneńskiego (→ Komarno).

Źr.: An., c. 37.

Lit.: Kropilák & Hudák, 1977b, T. 2, ss. 45–49 (Komarno), 295–303 (Nitra); 1978, T. 3, ss. 264 (Veselé), 385–389 (Piešťany); Kristó, 1988, ss. 361–362; 1994i, s. 890; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 347–350; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., 2006, s. 125 i przyp. 231.

Banatska Palanka → Haram

Banatsko Arandelovo → Oroszlámos

Bánhida (*Banhida*; *Pons Bani*) – miejscowość pojawiająca się w kronikach jako teren rozstrzygającej bitwy między → Węgrami a Morawianami (→ Morawianie, Morawy), utożsamianej w starszej historiografii węgierskiej (Gyula Pauler, ale i współczesny badacz słowacki Dušan Čaplovič) z bitwą pod Bretizlauaspurgiem

(→ Pożoń). Dziś uznaje się tę lokalizację za mityczną i niewiarygodną (László Veszprémy). Obecnie jest to część miejscowości Tatabánya, położonej niedaleko miejscowości → Tata, gdzie znajdował się most przez potok → Rákos. Lokalizacja bitwy uwarunkowana została istnieniem ruin starożytnej Vincentii.

Źr.: Kézai, c. 23; Komp., c. 23.

Lit.: Gy. Pauler, 1899, T. 1, ss. 47, 400 i przyp. 100; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 458–459; Čaplovič, Čičaj, Kováč, Lipták, & Lukačka, 2000, s. 92 (D. Čaplovič); Kéza, 1999, s. 75 i przyp. 3; Lukačka, 2002, s. 12; Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 317 (L. Veszprémy); CEU, 2018, s. 58 i przyp. 148.

Baracska (*Brucsa, Brugsa*), ród węgierski, którego przodkiem miał być → Vajta. Ród miał posiadłości w → komitacie Fejér, → Pest (Üröm na północnych stokach Gór Budzińskich) oraz w Torontálu. W 1163 r. przedstawiciel tego rodu Brocca był sędzią państwowym przy boku antykróla → Stefana IV. W 1212 r. Hipolit, syn Barana, ufundował kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych w ośrodku rodowym Baracska. Miejscowość leży przy starej drodze (i linii kolejowej) łączącej → Budę (dzisiejszy Budapeszt) z → Székesfehérvárem, mniej więcej w połowie odległości między tymi ośrodkami. Nazwa może być pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), w imiennictwie polskim (→ Polacy, Polska) odnotowano przydomki Baracz, również imię Baran nie należało do rzadkości. Mogłoby to świadczyć o częściowej przynajmniej sławizacji członków rodu, jeśli już nie o słowiańskim pochodzeniu. Gyula Kristó wskazuje natomiast, że wśród wymienionych w dokumencie z 1212 r. krewnych Hipolita trzech nosiło imiona żydowskie (Jeconias, Salaitel oraz Eliach), co jego zdaniem wskazuje, że przodkowie wywodzili się z wyznającej judaizm grupy Kalizów (→ Saraceni; → Żydzi). Ród wygasł przypuszczalnie podczas najazdu tatarskiego w latach 1241–1242.

Źr.: An., c. 10, 44, 47.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 202–203; Györffy, 1948b/1993, s. 117; Stanislav, 1948, ss. 29–30; Nitsch, 1953, T. 1/2, s. 60 (s. v. Baran); 1954, T. 1/3, s. 146 (s. v. Bracki, Bracski, Bracz); Taszycki, 1965–1967, T. 1, ss. 87 (s. v. Baran), 241 (s. v. Brac(s)ki); Múcska, 1994, s. 50; L. Kiss, 1978/1997a, s. 164; Kristó, 2008, s. 46; Zsoldos, 2011, s. 27.

Barancs (*Boron, Borons, Bororich, Bronz*), czyli dzisiejsze Braniczewo, leży na ruinach późnorzymskiego Viminacium, będącego jednym z grodów strzegących limesu naddunajskiego. Położony jest blisko ujścia Mławy do → Dunaju, obecnie we wschodniej Serbii blisko granicy z Bułgarią (→ Bułgaria, Bułgarzy; → Serbia, Serbowie) i Rumunią. Od VII w. tereny Viminacium zasiedlone zostały przez → Słowian, a gród stał się centrum plemiennym plemienia Braniczewców, podlegających → Frankom. W IX w. gród znalazł się we władaniu Bułgarii, zaś od 972 r. Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Już w IX w. był siedzibą biskupstwa podległego metropolii w Ochrydzie. W XII w. był celem najazdów węgierskich (np. w 1127 r.). Na przełomie XII i XIII w. krótko znalazł się w rękach węgier-

szych, ponownie po 1232 r. W roku 1272 utworzono tu siedzibę banatu (→ ban), lecz wnet po buncie braci Dormana i Kudelina uniezależnił się od → Węgier. Od końca XIII w. z węgierską pomocą władzę nad Braniczewem rozciągnęli władcy serbscy – od tego czasu dzieli on losy tego kraju.

Źr.: An., c. 45; An. Pos., s. a. 1186; Komp., c. 156.

Lit.: Kowalenko, 1961a, ss. 160–161; S. Ćirković, 1982b, szp. 572; Popović & Ivanišević, 1988, ss. 125–176; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 221; An. niem., 1991, s. 172 i przyp. 266; Rokay & Takács, 1994a, s. 82; An. pol., 2006, ss. 148–149 przyp. 283.

Baranyavár (*Borona*) to dzisiejszy Branjin Vrh, miejscowość położona w → Sławonii blisko miejscowości Beli Manastir. Od czasów starożytnych wiodł przez nią szlak naddunajski, przebiegający w pewnej odległości od → Dunaju ze względu na zabagnienie doliny. Tą drogą podążali bohaterowie czterdziestego siódmego rozdziału *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli. Miejscowość miała zostać po raz pierwszy wzmiankowana w źródłach w opisie pielgrzymki do → Jerozolimy z lat 1030–1043 jako Duldumast, co interpretuje się jako ‘długi most’. Nazwa podana przez kronikarza wskazuje na jego pograniczny charakter – *borona* to ‘brama’, ‘przejście przez → przesiekę graniczną’ (→ Borona). Baranyavár był stolicą → komitatu Baranya/Baranja, który powstał zapewne w czasie fundacji biskupstwa w → Pécsu.

Źr.: An., c. 47.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 454, 460–461; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 279–280; Kristó, 1988, ss. 288–293; An. čs., 1988, ss. 253–254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 173 i przyp. 284; An. słc., 2000, s. 140 i przyp. 178; An. pol., 2006, s. 156 i przyp. 301; Gračanin, 2011, s. 43.

Bár-Kalán (*Calan*), ród węgierski. Według przekazu anonimowego notariusza, wykorzystującego tu chyba rodową tradycję, ród miał wspólnych przodków z rodem → Kölcey. Informatorem kronikarza miał być kanclerz → Béli III, od 1193 r. biskup pięciokościelski (→ Pécs) Kalán. Co ciekawe, późna, renesansowa tradycja, a w ślad za nią badacze, przypisywali Kalánowi autorstwo żywota → Attyli, ewidentnego produktu humanistycznej uczoności (autorem miał być Juvenus Coelius Calanus Dalmata). Świadczy to o tym, że Kalán po ponad dwustu latach był pamiętany jako człowiek wykształcony, któremu przypisać można było autorstwo dzieła. Ród posiadał swe włości w → komitatach Baranya (→ Baranyavár) oraz → Ostrzyhom, lecz już w XI w. posiadał również posiadłości w komitacie → Csongrád. Protoplastami mieli być → Ond oraz jego syn → Ete. Z rodu tego wywodził się → ban Bánk, zabójca królowej Gertrudy w 1213 r.

Źr.: An., c. 6.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 139–157; Györffy, 1948b/1993, s. 111–112; Birnbaum, 1993, ss. 90–92; Almási, 1994b, s. 83; Múcska, 1994, s. 48; P. Engel, 2001a, tablice genealogiczne poszczególnych gałęzi rodu Bár-Kalán; An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 49.

Bars (*Borsu*) był grodem założonym zdaniem anonimowego notariusza króla Béli przez wodza → Borsa (1) w → Zwoleniskim Lesie. Gród miał zostać założony na miejscu, gdzie Bors upolował jelenia. Przyjmuje się, że w rzeczywistości Bors żył w czasach → Stefana I Świętego i był pierwszym → żupanem powstałego wtedy → komitatu, który został nazwany od jego imienia (podobnie jak → Borsod). Pierwsza wzmianka źródłowa o komitacie pochodzi z dokumentu fundacyjnego dla klasztoru w Hronskim Beniadiku, któremu nadano dochody z ulokowanych tutaj cel. Z podgrodzia wykształciło się miasto (Óbars, dziś Starý Tekov). Gród zajmował niewielkie wzniesienie na Wysoczyźnie Naddunajskiej leżące między korytem Hronu a jego ramienia o nazwie Perec. Znaczenie stracił po połowie XIII w. Jego pozostałości odkryte zostały na wzgórzu zwanym Varhed' (węg. Várhegy) i wskazują, że był to gród drewniano-ziemny, chroniony przez palisadę. Dzisiejsza nazwa słowacka Tekov po raz pierwszy została odnotowana w 1569 r., pochodzi od imienia Tök.

Źr.: An., c. 34.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 429–433; Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, ss. 464–466 (Hronský Beňadik); 1978, T. 3, s. 90 (Starý Tekov); Kristó, 1988, ss. 377–380; Vallašek, 1988, ss. 263–273; Miklós, Kristó, & Sebők, 1994, s. 84; L. Kiss, 1978/1997a, s. 172 (Bars vármegye); An. pol., ss. 116–117, przyp. 114; Plaček & Bóna, 2007, s. 277; Lukačka, 2010c, ss. 488–494; Zsoldos, 2011, ss. 134–135.

Barsatia, fikcyjne królestwo występujące w *Kronice Szymona z Kézy* utworzone zostało zapewne z nazwy → Baszkirii. Potwierdzałyby to *Kronika pozoňská*, jedna z kronik czerpiących z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* (nieuwzględniona w naszej publikacji), która w tym miejscu podaje (w formie akuzatywnej): *Woscordiam*.

Źr.: Kézai, c. 6.

Lit.: Kéza, 1999, s. 22 i przyp. 2.

Baszkiria (*Barsatia*, *Bascardia*) dzisiaj to autonomiczna republika w składzie Federacji Rosyjskiej, położona na zachodnich stokach Południowego Uralu. Pierwsze wzmianki źródeł arabskich o Baszkirach pochodzą z IX w. Baszkirowie mówią językiem z grupy kipczackiej języków turektyjskich. Najprawdopodobniej na terenie Baszkirii znajdowały się → Węgry Wielkie (Wschodnie).

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Spuler, 1980, szp. 1505; Zimonyi, 1994a, ss. 84–85; Berta, 1994a, ss. 85–86. Por. też → Węgrzy.

Básztély (*Bastech*) → **Rejnold**

Bátor (*Batur*) był bliżej nieznanym rycerzem króla → Béli II, który miał odznaczyć się w bitwie przeciwko stronnikom → Borysa Kolomanowicza nad rzeką → Sajó w 1132 r. Jego imię (a może przydomek?) oznacza 'człowieka dzielnego', 'chłobrego'.

Źr.: Komp., c. 161.

Bátor Opos (*Obus, Opus*) przedstawiony jest w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako dzielny rycerz, wierny stronnik → Salomona (1). Miał odpierać najazd czeski (→ Czechy, Czesi) w 1067 r. (→ Trenczyn), walczyć z → Pieczyngami, zasłynąć w bitwie pod Kemei, w której pokonał rycerza → Gejzy I → Piotra (3), wreszcie po klęsce Salomona pod → Mogyoród towarzyszył mu w ucieczce do → Mosonu. W trakcie nieudanej wyprawy → Henryka IV jego dzielność dostrzeżona została przez samego władcę niemieckiego. Przytaczane przez nas ekscerpty oparte są może na istniejącym utworze epickim w typie *chanson de geste*, wysławiającym dokonania Oposa Chrobrego (bo tak należałoby przetłumaczyć jego imię) oraz opisującym intrygi → Vida. Zdaniem wydawców *Kompozycji kronikarskiej* miał być przodkiem rodu Rád albo Ják. Kroniki wywodzą go też od → Vecellina, zaś jego ojcem był Marcin. Por. też → Botond.

Źr.: Komp., c. 101, 107, 118, 121, 127.

Lit.: Mályusz, 1967, s. 37; Dankó, 1981–1983, ss. 23–32; Kristó & Makk, 1988/1996, s. 88; CEU, 2018, ss. 111 i przyp. 115, s. 192 i przyp. 505.

Bawaria, Bawarzy (*Bauaria, Bavaria, Bavari, Bojoari*) to potomkowie Bawarów, którzy pojawiają się w źródłach w VI w. na terenach dzisiejszej Bawarii. Początkowo pozostawali w sojuszu z → Longobardami, potem uzależnieni od → Franków walczyli z nimi, rozszerzając swoje ziemie na pogranicze → Alp z → Panonią. Uzaależnili też Wielką Karantanię (→ Karantanie, Karyntia). Nawet po likwidacji odrębnej dynastii bawarskiej przez Karola Wielkiego Bawaria traktowana była jako odrębna całość, co podkreśliło erygowanie osobnej metropolii kościelnej w Salzburgu. Metropolia ta w IX w. objęła swoją działalnością rozległe obszary kształtujących się państw słowiańskich (→ Słowianie) na północy (Wielkie Morawy; → Morawianie, Morawy), wschodzie (księstwo panońskie) i południu, gdzie doszło do konfliktu z patriarchatem w → Akwilei, rozstrzygniętym w 803 i 811 r. przez Karola Wielkiego. Na początku X w. Bawaria usamodzielniała się w ramach państwa wschodniofrankijskiego, mimo śmierci margrabiego Luitpolda w bitwie przeciwko → Węgom pod → Pożoniem w 907 r. W 947 r. władzę z nadania → Ottona I objął jego brat Henryk, zapoczątkowując bawarską linię Ludolfingów, pozostającą w opozycji do cesarskiej linii saskiej. Jej przedstawiciel, (św.) Henryk II, został po śmierci Ottona III królem → Niemiec, a od 1014 r. cesarzem. Z tą linią w bliskich stosunkach pozostawali → Gejza (1) oraz → Stefan I Święty, który poślubił siostrę Henryka II, → Gizelę. Ścisłym związkom bawarsko-węgierskim, które przejawiały się na niwie politycznej, kościelnej (np. wizyty arcybiskupa → Astryka, nadawanie wezwań bawarskich świętych), kulturalnej (inspiracje architekturą bawarską, kultura książki), nie przeszkodził fakt, że wschodnia część Bawarii, sąsiadująca z → Węgrami, od X w. jako Marchia Wschodnia usamodzielniała się pod rządami własnej dynastii (→ Austria). Bawaria przez cały okres średniowiecza i czasów nowożytnych była

domeną królewską w ramach Rzeszy pozostającą pod władzą dynastii salickiej, Welfów, a od 1180 do 1918 r. Wittelsbachów. Otto, prawnuk → Béli IV w linii żeńskiej, był królem węgierskim w czasie niepokojów po śmierci ostatniego Arpada, → Andrzeja III (→ Arpad).

W naszych ekscerptach Bawaria pojawia się wyłącznie w kontekście ogólnoniemieckim jako miejsce, dokąd udał się wygnany z Węgier → Piotr Orseolo prosić → Henryka III o interwencję w swojej sprawie.

Źr.: Kézai, c. 47, 50; Jan z Goricy; Komp., c. 72–73.

Lit.: Christlein & Fried, 1980, T 1/8, szp. 1696, T. 1/9, szp. 1697–1710; Strzelczyk, 1982, ss. 413–416; Kubinyi & Wehli, 1994, s. 76.

Beckov → Bolondóc

Becej (*Bechey*) wymieniony został po raz pierwszy pod rokiem 1091 w kontekście najazdu → Kumanów na → Węgry. Był to bród przez → Cisę leżący w → Bácsu (dzis. Baczce, Serbia, Wojwodina). Dzisiejszy Becej leży na prawym brzegu Cisy, ale możliwe, że wydarzenia rozgrywały się na lewym brzegu tej rzeki. Z czasów przybycia → Węgrów odkryto stanowiska z węgierskimi i słowiańskimi (→ Słowianie) artefaktami. Od połowy XIII w. w okolicy osiedlali się Kumanie. Nazwa przypuszczalnie wywodzi się od imienia osobowego pochodzenia turkijskiego, może pieczyńskiego albo awarskiego. Współczesna urzędowa nazwa węgierska brzmi: Becse, ale zapis łaciński odpowiada dokładnie dzisiejszemu urzędowemu brzmieniu nazwy serbskiej, którą przyjmujemy za podstawę.

Źr.: Komp., c. 137.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 143; Thur. II/1, 1988, s. 402; Engel, Feld, & Takács, 1994a, s. 88; L. Kiss, 1978/1997a, s. 180.

Begej (*Beguey*) to rzeka wypływająca z masywu Poiana Ruscă w południowo-zachodniej Rumunii, płynie na zachód równolegle do Temeszu (→ Temes), uchodzi do → Cisy w miejscowości → Titel. Górny bieg rzeki w średniowieczu nazywany był Temeszem, jak wskazuje na to węgierska nazwa Temesvár (czyli gród nad Temeszem), dzisiejsza Timișoara na określenie miasta leżącego nad Begejem/Begą. Nazwa jest niewiadomego pochodzenia, może od imienia możnego. Dawna nazwa węgierska to Böge, dziś to Bega lub Béga, po rumuńsku również Bega, natomiast Serbowie określają ją najdawniejszym wariantem nazwy spotkanym u anonimowego notariusza: *Begej*, którą przyjmujemy za podstawową.

Źr.: An., c. 44.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 305–306; Blazovich, 1994b, s. 89; L. Kiss, 1978/1997a, s. 183; An. pol., 2006, s. 145 i przyp. 274.

Begon → Béla I

Békés → Belus

Béla (rzekomy 1) w *Kronice węgiersko-polskiej* miał być wnukiem → Akwili i synem → Kolomana (rzekomego 1). Miał pojąć za żonę Greczynkę z cesarstwa konstantynopolańskiego (→ Grecja, Grecy), a następnie wrócić z → Akwilei do → Sławonii, którą jego dziad nazwał → Węgrami. Tam narodził mu się syn → Gejza (3). W tej całkowicie fikcyjnej postaci dostrzegamy pewne aktualizacje początków XIII w. Béla nawiązuje do → Béli III, który młodość spędził w → Konstantynopolu, a także do → Béli IV, który poślubił żonę z cesarstwa nicejskiego, dziedzica Cesarstwa Bizantyńskiego. Martin Homza zwraca uwagę, że imiona Kolomana i jego rzekomego syna Béli są imionami braci, dwóch synów → Andrzeja II, władających pod koniec życia ojca dwiema częściami Królestwa.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Homza, 2009, ss. 59–60.

Béla (rzekomy 2) w *Kronice węgiersko-polskiej* miał być synem → Stefana I Świętego. Obie redakcje *Kroniki* podają, że był synem najmłodszym, ale nie zgadzają się ze sobą, jeśli chodzi o liczbę synów rzekomo narodzonych po śmierci św. → Emeryka. Według redakcji dłuższej król miał trzech synów, według krótszej dwóch. Po jego śmierci i rocznym panowaniu → palatyna Alby (→ Aba Samuel) Béla wraz z braćmi ucieka do Polski (→ Polacy, Polska). Co znamienne, jest już wymieniany jako brat starszy od → Piotra (5). Po powrocie polski książę → Bolesław koronował → Lewentę (1), Piotrowi i Béli nadał księstwo. Po śmierci Lewenty koronę z rąk władcy polskiego miał otrzymać Béla, ale zrzekł się tronu na rzecz Piotra, bo go miłował. Na tron wstąpił dopiero po śmierci brata. W tej nedorzecznej opowieści widzimy odbitą w krzywym zwierciadle historię wojen domowych toczonych między → Andrzejem I i jego synem → Salomonem (1), a → Bělą I i jego synami → Gejzą I i → Władysławem I Świętym. W postaci Béli dostrzegamy → Bělę I.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 10, 12–13; KWgP, red. krótsza, c. 10.

Lit.: Grzesik, 2003d, ss. 90–91 i przyp. 169; Homza, 2009, s. 167 i przyp. 121.

Béla I (*Adalbertus, Bela, Beela, Benyn Bela, Bela dictus Begon, Bella, Belyn, Benin*) był młodszym synem → Wazula, choć podstawowy zrab kronik podaje fałszywie, że jego ojciem był → Władysław Łysy. Urodził się ok. 1015 r. Razem z braćmi, → Andrzejem I i → Lewentą (2) został wygnany ok. 1032 r. po oślepieniu ojca do Czech (→ Czechy, Czesi), skąd następnie wygnańcy przenieśli się do Polski (→ Polacy, Polska). Tutaj Béla zasłużył się w walce z Pomorzanami (→ Pomorze). Dániel Bagi wskazuje, że opowiadanie *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* o pokonaniu księcia pomorskiego w pojedynku jest późnośredniowieczną

aktualizacją, sam fakt walki nie ulega natomiast wątpliwości. Za prawdziwością tradycji świadczyłby też sam zapis nazwy *Pomorani* – typowy dla źródeł polskich, w przeciwieństwie do utrzymującej się w łacinie źródeł niemieckich formy *Pomerani*.

W nagrodę za zasługi Béla otrzymał rękę polskiej księżniczki i związał się z Polską. Tu urodzili się jego synowie, → Gejza I oraz → Władysław I Świąty. Ten ostatni został scharakteryzowany przez Anonima tzw. Galla (Lib. I, 27) jako Polak pod względem ubioru i obyczajów. Możliwe, że refleksem tej sytuacji jest opowiadanie *Kroniki węgiersko-polskiej* o → Adelajdzie. Możliwe także, że Béla dopiero w Polsce (może pod wpływem żony? Adelajdy?) ochrzcił się.

W 1048 r. został sprowadzony na → Węgry jako następca swego bezdzietnego jeszcze wtedy brata Andrzeja I. Jednak po narodzinach → Salomona (1) Béla został odsunięty od następstwa. Po spotkaniu w Várkony w 1059 r. Béla, ostrzeżony o przygotowywanym na niego zamachu, zgodził się na objęcie księstwa nitrzańskiego (→ Nitra). Anachronizmem jest wiadomość *Kroniki Jana z Goricy*, że „Adalbert”, brat Andrzeja, został księciem → Sławonii. W wojnie, która wnet wybuchła, Béla został aktywnie wsparty przez swego kuzyna, księcia polskiego → Bolesława II Szczodrego. Po pokonaniu brata, który wkrótce zmarł na skutek odniesionych ran, Béla został koronowany 6 grudnia 1060 r. Jego panowanie, pozytywnie ocenione przez kronikarzy jako okres rozwoju gospodarczego i reform monetarnych (wprowadzenie silnej monety o wartości bezanta) upłynęło na walce z bratankiem Salomonem, mającym poparcie króla niemieckiego → Henryka IV. Podczas wyprawy powziętej dla odparcia najazdu w miejscowości → Dömös doszło do wypadku – pod królem zawałała się konstrukcja podtrzymująca tron, co przyczyniło się do jego śmierci 11 września 1063 r.

Przydomek Béli – Benyn, jest trudny do wyjaśnienia, podobnie jak sama geneza tego imienia. Ferenc Makk przypomina próby powiązania imienia Béla ze słowiańskim (→ Słowianie) przymiotnikiem *beli*, *biały*. Teza ta cieszyła się popularnością w historiografii słowackiej; jednym z pierwszych, którzy określili Bélé mianem Beloslava był Franko Viťazoslav Sasinek. Zdaniem Ferencza Makka bardziej przekonująca jest teza, że imię to pochodzi od turkijskiego słowa *bujla* ‘elökelö’ [przywódca, stojący na czele]. Ostatnio wydawcy CEU, 2018, analizując przydomek *Benyn*, zwracają uwagę, że przydomek Béli pojawia się jeszcze w dokumencie z 1228 r. Dokument ten, wystawiony przez → palatyna Dionizego (o nim zob. Zsoldos, 2011, s. 295), rozstrzyga spór o ziemię położoną w dzisiejszej Sławonii *inter Rubinum filium comitis de genere Woyk et eius generationem ab una parte, ab altera comitem Petrum filium Marcelli de genere Thethen et totam cognationem suam* [jego powiązania genealogiczne zob. Engel, 2001 (płyta CD: Tétény nem Pekri)], powołując się na dokument *inclite memorie beatissimi Stephani et Bela Belyn condam regum illustrium regni Hungarie*.

Zapis *Belyn* sugerowałby słowiańskie brzmienie przydomka i jego konotacje z bielą. Być może mamy do czynienia z identyczną sytuacją, jak w przypadku żony → Gejzy (1) i matki → Stefana I Świętego, która nosiła imię pochodzenia turkijskiego → Sarolt, ale przez (czy tylko słowiańskich?) poddanych określana była mianem Beleknegini, Pięknej Pani (*Kronika Thietmara*, 1953, Lib. VIII 4, ss. 585–587). Może słowiańscy poddani zeslawizowali imię Béli w formie *Bielin* (jeśli imię Béla nie jest zmadziaryzowaną formą imienia słowiańskiego). Istnieje też teoria, że imię to pochodzi od imienia Adalberta i nawiązuje do św. Wojciecha (Jan Rychlik; → Wojciech (1), św.).

Béla był przodkiem wszystkich późniejszych władców z dynastii Arpadów (→ Arpad).

Źr.: An. Pos. s. a. 1060; Kézai, c. 44, 52, 58–59; Zagr. et Varad. c. 1, 6–9; Jan z Goricy; Komp. c. 29, 44, 69, 78–82, 87 (bez wymieniania imienia); 88, 91, 93–94, 97, 131, przyp. a-a; Leg. Ger. c. 15.

Inne źr.: Wenzel, 1867, T. 6, nr 291, s. 457. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagy-Okmanytarak_ArpadkoriOkmanytar_06/?pg=492&layout=s, (dostęp 30.07.2020); Smečiklas, 1905, T. 3, nr 262, s. 293.

Lit.: Sasinek, 1869, s. 22 nn.; Györffy, 1980a, szp. 1831–1832; Klima, 1993, ss. 115–126; Makk, 1994b, s. 90; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 77–85; Grzesik, 1997, s. 73 i przyp. 109; Bagi, 2017, ss. 356–366; CEU, 2018, s. 150 i przyp. 415; Bagi, 2020, ss. 173–183; Rychlik i in., 2024, ss. 54–56.

Béla II Ślepy (*Bela*) był jedynym synem → Álmosa (2), młodszego syna → Gejzy I oraz Predsławy, córki wielkiego księcia kijowskiego Światosława Izjasławowicza, wnuczki Gertrudy Mieszkówny. Urodził się ok. 1108/1110 r. Ok. 1115 r. wraz z ojcem został oślepiiony, zdaniem *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* miał też zostać wykastrowany, ale wykonawca nie posłuchał rozkazu. Mieszkając z ojcem, dorastał w miejscowości → Dömös. Po ucieczce ojca do Bizancjum (→ Grecja, Grecy) chronił się w latach 1126–1128 w klasztorze w miejscowości → Pécsvárad. W 1128 r. pogodził się z kuzynem, → Stefanem II, został przez niego osiedlony w → komitacie → Tolna, dostał utrzymanie oraz rękę serbskiej księżniczki Heleeny, żony wielkiego → żupana Urosza (→ Serbia, Serbowie; → Uroš I). Zdaniem *Kompozycji kronikarskiej* był jedynym pozostałym przy życiu przedstawicielem dynastii w linii męskiej – nie uznawano legalności → Borysa Kolomanowicza, walki z którym wyznaczyły później panowanie Béli. Po bezpotomnej śmierci Stefana II został koronowany 28 kwietnia 1131 r., zdaniem Ferencza Makka po stoczeniu wojny z Saulem, synem córki → Kolomana Uczzonego Zofii. Panowanie rozpoczął od wymordowania możliwych związanych z Kolomanem i jego synem, których obarczył odpowiedzialnością za oślepienie swego ojca i swoje. Stało się to na wiecu w Aradzie w 1131 r. W polityce zagranicznej oparł się na sojuszu z Czechami (→ Czechy, Czesi), Cesarstwem (→ Niemcy) oraz → Austrią. Rozwinął ekspansję w kierunku → Bośni, przyjmując tytuł *Rex Ramae*. Rozwijał przyjazne stosunki z Rusią Halicką (→ Halicz) oraz Kijowem (→ Ruś, Rusini; → Kijów, Ki-

jowanie). Politykę wewnętrzną oparł na sojuszu z Kościołem (bogate uposażenia dla w/w klasztorów) przy ścisłej kontroli obsady stanowisk kościelnych, co łamało porozumienie z Guastalli z 1106 r. Pod koniec życia miał problemy z alkoholem. Zmarł 13 lutego 1141 r., pozostawiając 4 synów (→ Gejzę II, → Władysława II, → Stefana IV i Álmosa) oraz dwie córki, Zofię oraz Gertrudę (Elżbietę), wydaną za Mieszka III Starego, księcia wielkopolskiego i princepsa polskiego (→ Polacy, Polska). Wszyscy późniejsi władcy węgierscy z dynastii Arpadów (→ Arpad) byli jego potomkami.

Źr.: An. Pos., s. a. 1117; Chron. Zagr. et Varad., c. 8; Komp., c. 150, 157, 161.

Lit.: Maleczyński, 1975; Györffy, 1980b, szp. 1832; Makk, 1994c, ss. 90–91; Leśny, 1989, s. 129; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 161–174; Rychlík i in., 2024, ss. 59–60.

Béla III (*Bela*) był drugim synem → Gejzy II i Eufrozyny, bratem → Stefana III i → Gejzy (2). Data jego urodzenia nie jest znana, przyjmuje się, że nastąpiło to w 1148 r. W 1161 r. ojciec nadał mu księstwo obejmujące Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja) i → Dalmację. Jesienią 1163 r. w wyniku układu zawartego między Stefanem III a cesarzem bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) Manuelem Komnenem został wysłany do → Konstantynopola, gdzie przez Manuela został uznany za następcę tronu cesarskiego, otrzymał najwyższą po cesarskiej rangę despoty oraz został zaręczony z Marią Komnenówną, córką Manuela z pierwszego małżeństwa. Przyjął tam imię Aleksego. Młody królewicz uczył się rządzenia państwem, uczestniczył też w życiu Kościoła prawosławnego – w 1166 r. reprezentował cesarza na synodzie konstantynopolitańskim. Po narodzinach syna Manuela, Aleksego, w 1169 r. wypadł z kolejki do tronu Cesarstwa, stracił też swoją rangę zdegradowany do kaisara, zerwano też jego zaręczyny z Marią. Zamiast niej poślubił krewną Manuela, Agnieszkę de Chatillon, córkę krzyżowca Rajmunda, księcia Antiochii. Na początku lat siedemdziesiątych XII w. bogato uposażył joannitów jerozolimskich. Na wieść o śmierci brata w 1172 r. złożył w Sofii (→ Szeredec) Manuelowi przysięgę, że jako władca → Węgier dochowa sojuszu z Bizancjum i nie będzie się mieszał do spraw Serbii, walczącej wtedy przeciw Bizancjum (→ Serbia, Serbowie). Do śmierci Manuela w 1180 r. pozostał wierny przysiędze.

Przybycie Béli na Węgry spotkało się z oporem większości możnych, a także arcybiskupa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) Łukasza, który odmówił nałożenia korony na skronie pretendenta. Przeciwno synowi wystąpiła też matka, która poparła młodszego syna Gejzę jako osobę stale przebywającą na Węgrzech i znającą lepiej miejscowe stosunki. Motywem oporu Łukasza była obawa, że Béla przeciągnie Kościół węgierski w orbitę Konstantynopola. Nie rozwiął tych obaw papież Aleksander III, z którym Béla nawiązał bliskie stosunki i który polecił arcybiskupowi koronację Béli. Wobec oporu Łukasza papież zlecił to dzieło arcybiskupowi → Kalocsy. W ten sposób Béla koronowany 13 stycznia 1173 r. stał się legalnym

władcą, a w konsekwencji wzrosła rola drugiej węgierskiej stolicy arcybiskupiej. Bunt Gejzy został stłumiony, a książę dwukrotnie trafił do więzienia, za drugim razem na dwanaście lat, zaś jego stronnicy zostali oślepieni.

Béla w czasie swoich rządów wprowadzał elementy administracji państwowej, których nauczył się w Konstantynopolu. Było to przede wszystkim zrozumienie roli pisma i obiegu dokumentów w czynnościach administracyjnych. Do tych celów zreformował kaplicę królewską od czasów → Kolomana Uczzonego przygotowującą dokumenty, lecz dotąd podległą arcybiskupowi ostrzyhomskiemu. W wyniku reformy kancelaria stała się instytucją dworską zatrudniającą świetnie wykształconych pracowników biegłych w sztuce przygotowywania dokumentów i wykształconych w ośrodkach intelektualnych → Europy Zachodniej. Jednym z nich był anonimowy notariusz, który już po śmierci swojego mocodawcy ułożył *Gesta Hungarorum*, których obszernie fragmenty włączyliśmy do naszego wydawnictwa. Pod koniec życia Béli powstał też tzw. *Kodeks Praya* zawierający m.in. pierwszy samodzielny tekst węgierski – *Mowę pogrzebową*. Béla zbudował również dla siebie pałac w Ostrzyhomiu utrzymany w stylu późnoromańskim z elementami gotyku burgundzkiego (→ Burgundia). Ufundował też szereg klasztorów cysterskich. Fundacje te również wykazują pewne cechy owego wówczas awangardowego stylu. W polityce wewnętrznej prowadził rządy twardej ręki, surowo karząc wszelkie bunty przeciwko sobie.

W polityce zagranicznej po stłumieniu buntu swego brata Gejzy wspieranego przez austriackiego księcia Henryka Jasomirgotta (→ Austria) opierał się na sojuszu z papieżem i do śmierci Manuela Komnena w 1180 r. z Bizancjum. Wykorzystał toczącą się następnie w Cesarstwie wojnę domową do odzyskania dla Węgier Chorwacji, Dalmacji i Sremu (→ Sirmium), zdobył też → Belgrad, zaś od Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) przejął → Zadar. Pozostawał w bliskich stosunkach z władcą Zahumlja Miroslawem, pośrednicząc w jego konflikcie z papieżem Aleksandrem III (prośba papieża z 1181 r.). Wobec ekspansji → Normanów sycylijskich (→ Sycylia) na Bałkany zawarł pod koniec 1185 r. ponowny sojusz z Bizancjum rządzonej już przez Izaaka Angelosa, za którego wydał swą córkę Małgorzatę (Marię). W 1188 r. udzielił schronienia Włodzimierzowi Jarosławowiczowi wygnanemu z → Halicza przez księcia wołyńskiego Romana Mściśławowicza (→ Włodzimierz Wołyński), którego jednak kazał uwięzić w wieży (niektórzy lokalizują ją w Spiskim Grodzie, ale jest to tylko domysł o trudnym do oszacowania prawdopodobieństwie), a na tronie halickim w miejsce wygnanca osadził swego młodszego syna → Andrzeja II. W ten sposób zapoczątkował politykę przyłączenia Rusi Halickiej do Węgier jako domeny Arpadów (→ Arpad), zakończoną dopiero w drugiej połowie XIV w., kiedy ostatnia próba obsadzenia ziem Rusi Halickiej (Czerwonej) wojskami węgierskimi w czasie pierwszej unii węgiersko-polskiej (→ Polacy, Polska) za → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego)

zakończyła się ich wygnaniem i wprowadzeniem polskich załóg przez Jadwigę andegaweńską (→ Ruś, Rusini). Pierwsza próba również skończyła się fiaskiem, Andrzej został wygnany przez wojska krakowskie (→ Kraków) Kazimierza Sprawiedliwego. Spowodowało to kryzys stosunków polsko-węgierskich, a także wewnętrzny kryzys elit krakowskich optujących za utrzymaniem tych stosunków w dobrym stanie.

W 1189 r. przez Węgry przechodziło rycerstwo III wyprawy krzyżowej prowadzone przez cesarza niemieckiego Fryderyka Barbarossę, który został gościnnie przyjęty przez Bélé w jego zamku w Ostrzyhomiu oraz zaproszony na polowanie na wyspie → Csepel. Béla pośredniczył w rokowaniach niemiecko-bizantyńskich, dzięki którym Bizancjum zapewniło transport krzyżowców do Ziemi Świętej.

Dobre stosunki z papieżem doprowadziły do wyniesienia na ołtarze przodka Béli, → Władysława I Świętego w 1192 r., który stał się patronem rycerstwa. Niepowodzeniem zakończyły się natomiast próby sprowadzenia relikwii patrona Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), św. Iwana Rilskiego. Sprzeciwił się temu kolejny arcybiskup ostrzyhomski Job uznający wyznawców prawosławia za heretyków.

Béla III był dwukrotnie żonaty. Z małżeństwa z Agnieszką de Chatillon doczekał się 4 synów, w tym → Emeryka i Andrzeja II oraz 3 córek. Drugie małżeństwo z Małgorzatą, córką króla Francji (→ Francja, Francuzi) → Ludwika VII, zawarte w 1186 r. pozostało bezdzietne. Król zmarł 23 kwietnia 1196 r. W grudniu 1198 r. przeprowadzono badania szczątków uznanych za jego i jego pierwszej żony. Ustalono, że cechował się dużym wzrostem (190 cm) wobec 161 cm Agnieszki de Chatillon i miał grupę krwi AB. Jego twarz wyróżniały duże oczy i orli nos. Szczątki pary królewskiej przeniesiono po badaniach z → Székesfehérvár do → Budy, gdzie złożono je w kościele Najświętszej Maryi Panny (tzw. kościele Macieja), gdzie spoczywają do dzisiaj.

Béla III uznawany jest za jednego z najwybitniejszych władców średniowiecznych Węgier, reformatora administracji, fundatora klasztorów cystersów, którzy przyczyniali się do podniesienia poziomu gospodarczego zasiedlanych ziem. Wspomnieć też należy o ustabilizowaniu węgierskich denarów, które po raz pierwszy od dziesięcioleci bite były ze srebra dobrej próby i opatrywane stemplem z bizantyńskim podwójnym krzyżem.

Źr.: An., Prohemium; An. Pos., s. a. 1185.

Lit.: Györfi, 1980c, szp. 1832–1833; Leśny, 1989, ss. 182, 191, 216–217, 223–225; Makk, 1994d, ss. 91–92; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 204–223; Sroka, 2015, ss. 291–310; Homza & Sroka, 2009, wg indeksu; Voloshchuk, 2014, wg indeksu; Rychlik i in., 2024, ss. 62–63.

Béla IV (*Bela*) był najstarszym synem → Andrzeja II i Gertrudy merańskiej (→ Merania). Urodził się w drugiej połowie 1206 r. W czasie buntu poddanych

przeciwko Andrzejowi został w 1214 r. jako ośmiolatek koronowany na króla, lecz nie sprawował realnej władzy. W 1220 r. został księciem → Sławonii, sprawując realną władzę w południowo-zachodniej części Królestwa. W 1226 r. zbuntował się przeciwko ojcu i wymusił na nim przekazanie mu władzy nad → Siedmiogrodem. Zainteresował się wtedy ziemiami na wschód od Monarchii. Do ich chryścianizacji sprowadził dominikanów, którzy już w latach 1226–1227 zostali misjonarzami → Kumanów, obsadzając biskupstwo misyjne Milkovia. Na początku lat trzydziestych XIII w. wspierał misje dominikańskie szukające Wielkich Węgier (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), w 1235 r. opłacił wyprawę → Juliana, relację z której publikujemy w naszej antologii (*Relacja brata Ryszarda o podróży mnicha Juliana do Wielkich Węgier*). Prowadził wtedy samodzielną politykę, wyprawiając się na Bułgarię (oblężenia Widynia (→ Bodony; → Bułgaria, Bułgarzy), wyprawy na → Halicz i → Austrię). Zaraz po koronacji jesienią 1235 r. wygnał wdowę po ojcu, która syna pogrobowca Stefana urodziła już we Włoszech. Ów Stefan był potem ojcem → Andrzeja III, ostatniego Arpada na tronie węgierskim (→ Arpad). Rozpoczął wtedy politykę wzmacniania władzy królewskiej manifestującą się np. w zakazie siadania w jego obecności. Odbierał też dobra ziemskie od zwolenników Andrzeja II. Kres tej polityce przyniosło niebezpieczeństwo najeźdu tatarskiego (→ Tatarzy). Béla zaczął tworzyć sojusze z książętami ruskimi (→ Ruś, Rusini) i polskimi (→ Polacy, Polska), skarżąc się później, że konieczność wydawania jego licznych córek za książąt wymagała poniżenia jego królewskiego majestatu. Po katastrofalnym najeździe tatarskim w latach 1241–1242, podczas którego zginął jego młodszy brat Koloman, a sam monarcha ratował się ucieczką na wyspy adriatyckie (→ Adriatyckie Morze), zaczął reformę systemu obronnego i gospodarczego → Węgier. Wbrew dotychczasowej polityce nadawał dobra ziemskie i pozwolił możnym na budowę ceglanych zamków, ówczesnej nowinki w dziedzinie obronności. Zintensyfikował też akcję zasiedlania terenów spustoszonych przez Tatarów, lokował miasta. Na szczególną uwagę zasługuje tu osadnictwo saskie (→ Sasi) rozwijające się w Siedmiogrodzie od drugiej połowy XII, a na → Spiszu od początku XIII w., osadnictwo wołoskie w → Karpatach Południowych i Wschodnich (→ Wołosi) oraz osiedlenie się plemion kumańskich na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, w krainie, która od nich otrzymała wtedy nazwę Kumanii (Kunság). Skutkiem tej polityki było powstanie kasty oligarchów, którzy już w drugiej połowie rządów Béli zaczęli dominować w polityce kraju, a w kolejnych dziesięcioleciach doprowadzili do jego anarchizacji, a także wykształcenie się pod koniec jego panowania silnego saskiego stanu mieszczańskiego, który już po jego śmierci zaczął odgrywać aktywną rolę w dziejach Siedmiogrodu czy Spisza. Król wspierał też zakony mendykanckie: dominikanów oraz franciszkanów.

W polityce zewnętrznej po ustąpieniu Tatarów Béla kontynuował sojusze z książętami ruskimi oraz silnym prowęgierskim stronnictwem w Polsce, na które

składali się książę stołeczny → Krakowa Bolesław Wstydlivy żonaty z córką Béli Kingą oraz książę wielkopolski Bolesław Pobożny, który poślubił siostrę Kingi Jolentę. Po śmierci w bitwie z → Węgrami ostatniego Babenberga austriackiego (→ Austria), → Fryderyka II Bitnego, Béla włączył się w konflikt o dziedzictwo babenberskie i zajął → Styrię. Większą część dziedzictwa austriackiego zajęli Czesi. W 1260 r. w wyniku klęski Węgrów pod Kressenbrunn Béla wycofał się z walki, a całość spornych ziem przypadła Czechom (→ Czechy, Czesi). Pokój między obu państwami został przypieczętowany małżeństwem → Przemysła Otokara II z wnuczką Béli IV Kunegundą, córką Roścysława Michajłowicza z rodu czernihowskich Olgowiczów i córki Béli Anny. Kunegunda zostanie matką Wacława II, króla Czech oraz od 1300 roku króla Polski. Odtąd Béla utrzymywał pokój z Czechami, czemu sprzeciwiał się → Stefan V, ustawicznie buntujący się przeciwko ojcu.

Béla w 1220 r. poślubił Marię Laskarisową, córkę cesarza nicejskiego Teodora. Z tego małżeństwa narodziło się 10 dzieci, wśród nich związane z historią państwa i Kościoła polskiego Kinga i Jolenta, Małgorzata, Stefan V oraz Béla. Kilkoro z nich wyniesionych zostało na ołtarze. To za jego czasów pojawiło się przekonanie o świętości dynastii. Król zmarł 3 maja 1270 r., a tron po nim objął Stefan V.

Béla był jednym z wybitniejszych władców Węgier. Jednak jego zamysły wzmocnienia władzy królewskiej zostały pokrzyżowane przez najazd tatarski. Dalejsze lata jego rządów i odbudowa kraju po najeździe przyniosły zmiany struktury społecznej i wzmocnienie procesów kształtowania się stanów czytelnych już w czasach Andrzeja II. Węgry po śmierci Béli są już monarchią stanową *in statu nascendi*.

Żr.: Kézai, c. 72, 93; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp, c. 20; Relatio

Lit.: Bogay, 1980, szp. 1833–1834; Almási, 1994d, ss. 92–93; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 246–266; Żmudzki, 2000, wg indeksu; A. Zsoldos, 2007a; Voloshchuk, 2014, wg indeksu; Grzesik, 2022b, ss. 230–233; Palko, 2022; Rychlik i in., 2024, ss. 72–74.

Belar to personifikacja Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy). W podaniu o cudownym jeleniu → Hunor i Magor odkryli żony i wnuki Belara. Ononim Belar zawiera też imię → Önedbelia, które miał nosić legendarny władca → Dentümogyer. W *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* imię Belar zastąpione zostało imieniem Bereka, utworzonym od jednego z wodzów tatarskich (→ Tatarzy).

Żr.: Kézai, c. 5 (w aparacie krytycznym, przyp. ap); Komp., c. 5.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 60; Kéza, 1999, ss. 16–17 i przyp. 2.

Belgrad (*Alba Bulgarica, Alba Bulgarie, Civitas Bulgarorum, Nandorfeirwar*) w naszych ekscerptach występuje w kontekście wypraw → Węgrów przeciwko Bułgarom (→ Bułgaria, Bułgarzy) oraz Bizantyńczykom (→ Grecja, Grecy). W starożytności na wysokim wzgórzu dominującym nad → Dunajem i uchodzącą do niego → Sawą, dzisiejszym Kalemegdanie, istniało celtyckie oppidum, a na-

stępnie rzymskie municipium, potem kolonia Singidunum. Strzegły one skrzyżowania dróg łączących Italię oraz → Europę Środkową z Bałkanami. Po podziale imperium rzymskiego Singidunum stało się częścią państwa wschodniorzymskiego – Bizancjum, w IV–VII w. wielokrotnie niszczone było, m.in. przez → Hunów, Ostrogotów, Gepidów, Herulów. W VI w. pod murami ośrodka pojawili się Awarowie i → Słowianie, którzy opanowali Singidunum w latach 584–592, próbowali je jeszcze opanować w VII w. W okolicy istniało ciągle osadnictwo awarsko-słowiańskie. Od 827 r. zajęte przez Bułgarów staje się częścią Pierwszego Państwa Bułgarskiego. W 878 r. po raz pierwszy pojawia się nazwa słowiańska odnotowana w zapisie greckim jako Βελαγραδαδα, Βελαγραδον. Bardzo możliwe, że opisana przez anonimowego notariusza króla Béli wyprawa wodzów węgierskich odbyła się w rzeczywistości, zdaniem Hrvoje Gračanina mogło do niej dojść przed śmiercią → Arpada za panowania w Bułgarii cara Symeona. Najpóźniej w 927 r. Belgrad powrócił pod panowanie Bułgarii, pod którym pozostawał do 1018 r., kiedy w wyniku upadku państwa zachodniobułgarskiego przeszedł pod panowanie bizantyńskie, stając się twierdzą broniącą granicy przed Węgrami. Przypuszczalnie utworzono wtedy temę → Sirmium, być może połączoną z temą bułgarską, na co może wskazywać określenie w źródłach dotyczących pierwszej krucjaty → Niketasa mianem *dux Bulgarorum*. *Rocznik pożoński* wspomina o krótkotrwałym zajęciu Belgradu pod rokiem 1068. Panuje zgoda, że chodzi tu o oblężenie i zdobycie twierdzy przez → Salomona (1) i → Gejzję I w latach 1071–1072, wykorzystujących zaangażowanie cesarza Romana Diogenesa (→ Diogenes) w Armenii zakończone jego klęską i dostaniem się do niewoli seldżuckiej. Załoga poddała się Gejzie, który zawarł separatystyczny pokój z Bizantyńczykami, co stało się jedną z przyczyn wojny domowej zakończonej wygnaniem króla Salomona. W 1127 r. Belgrad ponownie zdobyty został przez Węgrów, a pochodzący z niego materiał budowlany został użyty przez nich do budowy twierdzy w → Zemunie, stanowiącej odtąd przeciwwagę dla Belgradu. W 1182 r. → Béla III ponownie zdobył Belgrad, który w 1185 r. zwrócił Bizancjum jako wiano swej córki Małgorzaty wydawanej za Izaaka II Angelosa. Na początku XIII w. miasto było przedmiotem rywalizacji → Węgier, Bizancjum i odrodzonej Bułgarii, zanim w 1232 r. nie znalazło się ostatecznie pod panowaniem węgierskim, a w 1284 w charakterze lenna nadane zostało władcy Raszki Stefanowi Dragutinowi (→ Serbia, Serbowie).

Nándorfehérvár to historyczna węgierska nazwa Belgradu, oznacza dosłownie Białogród Bułgarski, *Alba Bulgarica*, przy czym etnonim *nándor* pochodzi od nazwy Onogur, czyli określenia Bułgarów naddunajskich – turekjskich Protobułgarów. Dziś Belgrad jest stolicą i głównym centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym Serbii.

Źr.: An., c. 39, 41; An. Pos., s. a. 1068; Komp., c. 104–105 (bez wymienienia nazwy), 108 (bez wymienienia nazwy).

Lit.: Frančić, 1961a, s. 106; Kalić-Mijušković, 1967; Kalić, 1980, szp. 1841–1842; Leśny, 1982a, ss. 429–433; Takács, 1994a, ss. 93–94; L. Kiss, 1978/1997a, s. 190; An. slc., 2000, ss. 135–136 i przyp. 129; Kalić, 2003, ss. 91–96; Gračanin, 2011, ss. 194, 210–213; CEU, 2018, s. 199 i przyp. 522.

Belica to bliżej niezidentyfikowana miejscowość na południowej Słowiańszczyźnie (→ Słowianie), przypuszczalnie w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja).

Źr.: Jan z Goricy.

Beliud pojawia się tylko w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako osoba, która zapośredniczyła małżeństwo → Gejzy (1) z → Sarolt. Stąd można sądzić, że należał on do kręgu rodzinno-towarzyskiego Arpadów (→ Arpad) i gyulów siedmiogrodzkich (→ Gyula (1), → Gyula (2), → Gyula (3) młodszy). W zamian za wystąpienie przeciwko → Keanowi otrzymał rękę córki → Kulana, po którym odziedziczył ziemie. Ziemie z toponimami Belyud, Beled znajdujemy na zachodzie → Węgier w rejonie Jeziora Nezyderskiego (→ Fertő) oraz w → Siedmiogrodzie.

Źr.: Komp., c. 30.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 23–24; Kristó, 1993b, s. 21; Györffy, 2003, s. 124.

Belovar to bliżej niezidentyfikowana miejscowość na południowej Słowiańszczyźnie (→ Słowianie), przypuszczalnie w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), wspomniana w *Kronice Jana z Goricy*. Może chodzi o Belovar, dzisiaj część → Zagrzebia, po raz pierwszy wzmiankowany dopiero w 1412 r., albo też o Bje-lovar, wzmiankowany w 1639 r., lecz jako miasto powstały dopiero w 1755 r. Pojawienie się tych nazw wskazywałoby, że przynajmniej ta część byłaby dopiskiem Baltazara Adama Krčelicia.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Švab, 1982, s. 140; Jakovljević, 2007, ss. 64–65; 2008, ss. 187–198.

Belus to miejscowość, z której miał pochodzić → Vata. W rękopisie pierwsza litera nazwy jest słabo czytelna (Belus? Selus? por. komentarz tekstowy do rozdziału osiemdziesiątego drugiego *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, przyp. s. XXX). Nieznany jest gród o tej nazwie. János Karácsonyi utożsamiał tę nazwę z grodem komitackim i → komitatem Békés, co zostało powszechnie przyjęte, nazwę tę stosujemy również w naszym tłumaczeniu. Jest to komitat leżący w dorzeczu środkowej → Cisy i Kereszu (→ Körös, rzeka), na południowym wschodzie dzisiejszych → Węgier przy granicy z Rumunią. Czas jego powstania jest sporny, waha się od → Stefana I Świętego (tak János Karácsonyi i György Györffy) przez 1046 r. (Gyula Kristó) po czasy → Władysława I Świętego (Bálint Hóman). Na terenie komitatu swoje posiadłości miał ród Csolt, z którego wywodził się Vata. Nazwa komitatu pochodzi od węgierskiego słowa *béke* ‘pokój’, ‘brak wrogości’.

Źr.: Komp., c. 82.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 646–647; Karácsonyi, 1896; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 503–504; Kristó, 1988, ss. 479–482; Thur. II/1, 1988, s. 311; Jankovich & Almási, 1994, ss. 89–90.

Belvider pojawia się w naszych ekscerptach (tylko we fragmencie *Kroniki Szymona z Kézy* podanym przez nas w przypisach tekstowych) jako miejsce bitwy stoczonej przez Etzela/→ Attylę. Sam opis bitwy opuściliśmy jako nienależący do dziejów Słowiańszczyzny (→ Słowianie). Chodzi o wielką bitwę → Hunów z wodzem rzymskim Aetiusem, stoczoną w 451 r. na Polach Katalaunijskich, o której pisał Jordanes w *Getice*, skąd wiadomości o niej zaczerpnął Szymon z Kézy. Jednak jej miejsce przeniósł do miejscowości Belvider, tj. przypuszczalnie francuskiej miejscowości Beauvoir, która musiała leżeć w okolicach Vienne na południe od Lyonu, lecz nie jest możliwa jej pewna identyfikacja. Wykorzystano tutaj lokalną tradycję francuską (→ Francja, Francuzi).

Źr.: Kézai, c. 13 i przyp. a-c.

Lit.: Szűcs, 1975/1999, s. XLVIII; Kéza, 1999, s. 48 i przyp. 1.

Belyn → Béla I

Bendekus w *Historii huńskiej* występuje jako ojciec → Attyli. W *Getice* Jordaneśa ojciec władcy → Hunów nosi imię Mundzuka. Nie wiadomo, jaki jest związek tych imion. Imię Bendekus wyprowadzano od miejscowości → Bundaz wspomnianej w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) albo też od miejscowości leżącej między Százhalom (dziś → Százhalombatta) a → Érd, której nazwa zachowała się dziś w hydronimie Benta-patak. Wyjaśnienia te nie przekonują.

Źr.: Kézai, c. 7, 10; Komp., c. 7, 10.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 87–88; Kéza, 1999, s. 27 i przyp. 1 do s. 26.

Benedykt, uczeń św. → Andrzeja Świerada, jest znany dzięki *Żywotowi Andrzeja Świerada*. W przeciwieństwie do informacji o Świeradzie dzieło to nie informuje o pochodzeniu Benedykta. Autor *Legendy większej św. Stefana* wywodzi co prawda Benedykta z Polski (→ Polacy, Polska), ale ową informację należy uznać za błędną. Benedykt zapewne spotkał Świerada w klasztorze benedyktyńskim na górze → Zobor, górującej nad niedaleką → Nitrą. O śmierci Świerada miał poinformować uczeń Benedykta, → Maurus (1), będący wówczas młodym klerykiem w → Pannonhalmie. Niedługo po tym Benedykt został pustelnikiem w Skalce nad Váhom koło → Trenczyna, gdzie został zabity przez zbójców szukających łupów. Formalnie Świerad i jego uczeń Benedykt zostali wyniesieni na ołtarze podczas pierwszej masowej kanonizacji świętych węgierskich w 1083 r. wraz ze → Stefanem I Świętym, św. → Emerykiem oraz biskupem św. → Gerardem.

Źr.: Leg. św. Świerada, c. 1–2, 4, 7; Leg. maior s. Steph., c. 7; Hartw., c. 7.

Lit.: Kapiszewski, Sułowski, & Gustaw, 1971, ss. 112–116 (przedruk: Witkowska 1995, ss. 102–106); Swastek, 1987b, ss. 70–83; Orbán, 1994b, ss. 746–747; Sólmos, 1996.

Benedykt VIII papież (*Benedictus papa*), czyli Teofilakt z Tusculum, który był synem Grzegorza, księcia Tusculum w środkowych Włoszech. Jego wybór na papieża w 1012 r. nastąpił w kontekście ostrej rywalizacji między rodem Tusculum i rodem Krescencjuszów, którego kandydat stał się antypapieżem pod imieniem Grzegorza VI. Sam Teofilakt wybrał imię Benedykta VIII. Okoliczności jego wyboru na Stolicę Apostolską zmusiły go do używania siły wojskowej przeciwko swojemu rywalowi. Brat Benedykta VIII, Alberyk, pomógł mu w tym, zostając w 1013 r. świeckim władcą → Rzymu. Benedykt VIII utrzymywał też dobre kontakty z Henrykiem II – koronował go na cesarza w 1014 r. i w 1021 r. wsparł w wyprawie przeciwko Bizantyńczykom (→ Grecja, Grecy) do → Apulii. W 1022 r. Benedykt VIII uzyskał wsparcie cesarza w trakcie synodu w → Pawii, który potępił symonię wśród duchowieństwa oraz nakazywał duchownym życie w celibacie. Benedykt VIII zmarł w 1024 r.

W źródłach węgierskich Benedykt VIII pojawia się najpierw w *Roczniku pożońskim*, który zawiera zapiskę o jego śmierci w 1024 r. Benedykt VIII pojawia się także w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według tego dzieła miał on wydać przywilej dla kolegiaty w → Székesfehérvárze, założonej przez → Stefana I Świętego. Rola Benedykta VIII w założeniu tego kościoła jest najprawdopodobniej przyczyną istnienia zapiski o jego śmierci w *Roczniku pożońskim*. Jest to jedyna wzmianka o śmierci papieża w tym dziele i stanowi argument dla powstania najstarszych zapisek tego rocznika w Székesfehérvárze.

Źr.: An. Pos., s. a. 1024; Komp., c. 66.

Lit.: Schieffer, 1980, szp. 1859; Knowles & Obolensky, 1988, ss. 59, 132; Fischer-Wollpert, 1996, s. 68.

Benedykt, św. (*S. Benedictus*), czyli św. Benedykt z Nursji (ur. ok. 480 r., zm. w 543 lub w 547 r.), jest jedną z najważniejszych postaci w historii Kościoła. Pochodził z zamożnej rodziny zamieszkałej w Nursji w dzisiejszym regionie Umbria w środkowych Włoszech. Po studiach w → Rzymie został eremitą w Subiaco, położonym na terenie metropolitalnym dzisiejszego miasta Rzymu. Później został opatem klasztoru w Subiaco, ale wymyślane przez niego surowe reguły w tym klasztorze doprowadziły mnichów do próby otrucia go. Benedykt przeżył i udał się na Monte Cassino, gdzie założył klasztor, w którym napisał regułę monastyczną, której nazwa wywodzi się od jego imienia. Benedykt był opatem klasztoru na Monte Cassino aż do swojej śmierci.

W źródłach węgierskich św. Benedykt pojawia się przede wszystkim jako patron klasztoru w → Pécsváradzie.

Źr.: An. Pos., s. a. 1037; Leg. mai. S. Steph., c. 7; Hartw., c. 7.

Lit.: Binding, 1980, szp. 1867–1868; Dąbek, 2004; Niewęglowski, 2006.

Benéta (w tekstach łacińskich *Beneta*, *Benetha*, *Benecha* lub *Beventa*) według *Legendy większej św. Gerarda* miał się schronić, wraz ze św. → Gerardem, → Budim, → Beszterédem oraz z komesem → Szónokiem w → Székesfehérvárze przed buntem pogańskim kierowanym przez → Vate, który wybuchł po śmierci → Aby Samuela. *Legenda większa św. Gerarda* oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* dodają, że kiedy święty Gerard, Beszteréd, Budi, Benéta oraz komes Szónok udali się do Pesztu (→ Pest), aby powitać na → Węgrzech → Andrzeja I i → Lewentę (2), dwóch spośród trzech synów → Wazula, zostali zaatakowani przez powstańców. Według tych źródeł Benéta był jedyną osobą, która nie została zamordowana przez pogan. Co prawda został uwięziony, ale Andrzej, syn Wazula, miał go uwolnić. Bardzo mało wiemy o życiu Benéty. *Kompozycja kronikarska* twierdzi, że był on biskupem i historycy często twierdzą, że był on biskupem → Veszprému. Sándor Dománovszky, wydawca *Kompozycji kronikarskiej* w SRH twierdził, że Benéta był również znany jako Benedykt (łac. Benedictus) oraz że został później arcybiskupem → Ostrzyhomia. W takim przypadku należałoby utożsamiać Benétę z arcybiskupem ostrzyhomskim Benedyktem, którego imię pojawia się w dokumencie Andrzeja I dla opactwa w Tihany w 1055 r.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 15

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 160–165; SRH, T. 1, s. 339 i przyp. 8; Gy. Pauler, 1899, T. 1, ss. 92, 93; Thur. II/1, 1988, s. 315; Steinhübel, 2004, s. 263.

Benyn Bela → Béla I

Bereka → Belar

Besançon (*Bizantia*) to miasto we wschodniej Francji (→ Francja, Francuzi) nad rzeką Doubs, siedziba arcybiskupstwa od IV w., w starożytności *civitas Vesontiensium*. Besançon jest wzmiankowane w *Kronice Szymona z Kézy* jako jedno z miast burgundzkich (→ Burgundia) zaatakowanych i spustoszonych przez armię → Atylii. W tym samym dziele miasto Besançon jest również wzmiankowane w pominiętym przez nas rozdz. 11 jako miejsce pobytu cesarza → Henryka III po nieudanej próbie uzyskania z powrotem tronu węgierskiego dla → Piotra Orseolo. Źródłem tej wzmianki były zapewne *Roczniki altajskie* z prawdopodobnym pośrednictwem zaginionych *Gesta Ungarorum*, ale należy zauważyć, że Szymon z Kézy umiejscowił to wydarzenie krótko po nieudanej próbie odzyskania tronu węgierskiego dla Piotra Orseolo ok. 1041 r., podczas gdy pobyt Henryka III w Besançon miał miejsce w końcu 1043 r. przy okazji jego zaręczyn

z Agnieszką z Akwitanii, córką księcia Akwitanii Wilhelma V Wielkiego oraz bratanicą hrabiego Burgundii Rainalda I. Przy tej okazji miasto Besançon odzyskało status wolnego miasta, zapewne na skutek starań arcybiskupa Besançon Hugona I z Salins, bliskiego doradcy Henryka III. We wzmiance o pobycie cesarza w Besançon Szymon z Kézy dodaje, że owo miasto leży w Burgundii. Ta informacja znajduje się również w *Rocznikach altajskich* i została najprawdopodobniej zaczerpnięta z tego źródła, zapewne za pośrednictwem zaginionych *Gesta Ungarorum*.

Źr.: Kézai, c. 48.

Lit.: Kaiser, 1980, szp. 2052–2055; De Vregille, 1992, ss. 17–21; Gauthier, Beaujard & Prévot, 2007, ss. 11–34 (z obszerną bibliografią); Gresser, 2021.

Besprem → Veszprém

Beszteréd (w tekstach łacińskich *Beztridus*, *Bistridus*, *Bestridus*, *Boztricus*, *Beztricus*, *Boztritus*, *Boztericus* lub *Rostericus*; po słowacku Bystrík) według *Legendy większej św. Gerarda* miał się schronić wraz ze św. → Gerardem, → Budim → Benétą oraz z komesem → Szónokiem w → Székesfehérvárze przed buntem pogańskim kierowanym przez → Vagę po śmierci → Aby Samuela. *Legenda większa św. Gerarda* oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* w pominiętych przez nas fragmentach dodają, że kiedy św. Gerard, Beszteréd, Budi, Benéta oraz komes Szónok udali się do Pesztu (→ Pest), aby powitać na → Węgrzech → Andrzeja I i → Lewentę (2), dwóch spośród trzech synów → Wazula, zostali zaatakowani przez powstańców. Według tych źródeł, Beszteréd został wtedy śmiertelnie ranny i miał umrzeć trzy dni później. Bardzo mało wiemy o jego życiu. *Kompozycja kronikarska* twierdzi jednak, że był on biskupem. W tradycji uczonej od XVII w. uznaje się go za biskupa → Nitry. Jest to trudne do wytłumaczenia, zważywszy na to, że w tym czasie Nitra nie była jeszcze siedzibą diecezji. Zdaniem Richarda Marsiny Beszteréd był kanonikiem nitrzańskim, który otrzymał godność biskupią *ad personam*. Należy dodać, że jego imię sugeruje słowiańskie pochodzenie (→ Słowianie). Kanonizacja Beszteréda nastąpiła jednocześnie z kanonizacją Gerarda i Budiego: ci trzej święci są czczeni w dniu 24 września.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 15

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 160–165; Thur. II/1, 1988, s. 315; Marsina, 2003, ss. 22–24; Steinhübel, 2004, ss. 263, 469 i przyp. 1505; Bugar, 2007.

Betlejem (*Bethlehem*) to miasto położone ok. 10 km na południe od → Jerozolimy na dzisiejszym terytorium Autonomii Palestyńskiej. Według Pisma Świętego, Jezus Chrystus miał się narodzić w grocie w Betlejem. Grota ta znajduje się w Betlejem w krypcie Bazyliki Narodzenia Pańskiego. W przedstawianych przez nas

ekscerptach źródeł węgierskich Betlejem pojawia się tylko w *Legendzie większej św. Gerarda*: według tego dzieła św. → Gerard, zanim dotarł na → Węgry, miał zamiar udać się do opactwa św. Hieronima w Betlejem.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 3.

Lit.: Riley-Smith, 1980, szp. 2084–2085; Kubiś, 2013, ss. 9–29.

Bezen pojawia się w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako książę niemiec-ki (→ Niemcy). Już jednak na marginesie *Kroniki obrazkowej* (por. w części z ekscerptami, przyp. tekstowy a) czytelnik zapisał, że chodzi o księcia Rusinów (→ Ruś, Rusini). Był to Jarosław Światopełkowicz, syn Światopełka Izjasławowicza i prawnuk Jarosława Mądrego. Data jego urodzin jest nieznana, może było to w roku 1079. W 1097 r. jego ojciec wystąpił przeciwko Rościsławowiczom (→ Halicz). Jarosław szukał wtedy pomocy na → Węgrzech, czego skutkiem była zakończona klęską wyprawa → Kolomana Uczonego na ziemię przemyską. Jarosław osiadł we → Włodzimierzu Wołyńskim. Przypuszczalnie poślubił siostrę → Bolesława III Krzywostego, który z kolei pojął za żonę jego siostrę Zbysławę. Przy wsparciu Polski (→ Polacy, Polska) walczył z wielkim księciem kijowskim (→ Kijów) Włodzimierzem Monomachem. Po śmierci polskiej żony zwrócił się ku Kijowowi i w 1112 r. poślubił wnuczkę Monomacha, córkę → Mścisława (1) Fiodora-Haralda Włodzimierzowicza. Stosunki z Włodzimierzem zepsuły się w 1117 r., kiedy wielki książę kijowski ruszył przeciwko Jarosławowi i zmusił go do ukorzenia się. W 1118 r. w kolejnej wyprawie Monomach wygnał z Wołynia Jarosława, który znalazł oparcie w Polsce, a następnie na Węgrzech. Doszło do sojuszu polsko-węgiersko-halickiego (chodzi o księstwo Rościsławowiczów, którego stolicą dopiero później został Halicz), do którego przystąpił też książę czeski → Władysław I (→ Czechy, Czesi). W 1123 r. doszło do wyprawy, o której czytamy w ekscerpcie. Jej celem było przywrócenie Jarosława na jego księstwo ze stolicą we Włodzimierzu Wołyńskim. Podczas niej Jarosław został zabity po 6 sierpnia (Dariusz Dąbrowski), może 15 sierpnia 1123 r. (Grażyna Rutkowska). Po tym wojska interwentów się wycofały. Nie wiadomo, dlaczego kroniki nazywają ruskiego księcia imieniem Bezen, czyli Pieczyng (→ Pieczyngowie). Pierwsza żona jego ojca była Kumanką (→ Kumanie), lecz sam Jarosław narodził się ze związku pozamałżeńskiego.

Źr.: Komp., c. 155.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 435–437; Rutkowska, 1991, ss. 248–249; Grzesik, 2003a, s. 83; D. Dąbrowski, 2008, wg indeksu, zwłaszcza ss. 82–88.

Bezprem → Veszprém

Białogród Królewski → Székesfehérvár

Białogród Siedmiogrodzki (*Alba Transsiluana*, węg. Gyulafehérvár, dziś rum. Alba Iulia) to najważniejszy ośrodek wczesnośredniowiecznego → Siedmiogrodu, leżący u ujścia rzeki Ompoly (Ampoi) do → Maruszy. Powstał na miejscu grodu plemiennego dackich Apulów. Po zdobyciu → Dacji przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) powstał tu obóz rzymski oraz kolonia Apulum, odgrywające ważną rolę jako ośrodek wojskowy, administracyjny i handlowy. Po opuszczeniu Dacji przez Rzymian w 271 r. osadnictwo trwało mimo popadnięcia miasta w ruinę. Znajdowało się m.in. pod zwierzchnością → Hunów oraz plemion germańskich, a następnie Awarów i → Słowian, których fala osadnicza zdaniem Eleka Benkő widoczna jest w warstwach od VIII w. Byli to Słowianie bułgarscy. W IX w. przynajmniej południowa część Siedmiogrodu należała do Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). Od końca IX w. datuje się osadnictwo węgierskie, Alba Iulia stała się siedzibą lokalnej węgierskiej (a może węgiersko-słowiańskiej, jak świadczą o tym imiona) dynastii gyulów siedmiogrodzkich (→ Gyula (1), → Gyula (2), → Gyula (3) młodszy). O istnieniu mieszanego słowiańsko-węgierskiego osadnictwa świadczą liczne znaleziska archeologiczne reprezentujące kulturę Bijelo Brdo. Po wygnaniu Gyuli młodszego – Prokuja Alba Iulia stała się siedzibą biskupstwa siedmiogrodzkiego oraz wojewody siedmiogrodzkiego. Pomyślny rozwój Alba Iulii przerwał najazd tatarski w latach 1241–1242, którego skutki przezwyciężono w XIV w. (→ Tatarzy).

Węgierska nazwa miasta Gyulafehérvár jest tłumaczeniem ze słowiańskiego, oznacza 'Białogród Gyuli'. W XVI w. w źródłach pojawiła się też nazwa rumuńska Bălgrad. Współczesna rumuńska nazwa urzędowa jest przejętą źródłową nazwą łacińską Alba Iulia.

W naszych ekscerptach Alba Iulia pojawia się w obu redakcjach *Kroniki węgiersko-polskiej*, w której → Stefan I Święty po doznaniu widzenia o najeździe → Pieczyngów organizuje obronę stolicy Siedmiogrodu.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 8; KWgP, red. krótsza, c. 8.

Lit.: Nalepa, 1961, ss. 70–71; Endroi, 1978, szp. 273; Swoboda, 1982c, ss. 346–348; AKMTF, 1987, T. 2, s. 143; Thur. II/1, 1988, ss. 160, 253, 367–368; Benkő, Engel, & Koszta, 1994, ss. 192–193; Benkő, 1994b, ss. 245–247; L. Kiss, 1978/1997a, s. 551.

Biblijna etnogeneza Węgrów – historia biblijna była drugim obok wiedzy zaczerpniętej z dzieł autorów starożytnych (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) źródłem wiedzy o przeszłości ludzkości oraz własnej wspólnoty. Biblia w łacińskim przekładzie św. Hieronima przydała narzędzi do jej zrozumienia i języka do jej opisu. Postacie biblijne dostarczały przykładów postępowania, zaś w dojrzałym średniowieczu wciągnięte zostały na listę przodków ludów europejskich, rzekomo mających wywodzić się od Jafeta, najstarszego syna Noego. Przykłady takiej listy znajdujemy w *Kronice Szymona z Kézy* oraz w *Kompozycji*

kronikarskiej z XIV w. W *Kronice obrazkowej* czytamy polemikę jej autora, Márka Káltiego, z sugestią, jakoby → Węgrzy przez giganta Ménróta (Nimróda), syna Thany oraz żonę giganta → Enech mieli wywodzić się od Chama, a nie Jafeta, co stanowiłoby wielki dyshonor (tylko jafetyckie pochodzenie nobilitowało, pochodzenie od Chama uwłaczało czci, co do dziś czytelne jest w polskim popularnym epitecie ‘cham’, ‘chamskie zachowanie’). Na szczęście, dodaje kronikarz, w rzeczywistości Węgrzy wywodzą się od syna Jafeta Magoga/Magora (→ Hunor).

Niejasne są źródła wiedzy kronikarzy o ludzie Gog i Magog. Magog pojawia się w *Księdze Rodzaju* 10, 2 jako syn Jafeta, co powtarza *Księga Kronik* 1, 5. Przejął to Izydor z Sewilli, który Magoga uznał za przodka Scytów (→ Scytia, Scytowie) i Gotów. Lecz dla kolejnych autorów biblijnych tajemniczy lud Gog i Magog nie miał już tak pozytywnych konotacji. U Ezechiela lud Gog zamieszkujący ziemię Magog jest wrogiem Izraela rozbitym przez Boga. Dla św. Jana w *Apokalipsie* 20, 8–10 Gog i Magog są synonimami diabła. Ale pojęcie Goga i Magoga znała i *Aleksandreida*, o ich pobycie w Scytii pisały także *Exordia Scythica*. Zapewne źródłem wiedzy kronikarzy węgierskich obok erudycji biblijnej były właśnie *Exordia* oraz *Kronika Reginona z Prüm*, choć Richard Prażák dostrzega tu znajomość Izydora. Warto zauważyć, że Anonim jest jedynym kronikarzem czyniącym Magoga przodkiem Węgrów, u pozostałych kronikarzy jest to Magor/Mogor, w czym widzimy przekształcenie imienia Magoga.

Przykładem biblijnej stylizacji jest porównywanie Węgrów do Izraelitów, a zajętych przez nich ziem do Ziemi Obiecanej. Był to jeden z podstawowych argumentów legitymujących zajęcie i utrzymanie ziem, na których założyli swoje państwo, oraz podporządkowanie sobie podbitych ludów, w tym → Słowian.

Kolejną ciekawą tradycję, niemającą pokrycia w rzeczywistości, znajdujemy w *Kronice węgiersko-polskiej*, która podaje, że św. Paweł Apostoł był założycielem biskupstwa w → Splicie i pierwszym biskupem tego miasta. Wydaje się, że tradycja ta utrzymywała się w → Dalmacji, zapisał ją już np. Konstantyn IX Porfirogeneta, zaś Tomasz ze Splitu w swej *Kronice* z nią polemizował.

Oczywiście w kronikach spotykamy też nawiązania do popularnych w średniowieczu świętych. Szczególną rolę odgrywał tu św. Marcin, rycerz rzymski pochodzący z antycznej → Sabarii (dzisiejsze Szombathely), cieszący się czcią na → Węgrzech (patron m.in. → Pannonhalmy oraz → Pożonia). Spośród wielu innych świętych czczono też św. Hipolita (patrona klasztoru na → Zoborze) oraz → Emmerama (patrona kościoła w → Nitrze). Kulty te są pochodzenia bawarskiego i wskazują na powiązania Węgier, a wcześniej Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy) i ziemi nitrańskiej z kręgami bawarskimi (arcybiskupstwo salzburskie; → Bawaria, Bawarzy).

Źr.: An., c. 1, 7, 20; Kézai, c. 2–4, 6, 10; Komp., c. 3 (Chron. budense), 3 (Chron. pictum), 4 (Chron. budense), 4 (Chron. pictum), 6, 10 (Chron. budense), 28, 82, 121, 131, 153; Leg. Św. Świerada, c. 1; Hartw., c. 8 (B1); KWgP, red. dłuższa, c. 3; Leg. S. Gerh., c. 3–4.

Lit.: Borst, 1958–1959; Banaszkiewicz, 1979, ss. 41–51; Brunhölzl, 1981, szp. 40–41; Gribo-mont, Bernt, Hödl, & Riedlinger, 1981, szp. 41–65; Curtius, 1948/1997, wg indeksu; Grzesik, 2010b, ss. 325–333; 2020, ss. 15–22. O ludzie Gog i Magog: An. čs., 1988, ss. 233–234; An. niem., 1991, s. 139, i przyp. 20; An. ślc., 2000, ss. 120–121 i przyp. 5; An. pol., 2006, s. 30 i przyp. 17; An. ang., 2010, s. 6 i przyp. 2, 6, s. 7 i przyp. 7.

Bihar (*Biarch, Bichar, Bihor, Bycor, Byhor*) gród leżący na północ od → Wielkiego Waradynu, dzisiaj Biharea (Rumunia), zdaniem anonimowego notariusza króla Béli własność → Ménmaróta, którą z ręką jego córki miał odziedziczyć → Zolta. Gród, założony na miejscu grodziska z epoki brązu, istniał tu już w X w., w pobliżu znaleziono 8 staromadziarskich pochówków konnych. Nazwa pochodzi od słowiańskiego imienia *Bychorъ*, por. staropolskie Bychorz (forma nie odnotowana w *Staropolskim słowniku nazw osobowych*, podawana przez literaturę słowacką i węgierską), w okolicy znaleziono ślady osadnictwa słowiańskiego (→ Słowianie). Gród został stolicą → komitatu utworzonego chyba przez → Stefana I Świętego. Obejmował wówczas tereny późniejszych komitatów Békés oraz → Zaránd. Być może za tego władcy powstało tam biskupstwo, które dopiero po kilkudziesięciu latach przeniesiono do Wielkiego Waradynu. Dokonał tego → Władysław I Święty, który był szczególnie związany z grodem i komitatem, co pokazują zresztą nasze ekscerpty. Bihar bez wątpienia należał do księstwa (→ Nitra), a jego wschodnia część dostała się Władysławowi, wydzielona mu z całości księstwa przez → Gejzę I po podziale władzy w kraju między książęcymi braćmi a → Salomonem (1), koronowanym monarchą → Węgier.

Źr.: An., c. 19–20, 50–52; Komp., c. 112, 121, 137.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 597; Stanislav, 1948, s. 51; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 601–603; An. čs., 1988, s. 242 i przyp. do s. 204; Kristó, 1988, ss. 450–451, 474–481; An. niem., 1991, s. 159 i przyp. 146; Benkő & Kordé, 1994a, s. 103; L. Kiss, 1978/1997a, s. 214; An. ślc., 2000, s. 129 i przyp. 62; Györfi, 2003, ss. 236, 280, 391; An. pol., 2006, s. 88 i przyp. 142; Zsoldos, 2011, s. 137.

Bikás był doradcą księcia → Gejzy I. Na początku 1074 r. wraz z → Petrudem i → Szolnokiem w złej wierze radził Gejzie, by nie dał wiary ostrzeżeniom opata → Wilhelma (3) przed → Salomonem (1). Podczas bitwy pod → Kemejem 26 lutego 1074 r. zdradził Gejzę i przeszedł na stronę króla, lecz wojska Salomona, nie wiedząc o układzie zawartym między Salomonem a zdrajcami, rozbiły poddające się oddziały. Bikás zginął. Nie jest on znany z innych źródeł. Jego imię rekonstruuje się albo jako Bikás (tak Gyula Pauler), albo Bikács (tak Bálint Hóman).

Źr.: Komp., c. 114, 117.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 375; CEU, 2018, s. 213 i przyp. 555.

Billa (*Bylla*) → **Baks**

Biuia, Bivia → **Bolya**

Bizancjum → Grecja, Grecy

Bizant (*bizantius*) była to moneta wprowadzona ponoć przez → Bélé I. Nawiązywała ona do złotego solidusa bizantyńskiego i miała wartość 40 denarów bądź 80 oboli. Przy obowiązującym w okresie denarowym założeniu, że na grzywnę liczącą 409 g srebra składało się 240 denarów, a denar w czasach karolińskich ważył 1,7 g srebra, bizant powinien stanowić 1/6 grzywny o wadze 68 g srebra. W rzeczywistości moneta podlegała inflacji i w XI w. w całej → Europie denary spadły do wagi 0,8, a nawet 0,6 g, bizant wart byłby 32 względnie 24 g srebra. Kronikarze (również w pominietej przez nas *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*) przypisują wprowadzenie bizanta Béli I, ale w rzeczywistości mogli go wprowadzić jego synowie, → Gejza I, czy raczej → Władysław I Świąty, a Béli przypisano jego wprowadzenie, sumując dokonania tej gałęzi dynastii. Nazwa rozpowsechniła się w łacinie i na romańskim obszarze językowym, nie była stosowana w samym Bizancjum (→ Grecja, Grecy).

Źr.: Kézai, c. 59.

Lit.: Schreiner, 1982, szp. 1327–1328; Thur. II/1, 1988, s. 341; L. Kovács, 1989, ss. 63–76; Györfly, 1948b/1993, s. 186 (część z 1993 r.); Gedai, 1998, s. 244 (wartości grzywny, ale bez wzmianki o bizantach); Kéza, 1999, s. 133 i przyp. 2; J. Szymański, 2001, s. 564 (wartości grzywny).

Bizantyńskie Cesarstwo → Grecja, Grecy

Blundus → Bolondóc

Bobut → Babót

Bőd (*portum Beuldu*) to bród przez → Cisę między → Csongrádem a miejscowością Szentes, od 1075 r. własność klasztoru benedyktyńskiego w Hronskim Beniadiku. Być może istniała tu osada zniszczona w 1687 r. przez Turków.

Źr.: An., c. 40, 50.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 892; Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, ss. 464–466 (Hronský Beňadik); An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 217; Lőrinczy, 1993b, s. 191; An. pol., 2006, s. 132 i przyp. 247.

Bodajk (*Bodoct, Bodoctu*) to dziś miejscowość między → Komarnem a → Székesfehérvárem na południowo-zachodnich stokach gór → Vértes. W 1051 r. tu zatrzymały się wojska cesarza → Henryka III, nie mogąc sforsować umocnionych przejść przez góry. Wyprawa zakończyła się pokojem umocnionym małżeństwem → Salomona (1) z → Judytą. Miejscowość była własnością królowych, przed 1187 r. część przeszła na własność krzyżowców z Székesfehérváru, część w 1204 r. objął w posiadanie arcybiskup ostrzyhomski (→ Ostrzyhom) Ugrin z rodu → Csák, zaś w 1214 r. reszta została подарowana kościołowi z miejscowości Baracska.

Źr.: An., c. 50; Kézai, c. 57.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 320; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 351–352; An. čs., 1988, s. 255 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 298; An. slc., 2000, s. 141 i przyp. 192; An. pol., s. 162 i przyp. 315.

Bodony (*Budin*, *Budum*, *Bundyn*, *Budyn*, dziś pol. Widyń, bułg. Видин) miasto w północno-zachodniej Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) na prawym brzegu → Dunaju, leżące dziś na trójstyku granic Bułgarii, Rumunii i Serbii (→ Serbia, Serbowie). W starożytności nosiło celtycką nazwę Bononia wspólną z włoską Bononią i francuskim Boulogne. W starożytności ważny ośrodek na limesie naddunajskim zdobyty w 584 r. przez Awarów, ze źródeł pisanych znika po 649 r., kiedy w I soborze laterańskim uczestniczył miejscowy biskup. W VIII i IX w. istnieje tam osada lub gród słowiański (→ Słowianie), przypuszczalnie Timoczan, wcielony do Bułgarii. W drugiej połowie X w. miejscowe duchowieństwo odegrało rolę w chrystianizacji południowej części ziem zajętych przez → Węgrów. W Widyniu miał się ochrzcić → Ajtony i stąd pochodziła obsada klasztoru św. Jana Chrzciciela założonego w Marosvárze (→ Csanád). W latach 1001–1002 ośrodek dostał się pod władzę bizantyńską (→ Grecja, Grecy). Pod krótkotrwałe panowanie węgierskie Widyń trafił po 1180 r., roku śmierci cesarza Emanuela Komnena. Chyba w 1187 r. był znowu pod władzą Bizancjum. Węgrzy ponownie na krótko zajęli Widyń w 1262 r. podczas wyprawy → Stefana V przeciwko Bułgarii.

Źr.: An., c. 11; Kézai, c. 73; Leg. s. Gerh., c. 8.

Lit.: Swoboda, 1977b, ss. 421–422; L. Kiss, 1978/1997b, s. 762; Gjuzew, 1997, szp. 1637; Dimitrov, 1998, wg indeksu; Kéza, s. 147 i przyp. 3.

Bodrog (*Brudrug*, *Budrug*), rzeka o długości 115 km powstała z połączenia w pobliżu grodu → Zemplin na Nizinie Wschodniosłowackiej Ondawy i Latoricy wypływających z Beskidów. Bodrog płynie następnie na południe wzdłuż zboczy Wzgórz Zemplińsko-Tokajskich i w miejscowości Tokaj uchodzi do → Cisy. Jest główną rzeką południowej części dawnego → komitatu zemplińskiego, na krótkim odcinku wyznaczając współczesną (potrianonską) granicę między Słowacją a → Węgrami. Wzdłuż południowego odcinka rzeki od początku XIII w. osiedlali się Włosi (Olaszi), co znajduje odbicie w dzisiejszej onomastce (np. Olaszliszka). W XIII–XV w. w kancelarii królewskiej miano Bodrogu rozciągano też na Ondawę wypływającą z Beskidu Niskiego, ale już osiemnastowieczni geografowie i historycy (Mátyás Bél, János Lipszky, János Mátyás Korabinszky) rozróżniają oba te hydronimy. Etymologia jest niejasna, próbowano wywodzić ją z prasłowiańskiego (→ Słowianie) słowa **bъd* ‘jama’, czyli rzeka płynąca w wąwozie. Bardziej jednak przekonuje etymologia ugrofińska z *bodor* ‘falisty’ w znaczeniu ‘rzeka o wzburzonej, falującej toni’. Identyczną nazwę nosi komitat niemający nic wspólnego z tą rzeką. Z miast wspomnianych w ekscerptach nad Bodrogiem leży Zemplin.

Źr.: An., c. 14–17, 41.

Lit.: Lukniš, 1972, ss. 291, 297; Kristó, 1988, s. 451; Varsik, 1990, ss. 140–141 (s. v. Bodrog), 142–143 (s. v. Ondava); L. Kiss, 1978/1997b, s. 224; An. pol., 2006, s. 74 i przyp. 115, s. 133 i przyp. 249.

Bodrog, → komitat i gród (*castrum Budrug*) pojawiają się w dziele anonimowego notariusza króla Béli w kontekście wyprawy → Węgrów → Arpada przeciwko Bułgarom (→ Bułgaria, Bułgarzy). Komitat powstał w czasach → Stefana I Świętego. Jego ośrodkiem kościelnym była → Kalocsa, natomiast ośrodkiem świeckim leżący od niej na południe gród noszący nazwę Bodrog. Wśród sławistów od Józefa P. Szafarzyka utrzymywał się pogląd, że nazwa pochodzi od plemienia Obodrytów bałkańskich. Wydaje się to mało prawdopodobne, a nazwa ma przypuszczalnie identyczny źródłosłów, jak rzeki → Bodrog, mimo iż rzeka oraz komitat wraz z grodem leżą w różnych częściach dawnej monarchii węgierskiej. Komitat początkowo obejmował tereny po lewej stronie → Dunaju, od XIII w. przyłączono do niego ziemie dolnej części międzyrzecza Dunaju i → Cisy aż po Cisę. Lokalizacja grodu, zniszczonego całkowicie podczas najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy), pozostaje nieznana. Być może mieścił się w obrębie dzisiejszej miejscowości Bački Monoštor, węg. Monostorszeg.

Źr.: An. c. 41, 44.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 190; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 695–703 (komitat), 711–713 (gród); Kristó, 1988, ss. 451–455; Takács & Koszta, 1994, ss. 115–116; An. pol., 2006, s. 133 i przyp. 249.

Bodus był synem → Bokona i stronnikiem króla → Salomona (1), z którym został uwięziony w → Wyszehradzie przez → Władysława I Świętego. Jego dalsze losy są nieznane. Imię Bodus/Bodos często spotykane jest w dokumentach z XIII w.

Źr.: Komp., c. 133.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 396.

Bodva (*Buldua*, *Buldva*), rzeka wypływająca z Gór Wołowskich (część Rudaw Słowackich), lewobrzeżny dopływ rzeki → Sajó. Rzeka płynie najpierw w kierunku wschodnim, po opuszczeniu gór wpływa na Nizinę Wschodniosłowacką i kieruje się na południe i południowy zachód, przepływając blisko Słowackiego Krasu noszącego po węgierskiej stronie nazwę Aggteleki Karszt. W dolnej części rzeki znajduje się gród → Borsod, zaś blisko jej ujścia miejscowość Boldva, gdzie w XII w. powstał benedyktyński klasztor św. Jana Chrzciciela, który w 1203 r. spłonął. Według części hipotez w nim powstać miał *Kodeks Praya*, zawierający *Rocznik pozoński* oraz *Halotti beszéd*. Nazwę wywodzi się ze słowiańskiego (→ Słowianie) słowa **bŭldŭa* ‘dół’, ‘jama’. Jest ona wspólna dla języków węgierskiego i słowackiego, natomiast starszy wariant nazwy przechowuje wspomniana miejscowość Boldva.

Źr.: An., c. 18; An. Pos., s. a. 1203.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 169; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 735–736 (rzeka), 760 (klasztór); Varsik, 1990, ss. 115–117; Wehli, 1994, s. 117; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 226, 233.

Bogát (*Bagath, Bogar, Bogat, Bugar*) u anonimowego notariusza króla Béli miał być ojcem krwawego Bulcsú (→ Vérbulcsú). Brak źródłowego potwierdzenia tego powiązania. Skądinąd Bogát wspomniany został przez Liudpranda z Kremeny oraz Aventinusa jako jeden z wodzów najeżdżających na → Włochy w 921–922 r. Bogát miał władać południową częścią Transdanubii (→ Panonia), dawnym księstwem Słowian panońskich (→ Słowianie). György Györffy sądzi, że Anonim wywiódł pokrewieństwo między obydwoma wodzami z sąsiedztwa ich potomków, rodów Vérbulcsú (Lád) oraz Bogát-Radvány w → komitacie Zala (→ Zalavár) blisko → Balatonu. Z kolei Szymon z Kézy wywodzi Bogata i jego syna → Radványa z Czech (→ Czechy, Czesi). Od nich pochodzi ród Bogát-Radvány, od którego wywodzi się m.in. wpływowy i zasłużony w nowożytnej historii → Węgier ród Rákóczich (przywódca antyhabsburskiego powstania kuruców z początku XVIII w. Franciszek II Rákóczi był po jego upadku uchodzącą politycznym w Warszawie). Imię jest czysto słowiańskiego pochodzenia od przymiotnika ‘bogaty’, co każe domyślać się słowiańskiego (wielkomorawskiego, zważywszy na posiadłości rodu również w komitacie → Zemplín? a może raczej panońskiego?) pochodzenia wodza węgierskiego z X w.

Źr.: An., c. 39, 41, 53; Kézai, c. 89; Komp., c. 109.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 248–260; Györffy, 1948b/1993, s. 119; Marsina, 1994b, ss. 38, 40; Múcska, 1994, ss. 51–52; Kordé, 1994a, s. 116; Engel, 1994a, s. 116; Kéza, 1999, s. 168 i przyp. 2; An. pol., 2006, s. 130 i przyp. 239; Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 312 (J. Steinhübel).

Bogát z rodu Radvány → Bogát

Bokon (*Bokun*) był ojcem → Bodusa. Jego imię nawiązuje do określenia → Lasu Bakońskiego.

Źr.: Komp., c. 133.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 396.

Boldva → Bodva

Bolesław II Szczodry był władcą Polski (→ Polacy, Polska) w latach 1058–1079, królem od 1076 r. Prowadził aktywną politykę wobec → Węgier, popierając → Bélé I, żonatego z jego siostrą (Bolesław i Béla byli w stosunku do siebie szwagrami, a nie teściem/zięciem, jak sugeruje ekscerpt), oraz swoich siostrzeńców: → Gejzē I i → Władysława I Świętego. Wybrany przez nas ekscerpt opisuje polską interwencję przeciwko → Andrzejowi I i jego koronowanemu już wtedy synowi → Salomonowi (1), która wyniosła na tron Bélé. Polska wspierała również

Gejzē I, doprowadzając do ugody Gejzy z Salomonem, w wyniku której Gejzie wydzielono księstwo nitrzańsko-biharskie (→ Bihar; → Nitra). Jak się wydaje, polskie posiłki wsparły też Gejzē w 1074 r., a także zapewniły bezpieczeństwo Władysławowi, który bez problemów wstąpił na tron po śmierci brata i obronił się przez Salomonem i → Henrykiem IV. Bolesław w 1079 został zmuszony do opuszczenia kraju w wyniku buntu możnych, którego najbardziej dramatycznym epizodem i chyba bezpośrednią przyczyną ucieczki była śmierć biskupa krakowskiego (→ Kraków) św. Stanisława. Przyjęty z uszanowaniem przez Władysława Bolesław publicznie go poniżył. Być może fakt ten, jak sugeruje polski kronikarz Anonim tzw. Gall, przyczynił się do przedwczesnej śmierci wygnanego monarchy w nocy z 2 na 3 kwietnia przypuszczalnie 1082 r. Jego ciało być może przeniesione zostało później do Tyńca albo (według najnowszej koncepcji) spoczęło w nekropoli monarchów węgierskich w → Székesfehérvárze.

Źr.: Komp., c. 93 (bez wymienienia imienia)

Inne Źr.: *Anonima* tzw. *Galla Kronika*, 1952, Lib. I 22–29, ss. 47–56; *Mistrza Wincentego...* *Kronika*, 1994, Lib. II 16–21, ss. 50–60.

Lit.: Grudziński, 1953; 1959; Gieysztor, 1981, szp. 364–365; Banaszkiewicz, 1981/2012, ss. 27–100; Kozłowska-Budkowa, 1983, ss. 183–185; Sroka, 2015, ss. 184–207; Delestowicz, 2016.

Bolesław III Krzywousty był władcą Polski (→ Polacy, Polska) w latach 1102–1138. Był synem Władysława Hermana i bratankiem → Bolesława II Szczodrego. Sytuacja w Polsce w pierwszych latach jego panowania bardzo przypominała tę na → Węgrzech w drugiej połowie XI i na początku XII w. Był to permanentny konflikt w rodzinie o władzę. W przypadku Węgrów walczyli bracia → Andrzej I i → Béla I, a następnie ich synowie → Salomon (1) oraz → Gejza I i → Władysław I Święty. W czasach Bolesława Krzywoustego na Węgrzech trwał braterski konflikt między starszym → Kolomanem Uczonym a młodszym → Álmosem (2). W przypadku Polski rywalizują bracia przyrodni, starszy Zbigniew (Zbygniew) i młodszy Bolesław. Jasno widać paralelę losów Zbigniewa i Álmosa, obaj przegrali walkę o władzę, co zakończyło się dla nich tragedią oślepienia. Bolesław początkowo wahał się, kogo poprzeć w węgierskim konflikcie, potem jednak stanął po stronie Kolomana. Można wspomnieć też o paralelizmie losów ze stryjem Krzywoustego – obaj musieli uchodzić na Węgry przed falą oburzenia możnych (wobec zabicia biskupa Stanisława vs. przeniewierczego oślepienia brata). Jak wynika z tendencyjnego – ale chyba w tym przypadku wiarygodnego – przekazu Anonima tzw. Galla, Bolesław Krzywousty odwiedził Węgry w pokorze w przeciwieństwie do pysznego Bolesława Szczodrego.

Po śmierci Kolomana stosunki Bolesława z jego synem → Stefanem II układały się, zdaniem Karola Maleczyńskiego, różnie. Obok wspólnej akcji restytucji księcia wołyńskiego Jarosława Światopełkowicza (→ Bezen) mamy wzmiankę

kronik węgierskich o najeździe → Węgrów na Polskę, o którym nic bliżej nie wiemy. Natomiast przytaczany ekscerpt, gdzie pojawia się wzmianka o księciu Polski bez podawania jego imienia dotyczy bitwy nad rzeką → Sajó, stoczonej 22 lipca 1132 r. Było to po objęciu tronu przez → Bélé II Ślepego, z którego osobą tron węgierski objęła linia Álmosa. Bolesław tymczasem zaangażował się w popieranie nieuznawanego na Węgrzech syna Kolomana Uczonego, → Borysa Kolomanowicza. Źródła polskie, zwłaszcza *Kronika* mistrza Wincentego zwanego Ka-dłubkiem, przedstawiają bitwę jako moralne zwycięstwo Polski, słabo maskując doznana przez Polaków klęskę. Tymczasem z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, pisanej z punktu widzenia stronników Béli II, wynika, że Polacy i Rusini (→ Ruś, Rusini) w ogóle nie przystąpili do boju, przekonani perswazją zwolenników Béli.

W polskiej świadomości historycznej Bolesław Krzywousty funkcjonuje jako władca, który w testamencie podzielił swój kraj między synów, zapoczątkowując okres rozbicia dzielnicowego.

Źr.: Komp., c. 161 (bez wymienienia imienia).

Inne Źr.: *Anonima* tzw. *Galla Kronika*, 1952, Lib. II–III, s. 60–164; *Mistrza Wincentego... Kronika*, 1994, Lib. II 22–30; Lib. III 1–26, s. 60–119.

Lit.: Maleczyński, 1975, *passim*, o bitwie nad Sajó ss. 216–220; Trawkowski, 1981, szp. 365–367; Bagi, 2017, wg indeksu.

Bolesław, książę polski w *Kronice węgiersko-polskiej* (*Bolezlauus*) to władca, który przyjmuje uciekinierów z → Węgier, a następnie osobiście interweniuje w ich obronie na Węgrzech oraz koronuje ich na królów węgierskich. Pomijając absurd tego faktu (niższy w hierarchii władców wynosi władców wyższych), dostrzec można w tej literackiej postaci echa → Bolesława II Szczodrego. Jego matką zdaniem *Kroniki* była → Dąbrówka, a doradcą → Sieciech. Znacząca historii Polski (→ Polacy, Polska) wie, że to było niemożliwe, skoro żonę → Mieszka I i matkę Bolesława Chrobrego dzieliło od Sieciecha 100 lat. Jednak zdaniem Ryszarda Grzesika takie przedstawienie mogło być świadomym fałszerstwem dokonanym na początku XIII w. Interwencje Bolesława Szczodrego, opisane w nieznanym dziś źródle narracyjnym (zapewne w typie *gesta*, stąd próba określenia tej zaginionej kroniczki jako *Gesta Boleslai Lari*), posłużyły zapewne polskiej podstawie *Kroniki węgiersko-polskiej*, *Kronice Polaków* (spisanej zapewne dla Salomei, córki Leszka Białego, wydanej za Kolomana halickiego, średniego syna → Andrzeja II) do opisu sukcesów Polski na Węgrzech i ścisłych związków łączących oba kraje. Zarazem kierowano uwagę na Bolesława I Chrobrego, bo Bolesław Szczodry jako zabójca późniejszego świętego – biskupa Stanisława nie mógł być pozytywnym bohaterem opowiadania.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 12–13.

Lit.: Grzesik, 1999a, ss. 176–177; 2022a, ss. 31–56; 2023, ss. 125–135.

Bolhád (*mons Bulhadu*) – dawna nazwa Cserhátu, czyli gór pochodzenia wulkanicznego nieco tylko przekraczających wysokość 500 m n.p.m., położonych w → komitacie → Nógrád na zachód od → Mátry, od której oddziela je dolina rzeki → Zagyva, oraz na wschód od pasma Börzsöny, oddzielonego Kotliną Nógrádką. Na północy góry schodzą do doliny → Ipoli, od południa przechodzą we Wzgórza Gödöllő. Nazwa Cserhát pochodzi od węgierskiej nazwy dębu burgundzkiego (*cserfa*), zaś użyta przez anonimowego notariusza króla Béli nazwa Bolhád od słowa *bolha* ‘pchła’.

Źr.: An., c. 33.

Lit.: An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; Blazovich, 1994d, s. 152; L. Kiss, 1978/1997a, s. 322; AKMTF, 1998, T. 4, s. 209; An. pol., 2006, s. 115 i przyp. 205.

Bolondóc (*Blundus*), dzisiejszy słowacki Beckov wymieniony został przez anonimowego notariusza króla Béli jako jeden z grodów broniących północno-zachodniej granicy Królestwa Węgierskiego (→ Węgry). Badania archeologiczne odkryły na Wzgórzu Zamkowym ślady intensywnego osadnictwa z czasów wielkomorawskich (→ Morawianie, Morawy), co każe domniemywać, że mógł istnieć tu gród strzegący przeprawy przez → Wag na szlaku wiodącym z Transdanubii w górę rzeki. Do większego znaczenia grodu doszło w czasach kronikarza, gdy stał się siedzibą → komitatu, który zanikł po mniej więcej stu latach, kiedy cała kasztelania trenczyńska (→ Trenczyn) stała się własnością Mateusza Czaka (→ Csák) Trenczyńskiego. Polskiego czytelnika zaciekawí, że na przełomie XIV i XV w. zamek stał się główną siedzibą Ścibora ze Ściborzyc, polskiego stronnika Zygmunta Luksemburskiego i „pana całej rzeki Wag” (→ Polacy, Polska). Gród i zamek nosiły węgierską nazwę Bolondóc, wywodzoną od słowiańskiego (→ Słowianie) słowa **blǫdъ* oznaczającego ‘błędne tereny’, ‘miejsce, gdzie łatwo można zabłądzić’. Podgrodzie, od którego powstała późniejsza nazwa miasta, zwane było od imienia Beckó, tak brzmi też współczesna węgierska nazwa miasta, od której utworzono nazwę słowacką.

Źr.: An., c. 37.

Lit.: Cs., 1941, T. 4, ss. 65–66, 86–87; Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, s. 152 (Beckov); Kristó, 1988, ss. 362–363; Engel, Feld, & Kristó, 1994a, ss. 119–120; L. Kiss, 1978/1997a, s. 234; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., s. 125 i przyp. 230; Plaček & Bóna, 2007, ss. 58–62; Dvořáková, 2010, ss. 99–104.

Bolya (*Biuiia*, *Bivia*, *Bua*; w literaturze również *Boja*) był starszym synem → Gyuli młodszego (Prokuja). Wspólnie z bratem → Bonyhą został uwięziony przez → Stefana I Świętego. Jak się wydaje, nie wyjechał z ojcem i matką do Polski (→ Polacy, Polska). Spotykamy go wraz z bratem w obozie przeciwników → Piotra Orseolo. Jako zwolennicy restytucji → Andrzeja I, → Béli I i → Lewenty (2) zginęli w wyniku represji przedsięwziętych przez Piotra. Ziemie jego i jego brata

znajdowały się w środkowym → Siedmiogrodzie, nad rzeką Küküllő (dziś Târna-
va), w centrum przyszłego → komitatu o tej nazwie.

Źr.: An., c. 24, 27; Komp., c. 81.

Lit.: Kőpeczi, 1990, ss. 123–124, 144; Györffy, 2003, ss. 73, 75, 202, 245; 1977/2000, ss. 59–61, 163, 169, 199.

Bompert albo **Bonipert** (w źródłach łacińskich znajdujemy formy *Bompertus*, *Bonipertus* lub *Bonibertus*) był pierwszym biskupem → Pécsu, o czym świadczy dokument założenia tamtejszego biskupstwa w 1009 r., który jednak przetrwał do dzisiaj jedynie w interpolowanej wersji. Bardzo mało wiemy o życiu Bomperta: jego pochodzenie nie jest znane, ale badacze wypowiadają się za jego włoskim lub francuskim rodowodem (ta druga hipoteza jest jednak mniej popularna). Nie mamy żadnej informacji o Bompercie przed jego ordynacją na biskupa Pięciokościołów w 1009 r. Źródła niewiele też mówią o jego działalności jako biskupa. Według fałszyfikatu dyplomu fundacyjnego klasztoru w → Zalavárze Bompert miał brać udział w założeniu tego klasztoru, ale informacja ta mogła zostać wymyślona przez fałszerza na podstawie *Rocznika pozońskiego*. List biskupa Fulberta z Chartres informujący o wypożyczeniu Bompertowi książki gramatyka Prisciana sugeruje, że Bompert miał założyć szkołę katedralną w Peczu. Zapiska w *Katalogu biskupów pięciokościelskich* omawianym przez Józsefa Kollera sugeruje, że Bompert był kapłanem → Stefana I Świętego. Należy dodać, że Bompert jest czasami brany pod uwagę jako możliwy autor *Libellus de institutione morum*, chociaż ta hipoteza jest raczej mało popularna. Ostatnią informację o Bompercie znajdujemy w *Roczniku pozońskim*, który informuje o jego śmierci pod rokiem 1042 r. Należy podkreślić, że ten sam rocznik datuje ordynację → Maurusa (1), drugiego biskupa Pięciokościołów na rok 1036 r., co sugerowałoby, że Bompert zrezygnował z biskupstwa lub został wypędzony z diecezji. O działalności Bomperta między końcem kierowania przez niego diecezją oraz jego śmiercią nie mamy żadnej informacji.

Źr.: An. Pos., s. a. 1042.

Lit.: Koller, 1782, ss. 5–8; Györffy, 1988c, ss. 21–22; DHA, 1992, s. 90; Koszta, 1994a, s. 120; Nemerényi, 2004, ss. 13–30; G. Kiss, 2009, ss. 9–20; Quéret-Podesta, 2014, ss. 7–15.

Böngér (*Buger*, *Bumger*, *Bunger*, forma datywna *Bunger nec*) był według anonimowego notariusza króla Béli jednym z rzekomych wodzów kumańskich, którzy wsparli księcia kijowskiego (→ Ruś, Rusini; → Kijów, Kijowianie) w jego walce przeciw → Węgrom, a następnie ukorzyli się przed zwycięzcami i do nich się przyłączyli (→ Chazarowie; → Kumanie). Miał być ojcem → Borsa (1). Miał dostać nadania między rzekami → Tapolca oraz → Sajó, na terenach zwanych Miskolcem (→ Miskolc), gdzie wystawił gród Győr (→ Diósgyőr), który jego syn przyłączył do swego → komitatu → Borsod. W ten sposób kronikarz wy-

jaśniał, dlaczego w komitacie znajdowały się dwa grody, a nie jeden. Nadania te pokrywały się z ziemiami zajmowanymi w czasach pisania kroniki przez ród Miskolc.

Źr.: An. c. 8, 10, 18, 31, 34, 57.

Lit. Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 363–366; Györfy, 1948b/1993, s. 116; An. niem., 1991, s. 149 i przyp. 78, s. 159 i przyp. 143; Múcska, 1994, s. 50; An. sł., 2000, s. 132 i przyp. 92; An. pol., ss. 52–53 i przyp. 69; An. ang., 2010, s. 69 i przyp. 2.

Boniak → Monoch

Bonifacy → Bruno z Kwerfurtu

Bonusław (*Bonuzlo*), syn → Władysława Łysego poświadczony tylko przez *Kronikę zagrzebską* i *Kronikę waradyńską*. Nic o nim nie wiadomo. W nauce utożsamia się go z Domosławem, choć nie jest to pewne. Domosław (*Damazlaus*) z kolei występujący tylko w sfałszowanym dokumencie fundacyjnym dla klasztoru w → Pécsváradzie jest jedną z najbardziej zagadkowych postaci jedenastowiecznych → Węgier. Według Gyuli Paulera Domosław mógł być synem węgierskiego króla → Aby Samuela. Hipotezę tę zdaje się potwierdzać fakt, że obie wsie nadane przez niego klasztorowi w Pécsváradzie, tj. *Villa Marcum* i *Fegwvernuk*, leżały w domenie rodu Aba. Ján Steinhübel sądził natomiast, że Domosław/Bonusław jako syn Władysława Łysego urodził się ok. 1000 r. i po śmierci swego ojca ok. 1015 r. był jeszcze za młody, by zostać księciem → Nitry, gdzie władzę miał przejąć jego stryj → Wazul. Po oślepieniu Wazula został zmuszony do ucieczki do Czech (→ Czechy, Czesi) wraz z jego synami. Zdaniem słowackiego badacza w przekazach niemieckich (*Kroniki Herimana z Reichenau*, *Roczniki altajskie*, *Roczniki hildesheimskie*) krył się pod określeniem *fratruelis Stephani* (synowiec → Stefana I Świętego), który został osadzony w ziemi nitrańskiej przez króla niemieckiego → Henryka III, wyprawiającego się w interesie → Piotra Orseolo przeciwko Abie Samuelowi w 1042 r. Miał uzyskać wsparcie → Brzetysława I ze względu na swoje starszeństwo w kolejce do tronu węgierskiego. Domosław miał rządzić Nitrą do swej śmierci w 1048 r. Według fałszyfikatu pécsváradzkiego książe Domosław został pochowany w kościele Wszystkich Świętych w Pécsváradzie, którego był najprawdopodobniej założycielem. Po pewnym czasie jego szczątki, cudownie zachowane, przeniesiono do klasztoru św. → Benedykta w Pécsváradzie, gdzie pochowano je pod ołtarzem św. Krzyża.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 1.

Lit.: Gy Pauler, 1899, T. 1, s. 413 i przyp. 154; Steinhübel, 2004, wg indeksu, zwł. ss. 236, 258–259, 265, 466 i przyp. 1478; Rychlík i in. 2024, s. 54.

Bonuzló → Bonusław

Bonyha (*Buhna, Bucna*), młodszy syn → Gyuli (3) młodszego. Por. → Bolya.

Źr.: An., c. 24, 27; Komp., c. 81.

Boron, Borons, Bororich → Barancs

Borona to bliżej niezidentyfikowany gród nad rzeką → Morawą. Nazwa przez Richarda Pražáka i Vincenta Múcskę jest identyfikowana z Bramą Morawską, co wydaje się zupełnie nieprawdopodobne. László Veszprémy zwraca uwagę, że nazwa jest czysto słowiańskiego (→ Słowianie) pochodzenia: *brona* ‘brama’, ‘umocnienie’.

Źr.: An., c. 37.

Lit.: An. čs., 1988, s. 249 i przyp. do s. 214; An. slc., 2000, s. 135 i przyp. 122; An. pol., 2006, s. 126 i przyp. 232; An. ang., 2010, s. 80 i przyp. 1.

Borona → Baranyavár

Bors (1) (*Borsu*) miał być synem → Böngéra. Według anonimowego notariusza króla Béli umocnił on pogranicze → Węgier w kierunku Polski (→ Polacy, Polska) i wyznaczył granicę na szczytach → Tatr, a także wybudował gród w → Borsodzie. Do swojego → komitatu przyłączył też wybudowany przez swego ojca gród w → Diósgyőrze. Następnie wspomógł → Szovárdą, → Kadocse i → Hubę w podbojach ziem leżących nad → Ipolą i → Hronem, podbił → Zwolenński Las i wybudował tam twierdzę → Borsséd-Zólyom, → Várad oraz → Bars. Przyпуска się, że Bors był realną osobą, żyjącą jednak w czasach → Stefana I Świętego. W czasach anonimowego notariusza króla Béli żył Bors (1194–1237), który reprezentował linię borsmonostorską rodu → Miskolc i był synem Dominika, → żupana bodroskiego w latach 1192–1193 oraz → bana sławońskiego (→ Sławonia) ok. 1195 r. → Andrzej II w dokumencie z 1225 r. określa Borsą, jego ojca oraz księcia → Veleka swoimi krewnymi.

Źr.: An., c. 10, 18, 31, 34–35, 57.

Lit.: Zob. → Böngér oraz Kristó, 1988, ss. 389–392, 396–399; Zsoldos, 2011, s. 298 (Domokos [Miskolc nb.]).

Bors (2), bliżej niezidentyfikowany rycerz z XI w., może z rodu → Miskolc i może związany z → komitatem → Bars. Imię jest pochodzenia tureckiego, słowo oznacza ‘pieprz’.

Źr.: Komp., c. 107.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 366.

Borsséd-Zólyom (*Borssed-Zouolvn*, slc. Boršod-Zvolen) miał być ogromną warownią z kamieni wybudowaną przez → Borsą (1) w → Zwolenkim Lesie.

Przypuszczalnie utożsamić go należy z Pustym Hradem (Pusztavár) położonym ok. 3 km od centrum dzisiejszego Zwolenia (Zvolen) na wzniesieniu o wysokości 571 m n.p.m., górującym nad ujściem rzeki Slatiny do → Hronu. Odnaleziono tam ślady osadnictwa przedhistorycznego oraz ślady pobytu rzymskich legionistów, jak również znaleziska wielkomorawskie (→ Morawianie, Morawy). Zamek górny na szczycie wybudowano wbrew przekazowi Anonima przypuszczalnie dopiero pod koniec XII w. Był on siedzibą zarządu rozległej włości królewskiej, Zwoleńskiego Lasu. Pod wzgórzem powstawała osada obsługująca zamek, korzystająca ze zbiegu szlaków handlowych, łączących centrum → Węgier z górnym Powazem (→ Wag) i przez Orawę z Polską (→ Polacy, Polska) oraz w górę Hronu do bogatych złóż surowców mineralnych. Osada ta przypuszczalnie w 1238 r. uzyskała od → Béli IV prawa miejskie. Na początku XIV w. pod dotychczasowym zamkiem, który popadł w ruinę w drugiej połowie XIII w., wybudowano nowy zamek. Pod koniec rządów → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego) pałac królewski wybudowano w Zwoleniu, porzucając dotychczasowy zamek.

Źr.: An., c. 34.

Lit.: Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, ss. 360–367 (Zvolen); Kristó, 1988, s. 377–380; Vallašek, 1988, ss. 263–273; Mácelová, 1993, ss. 69–74; Hanuliak, 1993, ss. 161–166; Feld & Kristó, 1994, s. 747; Plaček & Bóna, 2007, ss. 247–249; An. ang., 2010, s. 119 i przyp. 219; Brezováková, 2010, ss. 564–576.

Borsod, wieś koło Edelény na północ od → Miskolca, leżąca nad rzeką → Bodvą. Odkryto tu gród drewniano-ziemny pochodzący z X albo pierwszej połowy XI w., stolicę → komitatu o tej nazwie utworzonego przez → Stefana I Świętego. Pierwsza wzmianka o → żupanie pochodzi z 1108 r. Nazwa pochodzi od imienia → Bors (1), które jest zapożyczeniem z języków turkijskich i oznacza ‘pieprz’. Jednak końcówce *-d* rozumiane było przez Węgra (→ Węgrzy) jako zdrobnienie (jest to jedna z cech deminutywnych obok słowiańskiej końcówki *-cska*), nie dziwi zatem naiwna próba wyjaśnienia tej nazwy w osiemnastym rozdziale dzieła anonimowego notariusza.

Źr.: An., c. 18, 31, 34.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 163, 169; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 761–763; Kristó, 1988, ss. 389–392, 396–399; An. niem., 1991, s. 159 i przyp. 143; Gádor & Petrovics, 1994, s. 121; L. Kiss, 1978/1997a, s. 242; M. Wolf, 2001, ss. 179–198, zwł. ss. 182–184; Györffy, 2003, ss. 180–181; L. Szabó, 2006, s. 28; An. pol., 2006, s. 87 i przyp. 141; An. ang., 2010, s. 49 i przyp. 5; Zsoldos, 2011, ss. 143–144.

Boršod-Zvolen → Borsséd-Zólyom

Borszowa (*Borsoa*, *Borsua*, węg. Borsova) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli była grodem → Salana, który został zdobyty i zniszczony przez → Węgrów. Według odosobnionego zdania Leontija Wojtowycza była to stolica

osobnego księstwa białochorwackiego. Większość badaczy uznaje, że jest to tylko wymysł kronikarza. Gród drewniano-ziemny leżał na terenie miejscowości Wari (węg. Mezővári, ukr. Варин) u ujścia rzeki Borżawy do → Cisy na współczesnej granicy ukraińsko-węgierskiej i pochodził chyba z XI w. Był on stolicą → komitatu obejmującego część górnej doliny Cisy. W 1085 r. do Borszowy i → Ungváru dotarli atakujący → Władysława I Świętego → Kumanie. Gród został zniszczony podczas najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy), wtedy też zanikł komitat, którego ziemie weszły w skład komitatów → Szabolcs oraz Bereg. Nazwa pochodzi przypuszczalnie od imienia pierwszego? → żupana? Borsa, którego imię zostało utworzone od słowa pospolitego pochodzenia turkijskiego *bors* ‘pieprz’ z dodatkiem słowiańskiej końcówki dzierżawczej – *ova*, jest zatem typowym przykładem na zmieszanie się napływowej ludności węgiersko-turkijskiej (kabarskiej; → Chazarowie) z osiadłym na tych terenach żywiołem słowiańskim (→ Słowianie). W naszej publikacji stosujemy zapis spolonizowany. Por. też → Bors (1).

Źr.: An., c. 14; Komp., c. 134.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 534–535; Kristó, 1988, ss. 421–426; Thur. II/1, 1988, s. 398; Kristó, Takács, & Petrovics, 1994, ss. 121–122; L. Kiss, 1978/1997b, s. 243; An. pol., 2006, s. 75 i przyp. 117; Voítovych, 2010, ss. 43, 49–51, 53; Zsoldos, 2011, s. 144; CEU, 2018, s. 249 i przyp. 648.

Borys Kolomanowicz (*Borich*, *Borith*), syn → Kolomana Uczonego i → Eufemii, córki Włodzimierza Monomacha, wielkiego księcia kijowskiego (→ Kijów, Kijowianie). Urodził się ok. 1114 r. na Rusi (→ Ruś, Rusini) po odesłaniu jego matki przez Kolomana. Nie został też uznany za legalnego potomka władcy węgierskiego, został więc odsunięty od dziedziczenia, choć on sam uznawał się za legalnego pretendenta do tronu węgierskiego. Część badaczy widzi w nim tajemniczego komesa Borsa, który wraz z komesem Iwanem próbowali przejąć władzę podczas choroby → Stefana II (*Kompozycja kronikarska z XIV w.*, c. 158 pominięty w naszych ekscerptach). Na przełomie 1130–1131 r. pojawił się w Bizancjum (→ Grecja, Grecy), toczącym wówczas wojnę z → Węgrami ze względu na udzielenie tam wsparcia oślepiionemu → Áłmosowi (2), szukając poparcia dla swych roszczeń do tronu wobec bezpotomnej śmierci Stefana. Jednak wobec zaangażowania Bizancjum w walki z Seldżukami znalazł je dopiero w Polsce (→ Polacy, Polska), której władca → Bolesław III Krzywousty wyruszył przeciwko → Béli II Ślepemu i doznał 22 lipca 1132 r. nad rzeką → Sajó klęski ze strony wojsk węgierskich, która odbiła się echem w źródłach polskich (np. obszernie pisze o niej Wincenty Kadłubek). Efektem pobytu Borysa w Bizancjum było nadanie mu godności panhypersebastosa oraz ręki cesarskiej kuzynki Anny Dukainy. Borys na arenie dziejów pojawia się ponownie dopiero w 1146 r., kiedy wkracza na Węgry z wojskami margrabiego austriackiego Henryka Jasomirgotta (→ Austria), które

poniosły klęskę z ręki → Węgrów. Borys przez krótki czas był osadzony w → Późniu. W 1147 r. odnalazł się w szeregach krzyżowców francuskich (→ Francja, Francuzi) i mimo akcji dyplomatycznej zmierzającej do jego wydania opuścił bezpiecznie Węgry, udając się do Bizancjum, skąd najeżdżał południowe regiony Węgier. Podczas jednego z takich najazdów poległ ok. 1153/1154 r. Jego synowie, Konstantyn Kalamanos Dukas oraz Stefan służyli jako dowódcy w armii Manuela Komnena.

Źr.: Komp., c. 149, 161, 166.

Lit.: Makk, 1987, ss. 61–65; 1994g, ss. 120–121.

Borżawa → Borszowa

Bośnia (*Bozna, Rama*) to kraina na Półwyspie Bałkańskim. Nazwa wzięła się od rzeki Bosny, prawego dopływu → Sawy. W czasach rzymskich stanowiła część → Dalmacji. Po upadku władzy rzymskiej i podległości Germanom na wyludnione tereny dotarła fala Awarów i → Słowian. Pierwszą wzmianką o Bośni jest wiadomość Konstantyna VII Porfirogenety, że serbski (→ Serbia, Serbowie) książę Časlav Klonimirović rozszerzył w 949 r. swoją władzę na Bośnię, która z Serbią graniczyła przez → Drinę. Po jego śmierci Bośnię przyłączył do swego państwa książę chorwacki Michał Krešimir II, z którego państwem Bośnia graniczyła przez → Cetinę (→ Chorwaci, Chorwacja). Pod koniec X w. znalazła się pod władzą cara bułgarskiego Samuela (→ Bułgaria, Bułgarzy), zaś po upadku jego państwa pod nominalną władzą bizantyńską (→ Grecja, Grecy), a swoją władzę rozciągali niekiedy również władcy chorwaccy, zaś po 1089 r. namiestnika swego ustanowił władca Raszki Bodin. W XII w. władcy → Węgiei jako dziedzice tronu chorwackiego odziedziczyli również zainteresowanie ekspansją na ziemie bośniackie. Od 1138 r. → Béla II Ślepy włączył Ramę (nazwa jednej z żup bośniackich określała całe państwo) do swojej tytulatury, a już rok wcześniej ustanowił swego środkowego syna → Władysława II księciem Bośni. Mimo to władcy Bośni lawirowali między podległością → Węgrom, jak → ban Borić współdziałający ze → Stefanem III do 1167 r., kiedy po podboju Bośni przez Bizancjum musiał schronić się na Węgrzech (w → komitacie → Pożega żyli jego potomkowie). Natomiast ban Kulin wspierał Bizancjum przeciwko → Béli III. W XIII w. części Bośni zostały włączone do Węgier. Ekscerpt, w którym pojawia się nazwa Bośni, wspomina o wyprawie miśnieńskiego (→ Miśnia, Miśnieńcy) rycerza → Gotfryda (4), który pojawił się na Węgrzech w czasach Stefana III. Nie wiadomo, o jaką akcję przeciwko Bośni chodzi.

Źr.: Kézai, c. 92.

Lit.: Frančić & Molè, 1961, ss. 153–155; Ćirković, 1982a, szp. 472–477; Rokay, 1994a, ss. 122–123; Sebők, 1994a, s. 123; Rokay & Takács, 1994b, ss. 123–124; Kéza, s. 174 i przyp. 1.

Botond (*Bonton*, *Botond*) w przekazie anonimowego notariusza króla Béli był synem → Kölpenya. Wraz z → Tasem i Bulcsú (→ Vérbulcsú) ruszył na wyprawę przeciwko Bułgarom (→ Bułgaria, Bułgarzy) w → Belgradzie, a następnie najechał Bułgarię, Raszkę (→ Serbia, Serbowie), → Split, Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja). Za czasów księcia → Zolty został jednym z wodzów węgierskich uczestniczących w wyprawach na → Europę Zachodnią, miał też uczestniczyć w przegranej bitwie na Polu Lechowym. Te dane pominęliśmy w naszym wydawnictwie podobnie jak przekaz rozdziału pięćdziesiątego szóstego o śmierci Botonda i jego pochówku w okolicy miejscowości Verőce, dzisiejszej Viroviticy (→ Verőce, potok). Rozdział czterdziesty drugi podaje ciekawą wiadomość o uderzeniu przez Botonda toporem w złotą bramę → Konstantynopola, w co kronikarz powątpiewa. *Kronika Szymona z Kézy* w rozdziale czterdziestym drugim oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* w rozdziale sześćdziesiątym drugim również znają to podanie, jednak opowiadają je inaczej. Ponieważ zrezygnowaliśmy z zamieszczenia ekscerptu z tych fragmentów rozległych rozdziałów, wspomnijmy, że Botond występuje tu jako zwykły rycerz, prawy Węgier (*rectus Hungarus*; → Węgrzy), który pod bramami Konstantynopola staje do pojedynku z olbrzymim greckim wojownikiem i go pokonuje, rozstrzygając starcie o wypłatę przez cesarza bizantyńskiego trybutu na korzyść Węgrów (→ Grecja, Grecy). Wydarzenie to datuje się na 958 r. Należy zauważyć, że tzw. podanie o Botondzie odwołuje się do znanej praktyki rozstrzygania konfliktu wojennego za pomocą pojedynku przedstawicieli zważnionych stron, zaś przytoczony przez nas motyw uderzenia bronią w bramę obleganego grodu przypomina opowiadanie Anonima tzw. Galla o uderzeniu mieczem w kijowskie Złote Wrota przez Bolesława Chrobrego (→ Kijów, Kijowanie). W ten sposób symbolicznie podkreślano przejście władzy nad miastem.

Trudno wnioskować o rzeczywistości istnienia Botonda. Możliwe, że kronikarz nadał mu miano od miejscowości Botond w → komitacie Heves, w pobliżu której istniała osada Besenyő, wskazująca na osadnictwo pieczyńskie, na co zwraca uwagę np. Richard Prażák (→ Pieczyngowie). Sugerowałoby to pieczyńskie pochodzenie postaci bohatera podania wzmocnione, zdaniem László Veszprémygo, faktem, że imię jego (rzekomego?) ojca również wskazuje na takie pochodzenie (przy innym zdaniu György Györffyego i Lajos Kissa). W XIII w. na terenach wschodniej → Sławonii w Sremie (→ Sirmium) oraz komitacie Valkó (→ Valkóvár) odnajdujemy pozbawiony większego znaczenia ród Botond, jednak Vincent Múcska wyraża wątpliwość, czy podanie o Botondzie jest zapisem jego tradycji rodowej. Zoltán Tóth uznał, że postać Botonda powstała przez zmieszanie Bawarczyka (→ Bawaria, Bawarzy) → Potha z Oposem → Bátorem.

Źr.: An., c. 41–43, 53.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, 1900, ss. 273–274; Györffy, 1948b/1993, s. 120 (tekst z 1948 r.); An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 217; Z. Tóth, 1988, ss. 467–483; An. niem., 1991, s. 168 i przyp.

229; Múcska, 1994, ss. 49–50, 52; L. Kiss, 1978/1997a, s. 83 (s. v. Alsókubin); Györffy, 2003, s. 132 i przyp. 245.

Botva, bliżej niezlokalizowane mokradoło, zdaniem Richarda Pražáka leżące na północny wschód od miejscowości Kiskörös w dzisiejszej Małej Kumanii (Kiskunság).

Źr.: An., c. 40.

Lit.: An. čs., 1988, ss. 219 i przyp., 250–251; An. niem., 1991, s. 168 i przyp. 229; An. pol., 2006, s. 132, przyp. 245.

Boyta → Vajta

Brakta, Braktanowie (*Bracta, Bractani*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Brama Wasyla (*porta Wacil, porta Wazil*), od czasów osmańskich zwana Bramą Trajana, to przejście przez najbardziej południową część starożytnego Hemosu, dzisiejszą Ichtimanską Średnią Górę na ważnym szlaku handlowym i wojskowym (*via militaris*) łączącym → Belgrad, → Nisz i Sofię (→ Szeredec) z → Filipopolem i → Konstantynopolem. Od czasów zajęcia terenów leżących nad dolnym → Dunajem przez Protobułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy) tworzących własne państwo, a następnie przeniknięcia ich przez pasmo Bałkanu (dawny Hemos) na przełęczy tej powstało ważne przejście przez umocnienia bizantyńskie, zwane Klisurą Cesarską (*Βασιλική κλεισούρα*), strzegące drogi do trackiego zaplecza Konstantynopola. Mediewiści niezajmujący się dziejami Bizancjum (→ Grecja, Grecy) określenie to czytają błędnie jako *Clastrum sancti Basilii*, co w komentarzu do polskiej edycji anonimowego notariusza króla Béli stało się klasztorem św. Bazylego. Niniejsze wydanie jest okazją, by wycofać się z tego rażącego błędu.

Źr.: An., c. 42, 45, 57.

Lit.: Mutačhiev 1937, ss. 19–148; 1943, ss. 82, 283; An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 218; An. niem., 1991, ss. 168–169 i przyp. 232; An. sł., 2000, s. 137 i przyp. 141; An. pol., 2006, s. 136 i przyp. 254; IAnakieva 2009, s. 107; Testimonia, seria grecka, 2013, z. 6, s. 196 i przyp. 182; Marinow, 2019, ss. 6–8.

Brandan, św., był jednym ze świętych irlandzkich, żyjących w latach 483–577. Z jego imieniem związana jest literacka *Żegluga św. Brendana opata*, znana od IX w. i rozpowszechniona w całej → Europie. W naszych ekscerptach Brandan pojawia się wyłącznie w *Kronice węgiersko-polskiej* jako wyznacznik → Szkocji (a według naszych dzisiejszych pojęć geograficznych Irlandii). Być może, jak sądzi Martin Homza, wiedza o nim dotarła do kronikarza za pośrednictwem kręgów reńsko-kolońskich.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 1.

Inne źr.: *Żegluga św. Brendana opata*, 1992.

Lit.: J. Hennig, 1982, szp. 606; Orlandi, 1992, szp. 1063–1066; Grzesik, 1999a, s. 196 i przyp. 851; Grzesik, 2003d, s. 52 i przyp. 8; Homza, 2009, wg indeksu.

Brandenburgia we wczesnośredniowiecznych dziejach → Węgier nie odgrywała żadnej roli, w przeciwieństwie do historii Polski (→ Polacy, Polska). W przytoczonym przez nas fragmencie z *Kroniki Szymona z Kézy*, jak i pominiętym fragmencie z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, Brandenburczycy pojawiają się jako sojusznicy króla czeskiego (→ Czechy, Czesi) → Przemysła Ottokara II, który 21 maja 1271 r. uderzył na → Stefana V nad → Rábcą i przegrał. Brandenburczykami dowodził margrabia Otto z dynastii askańskiej, siostrzeniec Przemysła.

Źr.: Kézai, c. 73.

Lit.: Dralle & Ribbe, 1982, szp. 554–563; Thur. II/1, 1988, ss. 497–498; Kéza, 1999, s. 147 i przyp. 2; CEU, 2018, s. 330 i przyp. 915. O stosunkach polsko-brandenburskich ostatnio: Wiszewski & Kersken, 2023, wg indeksu.

Braniczewo → **Barancs**

Branjin Vrh → **Baranyavár**

Bratysława → **Požoň**

Brindisi (*Brundisium*) to miasto położone w południowo-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego nad Morzem → Adriatyckim w regionie → Apulii, ok. 100 kilometrów na południowy wschód od miasta Bari. Miasto Brindisi było zamieszkane już w czasach prahistorycznych. W pierwszym tysiącleciu p.n.e. dzisiejsze terytorium miasta początkowo zasiedlał iliryski lud Messapi; według badaczy nazwa Brindisi jest również iliryskiego pochodzenia. W 266 r. p.n.e. Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zdobyli Brindisi. W epoce rzymskiej miasto to stało się ważnym portem, który znajdował się na końcu *Via Appia*. W III w. n.e. Brindisi podniesiono do rangi *municipium*. Po upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego oraz rywalizacji między Ostrogotami, → Longobardami i Bizancjum (→ Grecja, Grecy) o panowanie nad południową częścią Półwyspu Apenińskiego Brindisi do X w. było pod panowaniem Longobardów (z wyjątkiem krótkiego panowania Berberów w wieku IX), kiedy miasto zdobyło Bizancjum. W XI w. Brindisi wraz z Apulią oraz południową częścią Półwyspu Apenińskiego zostało zdobyte przez → Normanów: w końcu XI w. miasto włączono do księstwa Tarentu. Po zakończeniu normańskiego panowania w południowych Włoszech Brindisi zachowało swoje znaczenie jako port, o czym świadczy fakt, że szósta krucjata wyruszyła z tego miasta.

W źródłach węgierskich Brindisi pojawia się tylko w relacji o wyprawie armii → Kolomana Uczonego do Apulii w latach 1107–1108, która jest zawarta w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* → Węgrzy zdobyli miasta → Monopoli oraz Brindisi i przekazali je Wenecjanom (→ Wenecja, Wenecjanie).

Źr.: Kézai, c. 64; Komp., c. 152.

Lit.: De Leo, 1982, szp. 693–694; Poso, 1988; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Bruck an der Leitha → Most Güncila

Bruno z Kwerfurtu (Bonifacy) był jednym z najwybitniejszych intelektualistów → Europy Środkowej przełomu tysiącleci. Urodził się ok. 974 r. w turyńskim Hassegau. Był krewnym słynnego później kronikarza i biskupa merseburskiego, Thietmara, z którym razem pobierali nauki w szkole katedralnej w Magdeburgu. W 995 r. został kanonikiem katedry magdeburskiej, zaś w 997 r. stał się członkiem kapelli Ottona III. Już w Magdeburgu słyszał o św. Wojciechu (→ Wojciech (1), św.), który stał się jego ideałem i którego śladami podążał, choć nigdy nie poznał go osobiście. W 998 r. wstąpił do klasztoru benedyktyńskiego śś. Bonifacego i Aleksego na rzymskim Awentynie, przybierając zakonne imię Bonifacy, pod którym znany był źródłom włoskim, również Hartwikowi, autorowi *Legendy św. Stefana* (→ Stefan I Święty), z którego ekscerpty przytaczamy. W 1001 r. przeniósł się do pustelni św. Romualda pod Pereum, która stawała się centrum planowania misji wśród świeżo schryścianizowanych ludów środka → Europy. Przygotowaniem misji było wysłanie kilku zakonników do Polski (→ Polacy, Polska), gdzie pod protekcją miejscowego władcy, Bolesława Chrobrego, przygotowywali się do prowadzenia misji wśród Wieleatów. Bruno miał do nich dołączyć już jako biskup misyjny obdarzony paluszem, który dawał mu władzę wyświęcania kapłanów dla terytoriów misyjnych. Jego wyświęcenie przeciągnęło się do 1004 r., a tocząca się wojna króla niemieckiego Henryka II z Bolesławem Chrobrym uniemożliwiła też Brunonowi przyjazd do Polski, na dodatek doszło tam do tragedii, kiedy 11 listopada 1003 r. eremici mający swą pustelnię gdzieś w Wielkopolsce (w Międzyrzeczu?, Kazimierzu koło Szamotuł? albo Kazimierzu Biskupim koło Konina?) zostali zamordowani przez rabusiów skuszonych plotkami o wielkich pieniądzach, jakie mieli otrzymać od władcy na misje dyplomatyczne w sprawie uzyskania przez niego królewskiej korony. Bruno skierował się zatem na → Węgry, gdzie wstąpił do klasztoru w → Pécsváradzie, zarządzanego przez opata → Astryka. Prowadził misję wśród Czarnych → Węgrów, których utożsamia się z mieszkańcami dolnej części międzyrzecza → Dunaju i → Cisy (dzisiejsza serbska Wojwodina). Przygotowywał się też duchowo do misji, pisząc dobrze udokumentowany *Żywot św. Wojciecha*. Objawiły się w nim cechy jego stylu: przytaczanie relacji

świadków oraz kreślenie bardzo ludzkiego, niewolnego od wahań i wątpliwości, a także strachu, obrazu bohatera, który jest człowiekiem przewyżającym swoje słabości w drodze do świętości. Przy okazji Bruno nie powstrzymywał się przed autobiograficznymi dygresjami, nieraz wkraczając na grunt polityki, krytykując np. uniwersalistyczny program Ottona III. Wszystkie te cechy sprawiają, że tzw. *Żywoł II św. Wojciecha*, a także inne jego utwory są jednymi z najcenniejszych źródeł do historii Polski i całej Europy Środkowej przełomu I i II tysiąclecia.

Przypuszczalnie z Węgier udał się w 1007 r. do → Pieczyngów, gdzie po początkowo wrogim przyjęciu zjednał sobie tamtejszego władcę i nawet wyswięcił biskupa. Prawdopodobnie w tymże roku (według części badaczy jeszcze w 1006 r., choć wtedy na krótko) przybył do Polski. Wówczas przerobił *Żywoł II św. Wojciecha*, skracając go, a zarazem uzupełniając o cenne informacje dotyczące Węgier (np. żony księcia węgierskiego, → Sarolt). Napisał też *Żywoł pięciu braci męczenników*, czyli swoich zamordowanych współtowarzyszy, a także list do króla Henryka II krytykujący jego taktyczny sojusz z pogańskimi Wieleciami przeciwko chrześcijańskiemu władcy – Bolesławowi Chrobremu. Wyświęcił też biskupa misyjnego dla Szwedów. Zimą 1008/1009 r. ruszył na misję na pogranicze Rusi (→ Ruś, Rusini) i Litwy (jest to *notabene* pierwsza źródłowa wzmianka o Litwie; → Litwa, Litwini), gdzie 14 lutego albo 9 marca 1009 r. poniósł śmierć męczeńską, która była jego ideałem przez całe jego życie, na co wskazuje zresztą jeden z naszych ekscerptów.

Mimo iż nigdy nie poznał św. Wojciecha osobiście, stanowił on dla niego wzór do naśladowania do tego stopnia, że swoje życie upodobił do życia swego mistrza. Poznał wielu jego uczniów i współtowarzyszy i w ten sposób stał się członkiem tego kręgu intelektualnego, wywierającego przemożny wpływ na budowę Kościoła instytucjonalnego w Europie Środkowej.

Źr.: Leg. mai. S. Steph., c. 7; Hartw., c. 7.

Inne źr.: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywoł drugi*, 1969; *Żywoł pięciu braci męczenników... List Brunona do króla Henryka*, 1973; Karwasińska, 1966 (polski przekład dzieł Brunona); Spieß, 1997 (nowy przekład *Żywota II* pióra B. Kürbis ze wstępem H. Chłopockiej).

Lit.: Voigt, 1907; Wenskus, 1956; Karwasińska, 1972, ss. 91–106; Lotter, 1982, szp. 755–756; Labuda, 1982, ss. 535–536; 2000, *passim*; Sosnowski, 2012, ss. 51–52.

Brzetysław I (*Baratzlaus*, *Ratizlaus*) był księciem czeskim (→ Czechy, Czesi) w latach 1035–1055. Data jego narodzin nie jest pewna (czeski kronikarz podaje 1002 r., co przyjmuje historiografia czeska. Gerard Labuda uznaje tę datę za niewiarygodną i opowiada się za ok. 1012 r.). Był synem księcia Oldrzychy i jego nieprawowitej małżonki Bożeny, porwanej od prawowitego męża. W młodości, po odebraniu Polakom (→ Polacy, Polska) Moraw (→ Morawianie, Morawy; data pozostaje sporna, czeska historiografia opowiada się za datacją Kosmasa – 1019, 1021, polska uznaje ją za niewiarygodną i przesuwą na koniec lat dwu-

dziestych albo początek lat trzydziestych XI w.) został namiestnikiem z ramienia swego ojca. W 1035 r. został wyniesiony na tron przez swego stryja Jaromira, który przejął tron po śmierci Oldrzychy. W 1038 r. (historiografia czeska przyjmuje za Kosmasem 1039 r.) najechał i spustoszył pogrążoną w kryzysie Polskę. Głównym celem była translokacja z Gniezna do → Pragi relikwii św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.), mająca skutkować przeniesieniem metropolii kościelnej, co uniezależniłoby pod względem politycznym Czechy od Rzeszy (→ Niemcy). Rezultatem były dwa najazdy króla niemieckiego → Henryka III i konieczność ukorzenia się przed przeciwnikiem. Odtąd Brzetysław wiernie stał w obozie cesarskim. Podczas wyprawy Henryka Brzetysław otrzymał wsparcie od → Piotra Orseolo, co zadzierzgnęło więź między nimi. Obaj władcy znaleźli się w obozie cesarskim. W naszych ekscerptach czytamy o pomocy udzielanej przez Henryka Piotrowi, w której uczestniczy (również rozsądną radą) Brzetysław. Warto poza ekscerptami dodać, że wdowa po Brzetysławie, Judyta ze Schweinfurtu, poślubiła Piotra Orseolo, wówczas dożywającego już swoich dni po oślepieniu.

Źr.: Kézai, c. 48; Jan z Goricy (bez wymienienia imienia); Komp., c. 74.

Lit.: Labuda, 1961a, s. 156; 1961b, s. 168; Krzemieńska, 1979; Turek, 1982, szp. 631–632; Krzemieńska, 1999; Bláhová, Frolík, & Profantová, 1999, wg indeksu.

Bua → Bolya

Bucna → Bonyha

Bud był komesem obecnym w obozie → Béli II Ślepego tuż przed starciem z → Borysem Kolomanowiczem i jego ruskimi (→ Ruś, Rusini) i polskimi (→ Bolesław III Krzywousty) sojusznikami. Jego sługa zabił → Samsona, stronnika Borysa. Sándor Domanovszky Buda zidentyfikował z Bodem, → żupanem → Zali, występującym w dokumencie z 1130 r. Jednak dokument ten już przez badaczy dwiętnastowiecznych uznany został za falsyfikat z XVIII w. Zdaniem Richarda Marsiny nie ma on żadnej wartości historycznej, natomiast według György Györf-fyego falsyfikat dokonany został przez Ádama Rajcsányiego, genealoga, radcę i archiwistę Kamery Węgierskiej w czasach Marii Teresy, z wykorzystaniem wielu średniowiecznych dokumentów, w tym dokumencie z 27 grudnia 1130 r., by wykazać starożytność jego rodu.

Źr.: Komp., c. 161

Inne źr.: CDSI, 1971, T. 1, nr 72, ss. 69–70; DHA, 1992, nr (+8), s. 437.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 456; CEU, 2018, s. 301 i przyp. 815.

Buda (*castrum Budense*) – jeden z najważniejszych ośrodków miejskich średniowiecznych → Węgier, jedno z centrów władzy państwowej od połowy XIII w.

Po najeździe tatarskim w latach 1241–1242 (→ Tatarzy) król → Béla IV zaczął budować na Wzgórzu Zamkowym (Várhegy), będącym najbardziej wysuniętym na północny wschód szczytem Gór Budzińskich, górującym nad korytem → Dunaju, zamek, który przejął funkcje dotychczasowej siedziby królewskiej w położonej kilka kilometrów na północ → Óbudzie (Starej Budzie). Jednocześnie na tym Wzgórzu na surowym korzeniu ulokowano miasto, na które przeniesiono nazwę Buda. Zamieszkali je przesiedleni przez władcę mieszkańcy Pesztu (→ Pest), głównie pochodzenia niemieckiego, którzy na Budę przenieśli niemiecką nazwę Pesztu – Ofen. Również nowo zbudowany zamek określany był jako *castrum Pestense*. Buda otrzymała identyczne przywileje jak Peszt, stając się ważnym ośrodkiem handlu międzynarodowego, deklasując Óbudę.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 13; Gruber, Szilágyi, & Fügedi, 1982, szp. 898–902; Kubinyi & Marosi, Buda, 1994, ss. 130–131; Altmann i in, 1996, ss. 163–199; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 596–626; Vég, 2006, T. 1–2; Feld, 2015 (nadb.), ss. 17–18.

Buda (1) zdaniem kronikarzy węgierskich był bratem → Attyli. W rzeczywistości mężczyzna ten nosił imię Bleda i wnet po dojściu Attyli do władzy został zamordowany. Zmiana imienia, której nie da się wytłumaczyć na gruncie językowym (mimo pewnego podobieństwa brzmienia) inspirowana była nazwą miasta Buda (dzisiejszej → Óbudy) leżącego koło antycznych ruin Aquincum związanych z Attylą. Dzięki temu uzyskano eponim Buda.

Źr.: Kézai, c. 7, 10, 13; Komp., c. 7, 10, 13.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 99 i wg indeksu; Kéza, 1999, s. 26 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 23 i przyp. 70 oraz → Attyla.

Buda (2) był kapłanem (*sacerdos*), którego śmierć jest zanotowana pod rokiem 1199 w *Roczniku pozońskim*. Ponieważ zapiski tego rocznika pochodzące z lat 1195–1203 odnoszą się do benedyktyńskiego klasztoru św. Jana Chrzciciela w Boldvie (→ Bodva) lub klasztoru w Diakovcach, wolno przypuszczać, że kapłan Buda był związany z jednym z tych klasztorów.

Źr.: An. Pos. s. a. 1199.

Buda (3), syn Egirutha pojawia się w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako wysłannik → Stefana I Świętego do → Nitry, by uwolnić uwięzionego → Wazula. Ale powiadomił królową → Gizelę, która wysłała syna męża zbrodniczego, Budy, → Sebusa, który okaleczył uwięzionego księcia. Buda stracił życie w czasie powstania przeciwko → Piotrowi Orseolo, które wyniosło do władzy → Abę Samuela. Określony jest jako człowiek brodaty i zbrodniczy. Jakiś Buda pojawia się kilka lat później, znowu jako doradca Piotra, denuncjujący sympatyków sy-

nów Wazula, organizujących ich powrót. Widać, że chodzi tu o kilka osób, które zbieramy w jednym biogramie. Pierwszą z nich jest poseł Stefana do Nitry, syn Engirutha. Zdaniem Eleméra Mályusza i Gyuli Kristó referujących ustalenia nauki oba imiona są pochodzenia niemieckiego (Budo, Egirih). György Györffy sądzi, że imię to kryje funkcję posłańca, niemieckie *der Bote*. Prawdopodobnie inną osobą jest działający równolegle Buda, ojciec Sebusa. Stracił on życie wraz z synem w 1041 r. – o jego śmierci jako osoby obwinianej za wszelkie zło, jakie przydarzyło się za władzy Piotra, donoszą *Annales Altahenses maiores* właśnie pod tym rokiem. Z kolei ostatni wymieniony Buda to albo inny doradca Piotra o tym imieniu działający podczas drugiego panowania tego monarchy, albo, co wydaje się prawdopodobniejsze, przeniesienie przez kronikarzy osoby Budy zabitego w 1041 r. w kontekst drugiego panowania Piotra.

Źr.: Komp., c. 69, 72, 81.

Inne Źr.: *Annales Altahenses maiores*, 1891, s. 25 (s. a. 1041).

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 269–270 i wg indeksu; Györffy, 2003, wg indeksu (3 hasła Buda jako ojca Sebesa, syna Etrego = Egirutha oraz Buda, imię posłańców królewskich); CEU, 2018, wg indeksu.

Budafelhévíz (*usque ad Aquas Calidas Superiores, super Calidas Aquas*) to zdaniem Anonima centrum sprawowania władzy przez → Attylę. Nazwa łacińska jest tłumaczeniem węgierskiej i wskazuje na obecność tam gorących źródeł, dziś zasilających dwie łaźnie termalne: Szent Lukács fürdő oraz Császár uszoda. W 1148 r. mieścił się tam targ – *forum Geysa*, targ Gejzy, Gézavásár. W 1187 r. odnotowano tam istnienie kościoła św. Trójcy, którego ruiny odkryto w trakcie budowy domu przy Margit körút 5. Należał on do szpitalników św. Stefana (stefanitów), wspólnoty powołanej ok. 1150 r. przez → Geję II na wzór joannitów i kierującej się regularną regułą augustiańską. Do nich należała większość miejscowości, której część była własnością kapituły budzińskiej. Budafelhévíz od północy sąsiadowała ze Starą Budą (→ Óbuda). Na jej terenie znajdują się zachowane do dziś ruiny wojskowego amfiteatru rzymskiego Aquincum, co ciekawe, sąsiadujące z Parkiem Męczenników Kattyina i pomnikiem upamiętniającym polskich żołnierzy zamordowanych na „nieludzkiej ziemi” oraz obeliskiem upamiętniającym postać Andrzeja Przewoźnika, pomysłodawcy tego pomnika, który zginął w katastrofie smoleńskiej 10 kwietnia 2010 r. To przykład przenikania się w jednym miejscu różnych, odległych chronologicznie, warstw historii. Tereny Budafelhévíz znajdują się w II dzielnicy Budapesztu, nieco na północ od budzińskiego odcinka Margit körút, naprzeciwko południowego krańca → Wyspy Małgorzaty. Dzisiejszy Most Małgorzaty poprowadzony jest na linii brodu łączącego osadę z tą wyspą. Istnienie brodu przez → Dunaj oraz targu wskazuje na handlowe znaczenie miejscowości, wykorzystywane też były cieplice.

Źr.: An., c. 1, 46.

Lit.: An. niem., 1991, s. 140 i przyp. 24; Kubinyi, 1994a, s. 131; *A honfoglalás*, 1995, s. 281 i przyp. 926; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 634–639; An. słc., 2000, s. 121 i przyp. 7; An. pol., 2006, s. 32 i przyp. 21; An. ang., 2010, s. 7 i przyp. 11; Végh, 2006, T. 1, ss. 21–24.

Budavár → Óbuda

Budi (w tekstach łacińskich *Budi*, *Budli*, *Buldi*) według *Legendy większej św. Gerarda* miał się schronić, wraz ze św. → Gerardem, → Beszterédem → Benétą oraz z komesem → Szónokiem w → Székesfehérvárze przed buntem pogańskim kierowanym przez → Watę po śmierci → Aby Samuela. *Legenda większa św. Gerarda* oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* dodają, że kiedy św. Gerard, Beszteréd, Budi, Benéta oraz komes Szónok udali się do Pesztu (→ Pest), aby powitać na → Węgrzech → Andrzeja I i → Lewentę (2), dwóch spośród trzech synów → Wazula, zostali zaatakowani przez powstańców. Według tych źródeł Budi został wtedy ukamienowany (*lapidibus obrutus*). Niewiele wiemy o życiu Budiego. *Kompozycja kronikarska* twierdzi jednak, że był on biskupem: niekiedy wiąże się go z biskupstwem w → Egerze. Przekonująco brzmi domysł Jána Steinhübel, że mógł on być biskupem biharskim (→ Bihar), gdyż w pochodzącym z XIII w. *Regestrum Varadinense* wspomniani są dwaj bracia pochodzący z rodu biskupa Budliego (*de genere episcopi Budlu*), związani z Bi-harem i → Wielkim Waradynem. Jego zdaniem imię jest pochodzenia włoskiego (Baduil), czyli prawdopodobnie dwóch Włochów, Gerard i Budi, stało na czele dwóch sąsiadujących diecezji. Kanonizacja Budiego nastąpiła razem z kanonizacją Gerarda i Beszteréda: ci trzej święci czczeni są w dniu 24 września.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 15

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 160–165; Steinhübel, 2004, s. 455 i przyp. 1358.

Budin, Budum, Budyn → Bodony

Bugar → Bogát

Buhna → Bonyha

Bular → Bułgaria Nadkamska

Bulcsú → Vérbulcsú

Bułgaria, Bułgarzy (*Bulgari*, *Bulgaria*, *terra Bular*) to jedno z najczęściej wymienianych w naszych ekscerptach państw i ludów, co ilustruje intensywność kontaktów węgiersko-bułgarskich. Po raz pierwszy w kronice anonimowego notariusza

króla Béli spotykamy się z nimi w opisie → Panonii, snutym przez książąt ruskich, jako mieszkańców tej ziemi obok → Słowian, → Wołochów i → pasterzy rzymskich. Więcej szczegółów ujawnił książę halicki (→ Halicz), mówiąc, że ziemię między → Cisą a → Dunajem aż do granicy polskiej (→ Polacy, Polska) i ruskiej (→ Ruś, Rusini) zagarnął wódz bułgarski → Kean Wielki, dziadek → Salana, który osiedlił tam Słowian i Bułgarów. Słowianie sprowadzeni zostali zresztą z ziemi bułgarskiej i byli uciskani przez Salana. Salan stał się u anonimowego notariusza króla Béli bohaterem opowiadania o białym koniu, lecz mimo cesji ziemi między Cisą a Dunajem nie chciał jej opuścić. Doszło do wojny w dolnej (południowej) części międzyrzecza, w której Bułgarów wspomagali Bizantyńczycy (→ Grecja, Grecy). Przed bitwą → Arpad wspomniął, że Bułgarzy dla pośmiewiska nazwali → Węgrów Hungarami. Do starcia doszło w okolicach → Greckiego Brodu na północ od → Titelu. Następnie Węgrzy zwyciężyli Bułgarów pod ich miastem → Belgradem oraz doszli do → Bramy Wasyla, docierając ponoć do → Konstantynopola, choć kronikarz pozostawał sceptyczny wobec tej ostatniej informacji. W tej kampanii Węgrzy mieli też podbić Raszkę (→ Serbia, Serbowie) i Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja). Bułgarzy wspierali też przeciwników Węgrów podczas ich walki przeciwko → Gaładowi. W trakcie tej kampanii → Szovárd i → Kadocsa zajęli Braniczewo (→ Barancs), Sofię (→ Szeredec), → Filipopol i → Neopatras. Szovárd osiedlił się w tej ziemi.

W kronikach opartych na zaginionych *Gesta Ungarorum*, czyli w dziele Szymona z Kézy i *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Bułgarzy wymienieni są wśród ludów podległych → Świętopełkowi (1). Byli oni najeżdżani przez Węgrów – podczas drugiego najazdu wódz węgierski → Botond pokonał potężnego Greka pod murami Konstantynopola. Węgrzy spustoszyli wtedy Bułgarię. Podobnie zrobił → Stefan I Święty, który pokonał Keana, wodza Bułgarów i Słowian i za łupy wybudował kościół Najświętszej Maryi Panny w → Székesfehérvárze oraz klasztor pod wezwaniem śś. Piotra i Pawła w → Óbudzie. *Kompozycja kronikarska* poświęca wiele uwagi oblężeniu Belgradu przez wojska węgierskie. Zwraca uwagę, że miasto było wtedy pod władzą bizantyńską, a bronili go Grecy i Bułgarzy, używając m.in. pływających po Dunaju statków miotających ogień grecki. Wspomina się też o najeździe → Kumanów wraz z wygnanym królem → Salomonem (1) na Bułgarię i granice Grecji. Bułgaria stała się też areną walk → Stefana II, który wmieszał się w wewnętrzne walki w Konstantynopolu, wspierając swą stryjeczną ciotkę → Piroską Irenę. Późniejszych czasów wreszcie dotyczy włączenie przez → Stefana V Widynia (→ Bodony) do swojego państwa. Przez Bułgarię przejeżdżali też węgierscy dominikanie szukający Wielkich Węgier (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) w drodze do Konstantynopola.

W dziejach związków węgiersko-bułgarskich wyróżnić można dwa etapy, pokrywające się ze znaczeniem ononimu 'Bułgarzy'. Pierwszy etap wyznaczają

relacje węgierskiego związku plemiennego z plemionami bułgarskimi (onogurskimi) tworzącymi osobną rodzinę języków turkijskich, dziś reprezentowaną wyłącznie przez język czuwaski. Bułgarzy pojawili się na arenie historii po rozpadzie imperium huńskiego (→ Hunowie). Ich nazwa pochodzi od turkijskiego słowa *bulğa*, *bulğla* oznaczającego ‘mieszanie się’ i określała szereg ludów, tworzących chyba imperium huńskie, które rozlały się po stepach euroazjatyckich, zachowując huńską tradycję o → Attyli, o czym świadczy *Wykaz (Imiennik)* chanów bułgarskich. Ta etymologia chyba zrozumiała była dla Węgrów i stała się podstawą dla bardzo nieprzychylniej charakterystyki poselstwa Salana w rozdziale czternastym dzieła anonimowego notariusza. Przypuszczalnie do zetknięcia się przodków Węgrów z Bułgarami doszło na Wielkich Węgrzech. W sąsiedztwie powstało państwo bułgarskie, → Bułgaria Nadkamska. Wśród ludów bułgarskich wyróżnia się związek Dziesięciu Plemion – Onogurów. Jak się wydaje, doszło do bardzo ścisłego związku węgiersko-onogurskiego, a słowiańscy sąsiedzi Madziarów postrzegali jako Onogurów (pierwotna nazwa **Agri* > Węgrzy oznaczała właśnie Onogurów). Wydaje się, że oba ludy znalazły się pod zwierzchnictwem → Chazarów, a możliwe, że odłam Onogurów towarzyszył Węgrom w drodze na zachód i osiadł z nimi w Kotlinie Karpackiej. Byliby to → Szeklerzy, którzy wnet, podobnie jak chazarscy Kabarowie i później Kumanie, zmadziaryzowali się, lecz przekazali własną tradycję o Attyli.

Jeszcze w VII w. najbardziej na zachód koczujące odłamy Bułgarów, uchodząc przed dominacją chazarską, przekroczyły dolny Dunaj i osiedliły się na terytorium bizantyńskim zajęтым już przez plemiona słowiańskie, narzucając im swoje zwierzchnictwo i tworząc własne państwo. W ciągu VIII w., a zwłaszcza po wstąpieniu na tron w 803 r. Kruma, założyciela nowej dynastii, elity bułgarskie się zeslawizowały i w IX w., mówiąc o Bułgarach bałkańskich mamy na myśli Słowian. W 866 r. chan Borys ochrzcił się i przyjął chrześcijańskie imię Michał. Mimo początkowych wahań co do wyboru obediencji rzymskiej Bułgaria wybrała model Kościoła konstantynopolitańskiego, a po przybyciu wyganych z Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy) uczniów św. Cyryla i Metodego stała się głównym ośrodkiem rozkwitu kultury słowiańskiej i miejscem narodzin kulturowego modelu *Slaviae Orthodoxae* (prawosławia słowiańskiego), przekazując go następnie Rusi Kijowskiej. Po rozkwicie potęgi państwa za Symeona (893–927), który jako pierwszy koronował się na cesarza (cara), doszło do powolnego zmierzchu potęgi państwa. Po najeździe księcia ruskiego Światosława Igorewicz w latach 969–971 dochodzi do interwencji bizantyńskiej i zajęcia wschodniej części państwa. Przez pół wieku utrzymało się jeszcze Cesarstwo Zachodniobułgarskie utworzone i sprawnie zarządzane przez cara Samuela z rodu Komitopolich (976–1014). Już na początku władzy Samuela musiało dojść do sojuszu węgiersko-bułgarskiego, przypieczętowanego małżeństwem brata → Gejzy (1), → Michała,

z książniczką bułgarską, z którego zrodzeni synowie, → Wazul i → Władysław Łysy nosili słowiańskie imiona. W pierwszym dziesięcioleciu XI w. doszło do nieudanego sojuszu bułgarsko-węgierskiego, skierowanego przeciwko Bizancjum, przypieczętowane małżeństwem syna Samuela Gabriela Radomira z córką Stefana I Świętego, z którego to związku narodził się Piotr Deljan, przyszły przywódca powstania antybizantyńskiego, zabity w 1041 r. Przypuszczalnie Piotr urodził się już na → Węgrzech, dokąd odesłana została ciężarna węgierska królowna. Państwo zachodniobułgarskie (macedońskie) upadło w 1018 r. i całe terytorium Bułgarii aż do końca XII w. pozostawało częścią Cesarstwa Bizantyńskiego. Od 1186 r. w wyniku powstania antybizantyńskiego dochodzi do przywrócenia niepodległości Bułgarii pod wodzą dynastii Asenów (→ Asen), mającej pochodzenie wołoskie lub kumańskie.

Stosunki węgiersko-bułgarskie sięgają końca IX w., kiedy Węgrzy w przemyśle z Bizancjum zaatakowali Bułgarię. Doszło wtedy do sojuszu bułgarsko-pieczyńskiego, w wyniku którego → Pieczyngowie zaatakowali obozowiska węgierskie w Lebedii i zmusili ich do przeniesienia ciężaru swojego życia polityczno-społecznego do Kotliny Karpackiej. Jest faktem, że → Siedmiogród w całości, a w każdym razie jego południowa część wraz z południową częścią międzyrzecza Cisy i Dunaju podlegały władzy bułgarskiej i Węgrzy w trakcie zajmowania tych ziem walczyli przeciwko Bułgarom. Pierwszy najazd Węgrów na Bułgarię miał miejsce po śmierci Symeona w 927 r. i miał charakter łupieżczy, a do następnych dochodziło w latach 934, 943 i 947. Wydarzenia te przetrwały w pamięci historycznej Węgrów, choć kronikarze opisywali rzeczywistość w kategoriach XIII w., znając geografie Bułgarii dzięki III krucjacie, w czasie której ziemie bułgarskie w orszaku Fryderyka Barbarossy przemierzał m.in. biskup Ugrin z rodu → Csák. Pamiątką po panowaniu bułgarskim jest nazwa Belgradu, dzisiejszej stolicy Serbii (→ Serbia, Serbowie), tradycyjnie zwanym Nándorfehérvár, czyli Białogrodem Bułgarskim, przy czym oronim *nándor* pochodzi z nazwy Onogur.

Źr.: An., c. 9, 11–12, 14, 38–39, 41–42, 44–45, 51; An. Pos., s. a. 1068, 1072; Kézai, c. 23, 37, 42–43, 73; Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Komp., c. 23, 57, 62, 66–67, 104–105, 108, 134, 155–156; Relacja.

Lit.: Swoboda & Molè, Bułgaria, 1961, ss. 191–199; Lehr-Splawiński, 1961, s. 202; Swoboda, 1961a, ss. 203–204; Lewicki, 1961b, s. 204; Swoboda & Molè, 1967, ss. 140–145; Wasilewski, 1972; Swoboda, 1975c, ss. 41–42; Swoboda, 1975h, ss. 504–506; *Istoriia na Bŭlgariia*, 1981; Dujčev, 1982, szp. 914–928; Swoboda, 1991a, ss. 265–266; An. niem., 1991, s. 155 i przyp. 120; Zimonyi, 1994c, s. 133; I. H. Tóth, 1994a, ss. 133–134; 1994b, ss. 175–176; Zimonyi, 1994l, s. 438; Szádeczy-Kardoss, 1994b, ss. 506–507; Kristó, 1996, ss. 175–190, 194; Szádeczy-Kardoss, 1996, ss. 77–89; L. Kiss, 1978/1997a, s. 190 (s. v. Belgrád); Dimitrov, 1998; Györfly, 2003, ss. 343–348; An. pol., 2006, s. 136 i przyp. 254; Swoboda, 2008a, ss. 21–22; Wędzki, 2008a, ss. 73–77; 2008b, s. 325; Grzesik, 2011/2014a, ss. 33–42; Dudek, 2016, ss. 117–128 i wg indeksu.

Bulgaria Nadkamska (*Bular*, *Magna Bulgaria*) wspomniana jest jako *Bular* w dziele anonimowego notariusza króla Béli, zaś błędnie jako Wielka Bułga-

ria w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → *Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) Bułgarzy nad Wołgą i Kamą mogli pojawić się już w VIII w. Fala osadnicza pojawiła się po rozbiciu przez → Chazarów właściwej Wielkiej Bułgarii, czyli organizacji państwowej utworzonej w VI w. przez ludy tworzące wcześniej imperium → Hunów. Część plemion udała się na zachód, tworząc Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy). Plemiona, które udały się na północny wschód, osiągnęły okolice ujścia Kamy do Wołgi. Tam przypuszczalnie doszło do spotkania Bułgarów z przodkami → Węgrów. Państwo bułgarskie wzmiankowane jest dopiero pod koniec IX w., kiedy po przyjęciu przez miejscowych władców islamu znalazło się w orbicie zainteresowania arabskich podróżników. Jak się wydaje, część z nich docierała na → Węgry i osiedlała się tam, tworząc warstwę ludności muzułmańskiej (Kalizów; → Saraceni). Podczas gdy większość Węgrów odeszła z częścią bułgarskich Onogurów na południowy zachód, resztką plemion węgierskich przetrwała w sąsiedztwie Bułgarii Nadkamskiej aż do wchłonięcia obu społeczności przez → Tatarów.

Źr.: An., c. 57; *Relacja*.

Lit.: Zob. → Bułgaria oraz T. Lewicki, 1961a, s. 199; Kubiak, 1961, ss. 202–203; Swoboda, 1982e, ss. 554–556; Zimonyi, 1998, szp. 315–317.

Bułgaria Wielka (*Magna Bulgaria*) → Bułgaria Nadkamska

Bulsuu → Szabolcs

Bundaz to miasto. Według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → *Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), po 37 dniach bardzo trudnej podróży przez pustynię z kraju → Alanów, Julian i → Gerard mieli dotrzeć do miasta Bundaz lub Bunda – według części rękopisów *Relacji*. Autor tego dzieła dodaje, że mnisi najpierw musieli nocować na dworze, bo mieszkańcy nie chcieli ich ugościć. Sytuacja materialna mnichów jednak się polepszyła, kiedy władca miasta uświadomił sobie przy okazji spotkania ich podczas zbierania jałmużny przez Juliana, że jest on chrześcijaninem. W *Relacji* znajduje się stwierdzenie, że „władca, jak i lud żyjący na tym terenie głosili publicznie, że powinni niebawem zostać chrześcijanami i podlegać Kościołowi rzymskiemu”: motyw ludu, który chce zostać narodem chrześcijańskim, pojawia się także w przypadku → Mordwinów oraz, chociaż już mniej wyraźnie, u Wielkich Węgrów. Powtarzanie się tego motywu ma wykazać sukces podróży Juliana oraz pokazać jej obiecujący charakter na ziemiach, na których przebywał, będących obszarem misyjnym. Według tekstu *Relacji*, miasto Bundaz leży w ziemi → Wedy. Zoltán Gombocz w 1923 r. stwierdził, że nie udało się dotąd zlokalizować tych toponimów, ale László Bendeffy, opierając się na swojej hipotezie o ziemi Wedy był przekonany,

że Bundaz miał się znajdować pomiędzy rzekami Ural, Szyngyrlau-Utwa (ros. Утва) i Ojył (ros. Уил), z czego wynika, że miasto to mogło leżeć na terenie dzisiejszego zachodniego Kazachstanu. Inną hipotezą, chyba prawdopodobniejszą z punktu widzenia itinerarium obu zakonników jest wiązanie nazwy miasta Bundaz z plemieniem Burtasów. W drugiej połowie I tysiąclecia pojawiają się oni w źródłach arabskich jako lud podległy → Chazarom, ale różniący się od nich językiem i zwyczajami. Często uważani są za przodków ugrofińskich Mordwinów, choć Attila Kovács zakwestionował tę identyfikację, zaś Jarosław Dudek uznał to plemię za mieszanekę różnych ludów, m.in. Alanów i Mordwinów. Nie ulega wątpliwości, że zamieszkiwali oni obszar nadwożańskiego lasostepu między Wołgą a → Donem, sąsiadując od południa z Chazarami, a od północy z → Bułgarią Nadkamską. Gdyby przyjąć taką interpretację, Bundaz leżałby gdzieś między środkową Wołgą a górnym Donem.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, s. 6 i przyp. 1; Bendefy, 1936, zwł. ss. 54–56; 1937, zwł. s. 13; SRH, T. 2, s. 539 i przyp. 1; A. Kovács, 2013, ss. 6–16, zwł. s. 14; Zimonyi, 2014, s. 44; Dudek, 2016, wg indeksu (Burtasi); A. Kovács, 2020, ss. 318–320.

Bundyn → Bodony

Burgundia (fr. Bourgogne) zawdzięcza swą nazwę germańskiemu ludowi Burgundów, który w V w. tworzył królestwo obejmujące dzisiejszy region Bourgogne-Franche-Comté, region Lyonu, Sabaudię i zachodnią część Szwajcarii. W VI w. królestwo Burgundii zostało przyłączone do państwa → Franków. Po traktacie z Verdun w 843 r. północno-zachodnia część Burgundii (przyszłe księstwo Burgundii, należące do królestwa Francji (→ Francja, Francuzi); granica wyznaczała w większej części rzeka Saona) została przyłączona do *Franciae Occidentalis*, reszta Burgundii, razem z Prowansją, tworzyła od X w. królestwo Arelatu, które zostało przyłączone do Rzeszy w 1034 r. Północna część królestwa (między Saoną a dzisiejszą granicą francusko-szwajcarską) tworzyła hrabstwo Burgundii (fr. comté de Bourgogne, później Franche-Comté), w którym → Besançon i jego okolice tworzyły niezależne terytorium.

W węgierskich źródłach narracyjnych wzmianki o Burgundii często występują w relacji o najazdach → Węgrów oraz ich rzekomych huńskich przodków (→ Hunowie), w *Kronice Szymona z Kézy* można na przykład czytać, że armia → Attyli sputoszyła „burgundzkie miasta Luxollium (Luxeuil), Bizancia (Besançon), Chalon (Châlon-sur-Saône), Masticonia (Mâcon), Lingona (Langres) i Lugdunum (Lyon)” (fragment ten opuściliśmy jako niedotyczący → Słowian). Burgundia jest również wzmiankowana w tym samym dziele w passusie o pobycie cesarza → Henryka III w Besançon po nieudanej próbie odzyskania tronu węgierskiego

dla → Piotra Orseolo; autor informuje nas bowiem przy tej okazji, że to miasto leży w Burgundii. Podobnie jak reszta wzmianki o pobycie cesarza w Besançon, także ta informacja została najprawdopodobniej zaczerpnięta z *Roczników altajskich*, zapewne za pośrednictwem zaginionych *Gesta Ungarorum*.

Źr.: Kézai, c. 11, 48.

Lit.: Werner, Richard, Blockmans, & Kaiser, 1982, szp. 1062–1092; Bácsatyai, 2015, ss. 105–119; Gresser, 2021.

Buziás (*Bozias*, *Buzias*) pojawia się jako pole, gdzie → Pieczyngowie podczas najazdu na → Węgry w 1071 r. mieli przepawić się przez → Sawę. To również nazwa miejscowości należącej do → Vida, w której → Salomon (1) i → Gejza I mieli podzielić między siebie łupy zdobyte w → Belgradzie. Istniało w okolicy → Zemunu kilka wsi o tej nazwie, leżą one dzisiaj zapewne w granicach administracyjnych Belgradu albo w jego okolicach. Nazwę János Kiss tłumaczy jako ‘miejsce porośnięte czarnym bzm’.

Źr.: Komp., c. 104, 109.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 242; Thur. II/1, 1988, ss. 190, 363; L. Kiss, 1978/1997a, s. 269 (s. v. Bu-ziásfürdő); CEU, 2018, s. 199 i przyp. 521.

Calidae Aquae → Budafelhévíz

Campistria → Koper

Caputistria → Koper

Caserta (*Castria*) to miasto położone we włoskim regionie Kampanii, na północ od Neapolu. Wyniki badań archeologicznych wykazały istnienie pierwszych śladów osadnictwa na terenie dzisiejszego miasta Caserty już w epoce starożytnej. Nazwa Caserta pojawia się po raz pierwszy w *Historii Longobardorum Beneventanorum* (*Historia Longobardów Benewentu*) napisanej przez mnicha Erchemberta w końcu wieku IX: w tym dziele znajdujemy trzy wzmianki o miejscowości Casa Irta, która jest zwykle utożsamiana z miejscowością Casertavecchia (‘stara Caserta’), dzisiejszą częścią miasta Caserty. Longobardzki gród Casa Irta, położony na wzniesieniu, zapewniał dobre schronienie np. przed atakiem → Saracenów dla mieszkańców starożytnej miejscowości Calatia (na południe od Caserty), którzy się tam osiedlili. Pierwszym hrabią Caserty był Pandenolfo z Kapui (879–882), będący również hrabią Kapui. Na terenie dzisiejszego centrum Caserty → Longobardowie wybudowali wieżę, wokół której powstała mała osada znana pierwotnie jako Torre (‘wieża’). W XI w. Caserta, wraz z całą południową częścią Półwyspu Apenińskiego, została zdobyta przez → Normanów i włączona do księstwa Ka-

pui. Miasto się jednak dalej rozwijało: w wieku XII zostało siedzibą biskupstwa i zbudowano tam romańską katedrę.

Według dzieła Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* → Oliwer i → Ratold, którzy przybyli na → Węgry za czasów → Kolomana Uczzonego, mieli pochodzić z Caserty; według *Kroniki budzińskiej*, Oliwer i Ratold byli krewnymi tamtejszego komesa (*De cognatione comitis Castrie*). Warto podkreślić, że owe dzieła umieszczają Casertę w → Apulii (*de Apulia, de regno Apuliorum*), pomimo że Caserta należała do księstwa Kapui. Jeśli jednak mamy wierzyć informacji o związku między Oliwerem a Casertą, to by sugerowało, że Oliwer był normańskiego pochodzenia: w takim przypadku nasuwa się przypuszczenie, że jego przybycie na Węgry mogło być związane ze ślubem Kolomana Uczzonego z normańską księżniczką.

Źr.: Kézai, c. 84; Komp., c. 46.

Lit.: Tescione, 1961/1994; Vultaggio, 1993, ss. 24–114; Gnarra & Parente, 1994; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Castrum Ferreum → Vasvár

Celestyn I to papież wyznaczający w *Kronice obrazkowej* czas przybycia → Hunów (→ Węgrów) do → Panonii na rok 373. Oczywiście daty pontyfikatu papieża z tym rokiem nie pokrywają się, były to lata 422–432.

Źr.: Komp., c. 7 (Chron. pictum).

Lit.: CEU, 2018, s. 23 i przyp. 69.

Cetina (*Zetina, Zettina*) to rzeka wymieniona w *Kronice Jana z Goricy* jako naturalna granica → Sławonii. Jest to rzeka płynąca w środkowej → Dalmacji, uchodząca do Morza → Adriatyckiego. We wczesnym średniowieczu wyznaczała granicę między żupami serbskimi (→ Serbia, Serbowie) a chorwackimi (→ Chorwaci, Chorwacja). W XIV w. wyznaczała wraz z Neretwą granicę Humu, spornego między Chorwacją a → Bośnią.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Kowalenko, 1961b, s. 230; Leśny, 1977c, ss. 603–604; Testimonia, seria grecka, 1989, Z. 2, ss. 322–323, 350 i przyp. 120, s. 351 i przyp. 129; Brković, 2015, s. 118.

Cezumaur, Cezunmaur → Zeiselmauer

Chazarowie (*Cozar*) są wspomniani tylko w jednym miejscu przez anonimowego notariusza króla Béli jako lud podległy → Ménmarótowi. O ich roli w historii → Węgrów wiemy dzięki Konstantynowi VII Porfirogenecie, zdaniem którego Węgrzy przez trzy lata mieli podlegać Chazarom. Dziś sądzi się, że ten okres był

dłuższy, liczył około trzydziestu lat. Chazarowie byli ludem być może pochodzenia oguzyjskiego, ugarskiego. Ich imperium na stepach wschodnioeuropejskich rozwijało się od VII w. na gruzach chanatu zachodnioturkijskiego. Było wieloetniczne, w jego zasięgu obok ludów turkijskich (w tym plemion Onogurów-Bułgarów; → Bułgaria, Bułgarzy) znajdowały się plemiona irańskie (→ Alanowie) oraz ugrofińscy Węgrzy. Prawdopodobnie przywódca węgierskiego związku plemiennego Lewedi był żonaty z Chazarką, co było metodą związywania się Chazarów z podległymi ludami. Przyjmuje się, że Węgrzy w imieniu Chazarów ściągali trybut od naddnieprzańskich → Słowian.

Do Węgrów, wycofujących się na zachód pod wpływem nacisku → Pieczyngów, dołączyły trzy plemiona kabarskie, które po przegranej w wojnie domowej u Chazarów uchodziły przed sprawiedliwością zwycięzców. Nie znany jest czas wybuchu ani przyczyny tej wojny. Tylko hipotezą pozostaje przypuszczenie Michała Artamonowa, że chodziło o przyjęcie przez kagana chazarskiego judaizmu jako religii państwowej. Ich nazwę interpretuje się na gruncie języków turkijskich jako ‘wspomagających’, albo na gruncie języka węgierskiego jako ‘mieszkańców’. Od tego czasu ich losy są nierozłącznie związane z Węgrami, z którymi stopniowo się zlali. Ich asymilacji z Węgrami sprzyjała dostrzeżona już przez Konstantyna Porfirogenetę ich dwujęzyczność. W czasie wypraw łupieżczych X w. stanowili awangardę najeźdźców. Próby ustalenia ich osadnictwa w Kotlinie Karpackiej przyniosły propozycje odnoszące się do niemal jej całego terenu łącznie z → Siedmiogrodem. Anonimowy notariusz króla Béli wspomina o dołączeniu do Siedmiu Węgrów (→ Hétmagyar) siedmiu rodów → Kumanów. Chodziło zapewne o Kabarów, być może kronikarz oparł się przynajmniej częściowo o istniejącą tradycję rodową.

Źr.: An., c. 8, 11.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, ss. 42–49 (c. 38–40).

Lit.: Ludwig, 1983, szp. 1783–1787; S. L. Tóth, 1994c, ss. 311–312; 1994d, s. 312; Zimonyi, 1994h, ss. 335–336; 1994i, s. 336; 1994j, ss. 336–338; An. slc., 2000, s. 125 i przyp. 23; Dudek, 2016.

Chiraleś → Kerlés

Chorezm (*Corosmina*) czyli kraj Chorezmijczyków wyznaczał w *Kronice Szymona z Kézy* i w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* południową granicę Scytii (→ Scytia, Scytowie) i sąsiadując z Etiopią oraz → Mongolią. Chorezm znany jest od czasów Herodota. Leżał na południe od Jeziora Aralskiego. W starożytności było to królestwo zoroastriańskie zamieszkane przez Irańczyków. W czasie rozszerzania się islamu i po podbiciu przez Arabów (→ Arabia) w 712 r. Chorezmijczycy niechętnie przyjmowali nową wiarę, ale w IX w. było to już w pełni państwo islamskie, zamieszkane przez ludność mieszaną, irańsko-turkijską. Utrzymywało

ono kontakty z → Chazarami, zaś po ich upadku w końcu X w. rozciągnęli swe wpływy aż do dolnego Powołża. Chorezmijczycy osiedlali się w Chazarii, służąc tam jako żołnierze i zajmując się handlem. Również na początku II milenium Chorezmijczycy, zwani w źródłach ruskich Chwalisami, osiedlali się w → Europie Wschodniej, również na → Węgrzech, gdzie zwani byli kalizami i stanowili grupę ludności muzułmańskiej (→ Saraceni). Wzmiankowanie ich w opisie granic Scytii w kronikach węgierskich jest wyrazem nie tylko antycznej erudycji kronikarzy, ale również realnej znajomości kraju leżącego na szlaku handlowym z opowieści kupców oraz przodków części muzułmańskich osadników na Węgrzech.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Lewicki, 1961c, s. 246; 1961d, s. 264; Thur. II/1, 1988, s. 65, 67; Harmatta, 1994, s. 314; Kéza, 1999, s. 19 i przyp. 5; Dudek, 2016, wg indeksu.

Chorwaci, Chorwacja (*Chroacia, Chroatia, Chrwacia, Chrwati, Croacia, Croatia, Crouatia*) występuje w naszych ekscerptach wyłącznie w kontekście jej stosunków z → Węgrami, a w szczególności objęcia w niej władzy przez króla → Kolomana Uczzonego i jego syna, → Stefana II.

Chorwaci pojawiają się na arenie dziejowej od końca VIII w., tworząc księstwa między pasmem Velebitu, → Petrov Gvozdem, rzeką Neretwą i Morzem → Adriatyckim, na zapleczu miast dalmatyńskich (→ Dalmacja), w których mieszkała ludność romańska (łacińska) podległa politycznie → Konstantynopolowi (→ Grecja, Grecy), zaś pod względem kościelnym od 925 r. → Rzymowi. Tradycja zapisana przez Konstantyna IX Porfirogenetę wskazuje, że wśród Chorwatów utrzymywało się przekonanie o ich przybyciu z północy, z dorzecza Wisły, z Białej Chorwacji. Na początku IX w. księstwa te uzależnione zostały przez → Franków. Również w południowej → Panonii obejmującej przyszłą → Sławonię po upadku Awarów powstało osobne księstwo pod frankijskim zwierzchnictwem, Wiemy o jego władcach – Ljudevicie, autorze nieudanego powstania przeciwko Frankom w 819 r. oraz Brasławie pokonanym przez → Węgrów na przełomie IX i X w., a losy Sławonii są przedmiotem spornych interpretacji w historiografiach chorwackiej i węgierskiej.

Nie znamy daty chrztu Chorwacji, chrystianizacja kraju postępowała stopniowo. Na początku IX w. w → Ninie, stolicy Chorwacji, powstało biskupstwo podległe patriarchatowi akwilejskiemu (→ Akwilea), zaś od 892 r. bezpośrednio papieżowi, zlikwidowane w 928 r., kiedy ziemie całej Chorwacji i Dalmacji podporządkowano nowemu arcybiskupstwu w → Splicie. Cechą chrześcijaństwa chorwackiego od końca IX w. było wspólnotnictwo w ramach jednej, łacińskiej organizacji kościelnej, obok liturgii łacińskiej liturgii słowiańskiej, wywodzącej się z dzieła św. Cyryla i Metodego i pielęgnowanej przez benedyktynów. Mimo zakazów liturgia słowiańska i piśmiennictwo głagolickie w chorwackiej wersji

staro-cerkiewno-słowiańskiego przetrwały aż do oficjalnego uznania tej liturgii przez Innocentego IV na synodzie w Lyonie w 1248 r.

Na początku X w. Chorwacja stopniowo wyzwalała się spod zwierzchnictwa frankijskiego, skutecznie walcząc o kontrolę nad wyspami adriatyckimi z Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie) i Arabami (→ Arabia) pod przywództwem Trpimira I, założyciela dynastii. Tomisław jako pierwszy władca chorwacki przyłączył do swego państwa Sławonię, walcząc z Węgrami, zaś w 925 r. przez kancelarię papieską określony został jako król (*rex*). Po jego śmierci wewnętrzne niepokoję osłabiły państwo. Pierwszym pewnym władcą koronowanym na króla był Držislav-Stjepan, któremu insygnia przesłał w 988 r. cesarz bizantyński. Wojny domowe i osłabienie państwa po jego śmierci w 997 r. spowodowały wysunięcie przez Wenecję aspiracji do objęcia władzy nad Dalmacją. Walki o ten region cechują dzieje XI w. Odzyskuje ją dla Chorwacji dopiero Krešimir IV Piotr (1056–1073/1074). Po jego śmierci władzę objął → Zvonimir, w 1075 r. koronowany na króla koroną przysланą przez papieża Grzegorza VII. W ówczesnym konflikcie między papieństwem a Cesarstwem znalazł się w obozie papieskim wraz m.in. z Polską (→ Polacy, Polska) → Bolesława II Szczodrego i Węgrami → Gejzy I i → Władysława I Świętego, którego córkę → Helenę (Lijepę) poślubił. W obliczu walki stronnictw po jego śmierci wdowa po nim wezwała swego brata, który na tronie osadził bratanka → Álmosa (2) władającego jako król Chorwacji północną częścią kraju. W 1097 r. przeciwko władzy węgierskiej wystąpił Piotr (Svačić), który w 1097 r. stracił życie w walce przeciwko Węgrom w paśmie Petrov Gvozd (→ Piotr (2)). Dopiero 1102 r. przyniósł porozumienie możnych rodów chorwackich i dalmackich z Kolomanem Uczonym, który zawarł z nimi *Pacta conventa* gwarantujące ich przywileje i koronował się na króla Chorwacji w Biogradzie na Moru. Początkowo unia miała charakter personalny, z czasem Chorwacja stała się *de facto* częścią Królestwa Węgierskiego, dzieląc jego losy, zaś szlachta chorwacka i mieszczaństwo dalmatyńskie stawało się częścią elity rządzącej Węgrami (np. Šubicie, z których wywodzi się ród Zrinskih – Zrinyich, zasłużony w nowożytnych dziejach Węgier). Trzeba też pamiętać, że Dalmacja miała trochę inną historię, stając się przedmiotem rywalizacji Chorwacji (i od przełomu XI i XII w. Węgier), Wenecji, → Normanów i Bizancjum, zachowując zarazem wysoko rozwiniętą autonomię miejską.

Źr.: An., c. 42; Chron. Zagr. et Varad., c. 21–22; Jan z Goricy; Komp., c. 132; KWgP, red. dłuższa, c. 3.

Lit.: Deér, 1931, ss. 97–131; Frančić, 1961b, ss. 247–249; Frančić, Kowalenko, & Molè, 1961, ss. 250–254; N. Klaić, 1971; F. Makk, 1991, ss. 3–6; Goldstein, 1991, szp. 1538–1540; Rokay, 1994c, ss. 269–270; 1994b, s. 270; Rokay & Takács, 1994c, ss. 270–273; Margetić, 1994, ss. 1–50; Goldstein, 1995a; Zsoldos, 1998, ss. 287–296; Jauk-Pinhak, Cs. Gy. Kiss, & Nyomárkay, 2002; An. slc., 2000, s. 137 i przyp. 143; Karbić, 2007, ss. 15–38; Soksevits, 2011; Gračanin, 2011, ss. 213–216; Homza, Lukačka, & Budak, 2013; Grzesik, 2014b, wg indeksu; Šokčević, 2016; Kurtok, 2019, ss. 7–34; Grzesik, 2019, ss. 73–81.

Cinkota (*Zymgota*) to miejscowość, gdzie → Gejza I i → Władysław I Świąty zatrzymali się przed bitwą pod → Mogyoródem, stoczoną z ich kuzynem → Salomonem (1). Dziś wchodzi w skład XVI dzielnicy Budapesztu, leżąc we wschodniej części miasta, blisko stoków Wzgórz Gödöllő, gdzie mieści się Mogyoród. Dzisiejsza nazwa, odnotowywana od XVII w., pochodzi od nazwy ptaka, drozda sosnowego. Pierwotny zapis rekonstruowany jest jako *Szingáta*. Zdaniem Lajosa Kissa możliwe są dwa wyjaśnienia: albo na gruncie języków turkijskich – *sin* ‘pomnik nagrobny’, *qataγ* ‘szaniec’, albo na gruncie języków słowiańskich – *svini gáta* = *świnia gać* (‘tama’, ‘grobla’).

Źr.: Komp., c. 121.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 26; Stanislav, 1948, s. 95; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 512–513; L. Kiss, 1978/1997a, s. 289.

Cisa (*Thisa*, *Thiscia*, *Thyscia*, *Ticia*, *Tiscia*, *Tizia*, *Tyscia*) to największy dopływ → Dunaju o długości 977 km, osiągniętej w XIX w. w wyniku daleko posuniętej regulacji rzeki – wcześniej rzeka liczyła ponad 1400 km długości. Wypływa na ukraińskim Zakarpaciu w pobliżu Rachowa, płynie w kierunku zachodnim przez historyczny Maramarosz, wyznaczając współczesną granicę ukraińsko-rumuńską. Następnie wpływa na Wielką Nizinę Węgierską, wyznaczając na krótkim odcinku dzisiejszą granicę węgiersko-słowacką. Potem przybiera kierunek południowy i płynie równoległe do Dunaju, do którego uchodzi w miejscowości Stari Slankamen (→ Zalánkemén) w Wojwodinie (→ Serbia, Serbowie). Rzeka przed regulacją rozlewała się szeroko, tworząc liczne starorzecza i odnogi, do dziś czytelne w krajobrazie. Dorzecze zbiera wody płynące z Beskidu Niskiego, Gór Bukowych (słowacka część Bieszczad), z zachodniej części → Karpat Wschodnich oraz z Wyżyny Siedmiogrodzkiej (→ Siedmiogród). Jej nazwa jest pochodzenia indoeuropejskiego (może staroeuropejskiego albo dackiego) i oznacza ‘mętną wodę’. → Węgrzy przejęli ją od → Słowian, którzy osiedlali się od wczesnego średniowiecza wzdłuż całego biegu tej rzeki (w części północnej Słowianie zachodni, osadnictwo ruskie ma genezę późniejszą; → Ruś, Rusini), wzdłuż południowego południowi (Bułgarzy; → Bułgaria, Bułgarzy). Zdaniem Lajosa Mizsera zapis *Ti-sza* w źródłach średniowiecznych oznaczał rzekę, natomiast *Ticia* – jej rozlewiska w → Zemplinie i → Szabolcsu. Spośród dopływów Cisy w naszych ekscerptach wymienione są: lewobrzeżne: → Túr, → Szamos, → Körös, rzeka, → Marusza i → Begej; prawobrzeżne: Borżawa (→ Borszowa), → Bodrog, → Sajó, jedna z odnóg → Hejő, → Eger i → Zagyva. Z miast wspomnianych w ekscerptach nad Cisą leży Wari (→ Borszowa), Szabolcs, → Tiszalúc, → Tiszadorogma, → Poroszló, → Abád (Abádszalók), Szolnok (pominięte w ekscerptach, ale ważny punkt komunikacyjny), Tiszaalpár (→ Alpár), → Csongrád, → Martonoš, → Becej i → Titel.

Źr.: An., c. 9, 11, 14, 16, 17, 20–22, 28–29, 31–32, 38–41, 44, 50, 57; Kézai, c. 8–10, 50; Jan z Go-
ricy; Komp., c. 8–10, 76, 93, 117, 119, 137; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 7; Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Sulimierski, Chlebowski, & Walewski, 1880, ss. 707–708; Lehr-Splawiński & Labuda, 1961,
s. 271; J. Szaflarski, 1965, s. 490; Lukniś, 1972, s. 291; Źaki, 1970, ss. 162–165; Varsik, 1990, s. 86;
Blazovich, 1994z, ss. 676–677; L. Kiss, 1978/1997b, s. 647; Mizser, 2004, s. 560; Testimonia, seria
łacińska, 2016, T. 1, ss. 300–301 (z błędnie podaną długością rzeki).

Civiles to grupa półwolnej ludności służebnej żyjącej w grodach i gospodarującej indywidualnie, która zobowiązana była do płatności daniny oraz wykonywania określonej pracy w określonym czasie na rzecz grodu i władcy, np. dostarczania podwód do przewozu wysłanników króla w granicach → komitatu. Civiles trakto-
wani byli jako nierówni wolnym ludziom królewskim, ale stali w hierarchii wyżej niż ludność służebna grodu zorganizowana w grupy (dziesiątki i setki) i w nich wywiązująca się z zobowiązań.

Źr.: An., c. 21.

Lit.: An. čs., 1988, s. 243 i przyp. do s. 206; An. niem., 1991, s. 160 i przyp. 159; Györffy, 2003,
ss. 587–590; An. slc., 2000, s. 130 i przyp. 70; An. pol., 2006, ss. 93–94 i przyp. 154.

Civitas Atthile regis → Óbuda

Cleopatra → Kleopatra

Comes palatinus → Palatyn

Copus → Kapos

Craa to nazwa rzeki pojawiająca się w krótszej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej*. Odpowiada ona → Cisie. Nie wiadomo, dlaczego pojawia się ta nazwa. Może to zniekształcony zapis → Drawy (domysł Ryszarda Grzesika).

Źr.: KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Grzesik, 1999a, s. 202 i przyp. 908.

Cris → Keres, komitat; → Körös, rzeka

Csaba (Chaba) występuje w *Kronice Szymona z Kézy* (rozdz. 20–22, z których przytaczamy tylko rozdz. 21) jako jeden z synów → Attyli. Jego matką miała być córka Honoriusza, cesarza greckiego, żoną natomiast Chorezmijka (→ Chorezm), z którą miał synów Edemena (→ Edömen) i → Eda. Po śmierci Attyli doszło do bitwy, podczas której syn Attyli z Kriemhildy, Aladár, pokonał przyrodniego brata. Csaba uciekł do → Siedmiogrodu, gdzie czekał na powrót innych → Hunów. Jego lud przezwiał się → Szeklerami i zaczął mieszać się z → Wołochami,

od których przejął pismo. Tradycja szeklerska podaje, że Csaba zaginął w Grecji (→ Grecja, Grecy), a jego nieobecność stała się przysłowiowa. Wariantem tej tradycji jest opowiadanie anonimowego notariusza króla Béli o → Sobamogera (czyli → Węgrach Csaby, *Csaba magyarok*), którzy nie wrócili z wyprawy → Szovárd a i → Kadocsy do Grecji.

Zdaniem współczesnych badaczy rzeczywisty Csaba był jednym z wodzów węgierskich okresu najazdów. Wywodził się przypuszczalnie z rodu → Aba, na co wskazywałoby jego łączenie z Edem i Edöménem. Według renesansowego bawarskiego kronikarza Johanna Aventinusa znalazł się w wykazie wodzów węgierskich pokonanych, wziętych do niewoli i straconych podczas bitwy pod Augsburgiem (na Lechowym Polu) w 955 r., co zostało powszechnie zaakceptowane przez historiografię węgierską. Natomiast Zoltán Kordé uważa, że przekaz Aventinusa jest rozbieżny ze świadectwami współczesnymi i postać Csaby jest tylko dopełnieniem źródłowych braków na podstawie postaci znanych przez kronikarza z kronik węgierskich. Csaba miałby być w tym przypadku wodzem węgierskim z późniejszego okresu, może z XI w., wywodzącym się z rodu Aba, który z rodowcami osiedlił się w Grecji.

Źr.: Kézai, c. 21; Komp., c. 21.

Lit.: Györffy, 1984a, szp. 362–363; An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 221 (sceptyczny stosunek do wiarygodności tradycji); An. niem., 1991, s. 172 i przyp. 272; Györffy, 1948b/1993, ss. 32–33, 142–145, 231–232 (ostatnie strony pisane z perspektywy 1993); Kordé, 1994c, s. 143; 1994d, s. 143; Kapitánffy, 1994, s. 713 (Vardarióták); Kordé, 1996, ss. 57–65; Kéza, 1999, s. 67 i przyp. 3, s. 70 i przyp. 1; An. ślc., 2000, s. 139 i przyp. 170; An. pol., 2006, ss. 151–152 i przyp. 288; Kordé, 2009, ss. 97–99; An. ang., 2010, s. 99 i przyp. 2.

Csák (*Chak; Sac, Saac*) – jeden z najważniejszych rodów węgierskich, odgrywających czołową rolę w polityce zwłaszcza w XIII i XIV w. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli ród miał pochodzić od → Előda i jego syna → Szabolcsa. Jego potomek Csák miał wybudować gród, który nazwał swym imieniem. Chodzi o Csákvár leżący w → komitacie Fejér, na północny wschód od → Székesfehérváru, na wschodnich stokach gór → Vértes, zniszczony być może w drugiej połowie XII w. podczas buntu rodu przeciwko → Stefanowi III. Pierwszym historycznym przedstawicielem rodu był Jerzy, syn Csáka, który stał u boku → Béli I podczas jego pobytu w Polsce (János Karácsonyi; → Polacy, Polska). Od drugiej połowy XII w. ród ten dostarczał Koronie i Kościołowi węgierskiemu wielu wyższych dostojników, np. z tego rodu wywodził się Ugrin, biskup zagrzebski w 1175 r. (→ Zagrzeb), potem biskup rabski (1192–1204; → Győr) i u schyłku życia w 1204 r. arcybiskup ostrzyhomski (→ Ostrzyhom). Na tej podstawie György Györffy oraz Vincent Múcska (zdecydowanie) przyjmują możliwość, że anonimowym notariuszem mógł być → magister Petrus, prepozyt ostrzyhomski związany z Ugrinem. Po najezdzie tatarskim w latach 1241–1242 (→ Tatarzy) członkowie rodu otrzymują

nadania w 25 komitatach, m.in. trenczyńskim (→ Trenczyn), nitrzańskim (→ Nitra) i hontiańskim (→ Hont). Dzieje → Węgier drugiej połowy XIII w. zdominowała rywalizacja Csaków i Köszegech, podczas której Csákové po początkowym oporze poparli sukcesję → Władysława IV Kumańskiego. Głową stronnictwa był Mateusz, pełniący m.in. obowiązki wojewody siedmiogrodzkiego (→ Siedmiogród), → bana sławońskiego (→ Sławonia) i → palatyna węgierskiego, znikający ze źródeł w 1283 r. Jego bratanek o tym samym imieniu w trakcie bezkrólewia po wymarcu Arpadów w linii męskiej (→ Arpad) stał się *de facto* niezależnym władcą komitatu trenczyńskiego układającym się na własną rękę z władcami sąsiednich państw. Dopiero jego śmierć w 1321 r. umożliwiła → Karolowi Robertowi ostateczne zjednoczenie kraju. Ciekawostką ważną z punktu widzenia problematyki naszej antologii jest fakt, że językoznawcy węgierscy uznają imię Csák za przypuszczalnie słowiańskiego (→ Słowianie) pochodzenia, wskazując na odpowiedniki w Czechach (→ Czechy, Czesi) i w Polsce (m.in. w 1441 r. *Nicolaus et Czak fratres de Jawischowicze*; 1360 *mulier Iucta, filia Czaconis* (SSNO, t. 1, s. 398)).

Źr.: An., c. 6, 20, 50; Kézai, c. 28; Komp., c. 29.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 291–343; Györffy, 1984b, szp. 363; AKMTF, 1987, T. 2, s. 355 (Csákvár); Thur. II/1, 1988, ss. 158–159, 196, 472; Györffy, 1948b/1993, ss. 109–110; Kristó, 1994j, s. 143; Múcska, 1994, s. 48; P. Engel, 1996, T. 2, ss. 47–48 ; 2001a (płyta CD) tablice genealogiczne poszczególnych gałęzi rodu; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 302–303 (s. v. Csákberény, Csákvár); An. pol., 2006, ss. 44–45 i przyp. 47; Kelemen, Lukács, & Vitek, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesszek_ertekei/100_falu/Csakvar/index.htm (dostęp 14.08.2024); Zsoldos, 2011, ss. 292–293, 328–329, 355–356.

Csákány (*Chakan*) wymienione jest jako miejsce pochodzenia braci Myurka, Waclawa i Jakuba z rodu książąt morawskich (→ Morawianie, Morawy), czyli bocznej linii Przemyślidów, którzy mieli osiedlić się na → Węgrzech za czasów → Béli IV. Ich czeski rodowód (→ Czechy, Czesi) nie budzi wątpliwości, jednak nie można zidentyfikować tej miejscowości, jak i ustalić rodu (w źródłach nie występuje ród Csákány).

Źr.: Kézai, c. 93.

Lit.: Kéza, 1999, s. 174–175 i przyp. 2.

Csákvár (*Chakuara*; *Chakwara*) → **Csák**

Csanád (*castrum iuxta Morisium*, *Chenad*, *Morisena*, *Moroswar*, *Sunad*, *urbs Chanadina*, forma przymiotnikowa *Chenadiensis*, *Chonadensis*, *Sunadensis*), czyli dawny Marosvár, *urbs Morisena* był stolicą księstwa → Ajtonya i jego domniemanego przodka → Galáda. Nieznana jest jego geneza i przynależność polityczna przed władzą Ajtonya. Wiadomo, że za jego rządów stał się ważnym ośrodkiem kultury chrześcijańskiej. Władca ten ufundował tu klasztor bazyli-

nów pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, który po jego śmierci został przeniesiony do → Oroszlámos. Pojawił się pogląd, że zakonnicy byli związani z zeslawizowanym Kościołem bułgarskim (→ Bułgaria, Bułgarzy), lecz bardziej prawdopodobna jest hipoteza o ich bezpośredniej podległości Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Zabicie Ajtonya i przejęcie władzy przez → Csanáda spowodowało zmianę nazwy grodu, któremu zwycięski wódz dał swe miano. Csanád stał się pierwszym → żupanem nowo utworzonego → komitatu csanádziego. Król → Stefan I Święty erygował tu również biskupstwo łacińskie, na którego czele stanął św. → Gerard. Do dawnego monasteru bazylikańskiego przybyli z Oroszlámos benedyktyni – powstał klasztor Najświętszej Maryi Panny. Gerard nad brzegiem → Maruszy wybudował katedrę pod wezwaniem św. Jerzego, przy której powstała szkoła katedralna, na czele której stanął → Walter, a nauczało w niej siedmiu innych duchownych znających język węgierski. Przyjmuje się, że duchowni ci tworzyli załazek kapituły katedralnej, występującej na początku XIII w. pod wezwaniem św. Zbawiciela. Do XII w. biskupstwo określano często jako nadmaroskie (*episcopatus Morisensis*). Źródłem dochodów miejscowości była komora celna na solnym szlaku handlowym. O jej znaczeniu świadczy znajomość nazwy Š(a)n(a)t na określenie Maruszy przez al-Idrisiego. Co ciekawsze, rzeka ta miała przepływać przez → Polskę (!; → Polacy, Polska). W 1046 r. w Csanádie odbył się zjazd, który zdeponizował → Piotra Orseola i wysłał poselstwo do → Andrzeja I i → Lewenty (2). Csanád został spustoszony w czasie najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy). Miasto i katedrę wzniesiono na nowo, nie odbudowano już natomiast grodu. Miejscowy biskup, Antoni, pierwszy na → Węgrzech biskup wywodzący się z zakonu franciszkanów, koronował wbrew prawu Ottona podczas bezkrólewia po wygaśnięciu dynastii Arpadów (→ Arpad). Współcześnie w wyniku postanowień traktatu triañońskiego z 1920 r. Csanád leży na rumuńskim brzegu Maruszy, nosząc nazwę Cenad. Znajduje się blisko trójstyku granic Rumunii, Węgier i Serbii (→ Serbia, Serbowie).

Źr.: An., c. 11; Kézai, c. 49, 53, 56; Komp., c. 81; Leg. S. Gerh., Tytuł, c. 5, 8–9.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 850–851; Swoboda, 1982f, ss. 572–573; Görfy, 1984c, szp. 364; Kristó, 1988, ss. 459–462; An. niem., 1991, s. 154 i przyp. 108; Kristó & Almási, 1994, ss. 145–146; Udvardy, Lotz, Engel, & Koszta, 1994, s. 146–147; Grzesik, 1998b, ss. 151–153; Györfy, 2003, ss. 202–218; An. ang., 2010, s. 33 i przyp. 9–10.

Csanád (*Chanadinus*, *Sunad*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był synem → Doboki i krewnym → Stefana I Świętego, który zabił → Ajtonya i otrzymał w zamian jego gród wraz z ręką wdowy po zabitym. Więcej dowiadujemy się z *Legendy większej św. Gerarda*. Csanád miał być zaufanym wojskowym Ajtonya, stojącym na czele jego armii. Niezyczliwi Csanádowi donieśli księciu, że ten knuje przeciwko niemu ze Stefanem. Csanád musiał uciekać na dwór Stefana,

a następnie ruszył przeciwko dotychczasowemu chlebobdawcy. Jego zastępcą był → Gyula (3) młodszy, który intrygą starał się umniejszyć zasługi Csanáda. W bitwie, która miała miejsce pod → Nagyősz (dziś Tomnatic), Ajtony stracił życie, a jego odciętą głowę Gyula dostarczył Stefanowi. Csanád przezornie odciął język Ajtonya, a następnie pokazał go Stefanowi, udowadniając, że to on, a nie Gyula, był autorem sukcesu. W zamian za to otrzymał ziemie Ajtonya, jego gród, który przemianowano na → Csanád i został pierwszym → żupanem nowo powołanego → komitatu csanádzkiego oraz głową dworu królewskiego, czyli → palatynem. Jako żupan popierał działalność św. → Gerarda, pierwszego biskupa csanádzkiego, zaś instytucje Kościoła wschodniego przeniósł z Csanádu do → Oroszlámos (dziś Banatsko Arandelovo). Był protoplastą rodu Csanád, który w linii męskiej wygasł dopiero w 1638 r., a z którego wywodzi się m.in. rodzina Telegdich. Nieznany pozostaje charakter jego pokrewieństwa z Arpadami (→ Arpad), może wywodził się z rodu gyulów siedmiogrodzkich (→ Siedmiogród), z których pochodziła → Sarolt, matka Stefana.

Źr.: An., c. 11, 44; Leg. S. Gerh., c. 8–9.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 344–371; An. niem., 1991, s. 154 i przyp. 107–108; Szegfű, 1994b, s. 145; Blazovich, 1994c, s. 147; P. Engel, 2001a, tablice genealogiczne poszczególnych gałęzi rodu Csanád; Györffy, 2003, ss. 202–218; An. pol., ss. 69–70 i przyp. 104; Madgearu, 2005, ss. 34–35; Zsoldos, 2011, s. 145.

Csele (*Chele*) miał być ojcem → Weli z rodu → Szemény i pierwszym kapitanem przybywających do → Panonii → Węgrów. Imię tej fikcyjnej postaci utworzono zapewne z nazwy geograficznej. Na terenie → Węgier istnieje kilka miejscowości o tej nazwie. Szczególnie zwraca uwagę zanikła miejscowość w Baranii (→ Baranyavár), której pozostałością jest młyn i potok o tej nazwie, uchodzący do → Dunaju na północ od Mohacza.

Źr.: Kézai, c. 7; Komp., c. 7.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 461; Thur. II/1, 1988, s. 86; Kéza, 1999, s. 26.

Csepel (*Insula Magna, Sepel*) to wyspa na → Dunaju, której północne krańce (dawna miejscowość Csepel) należą dziś do Budapesztu. Anonimowy notariusz króla Béli słusznie wskazuje, że była ona własnością królewską, zdaniem György Györffyeego mieściły się na niej letnie obozowiska → Arpada, zaś później istniały tu stadniny królewskie, były to również tereny łowieckie, gdzie polował m.in. Fryderyk Barbarossa podążający przez → Węgry z krzyżowcami do Ziemi Świętej na trzecią krucjatę. O postaci rzekomego koniuszego Csepela, ponoć Kumana (→ Kumanie), nic nie wiemy, w czasach Arpada na pewno nie mógł być Kumaniem, lecz → Pieczyngiem. Językoznawcy spierają się, z jakiego języka pochodzi nazwa i co oznacza. W nauce węgierskiej popularne jest przypuszczenie, że

wywodzi się ona z języków turkijskich (np. osmańskie *çepel* oznacza ‘brudny’, ‘ciemny’), zauważa się jednak, że podobne nazewnictwo rozpowszechnione jest na Słowiańszczyźnie (→ Słowianie), np. w Polsce (→ Polacy, Polska) odnotowany w XV w. kanonik gnieźnieński Mikołaj Czepel, mieszczanin poznański mający dwa łany w Jeżycach Jan Czepel czy odnotowane przez Jána Stanislava za Stanislawem Kozierowskim nazwy typu Czepielewo, Czepiele, pochodzące od słowa **czepiel, czepiola* ‘widły’, ‘ożóg’.

Źr.: An., c. 44, 50–51.

Inne źr.: Jurek, 2010–2022, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/index.php>, s. v. (dostęp 1.06.2023).

Lit.: Stanislav, 1948, s. 118–119; Györfy, 1984d, szp. 364; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 219; An. niem., 1991, s. 170 i przyp. 248; Gy. Kristó, 1994k, s. 152; L. Kiss, 1978/1997a, s. 319; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 190–206; Györfy, 2003, ss. 40, 61, 516; An. slc., 2000, s. 138 i przyp. 152; An. pol., 2006, s. 142 i przyp. 267; An. ang., 2010, s. 93 i przyp. 3.

Cserhát → Bolhád

Csesztreg (*Seztüreg*) to dziś nieznana rzeka, utożsamiana przez Richarda Pražáka, László Veszprémyego i Vincenta Múcskę z rzeką Zlaticą (Aranka, Aranca) płynącą przez rumuńską i serbską część Banatu i uchodzącą do → Cisy poniżej → Kanizsy. Nazwa pochodzi od słowiańskiego (→ Słowianie) określenia Czysta Struga (**Čistъ strugъ*).

Źr.: An., c. 44.

Lit.: An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 220; L. Kiss, 1978/1997a, s. 326 (wyjaśnienie nazwy miejscowości w komitacie Zala); An. slc., 2000, s. 138 i przyp. 155; An. pol., 2006, s. 145 i przyp. 273; An. ang., 2010, s. 95 i przyp. 3.

Csiglamező (*campum Chiglamezei*) pojawia się jako określenie miejsca, w którym mieli zgromadzić się pokonani w bitwie krimhildzkiej (→ Krimhilda) → Hunowie i zdecydować o przejściu do → Siedmiogrodu, zmieniając swoją nazwę na → Szeklerów. Nie ustalono lokalizacji tego miejsca, znajdującego się zdaniem kronikarzy w Transdanubii (→ Panonia). Analiza nazwy, będącej typowym dla języka węgierskiego złożeniem nazwy cechy obiektu (*mező* = pole) oraz poprzedzającego go określenia (*csigla* ze staroturkijskiego **cīyla* ‘umocniona granica’, ‘grobla’, ‘zasieki’), wskazywałaby na nadgraniczne osadnictwo Szeklerów przed ich wyjściem do Siedmiogrodu, gdzie również parali się ochroną granic. Tylko Ján Stanislav dopuszcza słowiańską (→ Słowianie) etymologię nazwy (*Szczygle Pole*). Zwraca się uwagę, że w → komitacie → Veszprém istnieje miejscowość Csögle zapisywana w XIII w. jako *Csigle mezeje*.

Źr.: Kézai, c. 21; Komp., c. 21.

Lit.: Stanislav, 1948, ss. 130–131; Thur. II/1, 1988, s. 132–133; L. Kiss, 1978/1997a, s. 343 (s. v. Csögle); Kéza, 1999, s. 70 i przyp. 2.

Csíz (*Ciz*) był komesem poległym w czasie bitwy nad rzeką → Karas w 1128 r. Nie jest znany z innych źródeł, zwraca się natomiast uwagę, że w → komitacie → Gemer istnieje wieś Číž oraz że imię to często powtarza się w rodzie Bogát-Radvány (→ Bogát; → Radvány). Nazwa jest czysto słowiańska (→ Słowianie), zrozumiała dobrze na gruncie polszczyzny (ptak ‘czyż(yk)’).

Źr.: Komp., c. 156.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 132; Stanislav, 1948, s. 129; Thur. II/1, 1988, s. 441; L. Kiss, 1978/1997a, s. 335; CEU, 2018, s. 291 i przyp. 777.

Csongrád (*Surungrad, nigrum castrum*) przez anonimowego notariusza króla Béli, lubującego się w podawaniu etymologii, słusznie określony został jako ‘Czarny Gród’ (od koloru ziemnych obwałowań, **Črnygradъ*). Pierwszy raz wymieniony został w dokumencie fundacyjnym klasztoru benedyktyńskiego w Hrońskim Beniadiku z 1075 r. Przypuszcza się, że gród mógł zostać wybudowany jeszcze przed przybyciem → Węgrów przez zesławizowanych Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarczy), władających tą częścią Wielkiej Niziny Węgierskiej. Ziemie → komitatu były własnością rodu → Bár-Kalán oraz klasztoru w Hrońskim Beniadiku. Według relacji al-Idrisiego w połowie XII w. Csongrád miał być wielkim miastem. Gród i okoliczne osady spustoszone zostały przez najazd tatarski w latach 1241–1242 (→ Tatarzy), a jego znaczenie upadło. Siedziba komitatu powstałego zapewne w latach trzydziestych albo czterdziestych XI w. przeniesiona została do Szegedu. Ostatnio w historiografii toczyła się dyskusja nad położeniem wczesnośredniowiecznego grodu. Dzisiejsze miasto leży na prawym (zachodnim) brzegu → Cisy, tymczasem stare mapy z XVI w. oraz badania osadniczo-toponomastyczne wskazują na gęste osadnictwo słowiańskie (→ Słowianie) na lewym (wschodnim) brzegu rzeki, którą przebiegał też szlak handlowy z Szegedu (i Bałkanów) do Szolnoku i dalej wzdłuż Cisy do przełęczy karpackich. Dzisiejszy Csongrád został przeniesiony na obecne miejsce dopiero przez Turków pod koniec XVI w.

Źr.: An., c. 40.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 680; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 893–894; Blazovich, 1985, ss. 40–41, 49, 52–53, 56–59, 174; Lőrinczy, 1993a; Szőke, 1993, ss. 35, 39; Lőrinczy, 1993b, ss. 187–196; Lőrinczy & Petrovics, 1994, s. 154; L. Kiss, 1978/1997a, s. 339; An. pol., 2006, s. 133 i przyp. 248.

Cumperdinus był komesem, którego śmierć została zanotowana pod rokiem 1186 w *Roczniku pożońskim*, ale prawdziwe daty wydarzeń zapisanych w tym roczniku w latach 1186–1187 miały faktycznie miejsce dziesięć lat wcześniej. Data śmierci komesa Cumperdinus jest więc niepewna. Bálint Hóman waha się np. pomiędzy rokiem 1176 a 1186. Hóman dodaje również, że Cumperdinus nie pojawia się w innych węgierskich źródłach.

Źr.: An. Pos., s. a. 1186.

Lit.: Hóman, 1925, s. 78.

Cusee → Óse

Cylicja (Sycilia) → Sycylia

Cyrus (Cirus, Cyrus) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Czarne Morze (*Nigrus Pontus, Nigrum Mare*) w kontekście „prahistorii” → Węgrów wspomniane jest tylko przez anonimowego notariusza, gdyż Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* wspominają o Meotydzie, czyli Morzu Azowskim. Ciekawostką jest natomiast, że u Anonima po raz pierwszy pojawia się współczesne określenie tego morza, wcześniej znanego jako Pontus Euxinus. Pierwsze określenie tego morza jako czarnego w dokumentach pojawia się dopiero w 1265 r. w układzie między cesarzem bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) Michałem VIII Paleologiem a Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie). Trudno powiedzieć, jakie były źródła wiedzy Anonima. Wykluczyć trzeba odwołania do praktyki staroirńskiej. Rację mają chyba ci badacze (Péter Váczy), którzy odwołują się do inspiracji tureckich, może kumańskich (→ Kumanie) (po kumańsku: *qara tengiz*, w języku tureckim – osmańskim to *Karadeniz*, w przeciwieństwie do Morza Śródziemnego – *Akdeniz* – Białe Morze, w języku → Tatarów krymskich *Kara dängiz*). Autorzy An. ang. zauważają, że w ten sposób określa to morze również Snorri Sturluson (po islandzku jest to istotnie *Svartahaf*, którą nazwę spotykamy u Snorriego), ale trudno przypuszczać, by do węgierskiego autora dotarła kronika pisana w dalekiej Norwegii.

Źr.: An., c. 1, 44.

Inne źr.: Snorri Sturluson, 2015, s. 52 (tekst angielski, ale z pozostawieniem oryginalnych nazw geograficznych); ostatnie polskie wydanie nie podaje niestety oryginalnej nazwy Morza Czarnego: Snorri Sturluson, 2019, s. 72.

Lit.: Lehr-Splawiński & Kowalenko, 1961, ss. 282–283; Váczy, 1974, ss. 30–32; Balard, 1995, szp. 1621–1624; An. ang., 2010, s. XXIII; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 173–176.

Czechy, Czeši (*Boemi, Boemia; Bohemi, Bohemia, Bohemici*) pojawiają się w naszych ekscerptach w takiej samej roli, jak inni sąsiedzi, co było zresztą typowe dla całego dziejopisarstwa średniowiecznego. Dla anonimowego notariusza króla Béli są to przeciwnicy → Węgrów, którzy wraz z miejscowymi → „Słowianami” (z pewnością chodzi o Słowaków) bronią → Nitry przed najeźdźcami. Ich wódz → Zobor został przez Węgrów powieszony na górze, która od niego miała otrzymać nazwę. Czeši, podobnie jak Polacy (→ Polacy, Polska), mieli zostać obłożeni trybutem, a granica z nimi ustalona została na rzece → Morawie, co jest zresztą zgodne z historyczną prawdą. Najwięcej miejsca zajmują opisy zbrojnych walk z udziałem oddziałów czeskich. Wydaje się, że stosunki węgiersko-czeskie były pochodną stosunków

Węgrów z → Niemcami. Władcy, pozostający w sojuszu z Niemcami, otrzymywali również pomoc czeską, skierowaną przeciwko ich wewnętrznym wrogom, wspieranym w XI w. m.in. przez Polskę. Ale spotykamy też przypadek, gdy → Gejza I i → Władysław I Świąty byli w bitwie pod → Mogyoródem wsparci przez księcia ołomunieckiego → Ottona I Pięknego (→ Morawianie, Morawy), walczącego przeciwko księciu praskiemu → Wratisławowi II, wspierającemu z kolei → Salomona (1). W ekscerptach zamieściliśmy także opisy wydarzeń z drugiej połowy XIII w., kiedy Czechy i → Węgry stanęły po przeciwnych stronach barykady w wojnie o sukcesję po Babenbergach. Kronikarze podkreślają zwycięstwa → Stefana V oraz klęskę → Przemysła Otokara II pod Suchymi Krutami (Dürnkrot).

Jednak Czechy to nie tylko sąsiad, którego najazdy się odpiera i którego się najeżdża (jak nieudane spotkanie → Stefana II i władcy Czech → Władysława I pod → Olšavą). Z Czech przybywali osadnicy osiedlający się na Węgrzech, z których miał pochodzić ród Bogát-Radvány (→ Bogát; → Radvány). To również święci misjonarze: biskup czeski św. Wojciech (→ Wojciech (1), św.), pustelnik → Gunter.

Bardzo podobnie wygląda obraz stosunków węgiersko-czeskich rekonstruowany przez historyków. Po zaniku Wielkich Moraw i usamodzielnieniu się plemion czeskich z wzrastającą rolą środkowoczeskich Czechów rządzonych przez Przemyslidów panowały chyba przyjazne relacje z plemionami węgierskimi, które przez ziemie czeskie uderzały na → Sasów i Bawarów (→ Bawaria, Bawary). Nawiązanie stosunków lennych z władcą niemieckim → Ottonem I przez Bolesława I spowodowało, że w 955 r. w trakcie bitwy pod Augsburgiem (znanej w Polsce jako bitwa na Lechowym Polu) Czesi wsparli Niemców, ułatwiając im rozbiecie oddziałów węgierskich. Koniec X w. przyniósł wizytę św. Wojciecha, dla którego kraj ten miał, jak się zdaje, stać się terenem jego misji (Polska miała wtedy biskupa misyjnego Ungera). Uczniowie Wojciecha na czele z → Astrykiem byli właściwymi twórcami węgierskiego Kościoła.

Na początku lat trzydziestych XI w. synowie oślepionego → Wazula uciekli do Czech, skąd wnet udali się do Polski. Może wiązało się to z polepszeniem stosunków węgiersko-czeskich, o czym może zaświadczać polski kronikarz Anonim tzw. Gall, twierdząc, że Kazimierz Odnowiciel po ucieczce na Węgry został na nich zatrzymany na prośbę czeskiego księcia → Brzetysława I, wsławionego zresztą później niszczycielskim najazdem na (Wielko)Polskę. Tenże Brzetysław wspierał wyprawę cesarza → Konrada II salickiego na Węgry, jak również dwadzieścia lat później wyprawę → Henryka III w 1051 r. Zawarcie pokoju między → Andrzejem I a Henrykiem oznaczało również pogodzenie się z Przemyslidami, kiedy ówczesny książę morawski, a później czeski Wratisław II poślubił Adelajdę, córkę Andrzeja I. W czasie wojen domowych drugiej połowy XI w. Czesi, wzorem Niemców, wspierali Salomona, choć skłócony z Wratisławem Otto I Piękny, książę ołomuniecki wspierał juniorów. Jego pretensje do tronu praskiego

poparł z kolei w 1095 r. Władysław I Świąty, ale w trakcie wyprawy zmarł blisko morawskiej granicy. Czesi wspierali → Álmosa (2). Po śmierci → Kolomana Uczzonego jego syn, Stefan II, próbował zawrzeć pokój z Czechami Władysława I, ale wzajemna nieufność obu stron doprowadziła do wybuchu bitwy, przegranej przez Węgrów. Mimo to wzajemne relacje się polepszyły, a Czesi zaczęli wspierać Stefana II, a następnie → Béle II Ślepego w ich starciach z Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Pokojowe stosunki przetrwały ponad sto lat do czasu wymarcia austriackich Babenbergów (→ Austria), kiedy oba kraje zgłosiły pretensje do przejęcia ich spuścizny. W bitwie pod Kressenbrunn latem 1260 r. czeski król Przemysław Otokar II wspierany przez Piastów śląskich pokonał koalicję Węgrów → Béli IV oraz Piastów z Małopolski i Wielkopolski, Bolesława V Wstydlivego i Bolesława Pobożnego. Skłoniło to Béle IV do zawarcia pokoju z Czechami i rezygnacji ze spadku po Babenbergach, wywołując opór młodego króla, Stefana V. Po śmierci Béli Stefan wrócił do wojowniczej polityki wobec Czech, którą odziedziczył jego syn → Władysław IV Kumański. W 1278 r. w bitwie pod Suchymi Krutami (Dürnkrut) rzeczywistym zwycięzcą okazał się węgierski sojusznik, → Rudolf z Habsburga, który objął władzę w ziemiach austriackich, zakładając podwaliny pod potęgę Habsburgów. Dodać można, że po wymarciu Arpadów (→ Arpad) syn króla Czech i Polski Wacława II (wnuk Przemysła Otokara II), Wacław III, koronował się na króla Węgier jako Władysław V, ale nie znalazł poparcia możnych i po roku został ewakuowany z Węgier przez swego ojca.

Źr.: An., c. 33–37, 57; An. Pos., s. a. 1187; Kézai, c. 32, 34, 44, 48, 50, 52, 57, 60, 73–74, 89, 94; Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Jan z Goricy; Komp., c. 32, 53–54, 69, 74, 76, 78, 88, 93, 101, 115–116, 119, 121–122, 138, 140, 153; Leg. mai. S. Steph., c. 4, 12; Hartw., c. 3; KWgP, red. dłuższa, c. 4; Leg. S. Gerh., c. 11.

Lit.: Graus, 1981, szp. 335–344; I. Tóth, P. Püspöki Nagy, 1994, ss. 147–149; Kristó & Wehli, 1994, ss. 149–151; Bláhová, Frolik, & Profantová, 1999; Vaniček, 2002; Rychlik & Penczew, 2020, wg indeksu; Grzesik, 2022b, s. 229–248.

Czernytz, bagno (*lutum*) wspomniane jest w *Kronice Jana z Goricy* jako wschodnia granica terenów → Sławonii przekazanych przez → Stefana I Świętego królowi Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) → Krešimirovi za pomoc przeciwko cesarzowi → Konradowi II salickiemu. Dezső Csánki wspomniał o rzece w → komitacie Pozsega (→ Požega), dopływie → Sawy, natomiast Mladen Švab identyfikuje Czernytz z miejscowością Crnac leżącą na południe od → Drawy. Wydaje się, że chodzi o pole Crnac (Crnac polje), nizinę przy ujściu rzeki Vrbas do Sawy.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 386; Švab, 1982, s. 140; Crnac polje, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=71135> (dostęp 14.08.2023).

Dăbîca → Doboka

Dacja, Dakowie (*Daci, Dacia*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Dalmacja (*Dalmatia*) to region obejmujący wschodnie wybrzeże Morza → Adriatyckiego wraz z góorskimi przyległościami. Nazwa pochodzi od iliryskiego plemienia Delmatów. W czasach rzymskich była to prowincja. Wykształciła się wtedy specyficzna struktura administracyjna, która przetrwała aż do końca XVIII w., oparta na samorządnych wspólnotach miejskich. Po upadku zachodniej części Imperium pod władzą Ostrogotów, w VI w. odzyskana przez Bizancjum (→ Grecja, Grecy), które sprawowało ogólny nadzór administracyjny nad autonomicznymi komunami miejskimi. Od VII w. Dalmacja została zasiedlona przez Awarów i → Słowian, przenikających stopniowo do miast i w ciągu stuleci wypierających stopniowo etnos romański (język dalmatyński wymarł w 1898 r., kiedy zmarł jego ostatni użytkownik Tuone Udaina z wyspy Krk). Przejawem ideowej obrony romańskich Dalmatyńczyków było uznanie, że Chorwaci (→ Chorwaci, Chorwacja) byli potomkami Gotów, co przejęte zostało później przez samych Chorwatów.

Po krótkotrwałej zależności Dalmacji od → Franków na przełomie VIII i IX w. region powrócił pod zwierzchnictwo bizantyńskie, ale z ramienia Cesarstwa prawa zwierzchnie zaczęli wykonywać władcy chorwaccy, na rzecz których cesarz Bazyli I nakazał płacić miastom trybut. Pod względem kościelnym od 732 r. wyspy i miasta dalmatyńskie podlegały patriarchatowi konstantynopolitańskiemu (→ Konstantynopol), zaś na mocy ugody między patriarchatem a Stolicą Apostolską z 923 r. erygowano w 925 r. arcybiskupstwo w → Splicie podległe → Rzymowi, do którego w 928 r. dołączono tereny zlikwidowanego biskupstwa chorwackiego w → Ninie.

W czasie wojny domowej po śmierci Držislava-Stjepana w 997 r. do walk włączyła się Wenecja (→ Wenecja, Wenecjanie), poparta przez miasta dalmatyńskie. Doża Piotr II Orseolo (dziadek → Piotra Orseolo) przyjął tytuł *duc Dalmatiae et Croatiae*. Chorwacja odzyskała północną część Dalmacji w 1069 r., zaś w 1076 r. do Chorwacji wróciły → Split, → Zadar i Biograd na Moru. W 1102 r. w Biogradzie na króla Chorwacji koronował się → Koloman Uczony, który w *Pacta conventa* potwierdził miastom ich przywileje i zwolnienia od ceł. Środkowa część Dalmacji wróciła pod władzę bizantyńską za Manuela I Komnena (1165–1180), następnie została przyłączona z powrotem do → Węgier za → Béli III. Początek XIII w. to rywalizacja węgiersko-wenecka o miasta dalmatyńskie (zajęcie Zadaru przez Wenecję usankcjonowane przez → Béli IV w 1244 r.). Większość Dalmacji pozostała częścią Królestwa Węgierskiego, a możni wraz z elitami pozostałej części Chorwacji zasilili skład węgierskiej elity politycznej. Natomiast historia południowej Dalmacji związana jest z historią Serbii (→ Serbia, Serbowie).

Źr.: Kézai, c. 8, 13–15, 64; Zagr. et Varad., c. 21–22; Komp., c. 8, 13–15, 46, 99, 132, 146, 152–153.

Lit.: → Chorwaci, Chorwacja, → Serbia, Serbowie oraz: Molè & Kowalenko, 1961, ss. 314–325; Kowalenko, 1967, s. 500; Ferluga & Rapaniç, 1984, T. 3/2, szp. 444–448, T. 3/3, szp. 449–457; Mańczak, 1988, ss. 626–631; Teke, 1994a, ss. 159–160; Teke & Wehli, 1994b, ss. 161–162; Györfy, 2003, ss. 344–345; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 179–180; Alimov, 2017, ss. 25–34.

Daniel był księdzem (*presbyter*), którego ordynacja jest zanotowana pod rokiem 1200 w *Roczniku pozońskim*, a ponieważ zapiski tego rocznika obejmują lata 1195–1203 w benedyktyńskim klasztorze św. Jana Chrzciciela w Boldvie (→ Bodva) lub w klasztorze w Diakovcach, wolno przypuszczać, że ksiądz Daniel był związany z jednym z tych klasztorów.

Źr.: An. Pos., s. a. 1200.

Dares Phryges → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Dariusz (*Darius*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Dawid był młodszym synem → Andrzeja I, bratem → Salomona (1) i przyrodnim bratem → Jerzego (1). Poza wzmianką w kronikach znany jest z licznych dokumentów, w których za zgodą swego kuzyna, → Władysława I Świętego, uposaża klasztor swego ojca, → Tihany, a także występuje jako świadek dokumentu fundacyjnego opactwa w Somogyvárze (→ Somogy). Pokazuje to, że w przeciwieństwie do swego brata utrzymywał dobre relacje z Władysławem I Świętym reprezentującym konkurencyjną, młodszą linię Arpadów (→ Arpad). Przypuszczalnie zmarł bezpotomnie. Pochowany został w Tihany.

Źr.: Kézai, c. 58; Komp., c. 88.

Inne źr.: DHA, 1992, nr 86, ss. 264–265; nr 96, s. 284 (falsyfikat z XIV w., czyniący z Dawida żupana Pożegi).

Lit.: Rokay, 1990, s. 167; Kristó & Makk, 1988/1996, s. 86; Bagi, 2017, ss. 99–100, 104, 110, 191–192, 279–280.

Dąbrówka (*Damborouca*), czyli Dobrawa, pierwsza żona księcia Polski (→ Polacy, Polska) → Mieszka I, zmarła w 978 r., wywodząca się z czeskiej (→ Czechy, Czesi) dynastii Przemyślidów, córka Bolesława I Śrogięgo, pojawia się w naszych ekscerptach jako bohaterka *Kroniki węgiersko-polskiej*. Rządzi ona w Polsce w imieniu swego syna → Bolesława, choć ten ma już 18 lat. Po szesnastu latach książę wciąż zasięga jej rady, a ona współrządzi wraz z doradcą, → Sieciechem, żyjącym sto lat po jej śmierci. Ryszard Grzesik ostatnio interpretuje to opowiadanie jako ślad celowego przeniesienia wydarzeń rozgrywających się w drugiej połowie XI w. w przeszłość, by usunąć osobę → Bolesława II Szczodrego jako zabójcy św. Stanisława i skierować uwagę odbiorcy na Bolesława Chrobrego. W Dąbrówce można dopatrzyć się śladu istnienia żony Kazimierza Odnowiciela

i rzeczywiście matki Bolesława II Szczodrego i Władysława Hermana, Dobroniegi. Forma imienia Dąbrówka jest postacią późniejszą, właściwsze jest jej określać za Thietmarem jako Dobrawy (Kazimierz Jasiński).

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 12.

Lit.: Trawkowski, 1985, szp. 1149; K. Jasiński, [1992], ss. 61–64; Grzesik, 2022a, ss. 31–56; 2023, ss. 125–135.

Dentümogyer, ziemia i lud (*Dempti, Dencia et Mogeria, Denti*). W *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli jest to synonim Scytii (→ Scytia, Scytowie), natomiast u Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* to część Scytii, na którą składa się Bascardia, identyfikowana z → Baszkirią, oraz Dencia i Mogoria. Nazwa jest niejasna. Wątpliwości nie budzi jej drugi człon, w którym dostrzegamy słowo *magyar* ‘Węgień’ (→ Węgrzy). Pierwszy człon zawiera przypuszczalnie nazwę rzeki → Don, a zatem słowo określałoby Węgrów znad Donu albo Dońca, jeśli *-tű-* interpretować jako turkijski człon zdrobnieniowy.

Źr.: An., c. 1, 3, 5, 14; Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: An. čs., 1988, s. 233; An. niem., 1991, ss. 138–139 i przyp. 18; Márton, 1994a, s. 166; Kristó, 1996, ss. 157–158 i wg indeksu; Kéza, 1999, ss. 22–23 i przyp. 2; An. słc, s. 120 i przyp. 3; An. pol., 2006, ss. 28–29 i przyp. 14; An. ang., 2010, s. 5 i przyp. 6; CEU, 2018, s. 18 i przyp. 55.

Deodatus według *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* miał być założycielem opactwa w miejscowości → Tata. Tekst *Kompozycji kronikarskiej* podaje, że pochodził on z rodu komesów z → San Severino w → Apulii (*de comitibus Sancti Severini de Apulia*) oraz, że był obecny w czasie chrztu → Stefana I Świętego przez św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.). Jeśli mamy wierzyć tym informacjom, Deodatus miał przybyć na → Węgry już w końcu X w. i był najprawdopodobniej pochodzenia lombardzkiego (→ Lombardia). *Kompozycja kronikarska* podaje również, że Deodatus miał żonę, ale nie miał potomków na Węgrzech. Zapewne wiadomość kronik pochodzi od → magistra → Ákosa, piszącego w czasach, gdy doszło do sojuszu → Stefana V z neapolitańskimi Andegawenami, przypieczętowanego podwójnym małżeństwem córki Stefana V, → Marii, z synem → Karola I Andegaweńskiego, Karolem II oraz córki Karola I Izabeli z → Władysławem IV Kumańskim. Ákos mógł spotkać ród hrabiów z San Severino, stronników Andegawenów, odwożąc Marię do Neapolu.

Źr.: Komp., c. 38.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 174, 177.

Devecser (*Deuecher*) występuje jako stronnik → Piotra Orseolo, ostrzegający go przed stronnikami synów → Wazula. Nic więcej o nim nie wiemy. Imię Devecser często pojawia się w dokumentach z XIII w.

Źr.: Komp., c. 81.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 310.

Dezydery (1) (*Desiderius*) był arcybiskupem → Kalocsy, często w dokumentach i źródłach narracyjnych powstałych w kręgu arcybiskupstwa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) określany tendencyjnie jako tylko biskup. Zasłynął on z prób mediacji między skłóconymi kuzynami, → Salomonem (1) a → Gejzą I i → Władysławem I Świętym, o czym czytamy w wybranych ekscerptach.

Źr.: Komp., c. 97, 130.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 349–350; CEU, 2018, s. 187 i przyp. 496.

Dezydery (2) (*Desiderius*) był opatem, którego zwolnienie (*depositio*) z tej funkcji jest odnotowane pod rokiem 1195 w *Roczniku pożońskim*. Ponieważ zapiski tego rocznika obejmują lata 1195–1203 dla benedyktyńskiego klasztoru św. Jana Chrzyciela w Boldvie (→ Bodva) oraz klasztoru w Diakovcach, można przypuszczać, że Dezydery był opatem w jednym z tych klasztorów.

Źr.: An. Pos., s. a. 1195.

Diogenes pojawia się w przekazie *Kroniki Jana z Goricy* jako książę (*dux*) → Sirmium. Chodzi tu zapewne o Konstantyna Diogenesa, ojca przyszłego cesarza Romana IV Diogenesa, wspieranego na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XI w. przez → Salomona (1), → Gejzę I i → Władysława I Świętego. Konstantyn jako strateg salonicki brał udział w wojnie bizantyńsko-bułgarskiej (→ Bułgaria, Bułgarzy), w latach 1025–1028 był archontem syrmijskim (→ Grecja, Grecy).

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: *Historia Królestwa Słowian...*, 1988, s. 187 i przyp. 300; Testimonia, seria grecka, 2013, z. 6, wg indeksu, zwł. s. 239 i przyp. 310; Lilie, Ludwig, Zielke, & Pratsch, 2013, <https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ26199/html> (dostęp 13.08.2023).

Diósd (*Gyogy*) to miejscowość na dzisiejszej granicy Budapesztu w → komitacie peszteńskim. Według anonimowego notariusza króla Béli została nadana przez → Arpada → Kurszánowi. Nazwa pochodzi od orzecha (*dió*).

Źr.: An., c. 46.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 27; An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 222; An. niem., 1991, s. 175 i przyp. 282; L. Kiss, 1978/1997a, s. 372; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 568–569; An. ślc., 2000, s. 140 i przyp. 176; An. pol., 2006, s. 154 i przyp. 297.

Diósgyőr (*Geuru*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał zostać założony przez → Böngéra, a przez jego syna → Borsę (1) włączony (jako drugi ośrodek) do → komitatu → Borsod. W dokumentach wzmiankowany dopiero

w latach 1248 i 1261, był już wtedy własnością Erneja z rodu → Ákos. Był to drewniano-ziemny gród obronny, którego początki mogły sięgać X w. Murowany zamek powstał dopiero w XIV w. i miał wielu właścicieli, w tym monarchów z dynastii andegawęńskiej. Ruiny zamku znajdują się na zachodnich przedmieściach Miskolca, na przedgórzu Gór Bukowych, przy drodze prowadzącej w głąb tych gór.

Źr.: An., c. 31.

Lit.: Cs., 1890, T. 2, ss. 164, 165; Komáromy, 1963, ss. 151–181; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 774–775; Feld & Koszta, 1994, s. 168; L. Kiss, 1978/1997a, s. 372; Mizser, 2004, s. 557; An. pol., 2006, s. 110 i przyp. 189; Lovász & Miskolczy, 2018, ss. 9–34.

Dniepr (*Deneper*) to jedna z wielkich rzek → Europy Wschodniej licząca 2285 km długości. Wypływa w Wałdaju na wysokości ok. 300 m n.p.m. Do Kijowa (→ Kijów, Kijowianie) płynie w strefie leśnej, tam wpływa na lasostep, by w dolnym biegu płynąć przez step. Uchodzi do limanu wspólnego z Bohem (Bugiem Południowym). Słynne porohy, czyli skalne progi w dolnym biegu rzeki utrudniające żeglugę zostały w XX w. zniwelowane. Dniepr, czołowy trakt komunikacyjny od czasów starożytności (droga *izb Warjagb wb Greki*), wokół którego wykrystalizowało się jądro Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini), w zapisanej tradycji węgierskiej nie odegrał żadnej roli. Tylko raz wspomniał go anonimowy notariusz króla Béli w kontekście drogi → Węgrów w okolicach Kijowa.

Źr.: An., c. 8.

Lit.: Kowalenko, 1961, s. 349; Poppe, 1985, szp. 1146–1147; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 183–184.

Doboka (*Dobuca*) miał być ojcem → Csanáda. Wspomniany został tylko w jednym miejscu *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli. Spory wywołuje sam fakt jego istnienia, część badaczy uznaje go za postać fikcyjną (np. Katalin Fehértóti). Zwolennicy jego historyczności przyjmują wiadomość kronikarza o pokrewieństwie jego syna (a zatem i jego samego) z Arpadami (→ Arpad). Pewne ustalenie jest niemożliwe, jedynie do historii historiografii należy przypuszczenie badaczy dziewiętnastowiecznych, że Doboka miał być mężem → Karold, siostry → Sarolt, matki → Stefana I Świętego (tak np. Tivadar Ortvy). György Györffy uznał, że o pokrewieństwie z rodem panującym mogą świadczyć posiadłości rodu Csanád na lewym brzegu środkowego → Dunaju w sąsiedztwie włości Arpadów. Imieniem Doboka mógł zostać nazwany gród w północnym → Siedmiogrodzie, siedziba → komitatu o tej nazwie (dziś Dăbîca). Byłaby to zatem sytuacja identyczna, jak z jego synem Csanádem. Domniemana etymologia nazwy czyniłaby bardziej prawdopodobną odwrotną zależność, czyli, że komes został nazwany od grodu. Nazwa ta najprawdopodobniej jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i oznacza 'głęboką dolinę, rzekę'. Hipotezę tę potwierdzałyby odkrycia grodu

słowiańskiego (→ Słowianie) z IX w., leżącego w pobliżu kopalni soli w Szék (dziś Sic). Możliwe, że w X w. tereny te należały do rodu gyulów siedmiogrodzkich (→ Gyula (1), → Gyula (2)), może do → Zombora. Po stłumieniu buntu → Gyuli (3) młodszego (Prokuja) ziemie te nadane zostałyby (ich krewnemu?) Doboce. Utworzony wtedy komitat rozciągał się wąskim pasem ok. 15 km szerokości na odległość 200 km od centrum Siedmiogrodu po → Karpaty Wschodnie w rejonie Bystrzycy. W 1068 r. → Salomon (1) wraz z kuzynami → Gejzą I i → Władysławem I Świętym przygotowywali tu obronę przed najazdem → Pieczyngów (*Kompozycja kronikarska z XIV w.*, rozdz. 102 – fragment pominięty w ekscerptach). Od połowy XII w. do komitatu zaczęli przybywać osadnicy sascy (→ Sasi) sprowadzeni przez → Gejzę II dla obrony granic.

Źr.: An., c. 11.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 43–57 (komitat), 66–67 (gród); Györfy, 1985a, szp. 1149; Kristó, 1988, ss. 483–486; An. niem., 1991, s. 154 i przyp. 108; Koszta & Benkő, 1994, s. 169; Hilczér-Kurnatowska, 1991, ss. 296–297; Fehértói, 2001, ss. 15–28; Györfy, 2003, ss. 211, 215; Zsoldos, 2011, s. 147.

Dömös (*Demes*) to miejscowość nad → Dunajem na stokach Pilisu między → Ostrzyhomiem a → Wyszehradem na granicy piliskich królewskich terenów łowieckich. Już w XI w. znajdował się tu niewielki dwór królewski, w bliżej nieokreślonym czasie powstała wieża mieszkalna. W 1063 r. doszło tu do wypadku, pod → Bélą I zawałiła się konstrukcja tronu. Król szykujący się do wyruszenia na wojnę przeciwko bratankowi → Salomonowi (1) w wyniku odniesionych obrażeń wkrótce zmarł. W Dömösu przebywał → Álmos (2) wraz ze swym synem → Bélą II Ślepym po ich oślepieniu przez → Kolomana Uczonego. Ok. 1107 r. Álmos ufundował tu kościół kapitulny pod wezwaniem św. Marii Antiocheńskiej (nie był to klasztor, jak czytamy w ekscerptcie). W 1138 r. powstał wykaz posiadłości tamtejszej kapituły. Wspólnota nigdy nie stała się siedzibą urzędu notarialnego (*locum credibilis*, czyli miejsca notarialnego poświadczenia dokumentów, którą to funkcję pełniły najznacześniejsze instytucje kościelne, nie tylko klasztory, ale i kapituły). Po najeździe tatarskim w latach 1241–1242 (→ Tatarzy) i spustoszeniu znaczenie miejscowości się zmniejszyło. Nazwa miejscowości pochodzi od greckiego imienia Demetrios przejętego za pośrednictwem słowiańskim (→ Słowianie): Dymitr > Dömötör, co Jána Stanislava skłoniło do przypuszczenia, że w czasach wielkomorawskich (→ Morawianie, Morawy) mógł istnieć tutaj klasztor słowiański.

Źr.: Komp., c. 150.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 160; Györfy, 1985b, szp. 1226; Koszta, 1994b, ss. 172–173; Makk, 1994h, s. 173; L. Kiss, 1978/1997a, s. 388; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 629, 633; Kecskes, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Domos/index.htm (dostęp 14.08.2024).

Don (*Don, Ethyl; Etul, Etyl, Thanais, Thanay*) – rzeka w europejskiej części Federacji Rosyjskiej o długości ok. 2000 km. Uchodzi do Morza Azowskiego w okolicach Rostowa nad Donem. W starożytności uważany za rzekę rozgraniczającą → Europę od → Azji. Nazwa pochodzi z języków irańskich i oznacza ‘wodę’, ‘rzekę’. U Anonima rzeka ta wraz ze swymi bagnami, w których dostrzegamy → Meotyde, wyznacza granicę Scytii (→ Scytia, Scytowie). → Węgrzy na skórzanych bukłakach *tulbou* (słowo jest pochodzenia turkijskiego i jest to jedyny przypadek jego użycia) przepłynęli rzekę Etyl, kierując się w stronę Rusi (→ Ruś, Rusini). Woda z Donu służyła też jako miernik jakości wody z → Dunaju, gdy → Arpad prosił posłów → Salana o przestanie dzbanuszków z dunajską wodą. U Szymona z Kézy i w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Etul bierze początek w Scytii. Rzeka przepływa przez Góry → Rifejskie i przybiera nazwę Don. Don wyznaczał wschodnią granicę władztwa → Budy (1), brata Etzela (→ Attyli). Nad Donem siedziała też grupa szpiegów wielkiego Huna (→ Hunowie). *Kronika obrazkowa* scytyjską rzekę Tanais czyni granicą terenów zasiedlonych przez potomków Jafeta. Rzeka ta pojawia się też jako argument przywołany przez Márka Káltiego, że Węgrzy są jednak Jafetydami, gdyż Nemrod, od którego rzekomo mieli wywodzić się bracia Magor i → Hunor, przodkowie Węgrów i Hunów, nigdy nie mieszkał nad leżącym na wschodzie Tanaisem, lecz nad → Oceanem. Dla Węgrów rzeka ta nosiła dwie nazwy: indoeuropejską Don oraz turecką Etil, *Kronika obrazkowa* stosuje również erudycyjną, starożytną Tanais. Jednak można mieć wątpliwości, czy rzeka Ethyl wymieniona w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) oznacza Don, gdyż tak plemiona turkijskie oznaczały Wołgę i z kontekstu wynika, że chodziło właśnie o tę rzekę. Nazwa ta w języku → Tatarów i Baszkirów (→ Baszkiria) oznacza ‘rzekę’, ma zatem identyczne pole semantyczne, jak nazwa Don. Pomieszanie obu tych rzek było łatwe, gdyż obie na pewnym odcinku płyną w niewielkiej odległości od siebie. Zrozumiałe też byłoby przeniesienie tej nazwy na Don przez Węgrów. Od nazwy Etel (Etil, Etyl) powstało określenie krainy *Etelköz*, odnotowanej w DAI (c. 38), rozciągającej się na stepach nadczarnomorskich od Donu (albo → Dniepru) do dolnego Dunaju, w której Węgrzy przebywali od czasu opuszczenia tzw. Lebedii (krainy wodza Lebediego) według zgodnej opinii badaczy rozciągającej się między Donem a Morzem Azowskim.

Źr.: An., c. 1, 7, 14; Kézai, c. 6, 10, 13; Komp., c. 3–4 (Chron. pictum), 6, 10, 13; Relacja.

Lit.: An. ős., 1988, s. 233; An. niem., 1991, s. 138 i przyp. 18; Zimonyi, 1994e, ss. 203–204; 1994f, s. 204; Kéza, 1999, s. 18 i przyp. 3; An. sł., 2000, s. 120 i przyp. 4, s. 124 i przyp. 15; Spinei, 2009, ss. 82–83; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 338.

Donat, św. był biskupem → Zadaru w latach 801–850, wspominanym od 805 r. przez źródła frankijskie. Sprowadził do swego miasta m.in. relikwie św. Anastazji.

Był bardzo szanowany przez diecezjan. Po swojej śmierci był czczony jako święty i został patronem Zadaru.

Źr.: Komp., c. 146.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 418; CEU, 2018, s. 272, przyp. 714.

Drawa (*Drava, Dravum, Droua*) to prawy dopływ → Dunaju liczący 749 km długości. Wypływa ze stoków → Alp Karyneckich, płynie przez południową część Niziny Panońskiej w bagnistej dolinie, uchodząc do Dunaju poniżej Osijeku. Od czasów antyku wzdłuż niej wiodły ważne szlaki komunikacyjne, używane również w średniowieczu. Już w czasach rzymskich stała się linią graniczną, która dzieliła dwie prowincje panońskie. Zachodnia część panońskiego biegu rzeki stała się przypuszczalnie granicą między księstwami panońskimi (może księstwem Pribiny i Kocelja a Brasława?), a następnie kształtującymi się → Węgrami a → Sławonią, której przynależność w XI w. jest kwestią dyskusji. Natomiast wschodnia, dolna część biegu rzeki w tym czasie musiała należeć do Węgier, gdyż oba brzegi rzeki znalazły się w jednym → komitacie Barania (Baranya, Baranja; → Baranyavár). Od końca XI w. środkowy bieg rzeki wyznaczał północną granicę Sławonii. Dziś jest to granica między Węgrami a Chorwacją (→ Chorwaci, Chorwacja).

Źr.: An., c. 47; Jan z Goricy; KWgP, red. dłuższa, c. 3.

Lit.: Ferluga, 1985, szp. 1368–1369; Blazovich, 1994e, s. 173; An. pol., 2006, s. 155 i przyp. 300; Z. Hajdú, 2011, ss. 64–79; Gračanin, 2011, passim; Bali, 2014.

Drina (*Drinus*) to prawy dopływ → Sawy długości 350 km. Powstaje z połączenia dwóch rzek źródłowych, Pivy i Tary. W górnym biegu przepływa przez tereny górnicze handlujące z miastami dalmatyńskimi (→ Dalmacja). Między Driną a jej dopływem Limem znajdowało się centrum państwa serbskiego (→ Serbia, Serbowie). W środkowym biegu rzeka wyznaczała granicę między Serbią a → Bośnią, w X i XI w. dochodziła tu granica Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja). Jak się wydaje, wiadomość *Kroniki Jana z Goricy* o zasięgu ekspansji rzekomego króla chorwackiego → Stefana Wojsława dotyczy w rzeczywistości władcy serbskiego Zahumlja.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Kowalenko, 1961d, s. 381; Švab, 1982, s. 149; Sebök, 1994b, s. 174.

Ducatus to instytucja podziału władzy między różnych członków dynastii, którzy otrzymywali w zarząd różne części państwa. Przypominała ona praktykę w całej feudalnej → Europie, gdzie dochodziło do podziałów terytorialnych i powstawania lokalnych jednostek rządzonych przez członków dynastii, które stawały się władztwami dziedzicznymi. Na → Węgrzech nie doszło do takiej sytuacji. Jak się wydaje, z istnieniem ducatusu mamy do czynienia już w początkach władzy → Stefana I Świętego, kiedy jego krewny → Koppány (2) rządził

w → Somogy. Po jego pokonaniu Stefan wcielił te ziemie do swego państwa. Monarcha wydzielił też położone na północ od → Dunaju ziemie → Nitry, tworząc najbardziej chyba znane księstwo nitrzańsko-biharskie (→ Bihar) oddane we władanie kuzynowi → Wazulowi. Bunt Wazula pominiętego w następstwie tronu po niespodziewanej śmierci św. → Emeryka spowodował jego oślepienie i wygnanie jego synów → Andrzeja I, → Béli I i → Lewenty (2). Do restytucji księstwa doszło w 1059 r. na zjeździe w Várkony (dziś Tiszavárkony), mającym zakończyć konflikt o władzę między Andrzejem I a Bélą I, kiedy Béli i jego synom → Gejzie I i → Władysławowi I Świętemu nadane zostało księstwo ich ojca, obejmujące 1/3 terytorium państwa. Postanowienia te odnowiono w nowej konfiguracji w 1064 r. na mocy ugody między królem → Salomonem (1) a Gejzą i Władysławem. Możliwe, że obaj synowie Béli I podzielili władzę w księstwie w ten sposób, że starszy Gejza pozostał w Nitrze, a młodszy Władysław zaczął rządzić w Biharze, do którego później czuł wielki sentyment. Instytucja została zlikwidowana przez → Kolomana Uczzonego, który w 1107 r., godząc się z bratem → Álmošem (2) nie wydzielił mu księstwa. Do krótkiego odnowienia księstwa doszło w 1162 r., kiedy → Władysław II wydzielił ziemie swemu bratu → Stefanowi IV. Księstwa wydzielano też w innych częściach Monarchii i na jej obrzeżach, np. na Przemyślu (→ Dalmacja – Béla III w latach 1161–1163), w → Sławonii (→ Béla IV 1220–1226, jego brat Koloman 1226–1241), → Siedmiogrodzie (Béla IV 1226–1235), a nawet w → Bośni.

Źr.: Komp., c. 88, 110, 112, 114, 122–123, 129, 130–131, 142; KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Kristó, 1974a; Györffy, 1985c, szp. 1436; Makk, 1994l, s. 261; Steinhübel, 2004; Bagi, 2017.

Duch (*Duh*) był czeskim (→ Czechy, Czesi) kapłanem wyznaczonym na pierwszego biskupa → Zagrzebia przez → Władysława I Świętego. Powodem wyboru była jego znajomość języka słowiańskiego, zresztą na to, że był Słowianinem (→ Słowianie), wskazuje też jego imię. W nauce przypuszczano, że mógł być benedyktynem słowiańskim z Szazawy, lecz w bibliotece kapituły zagrzebskiej, zasilanej przez księgi liturgiczne z innych instytucji kościelnych → Węgier, brakowało ksiąg słowiańskich (najstarsze księgi głągolicie pochodzą dopiero z XIV w.). W związku z tym należy odrzucić ten domysł. Informacja o Duchu zachowała się tylko w *Katalogu biskupów zagrzebskich* autorstwa Jana z Goricy oraz w odpisie dokumentu kapituły waradyńskiej z 1134 r.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Rokay, Engel, & Koszta, 1994, ss. 739–740; Leśny, 1998, s. 93; Duh, 2021, <http://www.encyklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16509> (dostęp 4.09.2023).

Dula występuje w *Historii huńskiej* jako władca → Alanów, z którego córkami żenią się bracia → Hunor i Magor. Imię nawiązuje, jak się wydaje, do nazwy proto-

bułgarskiej dynastii Dulo (→ Bułgaria, Bułgarzy), znanej z *Imiennika bułgarskich carów*. Tadeusz Lewicki zwraca uwagę na bliskie kontakty bułgarsko-alańskie przed przybyciem Protobułgarów nad → Dunaj.

Źr.: Kézai, c. 5; Komp., c. 5.

Lit.: Tikhomirov, 1946, ss. 81–90; Györfy, 1948b/1993, ss. 13–14; Lewicki, 1961e, ss. 403–404; Thur. II/1, 1988, s. 61; Kéza, 1999, s. 17 i przyp. 3; CEU, 2018, s. 16 i przyp. 48.

Dunaj (*Danubius*, *Hyster*) – druga co do długości rzeka → Europy, licząca 2830 km, najważniejsza rzeka Królestwa → Węgier oraz państw sukcesyjnych. Jej dorzecze odwadnia wschodnie → Alpy, Schwarzwald i wyżyny Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy), południowe stoki → Karpat Zachodnich, zachodnie oraz południową część stoków wschodnich Karpat Wschodnich wraz z → Siedmiogrodem, całe Karpaty Południowe, góry Bałkanów oraz tereny Kotliny Karpackiej (Basenu Karpackiego). Pierwsze zetknięcie → Węgrów z Dunajem miało miejsce w latach trzydziestych IX w., kiedy ich wyprawy podejmowane z Lebedii zaczęły osiągać deltę tej rzeki. Pod koniec IX w. Dunaj na swoim południkowym odcinku stał się na krótko granicą węgierskiej ekspansji. Po kilku latach, ok. 900 r., jego linia została przełamana i osadnictwo węgierskie wkroczyło na historyczne ziemie Cesarstwa Rzymskiego (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Zasadlono wtedy m.in. wyspę → Csepel, która stała się jedną z ulubionych posiadłości Arpadów (→ Arpad). Węgierska nazwa rzeki *Duna* pochodzi z języków słowiańskich (→ Słowianie). Dunaj na tereny historycznych Węgier wpływał w okolicach zamku Devín (Dévény) pod → Pożoniem (Bratysławą), opuszczał je w przełomie między Karpatami a górami wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego zwanym Żelaznymi Wrotami. Ten odcinek w historycznej geografii Węgier określany jest jako Dunaj środkowy. Rzeka rozlewa się tu szeroko, nawet na kilka kilometrów, dzieli się na liczne nurty opływające rzeczne wyspy, również zasiedlone przez człowieka. Podobnie, jak w starożytności rzeka służyła jako szlak handlowy oraz droga wojenna i wykorzystywana była przez flotę niemiecką i bizantyńską (→ Grecja, Grecy). Spośród dopływów Dunaju w naszym wydawnictwie opisane są lewobrzeżne: → Morawa, → Wag, → Hron, → Ipola, → Verőce, → Cisa, → Temes, → Ponjavica oraz prawobrzeżne: → Rába → Rábca; → Drawa, → Sawa. Miejscowości leżące nad Dunajem i pojawiające się w naszym wydawnictwie: → Ratyzbona, → Pasawa, → Tulln, → Wiedeń, Bratysława (→ Pożoń), Rusovce (część dzisiejszej Bratysławy; → Oroszvár), → Győr, → Komarno, → Ostrzyhom, → Szob, → Dömös, → Wyszehrad, → Verőce, → Vác, → Megyer (2), → Óbuda, → Buda, → Pest, → Wyspa Małgorzaty, Csepel, → Százhalombatta, → Kalocsa, → Szekcső, → Bodrog (dzisiejszy Bački Monoštor), → Opatin (Apattoa), → Erdut (Erdev?), → Dalj (Daluch?), Vukovar (→ Valkóvár), Slankamen (→ Zalánkemén), → Zemun, → Belgrad, Kovin

(→ Keve), Banatska Palanka (→ Haram), → Orszowa, → Szörény (Drobeta Turnu Severin), Widyń (→ Bodony).

Źr.: An., c. 1, 9, 11, 14–16, 33–35, 38, 41, 43–47, 50; Kézai, c. 8–9, 13, 26–27, 48, 60; Komp., c. 3 (Chron. pictum – błędnie: Don), 8–9, 13, 28, 73–74, 124, 127, 136; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 7; Leg. s. Gerh., c. 4–5, 11.

Lit.: Lukniś, 1972, s. 285; Dopsch, 1985, szp.1241–1244; Varsik, 1990, s. 15; Blazovich, 1994d, s. 175; An. pol., 2006, s. 64 i przyp. 88; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 185–187.

Dunaszekcső → Szekcső

Duńczycy (*Dani*) pojawiają się w naszych ekscerptach jako element tytułatury → Attyli. Trudno określić, skąd wzięła się idea, by panowanie władcy → Hunów/→ Węgrów rozszerzać aż do Jutlandii. Być może chodzi o starożytną Dację, czyli → Siedmiogród. Mieszanie Dacji i Danii było typowe dla średniowiecza, por. np. *Kronikę węgiersko-polską*, gdzie Dacja wymieniona jest w „duńskim” kontekście. Por. → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza.

Źr.: Komp., c. 10.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 92; Grzesik, 1999a, s. 197 i przyp. 853.

Durrës (*Duracium*, *Durasu*) to port nad Morzem → Adriatyckim w dzisiejszej Albanii. → Słowianie zaczęli osiedlać się w okolicy Dyrrachionu od VII w., nadając mu nazwę **Дѣраѣ* (dzisiejszy Drač), skąd wzięła się współczesna nazwa albańska. Port pozostający pod władzą Bizancjum (→ Grecja, Grecy) pod koniec X w. na krótko znalazł się pod władzą Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). W XI w. był centrum obrony bizantyńskiej przed ekspansją Dukli i Raszki (→ Serbia, Serbowie), następnie → Normanów sycylijskich (→ Sycylia). Na początku XIII w. znalazł się pod władzą Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie), następnie Epiru. W XIV w. po linię Durrësu rozszerzył granice → Ludwik Wielki (Węgierski).

Źr.: An., c. 45; Chron. Zagr. et Varad., c. 22

Lit.: An. čs., 1988, s. 253, przyp. do s. 221; An. niem., 1991, s. 172, , przyp. 271; L. Kiss, 1978/1997a, s. 400; Dudek, 1999; An. slc., 2000, s. 139, przyp. 169; An. pol., 2006, s. 151, przyp. 287.

Dymitr (*Demetrius*) z rodu Futaki był biskupem waradyńskim (→ Wielki Waradyn) w latach 1346–1372, a wcześniej w latach 1342–1345 był prepozytem budzińskim. Dokończył on budowę nowego kościoła zapoczątkowaną przez → Andrzeja Bátoriego. Kanonik Emeryk spisujący statuty kapituły waradyńskiej w 1374 r. wiedział oczywiście o jego śmierci dwa lata wcześniej.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad, Wstęp.

Lit.: P. Engel, 1996, T. 2, s. 78 (s. v. Futaki).

Dytryk z Werony był legendarną postacią inspirowaną przez króla Ostrogotów Teodoryka Wielkiego. Pierwsze wzmianki o pewnym legendarnym władcy

o imieniu Teodoryk pojawiają się w różnych dziełach literackich, jak np. w anglosaskich poematach epickich *Deor*, *Widsith* i *Waldere*, w dziewięciowiecznym staroniemieckim poemacie *Hildebrandslied* (*Pieśń o Hildebrandzie*) oraz na runicznym kamieniu z Rök w Szwecji i w *Eddzie Poetyckiej*. W *Pieśni o Nibelungach* Dytryk jest wymieniony jako władca z Berna (*von Bern*); miejscowość tę należy utożsamiać z północnowłoskim miastem Werona. W tym dziele Dytryk jest opisany jako wygnany władca, który przebywa na dworze Etzela, tj. → Attyli. Postać Dytryka z Berna cieszyła się dużą popularnością, o czym świadczy istnienie kilku poematów w języku średnioniemieckim mu poświęconych oraz istnienie skandy-nawskiej sagi o Dytryku (*Þiðreks saga af Bern*).

W źródłach węgierskich Dytryk z Werony pojawia się tylko w relacji o czynach Attyli zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*: jest on opisany jako „Dytryk z Werony, z narodu Alamanów” (u Szymona z Kézy: *Ditricum Veronensem, Alamanum natione*; *Kompozycja kronikarska: Detricum de Verona, natione Alamanum*). Według informacji zawartych w tych dziełach Dytryk z Werony oraz rzymski tetrarcha → Macrinus mieli walczyć przeciw → Hunom. Po wyprawie Macrinusa do → Panonii Dytryk i Macrinus schronili się w → Tulln, a następnie stoczyli bitwę z Hunami w → Zeiselmauer. W tej bitwie Macrinus poległ na polu walki, podczas gdy Dytryk został śmiertelnie (według Szymona z Kézy – *lethaliter*, lecz nie według *Kompozycji kronikarskiej*) ranny (miał zostać ugodzony strzałą w głowę) i wkrótce potem umarł.

Źr.: Kézai, c. 8–9; Komp., c. 8–9.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 94, 96–97, 130; Lienert, 2008; Voorwinden, 2007, ss. 243–259.

Eberhard (*Eberhardus*, *Eburhardus*), ks. karyncki. Według Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* po zajęciu Kotliny Karpackiej w końcu wieku IX → Węgrzy stoczyli walkę w pobliżu Lublany (→ Laibach) przeciwko księciu → Meranii → Gotfrydowi (1), przeciwko „księciu Eberhardowi” oraz → Grzegorzowi, rzekomemu patriarsze → Akwilei. W *Kompozycji kronikarskiej* Eberhard jest wzmiankowany jako „książę Karyntii” (*dux Carinthie Eberhardus*; → Karantanie, Karyntia); jak podkreślają jednak wydawcy tego dzieła w SHR, nie ma księcia Karyntii o tym imieniu. Być może źródłem inspiracji był tu Eberhard, książę Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) od lipca 937 r. do jesieni 938 r., ponieważ obszar jego panowania obejmował wówczas Karyntię.

Źr.: Kézai, c. 35; Komp., c. 55.

Lit.: Reindel, 1959, s. 227.

Ecilburg → Óbuda

Ed (forma datywna *Edunec*) według anonimowego notariusza króla Béli był jednym z wodzów kumańskich (a w rzeczywistości kabarskich, → Kumanie;

→ Chazarowie), którzy wspomogli Rusinów kijowskich (→ Ruś, Rusini; → Kijów, Kijowianie), a po ich klęsce złożyli hołd → Álmosowi (1) i przyłączyli się do → Węgrów. Ed stale pojawia się z Edöménem, choć nie jest wprost powiedziane, że byli rodzeństwem. Jako rodzeństwo występują natomiast w *Kronice Szymona z Kézy* oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* (w opuszczonym przez nas rozdziale dwudziestym), gdzie są synami → Csaby i jego chorezmijskiej (→ Chorezm) żony, wnukami → Attyli. Wspólnie walczą nad rzeką → Taktą w dzisiejszym → komitacie → Borsod, gdzie otrzymają od → Arpada nadania ziemskie, a następnie nadania takie otrzymali na Przedgórzu Matrzańskim (→ Mátra) w dzisiejszym komitacie Heves. Obaj byli przodkami rodu Aba, jednego z najznacniejszych rodów węgierskich. Ród ten miał posiadłości we wspomnianych komitatach, od niego też pochodzi nazwa komitatu Abaúj (po słowacku: župa abovská, Abov) ze stolicą w → Abaújtúrre na dzisiejszej granicy węgiersko-słowackiej. Anonim wspomina o najsłynniejszym przedstawicielu rodu, → Abie Samuelu. W XIII w. ród dzielił się na 28 gałęzi. Polskiego czytelnika zaciekawi, że na początku XIV w. wywodzący się z tego rodu Amadej wspierał starania → Władysława Łokietka o odzyskanie przez niego tronu krakowskiego (→ Kraków). Po rozgromieniu przez → Karola Roberta Andegaweńskiego wojsk zbuntowanych synów Amadeja pod Rozhanovcami (Rozgony – była to jedna z największych bitew węgierskiego średniowiecza stoczona 15 czerwca 1312 r.) ocaleli Amadejowcy znaleźli schronienie w Polsce (→ Polacy, Polska). Por. też → Ete.

Źr.: An., c. 8, 10, 17, 32.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 3–71; Györfy, 1948b/1993, s. 115; Múcska, 1994, s. 50; Draskóczy, 1994a, s. 27; Kristó & Makk, 1988/1996, s. 62; P. Engel, 2001a, (płyta CD) tablice genealogiczne poszczególnych gałęzi rodu Aba; An. pol., 2006, s. 87 i przyp. 138, s. 112 i przyp. 201–203.

Edömén (*Edum, Edumen*, forma datywna *Edumenec, Edumer nec*) → **Ed**

Eger (*Agria, Egur*) to nazwa rzeki i miasta powstałego nad nią. Rzeką wypływa z zachodnich stoków Gór Bukowych. Jej dolina wyznacza granicę między tym pasmem a → Mátrą. Po wpłynięciu na Wielką Nizinę Węgierską płynie w kierunku południowo-wschodnim i uchodzi do → Cisy w pobliżu miejscowości → Poroszló, naprzeciwko Tiszafüred. W górnym biegu rzeki powstał Eger, będący od czasu przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej siedzibą któregoś z namiestników plemiennych. W czasach → Stefana I Świętego stał się siedzibą biskupstwa obejmującego terytorium → Węgier północno-wschodnich. Od XIII w. były to → komitaty → Borsod, → Abaújtúr, → Zemplín, Ung (→ Ungvár), → Szabolcs, → Zaránd, → Borszowa, Máramaros (Maramuresz), przez jakiś czas → Ugocsa i oczywiście Heves, którego stolicą jest dzisiejszy Eger. Katedra pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty została zbudowana przypuszczalnie w czasach → Władysława

wa I Świętego. W czasach → Béli III biskupstwo miało roczne przychody 3000 grzywien, zaś na początku XIV w. 2500 florenów. Już w czasach Stefana I Świętego jego uposażenie stanowiło 10 wiosek. Liczba ta wzrosła do połowy XIV w. do 86. Wtedy też obejmowało 12 archidiakonatów. O znaczeniu ośrodka świadczy fakt wymienienia go w *Kronice węgiersko-polskiej* jako rzekomego wyznacznika granicy węgiersko-polskiej (w rzeczywistości była to granica dukatu nitrzańsko-biharskiego; → Bihar; → Nitra). Nazwa jest pochodzenia węgierskiego i oznacza ‘olchę’ (*éger*). Błędny jest zatem pogląd Richarda Prażaka, że nazwa pochodzi od słowa *eger* ‘mysz’, potok miał wypływać z Mysiego Lasu, *recte*: Olchowego, Olszynowego Lasu. Historyczna polska nazwa: Jagier.

Źr.: An., c. 32; Komp., c. 140; KWgP, red. dłuższa, c. 7.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 80–89; Kristó, 1988, ss. 398–406; An. čs., 1988, s. 246 i przyp. do s. 211; B. Kovács, 1994b, s. 179; B. Kovács, Engel, & Koszta, 1994, s. 180; L. Kiss, 1978/1997a, s. 408; Györffy, 2003, ss. 220, 226–227 i wg indeksu; Mizser, 2004, s. 558; An. pol., 2006, s. 110 i przyp. 191.

Egipt (*Egiptus*, *Mezarim*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Egiruth → Buda (3), syn Egirutha

Eisenach (*Ysmacum*) w Turyngii (→ Turyngia, Turyngowie) przedstawione jest w naszych ekscerptach jako siedziba jednego z dworów → Attyli. Miasto było znane w trzynastowiecznych → Węgrzech, gdyż mieścił się w nim dwór św. → Elżbiety.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13.

Lit.: Patze, 1985, szp. 1754; Kéza, 1999, s. 51 i przyp. 4; CEU, 2018, s. 40 i przyp. 103.

Eiulath → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Ekölcs (*Eculsu*) miał zostać dowódcą załogi wojskowej grodu → Szabolcs. Anonimowy notariusz króla Béli nic więcej o nim nie pisze, nie wspomina też o rodzie, który miał go za przodka. Prawdopodobnie jest to postać fikcyjna, której nazwę utworzył kronikarz od leżącej w → komitacie Szabolcs wsi zapisanej w *Regestrze Waradyńskim* w 1219 r. jako *Ekulch*. W 1284 r. wieś *Ekeuch* była własnością grodu w Szabolcsu. Kronikarz uznał widocznie, że nazwa tej wsi przechowuje imię jej założyciela.

Źr.: An., c. 21.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 121–122; An. pol., 2006, s. 94 i przyp. 155.

Előd (*Elad*, *Eleud*) to postać legendarna. Według *Kroniki Szymona z Kézy*, przedstawiającej tu starszą tradycję literacką, sięgająca zaginionych *Gesta Ungaro-*

rum, był synem → Ügyeka i ojcem → Álmosa (1), żonatym z córką → Önedbelii (→ Emese). U anonimowego notariusza króla Béli był jednym z wodzów węgierskiego związku plemiennego (→ Hétmagyar), ojcem → Szabolcsa, antenatem rodu → Csák. Miał on otrzymać wielki las zwany → Vértes (to pasmo niskich gór na południowy zachód od → Ostrzyhomia), w którym w przyszłości zbudowano Csákvár.

Źr.: An., c. 6, 20, 50; Kézai, c. 27; Komp., c. 26, 28.

Lit.: Györfly, 1948b/1993, ss. 109–110; Kordé, 1994f, s. 186; An. pol., 2006, s. 44 i przyp. 47.

Elżbieta, św. była córką → Andrzeja II i Gertrudy merańskiej (→ Merania), siostry św. Jadwigi Śląskiej, żony Henryka Brodatego. Urodziła się w 1207 r. W wieku 4 lat Elżbieta została wydana do Turynii (→ Turynia, Turynowie) na zamek Wartburg, gdzie po osiągnięciu dojrzałości, w wieku 14 lat wyszła za landgrafa turyńskiego Ludwika IV. Małżeństwo doczekało się trojga dzieci. Jednak Ludwik w 1227 r., idąc na wyprawę krzyżową zachorował i zmarł. Dwudziestoletnia wdowa fascynowała się już wówczas ideami franciszkańskimi, o których usłyszała w kazaniu jednego z pierwszych minoryckich kaznodziei, Rodegera. Zaczęła udzielać się charytatywnie, rozdając jałmużny i posługując chorym. Po wygnaniu przez szwagra zatrzymała się w → Eisenach, a potem w Marburgu została ulokowana przy tamtejszym szpitalu przez swego spowiednika, cystersa Konrada z Marburga. Reprezentował on dualistyczną wizję chrześcijaństwa, w której dobro jest ustawicznie zagrożone przez wszechobecne zło, był też inkwizytorem, zatem narzucił swojej podopiecznej coraz ostrzejsze praktyki pokutne, bił ją i poniżał, doprowadzając w końcu do jej przedwczesnej śmierci w 1231 r. Już za życia wieść o niej rozchodziła się po środkowoeuropejskich dworach spokrewnionych ze sobą księżnych pań: ciotki Jadwigi Śląskiej, bratowej Salomei, żony jej brata Kolomana halickiego oraz brataniej, córek → Béli IV, Kingi, Jolenty i Małgorzaty. Wszystkie one realizowały ideały ascezy franciszkańskiej (Małgorzata była dominikanką) polegające na walce z cielesnymi pokusami, zachowaniu dziewictwa, kulcie Ukrzyżowanego jako cierpiącego człowieka i Matki Boskiej, działalności charytatywnej, a zarazem zachowywaniu wewnętrznej radości. Zwraca się uwagę, że ten duchowo-społeczny fenomen pozwalał na emancypację kobiet z książęcych sfer, które dotąd traktowane były jako przedmiot polityki dynastycznej. Podjęcie praktyk pokutnych zapewniało im szacunek otoczenia i dawało prawo do podejmowania indywidualnych decyzji, również w aspekcie sprawowania władzy (przykład Kingi jako księżnej sądeckiej). Wszystkie wymienione powyżej panie zostały po śmierci wyniesione na ołtarze, a pierwsza tego zaszczytu dostąpiła Elżbieta – w 1235 r., stając się patronką kościołów, szpitali, a nawet patronką Zakonu Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego, czyli Krzyżaków.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., Wstęp.

Lit.: Kürbis, 1983 (przedruk: 1983/1994a, ss. 295–297); Jónás, 1994, ss. 197–198; R. Grzesik, 2001b, ss. 219–230.

Elżbieta Łokietkówna była córką → Władysława Łokietka, siostrą Kazimierza Wielkiego, trzecią żoną węgierskiego króla → Karola Roberta oraz matką króla → Węgier i Polski → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego). Elżbieta urodziła się najprawdopodobniej ok. 1305 r.; w 1320 r. ojciec wydał ją za mąż za króla Karola Roberta, aby wzmocnić sojusz pomiędzy Polską (→ Polacy, Polska) a → Węgrami. Elżbieta urodziła Karolowi pięciu synów: Karola, Władysława (obaj zmarli w dzieciństwie), Ludwika, → Andrzeja Andegaweńskiego i → Stefana (5). W 1330 r. Elżbieta została ranna (obcięto jej cztery palce) w zamachu węgierskiego arystokraty Felicjana Zacha, który według niektórych źródeł chciał się w ten sposób zemścić za gwałt na jego córce Klarze, dokonany przez brata Elżbiety, Kazimierza. Po śmierci Karola Roberta Elżbieta odegrała dużą rolę na scenie politycznej: starała się o koronę Neapolu dla syna Andrzeja, podróżowała w celach dyplomatycznych do Rzeszy i kilkakrotnie sprawowała regencję w → Dalmacji. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 r. oraz w początkach unii personalnej węgiersko-polskiej pod panowaniem syna Elżbiety, Ludwika Wielkiego (Węgierskiego), Elżbieta sprawowała regencję na tronie w Polsce (w latach 1370–1375 i 1376–1377). Po zakończeniu regencji Elżbieta wstąpiła do klasztoru klarysek w Starej Budzie (→ Óbudzie), gdzie zmarła 29 grudnia 1380 r. Została pochowana w kościele w tym klasztorze.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Elżbieta Łokietkówna pojawia się dwukrotnie. Pierwszą wzmiankę znajdujemy w wykazie biskupów zagrzebskich (→ Zagrzeb) zawartym w rękopisie *Statutów kapituły zagrzebskiej* (Archiwum Kapituły zagrzebskiej, Liber acclavatus, U 1250) wydanym przez Ivana Tkalčicia. Według tego tekstu, biskup zagrzebski → Władysław de Kobol po sporze sądowym miał otrzymać zamek → Hrastovica od → Jana Babonicia, „wówczas magistra (→ Magister) tawerników pani królowej Elżbiety”. Druga wzmianka o Elżbiecie pojawia się w ostatnim rozdziale *Legendy większej św. Gerarda*, która opowiada o rozbudowie klasztoru św. → Gerarda oraz o darach „licznych kosztowności i kielichów” na rzecz tego klasztoru poczynionych przez Elżbietę po otrzymaniu pomocy od tego świętego w uleczeniu z choroby w roku 1361. Ten passus *Legendy większej św. Gerarda* zawiera jeszcze informację o śmierci Elżbiety.

Źr.: Tkalčić; Leg. S. Gerh., c. 28

Lit.: Dąbrowski, 1914; Labuda, 1986, szp. 1835; Csucskovits, 1994a, s. 198; Sroka, 1999a, ss. 227–232; 1999b, s. 16; Marzec, 2017.

Emeryk (*Henricus*), najstarszy syn → Béli III i Agnieszki de Chatillon urodził się w 1174 r. W 1182 r. został koronowany – był to pierwszy przypadek od cza-

sów → Stefana II, koronowanego również w dzieciństwie przez → Kolomana Uczzonego. Było to wskazaniem, że ojciec w nim widzi następcę tronu. Jednak dopiero w 1194 r. otrzymał w zarząd wydzielone księstwo obejmujące Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja) i → Dalmację. Po śmierci ojca przejął władzę, walcząc z bratem → Andrzejem II, którego w 1198 r. uczynił → banem → Sławonii. Kontynuował politykę ojca poprzez rozszerzanie swych wpływów na Bałkany (wsparcie Serbii (→ Serbia, Serbowie), odebranie Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarczy) terenów między → Belgradem a Niszem oraz pośredniczenie między władcą Bułgarii a Stolicą Apostolską w sprawie przejścia tego kraju w orbitę Kościoła rzymskokatolickiego). Całe życie pozostawał w dobrych stosunkach z papieżem Innocentym III. W 1203 r. uwięził Andrzeja II, lecz ciężko chory uwolnił go i uczynił opiekunem swego nowo narodzonego z małżeństwa z Konstancją, córką króla Aragonii Piotra II syna Władysława III. Zmarł 30 listopada 1204 r. W naszych ekscerptach występuje wyłącznie jako dobroczyńca Kościoła waradyńskiego (→ Wielki Waradyn). Jego syn, Władysław III, niewystępujący w *Testimoniach*, żył zaledwie pięć lat – urodzony w roku 1200 zmarł 5 maja 1205 r. Ich następcą został Andrzej II.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., Wstęp.

Lit.: Makk, 1994m, ss. 282–283; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 224–226.

Emeryk, św. (*Emericus; Emiricus; Emricus, Hemericus, Henricus*) był młodszym synem → Stefana I Świętego i → Gizeli. Według przekazu późniejszych źródeł (Jakoba Unresta i Osváta Laskaiego) miał brata Ottona, który zmarł w dzieciństwie czy wczesnej młodości. Potwierdzały to przekaz *Legend św. Stefana*, gdzie Emeryk określony jest jako *quasi unicus filius* (niczym jedyny syn). Jego brat imię miał dostać na cześć Ottona III, natomiast Emeryk (w źródłach łacińskich pochodzenia niewęgierskiego określany jako Heinricus) na cześć Henryka II, szwagra Stefana, brata jego żony. Na tej podstawie można sądzić, że urodził się najwcześniej w 1002 r., roku śmierci Ottona III i objęcia tronu niemieckiego przez Henryka II. Historiografia węgierska powszechnie przyjmuje podany w brewiarzach rok 1007 jako rok jego przyjścia na świat. Wychowany został przez św. → Gerarda. Dla niego z inicjatywy jego ojca powstały *Institutiones*, czyli *Pouczenia*, wskazujące królewiczowi wzór chrześcijańskiego władcy. W *Rocznikach hildesheimskich* Emeryk określony jest jako *dux Ruizorum*, co doczekało się różnych interpretacji w nauce. Uznawano, że jest to błędny zapis → Węgier (Bálint Hóman), *Ruiz* odczytywano też jako → Austrię, zajęta przez Stefana po odparciu ataku → Konrada II salickiego (Henrik Marczali). Obecnie przeważa pogląd, że stał on na czele obcych etnicznie wojsk złożonych z Waregów (György Györffy) albo słowiańskich (→ Słowianie) Rusinów (→ Ruś, Rusini; Gyula Kristó), albo na czele marchii pogranicznej usytuowanej na wschodzie Węgier (w → komitacie

→ Bihar, Ung (→ Ungvár), → Zemplín, → Eger, → Spisz – np. Ján Stanislav, Martin Homza), albo na zachodzie w pobliżu Kotliny Wiedeńskiej (Attila Zsoldos, Myroslaw Wołoszczuk, Leontij Wojtowycz, Bernard Le Calloc'h). Emeryk był żonaty, ale o jego żonie nic bliższego nie wiadomo. Węgierska wersja *Żywota św. Małgorzaty* z XVI w. podaje, że jego żona pochodziła z Bizancjum (→ Grecja, Grecy), co wydaje się prawdopodobne, zważywszy na dobre relacje węgiersko-bizantyńskie w tym czasie. Jan z Goricy podaje, że jego żona była córką → Krešimira III, władcy chorwackiego (→ Chorwaci, Chorwacja). W Polsce (→ Polacy, Polska) najpopularniejszy jest przekaz piętnastowiecznego *Rocznika świętokrzyskiego nowego* (mansjonarzy krakowskich), jakoby jego żona była córką → Mieszka I, a sam Emeryk, polując w lasach koło Kielc, miał założyć klasztor w miejscu, gdzie ujrzał cudownego jelenia i podarować relikwię Krzyża św. Marek Derwich przekonująco wykazał, że legenda ta narosła wokół rzeczywistej relikwii Krzyża św. podarowanej Bolesławowi Wstydliwemu przez → Stefana V podczas jego wizyty w → Krakowie w 1271 r.

Dzień 2 września 1031 r. przyniósł tragedię, kiedy na polującego królewicza natarł dzik. Emeryk w wyniku odniesionych ran zmarł. Jego śmierć spowodowała wymarcie linii Arpadów (→ Arpad) wywodzącej się od → Gejzy (1) i Stefana I Świętego, spowodowała też konflikt o następstwo (bunt → Wazula). Biografię Emeryka spisano niecałe sto lat po jego śmierci. Legenda jest bardzo schematyczna, kreśli wizerunek młodzieńca pogrążonego w modlitwie i hołdującego małżeńskiej czystości. Ponieważ nie zawiera żadnych konkretnych faktów dotyczących kontaktów → Węgrów ze słowiańskimi (→ Słowianie) współmieszkańcami i sąsiadami, nie włączamy jej do naszego zbioru. Por. też → Tonuzoba.

Źr.: An. Pos., s. a. 1031, 1083; Kézai, c. 43, 74; Chron. Zagr. et Varad, c. 3; Tkalčić; Jan z Goricy; Komp., c. 63, 67, 69, 134; KWgP, red. dłuższa, c. 9–10; KWgP, red. krótsza, Zakończenie; Leg. s. Gerh., c. 5.

Inne źr.: *Annales Hildesheimenses*, 1878, s. 36 (s. a. 1031); *Legenda Sancti Emerici ducis*, 1938, ss. 441–460; *Rocznik świętokrzyski*, 1996, ss. 6–7 (zapiska nr 4).

Lit.: Derwich, 1992, ss. 238–260; Veszprémy, 1994g, ss. 281–282; Kerny, 2007; A. Zsoldos, 2007b, ss. 20–23; Voloshchuk, 2014, ss. 102–106.

Emese (*Emesu*) – mityczna postać, córka → Önedbelii, żona → Ügyeka (Anonim) albo anonimowa żona → Előda, matka → Álmosa (1). W wizji miała zostać zapłodniona przez → turula. Jej imię nosi ugrofiński rdzeń *eme* ‘samica’, ‘kobietka’, ‘matka’.

Źr.: An. c. 3.

Lit.: Kordé, 1994g, s. 187; Spychała, 2011 (praca podstawowa w polskiej literaturze).

Emmeram, św. jest patronem katedry w → Nitrze. Informacje o jego życiu w źródłach współczesnych są raczej skąpe. Według *Żywota świętego Emmerama*, na-

pisanego przez biskupa Fryzyngi Arbea w drugiej połowie VIII w., Emmeram miał pochodzić z rejonu Poitiers w zachodniej Francji (→ Francja, Francuzi), był również biskupem tego miasta. Z Poitiers miał podróżować najprawdopodobniej w drugiej połowie VII w. na dwór bawarskiego księcia Theoda w → Ratyzbonie, aby ewangelizować ludność Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy). Według wspomnianego *Żywota* Emmeram miał zostać zamordowany przez Landperta, syna księcia Theoda, który uważał go za ojca dziecka swojej siostry Uty. Emmeram został pochowany w kościele św. Jerzego w Ratyzbonie, zaś w VIII w. przeniesiono jego ciało do kościoła byłego benedyktyńskiego klasztoru św. Emmerama w Ratyzbonie. Święto Emmerama jest obchodzone 22 września. Jego kult jest popularny przede wszystkim w Bawarii, ale Emmeram był też czczony w Czechach (→ Czechy, Czesi), w → Austrii, na ziemi nitrzańskiej (tutejsza katedra nosi wezwanie św. Emmerama) oraz w Polsce (→ Polacy, Polska), o czym ma świadczyć nazwa miejscowa Imbramowice, obecna m.in. na Dolnym Śląsku oraz w Małopolsce.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich św. Emmeram pojawia się wyłącznie jako patron katedry w Nitrze, miejsca pochówku św. → Andrzeja Świerada i jego ucznia → Benedykta.

Źr.: Leg. św. Świerada, c. 4.

Lit.: Klebel, 1959, s. 482.

Emőd (*Emeud*), wieś w południowo-wschodniej części → komitatu → Borsod, na południe od → Miskolca i na zachód od rzeki → Hejő. Nazwa jest pochodzenia ugrofińskiego, wywodzi się od *emse* ‘locha’ albo *emik* ‘ssać’.

Źr.: An., c. 31.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 772; An. čs., 1988, s. 245 i przyp. do s. 211; L. Kiss, 1978/1997a, s. 417; An. pol., 2006, s. 108 i przyp. 185.

Endre (1) (*Andreas*), komes wspomniany przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III w 1052 r. Prawdopodobnie był też świadkiem na dokumencie fundacyjnym klasztoru w → Tihany (jako *Andreas comes*), natomiast z przyczyn chronologicznych wątpliwe jest, aby świadczył na potwierdzeniu przywilejów dla → Trogiru dokonanych przez → Kolomana Uczzonego w 1102 r. Zapis jego imienia wskazuje na jego węgierskie pochodzenie.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Endre (2) był bliżej nieznanym rycerzem króla → Borysa Kolomanowicza, wziętym do niewoli przez → Bátora nad rzeką → Sajó w 1132 r.

Źr.: Komp., c. 161.

Enech (*Enee, Eneth*) w kronikach czerpiących z *Gesta Ungarorum* była matką → Hunora i Mogora. Miała być córką biblijnego giganta Ménróta (Nimród). Imię można sprowadzić do turkijskiego wyrazu *ünö* ‘krowa’, ‘łania’, ‘klepa’ i wskazuje na pierwotną totemiczną funkcję tej postaci, połączoną w wyobraźni kronikarzy z → Biblijną etnogenezą Węgrów. Jej odpowiednikiem u anonimowego notariusza króla Béli była → Emese.

Źr.: Kézai, c. 4; Komp., c. 4.

Lit.: Györfi, 1948b/1993, ss. 12–13; Thur. II/1, 1988, s. 50; Kordé, 1994h, ss. 187–188; Kéza, 1999, s. 14, przyp. 2; CEU, 2018, s. 13 i przyp. 41.

Engaddi (*Engadi*) to biblijny toponim (→ Biblijna etnogeneza Węgrów) oznaczający oazę na Pustyni Judzkiej słynącą z palm i winnic i wymienioną dwukrotnie w *Starym Testamencie* (Joz 15,62, 1 Sm 24,1–2). W naszych kronikach staje się atrybutem → Attyli, który miał tam być wykarmiony. Skąd ta nazwa wzięła się w *Historii huńskiej*, nie zostało dotąd wyjaśnione w nauce. Autorzy komentarzy do *Kroniki* Jana Thuróczego uznają np., że chodzi o górny fragment doliny rzeki Aeni w szwajcarskiej Gryzonii, przyznając zarazem, że trudno to wytłumaczyć. Proponujemy własną hipotezę wskazującą na *Onomasticon* Euzebiusza z Cezarei, którego łacińskie tłumaczenie z końca IV w. dokonane przez Hieronima ze Strydonu było dość popularne i było najprawdopodobniej źródłem tego passusu w kronikarstwie węgierskim. Dokładna analiza pokazuje bowiem, iż to nie oryginalna lekcja w *ST*, ale dopiero jej subtelne przekształcenie w *Onomasticonie* niesie treści ideowe istotne dla węgierskiego kronikarza i umożliwiło powstanie notki w jej obecnej postaci. Mianowicie Euzebiusz za 1 Sm 24,1–2 podaje, iż w Engaddi przebywał Dawid. Być może mamy tutaj do czynienia ze stylizacją Attyli na drugiego Dawida.

Źr.: Komp., c. 10

Lit.: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 1971, s. 1422 (s. v. Engaddi); Thur. II/1, 1988, s. 98; CEU, 2018, s. 31 i przyp. 84; Kotłowska & Grzesik, 2024, ss. 7–17.

Engat to miejscowość, do której według *Legendy większej św. Gerarda*, św. → Gerard i opat → Rasina mieli podróżować z → Zadaru razem z przewodnikiem → Kratonem (2). Według Imre Madzsara, wydawcy *Legendy* w SRH, nazwa *Engat* ma być zniekształconą formą nazwy miejscowości Novigrad, którą wydawca umieszcza w → komitacie Belovár-Kőrös, co sugeruje, że chodziłoby tu o miejscowość Novigrad Podravski (węg. Kamarcsa), leżący w północnej części dzisiejszej Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), niedaleko rzeki → Drawy oraz granicy chorwacko-węgierskiej i ok. 100 kilometrów na zachód od → Pécsu, kolejnego etapu podróży Gerarda.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 4.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 59; SRH, T. 2, s. 485 i przyp. 5.

Érd miał być rodem, z którego w *Kronice Szymona z Kézy* i w *Kronice budzińskiej* wywodził się → Attyla i jego bracia. Na → Węgrzech nie odnotowano takiego rodu, natomiast jest to nazwa miasta leżącego nad → Dunajem w dzisiejszej aglomeracji budapeszteńskiej, na południe od węgierskiej stolicy. Nazwa według zgodnej opinii pochodzi od węgierskiego słowa *ér* ‘rzeka’, ‘strumień’ z dodatkiem końcówki przynależności *-d*.

Źr.: Kézai, c. 7; Komp., c. 7.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 326; Thur. II/1, 1988, s. 88; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 421–422; Kéza, 1999, s. 26 i przyp. 1.

Erneyi (Ernei) był doradcą → Salomona (1), starając się doprowadzić do pokoju między nim a → Gejzą I i Salomonem. Wraz z królową-wdową → Anastazją stanowił stronnictwo pokojowe, odrzucone przez Salomona. Poległ w bitwie pod → Mogyoródem 14 marca 1074 r., pochowany został przez → Władysława I Świętego w → Vácu.

Źr.: Komp., c. 113, 119, 121–123.

Lit.: Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 88, 93.

Esküllő (Esculeu) to dzisiejsza miejscowość Aştileu leżąca nad odnogą Kereszu Szybkiego (→ Körös, rzeka) na wschód od → Wielkiego Waradynu. Nazwę anonimowy notariusz króla Béli wywodzi od przysięgi, jaką rzekomo poddani → Gyalu mieli złożyć → Tétényemu (*eskü* to po węgiersku ‘przysięga’). W rzeczywistości nazwa ma charakter odosobowy i składa się z dwóch członów: *ős* ‘dawny’, ‘pra-’ oraz *küllő* ‘rodzaj ptaka z rodziny drozdowatych, kos’, a zatem oznacza potomków kogoś określanego imieniem odzwierzęcym. Nazwa rumuńska utworzona została od nazwy węgierskiej. Zdaniem Alexandra Madgearu opowiadanie Anonima legalizuje władzę węgierską nad → Siedmiogrodem. Podanie prawicy wspomniane przez kronikarza mogło być znakiem zawarcia pokoju, ale i poddania się.

Źr.: An., c. 27

Lit.: An. čs., 1988, s. 244 i przyp. do s. 209; An. niem., 1991, s. 162 i przyp. 179; L. Kiss, 1978/1997a, s. 431; An. sł., 2000, s. 131 i przyp. 81; Madgearu, 2005, ss. 92–93; An. pol., 2006, s. 104 i przyp. 174; Friedman, 2007, s. 37; An. ang., 2010, s. 63 i przyp. 2.

Ete (Ethe) miał być synem → Onda. Jako osoba działająca pojawia się tylko w rozdziale czterdziestym siódmym dzieła anonimowego notariusza, kiedy wyruszył z wojskiem przeciwko Grodowi Barańskiemu (Branjin Vrhovi; → Baranyavár). Jego syn → Öd miał otrzymać tam nadania wzdłuż → Dunaju w → komi-

tacie Baranya. Por. też → Bár-Kalán. Natomiast Ethe wymieniony u Jana z Goricy to przypuszczalnie nawiązanie do → Eda, przodka rodu Aba.

Źr.: An., c. 6, 14–15, 40, 47; Jan z Goricy.

Lit.: An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 49, ss. 136–137 z komentarzami.

Etej (*Ethey*) to ród, który miał się wywodzić od Billi i → Baksa. W dokumencie wystawionym przez → Kolomana Uczzonego dla klasztoru na → Zoborze występuje królewski poborca podatków Etej określony jako *caliz*, czyli muzułmanin (→ Saraceni).

Źr.: An., c. 57.

Lit.: An. słc., 2000, s. 146 i przyp. 241; An. pol., 2006, s. 186 i przyp. 375.

Ethyl → Don

Etiopia (*Aethiopia, Ethiopia, Etyopia*) → Scytia, Scytowie

Etu miał być jednym z 7 wodzów kumańskich, a w rzeczywistości kabarskich (→ Kumanie; → Chazarowie). Postać utworzona sztucznie z osoby → Etego. Miał być posłem → Arpada do → Salana w okolicach rzeki → Zagyvy. W przekładach niemieckim (An. niem.) i węgierskim funkcjonuje jako Et (w przeciwieństwie do Ete), w An. pol. Etu (vs. Ete), podobnie w An. ang., natomiast w przekładach czeskim i słowackim utożsamiony z Ete.

Źr.: An., c. 8, 10, 30.

Lit.: Györfy, 1948b/1993, s. 116; An. niem., 1991, s. 149 i przyp. 77; Múcska, 1994, s. 51; An. pol., 2006, s. 52 i przyp. 68.

Etul, Etyl → Don

Etzelburg → Óbuda

Eufemia była córką wielkiego księcia kijowskiego (→ Kijów, Kijowianie; → Ruś, Rusini) Włodzimierza Monomacha i drugą żoną → Kolomana Uczzonego, poślubioną w 1112 r. i odesłaną na Ruś pod zarzutem niewierności małżeńskiej. Syna → Borysa Kolomanowicza urodziła już na Rusi.

Źr.: Komp., c. 149 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 422; CEU, 2018, s. 276 i przyp. 724.

Eunedubelianus → Önedbelia

Eunodbilja → Önedbelia

Europa to zachodnia i mniejsza część Eurazji, stanowiącej największy kontynent na Ziemi. Europa jest otoczona przez Ocean Arktyczny, Ocean Atlantycki oraz Morze Śródziemne i oddzielona od → Afryki przez Cieśninę Gibraltarską oraz od → Azji przez góry Ural (zwane w geografii starożytnej i średniowiecznej Górami → Rifejskimi) i Kaukaz. W starożytności oraz w średniowieczu część tego kontynentu, która była znana Europejczykom, tworzyła jedną z trzech części świata, razem ze znanymi im częściami Afryki i Azji; o popularności tego trójpodziału świadczy m.in. częste występowanie na tzw. mapach typu O-T w średniowiecznych rękopisach. W węgierskich źródłach Europa pojawia się najpierw w opisie geograficznym Scytii (→ Scytia, Scytowie) zawartym w szóstym rozdziale *Gesta Hungarorum* Szymona z Kézy; termin Europa pojawia się również w tym kontekście w szóstym rozdziale *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Europa jest też wzmiankowana w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, gdzie autor wspomina, że Jafet, syn Noego, udał się do Europy (→ Biblijna etnogeneza Węgrów).

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 6.

Lit.: S. Leszczycki, 1962, ss. 27–29; A. Zierhoffer, 1965, s. 9; Sirko, 1999, s. 33.

Eusee → Óse

Euzem → Óze

Fehéregyháza (*ecclesia, que vocatur Alba*) to miejsce, w którym miał zostać pochowany → Arpad. Powszechnie utożsamia się go z miejscem na północ od → Óbudy, gdzie wedle informacji anonimowego notariusza króla Béli wystawiono kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny oraz znajdował się klasztor pauliński. Wskazuje się różne miejsca w dzisiejszej budzińskiej części Budapesztu, tylko Richard Pražák przychylił się do stanowiska, że chodzi o → Székesfehérvár albo okolice Kecskemétu.

Źr.: An., c. 52.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 10; An. čs., 1988, s. 256 i przyp. do s. 227; An. niem., 1991, s. 177 i przyp. 316; AKMTF, 1998, T. 4, s. 634; An. ślc., 2000, s. 143 i przyp. 211; An. ang., 2010, s. 114 i przyp. 2.

Ferlorum Payer → Vésznémet

Fertő (*Ferteu, stagnum Ferteu*) w naszych ekscerptach ma podwójne znaczenie. W przekazie *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* o osiedleniu → Pieczyngów w zachodnich → komitatach → Węgier chodzi oczywiście o dobrze znane Jezioro Nezyderskie leżące na dzisiejszej granicy węgiersko-austriackiej. Ma 36 km długości i 15 km szerokości, lecz jest niezwykle płytkie – ma 1–2 m głębokości.

Nic dziwnego, że często wysycha. Nazwa oznacza ‘płytką, stojącą wodę’. Nazwa polska, podobnie jak w większości języków europejskich, pochodzi od leżącej nad jeziorem miejscowości Neusiedl am See. Natomiast u anonimowego notariusza króla Béli mianem tym określone zostało błotniste jezioro leżące na północny wschód od → Balatonu, dzisiejsze Velencei-tó. Ma ono 10,5 km długości oraz do 2,5 km szerokości i podobnie jak jego bardziej znany imiennik osiąga głębokość od 1 do 2 m.

Źr.: An., c. 50; Komp., c. 125.

Lit.: An. čs., 1988, s. 255 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 175 i przyp. 300; Blazovich, 1994g, s. 219; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 133–134; An. słc., 2000, s. 141 i przyp. 194; An. pol., 2006, s. 162 i przyp. 318.

Filimer → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Filip (1) (*Philippus*; *Phylippus*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Filip (2) (*Philippus*), syn → Keleda, wspomniany został wyłącznie jako odniesienie do swego przodka, → Gotfryda (4), co wskazuje, że wraz z braćmi, Władysławem i Grzegorzem był osobą znaną w kręgu odbiorców *Kroniki Szymona z Kézy i Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* (z której odpowiedniego fragmentu nie zamieszczamy). W 1258 r. → Béla IV wystawił dla nich dokument nadający im za zasługi w czasie najazdu tatarskiego (→ Tatarzy) w latach 1241–1242 dobra we wschodniej → Sławonii. Jak się zdaje, bracia byli antenatami rodu Kórógyi, jednego z najpotężniejszych rodów późnośredniowiecznej Sławonii.

Źr.: Kézai, c. 92.

Inne źr.: Wenzel, 1869, T. 7, nr 339, ss. 481–482; 1871, T. 9, nr 109, ss. 163–164.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 271, 280–281, 305, 326; Várkonyi, 2012, s. 54; Pálosfalvi, 2014, wg indeksu; Kórógyi, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33230> (dostęp 29.08.2023).

Filip (3) według *Legendy św. Świerada* miał być opatem klasztoru benedyktyńskiego na górze → Zobor, górującej nad → Nitrą, w czasie wstąpienia → Andrzeja Świerada do klasztoru. Tekst *Legendy* podaje również, że opat Filip miał pozwolić Świeradowi na prowadzenie życia pustelniczego w oddalonej o pół godziny drogi od klasztoru jaskini. Po śmierci Świerada przekazał łańcuch, którym był opasany Eremita, → Maurusowi (1). Osoba Filipa jest nieznaną z innych źródeł.

Źr.: Leg. św. Świerada, c. 1–2, 4–7.

Lit.: Pietrzak, 2001b, s. 300 i przyp. 54; Steinhübel, 2004, ss. 238, 275.

Filip (4) według *Legendy większej św. Gerarda*, był jedym z mnichów którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana

→ Csanáda, później jednak zostali przeniesieni do Marosváru, gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanádskiej (→ Csanád). Tekst *Legendy* podaje jeszcze, że Filip miał pochodzić z → Pannonhalmy i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie podają więcej informacji na temat mnicha Filipa.

Źr.: Leg. s. Gerh, c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Filip Andegaweński (*Philippus*) był czwartym synem Karola II Kulawego (→ Karol I Andegaweński), bratem → Karola Martella oraz św. → Ludwika. Urodził się po 1278 r. Od 1294 nosił tytuł księcia Tarentu i Morei, a także (łacińskiego) cesarza → Konstantynopola (→ Romania). Zmarł 26 grudnia 1332 r. w Neapolu.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Van Kerrebrouk, 2000, ss. 283–284.

Filipopol (*castrum Philippi regis*, dziś Płowdiw) to drugie miasto dzisiejszej Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), stolica Tracji. Dzisiejsza nazwa jest sławizacją nazwy trackiej *Pulpu-deva*, zgrecyzowanej jako Filippopolis, stąd polskie historyczne Filipopol. → Słowianie osiedlali się w okolicach już w VII w. Od VIII w. cesarze bizantyńscy (→ Grecja, Grecy) osiedlali w mieście heretyków przesiedlanych z Azji Mniejszej (→ Azja), szczególnie paulicjan. Na początku IX w. miasto zostało zajęte przez Bułgarów, w 970 r. spustoszone przez księcia ruskiego Światosława Igorewicza, zaś w 972 r. wróciło pod władzę bizantyńską. W XII w. przechodzili przez nie krzyżowcy, zaś w 1205 r. zostało spustoszone przez Kałojana, cara bułgarskiego.

Źr.: An., c. 45.

Lit.: Swoboda, 1970c, ss. 158–160; Soustal, 1993, szp. 2083–2084; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 354–355; An. pol., ss. 150–151 i przyp. 265.

Flandria, Flamandowie to kraina nad Morzem Północnym na wschód od Normandii (→ Normanowie) i na zachód od Holandii, dziś wraz z Walonią tworząca Belgię. Zamieszkała jest przez germańskojęzyczną ludność niderlandzką. W naszych ekscerptach pojawia się wyłącznie w kontekście ataków → Attyli na kraje → Europy Zachodniej. Co ciekawe, niektóre rękopisy *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* błędnie przytaczają Flandrów (*Flandribus*) zamiast *falangibus* (czy też formy *flangribus*) przy opisie interwencji → Henryka III przeciwko → Abie Samuelowi.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13, 76 i przyp. tekst. o.

Lit.: Verhulst, 1987, szp. 514–532.

Florum Paiur → Vészémet

Folcus był jednym z przywódców stronnictwa popierającego dążenia → Borysa Kolomanowicza do opanowania tronu węgierskiego w czasie bitwy nad → Sajó 22 lipca 1132 r. Wspomniany jest w dokumencie z przełomu 1157 i 1158 r. Jego syn Kadar w 1214 r. miał posiadłości w okolicach → Wielkiego Waradynu.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 454; CEU, 2018, s. 300 i przyp. 813.

Forum Thosu → Nyírtass

Fövény (*Vadum Arenarum*, dziś Foeni) to bród przez rzekę → Temes, identyfikowany z dzisiejszą miejscowością Foeni (węg. Fény, dawniej Fövény). Nazwa jest pochodzenia węgierskiego i oznacza 'piasek'.

Źr.: An., c. 44.

Lit.: An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 220; Madgearu, 1996, s. 7; L. Kiss, 1978/1997a, s. 467 (s. v. Fény); An. slc., 2000, s. 138 i przyp. 159; An. pol., 2006, s. 145 i przyp. 275; An. ang., 2010, s. 95 i przyp. 4.

Francja, Francuzi (*Francia, Franci Francingene, Gallici, Gallici, qui sunt Francingene*). W węgierskich źródłach narracyjnych wzmianki o Francji czy Galii często występują w przekazie o najazdach → Węgrów oraz ich rzekomych huńskich przodków (→ Hunowie). Kroniki węgierskie również podają informację o władcach *Francie Occidentalis* w czasie przybycia Węgrów do Kotliny Karpackiej (→ Lotar).

Znajomość władców francuskich przez Szymona z Kézy obejmuje również wiedzę o ich rodzinach, kronikarz wie na przykład o tym, że Sofia, córka cesarza niemieckiego → Henryka III (w rzeczywistości chodzi tu o → Judytę, żonę węgierskiego króla → Salomona (1) oraz późniejszą żonę polskiego władcy Władysława Hermana) była początkowo narzeczoną syna francuskiego króla. Szymon z Kézy nie podaje imienia króla i jego syna, ale chodzi tu o króla Henryka I (1033–1060) oraz o jego syna, Filipa I (1060–1108). *Kompozycja kronikarska z XIV w.* informuje również, że królem Francji w czasie drugiej wyprawy krzyżowej był → Ludwik VII i dodaje, że w orszaku króla pojawił się → Borys Kolomanowicz, rzekomy syn → Kolomana Uczzonego. W *Kronice obrazkowej* znajdujemy też ślady wiedzy o micie trojańskiego pochodzenia francuskich królów: w opowieści poświęconej → Biblijnej etnogenezie Węgrów, można bowiem przeczytać, że ich przodkiem miał być Francio, syn Parysa.

Jak już wspomniano, znaczna część wzmianek o Francuzach, → Frankach czy Gallach w średniowiecznych węgierskich źródłach narracyjnych jest związana z opisami najazdów Hunów oraz Węgrów: w owych passusach Francuzi stanowią oczywiście jeden z wielu narodów pokonanych przez → Attyłę oraz

jego rzekomych węgierskich następców. Wzmianka o pokonaniu Francuzów i → Normanów w → Apulii przez armię huńskiego władcy w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* (w redakcji krótszej brak informacji o miejscu tego wydarzenia) zasługuje jednak na szczególną uwagę: zestawienie Francuzów i Normanów oraz umiejscowienie pola bitwy stanowią bowiem możliwą aluzję do zdobycia → Sycylii oraz południowej części Półwyspu Apenińskiego przez rycerzy z Normandii w drugiej połowie XI w. oraz do rzekomej wyprawy armii Kolomana Uczonego wspomaganego przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie) przeciw Apulii w latach 1107–1108. Należy jednak zauważyć, że w końcu XI w. i na początku XII w. stosunki między normańskimi królestwami z południowych → Włoch a → Węgrami były raczej dobre; świadczą o tym dwa fakty, jeden, że pierwszą żoną węgierskiego króla Kolomana Uczonego była jedna z córek Rogera I z Hauteville, hrabiego Sycylii (1062–1101), drugim jest ślub ich syna, → Stefana II z córką Roberta I, księcia Kapui (1107–1120). Sojusz węgiersko-normański, oparty na wspólnych interesach, zwłaszcza w rejonie Morza → Adriatyckiego, okazał się więc raczej mocny i jest bardzo prawdopodobne, że oddział 700 żołnierzy określonych mianem Franków w opisie armii Stefana II w czasie wyprawy przeciw Bizancjum (→ Grecja, Grecy) w latach dwudziestych XII w. pochodził z jednego z państw normańskich w południowych Włoszech.

Poza wymienionym przykładem stosunków węgierskich królów z normańskimi władcami należy zauważyć, że Węgry utrzymywały w średniowieczu liczne kontakty z Francją oraz z francuskojęzyczną częścią dzisiejszej Belgii, czyli Walonią. Już w XI w. można dostrzec kontakty w sferze kościelnej, zarówno wśród świeckiego duchowieństwa – można przytoczyć np. wymianę listów między Fulbertem, biskupem Chartres i → Bompertem, pierwszym biskupem → Pécsu – jak i wśród zakonników – najlepszym przykładem będzie tu opactwo w Somogyvárze (→ Somogy), założone w 1091 r. przez króla → Władysława I Świętego i filia opactwa Saint Gilles du Gard we południowej Francji. W następnym wieku doszło również do związków dynastycznych, o czym świadczy drugie małżeństwo → Béli III z Małgorzatą, córką króla Ludwika VII (1137–1180) oraz siostrą Filipa II Augusta (1180–1223). Należy również zauważyć, że pierwsza żona Béli III, Agnieszka, córka Renalda z Châtillon i Konstancji z Antiochii, była także francuskiego pochodzenia.

Wśród licznych kontaktów między Węgrami a Francją oraz Walonią, należy również podkreślić zjawisko osadnictwa przybyszów z tych obszarów na Węgrzech. Francuzi i → Wallonowie są bowiem wymienieni w źródłach węgierskich (jak np. w *Legendzie większej św. → Gerarda* oraz w późnośredniowiecznych kronikach) wśród narodów, które przybyły do tego kraju w czasie panowania pierwszych królów. W wykazie obcych szlachciców przybyłych na Węgry oraz węgierskich rodów szlacheckich obcego pochodzenia Szymon z Kézy wymienia

trzy rody (Zsámboki, Becse, Gregor), które mają być francuskiego pochodzenia. Szymon z Kézy wymienia również dwóch braci, → Oliwera i → Ratolda, którzy w czasie panowania Kolomana przyjechali na Węgry z → Caserty, wówczas należącej do państw normańskich w Italii Południowej (ich imiona sugerują zresztą ich normańskie pochodzenie). Wpływ francuskich i walońskich przybyszów w społeczeństwie i w kulturze dawnych Węgier jest widoczny w bardzo różnych domenach, od onomastyki i słownictwa do produkcji wina.

Źr.: Kézai, c. 2, 13, 25, 57; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 13, 26, 156, 166; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3; Leg. S. Gerh., c. 11.

Lit.: Leguay, 1988, szp. 747–799; Szabics, 2007, ss. 535–542; P. Tóth, 2007, ss. 543–548; Magyar, 2007, ss. 549–563; Korompay, 2007, ss. 564–577; Csoma, 2007, ss. 578–586; Quéret-Podesta, 2017, ss. 73–79; Bárányi, 2017, ss. 25–72; Bácsatyi, 2017, ss. 237–278.

Franko był biskupem, który wraz z → Salomonem (1), → Gejzą I, → Radványem oraz → Ilią podzielił łupy zdobyte w → Belgradzie. Tekst podany w ekscerpce nie informuje, której diecezji był biskupem. Wzmianka, którą zamieszczamy w naszym wydawnictwie, nie jest jednak jedyną o osobie określanej jako biskup i nazwanej Frankiem. W sumie znamy kilka takich zapisek: 1) wzmianka przytaczana w ekscerpce dotycząca wydarzeń z 1071 r.; 2) *Kronika klasztoru św. Huberta w Andage* w Ardenach (diecezja leodyjska w Dolnej → Lotaryngii, dziś w belgijskiej Walonii, w prowincji luksemburskiej) wspomina o rozbudowie tego klasztoru w latach 1080–1081. Biskupowi leodyjskiemu Henrykowi w poświęceniu nowych budynków towarzyszył Franko biskup *Bellagradensi* (czyli białogrodzki), który z nim wtedy przebywał w Leodium (Liège) – *assumpto secum Francone Bellagradensi pontifice, qui secum tunc temporis morabatur Leodii...*; 3) *Nekrolog katedry leodyjskiej pw. św. Lamberta* pod datą 12 marca zapisał wspomnienie Franka, biskupa w → Veszprémie, który leży na → Węgrzech (*Commemoratio Franconis episcopi apud Vesperem que est civitas Hungarie*); 4) Anonim tzw. Gall wspomina o staraniach Władysława Hermana o syna. Wtedy *Franco Poloniensis episcopus* poradził mu, by posłał jako wotum figurkę chłopca ze złota do klasztoru św. Idziego w Prowansji koło Marsylii. Zdarzyło się to w 1085 r.; 5) *Księga bracka opactwa benedyktyńskiego p.w. Panny Maryi w Lubiniu* wśród zmarłych dobrodziejów wspomina biskupa Franka (*episcopus Franco*), zaś *Nekrolog* tegoż opactwa zapisuje pod datą 10 października wspomnienie *episcopi Franco*. Powstaje pytanie, czy Franko z zapisek 1, 2, 3, 4 i 5 jest jedną i tą samą osobą, czy też różnymi postaciami. Nie ulega wątpliwości, że Franko ze wzmianki 4 i 5 był biskupem poznańskim (*Polonia* określała u Anonima tzw. Galla nie tylko Polskę (→ Polacy, Polska), ale i jej historyczne centrum – Wielkopolskę). Dyskusję wywołało określenie Franka w zapisce 2 i 3. Już Ludwig Bethmann i Wilhelm Wattenbach uznali, że nazwy *Bellagradensi* należy szukać na Węgrzech: w Bio-

gradzie na Moru (diecezja w → Zadarze, który w tym czasie nie miał związków z Węgrami), → Székesfehérvárze (który nigdy nie był siedzibą biskupstwa) albo w → Białogrodzie Siedmiogrodzkim. Z tych propozycji siedzibą diecezji była tylko ta ostatnia lokalizacja, co zostało przyjęte przez naukę węgierską (w wykazie biskupów siedmiogrodzkich widnieje ze znakiem zapytania z datami 1075–1081). Nie wyklucza to jego identyczności z Frankiem ze wzmianki 3, biskupem wesprymskim, gdyż mógł najpierw piastować godność w → Siedmiogrodzie, a potem w Veszprémie. Dodajmy też, że biskup Franko (niestety, bez podania przynależności diecezjalnej) znalazł się na liście świadków dokumentu fundacyjnego klasztoru w Hronskim Beniadiku, wystawionego przez Gejzę I w 1075 r. Widzimy zatem, że Franko z zapisek 1, 2 i 3 jest uznawany za tę samą osobę. Pojawił się też pogląd wysunięty przez ks. Pierre Davida, że Franko 2 był tożsamy z Frankiem 4, a określenie *Bellagradensi* oznacza Białogard na → Pomorzu. Hipotezę tę należy stanowczo odrzucić, gdyż w Białogardzie nigdy nie było siedziby diecezji, a Pomorze wtedy nie podlegało polskiej kontroli. W nauce polskiej zatem uznaje się, że Franko ze wzmianek 4 i 5 był inną osobą niż Franko z zapisek 1, 2 i 3, co ostatnio wyraził Tomasz Jurek. Wydaje się, że rozstrzygającym argumentem przemawiającym przeciwko identyfikacji obu osób noszących to samo imię i tę samą godność są różne daty śmierci odnotowane w nekrologach. Franko „węgierski” zmarł 12 marca nieokreślonego roku (Dániel Bagi z niewiadomych powodów opowiada się za jego zgonem w 1081 r.), podczas gdy Franko „polski” 10 października. Obaj pochodzili zapewne z okolic Liège, imię mogłoby wskazywać na ich germańskie pochodzenie, jak zakładał w odniesieniu do Franka ze wzmianki 4 Tomasz Jurek. Nic nie można powiedzieć o ich wykształceniu, choć hipoteza o pochodzeniu z Liège nasuwałaby kolejny domysł o uczęszczaniu do tamtejszej sławnej szkoły katedralnej. Dodajmy, że u scholastyka katedry św. Lamberta, niejakiego Franka pobierał nauki czeski kronikarz Kosmas mniej więcej w czasie działalności biskupa Franka na Węgrzech, co pokazuje, że imię było w diecezji leodyjskiej dość rozpowszechnione. Franko „węgierski” w bliżej nieokreślonym czasie i okolicznościach (w otoczeniu Salomona?) trafił na Węgry i objął diecezję siedmiogrodzką, a następnie wesprymską. Swoją drogą egzotyczne słowiańskie (→ Słowianie) określenie stolicy jego pierwszej diecezji byłoby argumentem za słowiańskością Siedmiogrodu jeszcze w XI w. (→ Gyula (3) młodszy). Nie wiemy, kiedy opuścił Węgry, w każdym razie nie stało się to bezpośrednio po klęsce Salomona, skoro świadczy nadaniu Gejzy I. Natomiast Franko „polski” trafił z Leodium do Polski, do Poznania, być może w związku z fundacją klasztoru lubińskiego w latach 1072–1075, założonego przez mnichów leodyjskich. Biskupem odnowionej diecezji mógł zostać jeszcze za czasów Bolesława II Szczodrego.

Inne źr.: *Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*, 1846, s. 578 i przyp. 81; Marchandisse, 1991, ss. 34–35; *Anonima tzw. Galla Kronika*, 1952, Lib. I 30, s. 57; *Księga bracka i nekrolog opactwa Panny Marii w Lubiniu*, 1976, ss. 7, 101.

Lit.: Wędzki, 1966a, ss. 66–67; Thur. II/1, 1988, ss. 367–368; Engel & Koszta, 1994b, s. 193; *Gesta principum Polonorum / The Deeds of the Princes of the Poles*, 2003, s. 105 i przyp. 5; CEU, 2018, s. 206 i przyp. 533; Jurek, 2018, wg indeksu. O Kronice klasztoru św. Huberta: A. Dierkens, 2010, T. 1, s. 243 oraz *Chronicon monasterii Andaginensis*, b.d., <https://www.geschichtsquellen.de/werk/993> (dostęp 5.09.2023); Rousseau, 1930, ss. 151, 154–155; Stiennon, 1961, ss. 462–464; Székely, 1972, ss. 56–58; Kurnatowska, 2008, ss. 303–304; Bagi, 2008, ss. 121–124, zwł. 123.

Frankfurt (forma przymiotnikowa *Francuurtensi*) nad Menem, miejsce zjazdów możnych z władcami → Niemiec oraz wyboru tychże władców występuje w naszym wydawnictwie tylko raz przy omawianiu wyboru → Rudolfa Habsburga wieńczącego wojnę węgiersko-czeską o dziedzictwo po Babenbergach (→ Austria; → Czechy, Czesi).

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: Schwind, 1988, szp. 735–740; Thur. II/1, 1988, s. 223.

Frankowie (w sensie: zachodni Europejczycy; *Franci*). Jak w przypadku Francuzów (→ Francja, Francuzi) czy Gallów, znaczna część wzmianek o Frankach w średniowiecznych węgierskich źródłach narracyjnych jest związana z opisami najazdów → Hunów oraz → Węgrów. Pewien wyjątek stanowi tu wzmianka w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* o obecności oddziału 700 żołnierzy określonych mianem Franków w opisie armii → Stefana II w czasie wyprawy przeciw Bizancjum (→ Grecja, Grecy) w latach dwudziestych XII w. Biorąc pod uwagę istnienie dobrych stosunków między węgierskimi królami a normańskimi władcami z południowych Włoch (→ Normanowie), wolno przypuszczać, że owi żołnierze pochodzili z jednego z państw normańskich w południowych Włoszech.

Źr.: Komp., c. 156.

Lit.: R. Schieffer, 1988, szp. 689–723.

Friuli (*Forum Iulii*) to region historyczny w północno-wschodnich Włoszech, dzisiaj część regionu Friuli-Wenecji Julijskiej. Nazwa Friulu pochodzi od łacińskiej nazwy miasta Cividale del Friuli, tj. *Forum Iulii*. W starożytności terytorium Friulu było zamieszkane przez Celtów, zwłaszcza z plemienia *Carni*. W drugiej połowie II w. p.n.e. obszar ten został zdobyty przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). W epoce rzymskiej najważniejszym miastem tego regionu była → Akwilea, ale inne miejscowości, takie jak np. Forum Iulii (Cividale dei Friuli) i Iulium Carnicum (Zuglio) również się szybko rozwijały. Po upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego → Longobardowie przybyli z → Pannonii do północnych Włoch i utworzyli księstwo Friulu, którego siedzibą było

Cividale del Friuli. Po pokonaniu Longobardów przez Karolingów, księstwo Friulu przestało istnieć, ale w IX w. powstała Marchia Friulska, która została włączona do Marchii Werony i Akwilei w połowie X w. Marchia ta była częścią księstwa Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) do 976 r., potem została częścią księstwa Karyntii (→ Karantanie, Karyntia). Po zjeździe w Canossie w 1077 r. cesarz → Henryk IV przekazał wschodnią połowę tej marchii patriarchom Akwilei. W pierwszej ćwierci wieku XV terytorium patriarchatu Akwilei zostało zdobyte przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie).

W źródłach węgierskich Forum Iulii pojawia się w relacji o najazdach → Węgrów na → Europę Zachodnią w pierwszej połowie X w. Anonimowy notariusz króla Béli, Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podają, że kiedy Węgrzy przybywali do → Lombardii, przejeżdżali *per Forum Iulii*, co odnosi się najprawdopodobniej do księstwa Friulu. Węgrzy wykorzystywali tu stary szlak rzymski prowadzący przez → Ptuj, Celje, Lublanę (→ Laibach), Vipavę i Goricę, zwany w źródłach *strada ungarasca* (droga węgierska).

Źr.: An., c. 53; Kézai, c. 38; Komp., c. 58.

Lit.: Jarnut, 1982; An. čs., 1988, ss. 256–257 i przyp. do s. 228; Menis, 2002; An. słc., 2000, ss. 143–144 i przyp. 213; An. pol., 2006, ss. 173–174 i przyp. 339.

Fryderyk II Bitny był księciem → Austrii i → Styrii w latach 1230–1246. Był on związany z → Bélą IV więzami powinowactwa przez swoje żony, pierwszą Zofię z dynastii Laskarisów, siostrę Marii, żony Béli, z którą rozwiódł się w 1229 r., by poślubić Agnieszkę Andechs-Meran (→ Merania) (matka Béli Gertruda wywodziła się z tej dynastii). Mimo takich bliskich związków rodzinnych Fryderyk zachował się niegodnie wobec Béli, gdy ten w 1241 r. schronił się w Austrii przed niszczącym najazdem → Tatarów. Fryderyk uwięził wtedy króla, żądając spłaty zaciągniętego przez Bélé długu i wypuścił go dopiero, gdy węgierski monarcha go uregulował. Béla nie zapomniał tej zniewagi i w 1246 r. → Węgrzy najechali na Austrię. W bitwie nad rzeką Litawą koło → Wiener Neustadt Austriacy ponoć zwyciężyli, ale Fryderyk stracił życie, zostawiając pusty tron, co rozpoczęło rywalizację czesko-węgierską o dziedzictwo babenberskie, które określiło dzieje → Europy Środkowej na trzydzieści lat, a w konsekwencji doprowadziło do wstąpienia na arenę dziejową Habsburgów (→ Czechy, Czesi). Ponieważ wydarzenia te zasadniczo rozgrywały się już poza wyznaczoną dla naszej antologii cezurą czasową, podajemy tylko ekscerpt o śmierci Fryderyka z *Kroniki Szymona z Kézy*, rezygnując z przytaczania podobnego tekstu *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*

Źr.: Kézai, c. 72.

Lit.: Scheibelreiter, 1988, szp. 953–954; Thur. II/1, 1988, ss. 216–217, 491–492; Kéza, 1999, ss. 146–147 i przyp. 1; Vaníček, 2000, wg indeksu; CEU, 2018, ss. 326–327 i przyp. 903–904.

Frygia to starożytna kraina geograficzna w zachodniej części Azji Mniejszej (→ Azja). Znajomość nazwy (niekoniecznie położenia) wchodziła do warsztatu erudycyjnego średniowiecznego erudyty.

Źr.: Kézai, c. 8, 14; Komp., c. 8, 14.

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 198–199.

Fryzowie (*Frisones*, *Frissones*) to lud mieszkający w dzisiejszej północnej Holandii oraz w północno-zachodnich → Niemczech. Etnogeneza Fryzów jest dyskusyjna, ale badacze są zgodni, twierdząc, że zostali oni później zgermanizowani przez sąsiadów. W węgierskich źródłach Fryzowie pojawiają się tylko jako jeden z ludów pokonanych przez → Attylę i jego armię.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13.

Lit.: Blok, 1988, szp. 970–972; Neumann i in. 1998, ss. 2–69; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 199–200.

Fulbert pojawia się w naszych ekscerptach jako wykonawca woli monarchy, by pochować w → Székesfehérvárze ciało zmarłego → Álmosa (2). Przedstawiony jest jako biskup. W rzeczywistości był arcybiskupem → Kalocsy, występującym na dokumencie z 1118 r., gdzie również określony jest jako *Colocensis ... episcopus*. W KMTL występuje jako arcybiskup Kalocsy pod 1105 r. Jego działalność jest znana fragmentarycznie. Królem, który nakazał pochowanie ciała Álmosa, był nie → Stefan II, jak sugerowałby tekst Kroniki, ale → Béla II Ślepy w 1137 r.

Źr.: Komp., c. 157.

Lit.: Engel & Koszta, 1994c, s. 318; Zsoldos, 2011, s. 83; CEU, 2018, s. 292 i przyp. 784.

Gáb (*Gaab*) zasłużył się, walcząc po stronie → Béli II Ślepego w bitwie nad → Sajó 22 lipca 1132 r. Wiemy, że miał pojmać do niewoli brata krakowskiego (→ Kraków) kasztelana (komesa). Nie wiemy, o kogo mogło chodzić. U boku → Bolesława III Krzywoustego walczył → palatyn → Wszebor, może to o jego brata chodziło, jak sądził np. Karol Maleczyński. Wszebor był krewnym albo powinowatym Piotra Włostowica, choć jego przynależność do możnego rodu Łabędziców ostatnio bywa kwestionowana.

Z późniejszych dokumentów wiemy, że Gáb był człowiekiem zależnym, służącym w dobrach archidiecezji w → Kalocsy. W uznaniu zasług → Gejza II uczynił go dworzaninem. Jego syn Botus wiernie stał przy → Stefanie III, jak Gáb przy Béli, w zamian za co otrzymał nadanie ziemskie i wolności. Ich potomkowie weszli w skład szlachty.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Váczy, 1927, s. 262 i przyp. 6; Maleczyński, 1975, s. 218; Thur. II/1, 1988, s. 457; Mistrz Wincenty (tzw. Kałużebek), 1992, s. 162 i przyp. 82.

Gadyra (*Gades*, dziś Kadyks) to zlatynizowana nazwa miasta punickiego Gadir, gr. Gades, dzisiaj Kadyks, miasto położone w południowej Hiszpanii (→ Hiszpania, Hiszpanie), na północny zachód od Cieśniny Gibraltarskiej. Miasto założone przez Fenicjan, było później posiadłością kartagińską aż do jego podboju przez Republikę Rzymską w czasie drugiej wojny punickiej. W węgierskich źródłach Gadyra pojawia się tylko w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, gdzie stanowi część granicy obszaru zamieszkiwanego przez potomków Jafeta: jego używanie jako elementu granicy wynika zapewne z jego położenia niedaleko słynnych Słupów Heraklesa, które stanowiły w starożytności koniec znanego świata, i pokazuje, że wiedzę o nim zaczerpnął kronikarz ze źródeł antycznych (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza; → Biblija etnogeneza Węgrów).

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Rodríguez Neila, 1980; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 201.

Galaci (*Galathe*) to nazwa znana średniowiecznym intelektualistom. Márk Kálti na podstawie kombinacji etymologicznych wiąże ich z Gallami. W tym przypadku było to skojarzenie słuszne, bo adresaci jednego z listów św. Pawła Apostoła istotnie byli Celtami, którzy w III w. p.n.e. osiedlili się w Azji Mniejszej (→ Azja).

Źr.: Komp. (Chron. pictum), c. 3.

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 203 (s.v. Gallogrecy).

Galád (*Glad*) pojawia się wyłącznie w przekazie anonimowego notariusza króla Béli. Miał być władcą terenów między → Maruszą a → Dunajem w → Orszowie i → Haram, który przybył do tego regionu z Widynia (→ Bodony). Przeciwni mu wyruszyli → Szovárd, → Kadocsa i → Vajta i pokonali go nad Temeszem (→ Temes). Galád uciekł do Kovina (→ Keve), gdzie następnie poddał się → Węgrom. Jego potomkiem miał być → Ajtony. W nauce trwa dyskusja o historyczności tej postaci. Badacze węgierscy zwracają uwagę na anachronizmy związane z Galádem, m.in., że stał na czele wojsk złożonych z Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy), → Kumanów i → Wołochów – ten zestaw sojuszników możliwy był dopiero po 1186 r., kiedy w wyniku zwycięskiego powstania Asena (→ Asen) powstało drugie państwo bułgarskie. Nauka rumuńska i bułgarska nie wątpią w jego historyczność, spierając się o jego etniczność (odpowiednio: bułgarską albo rumuńską). Wydaje się, że zachowane toponimy mogą wskazywać na historyczność Galáda, jednego z wodzów węgierskiej federacji plemiennej (może wodza kabarskiego – → Chazarowie), jednak jego losy przedstawione w kronice są całkowitą fikcją.

Źr.: An., c. 11, 44.

Lit.: Tamás, 1935, ss. 195, 209, 212; An. niem., 1991, s. 153 i przyp. 105; Kordé, 1994j, s. 229; Swoboda, 1991c, s. 151; Györffy, 2003, ss. 202–203; An. pol., 2006, s. 68 i przyp. 101; Madgearu, 2005, ss. 32–37.

Galga (*Caliga*), rzeka wypływająca w Cserhácie (→ Bolhád), odwadniająca zachodnią część tego pasma oraz Wzgórza Gödöllskie (*Gödöllői Dombvidék*) pod Aszódem, wpływa na Wielką Nizinę Węgierską i uchodzi do → Zagyvy, stanowiąc jej prawy dopływ. Zdaniem Lajosa Kissa jej nazwa wywodzi się ze słowiańskiego (→ Słowianie) wyrazu **kalb* ‘błoto’, ‘miejsce wilgotne’, zaś Branislav Varsik za Dezső Paisem oraz Istvánem Kniezsą jej nazwę wyprowadza od słowa **glogb* ‘głóg’, zaś Ján Stanislav nazwę rekonstruuje jako **kaliga* ‘kałuża’, jak miejscowość Kałuża w Rosji.

Źr.: An., c. 33.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 180; An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; Varsik, 1990, s. 82; L. Kiss, 1978/1997a, s. 493; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 211, 498; An. pol., 2006, s. 115 i przyp. 210.

Galgóc (*Colgoucy, Golgata, Golgocha, Golguz*, forma przymiotnikowa *Golgo-ciensis*, słow. Hlohovec) to miejscowość nad rzeką → Wag, na Nizinie Naddunajskiej oraz na południowo-zachodnich stokach Powaskiego Inowca (Povážský Inovec). Około pół km od centrum miasta znajduje się zamek wystawiony w czasach nowożytnych być może na miejscu grodu z czasów wielkomorawskich, który w czasach węgierskich stał się elementem systemu obrony północno-zachodniej granicy kraju, chroniąc przeprawę przez rzekę szlaku łączącego → Nitę z Poważem oraz Morawami (→ Morawianie, Morawy). Zdaniem Vincenta Sedláka i György Györffyego Galgóc (Hlohovec) jest tożsamy z toponimem Szolgagyör, identyfikowanym niekiedy z leżącą w pobliżu miejscowością Dvorníky. Gród został spustoszony w czasie najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy). W 1275 przekazany rodowi → Aba, potem stał się własnością rodu Hont-Pázmány (→ Hont; → Pázmány), od połowy XIV w. rodu Kont i wywodzących się z niego Újlakich. Nazwa jest czytelna: ‘miejsce pełne głogu’. Nazwa węgierska Galgóc jest derywatem nazwy słowiańskiej (→ Słowianie), przejętej, zanim na gruncie słowackim g przeszło w h, co nastąpiło w XI w. Dzisiejsza nazwa słowacka powstała na podstawie nazwy węgierskiej dopiero w XX w., wcześniej brzmiała Frašták z niemieckiej nazwy Freisstadt.

Źr.: An., c. 37; Kézai, c. 32; Komp., c. 32.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 215; Sedlák, 1967, ss. 155–185; Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, ss. 417–420 (Hlohovec); An. čs., 1988, s. 249 i przyp. do s. 214; Kristó, 1988, ss. 355–361; An. niem., 1991, s. 166 i przyp. 209; Feld, Sebök, & Kristó, 1994a, s. 229; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 493–494; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 283–290; Lukačka, 2002, s. 12; Györffy, 2003, ss. 393–395; An. pol., 2006, s. 124 i przyp. 228; Plaček & Bóna, 2007, ss. 129–131; Grófová, 2008, ss. 1–10; Lukačka, 2010a, ss. 164–170.

Gallowie (*Gallici*) → Francja, Francuzi

Gejza (1) (*Geicha, Geycha, Geysa, Yesse*) był starszym synem → Taksonya i jego „kumańskiej” (pieczyńskiej? bułgarskiej/onogurskiej?) żony, urodził się ok. 940 r.

Jego imię brzmiało pierwotnie *Gyeücsa/Gyeüsa* i utworzone zostało od turkijskiej godności jabgu oznaczającej pierwotnie wśród ludów godność drugą po kaganie. Dzisiejsza forma tego popularnego na → Węgrzech imienia (Géza) pochodzi z błędnego odczytu zapisów łacińskich w XVIII w. Gejza władzę przejął zapewne po śmierci ojca na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych X w. Od początku panowania prowadził centralizacyjną politykę, wprowadzając instytucje polityczne znane w świecie karolińskim (może przejmując też dorobek Wielkich Moraw; → Morawianie, Morawy), przychylnie odnosił się też do chrześcijaństwa łacińskiego. W 972 r. pojawił się na Węgrzech wyświęcony przez arcybiskupa mogunckiego na biskupa misyjnego Bruno z Sankt Gallen, który przypuszczalnie ochrzcił Geję, nadając mu imię Stefan. W 973 r. dwunastu węgierskich możnych zjawiło się na zjeździe z → Ottonem I w Kwedlinburgu. Za panowania Gejzy powstało pierwsze biskupstwo w miejscowości → Veszprém oraz pierwszy klasztor benedyktyński w → Pannonhalmie. Zarazem jego chrześcijaństwo było płytkie, co dokumentuje w swej *Kronice* biskup merseburski Thietmar, pisząc, że Gejza składał ofiary nie tylko chrześcijańskiemu Bogu, ale również bogom pogańskim, bo go na to było stać.

W polityce wewnętrznej dzięki małżeństwu z → Sarolt związał się z rodem gyulów siedmiogrodzkich (→ Gyula (1), → Gyula (2); → Siedmiogród), kładąc podwaliny pod przyszłą integrację państwa węgierskiego. W polityce zagranicznej związał się sojuszem z Bawarią (→ Bawaria, Bawarzy), wspierając tamtejszych władców z bocznej linii Ludolfingów w ich walce o tron królów i cesarzy niemieckich. Odnotować można też pierwszą, nieudaną próbę sojuszu z Polską (→ Polacy, Polska), kiedy Bolesław Chrobry ok. 986 r. poślubił nieznaną z imienia Węgierkę (→ Węgrzy), którą szybko oddał na Węgry, gdzie urodziła syna Bezpryma. Zdaniem György Györffyego i Gyuli Kristó oraz większości badaczy polskich (np. Oswalda Balzera) miała ona być córką Gejzy, choć inni badacze (np. Stanisław Zakrzewski, Gerard Labuda czy Kazimierz Jasiński) wyrażają tu sceptycyzm. Gejza ze związku z Sarolt dorobił się syna, → Stefana I Świętego oraz trzech albo czterech córek (jeśli wspomnianą węgierską żonę Chrobrego uznamy za córkę Gejzy), wydanych (trzech z nich być może już za panowania ich brata) za dożę weneckiego Ottona Orseolo (→ Piotr Orseolo), za Gabriela-Radomira z bułgarskiego (→ Bułgaria, Bułgarzy) rodu Komitopolów (z tego związku narodził się Piotr Deljan) oraz za nieznanego z imienia wodza kabarskiego (→ Chazarowie), z którego urodził się → Aba Samuel.

W nauce dyskutuje się istnienie → Adelajdy jako żony Gejzy według *Kroniki węgiersko-polskiej*. Przeważa obecnie opinia, że jest to wiadomość fałszywa polegająca na przeniesieniu tradycji dotyczącej innego związku w czasy Gejzy. Książę znany był z prowadzenia twardej, okrutnej polityki (zarzucano mu, że miał krew na rękach). Zmarł w 997 r.

Źr.: An., c. 57; An. Pos., s. a. 998; Kézai, c. 7, 10, 42–43, 76, 78, 94–95; Chron. Zagr. et Varad., c. 1, 2; Komp., c. 7, 10, 30, 53, 63; Leg. mai. S. Steph., c. 3 (bez wymienienia imienia), 4 (bez wymienienia imienia), 5 (bez wymienienia imienia); Hartw., c. 3 (bez wymienienia imienia), 3 (bez wymienienia imienia), 4 (bez wymienienia imienia); KWgP, red. dłuższa, c. 3–5 (bez wymienienia imienia), 6; KWgP, red. krótsza, c. 3–5 (bez wymienienia imienia).

Inne źr.: *Kronika Thietmara*, 1953, Lib. VIII 4, ss. 585–587.

Lit.: Györffy, 1988b, szp. 1434; K. Jasiński, 1992/2004, s. 85; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 27–31; Györffy, 2003, wg indeksu; An. pol., 2006, s. 187 i przyp. 377.

Gejza (2), syn → Gejzy II (*Geyza*) i Eufrozyny urodził się w latach pięćdziesiątych XII w. Po śmierci najstarszego brata, → Stefana III w 1172 r. został poparty przez arcybiskupa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) Łukasza, matkę oraz część możnych jako pretendent do tronu, jednak pokonał go starszy brat, → Béla III. Wystąpienia przeciw niemu w latach 1173–1174 i 1177 zakończyły się wtrąceniem Gejzy do więzienia na dwanaście lat. Uwolniony na prośbę cesarza Fryderyka Barbarossy wraz z nim opuścił → Węgry i osiadł w Bizancjum (→ Grecja, Grecy), przyjmując imię Jan. Tam ożenił się z księżniczką bizantyńską i miał dwóch synów. Zmarł ok. 1210 r. W tymże roku jego syn Aleksy został wysunięty przez możnych węgierskich jako kandydat do tronu przeciw → Andrzejowi II.

Źr.: An. Pos., s. a. 1186, 1187.

Lit.: Makk, 1994i, s. 236.

Gejza (3) (rzekomy; *Yesse*), syn → Béli (rzekomego 2) wzmiankowany jest tylko w redakcji dłuższej *Kroniki węgiersko-polskiej*. Wraz z bratem, → Kolomanem (rzekomym 2) miał umrzeć podczas panowania → Alberta (3). Ukrywa się za nim rzeczywista postać → Gejzy I, syna → Béli I.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Homza, 2009, s. 180.

Gejza I (*Geicha*, *Geycha*, *Geyza*, *Magnus*) był starszym synem → Béli I oraz jego polskiej żony o imieniu (→ Adelajda). Urodził się ok. 1040 r., mniej więcej w tym czasie, kiedy jego wuj, Kazimierz Odnowiciel, doczekał się narodzin pierworodnego syna, → Bolesława II Szczodrego. W 1048 r. wraz z ojcem i bratem, → Władysławem I Świętym przeniósł się na → Węgry na zaproszenie stryja, → Andrzeja I i stał u boku ojca podczas konfliktu, który wybuchł między żyjącymi synami → Wazula. Po śmierci ojca uciekł do Polski (→ Polacy, Polska) i otrzymał pomoc Bolesława przeciwko kuzynowi → Salomonowi (1). Dzięki mediacji arcybiskupa → Kalocsy → Dezyderego (1) w 1064 r. doszło do pogodzenia kuzynów. Gejza otrzymał w zarząd 1/3 terytorium Węgier, tzw. księstwo nitrzańskie (→ Nitra) obejmujące tereny dzisiejszej Słowacji, Rusi Zakarpackiej i → komitatu biharskiego (→ Bihar), który wydzielił bratu Władysławowi. Przez kilka lat Gejza

ściśle współpracował z Salomonem, wspólnie wyprawiając się do → Dalmacji przeciwko Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie), odpierając najazdy czeskie na ziemię trenczyńską (→ Trenczyn; → Czechy, Czesi) oraz wspierając wystąpienie Romana Diogenesa (→ Diogenes) w Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Kres przyjaznej współpracy położyło oblężenie → Belgradu w 1071 r., kiedy Gejza został niesprawiedliwie potraktowany przy rozdziale łupów, w dodatku był faworyzowany przez grecką załogę, która poddała się jemu, nie Salomonowi. Gejza zawarł następnie separatystyczny pokój z Bizancjum. Próba mediacji podejmowana szczególnie przez hierarchów nie powiodła się. Do wybuchu otwartego konfliktu doszło w lutym 1074 r. Gejza początkowo został pokonany pod → Kemejem, ale 14 marca wraz z otrzymanymi posiłkami czeskimi pokonał Salomona pod → Mogyoródem. Salomonowi pozostały tylko dwa zachodnie komitaty, natomiast faktycznym władcą został Gejza, który osadził swego brata Władysława w księstwie nitrańsko-biharskim. Wobec uwięzienia przez Salomona dotychczasowej korony do koronacji Gejzy doszło dopiero w 1075 r. nową koroną przesłaną mu przez Michała VII Dukasa. Jest to tzw. *Corona Graeca*, połączona w XII w. z wykonaną we Włoszech koroną łacińską. Od tego czasu znana jest jako Korona św. Stefana, stanowiąc aż do dzisiaj symbol węgierskiej państwowości. Z punktu widzenia prawa Gejza I był antykrólem, choć uznany został przez papieża Grzegorza VII, walczącego wówczas z cesarzem → Henrykiem IV o realną władzę nad światem (zachodnio)chrześcijańskim. Pod koniec życia próbował pogodzić się z Salomonem. Próby te przerwała śmierć Gejzy 25 kwietnia 1077 r., a na tronie zastąpił go brat Władysław I Święty.

Gejza był dwukrotnie żonaty. Z pierwszą żoną, Zofią, o nieznanym pochodzeniu, doczekał się sześciorga dzieci, w tym dwóch synów, → Kolomana Uczonego i → Álmosa (2). Drugie małżeństwo z bizantyńską księżniczką Synadene, zawarte ok. 1075 r., pozostało bezdzietne.

Źr.: An. Pos., s. a. 1071, 1074, 1075, 1076; Kézai, c. 58, 60, 62–64, 96; Chron. Zagr. et Varad., c. 6–8, 10; Bunyitay (błędnie jako Gejza II); Jan z Goricy; Komp., c. 46, 80, 88, 97, 99, 104 (bez wymienienia imienia), 105–106 (bez wymienienia imienia), 107 (bez wymienienia imienia), 108 (bez wymienienia imienia), 109–122, 125–127, 129–131, 140, 142; Leg. Św. Świerada, c. 5.

Lit.: Gerics, 1961; Györffy, 1988a, szp. 1434; Makk, 1994j, ss. 235–236; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 98–106; Koszta, 2001, ss. 372–373; Bagi, 2017, wg indeksu; E. Tóth, 2021.

Gejza II (*Geyza*) urodził się w 1130 r. w → Tolnie jako najstarszy syn → Béli II Ślepego oraz Ilony. Koronowany został trzy dni po śmierci ojca, 16 lutego 1141 r. mimo pretensji zgłaszanych przez → Borysa Kolomanowicza, co świadczy o dominacji stronników linii → Álmosa (2). Wobec jego niepełnoletności władzę sprawowała jego matka wraz z bratem Belošem ściśle współpracującym z drugim bratem, wielkim → żupanem Raszki (→ Serbia, Serbowie) Uroszem II. Razem z Raszką → Węgry wspierały władzę → Normanów w południowej Italii

przeciwko dążeniom Bizancjum (→ Grecja, Grecy) do jej likwidacji. Bizancjum wsparte było przez Rzeszę oraz Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie), rywalizującą z Węgrami o władzę nad → Dalmacją. W 1146 r. doszło do klęski margrabiego austriackiego Henryka Jasomirgotta (→ Austria) wspierającego Borysa w bitwie nad rzeką Fischą, o której pod błędną datą wspomina *Rocznik pozoński*. W 1147 r. przeszła przez Węgry druga krucjata – doszło wtedy do pogodzenia się Gejzy z królem (nie cesarzem) niemieckim → Konradem III Hohenstaufem oraz do sojuszu z królem Francji (→ Francja, Francuzi) → Ludwikiem VII, w którego szeregach bez wiedzy monarchy znalazł się Borys. Francuzi nie wydali dysydenta, który bezpiecznie dotarł do Bizancjum. W 1144 r. → Węgrzy wsparli księcia przemysko-halicckiego (→ Halicz) Wołodimirka Wołodarewicz, zaś w latach 1149–1152 interweniowali na Rusi (→ Ruś, Rusini) w obronie wielkiego księcia kijowskiego (→ Kijów, Kijowianie) Izjasława Mściśławowicza przeciwko pretensjom księcia suzdalsko-rostowskiego Jerzego Dołgorukiego (→ Suzdał) wspieranego przez tegoż Wołodimirka. Gejza poślubił siostrę Izjasława, Eufrozinę, z którą miał czterech synów i trzy córki, w tym → Stefana III i → Bélé III. W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XII w. Węgry toczyły wojnę z Bizancjum Manuela Komnena, zakończoną pokojem zawartym w 1155 r. W 1157 r. po buncie do Bizancjum zbiegł brat Gejzy, → Stefan IV, zaś w 1160 r. drugi brat, → Władysław II.

Kronikarze drugiej krucjaty, np. Odo de Deogilio czy Otton z Fryzyngi, opisywali Węgry jako kraj zasiedlony przez ludzi mówiących barbarzyńskim językiem, dobrze strzeżony przez góry, lasy i → przesiekę graniczną, żyzną równinę przeciętą przez rzeki, obfitującą w taną żywność. Zwracał uwagę duży odsetek muzułmanów (Kalizów i Izmaelitów; → Saraceni) tworzących oddziały zbrojne oraz zajmujących się finansami państwa. W tym czasie fundowano klasztory cysterskie (np. w miejscowości → Széplak), benedyktyńskie (ufundowany przez Beloša jako → bana chorwackiego (→ Chorwaci, Chorwacja) klasztor w Banoštorze) oraz joannickie. Rozpoczęła się również saska kolonizacja → Spisza i → Siedmiogrodu (→ Sasi). Gejza II był pierwszym władcą, który wystawiane przez siebie dokumenty zaczął pieczętować na wzór bizantyński złotymi bullami (chryzobulle). Kaplica królewska pełna była ludzi wykształconych, którzy dokonali przeróbki prażródła kronik węgierskich (*Gesta Ungarorum* w wersji z czasów → Stefana II), zmieniając pozytywną charakterystykę → Kolomana Uczzonego na negatywną, obciążając go winą za oślepienie Álmosa i Béli II. Gejza II zmarł 31 maja 1161 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1143, 1145, 1172; Bunyitay (błędnie zamiast Gejzy I); Komp., c. 157, 166–167.

Lit.: Leśny, 1977a, ss. 434–435; Bogyay, 1988a, szp. 1435; Leśny, 1989, ss. 131, 142–148, 150; Makk, 1994k, s. 236; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 175–189.

Gelou → Gyalu

Gemelsen → Gyümölcvény

Gemer (*Gumur*, węg. Gömör) gród wybudowany na wzgórzu wznoszącym się 45 m nad poziomem rzeki → Sajó, na wysokości 230 m n.p.m. nad dzisiejszą wsią Gemer na północny zachód od Tornaľi (w węgierskiej ortografii Tornaľja). Nowsze badania ustaliły, że był gródek drewniano-ziemny o powierzchni 0,03 ha. Przyjmowano, że był siedzibą powołanego przez → Stefana I Świętego → komitatu granicznego, obejmującego rozległe obszary Krasu Spisko-Gemerskiego (komitat → Hont, → Borsod albo Torna), co ostatnio podawane jest w wątpliwość. Zwraca jednak uwagę leżąca na → Spiszu miejscowość Straże pod Tatrami położona między Popradem a Kieżmarkiem, która w źródłach z XIII w. występuje jako *Gumureur*, czyli Gömörör, co oznacza Gemerskie Straże. Może to być ślad pochodzącego z Gemeru osadnictwa granicznego. Sam komitat gemerski wykształcił się dopiero pod koniec XII w. W dokumentach gród wymieniany jest od 1216 r. Odbudowany po zniszczeniach 1241 r. nie odzyskał dawniejszego znaczenia. Zanikł przed końcem XV w. Nazwa jest pochodzenia turkijskiego: **kömür* ‘węgiel’ i przypuszczalnie pochodzi od imienia pierwszego → żupana. W niniejszym wydawnictwie stosujemy słowacki zapis tej nazwy.

Źr.: An., c. 33.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 499–503; Kristó, 1988, ss. 386–390; An. čs., 1988, s. 247 i przyp. do s. 211; Almási, 1994c, ss. 238–239; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 526–527 (s. v. Gömör vármegye); M. Wolf, 2001, ss. 179–198, zwł. ss. 184–185; An. pol., 2006, ss. 114–115 i przyp. 206; Plaček & Bóna, 2007, ss. 120–121.

Gerard OP był uczestnikiem wyprawy wysłanej przez → Bélé IV na poszukiwanie → Węgier Wielkich (Wschodnich). Według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* o tej wyprawie podczas pobytu w kraju → Alanów niekorzystne warunki życia spowodowały podział grupy dominikanów: dwóch z nich miało wrócić na → Węgry, zaś dwóch, tj. → Julian i Gerard, miało kontynuować swoją podróż. Z powodu trudnych warunków życia i podróży do miasta → Bundaz Gerard miał zachorować i umrzeć „w domu pewnego Saracena” (→ Saraceni), w bliżej nieokreślonym mieście w ziemi → Wedy.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, s. 6; Bendefy, 1937, ss. 13, 19; Zimonyi, 2014, s. 44.

Gerard, św. (*Gerardus*, *Gerhardus*) urodził się po 977 r. w weneckiej rodzinie Morosinich. Gdy miał pięć lat, ciężko zachorował. Rodzice ślubowali, że jeśli wyzdrowieje, to oddadzą go do klasztoru św. Jerzego w Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie). I tak się stało, w 982 r. wstąpił do klasztoru San Giorgio Maggiore. Przypomina to swoją drogą losy św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.), który

w identycznej sytuacji został przeznaczony do stanu duchownego. Gerard na nauki udał się do → Burgundii, choć jego *Legenda większa* podaje anachronicznie, że do Bolonii. Przypuszczalnie przebywał w Cluny. Po śmierci opata rodzimego klasztoru, mimo swego sprzeciwu został jego następcą. Po 1018 r. zrzekł się stanowiska i udał się w okolice → Puli, gdzie wiódł życie eremickie. Podjął wyprawę do → Jerozolimy śladami św. Hieronima, po drodze zatrzymując się w diecezji pięciokościelskiej (→ Pécs). Tamtejszy biskup → Maurus (1) (który w *Legendzie* pojawia się anachronicznie zamiast → Bomperta/Boniperta) oraz opat → Pécsváradu Anastazy (→ Astryk) przekonali go do udania się z nimi na coroczne obchody święta Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w → Székesfehérvárze, gdzie z pomocą tłumacza, proboszcza tamtejszej bazyliki Najświętszej Maryi Panny w obecności króla → Stefana I Świętego wygłosił kazania o Maryi obleczonej w światłość. Król zmusił go do porzucenia planów wyjazdu do Ziemi Świętej i uczynił wychowawcą swego syna św. → Emeryka. Po przybyciu na dwór węgierski wygnanej z Wenecji rodziny Orseolo (Ottona, jego żony, siostry św. Stefana i syna, → Piotra Orseolo, przyszłego króla → Węgier) Gerard usunął się do klasztoru w → Bakonybél, gdzie wiódł życie pustelnicze i oddawał się pracy literackiej (kazania i homilie, niezachowane do dzisiaj; być może współuczestniczył w przygotowywaniu *Libellus de institutione morum*). W 1030 r. został przez Stefana powołany na biskupa → Csanádu, diecezji obejmującej tereny pokonanego → Ajtonya, gdzie rozkwitało chrześcijaństwo rytu greckiego (→ Grecja, Grecy). Dokonał latynizacji tych terenów i propagował kult Najświętszej Maryi Panny. Wtedy powstał jego jedyny zachowany do dziś traktat, *Deliberatio super hymnum trium puerorum*, najstarsze znane dziś dzieło filozoficzne powstałe na Węgrzech. Po śmierci św. Stefana sprzeciwiał się władzy Piotra Orseolo i → Aby Samuela. Sprzeciwiając się restytucji władzy Piotra po śmierci Samuela, w obliczu powstania pogańskiego zaprosił na Węgry → Andrzeja I i → Lewentę (2), dwóch spośród trzech synów → Wazula. Gdy podążał na ich spotkanie, 29 sierpnia 1046 r. został pochwycony przez pogańskich powstańców, zamordowany na górze wznoszącej się naprzeciwko Pesztu (→ Pest) nad → Dunajem, zaś ciało jego zostało z niej zrzucone. Góra ta, zwana wcześniej Kelen, od tego czasu nosi jego imię, będąc dziś jedną z turystycznych atrakcji węgierskiej stolicy. Wśród polskich turystów znana jest jako Góra Gellérta, bo tak brzmi węgierski wariant imienia Gerard.

Znamy dwie legendy św. Gerarda. Pierwsza z nich, *Legenda mniejsza* (*Legenda minor sancti Gerardi*) powstała w XII w., podczas gdy druga, tj. *Legenda większa* (*Legenda maior sancti Gerardi*) powstała na przełomie XIV i XV w. Warto wspomnieć stanowisko wysunięte np. przez Frigyesa Müllera, że u podstaw obu żywotów leżała starsza legenda powstała jeszcze przed kanonizacją w 1083 r., napisana być może przez naocznego świadka jego życia. Wskazano nawet osobę

→ Waltera, nauczyciela śpiewu w szkole katedralnej w Csanádzie, często wspomnianego na kartach *Legendy większej*.

Źr.: An. Pos., s. a. 1030, 1047, 1083; Kézai, c. 49, 56; Leg. mai. S. Steph., c. 12; Leg. S. Gerh., c. 3–5, 8–9, 11–12, 15, 28.

Lit.: Karácsonyi, 1892, ss. 131–138; 1887; F. Müller, 1913, cz. 1, ss. 355–374, cz. 2, ss. 419–446; Madzsar, 1913, ss. 502–517; 1915, ss. 572–574; Balogh, 1926; Horváth, 1960a, ss. 185–219; 1960b, ss. 439–454; Oexle, 1988, szp. 1308; Marsina, 1992, ss. 409–421; Szegfü, 1994c, s. 231; Györfly, 2003, ss. 353–356; Nemerkenyi, 2004, ss. 73–156, zwł. ss. 73–77.

Geréc (*portus Greci*) to bród przez → Dunaj blisko zanikłej miejscowości leżącej po lewej (dziś wojewódzkiej) stronie rzeki w pobliżu Vukovaru (→ Valkóvár). Zdaniem Dezső Paisa nazwa nie pochodzi od Greków (→ Grecja, Grecy), ale od słowiańskiej (→ Słowianie) nazwy Gradec.

Źr.: An., c. 43.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 221; Pais, 1948, ss. 107–113; An. čs., 1988, s. 251 i przyp. do s. 219; An. niem., 1991, s. 170 i przyp. 243; An. ślc., 2000, s. 138 i przyp. 150; An. pol., 2006, s. 141 i przyp. 246.

Gizela (*Gesla, Gizela, Kysla, Resla*), żona → Stefana I Świętego. Była córką księcia bawarskiego (→ Bawaria, Bawarzy) Henryka Kłótnika i Izabelli burgundzkiej (→ Burgundia), siostrą króla (cesarza) Henryka II oraz Brunona, biskupa augsburskiego. W 995 albo 996 r. poślubiła Stefana, a do małżeństwa może przyczynił się św. Wojciech (→ Wojciech (1), św.). Została koronowana na królową → Węgier. Jej imię i sylwetka znajdują się na płaszczu koronacyjnym Stefana I Świętego. Jej siedzibą była miejscowość → Veszprém. Wspierała fundacje kościelne męża, popierała też sukcesę → Piotra Orseolo, który jednak po objęciu władzy uwięził ją w wieży i pozbawił majątku. W 1045 r. miała zostać uwolniona przez cesarza → Henryka III, wyjechała do Bawarii, gdzie wstąpiła do klasztoru św. Krzyża i św. Pantaleona w → Pasawie, gdzie zmarła 7 maja nieustalonego roku (ok. 1060–1065) i tamże została pochowana. Kroniki węgierskie przedstawiają ją w negatywnym świetle jako odpowiedzialną za osłepienie → Wazula, choć w rzeczywistości dokonane ono zostało na rozkaz Stefana. Na takie przedstawienie bez wątplenia wpłynęła pamięć o Gertrudzie z → Meranii, żonie → Andrzeja II i swoją drogą rodzoną siostrze św. Jadwigi Śląskiej, która została zamordowana w 1213 r. w wyniku spisku średniej warstwy → jobagionów przeciwko preferowaniu przez dwór obcych przybyszów. Podobną genezę ma w *Kronice węgiersko-polskiej* wizerunek rzekomej drugiej żony Stefana I Świętego, pochodzącej z Niemiec, która po śmierci małżonka oddaje władzę swojemu młodszemu bratu → Henrykowi (3) i rozpętuje terror, czyha też na życie trzech swoich pasierbów (w rzeczywistości kronikarz myślał o trzech synach Wazula). Gizela jest dziś czczona w Pasawie i Veszprémie jako błogosławiona.

Źr.: Kézai, c. 44–45; Chron. Zagr. et Varad., c. 4; Komp., c. 66–67 (bez wymienienia imienia), 69.

Lit.: Bogay, 1988b, szp. 1465–1466; Fodor, 1993; Veszprémy, 1994d, ss. 236–237; Györfy, 2003, wg indeksu.

Gład → Galád

Goci (*Gotti*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Godimir był rzekomo → banem → Sławonii ok. 1030 r., gdy → Węgrzy mieli przekazać zachodnią Sławonię Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) według *Kroniki Jana z Goricy* o podejrzanej autentyczności i wiarygodności. Imię tego dostojnika, wyjaśniane w *Kronice* jako ‘owoc pokoju’, pojawia się w dwóch dokumentach pochodzących z kartularza klasztoru św. Chryzogona w → Zadarze. Jeden z nich, z 1029 r. wystawiony został przez Helenizę, siostrę bana Godemira. Nadanie dokonane niegdyś przez możnego bana Godemira dla zadarskiego klasztoru potwierdził w 1066 albo 1067 r. król Piotr Krešimir IV.

Źr.: Jan z Goricy.

Inne źr.: Rački, 1877, nr 29, s. 38 (Cartula recordationis data monasterio s. Chrysogoni Jaderae a Heleniza, sorore Godemiri bani, de territorio in Obrovizo, anno 1029); Kostrenčić, Stipišić, & Šamšalović, 1967, nr 78, s. 106 (dokument Piotra Krešimira IV).

Lit.: Švab, 1982, ss. 140–141; 2002, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7020> (dostęp 13.08.2023).

Gog i Magog (*Gog et Magog*) lud oraz mityczny władca → Biblijna etnogeneza Węgrów

Gorica (*Gvercse*) była grodem i żupą położoną między → Sawą a → Kupą w pobliżu → Zagrzebia (dziś to Velika Gorica). Pod względem kościelnym stanowiła dekanat diecezji zagrzebskiej. Tutejszym archidiaconem był Jan (Ivan) z Goricy, domniemany autor fragmentu kroniki dotyczącej stosunków węgiersko-chorwackich w XI w., który zapewne jest nowożytnym fałszyfikatem autorstwa Baltazara Adama Krčelicia.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Kristó, 1994l, s. 237. Por. też wstęp do *Kroniki Jana z Goricy*.

Gotfryd (1) (*Gotfridus*), książę → Meranii pojawia się w opowiadaniu Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, według których po zajęciu Kotliny Karpackiej w końcu wieku IX → Węgrzy stoczyli walkę w pobliżu Lublany (→ Laibach) przeciwko księciu Meranii o imieniu Gotfryd, przeciwko „księciu → Eberhardowi” oraz → Grzegorzowi, rzekomemu patriarche → Akwilei. Jak jednak podkreślają wydawcy *Kompozycji kronikarskiej* w SRH, nie było księcia Meranii o tym imieniu.

Źr.: Kézai, c. 35; Komp., c. 55.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 214.

Gotfryd (2) (*Gothfridus*), książę lotaryński Gotfryd Brodaty (ok. 997–1069), hrabia Verdun (1025–1069), książę Górnej (1044–1047) oraz Dolnej → Lotaryngii (1065), syn → Gozillona. Po śmierci ojca w 1044 r., Gotfryd otrzymał księstwo Górnej Lotaryngii, a jego młodszy brat Gozello II Próźniak otrzymał księstwo Dolnej Lotaryngii. Gotfryd, który miał zamiar rządzić całą Lotarynią, nie zgodził się tym podziałem i zbuntował się przeciw cesarzowi → Henrykowi III. Bunt Gotfryda jest wymieniony w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Źródłem tej wzmianki w węgierskim dziejopisarstwie były zapewne *Roczniki altajskie*, ale należy zauważyć, że *Kompozycja kronikarska* umiejscawia to wydarzenie krótko po nieudanej próbie uzyskania z powrotem tronu węgierskiego dla → Piotra Orseolo, co stało się ok. 1041 r., podczas gdy bunt Gotfryda miał miejsce trzy lata później.

Źr.: Komp., c. 74.

Gotfryd (3) (*Gottfridus*) w ujęciu kronikarzy węgierskich był margrabią austriackim, który podczas wyprawy do → Austrii w 1042 r. króla → Aby Samuela stoczył z nim walkę koło → Ptuja. W tym czasie jednak margrabią Austrii był Adalbert I Babenberg (1016–1055). Gotfryd był w rzeczywistości w latach 1040–1050 hrabią Wels-Lambachu i margrabią karyńskim (→ Karantanie, Karyntia).

Źr.: Kézai, c. 48; Komp., c. 73.

Inne Źr.: *Annales Altahenses maiores*, 1891, s. 31 (s. a. 1042).

Lit.: Lechner, 1953, s. 45; Thur. II/1, 1988, s. 289; Kéza, 1999, s. 113 i przyp. 3; CEU, 2018, s. 137 i przyp. 380.

Gotfryd (4), rycerz miśnieński i (→ Miśnia, Miśnieńcy) miał przybyć na → Węgry w czasach → Stefana III. Miał być synem hrabiego Hersfeldu i ponoć zabił w pałacu, gdzie wybiera się cesarzy we → Frankfurcie (nad Menem), landgraфа turyńskiego, a następnie zbiegł na Węgry. Tu poprowadził zwycięską wyprawę przeciwko → Bośni. Jego potomkami mieli być synowie → Keleda, → Filip (2), Władysław i Grzegorz. Dokument → Gejzy II z 1156 r. wspomina o uchodźcach Gotfrydzie i Albercie, pojawiają się oni także na dokumencie Stefana III z 1171 r. Trudno określić, o jakiej zbrodni w → Niemczech jest mowa. W 1130 r. zamordowany został Henryk, krewny landgrafów turyńskich, ale nie wspomina się o żadnym Gotfrydzie jako sprawcy. László Veszprémy zauważa, że Gotfryda i Alberta za swoich przodków uznawali członkowie rodu Fraknoi, choć imię potomka Gotfryda sugerowałby jego przynależność do rodu Gut-Keled, wywodzącego się od → Vida. Bliższa analiza zagadnienia wskazywałaby jednak, że chodzi o tradycję rodu Kórógyi, związanego ze wschodnią → Sławonią.

Źr.: Kézai, c. 92.

Lit.: Kéza, 1999, s. 173 i przyp. 2, s. 174 i przyp. 1.

Gozd → Petrov Gvozd

Gozillo, książę lotaryński właściwie Gozelo I Wielki (ok. 967–1044), książę Dolnej (1023–1044) i Górnej → Lotaryngii (1033–1044), ojciec → Gotfryda (2). Wzmianka o tym, że Gozelo był ojcem Gotfryda znajduje się w opisie buntu Gotfryda w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*; podobnie jak pozostałe wzmianki o tym wydarzeniu, informacja ta została najprawdopodobniej zaczerpnięta z *Roczników altajskich*, zapewne za pośrednictwem zaginionych *Gesta Ungarorum*. Należy jeszcze dodać, że wzmianka *Kroniki Szymona z Kézy* o nieznanym z imienia „księciu Lotaryngii”, który poradził → Henrykowi III, aby pojechał do → Besançon krótko po nieudanej próbie odzyskania tronu węgierskiego dla → Piotra Orseolo, odnosi się najprawdopodobniej do Gozelona.

Źr.: Komp., c. 74.

Lit.: Parisse, 1989, szp. 1616.

Góra Noego (*Mons Noe*) w przekazie *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* było to miejsce, gdzie → Węgrzy → Arpada mieli rozbić obozowisko i gdzie Arpad zdecydował o zasiedleniu → Panonii. → Stefan I Święty miał w tym miejscu wybudować → Székesfehérvár. Badacze Górę Noego identyfikują z miejscowością Novaj na południowy wschód od Székesfehérváru. Nazwa miejscowości jest oczywiście słowiańska (→ Słowianie). Przypuszcza się też, że kronikarze wykorzystali topos góry wyrastającej w płaskim centrum państwa, jak Říp w Czechach (→ Czechy, Czesi) czy Góra Lecha w Gnieźnie.

Źr.: Komp., c. 28.

Lit.: Stanislav, 1948, ss. 367–368; Thur. II/1, 1988, s. 157; L. Kiss, 1978/1997b, s. 245; CEU, 2018, s. 72 i przyp. 185.

Grecja, Grecy (*Graecia, Greci, Grecia*) – określenie Cesarstwa Bizantyńskiego. W naszych tekstach tak określani są cesarze bizantyńscy (*imperatores Grecorum*). Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli Grecy wspierali władcę bułgarsko-słowiańskiego → Salana w jego walce przeciwko → Węgrom, którzy ich oczywiście rozbili. Do Grecji chciał przed Węgrami uciekać Menumorout. Grecję najeżdżali też Węgrzy, a Zuard nawet osiedlił się w Grecji. Węgrzy wyznaczyli granicę z Grecją na → Bramie Bazyla i Raszce, czyli w masywie Bałkanu. *Rocznik pożoński* opisuje kontakty władców węgierskich z Bizancjum w drugiej połowie XII w., kiedy szukali w tym kraju pomocy w wewnętrznych walkach o władzę. Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska z XIV w.* wspomina o złupieniu bogactw Grecji

i Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) przez → Taksonya, ale podkreśla też (wspólnie z *Kompozycją kronikarską*) napływ greckich osadników w X w. Należeli zresztą do ludów pozostałych w → Panonii po wycofaniu się → Hunów. *Kronika ob-raskowa* podaje wiadomość, że Panonia za czasów Aleksandra Wielkiego zwana była Górną Grecją. Jest to fałszywa tradycja wynikała może z wiedzy, że Panonia miała zostać zdobytą przez Aleksandra, co zapisał Quilichinus de Spoleto w swojej wersji *Historii Aleksandra Wielkiego*, powstałej ok. 1230 r. i obcej węgierskiej tradycji historycznej (CEU, 2018, ss. 8–9 i przyp. 24). Grecy mieli wywodzić się od Jawana, syna Jafeta i dlatego po hebrajsku Grecy zwani są Iawan. Wiadomość ta ma odbicie w rzeczywistości i pokazuje, że Márk Kálti albo jego źródło znali hebrajski – do dziś po hebrajsku Grecy to Iawanim (יַוָּאִי), zaś Grecja to Iawan (יוֹוִי) (dziękujemy za konsultacje p. prof. dr hab. Jolancie Sujekkiej i p. mgr Marii Piekarskiej). Także w *Kronice Szymona z Kézy* oraz *Kompozycji kronikarskiej* wspomniane jest osiedlenie się Węgrów (ale tu pod wodzą → Csaby) w Grecji. Grecja to również kraj, z którego → Stefan I Święty sprowadził mistrzów do budowy bazyliki kanonickiej w Starej Budzie (→ Óbuda). W trakcie oblężenia → Belgradu przez → Salomona (1) i → Gejzę I Grecy i Bułgarzy używali ognia greckiego, miotając zapaloną siarkę na statki węgierskie płynące po → Dunaju. Grecy poddali się Gejzie, z którym cesarz chciał zawrzeć pokój, co stało się przyczyną rozdzwieku w obozie węgierskim. Po strąceniu z tronu król Salomon zawarł sojusz z → Kumanami i z nimi najeżdżał Grecję. Wspomina się też o interwencji → Stefana II w obronie cesarzowej konstantynopolitańskiej → Piroski Ireny, w której Węgrzy ponieśli klęskę. Do Grecji uszedł też oślepiiony → Álmos (2).

Lecz mianem greckiego określano też chrześcijaństwo wschodnie, jak w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) albo w *Kronice węgiersko-polskiej*, w której biskup grecki ujrzał duszę św. Stefana unoszoną do nieba. W *Legendzie św. → Gerarda* wręcz pisze się o rycie greckim czy mnichach greckich. Do greki odwoływali się hagiografowie św. Stefana wyjaśniający etymologię swego bohatera, po grecku napisany został również dokument Stefana I Świętego dla klasztoru w Veszprémvölgy.

Wzmianki o Węgrach występują w źródłach bizantyńskich w kontekście lat trzydziestych IX w., co jest argumentem za ich wyjściem z Wielkich Węgier w tym czasie i pojawieniem się w orbicie zainteresowania intelektualistów bizantyńskich. Nie znali ich jeszcze patriarcha Nikefor oraz Theofanes Homologites, natomiast wspomnieli o nich Symeon Logothetes (według Gyuli Moravcsika Pseudo-Symeon) w kontekście ich sojuszu z Bułgarami naddunajskimi przeciwko Macedończykom chcącym wrócić do domu. W IX w. „Turcy” sprzymierzają się najczęściej z Bułgarią przeciwko Bizancjum, Bizantyńczycy wspomagali również → Chazarów przeciwko Węgom. W 895 r. doszło do odwrócenia sojuszy i przymierza bizantyńsko-węgierskiego przeciwko Bułgarom, którzy z kolei zain-

spirowali → Pieczyngów do uderzenia na Węgrów. W X w. Węgrów znajdujemy w oddziałach bizantyńskich, ale dochodziło przeważnie do węgierskich najazdów łupieżczych, podobnie jak na → Europę Zachodnią. Związane z nimi są podania o walce → Botonda z olbrzymim Grekiem czy o uderzeniu przez niego mieczem o bramę → Konstantynopola. W połowie X w. książęta węgierscy zaczęli przyjmować chrzest z Bizancjum oraz tytuł patrycjusza. Na ziemiach wschodnich → Węgier zaczęto budować organizację kościelną (biskupstwo misyjne, klasztory). Monasterium przetrwały do przełomu XII i XIII w.

Stefan I Święty utrzymywał ścisłe kontakty z Bizancjum, wspierając je w walce z Bułgarami. Ufundował też kościół w Konstantynopolu (*Legenda Hartwika*). Po likwidacji Bułgarii ustaliła się do końca XII w. granica węgiersko-bizantyńska, która zgodnie z ówczesnymi zwyczajami była areną starć granicznych, np. w latach 1071–1072, kiedy Węgrzy zdobyli Belgrad. Cesarz Michał VII Dukas uznał władzę Gejzy I, który obalił swego kuzyna Salomona, i przesłał mu koronę, stanowiącą główną część tzw. Korony św. Stefana. Ekspansja Węgier w kierunku → Dalmacji naruszyła interesy Bizancjum. W tym kraju ostatecznie schronił się osłepiony przez → Kolomana Uczonego → Álmos (2). Bizancjum wspierało w połowie XII w. pretendenta do tronu węgierskiego, m.in. → Borysa Kolomanowicza oraz → Władysława II i → Stefana IV. Jednocześnie cesarz Manuel Komnen wyznaczył młodszego brata → Stefana III, → Béle III, swoim następcą i nadał mu tytuł despoty. Idea ta upadła wraz z narodzinami syna Manuela, ale Béla III po śmierci brata w 1172 r. objął tron jako stronnik Bizancjum, co nie przeszkodziło mu restytuować od Cesarstwa terenów → Sławonii, Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), Dalmacji i Sremu (→ Sirmium) zajętych przez Manuela w 1165 r. Związki bizantyńsko-węgierskie silne były również w dziedzinie kultury, a także gospodarki (handel, bizantyńskie monety na Węgrzech). Odzyskanie niepodległości przez Bułgarię pod koniec XII w. oraz zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców osłabiło kontakty bizantyńsko-węgierskie.

Źr.: An., Prohemium, c. 12, 14, 28, 38–39, 41, 44–45, 57; An. Pos. s. a. 1068, 1172, 1185, 1186, 1187; Kézai, c. 21, 23, 25, 42, 94; Komp., c. 3 (Chron. pictum), c. 21, 23, 53, 62, 67, 104–105, 108, 110–111, 134, 156–157; Relatio; Leg. mai. S. Steph., c. 5; Hartwik, c. 5; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 11; KWgP, red. krótsza, c. 3, 11; Leg. mai. S. Ger., c. 8–9.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, nr X, ss. 69–71.

Lit.: Guillaou, 1982, szp. 1227–1266; Makk & Szádeczky-Kardoss, 1994, ss. 111–113; Makk, 1994e, ss. 113–114; 1994f, s. 113; Kristó, 1996, s. 86.

Grecki Bród (*Portus Grecorum*) → Alpár

Gruzini (*Ioriani*, *Iuriani*) pojawiają się w naszych ekscerptach wyłącznie w kontekście geograficznego wyznaczenia granicy Scytii (→ Scytia, Scytowie) i nie odgrywają samodzielnej roli w narracji.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 64.

Grzegorz (*Gregorius*), patriarcha → Akwilei miał według Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* obok księcia → Meranii → Gotfryda (1) oraz „księcia → Eberharda” stawić pod Lublaną (→ Laibach) czoła → Węgrom, którzy właśnie zajęli Kotlinę Karpacką. W *Kompozji kronikarskiej* patriarcha ten nosi imię „Gregorius”, tj. Grzegorz (*Gregoris Aquilegie patriarcha*); jak podkreślają jednak wydawcy tego dzieła w SRH, jedyny patriarcha Akwilei o tym imieniu panował tam dopiero w drugiej połowie wieku XIII. Należy jednak zauważyć, że w końcu wieku IX jeden z patriarchów Grado nosił imię Gregorius.

Źr.: Komp., c. 55.

Lit.: Gams, 1957, ss. 772–775, 791–792; Thur. II/1, 1988, ss. 214–215.

Grzegorz syn → Keleda → **Filip (2)**, syn Keleda

Grzegorz IX, czyli Ugolino di Conti di Segni był papieżem, zasiadającym na tronie papieskim w latach 1227–1241. Urodził się w Anagni leżącej we włoskiej prowincji Lacjum między rokiem 1145 a 1170. Pochodził z potężnego rodu Segni (którego gniazdo rodowe znajdowało się ok. 15 km od Anagni) i był kuzynem papieża Inocentego III (1198–1216). Po ukończeniu studiów w → Paryżu i Bolonii papież Inocenty III mianował go w 1198 r. kardynałem-diakonem bazyliki św. Eustachego w → Rzymie. W 1206 r. został kardynałem-biskupem Ostii i Veletri. W latach 1207–1209 był legatem papieskim we Francji (→ Francja, Francuzi) i w → Niemczech, w latach 1217–1219 i w roku 1221 był legatem w północnych Włoszech. Na początku lat dwudziestych XIII w. został także dziekanem Kolegium Kardynalskiego oraz protektorem zakonu franciszkańskiego. Po śmierci Honoriusza III w dniu 19 marca 1227 r. został wybrany na papieża. W tym samym roku jako papież Grzegorz IX ekskomunikował cesarza Fryderyka II, który nie chciał udać się na krucjatę. Jednak po powrocie cesarza z szóstej krucjaty (1228–1229) stosunki pomiędzy nimi uległy poprawie: Fryderyk pomógł Grzegorzowi w jego konflikcie z ludem rzymskim, podczas gdy papież ekskomunikował w 1234 r. zbuntowanego syna Fryderyka II Henryka, pomógł też dyplomatycznie cesarzowi w jego sporze z miastami → Lombardii. W 1238 r. doszło jednak znowu do konfliktu po podboju przez Fryderyka II Sardynii, będącej wówczas lennem papieskim. Grzegorz IX powtórnie ekskomunikował Fryderyka II w 1239 r. oraz zwołał przeciwko niemu sobór w 1241 r. Jednak 22 sierpnia 1241 r. podczas obłężenia Rzymu przez Fryderyka II Grzegorz IX zmarł.

W czasie swojego pontyfikatu Grzegorz IX mocno wspierał zakon dominikanów oraz zakon franciszkanów: w 1228 r. kanonizował św. Franciszka z Asy-

żu, a w 1234 r. św. Dominika. Był też zwolennikiem ruchu krucjatowego, a także wspierał zakon krzyżacki. Grzegorz IX starał się również walczyć przeciwko heretykom, zwłaszcza przeciw południowofrancuskim katarom, i utworzył inkwizycję papieską. Dla historii Polski ważna jest jego bulla z 7 stycznia 1235 r., w której powołuje komisję do rozwiązania sporu między biskupstwem krakowskim (→ Kraków) a arcybiskupstwem w → Ostrzyhomiu o dochody z kościoła Najświętszej Maryi Panny, powszechnie identyfikowanego z kościołem w Podolińcu na → Spiszu. Jak wiadomo, spór mimo rozstrzygnięć korzystnych dla Polski (→ Polacy, Polska) zakończył się na początku XIV w. objęciem Podolińca i okolic regularną administracją węgierską.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Grzegorz IX pojawia się tylko w tytule *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)): tytuł większości rękopisów tego dzieła zawiera bowiem zwrot *tempore domini Gregorii pape noni* (za czasów pana Grzegorza IX, papieża). Owa informacja pozwala ustalić powstanie tego dzieła na czas przed 1241 r., podczas gdy wzmianki o początku podróży w czasie panowania króla → Béli IV, koronowanego we wrześniu 1235 r. pokazują, że *terminus post quem* stanowi rok 1236: należy podkreślić, że brat Julian miał wrócić na → Węgry dwa dni przed Bożym Narodzeniem tego roku. Dodać jeszcze należy, że większość badaczy opowiada się za napisaniem *Relacji* z drugiej podróży brata Juliana na Wschód w 1237 r.

Źr.: *Relacja*.

Lit.: SRH, 1938, T. 2, s. 533; Dilcher, 1985, ss. 152–155; Bautz, 1990, kol. 317–320; Capitani, 2002, ss. 146–160; Grzesik, 2006, ss. 150–158.

Gunter, św. (*Guntherus*) urodził się najprawdopodobniej ok. 955 r. Przypuszcza się, że był członkiem rodu Schwarzburg w Turynгии (→ Turyngia, Turyngowie). Według niektórych źródeł miał być krewnym → Gizeli, żony → Stefana I Świętego, chociaż wydaje się to mało prawdopodobne. Do 1005 r. Gunter był hrabią, zapewne w Käfernburgu (na terenie dzisiejszej miejscowości Arnstadt) oraz wójttem opactwa w Hersfeldzie (dzisiaj Bad Hersfeld). Jednak po spotkaniu z nowym opatem Hersfeldu Godehardem zdecydował się wstąpić do zakonu benedyktynów; przekazał swój majątek klasztorom w Hersfeldzie oraz w Göllingen i wyruszył na pielgrzymkę do → Rzymu. Po powrocie w 1006 r. wstąpił do klasztoru w Niederalteich, jednak po pewnym czasie udał się do Lasu Bawarskiego, aby założyć tam erem: po kilku latach wraz z kilkoma uczniami założył klasztor w Rinchnach, ok. 25 km na północny wschód od Niederaltaich oraz ok. 20 km na południowy zachód od obecnej granicy niemiecko-czeskiej. Gunter został opatem tego klasztoru. W 1040 r. udał się do Czeskiego Lasu, gdzie założył erem w pobliżu Dobrej Wody (cz. Dobrá Voda, niem. Gutwasser), na terenie dzisiejszej miejscowości

Hartmanice (niem. Hartmanitz), ok. 35 km na północny wschód od Rinchnach oraz ok. 15 km na północny wschód od obecnej granicy niemiecko-czeskiej. Według hagiograficznych źródeł miał utrzymywać dobre kontakty z władcami Polski (→ Polacy, Polska), Czech (→ Czechy, Czesi) i → Węgier. Po śmierci w dniu 9 października 1045 r. Gunter został pochowany w opactwie benedyktyńskim w Brzewnowie na zlecenie czeskiego księcia → Brzetysława I. Święto Guntera jest obchodzone w Kościele 9 października.

W naszych ekscerptach św. Gunter pojawia się tylko w opowieści o założeniu klasztoru w → Bakonybél zawartej w *Legendzie większej św. Stefana* oraz w ściśle zależnej od niej *Legendzie św. Stefana* pióra biskupa Hartwika. Passus ten zaczyna się od informacji, że św. Gunter często podróżował z Czech, aby przebywać u króla Stefana I Świętego, jednak podczas pobytu u niego Gunter tak wiele rzeczy rozdawał ubogim, że za każdym razem opróżniał skarbiec królewski. Kolejne zdanie tego fragmentu informuje, że król Stefan miał założyć klasztor w Bakonybél w porozumieniu ze św. Gunterem.

Źr.: Leg. mai. s. Steph., c. 12.

Lit.: Fink, 1966, ss. 324–325; G. Lang, 1941, ss. 1–88; Struve, 1989a, szp. 1793–1794; Royt, 1993.

Gyalu (*Geleou, Gelou, Gelu*) miał być władcą księstwa wołosko-słowiańskiego (→ Wołosi), zlokalizowanego w okolicach Bramy Meseskiej (→ Meszes). Był bohaterem osobnego opowiadania anonimowego notariusza króla Béli o zajęciu przez → Węgrów → Siedmiogrodu, obejmującego rozdziały 24–27. Zdecydowana większość badaczy przyjmuje, że jest to postać wymyślona, której imię urobiono od pobliskiej miejscowości Gyalu, rum. Gilău. Nad miastem góruje wzgórze Cetate/Várhegy, którego nazwa wskazuje na istnienie niegdyś grodu. Również obecność państwa Wołochów i → Słowian w czasach przybycia tam Węgrów wydaje się wątpliwa. Nie ulega jednak wątpliwości, że uwzględnienie przez autora z początku XIII w. obecności Wołochów w zachodnim Siedmiogrodzie wskazuje, że w tym czasie była ona już utrwalona w świadomości społecznej, czyli ich osadnictwo ma starszą metrykę, niż to się przyjmuje w nauce węgierskiej.

Źr.: An., c. 24–27.

Lit.: An. čs., 1988, ss. 243–344 i przyp. do s. 207; L. Kiss, 1978/1997a, s. 539 (s. v. Gyalui-havasok); An. słc., 2000, s. 131 i przyp. 78; An. pol., 2006, s. 99 i przyp. 166; Grzesik, 2021b, ss. 96–97, 108.

Gyepű → Przesieka

Gyöngyöspata → Pata

Győr (*Geur, Gewr, Gyur, Ghewr*, forma przymiotnikowa *Jauarensis, Jeurien-sis*) to miasta w zachodnich → Węgrzech leżące nad rozlewiskami → Dunaju

(Dunajem Mosońskim) po prawej, południowej stronie rzeki, u ujścia do niej → Ráby oraz niedaleko ujścia → Rábcy. Dzięki swemu położeniu na skrzyżowaniu szlaków handlowych wzdłuż Dunaju oraz w głąb → Panonii okolice Győru były gęsto zasiedlone od czasów starożytności. Odkryto tu m.in. cmentarzyska celtyckie. W czasach rzymskich istniało tu *castrum Arrabona* broniące limesu naddunajskiego. Z czasów awarskich zachowały się rozległe cmentarzyska, w młodszej fazie odkryto pochówki słowiańskie. O osadnictwie → Słowian świadczy toponomastyka okolic Győru. → Węgrzy pojawili się na przełomie IX i X w. Győr od XI w. był siedzibą → komitatu i biskupstwa. Biskupem rabskim był m.in. Hartwik, autor kanonicznej *Legendy św. Stefana*, której fragmenty również weszły do naszej antologii. W naszym wydawnictwie Győr pojawia się w ekscerpce dotyczącej zawarcia 20 stycznia 1064 r. porozumienia między skłóconymi kuzynami, → Salomonem (1) i → Gejzą I. Być może o Győrze myślał też Jan z Goricy albo Baltazar Adam Krčelić, który w urywkach z *Kroniki Jana z Goricy* podał, że granice ziemi → Władysława I Świętego sięgały do → Cisy i Arabony. Ponieważ granicę wyznacza rzeka Cisa, bardziej prawdopodobne jest, że nazwą tą określono rzekę Rábę, ale możliwe jest też, że myślano o Győrze na zasadzie *pars pro toto*. Nazwa pochodzi zapewne od pierwszego → żupana i pierwotnie brzmiała **Jeur*, **Geur*, jak w zapisach łacińskich, które potem zmieniło się w miękkie *d'* zapisywane w alfabecie węgierskim jako *gy*. Jest przypuszczalnie pochodzenia turkijskiego, ale nie ma powszechnej zgody, co ten wyraz oznaczał. Może podstawą było słowo *gyűr* 'wzniesienie', 'wzgórze', 'gród w kształcie pierścienia' (*gyűrű*) albo też *joyur* 'przeprawa' (przez Rábę). Nazwa niemiecka Raab pochodzi od rzeki Ráby. Dawniej w języku polskim używano formy niemieckiej albo też łacińskiej (Rab, Jauryn, stąd przymiotnik: rabski, jauryński), obecnie raczej stosuje się nazwę węgierską i jej derywaty.

Źr.: Może Jan z Goricy (jako Arabona; wg M. Švaba to Rába); Komp., c. 97.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 489–600; Thur. II/1, 1988, ss. 247–248; Wędzki, 1991, ss. 191–192; Tomka, 1994, ss. 243–244; Szováč, Engel, & Koszta, 1994, s. 244; Györfly, 1994, szp. 379; CEU, 2018, s. 188 i przyp. 497.

Györk (*Gurk*) był rycerzem → Gejzy II, który powiadomił go, że w obozie francuskich krzyżowców, przemierzających w 1147 r. pod wodzą króla → Ludwika VII → Węgry w drodze do Ziemi Świętej, ukrywa się → Borys Kolomanowicz. Györk nie pojawia się więcej w źródłach, natomiast zwraca się uwagę, że imię to dość często występuje w dokumentach węgierskich, było zatem popularne, stając wariant imienia György 'Jerzy'.

Źr.: Komp., c. 166

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 466–467.

Gyula (1) (*Gyula, Iula*) u Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* miał być wodzem z czasów zajęcia ojczyzny, wprowadzającym → Węgrów do → Siedmiogrodu, przodkiem → Gyuli (2), ojca → Sarolt oraz → Gyuli młodszego. W późniejszych kronikach ojcem Gyuli miał być Władysław, co jest oczywiście anachronizmem. Samo słowo pierwotnie oznaczało wysoką godność pełnioną przez jej posiadacza. W systemie dualistycznej władzy, przejętej od → Chazarów, oznaczał on władcę wojskowego, który organizował wyprawy wojenne i obronę związku plemiennego, był więc *de facto* władcą wykonawczym, w przeciwieństwie do kende/→ kündü jako władcy sakralnego, miał zresztą jako jedyny przywilej stałego kontaktu z kündü, a nawet zabicia go, jeśli związek ponosił klęski wskazujące, że od władcy sakralnego odwróciła się przychylność zaświatów. Był zatem odpowiednikiem chazarskiego bega. Trwa dyskusja, kto pełnił tę funkcję w czasie przybycia Węgrów do Kotliny Karpackiej. Część badaczy wskazywała na → Álmosa (1), a następnie → Arpada, lecz chyba bardziej przekonuje pogląd, że (wbrew świadectwom źródłowym) był nim → Kurszán. Po jego śmierci główną władzę przejęli władcy sakralni, zaś godność gyuli odziedziczona została przez ród osiadły w Siedmiogrodzie. Jeszcze Konstantyn Porfirogeneta (DAI, c. 40) odnotowywał, że był to tytuł, nie imię, ale jakiś czas później nazwa tej funkcji stała się imieniem męskim, do dziś bardzo na → Węgrzech popularnym.

Źr.: Kézai, c. 29; Komp., c. 30.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, ss. 48–49.

Lit.: Györffy, 1989b, szp. 1811–1812; S. L. Tóth, 1994b, s. 245; Kristó, 1996, ss. 159–173; An. pol., 2006, s. 47 i przyp. 53.

Gyula (2) (*Geula, Gyula, Gyyla*) u anonimowego notariusza króla Béli był wnukiem → Téténya, synem → Horki i bratem → Zombora, wraz z nim przodkiem rodu → Maglód. Już z rozdziału dwudziestego siódmego dzieła dowiadujemy się jednak, że był ojcem dwóch córek: → Karold i → Sarolt. Kronikarz wyraźnie lokalizuje ten ród w → Siedmiogrodzie, choć wcześniej wskazywał na ród mający swe posiadłości w zachodniej części Królestwa. Podkreśla się zatem, że Anonim pomieszał genealogię rodu Maglód, utożsamionego z rodem Gyula-Zombor, z rodem Zsombor, wywodzącym swe pochodzenie od dynastii gyulów siedmiogrodzich. Miał być potomkiem → Gyuli (1) oraz ojcem Sarolt oraz → Gyuli młodszego. Z dzieła Jana Skylitzesa wiemy, że został ochrzczony w → Konstantynopolu, otrzymał tytuł patrycjusza i sprowadził biskupa misyjnego Hierotheosa. Nasuwa się też hipotetyczne przypuszczenie, że być może imię jego brata w rzeczywistości było jego imieniem, a słowo *gyula* oznaczałoby wyłącznie piastowaną przez niego godność.

Źr.: An., c. 6, 20, 27; Komp., c. 30, 63.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, s. 85.

Lit.: Györfly, 1989c, szp. 1812; An. niem., 1991, ss. 146–147 i przyp. 65; Györfly, 1948b/1993, ss. 113–115; S. L. Tóth, Gyula 1. i 2., 1994b, s. 245; An. pol., 2006, s. 47 i przyp. 53.

Gyula (3) młodszy (*Geula*, *Gyla minor*, *Iula*) według anonimowego notariusza króla Béli miał być synem → Zombora, ojcem → Bolyi i → Bonyhy. Inaczej wygląda jego genealogia w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, w której jest potomkiem → Gyuli (1) i synem również → Gyuli (2), trzecim z kolei reprezentantem rodu gyulów siedmiogrodzkich, wujem → Stefana I Świętego, bratem jego matki → Sarolt. Wiemy o nim, że podniósł bunt przeciwko Stefanowi, został przez niego uwięziony i pozbawiony ziem w → Siedmiogrodzie, gdyż miał sprzeciwiać się chrześcijaństwu. Dzięki temu Stefan mógł przyłączyć Siedmiogród do swojego władztwa. Co ciekawe, konflikt ten głośny był również w → Niemczech, odnotował go *Rocznik hildesheimski* pod rokiem 1003 oraz Thietmar z Merseburga. Kronikarz ten wiedział, że Stefan miał wuja imieniem Prokuj, którego uwięził, a następnie wypędził. Schronienia Prokujowi udzielił Bolesław Chrobry, osadzając go w jednym z grodów na pograniczu polsko-węgierskim, a Stefan pozwolił dołączyć do wygnańca jego żonę. Kwestia ta wywołała w polskiej historiografii dyskusję nad postacią Prokuj. Oswald Balzer uznawał, że był to przedstawiciel Piastów, może brat → Mieszka I. Zdecydowanie odrzucił to Stanisław Zakrzewski, który słusznie przyjął, że Prokuj jest Gyulą młodszym, wujem Stefana znanym ze źródeł węgierskich. Wydaje się też, że słuszne i jedyne do przyjęcia jest też przypuszczenie badacza, że określenie gyula było wciąż tytułem, a Prokuj było jego imieniem własnym (podobnie sądził György Györfly). Imię jest być może pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), choć nie ma odpowiednika ani w onomastyce słowiańskiej, ani węgierskiej. Nie dziwiłoby to, zważywszy na fakt, że siostra Gyuli młodszego – Prokuj, określana byłaby również po słowiańsku Belekne-ginią ‘piękną panią’ i że w Siedmiogrodzie zamieszkiwała jeszcze wtedy ludność słowiańska. Zdaniem György Györflyego Gyula młodszy przebywając na → Węgrzech, cieszył się ograniczonym zaufaniem siostrzeńca i uczestniczył w tłumieniu buntu → Ajtonya. Preferowanie przez Stefana → Csanáda oraz kłamstwo, jakiego miał się dopuścić Gyula, że to on osobiście zabił Ajtonya, o czym czytamy w *Legendzie św. → Gerarda*, miały być bezpośrednią przyczyną jego ucieczki do Polski (→ Polacy, Polska). Balamutna jest informacja anonimowego notariusza w rozdziale dwudziestym czwartym, jakoby Gyula młodszy był poganinem. Dyskutowano też nad grodem, w którym Prokuj był osadzony. Wskazywano np. na → Trenczyn (np. Gyula Pauler, Józef Widajewicz), na gród Čingov na → Spiżu albo na → Salis (Martin Homza), względnie na → Pożoń (Pavol Hudáček).

Źr.: An., c. 24, 27; Kézai, c. 43; Komp., c. 30, 65–66; Leg. s. Gerh., c. 8.

Inne źr.: *Kronika Thietmara*, 1953, Lib. VIII 4, s. 584; *Annales Hildesheimenses*, 1878, s. 29 (s. a. 1003).

Lit.: Balzer, 1895, ss. 25–28; 2005, ss. 57–62; Gy. Pauler, 1899, T. 1, ss. 69, 410; S. Zakrzewski, 1925/2000, ss. 235–237; Widajewicz, 1938, s. 53; Györfy, 1948b/1993, ss. 113–115; Labuda, 1970a, ss. 359–360; K. Jasiński, 1992/2004, ss. 71–72; Strzelczyk, 1999, ss. 26–27; Györfy, 1977/2000, s. 163; 2003, ss. 202–217; Homza & Sroka, 2009, s. 134; Hudáček, 2019, ss. 76–84.

Gyula (4) (*Iula, Julia*) był komesem rannym podczas ruskiej wyprawy → Kolomana Uczzonego w 1099 r., który później zmarł w wyniku doznanych ran. Był to człowiek dojrzały w latach, gdyż jako → palatyn wspomniany został już w 1075 r., a zatem był palatynem u → Gejzy I oraz jego brata, → Władysława I Świętego.

Źr.: Komp., c. 145.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 416; Zsoldos, 2011, s. 15; CEU, 2018, s. 271 i przyp. 711.

Gyulaféhervár → Białogród Siedmiogrodzki

Gyümölcsény (*silva Gemelsen*), niezidentyfikowany las nad → Cisą, w okolicach Tiszaalpár (→ Alpár) i → Csongrádu. Nazwa oznacza: ‘owocowy las’.

Źr.: An., c. 40.

Lit.: An. pol., 2006, s. 131 i przyp. 243.

Halicz (*Galicia, Ciuitas Galicz, Galis, terra Galicie*) w znaczeniu miasta oraz ziemi pojawia się u anonimowego notariusza króla Béli w kontekście przemarszu → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Jest to oczywisty anachronizm, gdyż sam Halicz został po raz pierwszy w źródłach wspomniany dopiero w 1140 r. Leżał on w centrum kształtującego się od końca XI w. księstwa południowo-zachodnio-ruskiego, obejmującego początkowo ziemię przemyską i trembowelską. W pierwszej połowie XII w. wzrosła rola Dźwinogrodu i pojawił się Halicz jako stolica nowego księstwa. Jego władcami byli potomkowie Rościsława Władymirowicza, wnuka Jarosława Mądrego. Linia wymarła na Włodzimierzu, synu Jarosława Ośmiomyśła. W 1188 r., rok po śmierci Jarosława, Włodzimierz został wygnany przez księcia wołyńskiego (→ Włodzimierz Wołyński) Romana Mścisławicza. Udał się wtedy na → Węgry, prosząc o pomoc → Bêlę III. Król uwięził uciekiniera, a po wygnaniu Romana osadził na tronie halickim swego syna, przyszłego króla → Andrzeja II. Włodzimierz po ucieczce z niewoli udał się do cesarza Fryderyka Barbarossy, który nakazał polskiemu pryncypsovi Kazimierzowi Sprawiedliwemu udzielenie mu pomocy. Wystąpienie Polaków (→ Polacy, Polska) przeciwko Węgrom naraziło Kazimierza na zarzut opozycji o zerwanie sojuszu obu krajów. Po śmierci Włodzimierza w 1199 r. Roman Mścisławicz objął ponownie tron halicki, jednocząc księstwo halickie z księstwem wołyńskim i tworząc Ruś halicko-włodzimierską (→ Ruś, Rusini), jedno z najpotężniejszych państw ruskich w XIII w., biorące ak-

tywny udział w polityce środkowoeuropejskiej. Po śmierci Romana w bitwie pod Zawichostem, w której poparł księcia wielkopolskiego Mieszka III Starego przeciwko swym dotychczasowym sojusznikom Leszkowi Białemu i Konradowi (Mazowieckiemu) w 1205 r. doszło do kilkudziesięcioletnich walk o władzę z udziałem konkurujących linii Rurykowiczów (synami Romana, Danielem i Wasylem oraz czernihowskimi Olgowiczami), do których czynnie wchodziły Węgry dążące do obsadzenia tronu halickiego przedstawicielami rodu Arpadów (→ Arpad). Na króla halickiego koronowany został Koloman, średni syn Andrzeja II. Po wygnaniu Kolomana przez księcia nowogrodzkiego Mściśława Mściśławowicza Udałego, teścia Daniela, tron halicki zajął Mściśław (→ Mściśław (2)). Zawarł on sojusz z Węgrami, wydając swą córkę za syna Andrzeja II, również noszącego imię Andrzej i dał zięciowi ziemię przemyską. W 1226 r. Andrzej podniósł bunt i z pomocą węgierską zmusił Mściśława do opuszczenia Halicza, zajmując go do swej śmierci w 1234 r. Zmarł oblężony przez Daniela, który pogodził się z Węgrami i w 1235 r. jako sojusznik brał udział w koronacji → Béli IV, prowadząc za uzdę królewskiego konia. Fakty te wyjaśniają, dlaczego Halicz pojawił się zarówno w kronice anonimowego notariusza, jak i w *Kronice węgiersko-polskiej*. W tej ostatniej małżeństwo królewicza węgierskiego z córką Mściśława przeniesione zostało w czasy → Władysława I Świętego, czyli ponad pół wieku przed pierwszą wzmianką o Haliczu.

Źr.: An., c. 9, 11–12; KWgP, red. dłuższa, c. 7, 13.

Lit.: Wędzki, 1966b, s. 184; Poppe, 1977, ss. 529–531; 1989, szp. 1874–1875; Grzesik, 1995, ss. 23–35; Kotliar, 1998; An. pol., 2006, ss. 63–64 i przyp. 87; Voloshchuk, 2014.

Hangony (*Hongun, Hongvn*) to prawy dopływ rzeki → Sajó. Jej doliną wiodła droga z nógródzkiego (→ Nógrád) → Pásztó do → Gerneru, którą rzekomo mieli mieli przebyć → Szovárd, → Kadocsa i → Hülek. Mieli przeprowadzić się przez nią blisko jej ujścia, czyli pewnie w okolicy dzisiejszych miejscowości Ózd i Sajónémeti. Nazwa zapewne pochodzi od węgierskiego rzeczownika *hang* ‘dźwięk’, byłby to zatem dźwięczny potok (*Hangony patak*).

Źr.: An., c. 33.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, s. 459; Varsik, 1990, ss. 108–109; L. Kiss, 1978/1997a, s. 565; An. pol., 2006, s. 115 i przyp. 208.

Haram (*Castrum Horom*) to gród położony na lewym brzegu → Dunaju na cyplu między ujściem rzeki → Karas (Caraş, Karaš) oraz Nery (Nyárád, niebędącej identycznej z potokiem → Nyárád), dzisiejsza Stara Palanka, część Banatskiej Palanki w Serbii (→ Serbia, Serbowie) na granicy z Rumunią. Późnorzymska twierdza (*quadriburgium Lederata*) po upadku Imperium zajmowana przez → Hunów, Gepidów i Awarów. Anonimowy notariusz króla Béli wiąże ją z wyprawą → Węgrów przeciwko → Gaładowi. W rzeczywistości znaczenia nabrała później, w cza-

sie walk węgiersko-bizantyńskich (→ Grecja, Grecy). Przypuszczalnie Haram był pierwszą siedzibą → komitatu Krassó. W źródłach bizantyńskich wymieniana jako *Χράμουν*. Nazwa jest pochodzenia południowosłowiańskiego (→ Słowianie) i pochodzi od słowa *hram*, pol. *chram* ‘świątynia’.

Źr.: An., c. 44; Komp., c. 156.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 487–489; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 219; An. niem., 1991, s. 171 i przyp. 251; Bóna & Kristó, 1994, s. 254; Madgearu, 1996, s. 7; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 567–568 (s. v. Harampatak); An. słc., 2000, s. 138 i przyp. 153; An. pol., 2006, s. 144 i przyp. 270.

Havaserdó → Karpaty

Hejő (*Heuyou*) to rzeka wypływająca z południowo-wschodnich stoków Gór Bukowych i zasilana ciepłymi wodami wypływającymi z jaskini (dziś to tzw. Kąpielisko Jaskiniowe, Barlangfürdő w dzielnicy → Miskolca, → Tapolcy). Rzeka płynie na południowy wschód i rozdziela się na ramiona, z których jedno uchodzi do → Sajó, drugie bezpośrednio do → Cisy. Nazwa jest pochodzenia ugrofińskiego i jest złożeniem członów *hő*, *hév* ‘ciepły/a’ oraz *jó* ‘rzeka’. Przekaz Anonima oraz onomastyka wskazują, że jest to tłumaczenie pierwotnej nazwy słowiańskiej (→ Słowianie) **Teplica*, *Toplica*, por. polskie słowo ‘cieplica’. Węgierska nazwa oznaczała w jego czasach wyłącznie dolny bieg rzeki, górna określana była jako Tapolca.

Źr.: An., c. 31.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 736; L. Kiss, 1978/1997a, s. 582; An. słc., 2000, s. 132 i przyp. 91; An. pol., 2006, s. 108 i przyp. 184.

Helena (*Lijepa*) była córką → Béli I i siostrą → Gejzy I i → Władysława I Świętego, żoną → bana, a potem króla chorwackiego (→ Chorwaci, Chorwacja) → Zvonimira. Po jego bezpotomnej śmierci wezwała na pomoc Władysława I Świętego, co doprowadziło do włączenia zachodniej części → Sławonii do → Węgier.

Źr.: Komp., c. 132 (bez wymienienia imienia).

Lit.: → Zvonimir.

Henryk (1) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do → Marosváru, gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanádskiej (→ Csanád). *Legenda* podaje jeszcze, że Henryk miał pochodzić z → Pannonhalmy i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na temat mnicha Henryka.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Henryk (2), zastępca scholastyka w → Székesfehérvárze według *Legendy większej św. Gerarda* miał pochodzić z → Niemiec. Po rozmowie z mnichem → Maurusem (2) został wysłany przez św. → Gerarda do Szekésfehérváru, aby znaleźć w tamtejszych szkołach chętnego do pełnienia funkcji nauczyciela w → Csanádzie. Henryk miał zabrać swoje księgi i podróżować z Maurusem do Csanádu, gdzie miał nauczać chłopców czytania. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na temat mnicha Henryka.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 11.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 118.

Henryk (3), rzekomy książę niemiecki (*Henricus*) występuje w *Kronice węgiersko-polskiej* jako rzekomy brat równie rzekomej drugiej żony (i wdowy) po → Stefanie I Świętym. Imię wzięte zostało od imion królów i cesarzy niemieckich z dynastii salickiej, natomiast wybitnie negatywna charakterystyka jego rządów odpowiada obrazowi → Piotra Orseolo. Por. też → Henryk III, cesarz.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 10, 12–13.

Lit. zob. → Piotr Orseolo.

Henryk III (*Henricus*, *Herricus*) to król → Niemiec, → Burgundii i Włoch od 1039 r., cesarz rzymski od 1046 r. aż do śmierci w 1056 r. Henryk był synem cesarza → Konrada II salickiego i Gizeli szwabskiej (→ Szwabi, Szwabia); urodził się w 1017 r. Już za życia ojca był koronowany na króla Niemiec oraz Burgundii, władzę objął natomiast dopiero po śmierci ojca w 1039 r. Jego panowanie jest nacechowane istnieniem wielu konfliktów, zwłaszcza ze wschodnimi sąsiadami Rzeszy. Na początku lat czterdziestych XI w. walczył przeciwko czeskiemu księciu → Brzetysławowi I (→ Czechy, Czesi), potem interweniował na → Węgrzech na rzecz wypędzonego króla → Piotra Orseolo oraz przeciw → Abie Samuelowi: wojna z Abą Samuelem zakończyła się śmiercią tegoż władcy w bitwie pod → Ménfő. Po powtórnym wypędzeniu Piotra Orseolo z Węgier w 1046 r. Henryk nie był w stanie od razu interweniować, ponieważ zajmował go kryzys papieństwa oraz sytuacja w południowych Włoszech, jak również tłumienie powstania lotaryńskiego (→ Lotaryngia) księcia → Gotfryda (2). Henryk poprowadził dwie wyprawy na Węgry w latach 1051 i 1052, ale został przez → Węgrów pokonany. Był dwa razy żonaty. Jego pierwsza żona, Gunhilda, córka duńskiego króla Kanuta Wielkiego, urodziła jedną córkę, Beatrycę. Po śmierci Gunhildy, Henryk ożenił się z Agnieszką, córką księcia Akwitanii Wilhelma V: Henrykowi i Agnieszce urodziło się dwóch synów (przyszły cesarz → Henryk IV oraz książę Bawarii Konrad; → Bawaria, Bawarzy) a także cztery córki (Adelajda, Gizela, Matylda i → Judyta (Maria) – żona króla węgierskiego → Salomona (1) oraz późniejsza żona polskiego władcy Władysława Hermana).

Henryk zmarł w 1056 r. po krótkiej chorobie w Bodfeld, niedaleko Elbingerode, dzisiaj części miasta Oberharz am Brocken. Jego zwłoki pochowano w Spirze, zaś serce w Goslarze. Po jego śmierci, jego małoletni syn Henryk wstąpił na tron, jednak do czasu jego pełnoletniości regencję sprawowała wdowa po Henryku III Agnieszka.

W źródłach węgierskich Henryk III pojawia się przede wszystkim w związku z jego wyprawami wojskowymi na Węgry. Dzieło Szymona z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* informują, że Henryk III dał rękę swojej córki „Sofii” (w rzeczywistości chodzi tu o Judytę) Salomonowi, synowi węgierskiego króla → Andrzeja I. *Rocznik pozoński* notuje błędną datę jego śmierci pod rokiem 1055 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1051, 1052, 1055; Kézai, c. 47–48, 50–51, 57; Jan z Goricy; Komp., c. 72–74 (bez wymienienia imienia), 76 (bez wymieniania imienia), 78 (bez wymienienia imienia), 81 (bez wymienienia imienia), 89 (bez wymienienia imienia), 91, 93 (bez wymienienia imienia).

Lit.: E. Steindorff, 1874, 1881 (nowe wydanie: 1963); Czaplinski, Galos, & Korta, 1981; Schieffer, 1984, ss. 98–115; Struve, 1989b, szp. 2039–2041; A. Weiszhár & B. Weiszhár, 1998; Laudage, 1999, ss. 87–145; Serwański & Dobosz 2002; Becher, 2003a, ss. 136–153; Habermann 2018; Lubich & Jäkel, 2018; Kersken & Wiszewski, 2023, ss. 61–64, 190, 195, 196, 355.

Henryk IV był synem cesarza → Henryka III i Agnieszki z Poitou, urodził się w 1050 r., był królem → Niemiec (1056–1105), → Burgundii (1056–1105) i → Włoch (1056–1105), cesarzem rzymskim od 1084 r. do swojej abdykacji w 1105 r. Zmarł w 1106 r. w Liège. Po abdykacji w 1105 r. na tron wstąpił jego małoletni syn Henryk V. Henryk IV został koronowany po śmierci swego ojca w 1056 r. Do 1062 r. władzę w jego imieniu sprawowała matka, cesarzowa Agnieszka. Po tej dacie różne ugrupowania rywalizowały o sprawowanie regencji, np. stronnicy skupieni wokół Annona, arcybiskupa → Kolonii starli się ze stronnikami jego przeciwnika Adalberta, arcybiskupa Bremy. Po osiągnięciu przez Henryka wieku piętnastu lat w 1065 r. Adalbert stał się jego bliskim doradcą, ale zdobywanie przez niego bezprawnie kościelnych majątków spowodowało bunt Annona, który znowu odzyskał królewską łaskę. Próba Henryka, aby odzyskać ziemie królewskie nadane w czasie regencji, spowodowała wielkie powstanie w Saksonii w latach 1073–1075. Aby wzmocnić swoją władzę Henryk starał się współpracować z lojalnymi mu hierarchami kościelnymi, ale praktyka ta została potępiona przez papieństwo jako symonia. Konflikt między Henrykiem IV a papieżem Grzegorzem VII o inwestyturę doprowadził do ekskomunikacji Henryka przez papieża w 1076 r.; w 1077 r. doszło do zjazdu w Canossie, w czasie którego Henryk ukorzył się przed papieżem, pokutując trzy dni pod murami zamku w worku i boso, na skutek czego Grzegorz VII anulował ekskomunikę. Nie rozwiązało to jednak konfliktu. W 1084 r. Henryka koronował na cesarza antypapież Wibert z Rawenny, który przybrał imię Klemensa III. W 1094 r. papież Urban II znowu

ekskomunikował Henryka. Kilka lat później Henryk nawiązał sojusz z Welfami i odebrał swojemu synowi Konradowi tytuł następcy tronu i przekazał go swojemu drugiemu synowi Henrykowi. W 1105 r. Henryk V, syn Henryka IV, pozbawił władzy swojego ojca i zaczął panować z poparciem papieża Paschalisa II. Henryk IV został uwięziony w Ingelheim, ale na początku 1106 r. uciekł stamtąd do Liège, gdzie zmarł 7 sierpnia 1106 r. Został pochowany w katedrze w Spirze.

W przygotowanych przez nas ekscerptach z węgierskich źródeł Henryk IV pojawia się wyłącznie w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako sojusznik króla → Salomona (1).

Źr.: Komp., c. 97 (bez wymienienia imienia), 126 (bez wymienienia imienia), 127 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Struve, 1989c, szp. 2041–2043; Black-Veldtrup, 1995; Suchan, 1997; Becher, 2003b, ss. 154–180; Althoff, 2006; 2009; Wiszewski & Kersken, 2023, ss. 61–62, 64, 108–109, 190, 254.

Herzog miał być wodzem niemieckim. Według zapiski z *Rocznika późniejszego* pod rokiem 1145 węgierski król → Géza II „wkroczył na ziemię → Niemców i pokonał Herzoga, którego wojsko uciekło”. Owa zapiska wydaje się stanowić aluzję do bitwy stoczonej przez Gézę pomiędzy Litawą a Fischą dnia 11 września 1146 r.: bitwa ta zakończyła się zwycięstwem → Węgrów. W takim przypadku słowo „Herzog” (książę) odnosiłoby się do Henryka Jasomirgotta, wówczas księcia Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) i margrabiego → Austrii, od 1156 r. aż do śmierci w 1177 r. pierwszego księcia Austrii.

Źr.: An. Pos., s. a. 1145.

Lit.: Lechner, 1969, ss. 375–377; Kristó, 2003; Makk, 2003.

Hétmagyar (*Hetumoger*), czyli Siedmiu → Węgrów. Określenie to pojawia się tylko u anonimowego notariusza. Jak się wydaje, kronikarz przechował tu (może na podstawie źródła pisanego (An. słc., 2000), czyżby którejś z redakcji zaginionych *Gesta Ungarorum*?) tradycję węgierską z IX w. dotyczącą ich ówczesnej organizacji społecznej, potwierdzonej w połowie X w. przez Konstantyna Porfirogenetę. Węgrzy stanowili wtedy związek siedmiu plemion: Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi i naczelne Megyer, które nadało nazwę całemu związkowi. Nazwa utworzona została na wzór turkijski, np. znane plemię Onogurów (Proto-Bułgarów; → Bułgaria, Bułgarzy) to *On Ugur* = Dziesięciu Ugurów. Organizacja mogła powstać jeszcze na Wielkich Węgrzech (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), choć zdaniem Gyuli Kristó powstała w Lebedii ok. 830 r. U Anonima *Hetumoger* to związek siedmiu wodzów scytyjskich, którzy wraz z ludem opuścili Scyтіę (→ Scytia, Scytowie) i zasiedlili dzisiejsze terytorium → Węgier: → Álmos (1) i jego syn → Arpad, → Előd, → Künd, → Ond, → Tas, → Huba oraz → Tétény (Tuhutum). W późniejszych kronikach jako wodzowie wymienieni

są: Arpad, → Szabolcs, Gyula (→ Gyula (1)), Künd, → Lél, → Vérbulcsú oraz → Örs. Zob. też Węgrzy.

Źr.: An., Prohemium, c. 1, 5, 7, 11–12, 36, 46.

Lit.: An. čs., 1988, s. 232; An. niem., s. 137 i przyp. 10; Györffy, 1948b/1993, s. 98; Kordé, 1994k, s. 262; Kristó, 1996, ss. 117, 127; An. ślc., 2000, s. 120 i przyp. 2; An. pol., 2006, s. 26 i przyp. 7; An. ang., 2010, s. 3 i przyp. 8.

Hetény (*Heten*) miał być rycerzem przybyłym z → Bułgarii Nadkamskiej. To postać fikcyjna, której imię utworzono od jednej z licznych miejscowości Hetény.

Źr.: An., c. 57.

Lit.: An. pol., 2006, s. 186 i przyp. 376.

Hetumoger → Hétmagyar

Himesudvar (*Hymusuduor*) miał być grodem ziemnym zbudowanym przez → Tarcala u ujścia → Bodrogu do → Cisy. Powszechnie utożsamia się go z Tokajem. Nazwa oznacza: ‘ogrodzone miejsce’. Zob. też → Kotojd, Tarcal.

Źr.: An., c. 17.

Lit.: Sebők, 1994g, s. 679; L. Kiss, 1978/1997b, s. 659 (s. v. Tokaj); Uličný, 2001, ss. 528–530 (bez utożsamienia Tokaja z Himesudvarem); An. ślc., 2000, s. 129 i przyp. 60; An. pol., 2006, s. 87 i przyp. 139; An. ang., 2010, s. 48 i przyp. 2 (z identyfikacją: okolice Nagyhely).

Hipolit, brat komesa Lamperta (1) → Lampert, komes

Hismahelite → Saraceni

Historia Troiana → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Hiszpania, Hiszpanie (*Hispani, Hyspani, Ispania, Yspania*), łac. *Hispania*. Etymologia tej nazwy nie została dotąd jednoznacznie rozstrzygnięta, ale najprawdopodobniej pochodzi z języka punickiego i pierwotnie odnosiła się do całego Półwyspu Iberyjskiego. Na początku podboju tego obszaru w czasach rzymskich w końcu III w. p.n.e. podzielono zdobyte terytorium (pierwotnie tylko południowo-wschodnią strefę wybrzeża Półwyspu Iberyjskiego) na *Hispania Cisterior* (na północy i wschodzie) i *Hispania Ulterior* (na południu). Prowincja *Hispania Cisterior* zmieniła później nazwę na *Hispania Tarraconensis*, ponieważ jej stolicą było miasto Tarraco (dzisiaj Tarragona); w czasach Dioklecjana tę prowincję podzielono na *Hispania Tarragonensis*, *Hispania Cartaginensis* i *Hispania Gallaecia*. W czasach Augusta *Hispania Ulterior* została podzielona na dwie prowincje: *Hispania Betica* (dzisiejsza południowa Hiszpania) i *Hispania Lusitana*.

(część dzisiejszej zachodniej Hiszpanii oraz Portugalia z wyjątkiem północnej części tego kraju).

W węgierskich źródłach Hiszpania pojawia się najpierw w relacji o czynach → Attyli w dziele Szymona z Kézy: kronikarz twierdzi, że Hiszpania zawdzięcza swoją nazwę słowu *ispán* (→ żupan), które miało być używane na określenie wodzów w armii huńskiej. Ów wątek znajdujemy również w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, która też twierdzi, że dwóch szlachetnie urodzonych, mianowicie *Kyquinus* i *Renaldus*, pochodziło z Hiszpanii; według *Kompozycji kronikarskiej* mieli oni podróżować z Hiszpanii razem z Małgorzatą, rzekomą drugą żoną → Béli I. *Kompozycja kronikarska* wymienia również Hiszpanów wśród narodów/ludów, które przybyły na → Węgry w czasach → Gejzy (1) oraz → Stefana I Świętego. Hiszpanie pojawiają się też w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, której autor wspomina, że Hiszpanie wywodzą się od Tubala, syna Jafeta (→ Biblijna etnogeneza Węgrów).

Źr.: Kézai, c. 12; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 12, 44, 53.

Lit.: Vones, 1990, szp. 38–40; Sasse, 2005, ss. 285–321; Parroni, 2007, ss. 81–93; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 222–223.

Hlohovec → Galgóc

Honrat → Hornád

Hont (*Hunt*) według świadectwa Szymona z Kézy był przybyszem ze Szwabii (→ Szwabi, Szwabia), który wraz z przyrodnim bratem → Pázmányem miał przejeżdżać przez → Węgry w drodze do zamorskich krain (czyli do Ziemi Świętej). Został tu zatrzymany przez → Gejzę (1) i wraz z Pázmányem nad rzeką → Hron opasał mieczem → Stefana I Świętego na wzór niemiecki. W pominiętym przez nas rozdziale czterdziestym pierwszym *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* opisanie mieczem miało związek z buntem → Koppány (2), obaj zostali też osobistymi strażnikami Stefana. Od imienia Honta pochodzi nazwa → komitatu, obejmującego dzisiejszą południową część środkowej Słowacji, gdzie ród Honta miał najwięcej majątków. W XII w. dzięki sąsiedztwu majątności i wielokrotnym małżeństwom przedstawiciele rodów Hont oraz Pázmány zaczęli być postrzegani jako jeden ród.

Źr.: Kézai c. 78.

Lit.: → Pázmány.

Horka (*Horca*) to rzekomy syn → Téténia. W imieniu tym kryje się nazwa godności poświadczona przez Konstantyna Porfirogenetę (DAI, c. 40) jako *καρχᾶς* ‘karchan’, której ślady zachowały się też w toponimii typu Harkány. Była to trze-

cia pod względem znaczenia godność w związku węgierskim, stojąca niżej niż kende/→ kündü oraz gyula (→ Gyula (1)). Nie jest pewny źródłosłów tej nazwy oraz jakie kompetencje ten urząd obejmował. Może była to godność kabarska (Alfréd Márton). Jak się wydaje, horká (karchanem) był wspomniany Tétény.

Źr.: An., c. 6, 20, 22, 24, 27.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, ss. 48–49.

Lit.: A. Márton, 1994b, s. 269; An. pol., 2006, s. 47 i przyp. 52; An. ang., 2010, s. 19 i przyp. 4.

Hornád (*Honrad, Honrat*) pojawia się w *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli jako określник granic wielkiego obozowiska → Węgrów oraz miejsce ich przeprawy (w pobliżu jego ujścia do → Sajó) w drodze na zachód. Jest to największy lewobrzeżny dopływ Sajó liczący 240 km długości, a zatem więcej niż rzeka, do której uchodzi. Być może z tej racji László Blazovich, wbrew dominującemu stanowisku, uznaje, że wraz z Sajó uchodzi do → Cisy. Rzeka wypływa z północnych stoków Kráľovej Hol'i w Niskich → Tatrach, blisko źródeł Czarne-go → Wagu. Płyne w kierunku wschodnim, odwadniając południową i wschodnią część Kotliny Spiskiej, przepływa przez dawny → Szarysz, gdzie po wpłynięciu na Nizinę Wschodniosłowacką skręca na południe, płynąc w pewnej odległości od Gór Wołowskich, Gór Bukowych i Tokajsko-Zemplińskich. Stanowi główną oś komunikacyjną → komitatu abowskiego (→ Abaújvár), po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) rozwinęły się nad nim Koszyce. Uchodzi do Sajó na południe od → Miskolca. Nazwa pozostaje niewyjaśniona, przypuszczalnie została przejęta przez → Słowian od wcześniejszych mieszkańców, a następnie od Słowian zapożyczona przez Węgrów w postaci Hernád.

Źr.: An., c. 22, 31.

Lit.: Lukniš, Bratislava 1972, s. 292; Varsik, 1990, ss. 123–125; Blazovich, 1994j, s. 262; L. Kiss, 1978/1997a, s. 587; An. pol., 2006, s. 97 i przyp. 124; Homza & Sroka, 2009, s. 58 (M. Skawiński).

Horom → Haram

Houos, Howos → Karpaty

Hrastovica (*Hrazthouicha*) to miejscowość w zachodniej Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), od drugiej połowy XIII w. własność templariuszy. W 1300 r. wspomniana jako *castrum*, jednak znajdowały się tam dwa zamki, jeden będący własnością biskupów zagrzebskich (→ Zagrzeb), drugi rodu Baboniciów. W 1326 r., o czym czytamy w eksцерpie, oba znalazły się w posiadaniu biskupa zagrzebskiego → Władysława de Kobol.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Hrastovica, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26321> (dostęp 4.09.2023).

Hron (*Goron, Gron*), rzeka o długości 289 km, lewy dopływ → Dunaju, druga pod względem długości rzeka po → Wagu w całości płynąca przez terytorium dzisiejszej Słowacji. Wyptywa w zachodniej części Krasu Spisko-Gemerskiego i płynie w kierunku południowo-zachodnim, oddzielając Niskie → Tatry od Murańskiej Planiny, stanowiącej zachodnią część Rudaw Słowackich. Przepływa przez tereny obfitujące w surowce mineralne będące podstawą bogactwa średniowiecznego Królestwa Węgierskiego (→ Węgry). Uchodzi do Dunaju koło dzisiejszej miejscowości Štúrovo (Párkány) naprzeciwko → Ostrzyhomia, paręnaście kilometrów na zachód od ujścia → Ipoli. W dolnym biegu rzeki istniało od przybycia → Węgrów intensywne osadnictwo plemienne, dokumentowane przez nazwy przemieszane z osadnictwem słowiańskich tubylców (→ Słowianie). Nad tą rzeką (zapewne blisko Ostrzyhomia, a zdaniem György Györffyego w samym Ostrzyhomiu) → Stefanowi I Świętemu miano przypasać miecz. Nazwa rzeki ma pochodzenie staroeuropejskie (celtyckie?, iliryskie?, germańskie – kwadzie?) i zapisana była w starożytności jako Granova (Granua) – w 173 r. nad tą rzeką Marek Aureliusz stoczył bitwę z Kwadami. Rekonstruuje się ją jako *ghren- ‘rów’, ‘wcięcie w terenie’. Od nazwy tej rzeki → Niemcy utworzyli swoją wersję nazwy Ostrzyhomia – Gran. Nazwa węgierska Garam wywodzi się z pierwotnej nazwy słowiańskiej (→ Słowianie) Gron, znanej czeskiemu kronikarzowi Kosmasowi, natomiast nazwa słowacka (przejęta przez Polaków) zawiera prawidłowe *h* powstałe pod koniec XII w. w miejsce pierwotnego *g*.

Źr.: An., c. 34–35; Kézai, c. 78.

Inne źr.: Kosmas, I 14 s. a. 894 (Bretholz, 1923/1989, s. 33); Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 187–188 (s. v. Duria), 261 (s. v. Kwadowie).

Lit.: Stanislav, 1945/1999, ss. 281–289; An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; Varsik, 1990, ss. 51–53; Blazovich, 1994h, s. 229; L. Kiss, 1978/1997a, s. 497; Györffy, 2003, ss. 146–147; An. pol., 2006, s. 116 i przyp. 213.

Huba według anonimowego notariusza króla Béli był jednym z siedmiu wodzów węgierskich (→ Hétmagyar). Miał wraz z → Szovárdem i → Kadocsą brać udział w walkach przeciwko Czechom (→ Czechy, Czesi) i → Słowianom (tu może chodzić o przodków Słowaków) w rejonie → Nitry, a po jej zdobyciu miał zostać pierwszym → żupanem Nitry i przodkiem „roztropnego Szemere” (*prudens Zemera*) oraz otrzymać nadania wzdłuż rzeki → Żytawy aż po las → Turczok. Ziemie te należały potem do rodu → Szemere. Wiadomości notariusza są anachroniczne, imię Huby zostało stworzone chyba na podstawie toponimu, ale wykorzystana tu została tradycja rodowa wspomnianego rodu.

Źr.: An., c. 6, 33–35, 37.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, s. 112 (tekst z 1948 r.); Múcska, 1994, s. 48; Lukačka, 2002, ss. 11–12; An. pol., 2006, ss. 46–47 i przyp. 51.

Huhot → Ohat

Hülek (*Hulec*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był wujem → Álmosa (1), ojcem → Szovárdą i → Kadocsy, o pokolenie starszym w stosunku do wodzów wprowadzających → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Być może imię to odpowiada imieniu drugiego co do starszeństwa syna → Arpada, Jelecha (Ιέλεχ, DAI, rozdz. 40). Pochodzi od turkijskiego **ellig* ‘sędzia służący państwu, władca, król’.

Źr.: An., c. 7, 33–34.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, nr VII, s. 49.

Lit.: An. niem., 1991, s. 147 i przyp. 68; Györffy, 1948b/1993, s. 119; S. L. Tóth & Zimony, 1994, ss. 302–303; An. pol., 2006, ss. 48 i przyp. 57.

Humusouer → Omsó-ér

Hunor w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, która w tym fragmencie przekazuje autorski tekst Szymona z Kézy na temat historii Hunów, miał być wraz bratem Magorem (Mogor) synem Merota i → Enech oraz potomkiem Chama, syna Noego (→ Biblijna etnogeneza Węgrów). Nie ulega wątpliwości, że imiona tych fikcyjnych braci były eponimami, odpowiednio → Hunów i → Węgrów. W imieniu Hunora językoznawcy dopatrują się nie tylko odzwierciedlenia etnonimu Hun, lecz również Onogur. Z kolei imię Magor odpowiada etnonimowi ‘magyar’. Być może w postaci Hunora i Magora znalazła wyraz pamięć o ścisłych więzach onogursko-(bułgarsko)-węgierskich. Por. → Bułgaria, Bułgarzy; Węgrzy.

Źr.: Kézai, c. 4–6, 10; Komp., c. 4–6.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 50–51; Kordé, 1994l, s. 275.

Hunowie (*Huni*, *Hunni*) byli ludem koczowniczym, przypuszczalnie turkijskiego pochodzenia, który na przełomie IV i V w. osiedlił się w Kotlinie Karpackiej, anektując też rzymską prowincję → Panonię. Ich najbardziej znanym wodzem, który rozszławił plemię, był → Attyla, twórca typowego imperium stepowego, grupującego różne etnosy (obok Hunów podlegały Attyli ludy germańskie) i spojonego głównie autorytetem (i terrorem) władcy. Imperium nie przetrwało śmierci wodza i rozpadło się w wyniku buntu Ostrogotów (bitwa pod Nedao w 454 r.). Hunowie wycofali się na stepy i rozplynęli się w innych etnosach. Ich potomkami byli przypuszczalnie Protobułgarzy (gałąź Onogurów; → Bułgaria, Bułgarzy).

Zachodni Europejczycy długo po upadku imperium huńskiego wspominali ten epizod ich dziejów, który przyczynił się do ostatecznego upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Ponieważ Kotliną Karpacką w półtora wieku po wycofaniu się Hunów została zajęta przez Awarów, cechujących się podobnym stylem życia i stanowiących podobne zagrożenie, zaczęto utożsamiać oba ludy. Gdy w drugiej

połowie IX w. w orbitę intelektualistów postkarolińskich dostali się → Węgrzy (*Hungari*), podobieństwo ich łacińskiej nazwy, stylu życia i najazdy spowodowały, że również ich zaczęto utożsamiać z Hunami. W ten sposób Węgrów z Hunami utożsamiał np. Anonim tzw. Gall (*Prohemium*, s. 8 w wydaniu K. Maleczyńskiego: *ab Hunis, qui et Ungari dicuntur*). Identyfikacja ta początkowo dla Węgrów była obca, rozwijała się tam natomiast tradycja o Attyli jako o przodku Arpadów (→ Arpad), pochodzenia być może szeklerskiego (→ Szeklerzy). Przesłanki te, czyli europejską tradycję o Hunach oraz węgiersko-szeklerską o Attyli połączył Szymon z Kézy, który w *Historii huńskiej* stworzył jednolitą węgiersko-huńską opowieść etnogenetyczną, która stała się elementem węgierskiej świadomości historycznej i przetrwała do dzisiaj.

Źr.: Kézai, c. 4, 5, 7–10, 12–16, 21, 23, 25; Komp., c. 4, 5, 7–10, 12–14, 16, 21, 23, 26.

Lit.: → Attyla oraz Hóman, 1925/1938; Bóna, 1990, szp. 222–224.

Hunt → Hont

Hyrkania (*Yrcania*) to starożytna kraina leżąca nad Morzem Kaspijskim, zaś w naszym ekscerpce to określenie tego morza, do którego wpada → Togata.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 226–227.

Igyfon, Las Igyfon (*Igfan, Igfon, Ygfan, Ygfon*) to średniowieczna nazwa gór, dzisiejszych Munții Plopișului w północno-zachodniej Rumunii, węg. Rézhegység, które oddzielają Wielką Nizinę Węgierską od Wyżyny Siedmiogrodzkiej z najwyższym szczytem sięgającym 763 m n.p.m. Rozciągają się na wschód od → Wielkiego Waradynu i są ograniczone dolinami Berettyó (rum. Barcău) i Krásznej (rum. Crasna). W średniowieczu były pokryte lasami, stanowiąc teren łowiecki Arpadów (→ Arpad). Zdaniem György Györffyego to w nich zginął na polowaniu św. → Emeryk, o czym świadczy wystawienie tu opactwa pod jego wezwaniem (dzis. Sânimbreu, węg. Hegyközszentimre). Węgierska nazwa → Siedmiogrodu (Erdély) oznacza: ‘teren położony za lasem’, ‘zalesie’ i jest utworzona w odniesieniu do Lasu Igyfon. Nazwa gór oznacza: ‘święte góry’ (ze starym ugrofińskim rdzeniem *egy-* zachowanym np. w słowie *egyház* ‘kościół’ – również jako instytucja).

Źr.: An., c. 11, 51; Komp., c. 114–115.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, s. 501; An. niem., 1991, s. 153 i przyp. 103; Blazovich, 1994k, ss. 280–281; An. słc., 2000, s. 126 i przyp. 29; Györffy, 2003, ss. 448–449; An. pol., 2006, ss. 66–67 i przyp. 95; An. ang., 2010, s. 32 i przyp. 3; CEU, 2018, s. 212 i przyp. 552.

Ikervár (*Geminum Castellum*), czyli Bliźniaczy Gród otrzymał swą nazwę, gdyż jego umocnienia rozciągały się na obu brzegach → Ráby, co pozwalało kontrolo-

wać bród przez rzekę. W XIII w. Ikervár wymieniony był jako *oppidum*, nie było już wtedy mowy o istnieniu grodu. Nie istniała chyba jego łacińska nazwa, a ta, którą spotykamy w ekscerpcie, gdzie mowa o spędzeniu w nim Bożego Narodzenia w 1073 r. przez → Salomona (1), jest chyba tłumaczeniem na łacinę nazwy węgierskiej.

Źr.: Komp., c. 114.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, s. 723; Thur. II/1, 1988, s. 374; CEU, 2018, s. 212 i przyp. 549.

Ilia był zięciem → Vida. Miała mu przypaść $\frac{1}{4}$ łupów zdobytych podczas oblężenia → Belgradu w 1071 r.

Źr.: Komp., c. 109.

Lit.: Bagi, 2017, s. 226.

India Mniejsza (*India Minor*) → Scytia, Scytowie

Ioculator to łacińskie określenie grajka, igrača, błazna, osoby dostarczającej rozrywki, a zarazem przekazującej tradycję ustną. Na → Węgrzech tradycja przekazu oralnego sięga czasów sprzed przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej i związana jest z wierzeniami szamańskimi. Po osiedleniu się na dzisiejszych ziemiach i w miarę przyjmowania kultury chrześcijańskiej i budowy struktur państwowych *ioculatores* stali się bywalcami dworów możnych, układając i przekazując pieśni o czynach ich i ich przodków. Jak się wydaje, fragmenty tego typu tradycji zostały zapisane przez anonimowego notariusza króla Béli, mimo jego krytyki tych „bajań”, oraz późniejsze kroniki węgierskie. Rodzimym określeniem ludzi tej profesji było słowo *regős* (liczba mnoga *regősök*), ale nazywano ich również słowiańskim określeniem *igríci*, co może sugerować, że Węgrzy przejęli również opowiadania słowiańskich tubylców (→ Słowianie), którzy również występowali obok ich madziarskich kolegów. *Kronika węgiersko-polska* w opisie uczty monarchy węgierskiego i polskiego pokazuje (bez użycia tego terminu), że wykonywali oni swoje pieśni przy akompaniamencie różnych instrumentów.

Źr.: An., Prolog, c. 25, 42, 46; KWgP, red. dłuższa, c. 7.

Lit.: Tarnai, 1984, ss. 9–10, 35–36 i przyp. 1, 2; L. Szegfü, 1994i, ss. 573–574.

Ioriani → Gruzini

Ipola (*Ypul*) to rzeka o długości 254 km, lewy dopływ → Dunaju. Wypływa z południowych stoków Rudaw Słowackich na wysokości 1033 m n.p.m. Płynie na południe, potem na południowy zachód. W dolnym biegu wyznacza północną i zachodnią granicę gór Börzsöny. W średniowieczu wzdłuż rzeki wiódł ważny szlak

handlowy łączący ziemię nitrzańską (→ Nitra) z Kotliną Koszycką. Dolny bieg rzeki (na północ od Börzsöny) wyznaczał w X w. linię węgierskiej → przesieki granicznej, która dopiero w latach czterdziestych XI w. została przesunięta na północ, stanowiąc zarazem obszar starego plemiennego osadnictwa węgierskiego przemieszanego ze słowiańskim (→ Słowianie). Dziś na znacznym odcinku wyznacza ona granicę między → Węgrami a Słowacją. Nazwa jest pochodzenia staroeuropejskiego (staroeuropejskiego?, celtyckiego?, iliryskiego?) i rekonstruuje się ją jako **eibhros* ‘tryskająca [woda]’. Stosunek nazwy węgierskiej Ipoly do słowackiej Ipeľ i niemieckiej Eipel jest dyskutowany. Polska nazwa jest latynizacją tych nazw.

Źr.: An., c. 33–34.

Lit.: Stanislav, 1943/1999, ss. 289–320; An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; Varsik, 1990, ss. 57–61; Blazovich, 1994l, s. 285; L. Kiss, 1978/1997a, s. 630; An. pol., 2006, ss. 115–116 i przyp. 212.

Ismailici → Saraceni

Istria (*Istria*, *Ystria*) to górzysty półwysep w północno-wschodniej części Morza → Adriatyckiego, zasiedlony od epoki brązu. Rzymianie zbudowali tu sieć dróg łączących nadmorskie municipia (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Od I w. n.e. rozwijało się chrześcijaństwo. Po upadku Państwa Zachodniorzymskiego półwysep należał do Ostrogotów, a potem do Bizancjum (→ Grecja, Grecy), podlegając egzarchatowi w Rawennie, natomiast pod względem kościelnym przeszła potem pod jurysdykcję patriarchatu w → Akwilei. W 599 r. odnotowano pierwszy najazd awarsko-słowiański. Od tego czasu zaczęło się osadnictwo słowiańskie, również przenikanie → Słowian do miast, choć nie osiągnęło takiej intensywności, jak w położonej bardziej na południe → Dalmacji. W 788 r. po wojnie bizantyńsko-frankijskiej Istria przeszła pod władzę frankijską (→ Frankowie). W X w. należała do Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy), z której w 976 r. wraz z → Friulem została wydzielona w osobną marchię przez Ottona II. Po 1077 r. włądał nią patriarcha akwilejski. Od XII w. miasta istryjskie znajdowały się pod rosnącą presją Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie), która w XIV w. inkorporowała region do Republiki Weneckiej. W naszych ekscerptach Istria pojawia się w *Kodeksie Zsámboekiego* (*Sambucus*) jako miejsce schronienia się wygnanego króla → Węgier → Salomona (1) w Istrii, podczas gdy inne kroniki podają → Styrię. Ma to zapewne związek z kolejną wzmianką, kiedy kroniki czerpiące z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* zgodnie piszą o śmierci Salomona w istryjskiej → Puli.

Źr.: Komp., c. 126 odmianka h, 136.

Lit.: Kowalenko, 1966a, ss. 294–297.

Iuriani → Gruzini

Ivanka był klerykiem → Gejzy I. Nic bliższego o nim nie wiadomo. Imię może wskazywać na jego słowiańskie pochodzenie (→ Słowianie). W XIII w. imię to pojawiało się na słowiańskich ziemiach Królestwa, m.in. w rodzie Hont-Pázmány (→ Hont; → Pázmány).

Źr.: Komp., c. 117.

Lit.: Zsoldos, 2011, ss. 312–313.

Izmaelici (Hismahelite) → **Saraceni**

Jakub Csákány → **Csákány**

Jan (1) (Ian) był komesem soprońskim (→ Sopron), który podczas oblężenia → Belgradu w 1071 r. na czele hufców soprońskich wytrzymał uderzenie → Pieczyngów, których rozbił. Pokazuje to system wojskowości węgierskiej w tym okresie. Przytoczony w ekscerpcie opis został powtórzony przez króla węgierskiego i cesarza niemieckiego Zygmunta Luksemburskiego w jego propozycji reformy wojskowości z 1432 r.: *sicuti fuit antiquitatis consuetum, prout super hoc etiam capi potest exemplum et informatio de gestis specialiter regis Salamonis, Geysse ducis et de comite Vid Bachiensis et Jan comite Soproniensis, qui in expeditionibus eorundem regis et ducis contra Runos et Bissenos circa Nandoralbam cum Baciensis et Soproniensis militarunt* [jak było starożytnym zwyczajem, a o tym można zasięgnąć przykład i wiadomość ze szczegółowych dziejów króla → Salomona (1), księcia Gejzy (→ Gejza I) oraz komesów → Vida z Baczki (→ Bács) i Jana komesa soprońskiego, którzy w wyprawie tego króla i księcia walczyli przeciwko Rusinom (→ Ruś, Rusini) i Pieczyngom pod Belgradem z [ludźmi] z Baczki i Sopronu].

Źr.: Komp., c. 105.

Inne źr.: Bak, 2019, https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4 (T. 2, s. 142).

Lit.: Zsoldos, 2011, s. 196; CEU, 2018, s. 201 i przyp. 526.

Jan (2) → notariusz był stronnikiem → Béli II Ślepego w czasie bitwy nad → Sajó 22 lipca 1132 r. Charakteryzowany jest jako przełożony klasztoru w Somogyvárze (→ Somogy), co sugerowałoby jego francuskie pochodzenie mimo niemieckiego brzmienia (a może tylko zapisu) imienia jego ojca → Ottona (3). Występuje jako notariusz, a potem kanclerz na dokumentach Béli w latach 1135–1138.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 454–456; CEU, 2018, s. 301 i przyp. 814.

Jan Andegaweński był najmłodszym synem → Karola I Andegaweńskiego, bratem Karola II Kulawego, → Roberta Andegaweńskiego i → Filipa Andegaweńskiego, nosił tytuł księcia Drača (Durazzo) i Morei. Zmarł w 1336 r. w Neapolu.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Van Kerrebrouk, 2000, ss. 293–294.

Jan Babonić (*Johannes Babonigh*) wywodził się z rodu możnowładczego pochodzącego ze → Sławonii. W 1309 r. był baronem. W latach 1316–1322 był → banem Sławonii. Tytuł otrzymał w nagrodę za poparcie → Karola Roberta Andegawęńskiego w czasie skierowanego przeciw Andegawenowi powstania Mladena II Šubicia. W latach 1326–1333 był tawernikiem królowej → Elżbiety Łokietkówny i rozstrzygał spór o przynależność jednego z zamków w → Hrastovicy, przyznając go biskupowi → Zagrzebia, → Władysławowi de Kobil.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: P. Engel, 1996, T. 2, s. 16; Karbić, 2007, ss. 28, 30.

Jan II Komnenos był cesarzem bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) w latach 1118–1143. Z naszego punktu widzenia ważne jest, że jego żoną była córka → Władysława I Świętego, → Piroska zwana w Bizancjum Ireną. W naszych ekscerptach wspomniany jest bez wymienienia imienia przy opisie ataku → Węgrów → Stefana II na Bizancjum, zakończonego ich klęską. Przyczyną wojny były rozbieżności interesów w → Dalmacji, na Rusi (→ Ruś, Rusini), schronienie udzielone oślepionemu → Álmosowi (2) oraz rzekome ukaranie Piroški. Rezultatem wojny był sojusz → Węgier z Serbią (→ Serbia, Serbowie), który zapoczątkował obecność tego kraju w środkowoeuropejskiej polityce.

Źr.: Komp., c. 156 (bez wymienienia imienia), 157 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 438; Schreiner, 1990, szp. 532–533.

Jan XXII był papieżem w latach 1316–1334. Rezydował w Awinionie i zapamiętany został jako jeden z energiczniejszych następców św. Piotra. Brał aktywny udział w sporach o istotę prawa własności rozsadzających ruch franciszkański oraz w sporach filozoficznych, kanonizując św. Tomasza z Akwinu. Zreformował administrację papieską w Awinionie, angażował się też w spory polityczne między Wittelsbachami a Habsburgami o obsadę tronu cesarskiego. W naszych ekscerptach wymieniony jest bez imienia jako najwyższy kapłan, który udzielił przyzwolenia na czerpanie dochodów z prepozytury w → Titelu → Władysławowi de Kobil.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Knowles & Obolensky, 1988, wg indeksu, zwł. ss. 314–318.

János (*Ianus*) **Vata** → **Vata**

János, syn → Urosy (*Ianus filius Vrosa*) był komesem pałacowym (*comes palatinus*) odnotowanym w latach 1108, 1111 i 1113 (na dokumentach dla → Zoboru).

W 1116 r. wziął udział w bitwie nad → Olšavą i rozbił Czechów (→ Czechy, Czesi) zajętych łupieniem węgierskiego obozu. Nie wiadomo, którego Urosy (albo → Uro-sa) był synem, gdyż imię to pojawia się często w dokumentach. Zdaniem Eleméra Mályusza i Gyuli Kristó mógł być synem bohatera walk w → Pożoniu w 1052 r.

Źr.: Komp., c. 153.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 433; Zsoldos, 2011, ss. 15, 315; CEU, 2018, s. 284 i przyp. 756 (z błędną datą bitwy).

Jawan (*Iavan*), syn Jafeta → Biblijna etnogeneza Węgrów

Jerozolima (*Ierosolima*; *Iherosolima*) to centrum chrześcijaństwa, centralny punkt na średniowiecznych mapach Ziemi, miejsce, gdzie → Stefan I Święty ufundował klasztor. W naszych ekscerptach pojawia się jako punkt docelowy pielgrzymek, również tych zbrojnych, bo krucjaty także można uznać za rodzaj pielgrzymki.

Źr.: Komp., c. 147, 166; KWgP, red. dłuższa, c. 7; KWgP, red. krótsza, c. 7; Leg. s. Gerh., c. 3, 4, 5.

Lit.: Knowles & Obolensky, 1988, wg indeksu, zwł. ss. 166–168; Schein, 1990, szp. 351–356; E. Csucsokovits, 1994b, ss. 303–304.

Jerzy (1), nieprawny syn → Andrzeja I zrodzony z kobiety pochodzącej z miejscowości → Marót (być może chodziło o dzisiejszą miejscowość Pilismarót). Nic więcej o nim nie wiadomo.

Źr.: Komp., c. 88.

Lit.: CEU, 2018, s. 166 i przyp. 444; Bagi, 2017, ss. 195, 334.

Jerzy (2) był rycerzem walczącym pod → Belgradem, który wraz z → Bátor Opossem i → Borsem (2) pokonał → Saracenów.

Źr.: Komp., c. 107.

Jerzy Czarny był kapłanem → Gejzy I. Jest to postać bliżej nieznana.

Źr.: Komp., c. 117.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 377 (imię służy tylko wyjaśnieniu kwestii zapożyczeń Thur. od Kroniki obrazkowej).

Jobagionowie (*iobagiones*, *yobagyones*) to określenie średniej warstwy ludności, zależnej tylko od władcy, która zobowiązana była do obrony państwa i za to otrzymywała ziemię wraz z osadzonymi na niej chłopami jako źródło utrzymania. Był to zatem początek rycerstwa i późniejszej szlachty. Społeczność ta grupowała się w rody (*nem*, *nemzetség*), stąd późniejsze określenie szlachty jako *nemes*. Dlatego w kronikach najczęściej spotykamy osoby określone imieniem, imieniem ojca oraz oznaczeniem *de genere* (z rodu). Była to zresztą identyczna praktyka, jak w innych krajach, np. w Polsce (→ Polacy, Polska). Od połowy

XII w. mianem tym określano uprzywilejowane osoby pełniące najwyższe funkcje państwowe, zanim na początku XIII w. pojawiło się na ich określenie słowo 'baronowie'. Taka jest też konotacja jedynego użycia tego terminu poza → Węgrami – jako *eubagiones* – ich przedstawicielem w *Kronice* Wincentego Kadłubka był kasztelan krakowski Mikołaj (→ Kraków). W XIII w. na skutek przemian społecznych, czyli emancypacji średniej szlachty (serwiesów; → Andrzej II), termin zaczął zmieniać swoje znaczenie i określać ludność coraz uboższą i o coraz niższym statusie materialnym, wreszcie ludność poddańczą, chłopów dysponujących własnym sprzężajem, chłopów z własnym gospodarstwem. Słowo to utworzone zostało z węgierskiego przymiotnika w stopniu wyższym *jobb* 'lepsz', czyli *jobagio* to ktoś 'lepsz', 'bardziej prawy'. Odpowiadałyby mu łacińskie określenia zbiorcze: *meliores*, *optimates* (zbiorcza nazwa możnowładztwa w XI w.), *primates*, *proceres*. Co ciekawe, identyczną konotację zawiera nazwa węgierskiej neofaszystowskiej partii politycznej Jobbik (*jobb+ik* jako cecha liczby mnogiej z łączącą samogłoską, czyli 'lepsi', 'bardziej prawi') działającej na Węgrzech w pierwszych dekadach XXI w.

Źr.: An., c. 11, 22, 52; Kézai, c. 97.

Inne źr.: *Mistrza Wincentego... Kronika*, 1994, Lib. IV 21, 26, s. 177; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), 1992, s. 248 i przyp. 261.

Lit.: E. Fügedi, 1990a, szp. 491; Kéza, 1999, s. LXXIV; Györffy, 2003, ss. 561–566; An. pol., 2006, s. 62 i przyp. 86 (tam dalsza lit.).

Józsás (*Iouzas*) to dziś Mały Keresz (Kis Körös, Criş Mic, → Körös, rzeka), odnoga Szybkiego Kereszu, stanowiąca granicę ziem → Ménmaróta.

Źr.: An., c. 51.

Lit.: An. pol., 2006, s. 168 i przyp. 331.

Józef Flawiusz (*Iosephus*, *Yosephus*) był starożytnym kronikarzem żydowskim, autorem dzieła *De bello Iudaico* opisującego powstanie → Żydów przeciwko władzy rzymskiej w latach 66–73 n.e. Dzieło napisane zostało po aramejsku i przez autora przełożone zostało na grekę. Od IV w. krążyły przekłady łacińskie, które zyskały popularność, gdyż Józef opisywał początki chrześcijaństwa. Zachowało się ok. 200 rękopisów tego dzieła. Nie dziwi powołanie się na Józefa przez Szymona z Kézy oraz autorów *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, gdy opisywali biblijną genealogię ludów (→ Biblijna etnogeneza Węgrów).

Źr.: Kézai, c. 4; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 4 (Chron. bud.).

Lit.: Kotłowska, 2009, wg indeksu; Cain, 2010, ss. 948–949.

Judyta (błędnie: *Sophia*) była żoną → Salomona (1). Urodziła się w 1047 r. jako córka cesarza → Henryka III z dynastii salickiej i Agnieszki, córki Wilhelma

akwitańskiego. W 1058 r. podczas zjazdu jej brata, króla → Niemiec → Henryka IV z → Andrzejem I została zaręczona z Salomonem i wysłana na → Węgry. W 1060 r. po śmierci teścia w walce przeciwko → Béli I wraz z teściową → Anastazją i narzeczoną uszła do Niemiec. Przebywała najpierw w klasztorze w Melku, potem w → Ratyzbonie i na dworze swego brata. Po powrocie na Węgry w 1063 r. poślubiła Salomona. Po przegraniu przez niego walki z → Gejzą I i → Władysławem I Świętym ponownie opuściła → Węgry. Tradycja węgierska nazywa ją Zofią i przedstawia jako świętobliwą zakonnicę w klasztorze → Admont, gdzie miała dokonać żywota. Przypuszczalnie Judyta została tu pomieszana z Zofią, córką → Béli II Ślepego, która istotnie była tam zakonnicą. Tymczasem zakonna profesja nie pasowała do osobowości Judyty, ponoć skłonnej do romansów i przyzwyczajonej do sprawowania władzy. Śmierć Salomona w 1087 r. otworzyła nowe możliwości w tym względzie. W 1088 r. została wydana za mąż po raz drugi. Tym razem poślubiła księcia Polski (→ Polacy, Polska) Władysława Hermana. W Polsce dokonywała licznych nadań kościelnych (sprowadziła m.in. *Ewangeliarz emmeramski*), była też patronką młodego Ottona z Bambergu, który był pośrednikiem w jej intensywnych kontaktach z dworem brata. Oskarżano ją o sojusz, a nawet romans, z → Sieciechem. Nie wiadomo, jakie były jej losy po upadku → palatyna. Przypuszcza się, że wróciła do Niemiec, ale najpewniej dopiero jakiś czas po śmierci drugiego męża w 1102 r. Zmarła na początku XII w., może dopiero po 1110 r.

Źr.: Kézai, c. 57, 61; Jan z Goricy (bez wymienienia imienia); Komp., c. 91, 121 (bez wymienienia jej imienia), 123 (bez wymienienia jej imienia), 126 (bez wymienienia jej imienia), 136 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 331–333; Grzesik, 1991, ss. 341–343; Wiszewski & Kersken, 2023, ss. 63, 109, 113–114, 166–167, 175, 253–254, 294.

Julian był zakonnikiem dominikańskim żyjącym na → Węgrzech w XIII w., zapewne był węgierskiego pochodzenia. Jest on przede wszystkim znany ze swoich dwóch podróży na Wschód w celu poszukiwania → Węgier Wielkich (Wschodnich). Jego pierwsza podróż została opisana w tzw. *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha Juliana do Wielkich Węgier*. W 1235 r. miał się on udać na Wschód z trzema innymi mnichami dominikańskimi: podróżowali najpierw przez Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy) i europejską część Cesarstwa Bizantyńskiego (→ Grecja, Grecy) do → Konstantynopola, potem płynęli statkiem przez Morze → Czarne aż do dzisiejszego Tamań. Stamtąd podróżowali do kraju → Alanów (Alanii), gdzie niekorzystne warunki życia spowodowały podział dominikanów na dwie grupy: dwóch z nich miało wrócić na Węgry, a dwóch, tj. Julian i → Gerard, miało kontynuować podróż. Z powodu trudnych warunków życia i podróży do miasta → Bundaz w ziemi → Weda, umiejscowionej przez Lászlą Bendefyego wokół

rzeki Ojył w dzisiejszym zachodnim Kazachstanie, zaś przez nowszych badaczy utożsamionej z bliżej niezidentyfikowanym obszarem na środkowym Powołżu, Gerard zmarł w jednym z miast leżących na tym terenie. Julian udał się następnie do Wielkiej Bułgarii (→ Bułgaria Nadkamska), gdzie spotkał kobietę, która wytłumaczyła mu, którędy dotrzeć do Wielkich Węgier. Julian miał odnaleźć Wielkie Węgry, leżące w pobliżu wielkiej rzeki Ethyl, której identyfikacja jest do dzisiaj przedmiotem dyskusji, chociaż często przyjmuje się, że może tu chodzić o rzekę Kama lub o jej dopływ Biela, co doprowadziło większość badaczy do stwierdzenia, że Wielkie Węgry znajdowały się na terenie obecnej → Baszkirii. Julian powrócił następnie do Królestwa Węgier przez ziemię → Mordwinów, Ruś (→ Ruś, Rusini) i Polskę (→ Polacy, Polska). Na Węgry miał dotrzeć dwa dni po Bożym Narodzeniu w 1236 r.

Druga podróż Juliana miała miejsce najprawdopodobniej w latach 1237–1238. Informuje o niej jego list do biskupa Perugii: z treści tego listu wynika, że Julian dotarł najprawdopodobniej do Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej (→ Suzdał), ale stamtąd nie mógł dalej iść do Wielkich Węgier, ponieważ obszar ten był już zdobyty przez → Tatarów. Julian miał wrócić na Węgry przez ziemię → Kumanów. Nie mamy więcej informacji o Julianie.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, ss. 3–12; Bendefy, 1936; 1937; SRH, 1938, T. 2, ss. 529–542; Bendefy, 1943; Kristó, 1974b, ss. 229–238; Vásáry, 1975, ss. 237–275; Perényi, 1976, ss. 339–376; Bogyay, 1978, ss. 25–30; Fodor, 1982, ss. 204–208; Strzeleczyk, 1993, ss. 51–55; Zimonyi, 1994g, s. 309; A. Kovács, 2020, ss. 318–320.

Kabarowie → Chazarowie

Kács (*Casu*) to miejscowość powstała na terenie obozowiska → Arpada i jego ludzi, nadana → Ocsádowi, ojcu → Örsúra. W czasach anonimowego notariusza króla Béli była własnością rodu Örsúr. Leży na południowo-wschodnich stokach Gór Bukowych, w odległości 4 km od grodu Sály-Lator. Na południe od osady znajdują się ruiny murowanej wieży mieszkalnej z przełomu XII–XIII w. Może w drugiej połowie XI w. powstało tu benedyktyńskie opactwo pod wezwaniem św. Piotra, wspomniane w 1268 oraz 1292 r. i wnet nadane paulinom, pełniące funkcję opactwa rodowego.

Źr.: An., c. 32.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 778–779; Kozák, 1968, ss. 231–266; Parádi, 1982, ss. 7–30; 1994, s. 312; Mizser, 2004, ss. 556–557.

Kádár (*Cadar*, *Kadar*) to nazwa rodu, z którego mieli się wywodzić → Attyla oraz część jego kapitanów w przekazie *Historii huńskiej*. Oczywiście jest to fikcja literacka, natomiast sam ród jest odnotowany na przełomie XII i XIII w. w → ko-

mitatach Vas (→ Vasvár) i Zala (→ Zalavár). Przypuszcza się, że w nazwie ukryta jest godność karchana. Nie zwraca się już uwagi, że słowo *kádár* jest też określeniem bednarza (rzemieślnika wyrabiającego beczki i kadzie) i jest oczywiście pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie). Nazwy rozrzucone po obszarze średniowiecznego Królestwa Węgierskiego mogą zatem pochodzić od nazwy rzemiosła, nie we wszystkich przypadkach od nazwy rodu.

Źr.: Kézai, c. 7; Komp., c. 7.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 2, ss. 327–336; Thur. II/1, 1988, ss. 88–89; Kéza, 1999, s. 26 i przyp. 1.

Kadocsa (*Cadica, Caducha, Cadusa, Kadicha*) miał być młodszym synem → Hüleka i bratem → Szovárd, występując w kronice anonimowego notariusza króla Béli zawsze u jego boku i pod jego dowództwem. Natomiast w przekazie Szymona z Kézy i *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* był on jednym z wodzów huńskich (→ Hunowie), synem → Cselego (*Chele*) i bratem → Weli oraz Cuwe (Keve) z rodu → Szemény. Miał on polec w bitwie z wodzami rzymskimi, → Marcinusem i → Dytrykiem z Werony pod Zieselmauer. Nazwa rodu stworzona została przez Szymona z imienia osobowego używanego w XIII w., ale ród ten jest fikcyjny.

Źr.: An., c. 7, 33–37, 44–45; Kézai, c. 7, 9; Komp., c. 7, 9.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, s. 57; Kéza, 1999, s. 26 i przyp. 1, s. 27. Por. też → Szovárd.

Kalán (*Calan*) → **Bár-Kalán** ród

Kalizowie → **Saraceni**

Kalocsa (przymiotnikowo: *Colocensis, Colociensis*) to miasto położone w środkowo-południowej części dzisiejszych → Węgier, w → komitacie Bács-Kiskun, niedaleko → Dunaju, ok. 110 kilometrów na południe od Budapesztu. Wyniki wykopalisk przeprowadzonych podczas badań archeologicznych sugerują, że Kalocsa była ważnym centrum władzy za czasów pierwszych Arpadów (→ Arpad) w pierwszej połowie X w. Po chrystianizacji państwa węgierskiego powstało w Kalocsy drugie arcybiskupstwo Węgier. Początki arcybiskupstwa Kalocsy są jednak mało znane i stanowią do dzisiaj przedmiot dyskusji. Według wybitnego znawcy wczesnośredniowiecznej historii Węgier László Koszty, arcybiskupstwo Kalocsy mogło powstać w 1009 r., ale nie miało wówczas jeszcze swojej własnej prowincji kościelnej. Pierwszym arcybiskupem Kalocsy miał być → Astryk (Anastazy). Z kolei István Baán sądzi, że arcybiskupstwo w Kalocsy jest pozostałością bizantyńskiej metropolii Tourkii istniejącej w XI w. i stopniowo zlatynizowanej (→ Grecja, Grecy). W końcu XI w. siedziba arcybiskupstwa Kalocsy została przeniesiona do → Bácsu, czyli Baczki w dzisiejszej północno-zachodniej Serbii

(→ Serbia, Serbowie), ok. 130 kilometrów na południe od Kalocsy. Na początku XII w. arcybiskupstwo uzyskało większe wpływy i w 1162 r. węgierska prowincja kościelna została podzielona między → Ostrzyhom a Kaloczę, chociaż spór między obiema arcybiskupstwami trwał do końca pierwszej tercji XIII w.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Kalocsa pojawia się wyłącznie w związku z arcybiskupami Kalocsy. *Rocznik pożoński* zawiera pod rokiem 1187 informację o zwolnieniu (*depositio*) → Stefana (1) z funkcji „biskupa” (*sic*) Kalocsy: według Gyuli Paulera to wydarzenie miało miejsce w 1177 r., ale Ferenc Makk twierdzi, że zapiska ta odnosi się do następcy Stefana, tj. Andrzeja. Wykaz biskupów zagrzebskich zawarty w rękopisie *Statutów kapituły zagrzebskiej* (Archiwum Kapituły zagrzebskiej, *Liber acclavatus*, U 1250) i wydany przez Ivana Tkalčića informuje, że po zakończeniu rządów w → Zagrzebiu, → Władysław de Kobol został „przeniesiony na stanowisko arcybiskupa Kalocsy przez papieża → Klemensa VI”.

Źr.: An. Pos., s. a. 1187; Tkalčić; Hartwik, c. 8, 11.

Lit.: Gy. Pauler, 1899, T. 1, s. 323; AKMTF, T.2, ss. 427–432; Udvardy, 1994, ss. 317–318; Engel & Koszta, 1994c, ss. 318–319; Koszta, 2013; Makk, 1982, s. 55 i przyp 152; Baán, 1999, ss. 50–53.

Kanizsa (*Canysa*, *Kenesna*, dzis. Kanjiža) to ważny bród przez → Cisę w dzisiejszej serbskiej Wojwodinie na wschód od Suboticy, dzisiejsze miejscowości Stara Kanjiža leżąca w dawnym → komitacie → Bodrog na prawym brzegu rzeki oraz Novi Kneževac (dawniej Nova Kanjiža) na lewym brzegu w dawnym komitacie → Csanád. Na prawym brzegu Cisy znajdowały się ziemie należące do opactwa w → Pannonhalmie. W czasach nowożytnych nosiły nazwę odpowiednio Magyar-kanizsa oraz Törökkanizsa. Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), oznacza ‘książęcą’ [posiadłość, wieś, bród etc.], np. Knježa Gora.

Źr.: An., c. 44; Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 692; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 721–722, 868; An. niem., 1991, s. 171 i przyp. 253; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 71 (s. v. Magyar-kanizsa), 191–192 (s. v. Nagykanizsa); An. sł., 2000, s. 138 i przyp. 154; An. pol., 2006, ss. 144–145 i przyp. 272.

Kapadocyjczycy (*Capadoces*) wymienieni są w kontekście biblijnej genealogii ludów (→ Biblijna etnogeneza Węgrów). Mieli być potomkami Jafetydy Mesocha, stąd ich główne miasto nazywało się Mazecab. Kapadocja leży w środkowej Anatolii, centrum regionu jest dawna Mazaka, dzisiejsza Cezarea – Kaiseri.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 241 (s. v. Kappadokowie); CEU, 2018, s. 10 i przyp. 30.

Kaplony (*Cupan*, *Cupian*) w przekazie kronik syn → Kündä, brat → Küsida. Można domniemywać, że był też bratem, może przyrodnim, → Kurszana. Imię

w językach turkijskich oznaczało tygrysa. Miał osiąść w regionie → Nyírség, gdzie w XIII w. siedzieli jego potomkowie tworzący ród Kaplony (Kaplyon). Pierwszym przedstawicielem rodu, który pełnił funkcje państwowe, był → żupan → komitatu Vas (→ Vasvár) Marcin I (1205–1206). Jego syn Zeland w 1226 r. był kanclerzem królowej, a w latach 1245–1262 biskupem wesprymskim. Członkowie rodu poparli sukcesję andegaweńską, otrzymali liczne nadania i podzielili się na gałęzie, z których wywodziły się tak znane rodziny, jak Nagymihályi (panowie z Veľkých Michaloviec) oraz Károlyi.

Źr.: Kézai, c. 31; Komp., c. 31.

Lit.: Sebők, 1994d, ss. 324–325; Kristó, 1996, s. 202; P. Engel, 2001a (płyta CD).

Kapols (*Copulch*), syn → Krula, był dowódcą → Kumanów, którzy najechali → Węgry w 1091 r.

Źr.: Komp., c. 137.

Lit.: → Krul.

Kapos (*Copus*) to rzeka w → Siedmiogrodzie (rum. Căpuș), dopływ Ciepłego Samoszu (→ Szamos), do którego uchodzi w miejscowości Gyalu (rum. Gilău).

Źr.: An., c. 27.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 325, 351–352; An. pol., 2006, s. 104 i przyp. 173.

Karantanie, Karyntia (*Carentini, Carinthia, Carinthini, Karinthia*), czyli mieszkańcy regionu położonego we wschodnich → Alpach (→ Alpy Karyńckie), pojawiają się w naszych ekscerptach – co zrozumiałe – wyłącznie w kontekście ich stosunków z → Węgrami; to znaczy Karyntia to miejsce węgierskich najazdów, a także miejsce walki → Zvonimira – w tym ostatnim przypadku chodzi o wojnę o spadek po Ulryku I, margrabim → Istrii i → Krainy.

Należy tylko wspomnieć, że tereny Karyntii zostały w VI w. zasiedlone przez → Słowian, którzy utworzyli tam swoje państwo, podległe państwu Samona. Po upadku Samona Karyntia podlegała Awarom, przeciwko którym szukano poparcia Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy), co doprowadziło do politycznego uzależnienia tego państwa. Po podporządkowaniu Bawarii → Frankom również Karyntia znalazła się pod władzą frankijską. Książęta karyńccy zachowywali wewnętrzną autonomię, a proces ich wyboru przez osadzenie na kamieniu na Gosposvetskim Polju (Zollfeld) koło Krnjskiego Gradu (Karnburg) został opisany w trzynastowiecznym źródle prawnym *Schwabenspiegel*. Kraj przyjął chrześcijaństwo dzięki misjonarzom związanym z biskupstwem salzburskim (pierwszym biskupem był Irlandczyk Wergiliusz). W 811 r. doszło do rozgraniczenia jurysdykcji kościelnej – tereny na północ od → Drawy pozostały w jurysdykcji Salzburga, na południe – przeszły pod obediencję → Akwilei.

Po powstaniu Ljudevita Karyntia straciła autonomię i w wyniku reformy lat dwudziestych IX w. stała się marchią frankijską. Pod koniec IX w. w obliczu najazdów węgierskich Karyntiałączona została z Bawarią, z której wydzielona została w 976 r. Powstała wtedy tzw. Wielka Karantania obejmująca marchie karantańską, sawińską, podrawską, kraińską, istryjską, styryjską, friulijską (→ Friul) i werońską. Zaczęła się ona rozpadać od początku XI w. W 1077 r. władzę dziedziczną przejęli Eppsteinowie, zaś w 1122 r. Spannheimowie, których stolicą stał się położony niedaleko dawnego centrum państwa Celowiec (Klagenfurt) leżący korzystnie na szlakach komunikacyjnych z Alp i Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) w kierunku → Węgier. (Wielka) Karantania uznawana jest za pierwszą formę państwowości słoweńskiej.

Źr.: An., c. 44, 50–51, 53; Kézai, c. 15, 35, 48; Jan z Goricy; Komp., c. 15, 55, 73, 99; KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Kos, 1955; Kuryłowicz & Kowalenko, 1966, ss. 381–384; Swoboda, 1967c, ss. 524–528; Dopsch, 1990, szp. 1002–1008; Érszegi, 1994d, ss. 327–328; 1994e, s. 328; An. pol., 2006, ss. 142–143 i przyp. 268.

Karas (*Karaso*, *Karasu*, rum. Caraș, serb. Karaš, Караш) to rzeka na dzisiejszym pograniczu rumuńsko-serbskim, mająca źródła w Munții Semenicului i uchodząca do → Dunaju w okolicy Banatskiej Palanki. Początkowo tereny położone nad rzeką należały do → komitatu → Csanád, w XII w. wydzielone zostały jako osobny komitat Krassó biorący nazwę od rzeki z siedzibą w grodzie → Haram koło dzisiejszej Banatskiej Palanki. W naszych ekscerptach pojawia się jako miejsce klęski → Węgrów → Stefana II doznanej w starciu z wojskami bizantyńskimi w 1128 r. (→ Grecja, Grecy). Nazwa jest pochodzenia turkijskiego (*qara šiu*) i oznacza ‘czarną wodę’.

Źr.: Komp., c. 156.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 96, 104; AKMTF, 1987, T. 3, s. 469; Thur. II/1, 1988, s. 441; Kristó, 1988, ss. 467–470; Blazovich, Bóna, Almási, & Benkő, 1994, s. 380; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 688 (Karas), 804 (Krassó); Zsoldos, 2011, s. 165.

Karol Gruby (*Carolus minor*, *Carulus*), syn Ludwika Niemieckiego, ur. 839, zm. 888, król Germanii (876–887), król Italii (879–887), cesarz (881–887) oraz król *Franciae Occidentalis* (885–887; → Francja, Francuzi). W kronikach węgierskich Karol Gruby pojawia się tylko w relacji o zamordowaniu → Liutwarda, biskupa → Vercelli, gdzie wszystkie teksty zawierające ten epizod wymieniają fakt, że Lituward był „doradcą” Karola (był on faktycznie jego kanclerzem). Podobnie jak reszta wiadomości o Liutwardzie, informacja ta pochodzi z *Kroniki Reginona z Prüm*.

Źr.: An., c. 53; Kézai, c. 38; Komp., c. 58.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 222; Schneidmüller, 1990, szp. 968–969; CEU, 2018, s. 99 i przyp. 282.

Karol I Andegaweński (*Magnus Karolus*) określany przydomkiem Wielki żył w latach 1227–1285. Był pogrobowcem króla Francji (→ Francja, Francuzi) Ludwika VIII. Jego brat, Ludwik IX, król Francji, został później wyniesiony na ołtarze. Karol w 1263 r. został przez papieża Urbana IV wysunięty na tron sycylijski po depozycji potomków Fryderyka II Hohenstaufa. Koronowany został w 1265 r. przez Klemensa IV, a władzę swą nad Królestwem → Sycylii (obejmującym również Neapol) umocnił do końca lat sześćdziesiątych XIII w., pokonując synów Fryderyka Manfreda i Konradyna. Prowadził aktywną politykę we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, zawierając sojusze z łacińskimi władcami państw Bliskiego Wschodu i popierając roszczenia łacińskich cesarzy do odzyskania → Konstantynopola zajętego przez Paleologów. Spotkało się to z oporem króla Aragonii Piotra III dążącego do opanowania Sycylii, który zawarł sojusz z Michałem VIII Paleologiem. 30 marca 1282 r. doszło do wymordowania Francuzów w Palermo podczas tzw. nieśporów sycylijskich. W chwili śmierci był pokonany przez Aragończyków, a jego syn i następca Karol II znajdował się w aragońskiej niewoli. Jego najmłodsza córka Izabella była żoną → Władysława IV Kumańskiego. Jednak w *Kronice zagrzebskiej* i *Kronice waradyńskiej* pod tym mianem występuje jego syn, wspomniany Karol II (1254–1308), więziony w Aragonii do końca 1288 r. Konflikt z Aragonią o Sycylię zakończony utratą wyspy (ośrodkiem Królestwa Andegawenów był Neapol) wypełnił większość lat panowania króla. W 1270 r. Karol II poślubił córkę → Stefana V, → Marię, siostrę Władysława IV. Po śmierci tego ostatniego Karol II i Maria wysunęli swego syna → Karola Martela jako pretendenta do tronu węgierskiego. Jednym z synów Karola II był też św. → Ludwik, biskup → Tuluzy.

Żr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Herde, 1990, szp. 983–985; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 246–262.

Karol II (Kulawy) → Karol I Andegaweński

Karol (Martel) (*Karolus*) był synem Karola II Kulawego (→ Karol I Andegaweński) i → Marii, siostry → Władysława IV Kumańskiego. Żył w latach 1271–1295. Po śmierci swego wuja Władysława IV 10 lipca 1290 r. wysunął pretensje do tronu węgierskiego. Mimo że na tronie zasiadł → Andrzej III, Karol Martel od wiosny 1292 r. do końca krótkiego życia konsekwentnie stosował tytuł króla → Węgier oraz używał herbu Węgier. Zmarł w sierpniu 1295 r. z powodu zarazy.

Żr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20–21.

Lit.: Vayay, 1988, s. 154; Nonn, 1990, szp. 954–956; Teke, 1994b, s. 330; Sroka, 1999b, ss. 9–10; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 263–264.

Karol Robert (*Karolus*) zwany też Karobertem urodził się w 1288 r. jako syn → Karola Martela i Klemencji z domu Habsburg. Po przedwczesnej śmierci ojca

odziedziczył jego pretensje do tronu węgierskiego jako wnuk Arpadów (→ Arpad) po kądzieli (jego babka → Maria była siostrą → Władysława IV Kumańskiego, a jego macierzystym pradziadkiem był → Stefan V). W tych staraniach wspierał go papież Bonifacy VIII, który zarazem wykluczył go z dziedziczenia tronu sycylijskiego (a właściwie – wobec utraty → Sycylii przez Andegawenów – neapolitańskiego). W 1301 r. wylądował w → Dalmacji wspierany przez miejscowych możnych, np. Šubiciów, ale początkowo nie zdobył sobie większego uznania; na króla koronowano Wacława III Przemyślidę, który przybrał imię Władysława V, a następnie Ottona, księcia bawarskiego (→ Bawaria, Bawarzy) – ta ostatnia koronacja odbyła się z pogwałceniem praw i zwyczajów. Z biegiem czasu do stronnictwa Andegawenów przystępowało coraz więcej możnych na czele z Mateuszem Csákiem (→ Csák), panem na → Trenczynie oraz Amadejem z rodu Aba (→ Aba Samuel). Ostatecznie w pełni legalnej koronacji dokonano w → Székesfehérvárze 27 sierpnia 1310 r. Dalsze lata panowania Karola Roberta to stopniowe budowanie sobie zaplecza politycznego (np. wzrost roli przybyłego z Italii rodu Drugetów) przy stopniowym eliminowaniu starych rodów (bitwa pod Rozhanovcami/Rozgony 15 czerwca 1312 r. złamała potęgę rodu Aba). W polityce zagranicznej po poślubieniu → Elżbiety Łokietkówny oparł się ściśle na sojuszu z Polską (→ Polacy, Polska). Nastąpił wtedy okres bardzo ścisłej współpracy ostatnich Piastów na tronie krakowskim (→ Kraków), → Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego z Karolem Robertem i → Ludwikiem Wielkim (Węgierskim), która doprowadziła do odziedziczenia tronu polskiego przez tego ostatniego.

W naszych ekscerptach Karol Robert, którego okres panowania wykracza poza wyznaczone ramy czasowe publikacji, pojawia się tylko w kontekście genealogii Andegawenów przedstawianej przez kroniki powstałe w kręgach sławońsko-chorwackich.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 21; Tkalčić; Leg. S. Gerh., c. 28

Lit.: Fügedi, 1990b, szp. 987–988; P. Engel, 1994b, ss. 330–331; Sroka, 1999b, ss. 10–28; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 264–267; Uličný & Magdoško, 2012; Grzesik, 2022b, ss. 229–248.

Karold (*Caroldu*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli była siostrą → Sarmolt. Jest to jedyna wzmianka o niej.

Źr.: An., c. 27.

Lit.: An. niem., 1991, s. 163 i przyp. 181.

Karpaty (*Ruthenorum Alpes, silva Houos, Howos = Havaserdō*) występują w przytaczanych ekscerptach jako Alpy Rusińskie (u Szymona z Kézy) albo jako Śnieżny Las (*Havaserdō*). Chodzi tu o Karpaty Wschodnie oddzielające Ruś (→ Ruś, Rusini) od północno-wschodnich → Węgier (dzisiejszego ukraińskiego Zakarpacia). W średniowiecznej węgierszczyźnie masyw karpacki określany był właśnie jako

Havasok ‘góry, gdzie latem leży śnieg’. Największa część → Węgrów przekraczała masyw karpacki przez Przełęcz Werecką, przed II wojną światową znaną jako Przełęcz Legionów. Węgry w czasie swojego rozwoju terytorialnego utrwaliły swoją granicę na głównym łańcuchu Karpat, których większość znajdowała się na terenie tego państwa. Pozostałością tej granicy jest współczesna granica Słowacji z Czechami (→ Czechy, Czesi) i z Polską (z pewnymi odchyleniami na rzecz Pol-
ski; → Polacy, Polska), wewnętrzna granica ukraińskiego obwodu zakarpackiego oraz granica Zakarpacia z Polską oraz granica administracyjna → Siedmiogrodu z Mołdawią i Wołoszczyzną w Rumunii.

Źr.: An., c. 9, 11–12; Kézai, c. 27.

Lit.: Halaga, 1970, s. 6; An. ćs., s. 237 i przyp. do s. 196; Zach, 1990, szp. 1016–1017; Blazovich, *Havasok*, 1994i, ss. 258–260; 1994m, s. 332.

Karyntia → Karantanie, Karyntia

Katalaunijskie Pola → Katalonia

Katalonia, Katalończycy (*Catalauni, Cathalannia; Chatalaunia; Katalaunia*) Region obejmujący terytorium dzisiejszej północnej Hiszpanii (→ Hiszpania, Hiszpanie) oraz część południowej Francji (okolice miasta Perpignan; → Francja, Francuzi). W węgierskich źródłach narracyjnych Katalonia i Katalończycy pojawiają się w relacji o epopei → Attyli i sama etymologia Katalonii jest związana z okresem huńskich najazdów według Szymona z Kézy; analiza jego relacji o tych wydarzeniach sugeruje bowiem, że istniał związek między Katalonią a Katalaunijskimi Polami, czyli niziną niedaleko miasta Châlons-en Champagne (dzisiejsza północno-wschodnia Francja), gdzie w 451 r. toczyła się wielka bitwa między → Hunami a koalicją rzymsko-germańską. Co ciekawe, najazdy węgierskie istotnie dosięgły Katalonii w 942 r., co przechowały katalońskie źródła arabskie (określając → Węgrów mianem Turków, zgodnie z ówczesną praktyką nazewniczą), a za ich pośrednictwem katalońska tradycja historyczna.

Źr.: Kézai, c. 12–13, 15; Komp., c. 12–13, 15.

Lit.: Udina Martorell, 1990, szp. 1059–1060; Sabaté, 2020, ss. 284–285 (dyskusja między Attilą Báránym a Flocelem Sabaté).

Kaul według *Kroniki węgiersko-polskiej* był komesem, któremu → Stefan I Święty na łożu śmierci powierzył wychowanie swoich rzekomych synów. Wraz z nimi i → palatynem Albą (→ Aba Samuel) uciekł z nimi do Polski (→ Polacy, Polska). Nie jest znany z innych źródeł i jest zapewne postacią fikcyjną.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 10, 12–13.

Lit.: Grzesik, 1999, s. 180; Homza, 2009, s. 169 i przyp. 126.

Kazár, wódz pieczyński (→ Pieczyngowie) podczas oblężenia przez → Węgrów → Belgradu w 1071 r. Co ciekawe, jego imię nawiązuje do → Chazarów.

Źr.: Komp., c. 105.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 366.

Kazimierz → Krešimir

Kean (*Keanus*) pojawia się w dziele anonimowego notariusza króla Béli jako wódz bułgarski, dziadek wodza → Salana, który za radą i z pomocą cesarza greckiego (→ Grecja, Grecy) w międzyrzeczu → Cisy i → Dunaju aż po ruską granicę osadził → Słowian i Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy). Zupełnie kimś innym jest Kean w późniejszych kronikach. To przeciwnik → Stefana I Świętego, pokonany i zabity przez niego. Za zdobyte skarby Stefan ufundował bazylikę Najświętszej Maryi Panny w → Székesfehérvárze (*Kézai*, c. 43) albo też klasztor pod wezwaniem śś. Piotra i Pawła w → Óbudzie (*Kompozycja kronikarska z XIV w.*, c. 67). Z *Kompozycji kronikarskiej* dowiadujemy się także o jego powiązaniach rodzinno-środowiskowych. Był on bratem (chyba młodszym) → Kulana, zięcia → Beliuda, który doradził → Gejzie (1) poślubienie → Sarolt. Nic więc dziwnego, że dyskusję budzi jego historyczność (postać rzeczywista czy fikcyjna?), terytorium przez niego zajmowane oraz okres życia. Nie ulega wątpliwości, że chodzi o dwie osoby, być może spokrewnione ze sobą. Kean Wielki zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał żyć w odległej przeszłości, co najmniej dwie generacje przed przybyciem → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Historiografia bułgarska przyjmuje wiarygodność przekazu Anonima, uznając, że postać Keana Wielkiego może być zniekształconym echem panowania chana Kruma. Historiografia węgierska przyjmuje, że jest to postać fikcyjna, której imię powstało z przekręcenia tytułu chana lub kagana. Wydaje się, że w tym przypadku Anonim dysponował tradycją o bułgarskim panowaniu przynajmniej w dolnej części międzyrzecza Dunaju i Cisy. Natomiast jeśli chodzi o postać Keana współczesnego Stefanowi I Świętemu, to przyjmuje się (Gyula Kristó), że był on władcą zeslawizowanych Bułgarów w południowej części → Siedmiogrodu, należącej dziś do Rumunii, gdzie pierwotne nazwy słowiańskie przejęte zostały do onomastyki rumuńskiej bez węgierskiego pośrednictwa. Mógł być wodzem plemiennym, który zawarł sojusz ze związkiem plemion węgierskich i traktowany był na równi z innymi przywódcami węgierskimi, podobnie jak np. ojciec → Aby Samuela. Urodzony ok. 950 r. należał przypuszczalnie do tego samego pokolenia, do którego należeli Gejza, Sarolt czy → Gyula (3) młodszy i chyba należał do tego samego kręgu towarzyskiego. Nieznany jest charakter jego buntu przeciw Stefanowi I Świętemu, nie był chyba powiązany z buntem Gyuli młodszego (Prokuja). Bunt i śmierć Keana miały miejsce najpewniej ok. 1003 r.

Zdaniem Gyuli Kristó był protoplastą rodu Kán, z którego wywodził się m.in. Władysław, wszechmocny wojewoda siedmiogrodzki w czasie walk o władzę po wymarciu Arpadów (→ Arpad), zmarły w 1315 r.

Źr.: An., c. 12–13; Kézai, c. 43; Komp., c. 30, 66–67.

Lit.: Swoboda, 1966a, s. 401; Székely & Bartha, 1984, ss. 756, 814; Kristó, 1993b, ss. 15–28; Kordé, 1994m, s. 338; An. pol., 2006, s. 66 i przyp. 93.

Keled (*Kelad*) występuje w naszych ekscerptach wyłącznie jako potomek → Gotfryda (4), rycerza miśnieńskiego (→ Miśnia, Miśnieńczycy). Imię wskazywałoby na jego przynależność do rodu Gut-Keled, który jednak nie wywodził się od Gotfryda, lecz przybył na → Węgry w czasach → Piotra Orseolo, a jego pierwszym znanym przedstawicielem był → Vid. Zdaniem László Veszprémyego tradycję tę przechował ród Fraknoi. Jednak bliższa analiza zagadnienia sugeruje, że może chodzić o tradycję rodu Kórógyi. Prawdopodobnie wspomniany jest ten sam Keled, który w 1234 r. pełnił funkcję wicebana → Sławonii, co łączył z byciem → żupanem → Zagrzebia. Jego synami byli → Filip (2), Władysław i Grzegorz.

Źr.: Kézai, c. 92.

Lit.: Kéza, 1999, s. 173 i przyp. 2; Zsoldos, 2011, ss. 44, 229, 318.

Kemej (*Kemei, Kemey, Kemen*) to region, przez niektórych badaczy uznawany nawet za samodzielny → komitat, leżący na lewym brzegu → Cisy między Tiszafüred a ujściem rzeki → Zagvy w Szolnoku. *Regestrum Varadiense* w 1219 r. nazywa ten region prowincją. Ziemie te nadane miały zostać przez → Taksonya wodzowi → Pieczyngów → Tonuzobie, w średniowieczu były w posiadaniu rodu → Tomaj. Od XIII w. osiedlali się na nich → Kumanie. Pod względem administracyjnym ziemie Kemeju podzielone zostały między komitaty Heves oraz Szolnok, zaś pod względem kościelnym stanowiły archidiakoniat diecezji egerskiej (→ Eger). 26 lutego 1074 r. w wojnie o władzę → Gejza I doznał tu klęski z ręki → Salomona (1).

Źr.: An., c. 57; Komp., c. 117–118

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 210; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 106–107; Thur. II/1, 1988, ss. 375–376; Kristó, 1988, ss. 405–406; An. niem., 1991, s. 180 i przyp. 344; Kristó, 1994o, s. 340; An. pol., 2006, ss. 187–188 i przyp. 379.

Kende → Kündü

Kenezy wspomniani w kontekście wydarzeń z początku X w. są oczywistym anachronizmem. Dostojnicy określani tym słowiańskim mianem (→ Słowianie) byli typowi dla społecznej organizacji → Wołochów, stanowiąc przywódców grupy krewniaczej. Wzmianka o kneziach u Anonima jest jedną z najstarszych (jeśli nie najstarszą) w źródłach węgierskich.

Źr.: An., c. 44.

Lit.: Grzesik, 2021b, ss. 108–109.

Kerlés (*mons Kyrioleis*, węg. Kerlés, niem. Kirieleis, rum. Chiraleș) to góra, a dziś miejscowość w → Siedmiogrodzie w → komitacie → Doboka. W 1068 r. w dolinie Samoszu (→ Szamos) zaatakowani zostali przez siły węgierskie → Salomona (1), → Gejzy I i → Władysława I Świętego → Kumanie wracający z wyprawy łupieskiej po Siedmiogrodzie, → Biharze i Nyírze (→ Nyírség). Najeźdźcy zostali całkowicie rozbici. Obszerny opis w rozdziałach sto drugim i sto trzecim *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* pomijamy jako nienależący do zagadnień związanych ze → Słowianami. Jednak trzeba zauważyć, że opisany tam motyw uratowania przez Władysława kobiety uwożonej w jasyr, która wydawała mu się córką biskupa Biharu, choć ostatecznie nią nie była, wszedł do kanonu hagiografii św. Władysława, stał się też popularnym motywem ikonograficznym. Nazwa węgierska miejscowości pochodzi od greckiej aklamacji *Kyrie eleison* za pośrednictwem jej sławizacji znanej np. ze staroczeskiego *Krleš*. Od greckiej aklamacji wywodzi się też nazwa niemiecka, a od niej pochodzi współczesna nazwa rumuńska.

Źr.: Kézai, c. 63.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, s. 75; Thur. II/1, 1988, ss. 360–362; Makk, 1994q, s. 345; L. Kiss, 1978/1997a, s. 721; Kéza, 1999, s. 139 i przyp. 2 do s. 138; Klaniczay, 2000, ss. 166–168 i ilustr. XI–XII; CEU, 2018, s. 195 i przyp. 512; Gerát, 2000–2001, ss. 317–325; Homza & Sroka, 2009, ss. 138–139 (M. Homza), 439–441 (H. Ruciński).

Kesztölc (*Castelic, Kestelci*) → Szekszárd.

Ketel miał być jednym z siedmiu wodzów kumańskich (a w rzeczywistości katarskich; → Kumanie; → Chazarowie), którzy – zdaniem anonimowego notariusza króla Béli – wspomagali księcia ruskiego, a następnie przeszli na stronę → Węgrów i z nimi trafili do Kotliny Karpackiej. Miał posłować (wraz z → Ondem i → Tarcalem) do → Salana, od którego uzyskali ziemię. W drodze pod → Sátorhalom Ketel, przeprawiając się przez wzburzoną rzekę, o mało nie utonął; od niego miała dostać miano → Ketelpataka. Za swoją służbę otrzymał od → Arpada ziemię zwaną → Ketelpataka rozciągającą się od Sátorhalom po rzekę → Tolcsę (czyli część Wzgórz Zemplińsko-Tokajskich, dziś centrum uprawy winorośli na słynne wina tokajskie) oraz ziemie naddunajskie (→ Dunaj) w okolicach ujścia → Wagu, gdzie jego syn → Alaptolma miał wystawić gród → Komarno. Tam też Ketel po śmierci został pogrzebany zwyczajem pogańskim. Miał być przodkiem rodu Katapán (Koppán), który posiadał majątki w południowej części tego → komitatu (w Ketellaka na stokach → Lasu Bakońskiego miała się mieścić letnia siedziba tego dworu). Imię Katapán nosił prepozyt białogrodzki (→ Széke-

sfehértár) i kanclerz → Béli III w latach 1192–1198, a w latach 1198–1217 biskup egerski (→ Eger), fundator kościoła pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny przy przeprawie w Komarnie.

Źr.: An., c. 8, 10, 14–16.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 327–336; Györffy, 1948b/1993, ss. 117–118; An. niem., 1991, s. 149 i przyp. 81; Múcska, 1994, s. 51; Györffy, 2003, wg indeksu; An. pol., 2006, s. 53 i przyp. 72; Zsoldos, 2011, ss. 88, 107.

Ketelpataka (*Ketelpotaca*) w przekazie anonimowego notariusza króla Béli ma dwa znaczenia. 1. Nazwa rzeki przepływającej pod → Sátoralom (Hotyka albo Ronyva/Raňava); 2. Nazwa terytorium ponoć nadanego → Ketelowi przez → Arpada, rozciągającego się od Sátoralom po rzekę → Tolcsvę, zatem obejmującego część Wzgórz Zemplińsko-Tokajskich, dziś centrum uprawy winorośli na słynne wina tokajskie. Zdaniem kronikarza król → Andrzej I nabył te tereny od potomków Ketela, gdyż były one odpowiednie na łowy, a także jego małżonka Rusinka miała blisko do ojczystej ziemi (→ Ruś, Rusini). W XIII w. istniał tam → komitat leśny Patak (*Potoc*), czyli obszar włości królewskich przeznaczony do polowania i gospodarki leśnej, który od XIV w. włączony został do komitatów → Zemplin oraz Abaúj (→ Abaújtár). Onomastycznym śladem jego istnienia jest miejscowość Sárospatak (nazwa oznacza ‘błotny potok’), po raz pierwszy wymieniona w dokumencie z 1201 r. W XIII w. wspominany jako *Castrum Potok/Patak*.

Źr.: An., c. 15.

Lit.: Ketel, a ponadto: Kristó, 1988, s. 413; 1994a, s. 533; Balassa, 1994, ss. 25–27; Uliéný, 2001, ss. 450–453.

Keve (*Keue*, *Keuee*, *Keuehaza*, *Keva*, *Kewe Oza*, dziś Kovin) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był grodem → Galáda, który dobrowolnie wydał go → Węgrom. Zdaniem György Györffyeego → komitat miał tu powstać w czasach → Stefana I Świętego, zaś według Gyuli Kristó dopiero po połowie XI w. na części ziem komitatu → Csanád. Gród rozwijał się na szlaku handlowym w kierunku → Nišu, strzegąc przeprawy przez → Dunaj. W 1072 r. przekraczali tu Dunaj → Salomon (1) i → Gejza I, wracając z wyprawy na Niś. Ziemie komitatu w średniowieczu były słabo zasiedlone ze względu na podmokły i piaszczysty charakter terenu (→ Fövény). Ciekawostką z późniejszego okresu jest, że wobec zagrożenia tureckiego część osadników serbskich (→ Serbia, Serbowie), uciekających z terenu Raszki, którzy osiedlili się w okolicach Keve, została przesiedlona za zgodą Władysława I (w Polsce III, zwanego potem Warneńczykiem) na wyspę → Csepel, tworząc kolonię serbską, której pozostałością jest miejscowość Ráckeve (nazwę tę można przetłumaczyć jako Serbski Kovin). Nazwa jest pochodzenia węgierskiego, *Keve* to przymiotnik ‘kamienny’ (od *kő* ‘kamień’). Nazwa serbska

Kovin pochodzi od węgierskiej. Być może nazwa grodu upamiętnia pierwszego → żupana. Imię to Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska z XIV w.* nadają fikcyjnemu wodzowi huńskiemu (→ Hunowie). Nazwa ta, zdaniem László Veszprémyego miała zostać utworzona od *Keveaszó* albo *Keveháza* (dziś Kajászó w komitacie Fejér), ale można domniemywać, że imię to mogło funkcjonować jako gloryfikujące ‘kamiennego’ wojownika.

Źr.: An., c. 44; Kézai, c. 7 (jako rzekoma osoba), 9 (jako rzekoma osoba); Komp., c. 7 (jako rzekoma osoba), 9 (jako rzekoma osoba), 112.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 389–390; T. 3, ss. 305–313, 317–319; Kristó, 1988, ss. 465–467; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 220; An. niem., 1991, s. 171 i przyp. 261; Koszta, 1994d, ss. 347–348; L. Kiss, 1978/1997b, s. 391 (s. v. Ráckeve); Kéza, 1999, s. 27 i przyp. 1; An. słc., 2000, s. 138 i przyp. 162; An. pol., 2006, ss. 146–147 i przyp. 279; Zsoldos, 2011, s. 161.

Keveaszó, Keveháza (*Kewe Oza*) → Keve

Keweszeg, czyli Körösszeg, dzisiaj Cheresig to miejscowość w → komitacie → Bihar, blisko → Wielkiego Waradynu wspomniana dopiero w 1289 r. Dnia 10 lipca 1290 r. zamordowany tu został król → Władysław IV Kumański. W naszym wydawnictwie wspomina o tym ekscerpt z *Kroniki zagrzebskiej* podający błędny zapis nazwy tej miejscowości.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 595, 598; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 637–638; Kordé, 1994n, s. 374.

Kijów, Kijowanie (*Hyeu, Kyeu, Kyeuyensi, Kyo*) był do końca XII w. najważniejszym grodem Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini), centrum plemienia ruskich Polan, istniejącym już w IX w., rozkwitającym na handlowej drodze z *Warjag w Greki* (*изъ варягъ въ греки*), jak charakteryzuje ją *Powieść lat minionych*. Węgierska pamięć historyczna przechowała wiadomości o oblężeniu i zajęciu Kijowa, bądź tylko o przejściu koło niego. Wiadomości potwierdza też *Powieść lat minionych*, która wspomina o przejściu → Węgrów koło Kijowa przez Górę Węgierską (*Горою ... Угорьское*). W pierwszych latach XI w. w otoczeniu księcia Borysa Włodzimierzowicza, brata Jarosława Mądrego, znajdujemy *otroka* Jerzego Węgrzyna, który zginął, osłaniając swego pana przed ciosami zamachowców nad rzeką Altą w 1015 r. Jego brat Mojżesz Węgrzyn udał się na dwór siostry Jarosława Przedślawy i wraz z nią uwieziony został w 1018 r. jako jeniec do Polski (→ Polacy, Polska). Tam w niewoli przyjął po kryjomu profesję zakonną udzieloną mu przez mnicha z Góry Atos, oparł się mimo tortur zalotom bogatej Polki, wdowy po woju Chrobrego, a po śmierci polskiego władcy w czasie rozruchów społecznych wrócił do Kijowa, gdzie wstąpił do założonej właśnie ławry Peczerskiej. Książęta kijowscy do początków drugiej połowy XII w. pozostawali w sojuszu z królami → Węgier. Rola Kijowa osłabła z chwilą wzrostu znaczenia → Suzdału oraz

→ Włodzimierza Wołyńskiego i → Halicza, a później zależności od → Tatarów trwającej od 1240 do 1362 r. Potem Kijów wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, a od 1569 r. Królestwa Polskiego. Dziś miasto jest stolicą Ukrainy.

Źr.: An., c. 8–11; Kézai, c. 25; Komp., c. 26.

Inne Źr.: *Povest' vremennykh let*, 1950, Cz. 1, ss. 21 (pod r. 6406 (898)), 91 (pod r. 6523 (1015)), 97 (pod r. 6526 (1018)), Cz. 2 (komentarze), ss. 358, 364 i wg indeksu; *Pateryk Kijowsko-Pieczerski*, 1993, ss. 216–224; Ferincz, Balogh, & Kovács, 2015, wg indeksu (węgierski przekład *Powieści lat minionych* z obszernymi komentarzami).

Lit.: Gieysztor, 1967, s. 278; Hösch, 1991, szp. 1121–1131; Swoboda, 1991d, ss. 255–256; Font, 1994, ss. 350–351; An. pol., 2006, s. 50 i przyp. 65.

Klemens VI, papież, który mianował biskupa zagrzebskiego (→ Zagrzeb) → Władysława de Kobol arcybiskupem → Kalocsy, sprawował swój pontyfikat w latach 1342–1352. Należał do tzw. papieży awiniońskich i uczynił swój dwór w Awinionie centrum wysublimowanej kultury, miejscem spotkań artystów, poetów i uczonych.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Knowles & Obolensky, 1988, s. 318.

Kleopatra (*Cleopatra*) to miasto, do którego mieli według anonimowego notariusza króla Béli dojechać → Węgrzy podczas swojego najazdu na Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy) i Grecję (→ Grecja, Grecy). Przypuszcza się, że mogło tu chodzić o błąd kopisty, a kronikarz myślał o mieście Neopatras, dziś Ypati w południowej Tessalii. Pojawienie się tej nazwy jest dowodem na to, że jedyny rękopis *Gesta Hungarorum* nie jest autografem, lecz kopią zawierającą błędy. Możliwa jest też interpretacja, że chodzi o jakąś miejscowość w dolnej → Macedonii, jeśli nazwa odwoływała się do Kleopatry Eurydyke, żony Filipa II albo do przyłodka Akcjum, jeśli byłaby to Kleopatra VII (domysł Anny Kotłowskiej). Vincent Múcska dopuszcza, że może chodzić o miejscowość Patra koło dzisiejszej miejscowości Struga koło Ochrydy. Interpretacje te wydają się mało przekonujące.

Źr.: An., c. 45.

Lit.: An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 221; An. niem., 1991, s. 172 i przyp. 270; An. sł., 2000, s. 139 i przyp. 168; An. pol., 2006, s. 151 i przyp. 286; An. ang., 2010, ss. XVIII, 98 i przyp. 1.

Knin (*Tenen*) pojawia się w naszych ekscerptach tylko raz, w stwierdzeniu Szymona z Kézy, że Knin, występujący tu pod grecką nazwą Tenen, był siedzibą ostatniego rodzimego władcy chorwackiego (→ Chorwaci, Chorwacja). Informacji tej nie podaje *Kompozycja kronikarska z XIV w.* Uznawana jest ona za wiarygodną. Wokół Kninu odkryto ślady osadnictwa chorwackiego sięgającego VII w. W połowie X w. wymieniony jako siedziba żupy. W XI w. przebywali tu władcy Chorwacji. Wobec przejścia miast dalmatyńskich (→ Dalmacja) pod wła-

dzę Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) na początku XI w. w latach 1040–1042 powołano osobne biskupstwo knińskie, niemające jednak charakteru rezydencjonalnego. Jego biskup nosił tytuł *episcopus Chroatensis*. Po przejściu Chorwacji pod władzę węgierską Knin zachował swoje znaczenie gospodarcze, był też siedzibą → bana Chorwacji.

Źr.: Kézai, c. 64

Lit.: Kowalenko, Molè, & Żurowski, 1966, ss. 431–432; Thur. II/1, 1988, s. 427; Rapanić, 1991, szp. 1235; Kéza, 1999, s. 140 i przyp. 1.

Kökényér (*Kwkyner*) to miejsce bitwy przeciwko wojskom → Ajtonya. Według *Legendy większej św. → Gerarda* w jej trakcie część wojska → żupana → Csanáda miała się schronić „wśród krzaków jeżyn Kökényér” (*in vepribus Kwkyner*). Według Jánosa Karácsonyiego owo miejsce znajdowało się między miejscowościami → Csanád (węg. Nagycsánad, dziś Cenad) a Pordeanu (węg. Porgány) w dzisiejszej zachodniej Rumunii, w pobliżu rumuńsko-węgiersko-serbskiego pogranicza. Różne prace o geografii historycznej dawnego królestwa → Węgier umiejscawiają dawną wieś Kökényér na terenie dzisiejszej miejscowości Cheglevici (węg. Keglevichháza), ok. 10 kilometrów na zachód od Csanádu oraz 5 kilometrów na południowy wschód od Pardeanu. Nazwa Kökényér składa się ze słowa *kökény* ‘śliwa’, ‘tarnina’ oraz *ér* ‘strumień’ i odnosiła się pierwotnie do strumienia otoczonego krzakami śliwy-tarniny. W średniowieczu Kökényér należał do rodu Csanád.

Źr.: Leg. s. Gerh., c. 8.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 93; Cs., 1890, T. 1, s. 699; AKMTF, 1963, T. 1, s. 862 (Kökényér); Hofmann, V. Tóth, & Schwing, b.d., <https://mdh.unideb.hu/nevtar.php> (Kökényér) (dostęp 24.09.2023).

Kökényes (*Kyquinus*) wraz z Radnótem (Renaldem) miał przybyć na → Węgry z Hiszpanii (→ Hiszpania, Hiszpanie) wraz z Małgorzatą, drugą żoną → Béli I. Wiadomość o przybyszach – bez wskazania na ich pokrewieństwo – zawiera tylko *Kompozycja kronikarska z XIV w.*, pozostaje nieznana Szymonowi z Kézy, który przecież wymienia przybyszów, antenatów znanych rodów węgierskich. Wiadomość jest myląca. Małgorzata nie była żoną Béli I, lecz drugą żoną → Béli III. Była siostrą króla Francji (→ Francja, Francuzi) Filipa Augusta. Przypuszczalnie Kökényes z Radnótem przybyli w jej orszaku, byli zatem Francuzami. Na to może wskazywać ich fundacja rodowa, pierwszy na Węgrzech klasztor premonstratensów pod wezwaniem św. Huberta, ufundowany ok. 1171 r. (pierwsza wzmianka w 1179 r.), który obsadzony został zakonnikami z lotaryńskiego (→ Lotaryngia) Valroi (*Regia Vallis*). Filie klasztoru założone zostały w pobliskiej miejscowości Jánoshida (obie lokalizacje leżą w → komitacie → Nógrád) oraz w Sáhach (Ipóltság) w Honcie. Centrum osadnicze rodu Kökényes-Radnót znajdowało się w południowo-wschodniej części komitatu Nógrád. Do największego znaczenia

w XIII w. doszedł Mikod II, który na przełomie 1275 i 1276 r. był → banem → Szörény.

Źr.: Komp., c. 44.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 336–342; Thur. II/1, 1988, ss. 188–189; Koszta, 1994c, s. 229; 1994e, s. 372; Sebők, 1994e, ss. 372–373; CEU, 2018, s. 87 i przyp. 242.

Kölcese (*Colsoy*), ród, gałąź rodu Szente-Mágócs. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał wspólnych przodków → Onda i → Etego z rodem → Bár-Kalán. Rzeczywistym przodkiem miał być → żupan Kölcese, który przed 1181 r. ufundował klasztor rodowy w miejscowości Cégénydányád w → komitacie → Szatmár nad rzeką → Szamos. W XIII w. dwóch członków rodu nosiło imię Ete.

Źr.: An., c. 6.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 61–70; Györffy, 1948b/1993, ss. 111–112; T. Almási, 1994h, s. 631; Múcska, 1994, s. 48; P. Engel, 2001a (płyta CD: Szentemágocs nem: 2. tábla: Kölcese); An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 49.

Koloman, syn Borysa (*Calamanus*) → **Borys Kolomanowicz**

Koloman (rzekomy 1; *Coloman, Columan, Colummann*) według *Kroniki węgiersko-polskiej* miał być synem → Akwili i jego tubylczej (czyli chorwackiej) żony i ojcem → Béli (rzekomego 1). Miał poślubić żonę z Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i po śmierci ojca objąć władzę na → Węgrzech. Martin Homza dostrzega tu aktualizację z początku XIII w. Osoba Kolomana nawiązuje do króla halickiego (→ Halicz) i księcia → Sławonii Kolomana, syna → Andrzeja II i podkreśla jego południowosłowiańskie (→ Słowianie) związki.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 3, KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Homza, 2009, ss. 59–60.

Koloman (rzekomy 2; *Columman*) według *Kroniki węgiersko-polskiej* miał być trzecim synem → Béli (rzekomego 2). Miał umrzeć za rządów → Alberta (3), nie doczekawszy korony. Przypuszczalnie skrywa się za nim historyczny król → Koloman Uczony, który był wnukiem → Béli I.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Homza, 2009, ss. 59–60.

Koloman Uczony (*Calamanus, Colomagnus; Columbanus; Colomannus; Cunues Calman; Kalomannus, Kewmues Kalman; Qunwes Kalman*, dziś Könyves Kálmán) był starszym synem → Gejzy I i jego pierwszej żony Zofii. Urodził się ok. 1070 r. Po śmierci ojca w 1077 r. był wychowywany przez stryja, → Władysława

wa I Świętego, który przeznaczył go do służby duchownej, a następcę tronu wobec braku własnego męskiego potomka upatrywał w młodszym bracie Kolomana, → Álmosu (2). Jak podają kroniki węgierskie, Koloman oznaczał się jakąś fizyczną skazą, był chyba też chorowity (reumatyzm?). Przyjął święcenia kapłańskie i na początku lat dziewięćdziesiątych XI w. został biskupem → Wielkiego Waradynu albo → Egeru. Po śmierci stryja zgłosił pretensje do tronu i zyskał poparcie stronników Władysława. W 1096 r. uzyskał ze Stolicy Apostolskiej zwolnienie ze święceń kapłańskich i koronował się na króla, zaś swego brata osadził na księstwie nitrzańsko-biharskim (→ Bihar; → Nitra). Pierwsze lata jego panowania upłynęły pod znakiem narastającego konfliktu z Álmosem coraz częściej buntującym się przeciwko bratu i szukającym pomocy cesarza → Henryka IV. Kraj stanął też w obliczu groźby spustoszenia, niesionego przez niezdyscyplinowane szeregi europejskich krzyżowców, którzy na wezwanie papieża Urbana II ogłoszone pod koniec 1095 r. w Clermont podążali przez teren → Węgier do Ziemi Świętej. Koloman zmusił wojska do załadowania się na statki i przeprawienia się przez kraj → Dunajem. Ponowił też ekspansję przeciwko Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), pokonując ostatniego rodzimego władcę Piotra Svačića w górach Gvozd (→ Petrov Gvozd; → Piotr (2)). Dla opanowania → Dalmacji zawarł sojusz z sycylijskimi (→ Sycylia) → Normanami (zawierając w 1097 r. małżeństwo z córką władcy sycylijskiego Rogera, noszącą przypuszczalnie imię Felicja), a także z dożą weneckim Witalisem Michałem. W 1102 r. po zawarciu z możliwymi chorwackimi porozumienia, tzw. *Pacta conventa*, koronował się w Biogradzie na Moru na króla Chorwacji. Związek miał charakter unii personalnej przy zachowaniu odrębności urzędów obu krajów. W imieniu władcy działał → ban, będący jednym z najważniejszych urzędów Królestwa Węgierskiego. W 1105 r. Koloman podpisał porozumienia z miastami dalmatyńskimi, które po zagwarantowaniu przez niego swych przywilejów uznały jego władzę. Doprowadziło to do krótkotrwałego konfliktu ze Stolicą Apostolską uznającą Chorwację i Dalmację za swoje lenna, zażegnane dzięki zrzeczeniu się przez Kolomana prawa inwestytury na synodzie w Guastalli w 1106 r.

Za Kolomana rozpoczęła się także aktywna polityka Węgier wobec księstw Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini). W 1099 r. podjął on wyprawę przeciwko halickim Rościszławiczom (→ Halicz) w interesie spokrewnionego ze sobą Światopełka Izjasławowicza (którego matką była Gertruda, siostra domniemanej → Adelajdy, babki Kolomana). Armia węgierska poniosła pod Przemyślem straszliwą klęskę, podczas której poległo m.in. dwóch biskupów, → Koppány (1) i → Wawrzyniec (2).

Konflikt z Álmosem doprowadził do wojny między braćmi w 1106 r., w której Polska (→ Polacy, Polska) → Bolesława III Krzywoustego poparła Álmosa. Jednak wkrótce doszło do pojednania Bolesława z Kolomanem, a Álmos udał się na pielgrzymkę do Ziemi Świętej w 1107 r. Koloman wykorzystał nieobecność brata

do likwidacji księstwa nitrzańsko-biharskiego. Álmos po powrocie z pielgrzymki wobec wrogich działań brata uciekł do Niemiec rządzonych już przez króla Henryka V. Wyprawa niemiecka w 1108 r. zakończyła się podpisaniem pokoju Kolomana z władcą niemieckim. W jego rezultacie Koloman pozostał neutralny w roku następnym podczas najazdu cesarza na Polskę. Wyrazem dobrych stosunków z Polską było gościnne przyjęcie na Węgrzech Bolesława III Krzywoustego pielgrzymującego po oślepieniu Zbigniewa.

Po śmierci Felicji ożenił się w 1112 r. z → Eufemią, córką wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha, lecz wnet oddał ją od swego boku do Kijowa (→ Kijów, Kijowianie), gdzie spędziła resztę życia, oskarżając ją o niewierność małżeńską i nie uznając zrodzonego z nią syna → Borysa Kolomaniowicza. W 1115 r. Wenecja (→ Wenecja, Wenecjanie) zajęła miasta dalmatyńskie. W tym czasie Koloman kazał oślepić swego brata oraz jego syna → Bélé II Ślepego, aby całkowicie wyeliminować ich z polityki. Wkrótce potem, 3 lutego 1116 r. schorowany Koloman zmarł.

Ze związku z Felicją urodziło się troje dzieci: córka Zofia, która miała syna Saula, oraz bliźniacy → Stefan II i Władysław, który wcześniej zmarł. Imiona dzieci nawiązują do matki Kolomana (Zofii) oraz → Stefana I Świętego i Władysława I Świętego. Natomiast Borys urodził się w Kijowie i jego imię nawiązuje do kijowskiego kultu świętych Borysa i Gleba.

Koloman Uczony uznawany jest za jednego z najwybitniejszych władców Węgier. Zerwał z polityką ostatnich lat Władysława I Świętego, związków z cesarzem Niemiec i wrócił do tradycyjnej dla linii Arpadów (→ Arpad) wywodzącej się od → Béli I polityki oparcia się na papieństwie. Jako były duchowny cechował się niezwykle w tych czasach wśród osób świeckich zamiłowaniem do książek, co oddaje jego przydomek (po węgiersku *Könyves* = ‘książkowy’, szczególnie wymowne dla Polaka jest brzmienie tego przydomka w języku czeskim i słowackim: *Knihomol*). Za jego rządów powstał m.in. zrab *Gesta Ungarorum* (albo przeróbka już istniejących kronik), a także *Legenda św. Stefana* pióra biskupa Hartwika (uzasadniająca związek władcy węgierskiego z papieństwem oraz nadzwyczajne uprawnienia do inwestytury dostojników kościelnych, z których, jak wiemy, zrezygnował w 1106 r.). Był też prawodawcą – jego rozstrzygnięcia prawne łagodziły postanowienia przyjęte przez jego stryja, Władysława I Świętego. Tragicznie zakończona walka o władzę z bratem zbliża ówczesne Węgry do Polski, borykającej się w tym czasie z identycznym problemem.

Źr.: An. Pos., s. a. 1097, 1098, 1108, 1117; Kézai, c. 64, 96; Chron. Zagr. et Varad., c. 8, 10; Wykaz bpów warad.; Komp., c. 46, 136, 140, 142, 145, 147, 149–150 (bez wymienienia imienia), 151 (bez wymienienia imienia), 152–153, 155, 161, 166.

Lit.: Györffy, 1991, szp. 1269–1270; Font, 1993; Grzesik, 1995, s. 27; Makk & Jánosi, 1994a, ss. 314–316; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 125–148; Bagi, 2008, ss. 55–101 i wg indeksu; Voloshchuk, 2014, wg indeksu; Font, 2015, ss. 312–315; Bagi, 2017, wg indeksu; Rychlik i in., 2024, ss. 57–59.

Kolonia (*Colonia*) to jedno z najważniejszych miast niemieckich ze starożytną genezą, w naszych ekscerptach pojawia się jako miejsce przebywania cesarza → Henryka III, który stamtąd rusza na → Węgry, by walczyć przeciwko → Abie Samuelowi w interesie → Piotra Orseolo. Najciekawsze jest chyba wykorzystanie przez *Kronikę węgiersko-polską* powstałej w Kolonii hagiografii św. → Urszuli, zaś samo miasto określone jest jako miasto znamienite (*civitas egregia*). O zdobyciu tego niemieckiego miasta przez → Attyłę wiedział też Szymon z Kézy, który czyni je jednym z miejsc pobytu szpiegów Attyli i miejscem, gdzie istniała przeprawa przez → Ren.

Źr.: Kézai, c. 13, 48; Komp., c. 13, 74; Hartwik, c. 8, 11; KWgP, red. dłuższa, c. 1–3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Noelke, Groten, & Seibert, 1991, szp. 1254–1268; Grzesik, 1999, ss. 76–82; Homza, 2009, s. 124 i przyp. 15.

Kölpény (*Culpun*) występuje w dziele anonimowego notariusza króla Béli przeważnie wyłącznie jako ojciec → Botonda i wuj → Tasa. Tylko raz pojawia się jako bohater samodzielny, który otrzymał od księcia → Arpada nadania ziemskie w okolicy → Bodrogu. Trwa dyskusja, skąd wzięło się imię (rzekomego?) wodza. Część badaczy (Richard Prażák, László Veszprémy) widzi tu nawiązanie do pieczyńskiego (→ Pieczyngowie) plemienia Külpej, zaś György Györfly oraz Lajos Kiss wywodzą to imię z nazwy miejscowości Kölpény, dziś Kupinovo, leżącej nad → Sawą w serbskiej Wojwodinie. W nazwie tej ich zdaniem zachowało się określenie wareskich Kyflingów, określanych po rusku jako *кѣлбѣгѣ*, osiedlonych jako strażnicy granicy (→ Ruś, Rusini). Nazwy utworzone od tego rdzenia spotyka się na rozległych terenach dawnego Królestwa Węgierskiego (→ Węgry) od Dolnego Kubina na słowackiej Orawie przez siedmiogrodzkie Mezőkölpény po dolnoaustriackie Kilbing.

Źr.: An., c. 41, 53.

Lit.: → Botond oraz Kropilák & Hudák, 1977a, T. 1, ss. 342–346 (Dolny Kubín).

Komarno (*Camarum*, węg. Komárom, śl. Komárno) pojawia się w tytule piętnastego rozdziału *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli. Gród powstał na ziemi nadanej → Ketelowi przez → Arpada przy ujściu → Wagu do → Dunaju. Wzniósł go syn Ketela, → Alaptolma. Przeznaczył on do jego obsługi dwie trzecie spośród sług swoich i otrzymanych od księcia. Ketel i Alaptolma zostali tam pochowani według obrządku pogańskiego. W rzeczywistości okolice dzisiejszego Komarna były zasiedlone od czasów neolitu. W epoce rzymskiej znajdowały się tam przeprawy przez Dunaj, wyznaczający limes rzymski, oraz przez Wag. Elipsowaty gród drewniano-ziemny o orientacji wschód-zachód powstał w X w. Od początku XI w. stał się siedzibą → komitatu, obejmującego

przypuszczalnie ziemie na północ od Dunaju aż po ujście do niego → Morawy. Dopiero później rozszerzono jego jurysdykcję na ziemie na południe od Dunaju, na zachodnich terenach utworzono też komitat pożoński (→ Pożoń).

W informacji kronikarza znajdujemy ważną wskazówkę, że do obsługi grodu Alaptolma miał przeznaczyć dwie trzecie ludzi, którymi dysponował. Dostrzegamy tu ślady systemu organizacji komitatów. Gród w Komarnie był w czasie najazdu tatarskiego (→ Tatarzy) jednym z tych, które oparły się najeźdźcom dzięki swemu korzystnemu usytuowaniu na cyplu oblewanym przez wody Wagu (a właściwie odnogi Małego Dunaju, złączonego z dolnym biegiem Wagu) i Dunaju, w bagiennej i podmokłej okolicy, w której latem leżały się komary. Tej nieprzyjemnej cesze zawdzięcza on swą nazwę. Osada miejska na podgrodzium w 1265 r. otrzymała prawa miejskie budyńskie. Dzisiaj po podziale miasta jego średniowieczne jądro wraz z grodem leży na Słowacji, tworząc miasto Komárno, zaś dziewiętnastowieczne przedmieścia z głównym dworcem kolejowym, położone na prawym (południowym) brzegu Dunaju stanowią węgierskie miasto Komárom.

Źr.: An., c. 15.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, ss. 486–490; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 385–401, 427–433; Kropilák & Hudák, 1977b, T. 2, ss. 45–49 (Komárno); Kristó, 1988, ss. 152–158, 336–342; Almási, Engel, Feld, & Sebők, 1994, s. 365; Györfi, 2003, ss. 247, 311, 313, 315; L. Kiss, 1978/1997a, s. 772; An. pol., 2006, s. 78 i przyp. 123; Plaček & Bóna, 2007, ss. 154–157; Hlavačková, 2010, ss. 183–193; Zsoldos, 2011, ss. 163–164.

Komes → Żupan

Komitat (*comitatus*) to jednostka administracji terytorialnej Królestwa Węgierskiego oraz współczesnych → Węgier. Jej nazwa węgierska, *megye*, wzięła się od słowiańskiego (→ Słowianie) słowa *miedza*. W rozdziale piętnastym dzieła anonimowego notariusza króla Béli czytamy o wybudowaniu przez → Alaptolmę grodu w → Komarnie, na którego utrzymanie przeznaczył on dwie trzecie sług. Wiadomość ta oddaje proporcję, jaka obowiązywała przy rozdziale dóbr przeznaczonych na utrzymanie lokalnej administracji państwa. Dwie trzecie zebranych podatków, dwie trzecie włości znajdujących się w komitacie czy ludności służebnej oddawana była władcy. Owoce pracy ludności służebnej, dochodów z majątków i danin szły do kasy władcy, z której finansowano m.in. administrację i funkcjonowanie państwa. Proporcja ta była typowa dla całej ówczesnej → Europy, rozwijającej się według modelu karolińsko-ottońskiego. Tak zorganizowana była np. Polska (→ Polacy, Polska), w której lokalna administracja opierała się na systemie kasztelanii. Odpowiednikiem kasztelana na Węgrzech był → żupan, tworzący warstwę wyższej arystokracji. W źródłach łacińskich określany był, podobnie jak kasztelan w Polsce, terminem *comes*. Najwcześniejsze komitaty po-

wstawały w oparciu o włości wielkich rodów, władców plemiennych w wyniku dobrowolnego lub przymusowego (w wyniku wojny, jak w przypadku → Ajtonya czy → Gyuli (3) młodszego) przekazania 2/3 terytorium na rzecz władcy. W XIII w. niektóre komitaty zaczęły przekształcać się z organów zarządzania państwem w organa samorządu szlacheckiego.

Źr.: An., c. 15, 31, 52.

Lit.: Kristó, 1988; Fügedi, 1991, szp. 1277; Kristó, 1994r, s. 449; Modzelewski, 2000, wg indeksu; Györfi, 2003, ss. 236–283; An. pol., 2006, s. 80 i przyp. 128.

Koncius (*Concius*) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, jednak później zostali przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizowaniu diecezji csanádskiej. Tekst *Legendy* podaje jeszcze, że Koncius miał pochodzić z → Pannonhalmy i nie znał języka węgierskiego. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Konrad (1), rzekomy syn → Ottona I Pięknego występuje w opowiadaniu *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako osoba prosząca → Władysława I Świętego o interwencję przeciwko → Świętopełkowi (3), który zajął → Pragę. Władysław podczas tej wyprawy w 1095 r. zmarł. W rzeczywistości Konrad nie był synem, lecz bratem Ottona. Był księciem zachodniej części Moraw (→ Morawianie, Morawy), czyli księstwa brnieńsko-znojemskiego. Jako juniorzy, obaj bracia tworzyli wspólny front wobec najstarszego brata, → Wratysława II, panującego w Pradze. Po śmierci Ottona na dworze szwagra schroniła się wdowa po nim, Eufemia, wraz z synami Świętopełkiem i Ottonem II Czarnym (Otikiem). W obliczu konfliktu Wratysława ze swym synem Brzetysławem II uczynił on Konrada swoim następcą na tronie praskim. Istotnie po śmierci brata Konrad bez problemu wstąpił na tron praski 20 lutego 1092 r., ale już po siedmiu miesiącach, 6 października zmarł, a jego następcą został Brzetysław II.

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 407; Bláhová, Frolik, & Profantová, 1999, wg indeksu ; Rychlik & Penczew, 2020, ss. 71–76.

Konrad (2) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizowaniu diecezji csanádskiej. Legenda

podaje jeszcze, że Konrad miał pochodzić z → Zalaváru i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Konrad (3) według *Legendy większej św. Gerarda* był prepozytem kolegiaty w → Székesfehérvárze. Konrad był tłumaczem św. → Gerarda wówczas, gdy wygłaszał on kazanie w tym kościele na „Święto Najświętszej Dziewicy”. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na temat prepozyta Konrada.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 5.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 72.

Konrad II salicki (*Counradus, Cunradus*) po bezpotomnej śmierci Henryka II, ostatniego przedstawiciela dynastii Ludolfingów, został w 1024 r. wybrany królem → Niemiec. Podczas wyprawy do Włoch w 1027 r. został koronowany na cesarza. Najazd polskiego króla → Mieszka II (→ Polacy, Polska) na Saksonię w 1028 r. spowodował dwa najazdy odwetowe Konrada na Polskę zakończone poddaniem Mieszka i uznaniem się za cesarskiego lennika. Ok. 1030 r. doszło też do najazdu na → Węgry, opisywanego obszernie w węgierskich źródłach, które w większości pomijamy jako nienależące do tematyki zbioru. Przytaczamy tylko wzmiankę przypisywaną Janowi z Goricy, który opisuje najazd w kontekście rzekomej cesji → Sławonii na rzecz Chorwatów (→ Chorwaci, Chorwacja) dokonanej przez → Stefana I Świętego z wdzięczności za pomoc udzieloną mu przez chorwackiego króla → Krešimira. Najazd Konrada wspomniany został również w *Kronice węgiersko-polskiej*, która opiera się tu na *Legendzie św. Stefana* autorstwa Hartwika. Najazd okazał się klęską Konrada, który w jego wyniku na krótko utracił Kotlinę Wiedeńską (→ Wiedeń). Było to zerwanie dotąd przyjaznych stosunków węgiersko-niemieckich z czasów Henryka II i wynikało może z polityki podporządkowywania sąsiadów władzy cesarskiej prowadzonej przez pierwszego przedstawiciela dynastii salickiej. Następcą Konrada był jego syn → Henryk III.

Źr.: Jan z Goricy; KWgP, red. dłuższa, c. 8.

Lit.: Struve, 1991, szp. 1338–1339; Labuda, 1992, s. 63 nn.; Györfy, 2003, ss. 371–374; Śliwiński, 2014, s. 154 nn.; Wiszewski & Kersken, 2023, ss. 59–60, 63, 252–253, 293.

Konrad III określany przez kronikarzy jako cesarz w istocie był tylko królem → Niemiec i → Lombardii. Panował w latach 1138–1152 i był pierwszym przedstawicielem rodu Hohenstaufów na tronie niemieckim. Zawierał sojusze zarówno z Polską (→ Polacy, Polska) – popierał prawa wygnanego przez braci seniora, Władysława II Wygnańca – jak i z → Węgrami – ukoronowaniem był ślub jego

syna Henryka z Zofią, córką → Béli II Ślepego. W naszych ekscerptach występuje tylko w tytule rozdziału jako jeden z dowódców II wyprawy krzyżowej (obok króla Francji (→ Francja, Francuzi) → Ludwika VII.

Źr.: Komp., c. 166

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 460–461; Engels, 1991, szp. 1339–1340; Wiszewski & Kersken, 2023, wg indeksu.

Konstantina (*Constantina*) to niezidentyfikowane miasto założone na terenie Cesarstwa Bizantyńskiego (→ Grecja, Grecy) w → Macedonii przez oślepionego → Álmosa (2), gdy uciekł z → Węgier w obawie przed swoim bratankiem → Stefanem II.

Źr.: Komp., c. 157.

Thur. II/1, 1988, ss. 442–443; CEU, 2018, s. 292 i przyp. 783.

Konstantyn III (*Constantinus imperator tertius*), cesarz bizantyński (→ Grecja, Grecy) panował w latach 643–671 i wraz z papieżem Zachariaszem (741–751), któremu rzekomo miał być współczesny, wyznacza czas (rzekomego) ponownego przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Być może pierwotnie widniał tu Konstantyn V panujący w latach 741–775, ale któryś z kronikarz zmienił daty, by uzyskać czas powrotu Węgrów na 104 lata po śmierci → Attyli, datowanej przez niego na 445 r. Cała chronologia jest pokrętna i błędna.

Źr.: Komp., c. 26 (Chron. pictum).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 149; CEU, 2018, s. 61 i przyp. 155.

Konstantynopol (*Constantinopolis*, *Constantinopolitanus*) był stolicą Cesarstwa Bizantyńskiego, określanego w średniowieczu jako Cesarstwo Greckie (→ Grecja, Grecy) oraz patriarchatu ekumenicznego, drugiego najważniejszego ośrodka chrześcijaństwa przed 1054 r., a po Wielkiej Schizmie głównego ośrodka Kościoła prawosławnego (Cerkwi prawosławnej). W naszych źródłach miasto to występuje jako określenie pochodzenia władców (np. → Piroski Ireny, córki → Władysława I Świętego), a także jako arena walk węgiersko-bizantyńskich i uderzenia przez → Botonda toporem w złotą bramę Konstantynopola w 958 r.

Źr.: An., c. 20, 42; Kézai, c. 42; Komp., c. 62, 156; Relacja; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: → Grecja, Grecy; Györfy, 2003, s. 61.

Koper (*Campistyría*, *Caputstria*, *Caput Ystriam*) to miasto w północnej części → Istrii w dzisiejszej Słowenii na wyspie zwanej w starożytności *Capraria Insula* ('Wyspa Kóz'), co → Słowianie przejęli w postaci Koper (chorw. Kopar). Od 756 r. siedziba biskupstwa podległego patriarchatowi w → Akwilei. W XI w. rezydował

tu namiestnik patriarchy, stąd nazwa *Caput Istriae* ('Głowa Istrii'), włoskie Capo d'Istria. Wobec napływu ludności słowiańskiej (słoweńskiej) z głębi lądu oraz najazdów Arabów (→ Arabia) i Chorwatów (→ Chorwaci, Chorwacja) romanscy mieszkańcy szukali pomocy w Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie), w 932 r. zobowiązując się uiszczać roczny trybut – 100 amfor dobrego wina. W 1035 r. cesarz → Konrad II salicki potwierdził miastu przywileje, które następnie złożyły się na statut miejski. W XII i XIII w. wzrastający nacisk Wenecji doprowadził w 1279 r. do włączenia Koperu do Republiki Weneckiej. W naszych ekskryptach pojawia się wyłącznie jako miasto na trasie rzekomego nadadriatyckiego pochodu → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Kowalenko, 1966b, ss. 470–471; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Acta Histriae, t. 1 nn., 1993 nn.

Koppány (1) (*Cupanus, Cuppan*) był według *Kroniki obrazkowej* jednym z dwóch biskupów (drugi biskup nosił imię → Wawrzyniec (2)), którzy zostali zabici przez → Kumanów w przegranej bitwie w trakcie wyprawy wojskowej węgierskiego króla → Kolomana Uczonego na Ruś (→ Ruś, Rusini). *Latopis hipacki* umieszcza tę bitwę nad rzeką Wiar i datuje ją na 1099 r. *Rocznik pożoński* datuje śmierć Koppánya i Wawrzyńca na rok 1100, tj. blisko daty bitwy nad Wiarem według zapisu *Latopisu hipackiego*; zapiska rocznika informuje również, że zostali oni zabici przez Kumanów. Rozdział sześćdziesiąty czwarty *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* podaje, że przodkiem Koppánya był komes → Vecellin, który zabił → Koppánya (2), zbuntowanego krewnego → Stefana I Świętego. Wydawca *Kompozycji kronikarskiej* utożsamia Koppánya z kapelanem króla → Władysława I Świętego, który jest wzmiankowany na liście świadków dokumentu fundacyjnego klasztoru w Somogyvárze w 1091 r. (→ Somogy). Ani *Rocznik pożoński*, ani *Kompozycja kronikarska* nie podają informacji o diecezji Koppánya, ale przyjmuje się ogólnie, że był on biskupem → Egeru. Uznaje się też, że wywodził się z rodu Rád.

Źr.: An. Pos., s. a. 1100; Komp., c. 145.

Lit. SRH, 1937, T. 1, s. 424 i przyp. 4; Thur. II/1, 1988, ss. 415–416; Engel & Koszta, 1994a, s. 180.

Koppány (2) (*Cuppan*) był węgierskim księciem plemiennym. Nie wiadomo dokładnie, jakie więzy pokrewieństwa łączyły go z księciem → Gejzą (1), przypuszczalnie wywodzili się z różnych gałęzi potomków → Arpada. Koppány był synem Zerinda. Bálint Hóman i György Györfly sądzili, że wywodził się z rodu najstarszego syna Arpada → Tarhosa, z którego pochodził Tormás, który wraz z → Zoltą przeżył klęskę 955 r. Przypuszczalnie pod względem generacyjnym plasował się między Gejzą a jego synem, → Stefanem I Świętym. Jego uposażeniem było → Somogy. Do narastającego konfliktu z kuzynostwem doszło z chwilą, gdy Gejza wymusił na moźnych uznanie następstwa na tronie wielkoksiążęcym

Stefana. Było to zaprowadzenie obcego prawa i zwyczajom węgierskim prawa primogenitury, dotąd bowiem obowiązywała zasada senioratu i lewiratu, czyli tron obejmował najstarszy żyjący członek dynastii, który miał poślubić wdowę po zmarłym księciu. Były to praktyki wschodnioeuropejskich nomadów, żywe wśród → Węgrów. Wskazuje się, że jeszcze po prawie dwustu latach problemy, jakie miał → Stefan III ze swymi stryjami → Władysławem II i → Stefanem IV, miały swe źródło w starej praktyce następstwa tronu.

Po śmierci Gejzy w 997 r. Koppány wystąpił z żądaniami objęcia węgierskiego tronu i poślubienia owdowiałej → Sarolty. Dla poparcia swych roszczeń obległ ją w grodzie → Veszprém. Odpowiedź Stefana była błyskawiczna – z naprędce zwołanym wojskiem rozbił wojsko buntownika, Koppány stracił życie, zaś jego ciało zostało porąbane i zawieszone na bramach czterech czołowych grodów: → Ostrzyhomia, Veszprému, → Győru i → Białogrodu Siedmiogrodzkiego. Zdaniem György Györfyego miało to ostrzec potencjalnych buntowników, było też karą za cudzołóstwo, jakiego zamierzał dopuścić się poległy książę. Z pierwszego znanego nam konfliktu wewnętrznego na → Węgrzech, który zadecydował o zachodnim kierunku kraju, przytaczamy tylko skróconą wzmiankę z *Kroniki Szymona z Kézy*, pomijając już obszerniejszy opis *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* (rozdz. 40 i 41), oparty m.in. na tradycji → Vecellina.

Źr.: Kézai, c. 43.

Lit.: Szegfű, 1994e, s. 368; Kéza, 1999, s. 102 i przyp. 3; Györfy, 2003, wg indeksu, zvl. ss. 138–152.

Kordula, św. → **Urszula, św.**

Kórógy (*Couroug*) to rzeka, dziś Kórógy-ér, dopływ Kurcy niedaleko jej ujścia do → Cisy pod Szolnokiem.

Źr.: An., c. 50.

Lit.: An. čs., 1988, s. 256 i przyp. do s. 225; An. slc., 2000, s. 142 i przyp. 203; An. pol., 2006, s. 166 i przyp. 327.

Körös, → komitat (*Comitatus Crisiensis*) w zachodniej → Sławonii, rozciągający się między → Drawą a → Sawą na północny wschód od → Zagrzebia. Pierwszy → żupan pojawił się w źródłach pod koniec XII w. Prawo jego mianowania miał → ban sławoński. Stolica komitatu (dzisiejsze Križevci) wspomniana została po raz pierwszy w 1225 r. jako miasto królewskie. Nazwa pochodzi od słowa *križ* ‘krzyż’. Interpretuje się ją albo jako pamiątkę wezwania kościoła (tak Lajos Kiss), albo jako skrzyżowanie dróg. Zdaniem Zdenka Baloga może to być pamiątka po obecności w okolicy klasztoru templariuszy. Por. też → Körös, rzeka. W naszych ekscerptach występuje jako ziemia pozostawiona pod bezpośrednią władzą → Władysława I Świętego.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Csánki, 1893; Kristó, 1988, ss. 311–318; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 795–796; Tkalčec, 1999, ss. 17–18; Z. Balog, 2004, ss. 60–62; Blagec, 2010, ss. 111–120; Zsoldos, 2011, s. 164–165; Bali, 2014, ss. 12, 14, 63, 65–66, 71, 75, 115.

Körös, rzeka (*Cris*, *Crisius*, *Grisius*, *Keres*, forma polska Keresz, którą stosujemy w haśle jako naturalną dla czytelnika) to rzeka powstała ze złączenia trzech rzek źródłowych: wypływających z Gór Biharskich Kereszu Czarnego i biorącego początek na południe od niego Kereszu Białego oraz dochodzącego do nich na dolnym odcinku Kereszu Szybkiego płynącego na północ od nich (→ Jósász). Dolina Kereszu Szybkiego rozdziela Góry Biharskie od Gór → Meszes (Meseš) i przepływa przez → Esküllő oraz → Wielki Waradyn (Oradeę), a następnie przez Wielką Nizinę Węgierską, uchodząc do → Cisy w pobliżu → Csongrádu. Anonimowy notariusz króla Béli na Kereszu wyznaczył granicę włości księcia → Biharu, → Ménmaróta. Domniemana przez niego → przesieka graniczna musiała przecinać dolinę Kereszu Szybkiego. Nazwa jest pochodzenia dackiego i oznaczała ‘czarną wodę’. → Węgrzy przejęli ją w formie *Körös* od → Słowian, natomiast Rumuni stosują formę łacińską *Criș*. W zlewisku rzeki zachowały się liczne toponimy słowiańskie. Por. też → Körös, komitat.

Źr.: An., c. 11, 22, 28, 32, 50; Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Stanislav, 1943/1999, ss. 427–434; L. Kiss, 1978/1997a, s. 795; An. pol., 2006, s. 65 i przyp. 90.

Körösszeg → Keweszeg

Körtvélytő (*Curtuelto*), starorzecze → Cisy w dół biegu rzeki od Tiszaalpár (→ Alpár) i → Csongrádu, na zachód od Hódmezővásárhely. Według anonimowego notariusza króla Béli do Körtvélytő sięgały posiadłości → Onda. Książę → Álmos (2) nadał Körtvélytő kapitulę w → Dömös.

Źr.: An., c. 40.

Lit.: AKMTE, 1963, T. 1, s. 897; An. niem., 1991, s. 167 i przyp. 220; An. pol., 2006, s. 131 i przyp. 242.

Kosmas (*Cosma*) był komesem z rodu → Pázmány, który przekonał → Stefana II do porzucenia oblężenia Łucka w 1123 r. (→ Bezen). Wydaje się, że osoba ta była świadkiem na dokumencie wydanym przez → Kolomana Uczonego dla opactwa na → Zoborze w 1113 r.

Źr.: Komp., c. 155.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 436; CEU, 2018, s. 288 i przyp. 764.

Kotojd (*Cothoyd*, *Thocoyd*, *Thoroyd*), niezidentyfikowany toponim utożsamiany przez niektórych badaczy z Tokajem (→ Hímesudvar), przez innych z miejscowo-

ścią → Tiszadorogma. W miejscu tym przekraczał zamarzniętą → Cisę → Gejza I po kłęsce doznanej z ręki → Salomona (1) w bitwie pod → Kemejem 26 lutego 1074 r.

Źr.: Komp., c. 117, 119, 137.

Lit.: Uličný, 2001, s. 528; CEU, 2018, s. 217 i przyp. 564.

Kovin → Keve

Kozarowie (Cozar) → Chazarowie

Kraina (*Carniola*, *Corniola*, dzis. słoweńska Kranjska) to region we Wschodnich → Alpach leżący między Karawankami, Alpami Julijskimi i Kamnickimi, w dolinie górnej → Sawy. Tu znajduje się najwyższy szczyt dawnej Jugosławii i dzisiejszej Słowenii, Triglav 2863 m n.p.m. oraz znane ośrodki sportów zimowych w Kranjskiej Gorze. Nazwa łacińska *Carniola* jest zdrobnieniem od *Carnia* i upamiętnia celtyckie plemię Karniów. Nazwa słowiańska została odnotowana już w 973 r. jako *Creina* i jest czytelna dla Polaka – to *kraina*, okręg pograniczny, jedna z kilku Krain na Słowiańszczyźnie (obok Krajny na pograniczu (wielko) polsko-pomorskim, (U)Krainy na Rusi, dziś państwa bohaterstwo broniącego swej niepodległości i tożsamości, Krajiny w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja; por. → Słowianie). Historyczna Kraina alpejska graniczyła na zachodzie z → Friulem i → Istrią, na południu nad Sawą i górą → Kupą z Chorwacją, na północy z Karyntią (→ Karantanie, Karyntia). Składały się na nią trzy części: gorenjska, dolnjska i notrenjska. Najważniejszym ośrodkiem osadniczym była Kotlina Lublańska (→ Laibach). Osadnictwo słowiańskie datuje się od VI w. Po rozbiciu przez Karola Wielkiego Awarów ok. 800 r. Kraina stała się marchią frankijską (→ Frankowie). Dołączenie do powstania Ljudevita w 819 r. spowodowało upadek marchii, która odnowiona została dopiero po zakończeniu najazdów węgierskich w drugiej połowie X w. Jej siedzibą był Kranj. Weszła wtedy w skład Wielkiej Karantanii. W drugiej połowie XI w. przekazana została patriarchom → Akwilei, zaś w XII w. dostała się pod władzę Spannheimów. W latach 1269–1276 przeszła w ręce króla czeskiego → Przemysła Ottokara II (→ Czechy, Czesi), potem hrabiów gorycko-tyrolskich, zaś od XIV w. stała się częścią habsburskiej → Austrii. W naszych ekscerptach wspominamy Krainę w związku z walką, jaką → Węgrzy mieli stoczyć pod Lublaną przeciwko księciu → Meranii → Gotfrydowi (1), księciu → Eberhardowi oraz patriarche → Grzegorzowi, połączoną oczywiście z plądrowaniem ziem, m.in. Krainy.

Źr.: Kézai, c. 35; Komp., c. 55.

Lit.: Sławski, Kowalenko, & Sobociński, 1966, ss. 501–503; Thur. II/1, 1988, s. 215.

Kraków (*Cracouia, Cracovia, Korokou*), stołeczny gród Polski (→ Polacy, Polska) od kryzysu państwa piastowskiego w latach trzydziestych XI w., wcześniej jedno z centrów kształtowania się państwowości (tzw. wiślańskiej – por. koncepcję Zofii Kurnatowskiej dualistycznej genezy Polski) w kronikach węgierskich pojawia się jako cel najazdów. Pierwszy z nich dokonany został przez → Władysława I Świętego. Ryszard Grzesik w swojej analizie wydarzenia, opartej na rozpatrzeniu tradycji węgierskiej i polskiej (Anonim tzw. Gall, Wincenty Kadłubek) doszedł do wniosku, że w rzeczywistości chodziło nie o oblężenie Krakowa, lecz Wrocławia, zbuntowanego przeciwko → Sieciechowi i Władysławowi Hermanowi w interesie restytucji praw pierwotnego syna Władysława Hermana, Zbigniewa. Według tej koncepcji Władysław I Święty przybył z pomocą na zaproszenie polskiego monarchy i jego → palatyna. Podczas rokowań, w których rebeliantów bronił czeski (→ Czechy, Czesi) władca Brzetysław II jako zwierzchni pan Śląska, mogło dojść do zmiany sojuszu i Władysław I Święty wystąpił przeciwko Sieciechowi, oskarżając go o otrucie Mieszka, syna → Bolesława II Szczodrego. Druga wzmianka o Krakowie dotyczy wzięcia do niewoli brata komesa krakowskiego przez → Gába. Osobne miejsce należy się obecności Krakowa w *Kronice węgiersko-polskiej*. Podkreśla się w niej, że → Adelajda była księżną krakowską, do papieża → Leona posłował biskup krakowski → Lambert, zaś ksiązę → Bolesław wracał z interwencji na → Węgrzech do Krakowa. Wydaje się, że mogła tu zostać zapisana tradycja polska, przechowana w zaginionej dziś kroniczce typu *gesta* zapewne o czynach Bolesława II Szczodrego.

Źr.: Komp., c. 138, 161; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 5, 7, 13; KWgP, red. krótsza, c. 3, 5.

Lit.: Kurnatowska, 2001, s. 91; 2002, ss. 56–59; Grzesik, 2009, ss. 205–215; Tapolcai, 2010.

Krato (1) (*Crato*) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizowaniu diecezji csanádskiej. Tekst legendy podaje jeszcze, że Krato miał pochodzić z → Bakonybél i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsnyi, 1887, ss. 82, 103.

Krato (2) (*Crato*) był przewodnikiem, który według *Legendy większej św. Gerarda* miał prowadzić św. → Gerarda i opata → Rasinę od → Zadaru do → Engatu. Zarówno mnich Krato, jak i mnich z → Bakonybél o tym samym imieniu są najprawdopodobniej dwiema różnymi osobami. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 4.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 58–59.

Krešimir, jeden z władców chorwackich (→ Chorwaci, Chorwacja). W *Kronice Jana z Goricy* chodzi o Krešimira III (zmarł w 1030), który za pomoc udzieloną → Stefanowi I Świętemu miał otrzymać zachodnią część → Sławonii. Natomiast *Kronika węgiersko-polska* w redakcji dłuższej w kontekście sławońskim wymienia króla Kazimierza, który władał Chorwacją i Sławonią i został zabity przez poddanych, a następnie pomszczony przez → Węgrów → Akwili. W redakcji krótszej imię to zapisane jest jako *Trezimir* (względnie *Crezimir*) i nie ulega wątpliwości, że jest to popularne imię władców chorwackich, zmienione przez polskiego kopistę na popularniejszego w Polsce (→ Polacy, Polska) Kazimierza. Zwracano uwagę na podobieństwo losów Kazimierza-Krešimira do losów → Zvonimira, rzekomo zabitego przez poddanych. Przekonująco brzmią wyniki badań Martina Homzy, że w obu przekazach zachowana jest pamięć o Świętopełku wielkomorawskim i o wojnie domowej, jaka wybuchła na Wielkich Morawach (→ Morawianie, Morawy) po jego śmierci. Por. → Świętopełk (1).

Źr.: Jan z Goricy; KWgP, red. dłuższa, c. 3 (jako Kazimierz); KWgP, red. krótsza, c. 3 (jako Trezimir).

Lit.: → Zvonimir.

Krimhilda (*Crumhelt*, forma przymiotnikowa *Crimildina*, *Crumheldina*) to legendarna postać, która miała być żoną Sigurda oraz → Attyli. Główne źródło wiedzy o czynach Krimhildy stanowi *Pieśń o Nibelungach*, gdzie planuje ona zemstę za zamordowanie Sigurda. Krimhilda pojawia się także w innych średniowiecznych niemieckich utworach literackich oraz w dziele duńskiego dziejopisarza Saxo Grammatyka i w *Sadze o Dytryku* (*Þiðreks saga af Bern*), gdzie nosi imię Grimhild. Odpowiednikiem Krimhildy w literaturze staroislandzkiej jest Gudrun (której matka nosi zresztą imię Grimhildy), która pojawia się w *Eddzie Poetyckiej*, w *Sadze o Völsungach* oraz w różnych utworach poetyckich, wśród których kilka jest poświęconych głównie samej Gudrun, podczas gdy inne opowiadają głównie o Sigurdzie oraz o Attyli. Tradycja staroislandzka jednak różni się w kilku fragmentach od tradycji niemieckiej.

W węgierskich źródłach Krimhilda pojawia się wyłącznie w dziele Szymona z Kézy i w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, które przedstawiają ją jako drugą żonę Attyli. Według nich miała pochodzić z Niemiec i być matką Aladára, rywala → Csaby do władzy nad → Hunami po śmierci Attyli. Nazwa krwawej bitwy między wojskiem Csaby a wojskiem Aladára, w którego skład wchodzili również niemieccy żołnierze → Dytryka z Werony, tj. *Crumhelt*, wydaje się pochodzić od imienia Krimhildy. Praktykę nadawania nazwy pochodzącej od imienia Krimhildy

do określenia bardzo krwawej bitwy można znaleźć także w kilku średniowiecznych niemieckich utworach literackich.

Źr.: Kézai, c. 21, 23, 33; Komp., c. 21, 23 (Chron. pictum).

Inne Źr.: Niedner, 1924; *Das Nibelungenlied*, 1985; *Edda poetycka*, 1986.

Lit.: Uecker, 1972; Gillespie, 1973; Holzapfel, 1974; Curschmann, 1988, ss. 143–160; Haymes & Samples, 1996; Sprenger, 1999, ss. 149–153; Gentry, McConnell, Müller, & Wunderlich, 2002; Millet, 2008; Lienert, 2015; Quinn, 2015, ss. 78–125.

Krul był ojcem → Kapolcsa. Zdaniem Gyuli Paulera jego imię wzięło się od turkijskiego słowa *kirgaj*, stąd węgierskie *karvaj* ‘krogulec’.

Źr.: Komp., c. 137.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 401.

Kulan miał być (starszym) bratem → Keana wymienionym tylko w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Dał swoją córkę za żonę → Beliudowi, chcąc, by wystąpił przeciw Keanowi. Beliud odziedziczył po nim ziemie. György Györffy utożsamia go z Kalánem, jednym z potomków → Onda z rodu → Bár-Kalán. Jego zdaniem Kulan miał mieć ziemie nad → Cisą koło → Csongrádu, zaś pastwiska leśne w górach → Siedmiogrodu w → komitacie Hunyad. Musiał żyć, zdaniem Gyuli Kristó, w latach 930/935 do pierwszych lat XI w. (po 1003 r.).

Źr.: Komp., c. 30.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 23–24 (tekst z 1948 r.); Kristó, 1993b, s. 21.

Kumanie (*Chuni, Comani, Cumani, Cuni, Kuni*) pojawiają się w *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli jako sojusznicy książąt ruskich, którzy razem z nimi bronią Kijowa (→ Kijów, Kijowianie) przed → Węgrami, zaś potem – widząc łaskawość zwycięzców – przyłączają się do nich i stają się częścią węgierskiego związku plemiennego. Podobnie jest w opowiadaniu o czasach huńskich *Kroniki Szymona z Kézy* i *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* W relacji o wydarzeniach z XIII w. występują jako oddziały armii węgierskiej w walkach z Czechami (→ Czechy, Czesi) o sukcesję po Babenbergach.

Opowiadanie kronikarzy o wczesnej fazie kontaktów węgiersko-kumańskich jest fałszywe. Historyczni Kumanie pojawiają się na arenie europejskiej historii dopiero w połowie XI w., kiedy odnotowały ich źródła ruskie. W świecie słowiańskim (→ Słowianie) znani byli jako Połowcy (Płowcy, Pławcy), natomiast w źródłach bizantyńskich i zachodnioeuropejskich łacińskich jako Kumani. Słowiańskie określenie jest tłumaczeniem nazwy turkijskiej rekonstruowanej jako: **quman*, **quban* ‘płowcy’, ‘blady’, odnoszącej się do płowego koloru włosów tego ludu. Należeli oni do grupy kipczackiej ludów turkijskich, podobnie jak

Karaimi, → Tatarzy krymscy, Kazachowie i Kirgizi. Pierwotnie koczowali na pogórzu altajsko-sajańskim, stanowiąc odgałęzienie ludu Kimaków, znanego źródłom chińskim jeszcze w czasach starożytnych. W związku z migracją huńską (→ Hunowie) zasiedlili rozległe tereny stepów azjatyckich po Turkiestan Wschodni (Sinkiang), podlegając zwierzchnictwu wschodniego kaganatu turkijskiego. Na początku XI w. z nieznanych nam powodów (zmiany klimatyczne?, głód?) ruszyli na zachód, zajmując stepy rozciągające się od Uralu (Jaiku) po dolny → Dunaj i wypierając stamtąd → Pieczyngów i Uzów. Utworzyli tam swoje państwo pozostające w intensywnych relacjach (pokojowych i wojennych) z rozdrobnioną i wewnętrznie skłóconą Rusią Kijowską (→ Ruś, Rusini), a także najeżdżając Bizancjum (→ Grecja, Grecy; w 1087 r. w sojuszu z królem → Salomonem (1); źródła bizantyńskie podają, że Salomonowi towarzyszyli Pieczyngowie i Uzowie), Polskę (jako sojusznicy Rościsławiczów halickich w latach 1092 i 1135, kiedy spalili Wiślicę; → Halicz; → Polacy, Polska) i → Węgry (po raz pierwszy w 1091 r. w sojuszu z Wasylkiem trembowelskim). Dla kronikarzy węgierskich obecność Kumanów w polityce węgierskiej była oczywistością, zwłaszcza, że lud ten od początku XIII w. znajdował się w coraz ściślejszej orbicie polityki węgierskiej. W latach 1226–1227 powstało podległe → Ostrzyhomiovi biskupstwo misyjne dla Kumanów z siedzibą w bliżej niezidentyfikowanej miejscowości Milkovia w dzisiejszej Mołdawii. Jeszcze przed najazdem tatarskim w latach 1241–1242 → Béla IV osiedlił rody kumańskie na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, która od tego czasu nosi nazwę Kumanii (Kunság). Osadnictwo to było kontynuowane po ustąpieniu Tatarów. Zwierzchnikiem nad nimi uczynił swego syna, → Stefana V, którego ożenił z Elżbietą, córką przywódcy Kumanów Sejchana. Ich syn → Władysław IV Kumański nie przypadkiem nosił swój przydomek (*Kun László*), gdyż wychowany został na Kumana i w ich towarzystwie czuł się najlepiej. Język znany jest z tzw. *Kodeksu Kumańskiego* (Biblioteka św. Marka w Wenecji, Cod. Marc. Lat. 549) spisane w latach trzydziestych XIV w., zawierającego słownik łacińsko-persko-kumański z przełomu XIII i XIV w. oraz teksty liturgiczne w przekładzie na kumański z lat czterdziestych XIV w.

W źródłach węgierskich obok terminu *Comani*, *Cumani* spotykamy jeszcze nazwę *Cuni*, *Kuni*. Zdaniem György Györffyego nazwa ta pierwotnie określała różne ludy turkijskie: Pieczyngów, Uzów albo kipczačkih Kumanów. Na identyfikacje te zwracamy uwagę przy tekstach ekscerptów. Ma ona pochodzić od określenia Hunów. Oznaczałoby to, że wśród Węgrów również istniała erudycyjna nazwa na określenie turkijskich koczowników.

W przypadku opowiadań o najwcześniejszych dziejach Węgrów (Hunów) pod pojęciem Kumanów kryją się przypuszczalnie Kabarowie, odłam → Chazarów, stanowiący integralną część węgierskiego związku plemiennego.

Źr.: An., c. 8–12, 14–15, 25, 28, 44, 57; An. Pos., s. a. 1100; Kézai, c. 52, 74, 95; Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Komp., c. 53, 80, 104, 134, 137–138, 145, 167; Relacja.

Lit.: Swoboda, 1966b, s. 566; 1970d, ss. 217–219; Györffy, 1942, ss. 757–777 (przedruk: 1942/2014b, ss. 258–282); 1948a/2014d, ss. 234–257; 1951/2014c, ss. 283–320; 1953, ss. 248–275 (przedruk: 1953/2014f, ss. 321–359); 1974, ss. 3–16 (przedruk 1974/2014g, ss. 360–368); Selme-
czy, 1988, ss. 177–188; Kristó, 1993a, s. 249; Berta, 1994b, s. 352; Pálóczi Horváth, 1994a, ss. 383–384; 1994b, ss. 384–385; 1994c, s. 385; Kristó & Márton, 1994, s. 384.

Kumanie Biali (*Comani Albi*) to inne określenie → Kumanów. Odpowiada ono określeniu al-Idrisiego, geografa Rogera II Sycylijskiego: *Q.mānija al-Baidā*, co wskazuje na funkcjonowanie tego określenia w świadomości autorów z różnych kręgów kulturowych.

Źr.: Kézai, c. 6, 8, 25; Komp., c. 6, 8, 26.

Lit.: Györffy, 1948a/2014d, s. 241; Klima, 1993, ss. 115–126.

Kumanie Czarni (*Nigri Cumani*) to lud wspomniany również przez al-Idrisiego jako *Q.mānija al-Saudā*. Pod tym pojęciem kryją się Uzowie (Torkowie), zwani też Oguzami, czyli plemię turkijskie, które skonsolidowało się na północ od Chin. W VII w. wchodzili w skład państwa Zachodnich Turków i dali początek państwu Ujgurów. Wykryształizowali się wtedy jako *Toquz Oghuz* ('Dziewięć Klanów') na ziemiach nad Jeziorem Aralskim i Syr-Darią. Na ich czele stał władca zwany *jabghu*, rezydujący w miejscowości Jenikent nad dolną Syr-Darią. W X w. zwyciężył u nich islam przenikający z sąsiadującego od południa Kalifatu. Przesunęli się wtedy na zachód, sąsiadując z → Chazarami i → Pieczyngami, których wypędzili z dotychczasowych siedzib. Pozostawali w przyjaznych stosunkach z Chazarami oraz Rusinami (wspomagali w 985 r. Włodzimierza Wielkiego przeciwko Bułgarom nadkamskim; → Bułgaria Nadkamska; → Ruś, Rusini). Inna grupa pod wodzą dynastii Seldżuków ruszyła na południe i utworzyła państwo w Anatolii. W połowie XI w. zachodni Uzowie/Torkowie wyparci przez Kumanów osiedli na ziemiach ruskich (ich centrum był Torczesk, a osadnicy zwani byli w źródłach „Czarnymi Kłobukami”, chyba od nakryć głowy), w Bizancjum oraz na → Węgrzech. Języki oguzyjskie stanowią obecnie główną grupę języków turkijskich, należy do nich m.in. język turecki.

Źr.: Kézai, c. 8; Komp., c. 8.

Lit.: Lewicki, 1966a, s. 427; 1977, ss. 114–115; Márton, 1994d, s. 503; Györffy, 1948a/2014d, s. 241; Klima, 1993, ss. 115–126.

Künd (*Cund*, *Cundu*, forma datywna *Cundunec*) u anonimowego notariusza króla Béli miał być ojcem → Kurszana i miał ponoć otrzymać od → Arpada ziemię nad → Dunajem od → Óbudy po → Diósd, leżący na południowo-zachodnich obrzeżach dzisiejszego Budapesztu, zaś według Szymona z Kézy i *Kompozycji kroni-*

karskiej z XIV w. – ojcem → Kūsida. W imieniu tym widzimy ślad tytułu sakralnego władcy → Węgrów, współrządzającego z gyulą (→ Gyula (1)), czyli władcą wojskowym. Połączenie tego imienia (tytułu) z imieniem Kurszana sugerowałoby, że był *kende*/→ *kündü*, podczas gdy → Álmós (1) i jego syn Arpad byli gyulami (tak György Györfi). Jednak fakt zabicia Álmósa podany przez *Kompozycję kronikarską* oraz aktywność militarna Kurszana (typowa dla gyuli) wskazywałby, że to Álmós był *kende/kündü* (tak Idzi Panic, Gyula Kristó). Gyula Kristó sugeruje nawet, że pod tym imieniem skrywa się Lebedi, władca sakralny (*kündü/kende*) Węgrów w czasie ich zależności od → Chazarów na stepach nadczarnomorskich.

Źr.: An., c. 6, 46; Kézai, c. 31; Komp., c. 28, 31.

Lit.: Györfi, 1948b/1993, ss. 110–111 (tekst z 1948 r.), 216–224 (komentarz); Györfi, 1959, ss. 142–144; Panic, 1995, s. 121; Kristó, 1996, s. 202; An. pol., s. 45 i przyp. 48.

Kündü (kende) to tytuł władcy sakralnego węgierskiego związku plemiennego w przejętym od → Chazarów systemie dualistycznej władzy (odpowiadał mu tam tytuł kagana). Był najwyższym dostojnikiem zabiegającym o przychyłność zaświatów. Nikt nie miał prawa się z nim kontaktować z wyjątkiem gyuli (→ Gyula (1)), zaś jeśli ktoś z poddanych go zobaczył, musiał paść przed nim na twarz. Jednak w przypadku, gdy klęski wojskowe wskazywały, że *kündü* stracił swoją skuteczność, mógł zostać złożony w ofierze bóstwom, by odzyskać ich łaskę. Trwa dyskusja, kto był *kündü* w czasie przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Część badaczy widzi w nim → Kurszana, którego ojcem miał być → Künd. Jednak bardziej przekonuje koncepcja, że władcą sakralnym był → Álmós (1), zabity w → Siedmiogrodzie, a następnie jego syn → Arpad. Fakt, że przetrwała legenda dynastyczna Arpadów (legenda o → turulu), a także określanie dynastii od końca XIII w. jako świętej, może wskazywać na utrzymującą się sakralizację jej członków, już w nowym, chrześcijańskim wydaniu.

Lit.: Kristó, 1996, ss. 159–173; Spychała, 2011; Dudek, 2016, ss. 252–301.

Kupa (Culpa) to prawy dopływ → Sawy, do której uchodzi w miejscowości Sisk. Wypływa w masywie Kapeli ze stoków Rišnjaka i liczy 296 km długości. Już w starożytności stanowiła drogę transportową łączącą tereny Italii z Niziną Panońską, wyznaczała też wraz z Sawą granicę rzymskiej → Panonii i → Dalmacji, a później Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i księstwa dolnopanońskiego (tzw. Chorwacji Panońskiej). Sporna jest przynależność tych terenów po przybyciu → Węgrów, zdaniem Jana z Goricy ziemie te, opanowane przez Węgrów, zostały przez → Stefana I Świętego przekazane Chorwatom za pomoc w odparciu najazdu cesarza → Konrada II salickiego, zaś przywrócone miały zostać Węgrom przez → Władysława I Świętego, któremu przekazał je → Zvonimir. Nazwa znana w starożytności (gr. *Κόλαπις*, łac. *Colapis*) oznacza ‘krętą rzekę’.

Źr.: An., c. 43; Jan z Goricy.

Lit.: Rokay, 1994d, s. 383; L. Kiss, 1978/1997a, s. 811; An. pol., 2006, s. 141 i przyp. 265; Gračanin, 2011, ss. 23–27, 44, 51–52, 133 i przyp. 101, s. 140 i przyp., ss. 141, 156, 160, 162, 176 i przyp. 39, ss. 190, 194, 196–197, 199, 203 i przyp. 208, ss. 207, 213 i przyp. 277, ss. 226, 256, 278.

Kurszán (*Curzan*) był postacią historyczną, znaną dobrze rocznikom wschodnio-frankijskim (*Annales Alamannici*, *Annales Einsiedlenses*, *Annales Fuldenses*; → Frankowie) oraz źródłom bizantyńskim (w tych ostatnich wymieniany jest obok → Arpada, nieznanego na Zachodzie). Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był synem → Kündą, w czym György Györffy dostrzegał pełnienie przez niego funkcji władcy sakralnego – *kende*/→ *kündü*. Jednak jego aktywność jako wodza oddziałów węgierskich najeżdżających Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy), Italię, → Austrię i Morawy (→ Morawianie, Morawy) każe w nim widzieć gyulę (→ Gyula (1)), czyli władcę świeckiego, zarządzającego sprawami wojskowymi. Mógł być synem czy wnukiem *kündü* Lebediego i jednej z jego żon o bezsprzecznie turekijskim (chazarskim; → Chazarowie) pochodzeniu, na co wskazuje jego imię oznaczające ‘padlinożercę, sępa’. Kurszán zginął przypuszczalnie w 904 r. albo w przegranej bitwie z Bawarczykami nad rzeką Fischą (→ Bawaria, Bawarzy), albo zabity został podczas rokowań pokojowych po tej bitwie. Miał spocząć na terenie grodu → Attyli (→ Óbuda), gdzie wybudował gród swojego imienia. Na tej podstawie wysunięto hipotezę (András Róna-Tas), że był młodszym bratem Arpada, gdyż nadania dla jego ojca i jego gród sąsiadowały z ziemiami Arpada. W XIII w. ziemie te należały do rodu Kartal, noszącego drugie miano Korszán, który jednak nie odgrywał znaczącej roli w ówczesnej polityce.

Źr.: An., c. 6, 46.

Lit.: Zob. wyżej, s. v. → Künd oraz Múcska, 1994, s. 49; Tóth, 1994e, s. 386; Engel, 2001a (płyta CD: tablice genealogiczne poszczególnych gałęzi rodu Kartal); Györffy, 2003, ss. 40–41.

Küsid (*Cusid*, *Kusid*, *Kusyd*) miał być synem → Kündą, bratem → Kaplonya. To by oznaczało jego pokrewieństwo (był bratem, może przyrodnim) z → Kurszánem. Jego imię nawiązywało do ugrofińskiego przymiotnika *kis* ‘mały’.

Źr.: Kézai, c. 31; Komp., c. 28, 31.

Lit.: Kristó, 1996, s. 202.

Kutesk był wodzem → Kumanów, z którym w 1085 r. sprzymierzył się → Salomon (1). Razem najechali → Siedmiogród i zostali rozbici przez → Władysława I Świętego. Następnie najechali Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy) i Grecję (→ Grecja, Grecy).

Źr.: Komp., c. 134.

Lit.: CEU, 2018, s. 249 i przyp. 647.

Kwarner (*Carnerius*) to archipelag wysp na południe od → Istrii. Po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego podlegały przeważnie Cesarstwu Bizantyńskiemu (→ Grecja, Grecy), na początku IX w. przejściowo → Frankom Karola Wielkiego. Od VII albo X w. następowała coraz silniejsza infiltracja → Słowian, którzy pokojowo współzamieszkiwali z ludnością romańską (język dalmatyński wymarł pod koniec XIX w.). Ludność romańska uiszczala władcom chorwackim (→ Chorwaci, Chorwacja) tzw. trybut pokoju. Ok. 1000 r. do rywalizacji o wyspy włączyła się Wenecja (→ Wenecja, Wenecjanie), której podlegał archipelag. Namiestnikami w średniowieczu byli członkowie rodu Frankopanic, sprawujących również funkcje w chorwackiej części Monarchii Arpadów. Nasz ekscepcyjny z *Kroniki zagrzebskiej* i *Kroniki waradyńskiej* wspomina o → Ludwiku Wielkim (Węgierskim), który rozciągnął panowanie węgierskie nad → Dalmacją od Kwarneru po → Durrës.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 22.

Lit.: Kowalenko, 1966c, ss. 572–574.

Kyrioleis, mons → Kerlés

Kytani był to lud mający ponoć swoje siedziby nad dolnym → Donem. W rzeczywistości był to lud tunguski, który po wycofaniu się z Mandżurii na stepy środkowoazjatyckie utworzył w 1141 r. państwo Kara-Kitai w Turkiestanie Wschodnim (Sinkiang), sięgające aż po Jezioro Aralskie. Państwo to zostało rozbite przez Czyngis-chana w 1218 r. Wieści o nim dochodziły do → Europy ze względu na silną obecność nestoriańskiego chrześcijaństwa – na tej podstawie powstała tradycja o tajemniczym księdzu Janie władającym państwem gdzieś w odległej → Azji.

Źr.: Komp., c. 6

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 65; CEU, 2018, s. 19 i przyp. 60.

Laborc (*Loborcy*) imię rzekomego wodza, księcia (dukasa) → Ungváru, przeciwnika → Węgrów. Określony on został jako *duca*, czyli dukas. Anonimowy notariusz króla Béli używa tu bizantyńskiego terminu od reformy administracyjnej trwającej od końca X do końca XI w., oznaczającego wojskowego i cywilnego namiestnika wielkich prowincji obejmujących kilka tem, dukatów (→ Grecja, Grecy). W nauce wysunięto przypuszczenie, że tytuł ten pod wpływem bizantyńskim pojawia się na określenie → bana Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), Kalána (An. niem.; → Bár-Kalán). Wydaje się jednak, że opiera się ono na błędnym odczycie dokumentu z 1193 r., spisane w języku włoskim, gdzie władza Kalána określona jest słowami *procurando anco il ducato di Dalmatia et Croatia Calano*, w czym łatwo dostrzec odpowiednik łacińskiego imiesłowu *gubernando* i rzeczownika *gubernator*.

W nauce panuje konsensus, że Laborc jest postacią fikcyjną, której imię utworzone zostało od rzeki, liczącej sobie 190 km długości, funkcjonującej w językach słowiańskich jako Laborec. Wyływa ona we wschodniej części Beskidu Niskiego na terenie wsi Čertižné blisko grzbietu granicznego. Dolina Laborca rozdziela Beskid Niski od Gór Bukowskich, czyli słowackiej części Bieszczad i prowadzi nią szlak łączący Koszyce z Sanokiem, za Przełęczą Łupkowską wiodący doliną Oslawy. Wpływa do Latoricy, która 15 km dalej łączy się z Ondawą, płynącą równolegle do Laborca, tworząc → Bodrog. Tylko Leontij Wojtowycz doszukuje się w Laborcu realnego władcy Białych Chorwatów nadcisańskich. Nazwa rzeki pozostaje sporna, być może jest pochodzenia celtyckiego. Na rzece przebiegała granica między → komitatami → Zemlín a Ung.

Źr.: An., c. 13.

Lit.: Lukniš, 1972, s. 291, 297; An. niem., 1991, s. 155 i przyp. 114; Varsik, 1990, ss. 150–152; Blazovich, 1994n, s. 391; Swoboda, 1991b, s. 306; L. Kiss, 1978/1997b, s. 5; An. pol., 2006, s. 72 i przyp. 110; Voítovych, 2010, ss. 50–51; Zsoldos, 2011, s. 42 i przyp. 298.

Ladány (*Ladeo*) utożsamiane są najczęściej z miejscowością Tiszaladány, położoną o sześć kilometrów na południe od Tokaju, tylko Richard Pražák uznaje, że chodzi o Sajólád pod → Miskolcem, co wydaje się mniej prawdopodobne. Nazwę Ján Stanislav wywodzi od słowiańskiego (→ Słowianie) słowa **lad* ‘ładny’ albo od **lęd* ‘łaka’. Bardziej przekonuje stanowisko Lajos Kissa, że chodzi tu o nazwę ludu irańskiego albo o dawne imię węgierskie Loudan.

Źr.: An., c. 20.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 298; An. čs., 1988, s. 243 i przyp. do s. 204; An. niem., 1991, s. 160 i przyp. 156; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 653–654 (s. v. Jászladány); 1978/1997b, ss. 7 (s. v. Lad – *sic!*), 437 (s. v. Sajólád), 652 (s. v. Tiszaladány); An. ślc., 2000, s. 130 i przyp. 68; An. pol., 2006, s. 92 i przyp. 151.

Laibach (*Leopah*), czyli dzisiejsza stolica Słowenii Ljubljana, w polskiej ortografii Lublana, leży w Kotlinie Lublańskiej nad rzeką Ljubljanicą blisko jej ujścia do → Sawy, która przepływa przez północne przedmieścia dzisiejszego miasta, stanowiąc centrum historycznej → Krainy. W czasach rzymskich rozwijała się tu Emona, ważny ośrodek handlowy na szlaku łączącym Italię z → Panonią i → Noricum. Powstało też tutaj biskupstwo istniejące do przełomu VI i VII w. Wtedy rozpoczęło się tu osadnictwo słowiańskie (→ Słowianie). Po przybyciu → Węgrów do Kotliny Karpackiej dawne szlaki handlowe były przez nich wykorzystywane do najazdów łupieżczych na → Lombardię (tzw. węgierska droga – *strata Ungarorum*). Tego okresu dotyczy zupełnie fikcyjna bitwa, którą opisuje wybrany przez nas ekscerpt, kiedy Węgrzy mieli pokonać → Gotfryda (1), księcia → Meranii, → Eberharda, księcia Karyntii (→ Karantanie, Karyntia) oraz → Grzegorza, patriarchę → Akwilei. W źródłach Lublana wymieniona jest po raz pierwszy dopiero w 1144 r. pod niemiecką nazwą Laibach, w roku 1146 jako Luwigana. Stała

się ważnym miastem handlowym w domenie Spannheimów. Nazwa zawiera rdzeń **ljubiti* ‘lubić’, ‘kochać’.

Źr.: Kézai, c. 35; Komp., c. 55.

Lit.: Urbańczyk & Kowalenko, 1967, ss. 83–85; Thur. II/1, 1988, ss. 213–214; Kéza, 1999, s. 87 i przyp. 3; Gračanin, 2011, ss. 30, 31, 44, 52, 62, 65, 110, 130, 133, 150, 192, 239.

Lambert w opowiadaniu *Kroniki węgiersko-polskiej* był biskupem → Krakowa, posłem → Mieszka I do papieża → Leona po koronę. Imię to jako biskupa pojawia się w szeregu późnośredniowiecznych roczników polskich i w katalogach biskupów krakowskich poczynając od *III Katalogu*, w tych ostatnich jako trzeciego biskupa po Prohorze i Prokulfie. Problemem jest, że z przekazu Thietmara wiemy, iż pierwszym biskupem diecezji krakowskiej ufundowanej w 1000 r. był Poppo. W dodatku *Rocznik kapituły krakowskiej* notuje śmierć jakiegoś biskupa Lamberta pod rokiem 1030 (Andrzej Wędzki utożsamia go z biskupem z Langres). W nim dopatrywano się posła po koronę. Wydaje się jednak, że hipoteza, iż za częścią wiadomości *Kroniki węgiersko-polskiej* stoi zaginiona kroniczka w typie *gesta* o działaniach → Bolesława II Szczodrego (Ryszard Grzesik proponuje ją nazwać *Gesta Boleslai Lari*) rozwiązuje sprawę. Lambert byłby znanym duchownym o słowiańskim (→ Słowianie) imieniu Suła, który otrzymał święcenia kapłańskie w 1037 r., biskupem został w 1061 r. – być może wtedy przybrał imię Lamberta, a zmarł w 1071 r. Jego następcą został św. Stanisław. Bardzo możliwe, że prowadził on w Krakowie rocznik dworski, z którego wyciągiem jest *Rocznik kapituły krakowskiej*, Można postawić hipotezę, że jako członek kaplicy dworskiej, zajmującej się również administracyjną obsługą państwa posłował w imieniu Kazimierza Odnowiciela do → Rzymu po zgodę na restytucję monarchii w Polsce (→ Polacy, Polska) w czasach papieża Leona (IX, 1049–1054). Wtedy okazało się to niemożliwe, m.in. z powodu zrujnowania polskiej organizacji kościelnej. Być może śladem tej działalności było wysłanie po kilku latach do Krakowa arcybiskupa Aarona, może z zadaniem restytucji polskiej metropolii, którego na tronie biskupim zastąpił właśnie Suła-Lambert. Stanisław Kętrzyński przypuszczał m.in. na podstawie imienia Lambert, że wywodził się on z Piastów, co jest trudne do udowodnienia, ale nie niemożliwe.

Źr.: KWGP, red. dłuższa, c. 5–7; KWGP, red. krótsza, c. 5–6.

Inne Źr.: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, 1978, T. 5, s. 46 zap. 93 i przyp. 113, s. 47 zap. 96 i przyp. 116, s. 49 zap. 104 i przyp. 124, s. 50 zap. 107 i przyp. 128.

Lit.: A. Wędzki, 1967a, s. 13; 1967b, ss. 13–14; Strzelczyk, 1991, szp. 1624; Grzesik, 1999a, ss. 152–153; 2023, ss. 130–132.

Lampert (1) (*Lambertus*) był komesem z rodu Hont-Pázmány (→ Hont; → Pázmány) i należał do najwyższych kręgów elity rządzącej → Węgry. Jego pierw-

szą żoną była anonimowa córka → Béli I i jego polskiej małżonki (→ Adelajda; → Polacy, Polska). Druga żona mogła nosić imię Zofia. Zachodzi tu niejasność, gdyż w dokumentach znajdują się wzmianki o mężu Zofii, siostry → Władysława I Świętego, → żupanie → Biharu Saulu. A wiemy, że ta Zofia była wydana za Ulyrka, wielmożę karyneckiego (→ Karantanie, Karyntia), a potem za księcia saskiego (→ Sasi) Magnusa. Z kolei synem Zofii, siostry → Stefana II, też miał być Saul. Przypuszcza się, że doszło tu do pomieszania tradycji i żupanem biharskim był Lampert, zwłaszcza że m.in. w tym → komitacie znajdowały się posiadłości jego rodu. Z drugą żoną ufundował klasztor benedyktyński w Bzoviku, wystąpił też jako świadek na dokumencie Stefana II zatwierdzającym przywileje dla miast dalmatyńskich z 1124 r. Lamperta w naszej publikacji poznajemy 22 lipca 1132 r. w obozie → Béli II Ślepego nad → Sajó, gdzie okazuje się stronnikiem → Borysa Kolomanowicza. W powstałym tumulcie został zabity przez rodzonego brata Hipolita, ścięto też głowę jego synowi Mikołajowi.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 444, 452; Makk, 1994s, s. 393; CEU, 2018, s. 293 i przyp. 788, s. 300 i przyp. 810; Druga, 2022, ss. 145–147.

Lampert (2) (*Lambert*) był trzecim i najmłodszym synem → Béli I. Według *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Lampert miał urodzić się na → Węgrzech po powrocie jego ojca do kraju ok. 1046 r. Po koronacji → Salomona (1), syna brata Béli króla → Andrzeja I, na króla Węgier, jeszcze za życia ojca Béla, któremu brat Andrzej I początkowo obiecywał swoje następstwo na tronie węgierskim, wraz z rodziną uciekł do Polski (→ Polacy, Polska) i wrócił na Węgry dopiero po śmierci Andrzeja I. Po śmierci Béli I w 1063 r. Lampert znowu uciekł do Polski, tym razem ze swoimi braćmi, przyszłymi królami → Gejzą I i → Władysławem I Świętym. Po porozumieniu starszego brata Lamperta Gejzy I z Salomonem w 1064 r., Lampert żył zapewne ze swoimi braćmi w tzw. → *ducatus*, czyli księstwie nitrzańsko-biharskim (→ Bihar; → Nitra,), ale po pogorszeniu stosunków z Salomonem Lampert wraz z braćmi znowu wybrał się do Polski, aby prosić będącego wówczas jeszcze księciem → Bolesława II Szczodrego o pomoc przeciwko Salomonowi. Według *Kompozycji kronikarskiej* Gejza miał wysłać swojego sekretarza do Lamperta, aby wspólnie wystąpić przeciw Salomonowi, jednak węgierskie źródła nie wspominają o obecności Lamperta w bitwie pod → Mogyoródem, w której Gejza i Władysław pokonali Salomona. Być może, że Lampert wrócił na Węgry jeszcze za życia Gejzy, tj. przed 25 kwietnia 1077 r., ponieważ *Kompozycja kronikarska*, w tym *Kronika obrazkowa* informują, że po koronacji Gejzy Salomon powrócił do → Mosonu, aby zebrać wojska i zaatakować nowego króla Węgier, bo bał się „króla Gejzy i jego braci” (*Geysam regem et ipsius fratres*); *Kronika budzińska* mówi jednak tylko o jednym bracie Gejzy, którego należy zapewne utożsamiać

z Władysławem. O działalności Lamperta w czasie panowania Gejzy i Władysława niewiele wiadomo: jest on wzmiankowany jako „książę Lambert” (*dux Lambertus*) na liście świadków dokumentu fundacyjnego klasztoru w Somogyvárze w 1091 r. (→ Somogy) i przypuszcza się, że rządził Biharem. Lampertowi przypisano również udział w powstaniu miasta Beregszász (dziś Berehove, Ukraina) oraz w założeniu klasztoru w → Titelu (dzisiaj w północnej Serbii).

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Lampert pojawia się przede wszystkim w *Kompozycji kronikarskiej*. *Rocznik pożoński* zawiera informację o śmierci Władysława oraz Lamperta w 1097 r., co jest oczywiście błędne, ponieważ Władysław zmarł w 1095 r. Według Móra Wertnera, krewnego króla → Kolomona Uczonego z białymi włosami, poległego podczas oblężenia → Mosonu przez Emicha z Leiningen, według późniejszej historii krucjat, należy utożsamiać z Lampertem, co znaczyłoby, że Lampert zmarł latem 1096 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1097; Komp., c. 88, 97 (bez wymienienia imienia), 114, 117, 126 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Wertner, 1892b, ss. 174–176; Makk, 1994r, s. 393; Bagi, 2017.

Lanka (*Lanca*) była księżniczką ruską, która podczas najazdu węgierskiego na Ruś (→ Ruś, Rusini) w 1099 r. błagała bezskutecznie → Kolomana Uczonego, by się wycofał. Przypuszcza się, że jej imię w rzeczywistości brzmiało Janka i była żoną Dawida Igorewicz, wówczas księcia włodzimiersko-wołyńskiego, który wspomagał wtedy Rościsławiczów. Jak informuje *Powieść lat minionych* Dawid zostawił swą żonę u Wołodara Rościsławicza, księcia przemyskiego, który wnet został oblężony w Przemyśle przez → Węgrów. Imię księżniczki przekazuje tylko tradycja węgierska.

Źr.: Komp., c. 145.

Inne Źr.: *Povest' vremennykh let*, 1950, Cz. 1, s. 381.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 414; Font, 2015, s. 313; CEU, 2018, ss. 268–269 i przyp. 705.

Lapincs (*Loponsu*) to rzeka długości 90 km, lewy dopływ → Ráby, historycznie wyznaczająca granicę węgiersko-styryjską. Dzisiaj na większym odcinku oddziela → Styrię od południowego Burgenlandu, na który składają się zachodnie części dawnego → komitatu Vas (→ Vasvár). Na krótkim odcinku wyznacza dzisiejszą granicę austriacko-węgierską, a następnie w miejscowości Szentgotthárd wpływa na terytorium dzisiejszych → Węgier, by wpłynąć do Ráby. Nazwę anonimowy notariusz króla Béli wiąże z węgierskim słowem *lappangó* ‘utajony’, ‘ukryty’. W rzeczywistości nazwa jest pochodzenia celtyckiego **Albantia* (‘biała rzeka’), a do węgierskiego trafiła za pośrednictwem starobawarskiej nazwy **Lapenza*, dzisiejsza niemiecka Lafnitz.

Źr.: An., c. 48–49.

Lit.: An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 293; Blázovich, 1994o, s. 394; L. Kiss, 1978/1997b, s. 14; An. slc., 2000, s. 141 i przyp. 186; An. pol., 2006, s. 160 i przyp. 310.

Las Bakoński (*Bochon, silva Bocon*) to pasmo górskie w → Panonii należące do pasm oddzielających Wyżynę Panońską od Małej Niziny Węgierskiej, znajdujące się na północ od → Balatonu. To średniogórze wapienne przybierające niekiedy charakter gór stołowych ze zjawiskami krasowymi, gęsto porośnięte lasem, o najwyższej kulminacji sięgającej 713 m n.p.m. W wiekach średnich były to tereny łowieckie Arpadów (→ Arpad). W górach ufundowano klasztory (→ Bakonybél, → Zirc, Lővöld). Z górami spotykamy się właśnie przy okazji kaplicy królewskiej w Zirc, gdzie zmarł → Andrzej I. Nazwa może pochodzić od słowiańskiej (→ Słowianie) powszechnej nazwy *Bukowina* ‘bukowy las’ albo od imienia *Bok*.

Źr.: Komp., c. 93.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, ss. 204–207; Stanislav, 1948, s. 22; Szaflarski, 1965, s. 488; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 322–323, 564; Thur. II/1, 1988, s. 338; Kristó, 1994b, s. 77; L. Kiss, 1978/1997a, s. 142.

Latini → Romanie

Lél (*Leel, Lel; Lelu*) jest postacią historyczną. Jego imię w dzisiejszym języku węgierskim brzmi Lehel, pochodzi od słowa *lélegzet, lehelet* ‘oddychanie, oddech’, por. *lélek* ‘duch’. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli Lél miał być synem → Tasa. Nie było to możliwe, gdyż ze źródeł wynika, że działali w tym samym czasie. Lél znany był węgierskiej tradycji jako wódz wypraw na → Europę Zachodnią i Bizancjum (→ Grecja, Grecy), który dał w róg bojowy. Kiedy po klęsce pod Augsburgiem w 955 r. został pochwycony do niewoli i stanął pod szubienicą, jako ostatnią wolę poprosił o swój róg, by mógł na nim zagrać, a następnie rozłupał nim czaszkę cesarza (*Kompozycja kronikarska z XIV w.*, c. 60). Sam Szymon z Kézy, który podaje to podanie, uznaje je za niewiarygodne (*Kézai*, c. 40). Być może podanie, osnute na węgierskiej tradycji ustnej, nawiązuje do śmierci w bitwie Konrada Czerwonego, księcia lotaryńskiego (→ Lotaryngia). Egzekucja wodzów węgierskich (Léla i → Botonda) jest potwierdzona w licznych źródłach niemieckich. Szymon z Kézy czyni go antenatem rodu → Szovárd. Od XVIII w. w zbiorach Muzeum Jazyckiego (Jász Múzeum) w Jászberény przechowywany jest róg z kości słoniowej wykonany w Bizancjum albo południowej Italii w X w. Tradycyjnie zwany jest on rogiem Lehela. Przypuszcza się, że Lél miał posiadać dobra w okolicach → Nitry i Hlohovca (→ Galgóc), część badaczy upatruje w nim pierwszego zarządcę Nitry.

Źr.: An. c. 6, 20–21, 39, 41–43, 53; Kézai, c. 32; Komp., c. 32.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 227–230; An. niem., 1991, s. 146 i przyp. 62; Györffy, 1948b/1993, s. 112; Kordé, 1994o, s. 390; 1994p, s. 402; Marosi, 1994, s. 401; Múcska, 1994, ss. 49–50; Kéza,

1999, s. 85 i przyp. 3, ss. 92–93 i przyp. 1–3; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 50; CEU, 2018, ss. 76–77 i przyp. 202, ss. 102–103 i przyp. 288–289.

Leon w przekazie *Kroniki węgiersko-polskiej* był papieżem, który rozstrzygnął polsko-węgierską rywalizację o koronę, zatwierdzając wieczysty pokój między Polską (→ Polacy, Polska) a → Węgrami (→ Mieszko I; → Lambert). Już w średniowiecznych rocznikach polskich zmieniano imię papieża na Sylwestra, wiedząc, że w 1000 r. na tronie Piotrowym zasiadał Sylwester II. Badacze krytyczni doszukiwali się pomyłki kronikarza, uznając, że myślał o Leonie VIII (963–965), na którego pontyfikat miał przypadać chrzest Polski (Jerzy Dowiat), albo że jest to projekcja postaci wielkiego przeciwnika → Attyli, Leona Wielkiego (440–461), o którym kronikarz dowiedział się z cyklu legend o władcy → Hunów (József Deér, do hipotezy tej przychylił się Ryszard Grzesik). Hipoteza, że za częścią wiadomości *Kroniki węgiersko-polskiej* stoi przekaz zaginionej kroniczki w tym pie gesta o czynach → Bolesława II Szczodrego (Ryszard Grzesik proponuje ją nazwać: *Gesta Boleslai Largi*) zdaje się wskazywać, że papieżem Leonem był Leon IX (1049–1054), czyli, że w *Kronice* odnotowane zostało jakieś poselstwo odbyte przez → Lamberta w sprawie restytucji monarchii (a może i organizacji kościelnej) w Polsce.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 5–6 (bez wymienienia imienia); KWgP, red. krótsza, c. 5–6 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Grzesik, 1999a, ss. 154–155; 2023, ss. 130–132. O papieżu Leonie IX: Knowles & Obolensky, 1988, wg indeksu.

Leonard według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale zostali później przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizowaniu diecezji csanádskiej. Tekst *Legendy* podaje również, że Leonard miał pochodzić z → Pannonhalmy i nie znał języka węgierskiego. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Lewenta (1) (*Leuenta*), rzekomy syn → Stefana I Świętego w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* (w krótszej wypadł) miał być najstarszym z trzech braci. W krzywym zwierciadle ukazany tu został los rzeczywistych synów → Wazula. Być może kolejność wymienienia go w *Kronice* skłoniła Gyulę Kristó do uznania, że rzeczywisty → Lewenta był najstarszym z braci, choć zawsze wymieniany jest na końcu. W starszeństwo Lewenty wątpi Martin Homza. Według *Kroniki węgiersko-polskiej* po polskiej interwencji Lewenta miał zostać koronowany przez

→ Bolesława, ale po sześciu miesiącach miał umrzeć. Zdaje się, że odpowiada to szybkiej śmierci rzeczywistego Lewenty.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 10, 12–13.

Lit.: Homza, 2009, s. 166 i przyp. 118. Por. → Lewenta (2).

Lewenta (2) (*Leuenta, Leuente, Leventa, Lewenta, Leventhe, Luenta*) był synem → Wazula i kobiety z rodu Tatun (→ Tátony), bratem → Andrzeja I i → Béli I. Kroniki zawsze wymieniają go jako ostatniego z braci, co sugerowałoby, że był najmłodszym z rodzeństwa (tak Gyula Pauler). Gyula Kristó z kolei uznał go za najstarszego z braci, który jednak pozostawał całe życie poganinem i dlatego został wymieniony na końcu. Miał urodzić się ok. 1010 r. Wraz z braćmi wygnany został ok. 1032 r. do Czech (→ Czechy, Czesi), stamtąd przejechał do Polski (→ Polacy, Polska), a następnie wraz z Andrzejem I udał się na Ruś (→ Ruś, Rusini), a w 1046 r. wrócił z nim na → Węgry. Przypuszczalnie wkrótce zmarł, został pochowany w pobliżu grobowca wielkiego księcia → Taksonya, swego pradziadka.

Źr.: Kézai, c. 44, 52; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 29, 69, 78, 80–82, 85, 87 (bez wymienienia imienia); Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Gy. Pauler, 1899, T. 1, wg indeksu, zwł. s. 391; S. L. Tóth, 1994f, s. 408; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 68–71.

Litwa, Litwini (*Lithua, Lithuani, Litua, Lituani, Lytua, Lytuani*) pojawiają się w *Roczniku Kwedlinburskim* pod rokiem 1009 jako miejsce śmierci św. → Brunona z Kwerfurtu *in confinio Rusciae et Lituae*. W XIII w. w opinii kronikarzy węgierskich Litwa stała się obszarem najechanym przez → Akwilę → Attyłę i leżącym na peryferiach jego państwa. Jest to ujęcie oczywiście anachroniczne. Jerzy Ochmański identyfikował Litwę z rzeką Litawą, która wyznaczała granicę między → Węgrami a → Austrią (Marchią Wschodnią) aż do zakończenia I wojny światowej.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13; KWgP, red. dłuższa, c. 1.

Inne źr.: *Annales Quedlinburgenses*, 2004, s. 547.

Lit.: Hellmann, 1991, szp. 2011–2016; Grzesik, 1999a, s. 196 i przyp. 850; Grzesik, 2003d, s. 52 i przyp. 8.

Liutward (*Linthar, Luitard*) był biskupem → Vercelli od 880 r. do śmierci w 900 lub 901 r. oraz kanclerzem i doradcą → Karola III Grubego od 876 do 887 r. Liutward wywodził się zapewne ze Szwabii (→ Szwabi, Szwabia) i pochodził najprawdopodobniej z rodziny arystokratycznej. Po wychowaniu w słynnym benedyktyńskim klasztorze w Reichenau, Liutward został kanclerzem króla frankijskiego (→ Frankowie; → Francja, Francuzi), a od 881 r. cesarza Karola III Gru-

bego, a w 878 r. został jego arcykanclerzem. W zimie 879/880 r. towarzyszył mu w podróży do Włoch i w Rawennie został mianowany biskupem Vercelli. W 887 r. utracił jednak łaskę Karola III Grubego, który zarzucił Liutwardowi utrzymywanie kontaktów miłosnych z jego żoną. Liutward spędził resztę swojego życia we Włoszech i umarł na samym początku X w. w czasie najazdu węgierskiego na północne → Włochy.

W źródłach węgierskich Liutward pojawia się tylko w relacji o najazdach → Węgrów na → Europę Zachodnią w pierwszej połowie X wieku. Anonimowy notariusz króla Béli, Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podają, że kiedy Węgrzy przybywali do → Lombardii, jechali *per Forum Iulii*, co najprawdopodobniej wiąże się z informacją o zamordowaniu Liutwarda przez Węgrów. Analiza informacji zawartych w opowieściach węgierskich o Liutwardzie, pokazuje, że zostały one zapożyczone (prawdopodobnie za pośrednictwem zagnionych *Gesta Ungarorum*) z *Kroniki Reginona z Prüm*.

Źr.: An., c. 53; Kézai, c. 38; Komp., c. 58.

Lit.: Keller, 1966, ss. 333–384; Schieffer, 1985, ss. 724–725; Thur. II/1, 1988, ss. 218, 222; R. Pauler, 1991, szp. 2042.

Lombardia (*Lombardia, marchia Lambardie*) to region w północnych Włoszech obejmujący tereny Niziny Padańskiej. Dzisiejszą stolicą regionu Lombardii jest Mediolan. Nazwa pochodzi od germańskiego plemienia → Longobardów, którzy po wędrówce ze Skandynawii przez → Panonię w drugiej połowie VI w. osiedlili się nad Padem, tworząc swoje państwo obejmujące większą część Półwyspu Apenińskiego. Obszar zdobyty przez Longobardów do połowy VIII w. był przedzielony na dwie części przez terytorium sięgające od → Rzymu do Rawenny, należące do Cesarstwa Bizantyńskiego (→ Grecja, Grecy). Tereny na północ od niego tworzyły tzw. *Langorbardia Maior*, obejmującą liczne niewielkie księstwa. Natomiast tereny położone na południe od tej strefy tworzyły *Langorbardia Minor*, która obejmowała księstwo Spoleto w środkowo-wschodniej Italii oraz księstwo Benewentu w południowej części Półwyspu Apenińskiego. Stolicą państwa longobardzkiego było miasto → Pawia. W końcu VIII w. *Langorbardia Maior* została zdobyta przez Karolingów; od ok. 855 r. większa część *Langorbardia Maior* oraz księstwo Spoleto zostały wcielone do królestwa Italii. Pod naciskiem Rzeszy zostało zachowane Księstwo Benewentu na północy, a także posiadłości Bizancjum oraz → Saracenów na południu, które przetrwały do czasu zdobycia południowych Włoch przez → Normanów w XI w. W drugiej połowie XII w. oraz w pierwszej połowie wieku XIII miasta północnowłoskie utworzyły tzw. Ligę Lombardzką, aby wspólnie walczyć przeciw cesarzowi Fryderykowi I Barbossie oraz Fryderykowi II, którzy chcieli pozbawić je autonomii.

Szczególnie *Langobardia Maior* leżała na trasie najazdów, najpierw huńskich (podejmowanych oczywiście w połowie V w., czyli przed osiedleniem się tam Longobardów; → Hunowie), zaś od 899 r. węgierskich. → Węgrzy najczęściej werbowani byli przez skłóconych miejscowych władców (np. Berengara) do łupienia ziem przeciwników. Najazdy skończyły się po połowie X w., gdy po klęsce doznanej na Lechowym Polu Węgrzy zaczęli budować swoją własną monarchię. W przedstawionych ekscerptach ze źródeł węgierskich Lombardia pojawia się najpierw w dziele anonimowego notariusza króla Béli, w którym kronikarz informuje nas, że w czasie pobytu na wyspie → Csepel, → Arpad i jego dostojnicy mieli planować podbój Panonii, wojnę przeciw Karantańczykom (→ Karantanie, Karyntia) oraz wyprawę do Lombardii. Lombardia jest jednak przede wszystkim związana z relacją o najazdach Węgrów na → Europę Zachodnią w pierwszej połowie X wieku. Anonimowy notariusz króla Béli, Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podają, że Węgrzy najechali Lombardię. Informacja ta pochodzi zapewne z *Kroniki Reginona z Prüm*, ale anonimowy notariusz króla Béli oraz *Kompozycja kronikarska* informują również o spustoszeniu miasta → Padwy, podczas gdy Regino nie wspomina tego miasta. Należy jednak dodać, że obie wersje *Kroniki węgiersko-polskiej* wymieniają wśród ziem najechanych przez → Akwilę również Lombardię.

Źr.: An., c. 44, 53; Kézai, c. 38; Komp., c. 58; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Jarnut, 1982; Margaroli, 1991, szp. 2094–2097; Delogu, 1995; Grzesik, 2003d, s. 55 i przyp. 20; An. pol., 2006, ss. 143–144 i przyp. 269; Homza, 2009, s. 125 i przyp. 19; Raccagni, 2010.

Longobardowie (*Longobardi*) to jeden z ludów germańskich, wywodzący się najprawdopodobniej z południowej Skandynawii. Nazwa ich ma pochodzić od słów oznaczających „długie” i „brody” (czyli dosłownie ‘długobrodych’). W I w. p.n.e Longobardowie rozpoczęli stopniową wędrówkę w kierunku południowym. W II w. n.e osiedlili się wzdłuż środkowego → Dunaju. Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego zawarli sojusz z Bizancjum (→ Grecja, Grecy) i przypuszczalnie w 527 r. osiedlili się na terenie → Panonii. Longobardowie wojowali także w Italii jako najemnicy Bizancjum. W 568 r. pod wpływem Awarów opuścili swe panońskie siedziby i osiedli w północnych Włoszech, w krainie, która od nich zaczęła się zwać → Lombardią. Zdobyli też większą część Półwyspu Apenińskiego. Stopniowo przyjmowali wiarę chrześcijańską, jednak znaczna ich część wyznawała arianizm. Longobardowie, którzy osiedlili się w północnej części Półwyspu Apenińskiego w tzw. *Langobardia Maior*, zostali pokonani przez Karolingów w końcu VIII w. Od ok. 855 r. większa część *Langobardia Maior* oraz longobardzkie księstwo Spoleto zostały włączone do królestwa Italii. Ostatnią posiadłością longobardzką było księstwo Benewentu, które przetrwało do zdobycia południowych Włoch przez → Normanów w XI w.

W zamieszczonych ekscerptach ze źródeł węgierskich Longobardowie pojawiają się w relacji o czynach → Attyli zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Oba źródła wspominają o walkach Longobardów przeciwko → Hunom w Panonii oraz dodają, że po pokonaniu ich przez Hunów, Longobardowie uciekli z Panonii i osiedlili się wzdłuż rzeki → Ticino na obszarze → Pawii.

Z biegiem czasu państwo Lombardów podzieliło się na zwalczające się księstwa, a → Węgrzy „wynajmowani” byli do najazdów na ziemie przeciwników.

Źr.: Kézai, c. 8, 15–16; Komp., c. 8, 15–16.

Inne źr.: *Pauli historia Langobardorum*, 1878, ss. 12–187.

Lit.: zob. → Lombardia oraz Jarnut, 1982; Gračanin, 2011, ss. 95, 101–117.

Lotar I (*Lothar*), syn Ludwika I Pobożnego, cesarz rzymski od 840 do 855 r. Według *Gesta Szymona z Kézy* oraz *Kroniki budzińskiej* władca karoliński o imieniu Ludwik, który miał rządzić królestwem *Francie Occidentalis* w czasie przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej, czyli w 872 r. (Szymon z Kézy) lub w 888 r. (*Kronika budzińska*), miał być synem „króla Lotara” (zestawienie → Antoniusza (Antoninusa) Durusa, syna Teodoriusza, z Ludwikiem w *Kronice budzińskiej* jest pomyłką wynikającą z braku słowa *Gregorum* po *et* w tej kronice). To stwierdzenie nie pasuje jednak do ówczesnych realiów ani w 872 r. (od 843 do 877 r. → Frankami Zachodnimi (→ Francja, Francuzi) rządził Karol II Łysy, syn Ludwika I Pobożnego), ani w 888 r. (w styczniu tego roku zmarł król → Karol III Gruby, syn Ludwika Niemieckiego, a po nim panował Odon, syn hrabiego Roberta Mocnego). Być może wzmianka o Ludwiku, synu Lotara odnosi się do Ludwika II Młodszego, syna cesarza Lotara I i króla Italii od roku 844 aż do jego śmierci w 875 r. oraz cesarza od 850 do 875 r.

Źr.: Kézai, c. 25; Komp., c. 26.

Lit.: Goetz, 1991, szp. 2123–2124.

Lotaryngia (*Lotaringia*; *Loteriugia*) – północna część królestwa → Lotara I, Lotaryngia została przekazana jego drugiemu synowi, Lotarowi II, w traktacie w Prüm w 855 r. Terytorium, które zawdzięcza swoją nazwę Lotarowi II, obejmowało pierwotnie ziemie dzisiejszych Belgii, Holandii oraz Luksemburga, ale również północny wschód dzisiejszej Francji (→ Francja, Francuzi) oraz część → Niemiec aż po → Ren, a także niektóre terytoria po prawej stronie Renu. W drugiej połowie wieku IX oraz w pierwszej połowie wieku X była kilkakrotnie dzielona i znowu łączona; granice terytorium również się zmieniały. Ostateczny podział miał miejsce w 959 r. z inicjatywy księcia Lotaryngii i arcybiskupa → Kolonii Brunona, brata → Ottona I: północna część Lotaryngii stała się Dolną Lotaryngią, podczas gdy południowa jej część zaczęła być określana mianem

Górnej Lotaryngii (dzisiejszy francuski region Lorraine zawdzięcza swoją nazwę księstwu Górnej Lotaryngii).

W węgierskich źródłach narracyjnych wzmianki o Lotaryngii często występują w relacji o najazdach → Węgrów oraz ich rzekomych huńskich przodków (→ Hunowie). Należy jednak dodać, że niektóre kroniki węgierskie zawierają również informacje o władcach Dolnej i Górnej Lotaryngii w latach czterdziestych XI w.: *Kompozycja kronikarska z XIV w.* wzmiankuje bunt księcia → Gotfryda (2) przeciw → Henrykowi III i informuje również, że Gotfryd był synem → Gozillona (a właściwie Gozelona), a *Kronika Szymona z Kézy* zawiera wzmiankę o nieznanym z imienia „księciu Lotaryngii” – chodzi tu najprawdopodobniej o Gozelona, który poradził Henrykowi III, aby udał się do → Besançon krótko po nieudanej próbie odzyskania tronu węgierskiego dla → Piotra Orseolo. Większość informacji o władcach Dolnej i Górnej Lotaryngii w latach czterdziestych XI w. pochodzi z *Roczników altajskich*, zapewne za pośrednictwem zagiennych *Gesta Ungarorum*.

Źr.: Kézai, c. 48, Komp., c. 74.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 291; Parisse, 1991, szp. 2128–2131; 2005.

Lublana → Laibach

Lucy → Tiszałúc

Ludány wedle słów Szymona z Kézy byli rodem szlacheckim, który przybył z Czech (→ Czechy, Czesi). Według rodowej tradycji zachowanej w sfalszowanym dokumencie rzekomo → Béli IV z 1246 r. (w rzeczywistości z pierwszego ćwierćwiecza XIV w.) czytamy, że przodkowie rodu wywodzili się z Turca, lecz po śmierci → Stefana I Świętego zostali wygnani przez → Piotra Orseolo. Wrócili do kraju dopiero po 150 latach, za rządów → Andrzeja II, lecz wobec oporu mieszkańców Turca zostały im nadane majątki w ziemi nitrzańskiej (→ Nitra). W XIII w. ród był bardzo rozrodzony, lecz trudno ustalić genealogiczne powiązania między poszczególnymi jego gałęziami. Ród nie doszedł do większego znaczenia, tylko Władysław, syn Soboña (Szobonya) był w latach 1365–1368 → żupanem → Pożonia. Wśród imion rodowych spotykamy Zabazlaus (Sobiesław), Bagamerius (Bogumir), Iruzlaus (Jarosław), Witk (Vitko), Cosma, Bolyzlaus (Bolesław) i in.

Źr.: Kézai, c. 90.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 356–362; Lukačka, 1990, s. 3–14; Beňko, 1994, ss. 82–83; Lukačka, 1994, ss. 105–108; Marsina, 1994b, s. 41; Múcska, 1994, s. 52; Novák, 1994, s. 18; Sebök, 1994c, s. 420; Kéza, 1999, ss. 168–169 i przyp. 3.

Ludwik II, król Francji (*Lodowicus*) → Lotar

Ludwik VII (*Lodouicus*) był królem Francji (→ Francja, Francuzi). Urodzony w 1120 r. Ludwik VII, zwany Młodym, a później Pobożnym, był królem Francji od 1137 r. do swojej śmierci w 1180 r. Ludwik VII miał tylko jednego syna, Filipa; chodzi tu o Filipa II zwanego Augustem, króla Francji od 1180 do 1223 r. Wśród pięciu córek króla Ludwika należy wymienić Małgorzatę, drugą żonę → Béli III. Relacja o drugiej wyprawie krzyżowej w 1147 r. zawarta w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* informuje, że król Francji nosił wtedy imię Ludwik, ale najważniejszym elementem tego passusu jest obecność → Borysa Kolomanowicza, rzekomego syna → Kolomana Uczonego, w orszaku francuskiego króla, który jednak nie wiedział o tym, dopóki Borys nie zaczął go błagać o pomoc po przyjeździe na → Węgry. Obecność Borysa nie była jednak długo źródłem napięć między królem Ludwikiem a węgierskim królem → Gejzą II, ponieważ francuski król był gotów przekazać Borysa węgierskiemu władcy, ale w nocy Borys wziął jednego z koni francuskiego króla, zabił mieczem masztalera, który chciał go zatrzymać, i uciekł.

Źr.: Komp., c. 166.

Lit.: Schneidmüller, 1991, szp. 2183–2184.

Ludwik Wielki (Węgierski) pojawia się w naszych ekscerptach wyłącznie w kontekście wiadomości o Andegawenach zawartych w *Kronice zagrzebskiej* i *Kronice waradyńskiej*. Jego panowanie wykracza poza ramy chronologiczne naszego wydawnictwa. Był drugim z kolei synem → Karola Roberta Andegaweńskiego, jego brat Karol zmarł w wieku niemowlęcym. W wieku lat 13, w 1339 r. został uznany przez swego wuja, Kazimierza Wielkiego, za jego następcę na tronie polskim (→ Polacy, Polska). Po śmierci ojca w 1342 r. objął tron węgierski. Prowadził aktywną politykę na kierunku bałkańskim oraz w sprawie następstwa tronu neapolitańskiego (wyprawa na Neapol w 1348 r. po zamordowaniu jego brata → Andrzeja Andegaweńskiego). Po śmierci Kazimierza Wielkiego 5 listopada 1370 r. został koronowany w → Krakowie 17 listopada 1370 r. na króla Polski przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorię-Skotnickiego. Zmarł 11 września 1382 r. Wobec braku męskich potomków zapewnił następstwo tronu swoim córkom. Starsza Maria, która wyszła za Zygmunta Luksemburskiego, najmłodszego syna Karola IV Luksemburskiego, objęła tron węgierski, natomiast młodsza Jadwiga, która później poślubiła Władysława Jagiełłę, tron polski.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 21–22.

Lit.: Gawlas, 1991, szp. 2190–2191; P. Engel, 1994c, ss. 392–393; Sroka, 1999b, ss. 30–36; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 266, 295; J. Dąbrowski, 1918/2009.

Ludwik, św. Urodzony 9 lutego 1274 r., zmarły 19 sierpnia 1297 r., kanonizowany w 1317 r. święty Ludwik z Tuluzy był drugim synem króla Neapolu i → Sycylii

Karola II Andegawęńskiego (→ Karol I Andegawęński) oraz → Marii węgierskiej, córki króla → Stefana V. Już w dzieciństwie przejawiał skłonności do życia duchowego. W 1288 r. Ludwik oraz jego bracia → Robert i Rajmund Berengar stali się zakładnikami Piotra III Aragońskiego w mieście ich ojca, uwięzionego po klęsce w bitwie morskiej w 1284 r. przez króla Aragonii, który rządził Sycylią od czasu tzw. niesporów sycylijskich w 1282 r. Bracia zostali uwolnieni dopiero pod koniec 1295 r. Ludwik został franciszkaninem, ale w końcu grudnia 1296 r. papież Bonifacy VIII mianował go biskupem w → Tuluzie. Nie pozostał jednak długo biskupem tego miasta, ponieważ zmarł w Prowansji w sierpniu 1297 r.

W węgierskich źródłach narracyjnych święty Ludwik z Tuluzy pojawia się tylko w passusie o synach Karola II Andegawęńskiego oraz Marii węgierskiej w rozdziale dwudziestym *Kroniki zagrzebskiej* oraz *Kroniki waradyńskiej*. Z tego fragmentu dowiadujemy się, że był on drugim synem pary królewskiej oraz biskupem Tuluzy i że został później kanonizowany. Wzmiankę o świętym Ludwiku z Tuluzy można znaleźć także w wywodzie genealogicznym umieszczonym w pierwszym rozdziale *Żywotu świętej Kingi*, ale ten passus, zapewne przejęty z dziś zaginionej kroniki węgierskiej, nie zawiera informacji o innych dzieciach Karola II Andegawęńskiego oraz Marii węgierskiej ani o fakcie, że Ludwik był biskupem Tuluzy. Tekst określił go jednak jako świętego, co świadczy o powstaniu ostatecznej wersji tego fragmentu po roku 1317, w którym Ludwik został kanonizowany przez papieża → Jana XXII.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Haubrichs, 1991, szp. 2202–2204; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 253–254.

Macedonia (*Machedonia*) obejmowała we wczesnym średniowieczu ziemie północnej Grecji (→ Grecja, Grecy) z Salonikami (Sołuniem), Albanii i dzisiejszej Północnej Macedonii, na zachód od Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). W drugiej połowie X w. stała się centrum Cesarstwa Zachodniobułgarskiego Komitopulów, zlikwidowanego w 1018 r. przez Bizancjum. W kontekście ziem dotkniętych najazdami węgierskimi (huńskimi; → Hunowie; → Węgrzy) wymieniana jest przez Szymona z Kézy i *Kompozycję kronikarską z XIV w.* oraz przez anonimowego notariusza króla Béli, przy tym z kontekstu narracji tego ostatniego wynika, że myślał on o ziemiach Bułgarii w granicach II Państwa Bułgarskiego, od → Dunaju do Morza → Czarnego.

Źr.: An., c. 44–45; Kézai, c. 8, 14; Komp., c. 8, 14, 157.

Lit.: An. pol., 2006, ss. 147–148 i przyp. 280 oraz → Bułgaria, Bułgarzy.

Macrinus w oczach Szymona z Kézy, autora *Historii huńskiej*, był tetrarchą → Panonii, Pamfilii, → Frygii, → Macedonii i → Dalmacji. Jest to oczywiście postać fikcyjna, stworzona na podstawie kilku realnych osób. Imię Macrinusa jest

zniekształceniem imienia realnie żyjącego w czasach → Attyli cesarza wschodniorzymskiego (bizantyńskiego; → Grecja, Grecy) Marciana (450–457), wspomnianego w *Getice* Jordanesa, której niektóre rękopisy podają jego imię właśnie w postaci Macrinus. Ale możliwe, że inspiracją była dla Szymona wiedza o rzeczywistym cesarzu Macrinusie, który panował krótko, tylko przez pięć kwartałów w 217 i 218 r. Podkreśla się również, że doszukiwanie się jego miejsca narodzin w → Sabarii wynika z powiązania go ze św. Marcinem. Oczywistym anachronizmem z punktu widzenia dziejów Attyli jest uczynienie z Macrinusa → Longobarda, czyli wywiedzenie go z ludu, który w Panonii pojawił się niemalże wiek po ustąpieniu → Hunów. Macrinus wraz z → Dytrykiem z Werony bronili się bezskutecznie przed Hunami.

Źr.: Kézai, c. 8–9; Komp., c. 8–9.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 93; Kéza, 1999, ss. 32–33 i przyp. 3; CEU, 2018, s. 26 i przyp. 74.

Magister w średniowiecznych → Węgrzech oznaczał tytuł pracownika kancelarii – → notariusza (jak w przypadku anonimowego autora *Gesta Hungarorum*), jak również godność kanonika, zaś od połowy XIII w. to tytuł wskazujący na przynależność tak określonej osoby do stanu rycerskiego, oznaczenie godności. Oznacza również mistrza, wyspecjalizowanego rzemieślnika, a także mistrza, autorytet, np. św. → Gerarda czy św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.). Tak w hagiografii → Stefana I Świętego określono również → Rzym jako ośrodek cieszący się wyjątkowym autorytetem. Tytuł ten nie oznaczał zatem godności akademickiej, lecz był wyrazem najwyższego szacunku żywionego do osoby tym tytułem określonej.

Źr.: An., Prohemium, c. 44; Tkalčić; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 67, 116, 166; Leg. Św. Świerada, c. 4; Leg. mai. S. Steph., c. 8; Hartw., c. 8; KWgP, red. dłuższa, c. 7; KWgP, red. krótsza, c. 7; Leg. S. Gerh., c. 3–5, 11.

Lit.: P. Engel, 1994d, s. 422.

Maglód (*Moglout*), ród znany też pod nazwą Gyula-Zombor, którego siedziby znajdowały się w diecezji wacowskiej w północnej części dzisiejszych → Węgier. Według György Györffyego nazwa dzisiejszej miejscowości Maglód leżącej w → komitacie → Pest tuż przy wschodniej granicy Budapesztu mogła pochodzić od tego rodu. Anonim błędnie powiązał go z rodem gyulów siedmiogrodzkich, od których wywodził się ród Zsombor. Por. też → Gyula (1), → Gyula (2), → Gyula (3) młodszy, → Tétény.

Źr.: An., c. 6, 20.

Lit.: → Tétény oraz AKMTF, 1998, t. 4, s. 530.

Magnus → Gejza I

Magog → Biblijna etnogeneza Węgrów

Magor (*Mogor*) → Hunor

Majnolt z rodu → Ákos (*Moynolth de genere Acus*) pojawia się w naszych eksцерptach raz jako stronnik → Borysa Kolomanowicza w otoczeniu → Béli II Ślepego zabity przed bitwą nad rzeką → Sajó. Osoba ta jako Magnold wystąpiła jako świadek na potwierdzeniu → Stefana II z 1124 r. przywileju z 1075 r. → Gejzy I dla klasztoru w Hrońskim Beniadiku. Choć forma wskazuje na trzynastowieczny falsyfikat, naszym zdaniem najprawdopodobniej jest to przepisany (albo odtworzony) w XIII w. autentyczny transumpt z 1124 r.

Źr.: Komp., c. 161.

Inne źr.: DHA, 1992, nr 153, ss. 417–419.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 453; CEU, 2018, s. 300 i przyp. 812.

Male Wzgórza → Apróhalom

Małgorzata, rzekoma żona Béli I → Kőkényes

Marceli pojawia się w naszych eksцерptach jako poseł wysłany przez umierającego → Władysława I Świętego do → Kolomana Uczonego wraz z komesem → Piotrem (1). Określony jest on jako święty prepozyt, co wskazuje, że w przeświadczeniu kronikarzy prowadził świątobliwe życie i zasługiwał na kanonizację. Tenże Marceli pojawia się w latach 1111 i 1113 jako świadek dwóch dokumentów wystawionych dla klasztoru na → Zoborze. Wtedy określony jest jako biskup → Vácu. Najprawdopodobniej to on został w 1124 r. uwieczniony jako arcybiskup → Ostrzyhomia.

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 409; CEU, 2018, s. 263 i przyp. 690.

Marchegg (*Marhec*) to miejscowość położona w północno-wschodniej części dzisiejszej → Austrii w kraju związkowym Dolna Austria, nad rzeką → Morawą, przy granicy ze Słowacją. Miasto i zamek Marchegg zostały założone w 1268 r. przez → Przemysła II Ottokara, wówczas panującego w Austrii.

Śród węgierskich źródeł Marchegg pojawia się tylko w dziele Szymona z Kézy jako miejsce spotkania wojsk → Rudolfa Habsburga i króla węgierskiego → Władysława IV Kumańskiego przed bitwą pod Suchymi Krutami (niem. Dürnkut) w 1278 r.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: Opll, 1985, <https://www.arcanum.com/de/online-kiadvanyok/OsterreichischerStadAtlas-osterreichischer-stadteatlas-1/marchegg-30FE/> (dostęp 25.08.2024); Reidiger, 2023, ss. 24–41.

Marcin, komes wspomniany przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III

w 1052 r. Prawdopodobnie był też świadkiem na dokumencie fundacyjnym klasztoru w → Tihany.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Marcin → Bátor Opos

Marek (*Marcus*) był stronnikiem → Kolomana Uczzonego, który uciekł z nim i → Ugrinem do Polski (→ Polacy, Polska), gdy jego stryj → Władysław I Świąty zdecydował, że następcą tronu węgierskiego będzie → Álmos (2). Być może jest on identyczny z komesem Markiem będącym świadkiem na potwierdzeniu w 1124 r. przez → Stefana II przywilejów dla → Splitu i → Trogiru.

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 409; CEU, 2018, s. 262 i przyp. 689 (z konstatacją, że Marek i Ugrin nie pojawiają się w innych źródłach).

Maria, żona → Karola I Andegaweńskiego, jak błędnie podają *Kronika zagrzebska* i *Kronika waradyńska*, była w rzeczywistości żoną Karola II Kulawego, jego syna. Była urodzoną ok. 1257 r. córką → Stefana V i siostrą → Władysława IV Kumańskiego. Jej małżeństwo z synem króla sycylijskiego (→ Sycylia) było przypieczętowaniem sojuszu, jaki Stefan zawarł z sycylijskimi Andegawenami, wzmocnionym przez równoległe małżeństwo Władysława IV z Izabelą (Elżbietą), córką Karola I Andegaweńskiego. Maria po śmierci swego brata aktywnie wspierała pretensje swego syna, → Karola Martela do tronu węgierskiego, zaś po jego niespodziewanym zgonie starania swego wnuka, → Karola Roberta. Zmarła w 1323 r. w Neapolu.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Van Kerrebrouk, 2000, ss. 251, 253.

Maros → Marusza

Marosvár → Csanád

Marót (*Morot*, *Moroth*, *Morout*) to legendarny władca → Panonii. W przekazie anonimowego notariusza króla Béli miał zająć tereny między Samoszem (→ Szamos) a → Maruszą oraz między → Cisą a Lasem → Igyfon, które po nim odziedziczył jego bratanek → Ménmarót, właściwy przeciwnik przybywających → Węgrów. Natomiast w przekazie Szymona z Kézy miał on być rzekomo władcą, który przeciwstawił się Węgrom. Kronikarz polemizuje z tym przeświadczeniem. Jego zdaniem rzeczywistym przeciwnikiem przybyszów był

→ Świętopełek, zaś Marót miał być jego ojcem, zbyt już sędziwym, by walczyć, i dożywającym swoich dni w grodzie → Veszprém. Gdy dowiedział się o śmierci syna, ze zgrzyoty miał wyzionąć ducha. Imię władcy utworzone zostało z określenia *marót* ‘Morawianin’ i postać ta jest jedną z personifikacji władców wielkomorawskich (może Mojmira II), którzy swoją drogą pozostają kronikarzom nieznani (→ Morawianie, Morawy).

Źr.: An., c. 11; Kézai, c. 23, 26; Komp., c. 23.

Lit.: Györfy, 1948b/1993, ss. 19–21; Lukačka, 2002, s. 12; Grzesik, 2014b.

Marót (*villa Moroth*) to wieś, z której pochodziła konkubina → Andrzeja I. Spośród wielu miejscowości o tej nazwie (oznaczającej ‘Morawiany, Morawce’) badacze przypuszczają, że mogło chodzić o Pilismarót blisko → Ostrzyhomia.

Źr.: Komp., c. 88.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 327; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 657–658; CEU, 2018, s. 166 i przyp. 444.

Marquart (*Marchart, Marchrat*) był wodzem niemieckim walczącym w 1074 r. po stronie → Salomona (I). Podczas bitwy pod → Mogyoródem dostał się do niewoli. Jego identyfikacja jest niemożliwa, choć Henrik Marczali sądził, że był to władca Karyntii (→ Karantanie, Karyntia) Marquart II von Eppenstein, zmarły w 1076 r.

Źr.: Komp., c. 114, 122.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 374; CEU, 2018, s. 212 i przyp. 550.

Martyrius był arcybiskupem → Ostrzyhomia. Ani data i miejsce urodzenia, ani też pochodzenie Martyriusa (w źródłach dyplomatycznych jest on czasami wzmiankowany jako Martinus) nie są znane. Pierwszy znany etap jego kariery kościelnej rozegrał się w → Veszprémie, gdzie był biskupem w latach trzydziestych XII w., co potwierdza dokument z 1146 r. Dokument króla → Gejzy II z maja 1142 r. poświadcza, że Martinus był już wówczas biskupem → Egeru, chociaż być może został on biskupem tej diecezji już w końcu lat trzydziestych XII w. W 1151 r. Martyrius został arcybiskupem ostrzyhomskim: zakładał liczne kościoły, zyskał nowe dochody dla kapituły archidiecezjalnej i ściśle współpracował z królem Gejzą II. Martyrius był arcybiskupem Ostrzyhomia aż do śmierci w 1158 r.

W przedstawianych przez nas ekscerptach źródeł węgierskich Martyrius pojawia się tylko w zapisie *Rocznika pożońskiego* o założeniu klasztoru w → Széplaku w 1143 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1143.

Lit.: Sugár, 1984, ss. 43–45; Körmendi, 2003, ss. 55–58.

Marusza (*fluvium Morisensis, Morisius, Morosius, Morus*) to rzeka wypływająca z zachodnich stoków → Karpat Wschodnich i płynąca w ogólnym kierunku za-

chodnim przez środkową część Wyżyny Siedmiogrodzkiej, by wpłynąć na Wielką Nizinę Węgierską i ujść do → Cisy pod Szegedynem. Jest najdłuższym dopływem tej rzeki o długości 756 (KMTL) bądź 883 km (SSS, *Testimonia*). Dolina rzeki była zasiedlona od czasów kultury halsztackiej. W starożytności być może wyznaczała granicę między Germanami a Sarmatami. Możliwe, że już od IV w. nad rzekę docierali → Słowianie identyfikowani z Antami, którzy w czasach władzy awarskiej stali się dominującym etnosem → Siedmiogrodu. Po upadku kaganatu awarskiego tereny te znalazły się pod panowaniem Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgary). Dyskusyjne jest, kiedy → Węgrzy rozciągnęli swe panowanie nad tą rzeką. Anonimowy notariusz króla Béli podaje, że w dolinie Maruszy panował książę → Galád, którego potomkiem był → Ajtony. Szerzej o jego księstwie pisze hagiograf św. → Gerarda. Uznawane jest ono w literaturze bułgarskiej za księstwo bułgarskie, które do → Węgier wcielone zostało dopiero po klęsce Ajtonya. Jednak Konstantyn VII Porfirogeneta wymienia Maruszę wśród rzek węgierskich, co świadczyłoby o węgierskiej zwierzchności przynajmniej nad niziną częścią doliny (tam, gdzie miało się znajdować księstwo Galáda) już w połowie X w. Rzeką stanowiła ważną drogę transportu siedmiogrodzkiej soli na zachód. Po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) tereny te stały się obszarem intensywnej kolonizacji saskiej (→ Sasi). Nazwa jest pochodzenia dacko-mezyjskiego, dzisiejsza forma węgierska Maros oraz rumuńska Mureș została przejęta za pośrednictwem słowiańskim (→ Słowianie). Lewobrzeżnym dopływem jest rzeka Târnava (węg. Küküllő; → Bolya). Nad rzeką leży → Białogród Siedmiogrodzki oraz → Csanád.

Źr.: An., c. 11, 44; Leg. S. Gerh., c. 8.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, s. 48.

Lit.: Stanislav, 1999, ss. 434–438; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 163, 835–836; Swoboda, 1967a, s. 181; Benkő, 1994c, s. 445; Györffy, 2003, s. 212; An. ang., 2010, s. 65 i przyp. 89; *Testimonia*, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 273.

Mateusz (*Mathias*) był rycerzem → Kolomana Uczonego, zasłużonym w nieudanej wyprawie na Ruś (→ Ruś, Rusini) w 1099 r. Raniony przez → Monocho ledwo przeżył. Nic bliżej o nim nie wiadomo.

Źr.: Komp., c. 145.

Lit.: M. Font, 2015, s. 313.

Mátra (*silva Matra*) to pasmo górskie rozciągające się między → Zagywą a Tarną pochodzenia wulkanicznego z najwyższym szczytem Kékes (1015 m n.p.m.), będącym zarazem najwyższym szczytem współczesnych → Węgier. Południowe stoki już w średniowieczu znane były ze swych winnic. Hydronimy oraz toponimy wskazują na udział ludności słowiańskiej wśród ówczesnych mieszkańców (→ Słowianie). Nazwa jest pochodzenia praindoeuropejskiego (**mater*) albo sło-

wiańskiego (**matē*), obie formy oznaczają ‘matkę’. Istnieje też teoria doszukująca się w tej nazwie reliktyw warstwy przedindoeuropejskiej, pokrewnej baskijskiemu słowu *mutur* ‘szczeka, język’ zachowanej we Francji (*meutro* ‘wzgórze’) oraz we Włoszech (*Monte Mottarone*).

Źr.: An., c. 32.

Lit.: J. Szaflarski, 1965, s. 489; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 39–40, 42; An. ές., 1988, s. 246 i przyp. do s. 211; Varsik, 1990, s. 81; Blazovich, 1994p, s. 447; L. Kiss, 1978/1997b, s. 107; An. pol., 2006, s. 111 i przyp. 198.

Matrica to miasto na wybrzeżu Morza → Czarnego. Według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), Julian i jego towarzysze płynęli przez 33 dni po Morzu Czarnym z → Konstantynopola do Matriki, bo tak należy po polsku czytać tę nazwę, w której mieli zatrzymać się na 50 dni. W przeciwieństwie do innych źródeł, takich jak np. *De administrando imperio* Konstantyna Porfirogenety, *Relacja* umiejscawia Matrikę w → Sychii i daje niezwykle barwny opis obyczajów jej mieszkańców. Poza stwierdzeniem, że byli chrześcijanami obrządku greckiego, tekst dodaje, że mieli golić głowy i twarze na różne sposoby w zależności od ich statusu społecznego. *Passus Relacji* o pobycie mnichów w Matrice dodaje jeszcze, że miejscowy „książe” posiadał sto żon, spośród których „najważniejsza” miała troszczyć się o wygodę Juliana i jego towarzyszy.

Wszyscy badacze są zgodni co do tego, by utożsamiać Matrikę z dawnym miastem Tmutorokań, leżącym na terenie dzisiejszej rosyjskiej miejscowości Tamań na Półwyspie Tamańskim, nieopodal Cieśniny Kerczeńskiej, którą dzisiaj przebiega uznana międzynarodowo granica rosyjsko-ukraińska. Zoltán Gombocz i László Bendeffy podkreślają, że na późnośredniowiecznych mapach włoskich, Tmutorokań często występuje jako Matrica, Matercha lub Matarcha, podczas gdy w opisie swoich podróży do → Azji trzynastowieczny mnich franciszkański Wilhelm z Rubruk używa formy *Matrica* i *Matriga*. Formy te pochodzą zapewne z bizantyńskiej nazwy Tmutorokanu, tj. Tamatarcha (Ταμάταρχα) – czasami też Ta Matarcha, która występuje np. w dziele *De administrando imperio* Konstantyna Porfirogenety.

Wyniki badań archeologicznych pokazują, że Tmutorokań powstał we wczesnym średniowieczu na terenie dawnej kolonii greckiej Hermonassy. Od wieku VIII do połowy wieku X należał on do → Chazarów, w drugiej połowie X w. miasto to zostało zdobyte przez Ruś Kijowską (→ Ruś, Rusini). W tym samym wieku powstało arcybiskupstwo obrządku greckiego dla Tmutorokania i Sychii. Od XI w. Bizantyńczycy (→ Grecja, Grecy) działali w Tmutorokaniu, który w związku ze swoim geograficznym położeniem stał się ważnym portem handlowym. W XII w. → Kumanie zdobyli Tmutorokań, ale miasto to pozostało jednak pod bizantyńską kontrolą administracyjną: poprzez traktaty podpisane

w 1169 i 1192 r. Bizancjum zabroniło kupcom z Genui dostępu do portu w Tmutorokaniu. W XIII w. miasto zostało zdobyte przez → Tatarów, a od początku XIV w. dostało się pod kontrolę Genui. W końcu XV w. Tmutorokań został zdobyty przez Chanat Krymski i stracił na znaczeniu.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, ss. 5–6 i przyp. 2; Bendefy, 1936, zwł. s. 45; 1937, zwł. ss. 10–11; SRH, 1938, T. 2, s. 537 i przyp. 1; Swoboda, 1977a, ss. 91–96; Pritsak, 1991a, s. 2090; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 219.

Maurus (1) (węg. Mór) jest bez wątpienia jedną z najważniejszych postaci w historii węgierskiego Kościoła w XI w. Jego pochodzenie jest nadal przedmiotem dyskusji, ale on sam poinformował nas o swoim pobycie jako młody kleryk w → Pannonhalmie, gdzie poznał → Benedykta, ucznia św. → Andrzeja Świerada, który miał mu opowiadać o swoim mistrzu. Ok. 1030 r. Maurus został opatem Pannonhalmy, zaś w 1036 r. → Stefan I Święty wyznaczył go na biskupa → Pécsu, czyli Pięciokościołów (data ordynacji Maurusa jest znana dzięki zapisie *Rocznika pozońskiego*). Maurus został drugim biskupem tego miasta i pozostał na tym stanowisku aż do swojej śmierci w 1070 r. W Wielkanoc 1064 r., która przypadła wtedy 11 kwietnia, Maurus przekazał księciu → Gejzie I, który w Pięciokościołach spotkał się z królem → Salomonem (1), połowę łańcucha św. Andrzeja Świerada. Wtedy też Gejza polecił biskupowi napisanie żywotu Świerada. Dzieło to zostało ukończone wkrótce potem, na pewno przed śmiercią Maurusa w 1070 r., stając się najstarszym węgierskim utworem hagiograficznym. Poświęcone jest opisowi lat spędzonych przez tego świętego na górze → Zobor i dowodzeniu, że jego umartwianie się pod względem etycznym było równoważne z odniesieniem męczeństwa za wiarę i dawało uzasadnienie rozwijającemu się już wówczas w → Nitrze, stolicy księstwa, jego kultowi. W całości przytaczamy je w naszym wydawnictwie.

W źródłach węgierskich osoba Maurusa pojawia się przede wszystkim w hagiografii. Maurus wzmiankuje o sobie na początku i na końcu napisanego przez siebie *Żywota Andrzeja Świerada* i pojawia się również w *Żywocie św. Emeryka*. W *Żywocie* tym młody św. → Emeryk przybywa wraz ze swoim ojcem Stefanem I Świętym do opactwa św. Marcina w Pannonhalmie i ma przekazać mnichom różną liczbę pocałunków w zależności od ich cnót: najwięcej pocałunków otrzymał Maurus, którego Emeryk pocałował siedem razy. Maurus pojawia się jeszcze w *Legendzie większej św. Gerarda*: według tego dzieła miał on powitać św. → Gerarda na Węgrzech oraz przedstawić go królowi Stefanowi I Świętemu. Tekst legendy przedstawia Maurusa jako biskupa Pécsu, co jest anachronizmem, ponieważ jego ordynacja nastąpiła po ordynacji Gerarda. Według *Rocznika pozońskiego*, Gerard został biskupem w 1030 r., podczas gdy Maurus otrzymał ordynację sześć lat później.

Źr.: An. Pos., s. a. 1036; Leg. św. Świerada, c. 1, 7; Leg. s. Gerh., c. 4–5.

Lit.: Kútnik, 1968, ss. 155–172.

Maurus (2) był mnichem w → Bakonybél, towarzyszem św. → Gerarda i późniejszym biskupem → Csanádu. Według *Legendy większej św. Gerarda*, mnich Maurus został wysłany przez św. Gerarda do → Szekésfehértváru, aby znaleźć w tamtejszych szkołach chętnego do pełnienia funkcji nauczyciela w Csanádzie/Marosvárze. Tekst legendy podaje także, że Maurusowi udało się do tego przekonać → Niemca → Henryka (2), zastępcę scholastyka w Szekésfehértvárze. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 11.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 45, 61, 71, 82, 103, 117–118 i przyp. 303.

Mazecab → Kapadocyjczycy

Medowie (*Medi*) byli jednym z ludów starożytności, twórcami pierwszego państwa irańskiego istniejącego od końca VII do połowy VI w. p.n.e. Należeli do północno-zachodniej grupy ludów irańskich. Oczywiście ich umieszczanie w kontekście → Attyli jest czystym anachronizmem.

Źr.: Kézai, c. 10; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 10.

Lit.: Zabłocka, 1982, ss. 362–367; Reczek, 1986, s. 128; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 6 i przyp. 2.

Medve (*castrum Medua*, węg. Medvevár, chorw. Medvedgrad) był zamkiem wzniesionym już po najeździe tatarskim (→ Tatarzy), w latach 1248–1252 przez biskupa → Zagrzebia Filipa z rodu Türje. W drugiej połowie XIII i pierwszej połowie XIV w. przechodził na własność monarchy, potem wracał do biskupa oraz kapituły zagrzebskiej. Tekst przytaczany w ekscerpcie pokazuje radość kanoników, że nowy król → Ludwik Wielki (Węgierski) uwolnił kapitułę od wszelkich danin związanych z tym zamkiem.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 22.

Inne źr.: Smičklas, 1905, nr 19, s. 26 (dokument Ludwika Wielkiego z 14 grudnia 1342 r.).

Lit.: Engel, Feld, 1994a, s. 448; Tomićić, 2014, ss. 37–47, zwł. s. 37–41.

Megyer (1) (*Meger, Megyer*) to trudna do zidentyfikowania miejscowość w zachodnich → Węgrzech leżąca na terytoriach głównego plemienia węgierskiego związku plemiennego – Megyer. Znanych jest 45 miejscowości noszących tę nazwę.

Źr.: Komp., c. 113.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 373; CEU, 2018, s. 211 i przyp. 547.

Megyer (2) (*portus Moger*) to bród przez → Dunaj, łączący dzisiejsze Békásmegyer (→ komitat Pilis, dziś III dzielnica Budapesztu) z Káposztásmegyer (komitat → Pest, dziś IV dzielnica Budapesztu), na południe od południowego cyplu Wyspy św. Andrzeja (Szentendrei-sziget). Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był to główny bród, przez który idący od wschodu → Węgrzy sforsowali Dunaj i zasiedlili dawną rzymską → Panonię.

Źr.: An., c. 46.

Lit.: Petrovics, 1994b, s. 713; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 658–659; An. pol., 2006, s. 152 i przyp. 289.

Melchilda (*Melchildis*) pojawia się w zakończeniu krótszej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* jako można pani, która dzięki wstawiennictwu nowego świętego, → Stefana I Świętego, doznała uzdrowienia. Jest to tekst dosłownie przejęty z *Legendy* Hartwika. Mór Wertner próbował Melchildę łączyć z Arpadami (→ Arpad) po kądzieli, jako prawnuczkę → Béli I przez jego córkę Zofię, która z drugiego małżeństwa z Magnusem, księciem Saksonii urodziła córkę Wilfhildę, która z kolei z małżeństwa z Henrykiem Czarnym, księciem Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) urodziła córkę Mechtilde. Jednak zważywszy na chronologię napisania *Legendy*, jak i czas kanonizacji, taki ciąg pokrewieństwa wydaje się niemożliwy, w 1083 r. Wilfhilda miałaby ok. 13 lat. Należy zatem uznać Melchildę za osobę niezidentyfikowaną.

Źr.: KWgP, red. krótsza, zakończenie.

Lit.: SRH, 1938, T. 2, ss. 437–438 i przyp. 1 (E. Bartoniek); Grzesik, 2003d, s. 109 i przyp. 228.

Memphis (*Ymphis*) był stolicą starożytnego Egiptu. Miasto znajdowało się na terenie Dolnego Egiptu blisko granicy z Górnym Egiptem. W średniowieczu miasto wciąż było wyróżnikiem geograficznym – Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* wspominają o pozostałościach wieży (czyli o piramidach) przy drodze z Memfis do Aleksandrii.

Źr.: Kézai, c. 4; Komp., c. 4.

Lit.: Zabłocka, 1982, wg indeksu.

Ménfő (*Menfeu*) to miejscowość dziś włączona do miasta → Győr. Leży nad rozlewiskami rzeki → Ráby. Dnia 5 lipca 1044 r. rozegrała się tu bitwa między → Abą Samuelem a królem niemieckim → Henrykiem III interweniującym w interesie → Piotra Orseolo. W trakcie bitwy wielu → Węgrów dotąd będących w obozie Aby przeszło na stronę Piotra. Aba poniósł klęskę i uciekł z pola bitwy – później został zabity. Skarbiec Aby dostał się w ręce zwycięzców, Henryk wysłał koronę i włócznię (kopię włóczni św. Maurycego – jedno z insygniów koronacyjnych) do → Rzymu. Nazwa Ménfő oznacza dosłownie ‘głowę ogiera’. W naszym wydawnictwie ograniczamy się do przedstawienia obrazu bitwy na

podstawie *Kroniki Szymona z Kézy*, rezygnując już z przekazu *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*

Źr.: Kézai, c. 50.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 552; AKMTF, 1987, T. 2, s. 609; Thur. II/1, 1988, s. 297; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 120–121 (s. v. Ménföcsanak).

Ménmarót (*Menumorout*) miał być bratankiem → Maróta. Poznajemy go jako władcę księstwa biharskiego (→ Bihar) rozciągającego się między Samoszem (→ Szamos) a → Maruszą oraz między → Cisą a Lasem → Igyfon. Jego imię miało wskazywać, że miał wiele przyjaciółek. Anonimowy notariusz króla Béli doszukiwał się tu rdzenia *menü* ‘ogier’ i sugerował jego wielożeństwo. Tymczasem współcześni językoznawcy w imieniu tym widzą złożenie turkijskiego słowa *mén* ‘wielki’ oraz *marót* ‘Morawianin’ (→ Morawianie, Morawy) i widzą w osobie Ménmaróta personifikację władcy wielkomorawskiego, być może → Świętopełka (1). Książę ten przeciwstawił się → Węgrom, potępiając → Salana, bohatera podania o białym koniu w ujęciu anonimowego notariusza, za oddanie im ziemi. W trakcie wyprawy węgierskiej skierowanej na tereny przyszłego → komitatu → Szabolcs Ménmarót został pokonany. Jego poddanymi byli → Chazarowie. Ponownie pojawia się na kartach kroniki w końcowej partii dzieła, znów jako przeciwnik Węgrów. Pokonany przez nich poprosił o pokój, oferując następcy tronu → Zolcie rękę swojej córki. Oferta została przyjęta, a książę do swojej śmierci władał Biharem, który następnie został włączony w obręb → Węgier. Dostrzegamy tu jedno z podań legitymizujących panowanie węgierskie poprzez małżeństwo węgierskiego następcy tronu z córką miejscowego władcy, a także refleks rzeczywistych stosunków węgiersko-wielkomorawskich. Zdaniem György Györffyego do lokalizacji władzy Ménmaróta w Biharze przyczynił się fakt, że za czasów notariusza w północnej części komitatu rozciągały się posiadłości rodu Marót. Sama nazwa rodu może naszym zdaniem wskazywać na dawne powiązania wielkomorawskie. Inaczej sądził György Györffy, zdaniem którego imię Ménmarót odzwierciedlało nazwę jednego z plemion chazarskich. Gabriel Silagi i László Veszprémy zwracają uwagę, że w pobliżu Biharu znajduje się miejscowość Marótlaka, która mogła skłonić Anonima do lokalizacji księstwa Ménmaróta w Biharze. Popiera to obserwację o osadnictwie rodu Marót (nazwa oznacza: ‘miejsce zamieszkania Maróta/Marótów’).

Źr.: An., c. 11, 19–22, 28, 50–52.

Lit.: An. niem, s. 159 i przyp. 146; Györffy, 1948b/1993, ss. 21–27 (uzupełnienie), 109–110; An. słc., 2000, s. 126 i przyp. 30; An. pol., 2006, s. 67 i przyp. 98; Grzesik, 2014b.

Ménrót → Biblijna etnogeneza Węgrów

Meotyda (*Meotida*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Merania to księstwo w Rzeszy istniejące od 1153 do 1248 r. Mimo podobieństwa obu nazw, badacze zgodnie twierdzą, że nazwa Merania nie wywodzi się od południowo-tyrolskiego miasta Merano (niem. Meran), leżącego w dzisiejszych północnych Włoszech. Historycy powstanie nazwy księstwa umiejscawiają we → Friulu, → Istrii lub w → Dalmacji, a nazwę tłumaczą jako ‘przymorze’, ‘ziemia pomorska’. Wśród ziem należących do książąt Meranii należy wymienić część Istrii oraz część → Krainy, później także dobra w Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) i Tyrolu oraz w regionie → Besançon. Trzecim księciem Meranii był Bertold, będący również hrabią Andechs (1180–1204). Spośród jego dzieci należy wymienić jego następcę Ottona, Bertholda, arcybiskupa → Kalocsy, późniejszego patriarchę → Akwilei, → Gertrudę, żonę węgierskiego króla → Andrzeja II oraz świętą Jadwigę, żonę księcia śląskiego Henryka Brodatego.

W źródłach węgierskich księstwo Meranii pojawia się w relacji o czynach → Węgrów po zajęciu Kotliny Karpackiej w końcu IX w. Według Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Węgrzy stoczyli walkę koło Lublany (→ Laibach) przeciwko księciu Meranii o imieniu → Gotfryd (1), przeciwko „księciu → Eberhardowi” oraz → Grzegorzowi, rzekomemu patriarsze Akwilei. W niektórych rękopisach Szymona z Kézy znajdujemy formy *Ineranie* oraz *Verania*, co jest oczywistym błędem dla *Meranie*. Jak podkreślają jednak wydawcy *Kompozycji kronikarskiej* w SRH nie istniał książę Meranii o tym imieniu.

Źr.: Kézai, c. 35; Komp., c. 55.

Lit.: Gy. Kristó, 1979, s. 110; Berghaus, 1992, szp. 532; Schneidmüller, 1998, ss. 55–68; Aigner, 2001, ss. 39–54; Josip Banić, 2020, ss. 296–327.

Meszes (Meszesi kapu, *porta Mezesyna*), przełęcz w Górach Meseskich (Munții Mezeșului) oddzielających Wyżynę Siedmiogrodzką od Wielkiej Niziny Węgierskiej. Przełęcz ta była elementem → przesieki granicznej oddzielającej → Węgry właściwe od → Siedmiogrodu. Przez wybudowaną tu bramę wiodła główna droga łącząca obie części Królestwa i wiodąca z siedmiogrodzkiego Zalău (→ Zilah) do Românași (Magyaregregy). Na początku XII w. książę → Álmos (2) wybudował tam klasztor benedyktyński św. Małgorzaty Antiocheńskiej, który uposażył dochodami z soli, co potwierdził → Stefan III. Przy klasztorze odkryto cmentarzysko z XII–XIV w. W przekazie anonimowego notariusza króla Béli Brama Meseska wyznaczała granicę między księstwem → Ménmaróta a siedmiogrodzkim państwem wołosko-słowiańskim → Gyalu (→ Słowianie, → Wołosi). Nazwa jest pochodzenia węgierskiego i jest derywatem słowa *mész* ‘piaskowiec’.

Źr.: An., c. 19, 21–22, 26.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, s. 43 ; T. 3, s. 501; An. čs., 1988, s. 242 i przyp. do s. 204; An. niem., 1991, s. 159 i przyp. 147; Benkő, 1994d, s. 454; L. Kiss, 1978/1997b, s. 125; An. slc., 2000, ss. 129–130 i przyp. 64; An. pol., ss. 88–89 i przyp. 144; Grzesik, 2021b, s. 108; Druga, 2022, ss. 123, 297.

Mezővári → Borszowa

Michał (*Michael, Mihál*), młodszy syn → Taksonya, brat → Gejzy (1). Zdaniem György Györffyego urodził się może w latach sześćdziesiątych X w. i w chwili śmierci ojca był jeszcze niepełnoletni. Chrzt miał przyjąć wraz z bratem w 972 r. Zwraca uwagę, że imię chrześcijańskie, pod którym występuje w źródłach, nawiązuje do Michała Archaniola, obrońcy wiernych i tworzy parę do imienia Stefan, nadanego bratu i oznaczającego ‘ukoronowanego’, pokazuje zatem stosunki między Gejzą jako władcą naczelnym i Michałem jako podporządkowanym mu obrońcą władającym może → Nitrawą. Słowiańskie (→ Słowianie) imiona jego synów nawiązujące do wschodniochrześcijańskiego kręgu bułgarskiego (→ Wazul, czyli Bazyl oraz → Władysław Łysy; → Bułgaria, Bułgarzy) pokazują, że jego żona mogła być Bułgarką, świadczyłyby to zatem o sojuszu węgiersko-bułgarskim z drugiej połowy X w. Nie znamy jego imienia pogańskiego, choć György Györffy przyjmuje na podstawie częstości występowania wśród jego potomków, że mógł nosić imię Béla. W źródłach pojawia się wyłącznie jako protoplasta rządzącej gałęzi Arpadów (→ Arpad). Przypuszczalnie zmarł wcześniej, w latach dziewięćdziesiątych X w., nie pojawia się zatem na arenie walk o tron po śmierci Gejzy.

Źr.: Kézai, c. 43; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 63.

Lit.: Lukačka, 2002, ss. 15–16; Györffy, 2003, ss. 87, 113, 120–124 i wg indeksu.

Mieszko I (*Mescho, Mesko, Mezko, Mischa*) był pierwszym historycznym władcą Polski (→ Polacy, Polska), mężem → Dąbrówki. W naszych ekscerptach pojawia się w *Kronice węgiersko-polskiej*, w tym we fragmencie opartym na *Legendzie św. Stefana* (→ Stefan I Święty) pióra biskupa Hartwika. Poznajemy Mieszka jako brata → Adelajdy, księżnej krakowskiej (→ Kraków) oraz rywala Stefana w staraniach o koronę. Opowiadanie Hartwika powtórzone i rozszerzone przez kronikarza węgiersko-polskiego mówi, że Stefan wysłał do → Rzymu do papieża swego legata, → Astryka, by uzyskał od Stolicy Apostolskiej koronę wraz z apostolskim błogosławieństwem. W tym samym czasie identyczne poselstwo wysłał Mieszko, książę Polaków. Papież przychylił się do prośby Polaków i przygotował dla nich koronę. Jednakże w nocnym widzeniu anioł nakazał papieżowi oddanie korony → Węgrom, co się stało. *Kronika* rozszerza to opowiadanie o imię posła polskiego, → Lamberta, biskupa krakowskiego oraz o plastyczną scenę dialogu papieża z Lambertem, zakończzonego zawarciem pokoju polsko-węgierskiego.

Polska historiografia krytyczna przez wiele lat uznawała wiarygodność tego opowiadania. Dostrzegano co prawda niemożność równoległego ubiegania się o koronę wraz ze Stefanem Mieszka, który zmarł 25 maja 992 r., podczas gdy Stefan wstąpił na tron książęcy po śmierci ojca → Gejzy (1) w 997 r., ale uznawano, że węgierski hagiograf pomylił Mieszka z jego synem, Bolesławem Chrobrym.

Podobnie myli ich czeski kronikarz Kosmas. Samo wydarzenie datowano w przybliżeniu na rok 1000, przywołując opisane przez Anonima tzw. Galla wydarzenia podczas zjazdu gnieźnieńskiego, gdy – jak się powszechnie sądzi – Bolesław Chrobry uzyskał zgodę cesarza Ottona III na koronację. Wiadomo, że Stefan został koronowany w 1000 albo 1001 r. Władcy polskiemu z niewiadomych przyczyn ta sztuka przed 1002 r. się nie udała, zaś potem, po niespodziewanej śmierci Ottona i objęciu tronu niemieckiego przez Henryka II, zmieniła się koniunktura. Niekiedy interpretowano rywalizację o koronę w duchu wsparcia udzielonego przez Henryka swemu szwagrowi, Stefanowi (żonatemu z jego siostrą → Gizelą), ale przecież z chwilą wstąpienia Henryka na tron niemiecki Stefan był już koronowanym władcą. Wiemy, że Bolesław Chrobry starał się o koronę jeszcze w 1003 r., prowadząc już wojnę przeciwko Henrykowi, z czym wiąże się tragedia Pięciu Braci Męczenników, zamordowanych z chciwości, bo mieli mieć jakoby duże sumy pieniędzy na poselstwo (→ Bruno z Kwerfurtu).

W historiografii węgierskiej w ostatnich latach interpretuje się fragment o poselstwie po koronę w duchu obrony „apostolskich” praw monarchy węgierskiego do decydowania o organizacji Kościoła węgierskiego i dowolnej nominacji dostojników kościelnych. Papież Urban II w 1096 r. w liście do → Kolomana Uczzonego wyraził zadowolenie z przywrócenia dobrych stosunków → Węgier ze Stolicą Apostolską i obiecał nadanie Kolomanowi tych samych praw wobec Kościoła, jakie miał Stefan I Święty. Zdaniem Gábora Thoroczakya *Legenda Hartwika* jest odpowiedzią na ten list i ma wykazać, że prawa te zostały nadane przez papieża Sylwestra II Stefanowi i każdemu jego następcy. Jest to zarazem mocna obrona tych praw, mająca sens tylko przed ich zrzeczeniem się przez Kolomana na synodzie w Guastalli w 1106 r. Zatem rzekoma rywalizacja polsko-węgierska o koronę jest tylko kreacją literacką. Dlaczego wybrano Polskę i nieżyjącego już w czasach rzekomej rywalizacji Mieszka? Dániel Bagi dochodzi do chyba najbardziej przekonującej konkluzji, że tego nie wiemy. Być może Polska była wtedy punktem odniesienia dla elit węgierskich, które wiedziały, że północny sąsiad, tak aktywnie obecny w węgierskiej polityce (wsparcie dla zwycięskiej linii Arpadów → Gejzy I i → Władysława I Świętego; → Arpad) nie ma koronowanego władcy. Ryszard Grzesik w niepublikowanym jeszcze referacie wygłoszonym na kongresie Sieci Badawczej Średniowiecza Europy Środkowej (MECERN) w Bratysławie zaproponował hipotezę, że w zaginionej kroniczce o czynach → Bolesława II Szczodrego (którą badacz proponuje określić jako *Gesta Boleslai Largi*), będącej częścią *Chronica Polonorum*, jednego ze źródeł *Kroniki węgiersko-polskiej*, znalazł się opis nieskutecznych polskich starań u papieża Leona IX (1049–1054) o restytucję monarchii. Być może fakt ten (a może też ta kroniczka) znany był na Węgrzech i wykorzystany został przez Hartwika. Słabą stroną tej hipotezy jest założenie, że hipotetyczne źródło znane było na

Węgrzech oraz że *Legenda* Hartwika wcześniej, bo jeszcze w XII w., dotarła do Krakowa. Wydaje się, że kwestia rzekomej polsko-węgierskiej rywalizacji o koronę, w którą zaplątany został Mieszko I, nieżyjący już od prawie dekady, czeka jeszcze na rozstrzygnięcie.

Źr.: Hartw., c. 9; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 5–7; KWgP, red. krótsza, c. 3, 5–7.

Lit.: Lübke, 1992a, szp. 616–617; Grzesik, 1999a, ss. 136–163; Thoroczkay, 2001, ss. 89–108; 2003, ss. 21–64; Bagi, 2011, ss. 175–186; Drelicharz, 2012, zwł. ss. 93–112; Węcowski, 2014, ss. 323–340; Grzesik, 2022a, s. 46; 2023, ss. 130–132.

Mieszko II (*Misca, Miska*), król Polski (→ Polacy, Polska) w latach 1025–1034 w naszych ekscerptach przedstawiany jest jako książę, który przyjmuje wygnanych synów → Wazula, → Andrzeja I, → Bělé I i → Lewentę (2). Opisane są też walki polsko-pomorskie rozstrzygnięte dzięki pokonaniu przez Bělé w pojedynku księcia pomorskiego. W nagrodę Běla otrzymał rękę córki księcia. Jak się wydaje, kronikarze węgierscy, korzystając z wiarygodnej tradycji, na co wskazuje choćby polski zapis nazwy mieszkańców → Pomorza (*Pomorani* zamiast *Pomerani*) nie przykładali uwagi do postaci władców. O ile wygnańcy mogli przybyć do Polski jeszcze za Mieszka (do buntu Wazula musiało dojść niezbyt długo po śmierci następcy tronu węgierskiego, św. → Emeryka), to kwestie pomorskie rozstrzygał już jego syn, Kazimierz Odnowiciel, odbudowujący państwo polskie po kryzysie. Żona Béli (→ Adelajda) mogła być istotnie córką Mieszka i Rychczy.

Źr.: Kézai, c. 52; Komp., c. 78–79.

Lit.: Dowiat, 1965, ss. 1–23; Lübke, 1992b, szp. 617–618; Labuda, 1992; Grzesik, 2003a, ss. 52–53; Bagi, 2020, ss. 173–183.

Mikołaj (*Nicolaus*), syn komesa Lamperta (1) → **Lampert**, komes

Mikołaj I (ok. 1255–1318) był księciem opawskim, który w naszych ekscerptach wymieniony jest wyłącznie z racji jego dostania się do węgierskiej niewoli po czeskiej przegranej w bitwie pod Dürnkut (Suchymi Krutami) 26 sierpnia 1278 r. (→ Czechy, Czesi). Dodajmy, że w niewoli pozostawał przez dwa lata, do lata 1281 r., kiedy się wykupił. Był on naturalnym synem → Przemysła Ottokara II, zalegalizowanym jako syn króla przez papieża Aleksandra IV, ale odsuniętym od dziedziczenia tronu. Polskiego czytelnika zaciekawí, że jego przyrodni brat, Wacław II, jako książę krakowski (→ Kraków) powierzył mu w 1295 r. nowo utworzone stanowisko starosty krakowskiego, zaś jako król Polski (→ Polacy, Polska) w 1301 r. – starosty wielkopolskiego.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: K. Jasiński, 1976, s. 76; Gąsiorowski, 1990, s. 284 i poz. 1274, s. 346; Vaniček, 2002, wg indeksu, zwł. s. 194.

Miksa był uczestnikiem bitwy nad → Sajó 22 lipca 1132 r., w której się wyróżnił jako stronnik → Béli II Ślepego. Występuje jako comes *Misca* na dokumencie Béli II z początku 1137 r., w którym król ustanawia swego pięcioletniego syna → Władysława II księciem → Bośni. Syn *comitis Myske* wspomniany jest na dokumencie → Stefana III z 1164 r.

Źr.: Komp., c. 161.

Inne źr.: Fejérpataky, 1882–1893, s. 14.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 457; CEU, 2018, s. 303 i przyp. 819.

Milota wywodził się z możnego czeskiego rodu Benešovcůw (→ Czechy, Czesi). Jego brat Beneš z Cvilína, był burgrabią znojemskim, lecz w 1265 r. został uwięziony pod zarzutem zdrady króla → Przemysła Ottokara II i zamęczony. Milota z Dědic również trafił do więzienia, lecz wnet został uwolniony i mianowany namiestnikiem królewskim w → Styrii. Poznajemy go podczas bitwy pod Dürnkrot (Suchymi Krutami), gdy jako głównodowodzący armii czeskiej dał rozkaz do odwrotu, nie mogąc wytrzymać naporu → Kumanów i → Węgrów. Potem pojawia się w otoczeniu królowej-wdowy Kunegundy oraz w otoczeniu możnych morawskich składających hołd Wacławowi II, nowemu królowi Czech.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: Vaniček, 2000, wg indeksu; 2002, wg indeksu.

Miramammona, Miranniamona → Amīr al-mu’nimīn

Mirkod → Monoch

Miskolc (*Miscoucy*) to ród węgierski wywodzący się, zdaniem anonimowego notariusza króla Béli, od → Böngéra i → Borsa (1). W rodzie tym powtarzało się imię Bors, ale pojawiały się też imiona słowiańskie (→ Słowianie) typu Jaroszló (Jarosław). W posiadaniu rodu znajdowały się dobra w → komitatach → Borsod i → Bars, w tym ziemie między rzeką → Tapolcą i → Sajó, na których po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) zaczęło rozwijać się – dzięki korzystnemu usytuowaniu na dalekosiężnych szlakach handlowych – miasto Miskolc, dziś jedno z największych miast węgierskich. Opactwo rodowe pod wezwaniem śś. Piotra i Pawła (rotunda wybudowana w XI w., przebudowana na potrzeby benedyktynów na przełomie XII i XIII w.) znajdowało się w → Tapolcy, w dzisiejszych granicach miasta, przylegając do dzisiejszego kąpieliska w jaskini (Barlangfűrdő).

Źr.: An., c. 31.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 363–376; AKMTF, 1963, T. 1, s. 788–790; Komáromy, 1966, ss. 389–401; Kozák, 1968, ss. 241–243; Engel, 1994e, s. 458; L. Kiss, 1978/1997b, s. 148; An. pol., 2006, s. 109 i przyp. 188; Pusztai, 2013, ss. 149–170.

Miśnia, Miśnieńscy (*Misnenses, regio Mesnensis*) pojawiają się w naszych ekscerptach wyłącznie jako miejsce pochodzenia przybyszów, którzy trafiali na → Węgry od chwili powstania tam państwa. Warto dodać, że jest to miasto leżące w Saksonii nad Łabą, na północ od Drezna, od 968 r. siedziba biskupstwa podległego arcybiskupstwu magdeburskiemu. Margrabiowie miśnieńscy odegrali ważną rolę w historii Polski (→ Polacy, Polska), wiążąc się sojuszem z pierwszymi Piastami. W historii Węgier oczywiście nie odgrywali takiej roli.

Źr.: Kézai, c. 92; Komp., c. 53.

Lit.: Thur. II/1, 1988, wg indeksu; Blaschke, 1992, szp. 476–479.

Modest był biskupem, o którym bardzo mało wiemy. Jediną pewną informacją o nim jest wiadomość o jego śmierci, która została zanotowana w *Roczniku pożońskim*. Rocznik ten zawiera bowiem pod rokiem 1047 informację o zamordowaniu biskupów → Gerarda i Modesta, ale również o wypędzeniu króla → Piotra Orseolo oraz o koronowaniu → Andrzeja I; wiadomo jednak, że męczeństwo św. Gerarda, wypędzenie Piotra Orseolo oraz koronowanie Andrzeja I miało miejsce najprawdopodobniej w 1046 r. Przyczyna śmierci Modesta oraz jego wymienienie razem ze św. Gerardem skłoniły niektórych historyków do twierdzenia, że Modest został zabity razem ze słynnym biskupem-męcznikiem, jednak brak wzmianki o Modeście w obu *Legendach św. Gerarda* oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* przemawia przeciwko tej tezie. Należy więc stwierdzić, że data śmierci Modesta nie jest pewna. Nie ma zresztą konsensusu w tej kwestii w literaturze, w której można znaleźć to wydarzenie pod datą: 1037 r., 1045 r., 1046 r., 1047 r., 1048 r. 1049 r. i 1051 r. Modest jest również wzmiankowany w dokumencie fundacyjnym klasztoru w → Zalavárze z 1019 r. oraz w dokumencie fundacyjnym klasztoru w → Bakonybél. Należy jednak podkreślić, że oba te dokumenty są falsyfikatami. Żadne z wyżej wymienionych źródeł nie wymienia nazwy diecezji, w której Modest był biskupem, ale wszyscy historycy zgadzają się, że Modest był biskupem → Győru. Większość historyków datuje początek jego pontyfikatu na 1009 r., ale panuje niezgoda co do jego miejsca w historii tej diecezji: jedni twierdzą bowiem, że Modest był pierwszym biskupem tej diecezji, podczas gdy według innych, był on jej drugim biskupem.

Źr.: An. Pos., s. a. 1047.

Lit.: Györffy, 2003, s. 464; *Modestus*, b.d., <http://lexikon.katolikus.hu/M/Modestus.html> (dostęp 24.09.2023).

Moger, bród → **Megyer**

Moger, Mogeri → **Węgrzy**

Mogor → **Magor**

Mogyoród (*Monorod*, *Munorod*) to miejscowość na stokach Wzgórz Gödöllő, ok. 14 km na wschód od dzisiejszych granic Budapesztu, w tym → Cinkoty. Dnia 14 marca 1074 r. rozegrała się tam bitwa rozstrzygająca konflikt między → Salomonem (1) a → Gejzą I i → Władysławem I Świętym, w której wojska Salomona zostały całkowicie rozbite, a on utracił władzę na → Węgrzech. Władysław wybudował na pamiątkę zwycięstwa kościół pod wezwaniem św. Marcina. Obok istniało, może już w czasie fundacji kościoła, opactwo benedyktyńskie pod wezwaniem św. Jerzego. Nazwa pochodzi od określenia leszczyny (węg. *mogyoró*).

Źr.: Kézai, c. 60; Komp., c. 121–122.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 31; Thur. II/1, 1988, wg indeksu; Makk, 1994u, s. 461; L. Kiss, 1978/1997a, s. 151; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 531–532; Kéza, 1999, s. 135 i przyp. 1 do s. 134; CEU, 2018, s. 227 i przyp. 587; Druga, 2022, wg indeksu.

Mongolia (*Mangalia*) pojawia się w *Historii huńskiej* jako kraj wyznaczający granicę → Europy. Widać, że Szymon z Kézy, autor *Historii*, zna tę nazwę, ale – z dzisiejszego punktu widzenia – trudno mu ją ulokować na mapie świata.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Kéza, 1999, s. 19, przyp. 4.

Mongolowie → Tatarzy

Monoch (*Monoch*) był wodzem kumańskim (→ Kumanie), zaangażowanym w wewnętrzne walki na Rusi (→ Ruś, Rusini). W 1099 r. wystąpił po stronie księcia przemyskiego Wołodara Rościsławowicza, walcząc z węgierską interwencją → Kolomana Uczonego wspierającego wielkiego księcia kijowskiego Światopełka Izjasławowicza. W *Powieści lat minionych* występuje jako Boniak (Бонякъ). Słynna jest scena przed bitwą nad Wiarem pod Przemyślem, kiedy Boniak miał dialogować z wilkami, w czym dostrzec można relikwiototemicznych wierzeń Kumanów. Imię Monoch, obok kronik węgierskich, przytacza też Anna Komnena. Pojawiające się w tym samym rozdziale imię Mirkod oznacza przypuszczalnie godność tego dostojnika – turkijskie *mir* oznacza ‘księcia’.

Źr.: Komp., c. 145.

Inne Źr.: *Povest' vremennykh let*, 1950, Cz. 1, s. 381.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 415–416; Ferincz, Balogh, & Kovács, 2015, wg indeksu; CEU, 2018, s. 270 i przyp. 709.

Monopoli (*Monopolis*) to miasto położone w południowo-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego nad Morzem → Adriatyckim w regionie → Apulii, ok. 40 kilometrów na południowy wschód od miasta Bari. Terytorium dzisiejszego miasta Monopoli było zamieszkane już w prahistorii. W pierwszym tysiącleciu p.n.e. powstał tam gród zasiedlony przez iliryski lud Messapi. W III w. p.n.e. Rzy-

mianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zdobyli Apulię wraz z miastem Monopoli. Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego nastąpiła rywalizacja między Ostrogotami, → Longobardami i Bizancjum (→ Grecja, Grecy) o panowanie nad południową częścią Półwyspu Apenińskiego. W 545 r. goci król Totila spustoszył sąsiednie miasto Egnazia, którego mieszkańcy znaleźli schronienie w Monopoli, co spowodowało rozwój miasta i powstanie jego obecnej nazwy (z greckiego *Monopolis* = ‘jedyne miasto’) również związanej z tym wydarzeniem. Z wyjątkiem krótkiego panowania Berberów w wieku IX Monopoli pozostało pod panowaniem Longobardów do X w., kiedy zostało zdobyte przez Bizancjum. W 1041 r. Monopoli zostało zdobyte przez → Normanów, w następnym roku bez sukcesu oblegał je bizantyński wódz Georgos Maniakes. W końcu XI w. Monopoli włączono do księstwa Tarentu.

W źródłach węgierskich Monopoli pojawia się tylko w relacji o wyprawie armii → Kolomana Uczonego do Apulii w latach 1107–1108, zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, podającej, że → Węgrzy zdobyli miasta Monopoli oraz → Brindisi i przekazali je Wenecjanom (→ Wenecja, Wenecjanie).

Źr.: Kézai, c. 64; Komp., c. 152.

Lit.: Colizzi, 2009; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Morawa (*Morua*, *Moroua*, węg. Morva), rzeka o długości ok. 350 km, lewy dopływ → Dunaju. Wypływa ze stoków Śnieżnika (Kłodzkiego, czes. Králický Sněžník), jest główną rzeką Moraw (→ Morawianie, Morawy), które od niej wzięły swą nazwę. W dolnym biegu wyznaczała granicę Królestwa → Węgier, Czech (Moraw; → Czechy, Czesi) i Dolnej → Austrii, obecnie zaś przebiega nią granica Słowacji z Czechami oraz Austrią. Linia granicy opuszcza tutaj główną grań Zachodnich → Karpat (Małe Karpaty), włączając do Królestwa Węgier część historycznych Moraw. Tereny te zwane są w słowackiej nomenklaturze geograficznej Záhoriem (Zagórzem). Nazwa rzeki jest pochodzenia staroeuropejskiego, oznacza ‘bagnistą rzekę’.

Źr.: An., c. 35, 37, 57; Kézai, c. 74; Komp., c. 91.

Lit.: Varsik, 1990, ss. 18–19; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 159–160; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., 2006, s. 121 i przyp. 224.

Morawianie, Morawy (błędnie *Messiani*, *Moraviensi*, *Moroanensi*) pojawiają się w naszych ekscerptach w kontekście stosunków z Czechami (→ Czechy, Czesi). W kronikach węgierskich ani w hagiografii nie znajdziemy wzmianki o Wielkich Morawach, pierwszym (jeśli nie liczyć efemerycznego państwa Samona) państwie Słowian zachodnich (→ Słowianie). Morawianie pojawiają się w źródłach w 822 r. jako uczestnicy zjazdu we → Frankfurcie nad Menem. Ich kształtująca

się wtedy organizacja polityczna należała do grupy państw słowiańskich powstałych na wschodnich rubieżach monarchii frankijskiej, a po jej rozpadzie państwa wschodniofrankijskiego i od niego uzależnionych (→ Karantanie, Karyntia; → Panonia). Zajmowała ona obszar wzdłuż środkowej i dolnej → Morawy aż po jej ujście do → Dunaju. Na wschód od niej kształtowało się osobne księstwo ze stolicą w → Nitrze. Po 830 r. książę morawski Mojmir wygnał władcę nitrzańskiego Pribinę, który później odnalazł się jako władca księstwa panońskiego, i przyłączył ziemię nitrzańską do swojego państwa. Od tego czasu Wielkie Morawy (nazwa za Konstantynem Porfirogenetą) składały się z dwóch części: Moraw zasadniczych oraz ziemi nitrzańskiej. Za → Świętopełka (1) doszło do ekspansji na ziemię panońskie, może też na północny → Siedmiogród. Dla badaczy kultury słowiańskiej Wielkie Morawy to oczywiście miejsce narodzin kultury słowiańskiej stworzonej przez Apostołów Słowian, śś. Konstantyna – Cyryla i Metodego. Mimo iż z samych Moraw uczniowie obu braci zostali wygnani, kontynuowali rozwój piśmiennictwa w języku staro-cerkiewno-słowiańskim w Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), na Rusi (→ Ruś, Rusini), w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i w Czechach.

Jak się wydaje, dziedzictwo wielkomorawskie można rozpatrywać we wspomnianym wyżej aspekcie kulturalno-religijnym, które jest przedmiotem studiów slawistycznych, oraz w aspekcie politycznym, włączając w to dzieje instytucjonalne Kościoła morawskiego i metropolię sirmijską (→ Sirmium), na której czele stał Metody. Ten aspekt obejmuje szczególnie tradycję o Świętopełku, która ostatnio badana jest przez Martina Homzę i jego zespół. Mimo że kroniki węgierskie nie wspominają o Wielkich Morawach, to w opowiadaniu o przybyciu → Węgrów natrafiamy na postacie należące do historii wielkomorawskiej i funkcjonujące w ustnej i pisemnej tradycji o ostatnich władcach wielkomorawskich (Świętopełk, → Ménmarót).

Do upadku Wielkich Moraw doprowadziła wojna domowa, która wybuchła między synami Świętopełka. Węgrzy skorzystali na zaniku władzy, przejmując struktury państwowe, zwłaszcza w ziemi nitrzańskiej. Najprawdopodobniej część elit wielkomorawskich (nitrzańskich) współpracowała z nimi, zasilając szeregi możliwych węgierskich (np. ród → Hont – → Pázmány). Natomiast w X w. centrum administracyjne Moraw przesunęło się na północ, z okolic Brzeclawia, Mikulczyc i Uherskiego Hradiště w kierunku Ołomuńca. Przypuszczalnie po 955 r. ziemie te pozostawały w jakimś stopniu zależności od Czech. Wtedy też odnowiona granica morawsko-nitrzańska w → Karpatach zaczęła stawiać się granicą czesko-węgierską (dziś czesko-słowacką).

Na początku XI w. Morawy zostały opanowane przez Polskę (→ Polacy, Polska), która przypuszczalnie objęła swoją władzą również Powagę, lecz chyba nie ziemię nitrzańską (istnieją próby wyjaśnienia wiadomości Anonima tzw. Galla

o rozszerzeniu granic Polski do Dunaju albo doszukiwania się tej granicy na Morawach, albo uznania, że chodzi o granice księstwa nitrańskiego rządzonego przez linię → Wazula, opierającą się politycznie na Polsce). Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XI w. (według historiografii czeskiej za Kosmasem w latach ok. 1018–1021) Morawy na trwałe weszły w skład państwa czeskiego, stanowiąc od testamentu → Brzetysława I osobne księstwo rządzone do końca XII w. przez własną linię Przemyślidów, wywodzących się od synów Brzetysława. W naszych ekscerptach czytamy o typowym dla średniowiecza sąsiedzkim zaangażowaniu Węgrów w walki morawskich juniorów przeciwko czeskiemu seniorowi. Morawy ze względu na położenie doznawały skutków najazdów węgierskich, były też teatrum, z którego ruszano na wyprawy przeciwko → Węgom.

Źr.: An., c. 50–51; Kézai, c. 32, 34, 74, 93; Komp., c. 54–55.

Lit.: Žemlička, 1992a, szp. 106–111; Polek 1994; Bláhová, Frolík, & Profantová, 1999, wg indeksu; Panic, 2000; Grzesik, 2013, ss. 66–71; Homza i in., 2013; Khomza, 2021, ss. 79–104; Rychlík & Penczew, 2020, wg indeksu.

Mordwini (*Morduani*) to lud ugrofiński składający się z dwóch głównych plemion: Erzja i Moksza. Ich kolebka znajduje się w okolicach rzek Wołgi, Oki, Mokszy i Sury. Wzmianka o ludzie *Mordensimnis*, który miał być poddany królowi Ostrogotów Hermanarykowi, w *Getyce* Jordanesa, jest zwykle traktowana jako pierwsza wzmianka o Mordwinach, podczas gdy nazwa *Mordia* (*Mopdia*), która pojawia się w *De administrando imperio* Konstantyna Porfirogenety interpretowana jest jako odniesienie do ziemi Mordwinów. Więcej informacji o Mordwinach pojawia się dopiero w XII w. i dotyczą one walk między Mordwinami a książętami Rusi (→ Ruś, Rusini), zwłaszcza Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej (→ Suzdał). W końcu lat trzydziestych XIII w. ziemia Mordwinów została zdobyta przez → Tatarów. Dawni Mordwini byli najprawdopodobniej ludem osiadłym zajmującym się rolnictwem; ich wierzenia nie są dobrze znane, ale przypuszcza się, że były one podobne do wierzeń ludów permskich. Obecnie ludność mordwińska jest szacowana na ok. 1 mln. Większość z nich mieszka w Republice Mordwińskiej ze stolicą w Sarańsku oraz w sąsiednich regionach. W nauce często utożsamiano ich z Burtasami (→ Bundaz), ale Attila Kovács dowodzi, że musiały to być osobne etnosy.

W przedstawianych przez nas ekscerptach źródeł węgierskich Mordwini pojawiają się tylko w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)). Według informacji zawartej w tym dziele, w drodze powrotnej na → Węgry, Julian miał płynąć 15 dni „rzeką przez państwo Mordwinów”, którą to rzekę Bendefy utożsamiał z Wołgą. *Relacja* przedstawia bardzo negatywny i zarazem stereotypowy obraz Mordwinów: są oni poganami, są bardzo okrutni, mężczyzna nie ma prawa ożenić się, zanim nie zabije

człowieka, największy szacunek zyskują ci, którzy zabili jak najwięcej ludzi, co prowadzi Mordwinów do zwyczaju przechowywania głów zabitych wrogów oraz do używania tych głów jako pucharów do picia. Dzieło to dodaje także, że kiedy przywódca Mordwinów, chcąc zostać chrześcijanami, poprosili księcia „Wielkiej Laudamerii” o wysłanie kapłana, książę miał odmówić tej prośbie, twierdząc, że to zadanie leży w gestii papieża.

Źr.: Relacja.

Lit.: Bendefy, 1936, zwł. ss. 61–62, 69, 79; 1937, s. 19; P. Hajdú, 1971, ss. 223–235; A. Kovács, 2013, ss. 6–16.

Morisena → Csanád

Morisius, Morosius → Marusza

Morus → Marusza

Morze Azowskie → Meotyda

Moson (*Musun*) to nazwa jednego z najważniejszych pogranicznych grodów strzegących węgierskiej → przesieki granicznej. Był to gród drewniany umocniony fosą, ściany pokryte były czerwoną farbą, co jest niespotykane w grodach karolińskich i słowiańskich (→ Słowianie). Miał powstać za → Stefana I Świętego. Gród wybudowano w centrum terenów podmokłych, rozciągających się wzdłuż odnogi → Dunaju, zwanego Mosońskim Dunajem. Do obrony granic osiedlono obcoplemieńców, m.in. → Pieczyngów i → Rusinów (→ Oroszvár; → Ruś, Rusini). W 1063 r. wojska cesarza → Henryka IV pod Mosonem pokonały wojska → Béli I, który z powodu zawalenia się konstrukcji namiotu zginął w miejscowości → Dömös. Henryk dzięki zwycięstwu zainstalował na tronie → Salomona (1).

Źr.: An., c. 57; Kézai, c. 53, 60–61; Komp., c. 85, 93, 97, 121, 123, 125–126.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 319, 348, 349, 385, 463, 498; An. čs., 1988, s. 259 i przyp. do s. 230; Tomka & Kordé, 1994, ss. 468–469; Sebök, 1994e, s. 469; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 133–142 (komitat), 160–168 (gród); An. slc., 2000, ss. 145–146 i przyp. 236; An. pol., 2006, s. 184 i przyp. 369; Šedivý & Štefanovičová, 2012, ss. 365–366 (J. Steinhübel).

Most Güncila (*pons Guncil*, dziś Bruck an der Leitha) pojawia się w naszych ekscepcjach tylko w opisie granic terytorium opanowanego przez węgierskiego władcę Zoltána (→ Zolta) w ostatnim rozdziale *Gesta Ungarorum* anonimowego notariusza. Według kronikarza, most Güncila miał stanowić granicę z → Niemcami (*et ex parte Theutonicorum usque ad pontem Guncil*); anonimowy notariusz króla Béli dodaje, że Zoltán „pozwolił wybudować gród Rusinom (→ Ruś, Rusini),

którzy z księciem → Álmosem (1), jego dziadkiem, przybyli do → Panonii” (*in eisdem partibus dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce, avo suo in Pannoniam venerant*) oraz osadził → Pieczyngów w sąsiednim → komitacie → Moson. Gród, który miał być założony przez Rusinów utożsamiano z miejscowością Rusovce (węg. → Oroszvár), w dzisiejszej zachodniej Słowacji, na prawym brzegu → Dunaju, niedaleko granicy z → Austrią oraz z → Węgrami, będącej dziś częścią Bratysławy (→ Pożoń), podczas gdy most Güncila utożsamiano z miastem Bruck an der Leitha, położonym w północno-wschodniej części dzisiejszej Austrii w kraju związkowym Dolna Austria, nad rzeką Litawa (niem. Leitha, węg. Lajta). Most powstał pod koniec X w., a cła po jego węgierskiej stronie pobierał arcybiskup ostrzyhomski (→ Ostrzyhom), stąd w jednym z dokumentów cesarskich z 1074 r. zwany był mostem → Astryka (*Ascherichesbrugge*). W 1146 r. przez most przeszedł szpieg węgierski Göncöl, dzięki któremu → Gejza II wygrał bitwę z koalicją bawarsko-austriacką (→ Bawaria, Bawarowie). Należy podkreślić, że odcinek tej rzeki stanowił granicę między Austrią a Węgrami do 1918 r., a Bruck an der Leitha było do tego czasu miastem pogranicznym leżącym po austriackiej stronie granicy.

Źr.: An., c. 57.

Lit.: An. čs., 1988, s. 259 i przyp. do s. 230; An. niem., 1991, s. 179 i przyp. 335; An. śl., 2000, s. 145 i przyp. 234; An. pol., 2006, s. 183 i przyp. 366.

Mścisław (1) (*Minosloy*) wspomniany jest jako teść → Gejzy II, którego krzywdy król → Węgier pomścił w trakcie wyprawy. W rzeczywistości Gejza II nie mógł poznać osobiście swego teścia, który zmarł, gdy Gejza miał dwa lata. Chodzi tu o Mścisława Fiodora Haralda Włodzimierzowicza, najstarszego syna Włodzimierza Monomacha, żyjącego w latach 1075–1132. Był księciem Nowogrodu Wielkiego, a po śmierci ojca w 1125 r. wielkim księciem kijowskim (→ Ruś, Rusini). Zawierał szerokie sojusze z władcami europejskimi. Jednak aranżacja związku jego córki Eufrozyny z Gejzą to kwestia jego syna Izjasława Pantelejmona Mścisławowicza, wielkiego księcia kijowskiego od 1146 r. Być może do małżeństwa doszło jeszcze w 1144 r., kiedy wielkim księciem był Wsiewołod Olegowicz z czernihowskiej linii Rurykowiczów.

Źr.: Komp., c. 167.

Lit.: Poppe, 1967a, s. 326; 1992, szp. 883; Vořtových, 2000, Rozdz. 3.13, nr 8, pokolenie VIII, <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn26.htm> (dostęp 12.09.2023); Swoboda, 2008, T. 1, s. 354; D. Dąbrowski, 2008, wg indeksu, zwł. ss. 69–82, 166–175 (Eufrozyna).

Mścisław (2) (*Mistizlaus*) był księciem ruskim pojawiającym się w *Kronice węgiersko-polskiej*. Czytamy tam, że ruski książę Mścisław z → Halicza adoptował → Władysława I Świętego i dał mu rękę swojej córki oraz przekazał księstwo

halickie. Wydarzenia te, przesunięte na drugą połowę XI w., wydarzyły się w rzeczywistości, ale w latach dwudziestych XIII w. Książę ruski Mścisław Mścisławowicz, funkcjonujący w literaturze z przydomkiem Udały (czyli Udatny, co zdaniem Dariusza Dąbrowskiego jest tylko elementem jego charakterystyki w latopisach) żył w latach 1176/1180–1228. W ciągu swego życia działał w różnych częściach Rusi (→ Rus, Rusini), w tym w Haliczu (od 1216 albo 1217 do 1227 r.), będąc swego rodzaju błędnym rycerzem. W 1221 r. zawarł ugodę z → Andrzejem II, w wyniku której doszło do małżeństwa syna Andrzeja, o takim samym imieniu z córką Mścisława Marią. W 1227 r. po buncie Andrzeja młodszego Mścisław przekazał mu władzę w Haliczu.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Poppe, 1967b, s. 326; Grzesik, 1995, ss. 23–35; Vořtovych, 2000, Rozdz. 3.19, nr 25, pokolenie XI, <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn26.htm> (dostęp 12.09.2023); Grzesik, 1999a, s. 210; D. Dąbrowski, 2008, wg indeksu, zwił. ss. 506–512, 566–570; Voloshchuk, 2014, wg indeksu.

Mukaczewo → Munkács

Munkács (*Muncas*, pol. Mukaczewo, čs., sł. Mukačevo, dziś ukr. Мукачеве) w czasach anonimowego notariusza króla Béli dopiero wkraczało na arenę dziejów. W czasach przybycia → Węgrów do → Panonii jeszcze nie istniało, wiadomości kronikarza są zatem anachronizmem. Mukaczewo leżało przy szlaku łączącym Panonię z ziemiami ruskimi. Wbrew stanowisku dawniejszych badaczy nigdy nie było częścią Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini). Zdaniem Leontija Wojtowycza należało do lokalnego księstwa borżawskiego albo górnocisańskiego (→ Borszowa; → Cisa), utworzonego przez Białych Chorwatów. Podana przez kronikarza etymologia nazwy, jakoby zostało nazwane z powodu wielkiego trudu, wielkiej pracy, jaką wymagało przejście przez góry, choć naiwna, jest racjonalna, gdyż zawarte w niej węgierskie słowo pochodzenia słowiańskiego *munka* istotnie oznacza ‘pracę’ (por. polskie słowo ‘męka’). Sama nazwa ma pochodzić od imienia osobowego. Swoją drogą w języku węgierskim istnieją trzy określenia na pracę, wszystkie są pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i każde z nich nosi w sobie negatywną konotację. Obok wyrazu *munka* spotykamy *dolog* (czasownik *dolgozni*), por. pol. ‘dług’ oraz *robot* (czasownik: *robotol(ni)*, w języku węgierskim oznaczające ‘pańszczyznę’. Miasto zaczęło rozwijać się po najeździe tatarskim z lat 1241–1242 (→ Tatarzy), należąc do → komitatu Bereg.

Źr.: An., c. 12.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 545; An. niem., 1991, s. 154 i przyp. 110; Engel, Feld, & Takács, 1994b, s. 469; L. Kiss, 1978/1997b, s. 164; An. pol., 2006, s. 71 i przyp. 107; Vořtovych, 2010, ss. 50–51; Vortman, 2010, ss. 123–125; An. ang., 2010, s. 35 i przyp. 2.

Myrk Csákány (*Myurk de Chakan*) → Csákány

Myzowie (*Messiani*) to mieszkańcy Mezji, czyli antycznej prowincji Imperium Rzymskiego graniczącej od północnego zachodu z → Panonią, obejmującej nad-dunajskie (→ Dunaj) rejony dzisiejszej Serbii (→ Serbia, Serbowie) i Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). W naszych ekscerptach pojawiają się jako jeden z ludów podległych → Attyli. W wydaniach zauważamy różną interpretację tego terminu. Wydawcy *Kroniki Szymona z Kézy* przyjmują, że pod tą erudycyjną nazwą kryją się Morawianie (→ Morawianie, Morawy). Słuszniejsze jest chyba stanowisko Gyuli Kristó, autora węgierskiego przekładu ekscerptów z *Kroniki Szymona z Kézy*, który tłumaczy ten etnonim jako *messianusok*, ‘Myzowie’.

Źr.: Kézai, c. 23; Komp., c. 23.

Lit.: Kéza, 1999, ss. 73, 75; Kristó, Olajos, Tóth, & Zimonyi, 1995, s. 350 i przyp. 1204.

Nadreńczycy (*Renenses*) to określenie przybyszów z zachodniej części dzisiejszych → Niemiec oraz Niderlandów, którzy przybywali w czasach księcia → Gejzy (1) i → Stefana I Świętego.

Źr.: Komp., c. 53.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 209.

Nagy (*Nog*) był ojcem fundatora kościoła, w którym → Salomon (1) przygotował się do bitwy pod miejscowością → Kemej. Przepuszczalnie chodzi o majątek Kápolnás na północ od miejscowości Karcag w → komitacie Szolnok (dziś Jász-Nagykun-Szolnok).

Źr.: Komp., c. 117.

Lit.: Thur., II/1, s. 376.

Nagyősz (*Nageuz*) to dzisiejszy Tomnatic w zachodniej Rumunii, w pobliżu rumuńsko-węgiersko-serbskiego pogranicza, ok. 20 kilometrów na południowy wschód od → Csanádu (Cenadu). Według *Legendy większej św. → Gerarda*, w czasie bitwy przeciw wojskom → żupana → Csanáda, → Ajtony miał rozbić obóz w Nagyősz. Później jednak po wizji lwa podczas snu, żupan Csanád wydał rozkaz zaatakowania obozu Ajtonya w nocy: wojsko Ajtonya zostało pokonane, a on sam zginął w czasie bitwy. W XIV w. doszło do podziału tego terenu pomiędzy wsiami Nagyősz i Kisősz.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 94–97; AKMTF, T. 1, s. 864 („Nagyősz”).

Nagyvárad → **Wielki Waradyn**

Nándorfehérvár → **Belgrad**

Naragy → **Nyárád**

Neopatras → Kleopatra

Nezyderskie Jezioro → Fertő

Niemcy (*Alamanni, Alamannia, Almania, Germania, Germanici, terra Theotonicorum, Teutonia, Teutonici; Theotonic, Theutonia, Theutonici, Thevtonici, Thewtonici*) to państwo w → Europie Środkowej i jego mieszkańcy. W źródłach, z których dokonujemy ekscerptów, określani są różnymi wariantami nazwy: *Germania, Alemania* i *Teutonia*. Jak się wydaje, wszystkie one są traktowane synonimicznie i nie różnią się pod względem semantycznym. Martin Homza wskazuje, że *Teutonia* jest określeniem politycznym Królestwa Niemiec wchodzącego w skład Cesarstwa, zaś *Alamania* to nazwa z pogranicza romańsko-germańskiego – do dziś francuska nazwa Niemiec to *L'Allemagne*.

W starożytności ziemie składające się na późniejsze Niemcy stanowiły centrum Tacytowej Wolnej Germanii, tylko część na zachód od → Renu weszła w skład Imperium Rzymskiego. Próby rozszerzenia rzymskiego panowania na wschód aż do Łaby nie okazały się trwałe. Po zamieszczeniu związanym z epoką wędrówek ludów, która doprowadziła do zaniku zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego, na jego terenie zaczęły powstawać państwa „barbarzyńskie” utworzone głównie przez plemiona germańskie. Do największego znaczenia doszli → Frankowie, którzy w VIII w., pod rządami nowej dynastii Karolingów, rozpoczęli ekspansję na wschód, przekraczając Ren i rozciągając swe wpływy polityczne po Łabę. Towarzyszyła temu chrystianizacja ludności. W roku 800 Karol Wielki został koronowany przez papieża na cesarza, restytuując tym samym Cesarstwo Zachodnie (Zachodniorzymskie). Po podziale Imperium Frankijskiego w 843 r. ziemie dzisiejszych Niemiec, → Austrii i części Szwajcarii utworzyły Państwo Wschodniofrankijskie, rządzone do 911 r. przez władców z dynastii Karolingów, z których niektórzy nosili godność cesarską. Po 911 r. władza przeszła w ręce lokalnej, saskiej dynastii Ludolfingów. Niemcy ówczesne były konglomeratem państweczek plemiennych, księstw i marchii luźno tylko związanych osobą króla i z wykluwającą się dopiero świadomością państwowej wspólnoty, wyrażaną przez św. → Brunona z Kwerfurtu. → Otto I, który w 955 r. pokonał → Węgrów w bitwie pod Augsburgiem (na Polu Lechowym), w 962 r. został przez papieża koronowany na cesarza – odtąd godność ta aż do 1806 r. związana będzie z władzą Niemiec. W 973 r. doszło do pierwszego kontaktu dyplomatycznego Węgrów z Niemcami, kiedy posłowie węgierscy 23 marca pojawili się na zjeździe kwedlinburskim przed obliczem Ottona I. Od tego czasu stosunki węgiersko-niemieckie można analizować w kontekście lokalnych państw (Bawaria (→ Bawaria, Bawarzy) i wywodząca się z niej Marchia Wschodnia, Austria) oraz w kontekście relacji z Niemcami jako królestwem i cesarstwem (Rzeszą),

pamiętając zarazem, że koronacja na króla Niemiec nie była tożsama z koronacją na cesarza i że Cesarstwo obejmowało rozleglejsze tereny, niż Królestwo Niemiec, bo również tereny północnych Włoch. Stosunki z państwem niemieckim za Ottonów, a później za Henryka II, byłego księcia bawarskiego, od 1002 r. króla, a od 1014 r. cesarza były pokojowe. → Stefan I Święty był jego szwagrem, był żonaty z jego siostrą → Gizelą. Odróżniało to → Węgry od Polski (→ Polacy, Polska), która po bliskiej współpracy z Ottonami toczyła wojny z Henrykiem dążącym do podporządkowania jej sobie. Sytuacja zmieniła się po śmierci Henryka w 1024 r. i wstąpieniu na tron → Konrada II salickiego (z Supplinburga; cesarz od 1027 r., zmarł w 1039 r.), który dążył do lennego podporządkowania sobie Węgier, lecz przegrał rozpętaną przez siebie wojnę. Po śmierci Stefana I Świętego w 1038 r. władzę na Węgrzech objął → Piotr Orseolo, który oparł się na sojuszu z synem Konrada, → Henrykiem III (1039–1056, cesarz od 1046). Restytucja wygnanego Piotra w 1044 r. połączona była ze złożeniem przez niego hołdu lennego Niemcom, co oznaczało ograniczenie suwerenności Węgier. Akt ten został unieważniony z chwilą ponownego obalenia Piotra i przejścia władzy przez → Andrzeja I. Władca ten po narodzinach syna → Salomona (1) zawarł sojusz z nowym królem Niemiec, → Henrykiem IV (1056–1106, cesarz od 1084) przypieczętowany małżeństwem Salomona z → Judytą, siostrą nowego władcy Niemiec. Odtąd w walkach o władzę Niemcy konsekwentnie popierali Salomona, podczas gdy ich oponenci pozostawali w obozie papieskim, którego chyba najważniejszą częścią była Polska. Dopiero ekspansja Węgier na Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja) i → Dalmację podjęta przez → Władysława I Świętego przyniosła zbliżenie węgiersko-niemieckie. W starciach → Álmosa (2) z → Kolomanem Uczonym Niemcy bezskutecznie wspierały Álmosa, a najazd nowego króla Henryka V (1106–1125, cesarz od 1111) w 1108 r. został odparty. W XII w. kontakty z Niemcami straciły dotychczasową rolę, wyparte przez intensywne kontakty z Austrią. Ograniczały się do goszczenia władców Niemiec podczas ich pochodu przez Węgry w czasie drugiej (1147) i trzeciej krucjaty (1189), co wynikało z osłabienia władzy centralnej w Niemczech oraz zaangażowania Węgier w stosunki z Cesarstwem Bizantyńskim (→ Grecja, Grecy) na kierunku bałkańskim i dalmatyńskim.

Stosunki węgiersko-niemieckie w XI i początkach XII w. rysują się identycznie, jak stosunki polsko-niemieckie w tym czasie. Były definiowane przez rywalizację dwóch uniwersalizmów, papieskiego i cesarskiego, o władzę nad światem (dodajmy, światem chrześcijaństwa łacińskiego). Przeważnie sojusz z Niemcami wiązał się z niebezpieczeństwem ograniczenia suwerenności, stąd ci władcy, którzy należeli do obozu papieskiego (np. → Béla I i jego synowie, → Gejza I, Władysław I Święty, a w Polsce → Bolesław II Szczodry) uznawani są za władców wybitniejszych niż należący do obozu cesarskiego.

Źr.: An., c. 1, 15, 48, 50, 57; An. Pos., s. a. 1145; Kézai, c. 2, 8–9, 13, 23, 25, 33, 45–46, 48, 50, 53, 57, 60–61, 74, 76, 78; Chron. Zagr. et Varad., c. 4; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 8, 13, 23, 26, 71–72, 74, 76–78, 81–82, 85, 89, 91, 93, 97, 113–114, 118, 121–122, 126–127, 155; Relatio; KWgP, red. dłuższa, c. 1–3, 10, 12–13; KWgP, red. krótsza, c. 10; Leg. S. Gerh., c. 11.

Lit.: Werner, Struve, Engels, & Moraw, 1984, szp. 781–869; Mollay, 1994, ss. 486–487; Veszprémy, 1994h, s. 488; Grzesik, 2003d, ss. 52–53 i przyp. 10; Homza, 2009, s. 121 i przyp. 10, s. 122 i przyp. 12.

Niketas (*Nicota*) występuje w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako dowódca obrony → Belgradu podczas oblężenia w latach 1071–1072, który wyszedł z procesją naprzeciwko → Gejzie I, trzymając w ręce ikonę Najświętszej Maryi Panny, by mu się poddać. Ćwierć wieku później źródła notują w → Niszu pewnego Niketasa, określając go jako *princeps Bulgarorum* oraz *praeses civitatis Belegrave*, który w 1096 r. organizował przemarsz oddziałów krzyżowców przez ziemie temy Singidunum oraz temy bułgarskiej i karał gwałty czynione na mieszkańcach. Może te dwie postacie są tożsame ze sobą (tak Jovanka Kalić-Mijušković i Wincenty Swoboda).

Źr.: Komp., c. 108–109.

Lit.: Kalić-Mijušković, 1967, ss. 36–37; Swoboda, 1967b, s. 373.

Nin (*Nona*) w naszych ekscerptach pojawia się jako miejscowość na trasie rzymskiego pochodu → Attyli wzdłuż Morza → Adriatyckiego. Na miejscu Ninu w starożytności znajdowała się liburnijska Aenona. We wczesnym średniowieczu osadnictwo wokół Aenony stopniowo zanikało, aż do przybycia Chorwatów (→ Chorwaci, Chorwacja). Ok. 800 r. Nin stał się stolicą księcia Višeslava, będąc odtąd jednym z najważniejszych miast chorwackich. Znaczenie zawdzięczał nadmorskiemu położeniu (ok. 20 km na północny zachód od → Zadaru), co dawało Chorwatom wyjście na wybrzeże adriatyckie i dostęp do handlu. Na początku IX w. powstało tu biskupstwo misyjne, potem regularne, podległe patriarchatowi akwilejskiemu (→ Akwilea), zniesione w 928 r. i restytuowane w 1075 r. jako sufragania → Splitu. Biskup niński pełnił funkcję kanclerza Królestwa Chorwacji. Nin był silnym ośrodkiem liturgii słowiańskiej.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Kowalenko & Molè, 1967, ss. 400–402; L. Steindorff, 1993, szp. 1196–1197; Goldstein, 1995a, wg indeksu.

Nisz (*Nis*, *Nys*) pojawia się w naszych ekscerptach w kontekście wojny węgiersko–bizantyńskiej (→ Grecja, Grecy) z lat 1071–1072 i wyprawy → Salomona (1) oraz wyprawy → Stefana II w 1127 r. Nisz leżący w dzisiejszej południowo-wschodniej Serbii (→ Serbia, Serbowie) był od czasów antycznych ważnym ośrodkiem obronnym i handlowym na drodze wiodącej z → Sirmium (Sremska Mitrowica)

przez Singidunum (→ Belgrad) do Serdiki (Sofia; → Szeredec) i → Konstantynopola (→ Brama Wasyla). Zniszczony został przez najazd huński (→ Hunowie) w 441 r., w VI w. docierali tu → Słowianie oraz Awarowie. W IX w. gród przeszedł pod zwierzchnictwo Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), zaś po jej rozbięciu powrócił pod władzę Bizancjum. Ustanowiono w nim biskupstwo podległe metropolii w Ochrydzie. → Węgrzy najechali Nisz w roku 1072 (jego związek z trwającym właśnie antybizantyńskim powstaniem Konstantyna Bodina jest niepewny) oraz w 1127 r. Przez Nisz przechodzili w 1096 r. uczestnicy pierwszej krucjaty, a porządku pilnował wtedy → Niketas. Pod koniec XII w. miasto przechodziło pod władzę → Węgier, Serbii i Bułgarii. Nazwa jest pochodzenia trackiego, w starożytnych źródłach występuje jako *Naissos*, *Naissus*, i pochodzi od nazwy przepływającej rzeki Nišawy, zawierając praindoeuropejski rdzeń *snauti* ‘kapać’, ‘płynąć’.

Źr.: An. Pos., s. a. 1127; Komp., c. 111–112.

Lit.: Wasilewski, 1967, ss. 402–403; Kalić, 1984, ss. 1–40; Leśny, 1989, ss. 46–49, 127, 191, 198; Kalić, 1993, szp. 1199; L. Kiss, 1978/1997b, s. 241.

Nitra (*Nitra*, *Nitria*, *Nytra*, węg. Nyitra) to miejscowość leżąca w północnej części Niziny Naddunajskiej oraz na południowych stokach zachodniokarpackiego masywu Tribeč (→ Zobor, 587 m n.p.m.) nad rzeką → Nitrą, od której przejęła swą nazwę, dziś miasto wojewódzkie (stolica kraju nitrańskiego) na Słowacji. Osadnictwo istniało tutaj już w epoce paleolitu. Zdaniem Jána Steinhübel w czasach rzymskich po wojnach markomańskich na terenie Nitry zlokalizowano stolicę Kwadów (ob. *Testimonia* serii łacińskiej, t. 1). Na początku IX w. Nitra była stolicą księstwa rządzonego przez Pribinę, które przypuszczalnie obejmowało Nizinę Naddunajską oraz doliny rzeki Nitry, → Wagu i górnego → Hornádu aż po dzisiejszy → Spisz. W 828 r. arcybiskup salzburski Adalram osobiście wyświęcił kościół pod wezwaniem św. → Emmerama, czczonego w Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy), dla bawarskiej żony poganina Pribiny. Krótko po 830 r. Pribina został wygnany ze swego księstwa przez władcę sąsiednich Moraw (→ Morawianie, Morawy), Rościława, który przyłączył księstwo nitrańskie do swojego państwa. Odtąd Wielkie Morawy nosiły cechy państwa dualistycznego. O roli Nitry świadczy fakt, że w 880 r. papież Jan VIII erygował tu biskupstwo pomocnicze dla metropolii morawskiej św. Metodego, na którego czele postawił mnicha benedyktyńskiego Wichinga, wielkiego przeciwnika liturgii słowiańskiej, której współtwórcą był Metody. Wiching cieszący się poparciem → Świętopełka (I), doprowadził do wygnania uczniów Metodego po jego śmierci. Po śmierci Świętopełka Nitra znalazła się pod władzą jego młodszego syna Świętopełka II, pokonanego w walce przez brata Mojmira II. Bratobójcze walki doprowadziły do upadku władzy centralnej w państwie i do przejęcia władzy przez osiedlających się od początku

X w. na ziemi nitrzańskiej → Węgrów. Ján Steinhübel uznaje za wiarygodny przekaz rozdziałów trzydzieści trzy do trzydzieści pięć *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli o walkach Węgrów przeciwko miejscowym Czechom (→ Czechy, Czesi) i → „Słowianom” (w których dostrzec można chyba Słowaków), gdyż jego zdaniem po śmierci książąt wielkomorawskich władza w państwie miała przejść w ręce spokrewnionych z nimi praskich Przemyślidów. Pierwszym węgierskim zarządcą Nitry miał być → Lél, a zgodnie z przekazem anonimowego notariusza króla Béli → Huba. W czasach księcia → Gejzy (1) Nitra została oddana we władanie jego bratu → Michałowi, a tuż przed śmiercią Gejzy i po wygnaniu Michała, → Stefanowi I Świętemu. On z kolei osadził w Nitrze swego kuzyna → Wazula, którego również w Nitrze oślepił, by wyeliminować jego pretensje do następstwa węgierskiego tronu po śmierci św. → Emeryka. Po powrocie wygnanych synów Wazula, wobec wybuchu waśni o następstwo tronu węgierskiego między → Andrzejem I a → Bělą I, Běla objął władzę w księstwie nitrzańskim, które stało się sekundogeniturą Arpadów (→ Arpad) i przetrwało ok. sześćdziesiąt lat do czasów → Kolomana Uczonego. Obejmowało ono 1/3 terytorium kraju, czyli ziemię nitrzańską oraz biharską (→ Bihor) i północną część ziem nadsisańskich (→ Cisa). Książęta nitrzańscy, Běla I i jego synowie, → Gejza I oraz → Władysław I Święty, byli tak mocno wspierani przez Polskę (→ Polacy, Polska) → Bolesława II Szczodrego, że w polskiej tradycji historycznej, zapisanej w rocznikach, ziemie między → Dunajem a Cisą (czyli księstwo nitrzańsko-biharskie) miały być częścią Polski. To przeświadczenie zapisuje też *Kronika węgiersko-polska*, podająca południową granicę Polski (w istocie jest to południowa granica ziemi nitrzańskiej obejmująca linię Dunaju – → Eger aż po Castrum → Salis. W historiografii słowackiej, niektórych pracach historyków węgierskich i starszej literaturze polskiej utrzymuje się pogląd o przynależności ziemi nitrzańskiej aż po Dunaj do Polski.

Po zaniku biskupstwa Wichinga Nitra ponownie stała się siedzibą biskupstwa dopiero ok. 1111 r. (może w 1110 r.), kiedy na kresach arcybiskupstwa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) powołano do życia biskupstwo nitrzańskie (w nauce słowackiej panuje pogląd, że było to odnowienie biskupstwa z czasów wielkomorawskich, w węgierskiej, że było to erygowanie nowego biskupstwa). Co ciekawe, jego tereny zaczynały się 35 km od samej Nitry, która leżała w całości na terenie metropolii ostrzyhomskiej, obejmując Poważe. Była to najuboższa diecezja węgierska z rocznym dochodem 300 grzywien.

Nitra, lokowana na prawie → Székesfehérváru w 1248 r. była od czasów wielkomorawskich ważnym ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym, także centrum winiarskim (właścicielami winnic byli początkowo mnisi z Zoboru). Była co najmniej od wczesnego średniowiecza ośrodkiem władzy, również miejscem, gdzie kształtowały się podania związane ze Świętopełkiem (Świętopełkami) wielkomorawskim, kult św. → Andrzeja Świerada i jego ucznia → Benedykta, pozostający

po dziś dzień obiektem nabożeństwa w diecezji. W czasach nowożytnych tradycja nitrzańska i wielkomorawska stała się jednym z elementów kształtującej się nowoczesnej słowackiej świadomości narodowej.

Źr.: An., c. 33, 35, 37; Kézai, c. 32, 44, 60; Komp., c. 69, 121, 127; Leg. św. Świerada, c. 1, 4 (bez wspomnienia nazwy), 7.

Inne źr.: Kosmas I 14 (Bretholz, 1923/1980, ss. 32–34).

Lit.: S. Urbańczyk, Wędzki, 1967, ss. 403–407; Kristó, 1974a; Kropilák & Hudák, 1977b, T. 2, ss. 295–303 (Nitra); Kristó, 1988, ss. 346–349; An. čs., 1988, s. 247 i przyp. do s. 212; Chropovský, 1993, szp. 1201–1202; Köblös, Szöke, & Kristó, 1994, ss. 498–499; Kordé, Engel, Koszta, 1994, ss. 499–500; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 325–342 (komitat), 429–440 (gród); Lukačka, 2002; Györfy, 2003, wg indeksu; Steinhübel, 2004; An. pol., 2006, ss. 112–114 i przyp. 205; Plaček & Bóna, 2007, ss. 213–216; Lukačka, 2010b, ss. 283–293; Homza, 2013; Lukáč, 2015, s. 23–24; Hudáček, 2018, ss. 27–75; 2019, ss. 53–95; Rychlik i in., 2024, wg indeksu.

Nitra, rzeka o długości 243 km, wypływająca z południowych stoków Małej Fatry, płynie na południe między pasmami Vtáčnika oraz Tribeča na wschodzie a Strážovskimi vrchami i Považským Inovcem od zachodu (te dwa ostatnie pasma oddzielają dolinę Nitry od doliny → Wagu), docierając do Nizimy Naddunajskiej. Uchodzi do Wagu w → Komarnie (jako tzw. Stará Nitra), zaś jej sztuczne koryto przekopane w drugiej połowie XX w. również do Wagu koło Nowych Zamków. W IX w. w źródłach rzeka oraz położona nad nią → Nitra określane były jako *Nitrava*. Nazwa ta jest najpewniej pochodzenia staroeuropejskiego od rdzenia **neid*, **nid* ‘płynąć’, ‘ciec’, jak np. w nazwie Nida. Obecna skrócona postać powstała przed XII w. w kancelarii węgierskiej.

Źr.: An., c. 35, 37.

Lit.: Varsik, 1990, ss. 41–45; Blazovich, 1994q, s. 498; L. Kiss, 1978/1997b, s. 259; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 325–328. Por. też → Nitra.

Nógrád (*Nougrad*) to gród na wschodnim przedgórzu gór Börzsöny, rozciągających się między → Ipolą a → Dunajem, na północ od → Vácu. Gród ziemny istniał tu już w X w., przypuszczalnie pierwotnie był grodem słowiańskim (→ Słowianie), o czym świadczy jego nazwa (dzisiejsza słowacka to Novohrad, czyli Nowy Gród). Bronił on drogi wzdłuż Ipoli. → Komitat powstał już za czasów → Stefana I Świętego. Pod względem kościelnym podzielony był między arcybiskupstwo ostrzyhomskie (→ Ostrzyhom) i biskupstwo w Vácu. Trwa dyskusja, czy terytorium komitatu od początku w całości leżało w diecezji wacowskiej i zostało potem częściowo podporządkowane Ostrzyhomowi (tak Gyula Kristó), czy też taki stan utrzymywał się od początku istnienia komitatu (tak György Györfy).

Źr.: An., c. 33.

Lit.: An. čs., 1988, s. 247 i przyp. do s. 211; Varsik, 1990, s. 58; Feld, Sebök, & Kristó, 1994b, s. 494; L. Kiss, 1978/1997b, s. 242; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 209–224 (komitat), 277–281 (gród); An. slc., 2000, s. 133 i przyp. 105; An. pol., 2006, s. 112 i przyp. 204.

Nona → Nin

Noricum to erudycyjne, synonimiczne określenie → Austrii, nawiązujące do starożytnej prowincji rzymskiej.

Źr.: Kézai, c. 50, 57, 60; Komp., c. 76.

Lit.: Dopsch, 1993, szp. 1239–1241; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 287–288.

Normanowie (*Noruni*) to nazwa ludu. W średniowiecznych źródłach termin „Normanowie” (*Normanni*, czyli „Ludzie Północy”) odnosił się pierwotnie do skandynawskich najeźdźców, który prowadzili liczne wyprawy wojenne w całej → Europie od końca wieku VIII do początku wieku XI. Po ukształtowaniu się księstwa Normandii (granice obecnego regionu o tej nazwie w północno-zachodniej Francji (→ Francja, Francuzi) są w większej części tożsame z granicą księstwa) w ramach traktatu z Saint-Clair-sur-Epte w 911 r. na korzyść skandynawskiego wodza Rolfa (fr. Rollon), termin ten zaczynał odnosić się również do mieszkańców tego księstwa. W XI w. część rycerstwa z Normandii przewędrowała na Półwysp Apeniński i na → Sycylię, gdzie utworzyła kilka państw. Państwa te i ich władców też określano jako „normańskie”.

W węgierskich źródłach narracyjnych wzmianki o „Normanach” czy „Norwegach” (*Norwegi*, *Noruni*) występują najczęściej na liście ludów pokonanych przez → Hunów. Wzmianka o pokonaniu Francuzów i Normanów w → Apulii przez armię huńskiego władcy w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* stanowi bowiem możliwą aluzję do zdobycia Sycylii oraz południowej części Półwyspu Apenińskiego przez rycerzy z Normandii w drugiej połowie XI w. oraz do rzekomej wyprawy armii → Kolomana Uczzonego wspomaganego przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie) przeciw Apulii w latach 1107–1108.

Źr.: Komp., c. 13; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Schnith, 1993, szp. 1249–1251; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Norwegowie (*Norvagi*) → **Normanowie**

Notariusz – urzędnik kancelarii. Na → Węgrzech z notariuszami spotykamy się już w latach 1135–1137, czyli za czasów → Béli II Ślepego. Były to wówczas osoby przywieszające pieczęć do dokumentów, a zatem uwierzytelniające je. Jednak kancelaria jako urząd powstała dopiero pół wieku później, za czasów → Béli III, może pod wpływem francuskim (→ Francja, Francuzi). Notariusze zajmowali się przygotowywaniem dokumentów oraz dbaniem o ich uwierzytelnienie. Ich zwierzchnikiem był kanclerz. Pierwszym kanclerzem uchwytnym w źródłach w latach 1185–1186 był Adrian, prepozyt budziński. Już po śmierci Béli III kanclerzem (w latach 1202–1204) był Piotr, prepozyt białogrodzki (→ Székesfe-

hervár), w którym część badaczy (János Horváth mł.) upatruje anonimowego notariusza króla Béli. Zastępcą był podkanclerzy (*vicecancellarius*), po raz pierwszy wspomniany w 1209 r. (Tomasz). Taką funkcję przy → Stefanie I Świętym miał pełnić już arcybiskup ostrzyhomski (→ Ostrzyhom) Dominik, ale wiadomość jest podejrzana (zawarta w interpolowanej części dokumentu fundacyjnego klasztoru w → Pannonhalmie).

Źr.: An., Prohemium; Komp., c. 161.

Lit.: An. niem., 1991, s. 135 i przyp. 2; Gawlik, Schuler, & Autrand, 1993, szp. 1271–1275; Ve-szprémy, 1994c, s. 170; A. Zsoldos, 1994b, ss. 297–298; Érszegi, 1994b, ss. 320–321; 1994c, s. 321; Györfi, 2003, s. 323; An. pol., 2006, s. 24 i przyp. 2; Zsoldos, 2011, ss. 107, 110.

Nubia → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Nyárád (*Naragy*) – potok, nad którym leżał gród → Örsúra, jeden z licznych strumieni wypływających z południowo-wschodnich stoków Gór Bukowych. W czasie zasiedlania Kotliny Karpackiej → Węgrzy osiedlali się wzdłuż tego potoku. Powstała tam wieś o tej samej nazwie. Jej dolna część, zamieszkiwana przez → Pieczyngów, została odrębną wsią o nazwie Keresztes. Nazwa Nyárád pochodzi od topoli (*nyárfá*) i jest powszechna w węgierskiej toponomastyce (por. → Narag; → Narath).

Źr.: An., c. 32.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 793–794; L. Kiss, 1978/1997b, s. 249 (liczne nazwy tego typu).

Nyírség (*confinium Nir, Nyr, Nys*) to kraina geograficzna leżąca na południe i wschód od → Cisy, sąsiadująca od północy z rzeką → Bodrog, od zachodu z pusztą Hortobágy, od południa z rzeką Ér, a od wschodu z bagnami Ecsed nawadnianymi przez rzekę Kraszną. Nazwa pochodzi od węgierskiej nazwy brzozy, *nyír*, co wskazuje, że tereny te porośnięte były lasami brzozowymi. Administracyjnie należały do → komitatu → Szabolcs.

Źr.: An., c. 19, 21–22; Kézai, c. 31; Komp., c. 31, 111–112.

Lit.: Kristó, 1988, s. 419; An. čs., 1988, s. 242 i przyp. do s. 204; An. niem., 1991, s. 160 i przyp. 160; An. słc., 2000, s. 129 i przyp. 63; An. pol., 2006, s. 88 i przyp. 143.

Nyírtass (*Forum Thosu*) to miejscowość w → komitacie → Szabolcs na południowy zachód od Kisvárdy.

Źr.: An., c. 21.

Lit.: L. Kiss, 1978/1997b, ss. 258, 624; An. pol., 2006, s. 95 i przyp. 157.

Óbuda (*Buda, Budauar, Budauara, Budawara, Eciburgu, Ecilburgu, Eccylburg, Elciburgu, Ovbuda, urbs Atyle; urbs Ethelae, Vetus Buda*) – jeden z najważniejszych ośrodków władzy starowęgierskiej. → Węgrów przybywających nad

→ Dunaj uderzały rozległe ruiny rzymskiego Aquincum. W ich południowej części powstała Stara Buda. Szymon z Kézy w swojej *Historii huńskiej* stworzył później postać brata → Attyli → Budy (1), który miał nadać swą nazwę grodowi, stał się zatem eponimem – w rzeczywistości brat Attyli nosił imię Bleda. Kronikarze ruiny wiązali bezzasadnie z Attylą, choć byli świadomi również udziału czynnika rzymskiego w wystawieniu budowli. Źródłem tego przekonania była prawdopodobnie erudycyjne odkrycie bawarskich intelektualistów, że widoczne nad Dunajem ruiny musiały być związane z Attylą, co znalazło swój wyraz w epice południowoniemieckiej (*Pieśń o Nibelungach*), lokującej tam Gród/Zamek Attyli, *Ecilburg*, *Etzelen burgu*. Nazwę tę przejął Szymon z Kézy, a późniejsi kronikarze przetłumaczyli tę nazwę na łacinę jako *urbs Attyle*. Do rozwoju osadnictwa przyczyniło się korzystne położenie – między stokami Gór Budzińskich a Dunajem, na obszarze występowania wód termalnych (→ Budafelhévíz) oraz przy brodach przez rzekę. Jeden z nich, położony na północ od Aquincum (→ Megyer (2)) posłużył głównym siłom węgierskim do sforsowania Dunaju i zasiedlenia dawnej rzymskiej → Panonii. Buda obok → Ostrzyhomia i → Székesfehérváru stała się jednym z centralnych grodów → Węgier. Powstał tu pałac królewski, → Stefan I Święty lub → Piotr Orseolo ufundował tu także kościół kapitulny pod wezwaniem św. Piotra, o którym być może pisze Anonim tzw. Gall. Znajdował się tu plac targowy na drodze wiodącej z Székesfehérváru do przeprawy przez Dunaj. Po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) po przenosinach dworu królewskiego do nowego zamku na budzińskim Wzgórzu Zamkowym (→ Buda) osada stopniowo traciła znaczenie, do czego przyczyniła się również zmiana przebiegu dróg handlowych. Wtedy też zaczęto ją nazywać Starą Budą, Óbudą. Zamek królewski został w 1343 r. przekazany przez → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego) jego matce, → Elżbiecie Łokietkównie i od tego czasu stanowił miejsce pobytu królowych. Óbuda zlokalizowana jest w III dzielnicy Budapesztu, dziś przecięta jest przez estakadę prowadzącą do Mostu → Arpada. Zob. też Buda, Budafelhévíz.

Źr.: An., c. 1, 46–47, 49–50, 52; Kézai, c. 13; Komp., c. 13, 67; Leg. S. Gerh., c. 15, 28.

Lit.: Fügedi, 1959, ss. 7–56; 1982, szp. 898–902; Kubinyi, 1994b, ss. 501–502; Altmann i in., 1996, ss. 89–114; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 661–687; Veszprémy, 2013, ss. 25–44; Feld, 2015, ss. 691–696.

Ocean w świadomości geograficznej średniowiecza wciąż był wielkim zbiornikiem wodnym oblewającym kontynenty. W naszych ekscerptach wspomniany jest w → Biblijnej etnogenezie Węgrów jako zasięg władzy Nemroda i jego potomków.

Źr.: Komp., c. 4.

Lit.: *Testimonia*, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 289–290.

Ochtum → Ajtony

Ocsád (*Ousad*, forma datywna *Ousadunec*) w *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli przedstawiony jako syn → Örsúra. Miał być jednym z wodzów kumańskich (→ Kumanie), a w rzeczywistości kabarskich (→ Chazarowie), którzy jako-by walczyli po stronie Rusinów (→ Ruś, Rusini) przeciwko → Węgrom, a potem przyłączyli się do Węgrów. Za swą służbę otrzymał ziemię nad rzeką → Nyárád i wybudował obozowisko na miejscu dzisiejszej miejscowości → Kács. Jego syn miał tam wybudować gród Örsúra. Zdaniem György Györffyego Ocsád – w ujęciu kronikarza – należał do pokolenia przybyszów do dzisiejszych → Węgier, natomiast Örsúr do pokolenia następnego, reprezentowanego przez → Léla, Bulcsú (→ Vérbulcsú) i → Gyulę (2). Imię pochodzenia turkijskiego pochodzi od słowa *ochsa* ‘porównuj’ albo ‘kochaj’.

Źr.: An., c. 8, 10, 32.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 419–420; Györffy, 1948b/1993, ss. 116–117; Kristó, 1994s, s. 520.

Öd (*Eudu*, forma datywna *Eudunec*) miał być synem → Etego, któremu → Arpad miał nadać ziemię w → komitacie Baranya (→ Baranyavár) nad → Dunajem. Zdaniem kronikarza założył gród → Szekcső.

Źr.: An., c. 47.

Lit.: → Ete.

Ohat (*Huhot*) to imię rzekomego rycerza kumańskiego (→ Kumanie). Nazwa pochodzi od nazwy miejscowości w → komitacie Hajdú-Bihar (→ Bihar), na skraj puszty Hortobágy.

Źr.: An., c. 28.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 522; Mizser, 2004, s. 560; An. pol., 2006, s. 107 i przyp. 182.

Ohtum → Ajtony

Okrągłe Morze (*Rotundum Mare*) to inna nazwa Morza Kaspijskiego, zaczerpnięta od Jordanesa. Por. też → Hyrkania.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Kéza, 1999, s. 20 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 19 i przyp. 60.

Olimpiadis (*Olympiadis*), matka Aleksandra Wielkiego → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Oliwer (*Oliuerius*) wraz z Ratoldem to krewny hrabiego → Caserty (*De cognatione comitis Castrie*), jak podaje *Kronika budzińska*. Według Szymona z Kézy (w opuszczonym przez nas rozdziale osiemdziesiątym czwartym) oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Oliwer przybył na → Węgry razem z Ratoldem

za czasów → Kolomana Uczonego. Jeśli mamy ufać tym informacjom, to sugerowałyby one, że Oliwer i Ratold byli zapewne normańskiego pochodzenia (→ Normanowie); w takim przypadku nasuwa się przypuszczenie, że ich przybycie na Węgry mogło być związane ze ślubem Kolomana Uczonego z normańską księżniczką. Byli oni protoplastami rodu Rátót.

Źr.: Kézai, c. 84; Komp., c. 46.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 7–20; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Olšava (*Orsoua*) to rzeka wypływająca w Białych → Karpatach, płynąca ogólnie w kierunku zachodnim i uchodząca do → Morawy naprzeciwko miejscowości Kostelany nad Moravou w pobliżu miejscowości Uherské Hradiště na Morawach (→ Czechy, Czesi; → Morawianie, Morawy). Wydarzenia opisane w *Kronice obrazkowej* miały miejsce 13 maja 1116 r., kiedy nad tą rzeką spotkały się wojska węgierskie → Stefana II i czeskie → Władysława I. Celem spotkania było potwierdzenie pokoju między obydwojma państwami. Jednak nieufność między obydwiema stronami była tak duża, że doszło do krwawej bitwy, z której → Węgrzy wyszli pokonani. Czeski kronikarz Kosmas podaje, że bitwa rozegrała się na Luckim Polu, a Olšava wyznaczała granicę między Morawami a → Węgrami. Teren słabo zasiedlonego pogranicza obejmował masyw Białych Karpat oraz ich przedgórze od → Wagu po Morawę. Wzdłuż Olšawy wiodł szlak z → Trenczyna do Brna. Bitwa rozegrała się przypuszczalnie w dole rzeki w okolicach brodu przez nią, gdzie później powstała miejscowość Uherský Brod. Szerzej pogranicze zaczęto zasiedlać dopiero od końca XII w., po stronie morawskiej tworząc prowincję Lucko, sięgającą na południu rzeki Velički, zaś na północy Dřevenicy. Od strony węgierskiej (dziś słowackiej) osadnictwo docierało do Białych Karpat oraz przez Zahorie ze Skalicą. Niewyjaśniona pozostaje węgierska nazwa rzeki zapisana w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* przywołująca leżącą na przeciwległej granicy → Orszowę. Może była to omyłka kronikarza?

Źr.: Komp., c. 153.

Inne źr.: Kosmas, III 42 (Bretholz, 1923/1980, ss. 214–217).

Lit.: Zemek, 1972; Püspöki Nagy, 1994, s. 505; Makk, 1994w, s. 505; Bláhová, Frolík, & Profantová, 1999, s. 505; Mitáček, 2016, ss. 236–278.

Omsó-ér (*Humusouer, Umusouer, Vmsoer*) to przypuszczalnie rzeka Ér, rumuńska Ier, rzeka płynąca na dzisiejszym pograniczu rumuńsko-węgierskim oraz → Szatmáru z → Biharem, prawy dopływ Berettyó, dopływu Kereszu Szybkiego (→ Körös, rzeka) albo (zdaniem Richarda Pražáka) płynąca bardziej na zachód Kalló-ér, wypływająca w okolicach Debreczyny i również uchodząca do Berettyó. Nazwa *ér* jest starym węgierskim słowem oznaczającym ‘leniwy tok rzeki’, ‘jezioro’, ‘bagna’.

Źr.: An., c. 22, 28; Komp., c. 137.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 569; An. čs., 1988, s. 243 i przyp. do s. 206; L. Kiss, 1978/1997a, s. 421; An. słc., 2000, s. 130 i przyp. 74; An. pol., 2006, s. 96 i przyp. 159.

Ond (*Ound*, *Oundu*, forma datywna *Oundunec*) według anonimowego kronikarza był jednym z siedmiu wodzów → Węgrów (→ Hétmagyar), ojcem → Etego, który jednakże pojawia się tylko jako jego potomek, a nie osoba działająca. Ond uczestniczył w poselstwie do → Salana, w którym miano księciu przekazać bogate dary za ziemię (wersja „podania o białym koniu”). Zwraca uwagę, że imiona posłów węgierskich mają odzwierciedlenie w toponomastyce terenów, na których doszło do poselstwa. Chodzi o tereny między → Dunajem a → Cisą w → komitacie → Csongrád. Na tej podstawie można sądzić, że kronikarz wywiódł fakt istnienia Onda z nazwy miejscowej. Ond miał być protoplastą dwóch znaczących rodów: → Bár-Kalán oraz → Kölcsey.

Źr.: An., c. 6, 14–16, 40.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 111–112; An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 49.

Önedbelia (*Eunedubelianus*, *Eunodbilia*) to legendarny książę władający ziemią → Dentümogyer, ojciec → Emese. Jego imię zdaniem György Györffyeego jest złożeniem trzech imion: → Enech, → Dula, → Belar z dodanym łacińskim patronimikiem *-ianus*. Dulo to nazwa dynastii protobułgarskiej, do nazwy Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy) nawiązuje też onim Belar. Byłby to może refleks dawnych związków węgiersko-onogurskich.

Źr.: An., c. 3; Komp., c. 26.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 38–47; Spychała, 2011 (praca podstawowa w polskiej literaturze), s. 46; Kordé, 1994i, s. 205.

Ópusztaszer → Szer

Oradea Mare → Wielki Waradyn

Örkénd (*Vrcund*) → Tonuzoba

Örkény (*Urcun*) → Öse

Ormianie (*Armeni*) wymienieni są wśród ludów przybyłych na → Węgry w czasach księcia → Gejzy (1) i → Stefana I Świętego. W okolicach → Ostrzyhomia już w XII w. odnotowano kolonię ormiańską (*Villa Ermen*, *örmény* to węgierska nazwa Ormian). Emigracja Ormian datuje się od drugiej połowy XI w., a związana była z zajęciem Armenii przez Turków Seldżuckich. Oczywiście przenoszenie ich emigracji o stulecie wcześniej wydaje się anachronizmem.

Źr.: Kézai, c. 94; Komp., c. 53.

Lit.: Yuzbashyan & Riley-Smith, 1979, szp. 974–976; Thur. II/1, 1988, ss. 207–208.

Oroszlámos (*Orozlanos; Orozlanus*) to miejscowość na południowy zachód od → Csanádu w serbskiej części Banatu. Miał tu nocować wódz → Csanád przed decydującym starciem z → Ajtonyem. Według *Legendy większej św. → Gerarda* miał mu się przyśnić św. Jerzy pod postacią lwa, który miał go zachęcić do walki. Jest to ludowe wyjaśnienie nazwy (lew to po węgiersku *oroszlán*). Csanád przeniósł tu ze swojej nowej stolicy bazylikański konwent pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Przypuszcza się, że miejscowość wzięła swą nazwę od rzeźb lwów zdobiących budowlę. Klasztor ten został przekształcony na benedyktyński po najeździe tatarskim z lat 1241–1242 (→ Tatarzy). Od połowy XIII w. było to miejsce pochówku przedstawicieli rodu Csanád. Klasztor popadł w ruinę po 1280 r., a po napływie w czasach tureckich ludności serbskiej stał się kamieniołomem wykorzystywanym do budowy opodal nowej osady. Jej serbska nazwa Banatsko Aranđelovo wywodzi się od określenia archanioła. W okolicach odnaleziono liczne stanowiska kultury bijelobrdowskiej, częściowo zniszczone podczas budowy stacji kolejowej.

Źr.: Leg. s. Gerh., c. 8–9.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 865–866; L. Kovács, Szegfű, & Takács, 1994, s. 508; L. Kiss, 1978/1997b, s. 286.

Oroszvár, czyli Gród Rusinów, ślc. Rusovce, powstał w ruinach rzymskiej kolonii Gerulaty, strzegącej limesu naddunajskiego (→ Dunaj). Badania archeologiczne odkryły tu ślady późniejszego osadnictwa longobardzkiego (→ Longobardowie) oraz awaro-słowiańskiego (→ Słowianie). Węgierski gród strzegący zachodniej granicy, powstał ok. 955 r. i zgodnie z nazwą obsadzony został przez Rusinów (→ Ruś, Rusini) osadzonych tu jako obcoplemienni strażnicy granicy. Gród należał do → komitatu → Moson. Od 1947 r. wszedł w skład Czechosłowacji (dziś Słowacji) i został przyłączony do Bratysławy (→ Pożoń), choć nigdy nie był częścią komitatu pożońskiego.

Źr.: An., c. 57 (bez wymienienia nazwy).

Lit.: Kropilák & Hudák, 1977b, T. 2, ss. 510–511 (Rusovce); An. niem., 1991, s. 179 i przyp. 336; An. ślc., 2000, s. 145 i przyp. 236; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 169–171; An. pol., 2006, s. 184 i przyp. 367; Lysá, 2010, s. 108.

Örs → Ursa

Örsúr, Örs (*Ursuur, Vrs, Vrsuuru*) zdaniem anonimowego kronikarza był synem → Ocsáda. Na ziemiach подарowanych ojcu wybudował gród Örsúrvára, dziś utożsamiany z ruinami drewniano-ziemnego grodu Sály-Lator, leżący 4 km od

→ Kácsu. U Szymona z Kézy Örs (brakuje tu dopełnienia –*úr* ‘pan’) miał być czwartym kapitanem węgierskim, wprowadzającym Madziarów ponownie do → Panonii. Miał on rozbić swe namioty nad rzeką → Sajó. Tak samo określa tereny osiedlenia się Örsa *Kompozycja kronikarska z XIV w.*, ale wymienia go jako ostatniego, siódmego kapitana. Örs miał być przodkiem rodu Örsúr, którego pierwotne siedziby istotnie znajdowały się nad dolnym biegiem rzeki Sajó aż do południowo-wschodnich stoków Gór Bukowych. Ich własnością były trzy doliny wcinające się w ten masyw. Wybudowanie dwóch wież obronnych w bliskim sąsiedztwie tłumaczy się podziałem rodu na liczne gałęzie. Zdaniem Gyuli Kristó imię to pochodzi od turkijskiego słowa *er* ‘mąż’, ‘bohater’. W Kotlinie Karpackiej odnotowano ok. 40 nazw z tym rdzeniem, co może świadczyć, że pierwotnie było to określenie jednego z plemion kabarskich (→ Chazarowie). Ród miał być spokrewniony z Arpadami (→ Arpad), ale charakter tego pokrewieństwa pozostaje nieustalony.

Źr.: An., c. 8, 10, 32; Kézai, c. 30; Komp., c. 34.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 419–425; Györffy, 1948b/1993, ss. 116–117; AKMTF, 1963, T. 1, s. 798; Parádi, 1982, ss. 21, 25–27; Gádor, 1982, ss. 121–123; 1987, ss. 246–249; Kristó, 1994s, s. 520; Petrovics, 1994e, s. 520; Mesterházy, 1994, s. 520–521; An. pol., 2006, s. 53 i przyp. 70, s. 110 i przyp. 190.

Orszowa (*Orsoua*, *Urschia*, *Ursoua*, *Vrscia*, węg. Orsova, rum. Orșova) – miejscowość u ujścia rzeki Cernej do → Dunaju. Anonimowy notariusz króla Béli wiąże ją z państwem księcia → Galáda. W pobliżu odkryto artefakty sięgające wczesnej epoki Arpadów (→ Arpad). Nazwa jest hybrydą utworzoną od imienia → Örs z dodatkiem słowiańskiej końcówki –*ova*, co potwierdzałoby powiązanie tego regionu przez kronikarza z osadnictwem kumańskim (→ Kumanie), a w rzeczywistości kabarskim (→ Chazarowie). W okolicy zachowało się pełno nazw pochodzenia słowiańskiego, nieznacznie tylko zromanizowanych (→ Słowianie).

Źr.: An., c. 11, 44.

Lit.: Benkő, 1994e, ss. 510–511; L. Kiss, 1978/1997b, s. 287; An. sł., 2000, s. 139 i przyp. 163; An. pol., 2006, s. 68 i przyp. 99.

Orszowa → Olšava

Ösbő (*Usubu*, *Vsubuu*) w dziele anonimowego notariusza króla Béli pojawia się jako członek poselstwa do → Ménmaróta, a następnie dowiadujemy się o jego zwycięstwach w okolicach miejscowości → Veszprém, gdzie pobił Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza), którzy wycofali się do → Niemiec. Wdzięczny → Arpad nadał mu Veszprém. Ösbő miał być ojcem → Szalóka. Jest postacią fikcyjną, stworzoną chyba przez kronikarza.

Źr.: An., c. 19–20, 48–52.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, s. 45; An. niem., 1991, ss. 159–160 i przyp. 149; Györffy, 1948b/1993, s. 120; Almási, 1994g, s. 616; Múcska, 1994, s. 52; An. pol., 2006, s. 89 i przyp. 146.

Őse (*Cusee, Eusee*) pojawia się w dziele anonimowego notariusza króla Béli w opowiadaniu o wyprawie → Ösbő do zachodnich → komitatów → Węgier. Miał być ojcem Örkénya, który został wspomniany dwukrotnie, ale występuje jako samodzielny bohater. Imię utworzył kronikarz przypuszczalnie od miejscowości Ősi w dzisiejszym komitacie → Veszprém. W 1009 r. była ona własnością biskupstwa veszprémiego. Postać jest oczywiście fikcyjna. Natomiast imię Örkény pojawia się w rodzie → Tomaj oraz Tyukod.

Źr.: An., c. 48–50.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 104–115, 126–128; Györffy, 1948b/1993, s. 121; An. pol., 2006, s. 159 i przyp. 306.

Ostersich → Austria

Ostervizza → Austria

Ostoros (*Ystoros*) to rzeka wypływająca z zachodniej części Gór Bukowych, lewy dopływ rzeki → Eger. Położona u jej źródeł miejscowość o tej samej nazwie sąsiaduje z południowo-wschodnimi przedmieściami dzisiejszego Egeru. Nazwa pochodzi od węgierskiego określenia kaliny hordowiny (*Viburnum lantana*, węg. *ostorménfa*).

Źr.: An., c. 32.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 797; An. ęs., 1988, s. 246 i przyp. do s. 211; L. Kiss, 1978/1997b, s. 289; An. pol., 2006, s. 111 i przyp. 196.

Ostrzyhom (*Strigonium*, węg. Esztergom, slc. Ostrihom, niem. Gran) przedstawiany jest w naszych źródłach jako metropolia Kościoła węgierskiego oraz miejsce narodzin → Stefana I Świętego. Opisuje się też perypetie ze zdrowiem arcybiskupa → Sebastiana, który przejściowo utracił wzrok i wtedy zastąpił go → Astryk, który potem po śmierci Sebastiana został kolejnym arcybiskupem. W percepcji *Kroniki węgiersko-polskiej* Astryk był już jedynym arcybiskupem, który posłował po koronę dla Stefana (→ Mieszko I). Kronika ta słusznie informuje o naddunajskim położeniu tego ośrodka, choć czyni go anachronicznie węgierskim grodem nadgranicznym na granicy z Polską (→ Polacy, Polska), która miała przebiegać wzdłuż → Dunaju. Podaje też, że katedra nosiła wezwanie św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.). W źródłach podkreślano, że Ostrzyhom był siedzibą jednego z dwóch arcybiskupstw obok → Kalocsy. Odnotowano również, że w tamtejszym klasztorze minorytów pochowany został król → Béla IV.

Miasto powstało przy dogodnej przeprawie przez Dunaj na pograniczu Niziny Naddunajskiej i gór Pilis na szlaku handlowym wykorzystywanym już przez Celty i Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) i strzeżonym

przez gród wystawiony na górującym nad okolicą szczycie Várhegy. Po przejściu tych terenów przez → Węgrów Ostrzyhom stał się jedną z siedzib książęcych. Tu narodził się Vajk, późniejszy Stefan I Święty, tu działał św. Wojciech, który później stał się współpatronem tutejszej katedry obok Najświętszej Maryi Panny, tu doszło do koronacji Stefana. Fundacja tu arcybiskupstwa sprawiła, że Ostrzyhom obok ośrodka władzy świeckiej – jednej z siedzib stołecznych określanych jako *Medium Regni* (Centrum Królestwa) stał się najważniejszym na → Węgrzech ośrodkiem kościelnym. Arcybiskupom przysługiwało wyłączne prawo do koronacji monarchy, które już od połowy XII w. zaczynało być łamane przez arcybiskupów kalocsańskich (→ Władysław II, → Stefan IV). Właściwą stolicą państwa uczynił to miasto → Béla III, który wybudował tu wspaniały pałac. Rozkwitało rzemiosło i handel, szczególnie dalekosiężny. Rozwojowi Ostrzyhomia kres przyniósł najazd tatarski z lat 1241–1242 (→ Tatarzy), po nim Béla IV przeniósł stolicę do nowej → Budy. Spowodowało to spadek jego znaczenia gospodarczego. Nie przeszkodziło to budowaniu nowych klasztorów i kościołów (do XV w. powstało 11 klasztorów i 38 kościołów).

Nazwa może jest pochodzenia bułgarsko-turkijskiego od słów *estrogen küpe* ‘skórzany pancerz’, przy czym pierwszy człon jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie). Według innej koncepcji nazwa pochodzi od słowiańskiego imienia **Strěgomъ* > **Strěgomъj* [gród], analogicznie do polskiej nazwy *Strzegom*. Współczesna nazwa węgierska brzmi Esztergom, zaś niemiecka Gran pochodzi od nazwy rzeki → Hron uchodzącej do Dunaju pod Ostrzyhomiem.

Źr.: Kézai, c. 72; Komp., c. 112; Leg. mai. S. Steph., c. 8; Hartw., c. 4, 8–9, 11; KWgP, red. dłuższa, c. 6–7, 12–13; KWgP, red. krótsza, c. 6.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 207–222 (komitat), 236–239 (miasto); Györffy, 1989a, szp. 1647–1648; I. Horváth & Kordé, 1994, ss. 199–202; Fügedi & Szovák, 1994, s. 202; Altmann i in., 1996, ss. 9–42; L. Kiss, 1978/1997a, s. 434.

Otacarus → Przemysł Otokar II

Othmar był prawdopodobnie → żupanem → Barsu i jako taki występuje na sfałszowanym po 1270 r. dokumencie → Stefana II z 1124 r. dla klasztoru w Hrońskim Beniadiku, gdzie jednak lista świadków odpowiada temu okresowi. W *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* pojawia się dwukrotnie. Pierwszy raz w pominiętym przez nas rozdziale sto pięćdziesiątym pierwszym, w którym po obejrzeniu chorującego króla → Kolomana Uczonego informuje go o jego beznadziejnym stanie. Drugi raz w ekscerpcie, gdy powiadamia syna Kolomana, → Stefana II o tym, że → Béla II Ślepy żyje i że zapewni ciągłość dynastii, czego nie udało się uczynić Stefanowi. Oczywiście należy sobie wyobrazić, że Othmar wraz z biskupem → Pawłem (2) musieli pośredniczyć między dwiema skłóconymi liniami Arpadów (→ Arpad).

Źr.: Komp., c. 157.

Inne Źr.: DHA, 1992, nr 153, s. 418.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 425; Zsoldos, 2011, ss. 134, 340 (tu informacja, jakoby Otmar miał umrzeć w 1124 r.); CEU, 2018, s. 278 i przyp. 736.

Otto (1) był według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → *Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) jednym z dominikanów węgierskich, którzy podróżowali na Wschód, aby szukać Wielkich Węgier jeszcze przed pierwszą podróżą Juliana. Tekst dodaje, że Otto miał być jedynym, który osiągnął pewien rodzaj sukcesu, ponieważ w bliżej nieokreślonym pogańskim państwie, w którym przebywał, udając kupca, miał się spotkać z ludźmi mówiącymi po węgiersku i tłumaczącymi mu drogę do Wielkich Węgier. Otto miał później powrócić do Królestwa → Węgier, aby następnie zabrać ze sobą mnichów na zaplanowaną misję do Wielkich Węgier. Umarł jednak osiem dni po swoim powrocie z tej misji.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, s. 5; Bendefy, 1936, zwł. ss. 23–29; 1937, ss. 9–10; Fodor, 1982, s. 204.

Otto (2), → palatyn → **Atha**

Otto (3), ojciec → notariusza → Jana (2) utożsamiany jest niekiedy z → Athą, fundatorem klasztoru w → Zselicszentjakab (tak np. Lajos Csóka), ale wydaje się to mało prawdopodobne. Uznaje się go za Niemca (→ Niemcy), członka rodu → Győr. Jednak przeczy temu fakt, że jego syn stał na czele klasztoru w Somogyvárze (→ Somogy), dokąd wstępować mogli tylko Francuzi (→ Francja, Francuzi). Elemér Mályusz sądzi, że jego imię zostało zniemczone przez pisarza, a w rzeczywistości brzmiało Odo.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 456.

Otto I (Otho) cesarz to oczywiście Otto I Wielki panujący w latach 936–973, cesarz od 962 r., który zasłynął m.in. pokonaniem → Węgrów nad rzeką Lech w 955 r. Jednak wzmianka *Kroniki Szymona z Kézy* i *Kroniki budzińskiej*, jak się zdaje, nie odnosi się do niego. Otto cesarz, za którego panowania Węgrzy mieli przybyć na swoje obecne ziemie, miał panować w 888 r. Komentatorzy uznają w nim postać fikcyjną inspirowaną księciem szwabskim (→ Szwabi, Szwabia) Ottonem (973–982) panującym też w Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) w latach 976–982 albo też Odonem z Paryża, królem zachodniofrankijskim w latach 888–898 (→ Francja, Francuzi; → Frankowie). Wydaje się jednak, że kronikarze mieli w pamięci postać Ottona Wielkiego, który pasował jako chronologiczny wyznacz-

nik ważnego dla nich wydarzenia, jakim było zajęcie przez Węgrów ojczyzny, tłumacząc dosłownie węgierski termin *honfoglalás*.

Źr.: Kézai, c. 2, 25; Komp., c. 26.

Lit.: Struve, 1993, szp. 1563–1567; Kéza, 1999, s. 78 i przyp. 1. O Ottonie Wielkim zob. Strzelczyk, 2018.

Otto I Piękny, ks. ołomuniecki w latach 1061–1087 był najmłodszym synem → Brzetysława I. Poślubił córkę → Béli I Eufemię. W czasie walk między → Salomonem a → Gejzą I i → Władysławem I Świętym poparł swoich szwagrów, osobiście uczestnicząc w rozstrzygającej konflikt bitwie pod → Mogyoródem. Otto, władając swoją dzielnicą, aktywnie uczestniczył też w życiu Czech (→ Czechy, Czesi) rządzonych przez jego starszego brata → Wratysława II, wspierając też aspiracje innego brata, Jaromira-Gebharda, do objęcia funkcji biskupa → Praги. Ważne z punktu widzenia historii kultury czeskiej, ale również środkowoeuropejskiej, było ufundowanie przez niego klasztoru w Hradcu koło Ołomuńca, gdzie w przyszłości spisano m.in. *Roczniki gradecko-opatowickie*. Po śmierci Ottona jego wdową i dziećmi zaopiekował się starszy brat → Konrad (I), przez węgierskich kronikarzy błędnie określony Ottonowym synem.

Źr.: Komp., c. 115, 117, 119, 121–122, 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 375 i wg indeksu; Žemlička, 1993, szp. 1577; Bláhová, Frolik, & Profantová, 1999, wg indeksu.

Ōze (forma akuzatywna *Euzem*) miał być dzielnym komesem poległym w starciu z → Kumanami w czasie wyprawy → Kolomana Uczzonego na Przemyśl w 1099 r. Miał pochodzić z rodu → Almási (*de genere Almasi*). Badacze przypuszczają, że tej osoby dotyczy też wzmianka z rozdziału sto trzydziestego siódmego (pominięta przez nas) dotycząca osoby o imieniu *Cusem*, która przez króla uznawana była za nielojalną, a tego dnia człowiek ten udowodnił swoje męstwo i wierność w służbie królowi. Nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 145.

Lit.: → Almási; CEU, 2018, s. 256 i przyp. 664.

Padwa (*Padua*, po włosku *Padova*, w klasycznej łacinie *Patavium*) to miasto położone w północno-wschodnich Włoszech w regionie Wenecji Euganejskiej, we wschodniej części Niziny Padańskiej, na zachód od Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie). Obszar dzisiejszego miasta Padwy i jego okolice był zamieszany już w prahistorii, podczas gdy pierwsze ślady osadnictwa w centrum obecnego miasta są datowane na przełom drugiego i pierwszego tysiąclecia p.n.e. Podobnie jak w przypadku Wenecji, tradycja przypisuje Padwie trojańskie korzenie. Już w *Eneidzie* można przeczytać, że *Patavium* zostało założone przez trojańczyka

Antenora. W epoce żelaza obszar Padwy był zaludniony przez Wenetów; w drugiej połowie III w. p.n.e mieszkańcy *Patavium* dostali się pod panowanie Rzymu (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza), a w 49 r. p.n.e. *Patavium* zostało rzymskim *municipium*. Pomimo tego, że początki biskupstwa w Padwie są mało znane i otoczone legendą, powstało ono najprawdopodobniej w III w. n.e. Po upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego → Longobardowie zdobyli północne → Włochy i Padwa została częścią *Langobardia Maior*. Po pokonaniu Longobardów przez Karolingów, Padwa i jej okolice zostały włączone do królestwa Italii i stały się częścią marchii Werony. Od XI w. miasto próbowało odzyskać utraconą pozycję i w drugiej połowie XII w. oraz w pierwszej połowie wieku XIII Padwa stała się członkiem Ligi Werońskiej, a następnie Ligi Lombardzkiej. W 1222 r. w Padwie powstał uniwersytet, a w 1238 r. rozpoczęto budowę bazyliki ku czci słynnego franciszkańskiego kaznodziei św. Antoniego z Padwy.

W ekscerptach z przedstawionych przez nas źródeł węgierskich Padwa pojawia się tylko w relacji o najazdach → Węgrów na Zachodnią → Europę w pierwszej połowie X w. Według anonimowego notariusza króla Béli oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Węgrzy mieli spustoszyć miasto Padwę w trakcie najazdu na → Lombardię. Należy jednak dodać, że w przeciwieństwie do innych informacji o węgierskim najeździe na Włochy ok. 900 r., pochodzących z *Kroniki Reginona z Prüm*, wzmianka o Padwie nie została zaczerpnięta z dzieła tego lotaryńskiego kronikarza.

Źr.: An., c. 53; Komp., c. 58.

Lit.: Simioni, 1968; Gaffuri & Verger, 1993, szp. 1617–1623; Grossi & Jori, 2010.

Pákozd (*Pacoztu*) to obecnie wioska położona u stóp niewysokich wzgórz na północnym brzegu Jeziora Weneckiego (Velencei-tó; → Fertő) na północny wschód od → Székesfehérváru, przy starożytnym szlaku łączącym → Óbudę (Aquincum) z → Balatonem. Anonimowy notariusz króla Béli myślał zapewne o paśmie wzgórz, choć okolica zasiedlona była od starożytności. W XIII w. wieś była własnością biskupów veszprémских (→ Veszprém). Nazwa jest czysto słowiańska (→ Słowianie) i zawiera ten sam rdzeń, co w nazwie polskiego miasta Pakość. Zachowane w gwarach słowo *pakość* oznacza ‘złość’, ale zdaniem Kazimierza Rymuta również porost ‘brodaczkę zwyczajną’. Od niego może pochodzić nazwa obu miejscowości.

Źr.: An., c. 48.

Lit.: Brückner, 1927, s. 391; Rymut, 1987, s. 180; AKMTF, 1987, T. 2, s. 399; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 289; An. ślc., 2000, s. 140 i przyp. 183; An. pol., 2006, s. 159 i przyp. 308.

Palatyn (*comes palatinus*) był, podobnie jak w Polsce (→ Polacy, Polska) jedną z najważniejszych funkcji, początkowo dworskich, później państwowych. Jako

urzędnik dworski zajmował się sprawami organizacji dworu, sprawami ekonomicznymi, obronnymi oraz sądowymi członków dworu. Z tego okesu pochodzi węgierska nazwa tej funkcji *nádor* pochodząca od słowiańskiego określenia *na dvorъ* ‘na dworze’ (→ Słowianie). Funkcja za czasów → Stefana II i → Béli II Ślepego zaczęła przekształcać się w funkcję państwową, natomiast do zarządzania dworem stworzono osobny urząd → żupana dworskiego (*udvarispán* – węgierskie określenie jest oczywiście również pochodzenia słowiańskiego). Od XIII w. to najważniejszy urząd państwowy obok → bana oraz sędziego dworu króla i sędziego dworu królowej. Funkcję tę obejmowali przedstawiciele najznacześniejszych rodów, a pierwszym znanym palatynem był → Aba Samuel. W czasie osłabienia władzy królewskiej pod koniec XIII w. równolegle działało kilku palatynów. Za czasów andegaweskich na stanowiska palatyna zaczęto powoływać nową szlachtę, palatyni zyskali też prawo do zwoływania zgromadzeń szlachty (*congregatio generalis palatinalis*).

Źr.: Komp., c. 153.

Lit.: Györfy & Russocki, 1993, szp. 1633–1634; Petrovics, 1994c, s. 473; 1994d, ss. 473–474; Szovák, 1994d, ss. 474–475 (wykaz palatynów od Aby Samuela do Istvána Lackfiiego 1387–1392); Zsoldos, 2011, ss. 15–25 (wykaz palatynów do 1300 r. z danymi źródłowymi i komentarzami).

Pamfilia (*Pamphilia*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Pannonhalma (*Mons Pannonie*, *Mons sancti Martini*, *mons supra Pannoniam situm*, *Sacer Mons*) to nowożytna, współcześnie używana nazwa najstarszego klasztoru benedyktyńskiego na → Węgrzech, będąca węgierskim tłumaczeniem stosowanej w źródłach średniowiecznych nazwy *Mons Pannonie* ‘Panońska Góra’. Istniało przeświadczenie, że jest ona identyczna z → Sabarią, w której urodził się św. Marcin – w rzeczywistości na terenie Sabarii powstało miasto Szombathely. Budowę klasztoru rozpoczął tu ok. 996 r. książę → Gejza (1), zakończył jego syn, → Stefan I Święty. Zachował się częściowo podfałszowany oryginalny dokument fundacyjny z 1002 r. Klasztor od początku posiadał takie same prawa, jak opactwo na Monte Cassino, a jego pierwszym opatem był Anastazy (→ Astryk). Mimo kontrowersji wobec osoby pierwszego opata nie ulega wątpliwości, że duża część pierwszej obsady przybyła z klasztoru brzewnowskiego pod → Pragą (dziś dzielnica tego miasta) i związana była z biskupem praskim św. Wojciechem (→ Wojciech (1), św.). Jednym z pierwszych opatów był → Maurus (1), przyszły biskup → Pécsu i autor publikowanej przez nas w całości *Legendy o św. → Andrzeju Świeradzie i jego uczniu → Benedykcie*. Klasztor i kościół był w średniowieczu trzy razy przebudowywany. Był też od początku wielkim ośrodkiem kultury, posiadając rozbudowywaną bibliotekę, stanowiąc po dziś dzień ośrodek studiów teologicznych i historycznych. W tutejszym archiwum zachowane są oryginały

najcenniejszych węgierskich dokumentów. Być może w tutejszym klasztorze prowadzono zapiski składające się na zamieszczony przez nas *Rocznik pożoński*, a także wchodzące w skład późniejszych kronik (tak np. Lajos Csóka OSB).

Źr.: An., c. 50; Leg. Św. Świerada, c. 1; Hartw., c. 8 (B1), 11; Leg. s. Gerh., c. 9.

Lit.: L. Csóka, 1967; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 626–633; Thur. II/1, 1988, s. 121; Györffy, 1992, szp. 349; G. Csóka & Marosi, 1994, ss. 525–526; I. Takács, 1996; An. pol., 2006, ss. 162–163 i przyp. 319; Druga, 2022, wg indeksu.

Panóca (*Ponoucea*, serb. Ponjavica) to nazwa jednego z cieków przy ujściu Temeszu (→ Temes) do → Dunaju na wschód od dzisiejszego Panczewa w serbskim Banacie.

Źr.: An., c. 44.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 116–117; AKMTF, 1987, T. 3, s. 306; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 220; Madgearu, 1996, s. 6 i przyp. 7; An. slc., 2000, s. 138 i przyp. 161; An. pol., 2006, s. 146 i przyp. 278.

Pannonia (*Pannonia*) była dawną prowincją rzymską, podzieloną najpierw na dwie (Górną i Dolną), a następnie wzdłuż → Drawy na cztery prowincje. Anonimowy notariusz króla Béli podkreśla, że w tej krainie znajdowały się pastwiska Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza), na których wypasali swoje stada, korzystając tym samym z bogactw → Węgier. Nazwa ta wskazuje na stepowy charakter Panonii. Przewija się ona przez różne (nie tylko węgierskie) kroniki i zdaniem Bálinta Hómana pochodzi z zaginionych *Gesta*. Zdaniem Gyuli Kristó w określeniu *pascua Romanorum*, *pastores Romanorum* przechowane są dwie niezależne tradycje: o panowaniu Rzymian w Panonii, która znana była Porfirogenecie oraz o pasterskim trybie życia mieszkańców Panonii. Wzmianka ta nie zachowała się ani u Kézy, ani w kronikach z XIV w., a więc w głównych źródłach przechowujących tekst zaginionych *Gesta*, znana jest natomiast z przekazów trzynastowiecznych (obok Anonima jest to *Kronika węgiersko-polska*, gdzie brak wzmianki o Rzymianach, kronika Tomasza ze Splitu oraz *Opis Europy Wschodniej* z 1308 r.). Co prawda pierwszą wiadomość o tym, że Pannonia była pastwiskiem Juliusza Cezara (*pabula Iulii Caesaris*), przynosi Odo de Deogilo opisujący przejście krzyżowców przez Węgry w 1147 r., ale zdaniem Gyuli Kristó nie znał on pisanych źródeł węgierskich. Dlatego, jego zdaniem, tradycja o Panonii jako pastwisku Rzymian wywodzi się dopiero z końca XII w. i zapisana została w zaginionym dziś przekazie narracyjnym, który miał stać się bezpośrednim źródłem Anonima.

Rzymianie, pokonani przez → Attyłę, mieli – zdaniem kronikarzy – powrócić do Panonii po jego śmierci, zajmując ponownie kraj po → Dunaj i ustąpić dopiero przed → Węgrami. W rzeczywistości po upadku władzy rzymskiej w V w. stała się częścią imperium huńskiego (→ Hunowie), następnie przechodziły przez jej

terytorium ludy germańskie. Pod koniec VI w. zajęli ją Awarowie i podlegli im → Słowianie. Po rozbiciu Awarów przez → Franków Karola Wielkiego na terenie Panonii powstało zależne od Wschodnich Franków księstwo Słowian panońskich rządzone przez wygnanego władcę → Nitry, Pribinę, a następnie jego syna Kocelja. Podlegały one intensywnej akcji (re)chryścianizacyjnej prowadzonej pod egidą arcybiskupstwa salzburskiego, erygowanego w 798 r. (biskupstwo misyjne założone w 700 r.), jednak próby uwolnienia się spod salzburskiej jurysdykcji przez przyłączenie się do reaktywowanej metropolii sirmijskiej (→ Sirmium), na której czele stanął w 870 r. św. Metody, zakończyły się fiaskiem. Księstwo pozostało zależne od Wschodnich Franków. Od ok. 900 r. tereny historycznej Panonii zostały zasiedlone przez Węgrów. Znalazły się tu tereny osadnictwa najważniejszego plemienia węgierskiego związku plemiennego, Megyer. Po wykształceniu się państwa węgierskiego Arpadów (→ Arpad) na terenie Panonii zlokalizowane zostały najważniejsze ośrodki państwa: → Ostrzyhom, → Székesfehérvár, → Óbuda (później → Buda), → Wyszehrad – region wyznaczony przez te miejscowości stanowi centrum państwa (*Medium Regni*). W wiekach średnich Panonia stała się synonimem Królestwa Węgier, mimo iż terytorialnie Węgry znacznie wykraczały poza jej historyczne granice. W węgierskiej terminologii geograficznej Panonia to Transdanubia (Dunántúl, po słowacku Zadunajsko).

Źr.: An., c. 1–2, 4–5, 9–12, 15, 44, 46–48, 50–51, 57; An. Pos. s.a. 1051; Kézai, c. 8–9, 13–16, 21, 23, 25, 27, 29, 34–35, 37–38, 42–43, 56, 95; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Jan z Goricy; Komp., c. 3 (Chron. budense), 3 (Chron. pictum), 7 (Chron. pictum), 8–10 (Chron. pictum), 12 (Chron. pictum), 13–15, 21, 23, 26, 28, 30, 38, 44, 46, 54, 58, 62, 63 i przyp. a-a; Leg. Świerada, c. 1; Hartwik, c. 8, przyp. ai-ai, 9.

Lit.: Hóman, 1925, s. 33 nn.; Swoboda, 1970a, ss. 22–25; 1975b, s. 27; Kristó, 1978, ss. 652–656 (przedruk: Kristó, 1983, ss. 181–186); Schwarcz, 1993, szp. 1655–1657; Veszprémy, 1994i, s. 526; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 297–298.

Papya → Pawia

Parentia → Poreč

Parvae Montes → Apróhalom

Paryż (*Paris*), czyli stolica Francji (→ Francja, Francuzi), pojawia się w naszym wydawnictwie w oryginalnym erudycyjnym wywodzie etnogenetycznym ułożonym przez autora *Kroniki obrazkowej* Márka Káltiego. Dowiadujemy się, że Francuzi wzięli swą nazwę od Franka, syna Parysa i wnuka Priama. Uszedłszy z Troi osiedlili się w → Panonii, gdzie zbudowali → Sicambrię, a potem wyemigrowali dalej na zachód nad rzekę Sakanę (czyli → Sekwanę, franc. Seine) i założyli miasto, które na cześć Parysa nazwali Paryżem. Paryż występuje też błędnie przy

opisie wyprawy → Kolomana Uczzonego do → Apulii w interesie Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie). Po powrocie z inspiracji cesarza paryżanie mieli wypędzić Wenecjan – w rzeczywistości chodziło o → Pizan.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum), 152.

Lit.: Favier, 1993, szp. 1705–1711; Grzesik, 2020, s. 19.

Pasawa (*Patauia*), ważny ośrodek polityczny i kościelny Dolnej Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy), zaangażowany w chrystianizację Morawian (→ Morawianie, Morawy), leżący u ujścia Innu do → Dunaju. W naszych ekscerptach miasto to pojawia się jako miejsce ucieczki → Álmosa (2) przed → Kolomanem Uczonym, gdzie przebywał w latach 1105–1106, szukając schronienia u → Henryka IV. Wobec śmierci monarchy Álmos wrócił na → Węgry, ale wobec ciągłych niesnasek z bratem znowu uciekł w 1108 r. do Pasawy, zyskując pomoc Henryka V. Po najęździe niemieckim na → Pożoń doszło do układu Henryka z Kolomanem oraz do przejściowego pogodzenia się braci.

Źr.: Komp., c. 147.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 419, 422, 424; Zurstraßen, 1993, szp. 1756–1759; Steinhübel, 2004, wg indeksu, zwł. ss. 296–299.

Pasterze Rzymian → Wołosi

Pásztó (*Pasztuh*) to miejscowość nad → Zagywą, na pograniczu Wielkiej Niziny Węgierskiej i Pogórza Matrzańskiego (→ Mátra), wzmiankowana w dokumentach w 1138 r. W latach trzydziestych XII w. powstał tam klasztor benedyktyński, przekształcony w latach dziewięćdziesiątych XII w. na cysterski. W tutejszej bibliotece odkryto łacińskie przekłady dzieł greckich Ojców Kościoła dokonane przez weneckiego kleryka Cerbanusa, przebywającego na dworze Komnenów (→ Grecja, Grecy). W pobliżu klasztoru znajdowała się kuźnica i huta szkła. Od drugiej połowy XIII w. patronat nad klasztorem sprawowali przedstawiciele rodu Rátót. W późnym średniowieczu było to centrum gospodarcze i handlowe. Nazwa pochodzi od słowiańskiego imienia i zarazem wyrazu pospolitego *pastuch* (→ Słowianie).

Źr.: An., c. 33.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 121–123; An. čs., 1988, s. 247 i przyp. do s. 212 (s. v. Pastuchovo); Szovák, 1994b, s. 137; Valter, 1994a, s. 533; L. Kiss, 1978/1997b, s. 323; An. pol., 2006, s. 115 i przyp. 207 (z błędnym poglądem, jakoby Cerbanus był mnichem tutejszego klasztoru).

Pata (*Pota*), dziś Gyöngyöspata w → komitacie Heves. Leży na Przedgórzu Matrzańskim (→ Mátra). Badania archeologiczne odkryły pozostałości grodu z X–XI w. z ceramiką wypalaną na czerwono. Na pobliskim wzgórzu Póc odkryto ruiny

kościół archidiaconackiego. Przypuszczalnie we wczesnym średniowieczu była to stolica osobnego komitatu, którego stosunek do komiatów Heves (do którego został ostatecznie w XIII w. wcielony) oraz Abaúj (→ Abaújvár) pozostaje sporny. Imię Pata pojawia się w rodzie Aba w XIII w. György Györfy za anonimowym notariuszem sądzi, że Pata mógł być wnukiem → Eda albo Edöména i przodkiem → Aby Samuela.

Źr.: An., c. 32.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, s. 123; Kristó, 1988, ss. 403–405; 1994t, s. 533; M. Wolf, 2001, ss. 179–198, zwł. s. 187 (neguje komitacki charakter grodu); Györfy, 2003, ss. 124, 240; An. pol., 2006, s. 112 i przyp. 202 nn; L. Horváth, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Gyongyospata/index.htm (dostęp 14.01.2022); Zsoldos, 2011, s. 216.

Patur Gozdia → Petrov Gvoz

Pawia (*Papya*, mieszkańcy *Papienses*) to miasto położone w północnych Włoszech na Nizinie Padańskiej, na południe od Mediolanu niedaleko ujścia rzeki → Ticino do Padu; Pawia znajduje się obecnie w regionie → Lombardii. W starożytności obszar dzisiejszego miasta Pawii i jego okolicy był zamieszkaný przez Celtów. W II wieku p.n.e Rzymianie zdobyli ten obszar, a tamtejsza osada, wówczas znana pod nazwą Ticinum od pobliskiej rzeki Ticino, została później podniesiona do rangi *municipium* (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). W IV w. n.e. powstało tam biskupstwo. Po upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego, → Longobardowie zdobyli północne → Włochy i Pawia została stolicą *Langobardia Maior*. Po pokonaniu Longobardów przez Karolingów Pawia została stolicą królestwa Italii. W późniejszych stuleciach Pawia była jednym z niewielkich miast północnowłoskich, które były sojusznikami cesarzy. Pawia została członkiem Ligi Lombardzkiej tylko na bardzo krótki czas, a później walczyła przeciwko niej po stronie Fryderyka II.

W publikowanych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Pawia i jej mieszkańcy pojawiają się w relacji o czynach → Attyli zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według tych źródeł Longobardowie, którzy zostali pokonani przez → Hunów, uciekli z → Panonii i osiedlili się wzdłuż rzeki Ticino na obszarze Pawii.

Źr.: Kézai, c. 16; Komp., c. 16.

Lit.: *Storia di Pavia*, 1984; 1987; 1990–1996; Soldi Rondinini, 1993, szp. 1831–1836.

Paweł (1) (*Paul*) był stronnikiem → Álmosa (2), oślepionym wraz z nim. Nic więcej o nim nie wiemy. Por. też → Uros, → Vata.

Źr.: Komp., c. 150.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 424; CEU, 2018, s. 278 i przyp. 733.

Pawel (2) był najprawdopodobniej biskupem → Győru, jako taki pojawia się w dokumentach z 1137 i 1138 r. W naszym ékskercpie wraz z komesem → Othmarem informuje → Stefana II, że → Béla II Ślepy żyje.

Źr.: Komp., c. 157.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 443; Zsoldos, 2011, s. 90; CEU, 2018, s. 293 i przyp. 785.

Pázmány (*Pazman, Paznan, Poznan*) był według świadectwa Szymona z Kézy przybyszem ze Szwabii (→ Szwabi, Szwabia), który wraz z przyrodnim bratem → Hontem miał przejeżdżać przez → Węgry w drodze do zamorskich krain (czyli do Ziemi Świętej). Zostali oni zatrzymani przez → Gejzę (1) i nad rzeką → Hron opasali mieczem → Stefana I Świętego na wzór niemiecki. W pominiętym przez nas rozdziale czterdziestym pierwszym *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* opasanie mieczem miało związek z buntem → Koppány (2), występującego jako przeciwnik polityki chrystianizacji Węgier i zwolennik zachowania starych praw i zwyczajów. Obaj byli też przybocznymi Stefana. Majątki Pázmánya leżały w ziemi nitrzańskej (→ Nitra), a także w Transdanubii (→ Panonia) – ten klucz jest dowodem na udział obu (rzekomych) braci w tłumieniu buntu. Do końca XIII w. byli też patronami klasztoru na → Zoborze. Bliskość przedstawicieli obu rodów (sąsiedztwo majątków, małżeństwa) sprawiły, że od pierwszej połowy XII w. potomkowie byli postrzegani jako członkowie jednego rodu Hont-Pázmány.

Wbrew przekazowi kronik już János Karácsonyi powątpiewał w szwabskie (niemieckie) pochodzenie przybyszów. Jego zdaniem mieli być Włochami, zaś później dopatrywał się w nich → Słowian. W roku 1946 Juraj Hodál wysunął hipotezę, przyjętą w nauce słowackiej, do której nauka węgierska odnosi się ze sceptycyzmem (ostrożny w jej przyjęciu był też Richard Marsina), że Hont i Pázmány (zapisywany w źródłach jako *Poznan*) byli przedstawicielami miejscowego możnowładztwa, które po upadku Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy) zaczęło współpracować z → Węgrami. Świadczy o tym imiennictwo rodu, zwłaszcza popularność ogólnie zrozumiałego na Słowiańszczyźnie imienia Poznan ('poznany', 'rozpoznany'). Oba rody poparły Stefana I Świętego przeciwko Koppányemu, współpracując tu z przybyłym z → Gizelą z Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) rodem → Vecellina, natomiast w XII w. opowiedziały się po stronie → Borysa Kolomanowicza przeciwko → Béli II Ślepemu. Z rodu Hont-Pázmány wywodziło się kilka węgierskich rodów możnowładczych, np. Forgács oraz Szentgyörgy és Bazini (w literaturze słowackiej funkcjonują jako *pánove zo Sv. Jura a Pezinku*). Należał do niego działający na przełomie XVI i XVII w. kard. Péter Pázmány, arcybiskup ostrzyhomski (→ Ostrzyhom) i założyciel uniwersytetu w Trnawie, który dał początek dzisiejszemu Uniwersytetowi Budapeszteńskiemu.

Źr.: Kézai, c. 78; Komp., c. 155.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 182–239; Karácsonyi, 1925, s. 14; Hodál, 1946, ss. 136–164; Marsina, 1984b, ss. 134–153; Veszprémy, 1994e, s. 267; 1994f, s. 269; Marsina, 1994b, s. 41; Múcska, 1994, s. 52; Lukačka, 1994, ss. 102–104; 2002; Kurnatowska & Kara, 200, ss. 9–26; Druga, 2022, wg indeksu.

Pécs (*Quinqueecclesie*) to miasto w południowej części → Węgier, na południowych stokach gór Mecsek, obecnie stolica → komitatu Baranya (→ Baranyavár). W starożytności nosił nazwę *Sopianae*, pochodzącą od celtyckiego *sop* ‘bagno’, ‘moczar’. Już w starożytności powstały pierwsze kościoły, których ruiny są udostępnione w rezerwacie archeologicznym w centrum miasta. W IX w. miejscowość podlegała władzy księcia panońskiego Pribiny, zaś okolice miasta miały być własnością arcybiskupa salzburskiego. Wtedy pojawia się średniowieczna nazwa miasta *Quinqueecclesiae*, z czego utworzono nazwy w niektórych językach europejskich, np. niemieckie Fünfkirchen czy polskie tradycyjne Pięciokościoły. Pochodzi ona przypuszczalnie od pięciu kościołów istniejących wtedy w mieście, może z relikwiami pięciu męczenników. Współczesna nazwa węgierska jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i ma pochodzić od serbo-chorwackiego albo słoweńskiego słowa *peč*, *peč* ‘piec’, w czym przypomina etymologię Pesztu (→ Pest). W 1009 r. powstało tu biskupstwo, na którego czele stanął → Bompert (Bonipert), a jego następcą został → Maurus (I). W pobliżu miasta, w → Pécsváradzie jeszcze za → Stefana I Świętego powstało opactwo benedyktyńskie. W samym mieście → Piotr Orseolo ufundował kościół św. Piotra, w którym po śmierci spoczął, jak czytamy w naszych ekscerptach. Uzupełniają one dobrze znany i analizowany passus Anonima tzw. Galla o bazylice w Bazoarze, w którym można dostrzec pomieszane dwie fundacje Piotra: pięciokościelską (→ Pécs) oraz w → Óbudzie. Miasto nie było natomiast stolicą komitatu barąńskiego. Zdaniem części badaczy miasto należało do dukatu nitrzańsko-biharskiego (→ Nitra; → Bihar). W 1367 r. → Ludwik Wielki (Węgierski) ufundował tu pierwszy na Węgrzech uniwersytet.

Źr.: Kézai, c. 53; Chron. Zagr. et Varad., c. 4; Jan z Goricy; Komp., c. 85, 97; Leg. Św. Świerada, c. 1, 7; Leg. S. Gerh., c. 4.

Inne źr.: *Anonima* tzw. *Galla Kronika*, 1952, Lib. I 18, ss. 41–42.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 457, 463–465; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 356–362; Thur. II/1, 1988, ss. 320–321; Fügedi, szp. 1026–1027; Koszta, 1994g, ss. 535–537; 1994h, s. 538; Koszta & Engel, 1994, ss. 538–539; Bagi, 2008, ss. 129–141; An. ang., 2010, s. 45 i przyp. 2; Bagi, 2017, wg indeksu.

Pecsili (*Pezli*) był jednym z możnych, którzy zbuntowali się w 1041 r. przeciwko → Piotrowi Orseolo i doprowadzili do jego wygnania oraz wyniesienia na tron → Aby Samuela. Wiadomość z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* przejęta z zaginionych *Gesta Ungarorum*, trafiła do nich zapewne z *Annales Altaenses maiores*, gdzie występuje m.in. *Pezli*, określony również jako jeden z możnych Królestwa. Por. → Toyzlau; → Viska.

Źr.: Komp., c. 72.

Inne źr.: *Annales Altienses maiores*, 1891, s. 26 (s. a. 1041).

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 277–278 (status causae et controversiae).

Pécsvár (*cenobium ad Radicem Montis Ferrei, ad radicem Montis Ferri, Waradinum*, forma przymiotnikowa *Waradiensis*) to miejscowość położona w dzisiejszych południowych → Węgrzech, w → komitacie Baranya (→ Baranyavár), ok. 20 kilometrów na wschód od → Pécsu, na stokach najwyższego szczytu masywu Mecsek, nazywanego Zengő (682 m). Nazwa Pécsvár pochodzi od nazwy Pécsu oraz od słowa *vár*, tj. gród: według György Györffyego pokazuje to, że miejscowość ta była pierwotnie grodziskiem, które miało ochraniać dwór królewski. Miejscowość Pécsvár rozwijała się wokół tamtejszego byłego benedyktyńskiego opactwa pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny oraz św. → Benedykta. W źródłach łacińskich klasztor ten jest czasami umiejscawiany *ad Radicem Montis Ferrei* ('u stóp żelaznej góry'); niekiedy przyjmuje się, że ten zwrot ma się odnosić do dawnej węgierskiej nazwy Zengő (tj. Vashegy), ale według György Györffyego nazwa *Mons Ferrus* stanowi łacińskie tłumaczenie nazwy Zselic, która dzisiaj odnosi się do lasu położonego w południowo-wschodniej części sąsiedniego komitatu → Somogy, jednak dawniej obejmowała ona także północną część komitatu Baranya, w którym znajduje się masyw Mecsek. György Györffy dodaje, że nazwa Zselic jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i wywodzi się od słowa oznaczającego 'żelazo'.

Początki byłego benedyktyńskiego opactwa pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny oraz św. Benedykta w Pécsvárzie nie są dobrze znane. *Rocznik połoński* datuje bowiem jego konsekrację na rok śmierci króla → Stefana I Świętego, czyli na rok 1038 (w roczniku co prawda brak roku 1038, ponieważ błędnie wpisano dwukrotnie rok 1037), ale hagiografia węgierska z XI w. oraz miejscowa tradycja twierdzą, że opactwo to założył tajemniczy → Astryk (Anastazy) zanim został arcybiskupem, co miało miejsce w pierwszych latach XI stulecia. Warto jeszcze wspomnieć, że od czasu wydania *Pasji z Tegernsee* w pierwszym tomie *Monumenta Poloniae Historica* odczytano kilkakrotnie tajemniczą nazwę *Mestris* określającą miejsce, w którym klasztor miał być założony przez św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.) z Astrykiem jako pierwszym opatem – obecna w tym dziele nazwa odczytana jako zniekształcona nazwa *Mons Ferreus* mogłaby wskazywać na założenie opactwa w Pécsvárzie w 996 r. czy na samym początku 997 r., tj. mniej więcej w tym samym czasie, co opactwo w → Pannonhalmie. Trzeba jednak podkreślić, że istnieją inne propozycje identyfikacji tej nazwy, jak np. hipoteza Tomasza Jurka o utożsamieniu *Mestris* z Międzyrzeczem (*Mezerici* w *Kronice Thietmara* z Merseburga). Należy jeszcze dodać, że wpis na końcu rzekomego odpisu dokumentu fundacyjnego króla Stefana I Świętego z 1015 r., pochodzący

z 1158 r. i potwierdzony przez króla → Gejzę II, wyróżnia trzy fazy w założeniu opactwa, mianowicie 998 r. (określenie przyszłych dóbr klasztoru), 1012 r. (początek budowy) i 1015 r. (konsekracja). Należy jednak podkreślić, że ten odpis jest uznawany przez wszystkich badaczy za falsyfikat wykonany w czasie panowania → Andrzeja II (1205–1235). György Györffy, który wydał ten dokument twierdzi jednak, że autor falsyfikatu posługiwał się przynajmniej częściowo autentycznymi dokumentami króla Stefana I z 1015 r. oraz → Gejzy II z 1158 r.

Falszwy dokument fundacyjny Stefana I dla Pécsváradu zawiera nie tylko tekst fundacji i donacji wykonanej przez pierwszego króla Węgier, ale również donacje dokonane przez tajemniczego „księcia Domoslawa” (*dux Damaslaus*; → Bonusław), przez króla → Władysława I Świętego oraz przez króla → Béłę II Ślepego, który miał tym gestem podziękować wspólnocie zakonnej za udzielenie mu schronienia w Pécsváradzie w czasie panowania → Stefana II. Spośród tych donacji największą miała być donacja Stefana I: według tekstu falsyfikatu obejmowała ona bowiem 41 wsi z ich mieszkańcami, dwie kaplice i dochody z dwóch targów. Donacja Domoslawa składała się z dwóch wsi, donacja Władysława z pięciu wsi, podczas gdy w skład donacji Béli II wchodziło cło na targi w → Tolnie oraz trzy winnice. Większość dóbr klasztoru znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie Pécsváradu oraz w komitatach Baranya, a częściowo także w komitacie Tolna oraz → Bodrog. Niektóre wsie, np. nadane przez Domoslawa, znajdowały się kilkaset kilometrów od klasztoru. Część miejscowości Pécsvárad położona obok klasztoru należała do niego, jednak bez dzielnic Újpest i Olaszfalva (o tę dzielnicę toczył się spór w 1258 r.). Znaczna część mieszkańców pochodziła z Walonii (o czym świadczy nazwa Olaszfalva) oraz z Niemiec. W 1332 r. dochody opactwa wynosiły ok. 300 grzywien, a przez całe średniowiecze Pécsvárad był jednym z najpotężniejszych klasztorów na Węgrzech.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Pécsvárad pojawia się najpierw w *Większej legendzie św. Stefana* oraz w ściśle zależnej od niego *Legendzie św. Stefana* pióra biskupa Hartwika. Oba dzieła opowiadają o założeniu klasztoru „u zboczy Żelaznej Góry” (*ad radicem Montis Ferrei*) przez Astryka-Anastazego w rozdziale poświęconym działalności obcych eremitów i misjonarzy, którzy przybyli do Węgier na początku panowania Stefana I. W *Roczniku pozońskim* czytamy, że klasztor św. Benedykta, tj. opactwo w Pécsváradzie, został ufundowany w roku śmierci króla Stefana I Świętego, tj. 1038 (jak już wspomniano, w *Roczniku* błędnie wpisano dwukrotnie rok 1037). Czwarty rozdział *Legendy większej św. Gerarda* opowiada o spotkaniu św. → Gerarda z opatem Pécsváradu Anastazym (*Anastasium Waradiensem abbatem*) w Pécsu, co stanowi zapewne odniesienie do tradycji o założeniu tego opactwa przez Astryka-Anastazego. *Legenda większa św. Gerarda* zawiera jeszcze jedną wzmiankę o Pécsváradzie: według tego dzieła, wśród mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos

na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru, gdzie pomogli św. Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanadzkiej, dwoje z nich, tj. → Anzelm i → Stefan (4), miało faktycznie pochodzić z tego klasztoru.

Źr.: Leg. mai. S. Steph., c. 7; Hartw., c. 7; Leg. S. Gerh., c. 4, 9.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 246 („Baranya vármegye”); AKMTF, T. 1, ss. 362–367 („Pécsvárád”); M. Takács, 1993, szp. 1849; Koszta, 1994i, ss. 539–540; Kristó, 2000, ss. 307–321; Füzes, 2001; Jurek, 2009, ss. 7–23; Bodó, 2010, ss. 349–386; Druga, 2022, wg indeksu.

Persja, Persowie (*Persae, regio Persida*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Pest (*Pest, Pesth, Petsth*, pol. Peszt) – miejscowość leżąca na dunajskim, zabagnionym odcinku Wielkiej Niziny Węgierskiej na lewym brzegu → Dunaju oraz pod Wzgórzem Peszteńskim, dziś Wzgórzem św. → Gerarda (Wzgórzem Gellerta, a zgodnie z zasadami ortografii węgierskiej: Gellérta) będącym dominantą Gór Budzińskich nad korytem Dunaju, obejmując przeprawę przez Dunaj na północ od tego Wzgórza. Nazwa bez wątpienia jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), od bułgarskiego *neuy* (‘piec’). Nazwa może odnosić się do pieczary znajdującej się w zboczach Wzgórza św. Gerarda (dziś mieści się w niej kościół pauliński z polską kaplicą Matki Boskiej Częstochowskiej), w każdym razie mianem tym określano Wzgórze św. Gerarda, jedną z wysp na Dunaju oraz przeprawę przez rzekę. Centrum Pesztu rozwinęło się na miejscu rzymskiego obozowiska Contraquincum, będącego rzymską forpocztą na lewym, „barbarzyńskim” brzegu Dunaju. W XI w. osada rozwijała się wokół kościoła Najświętszej Maryi Panny. Ulokowano w niej władze komitatu peszteńskiego. Miejscowość zasiedlona była przez ludność słowiańską i kupców muzułmańskich (→ Saraceni), na początku XIII w. zaczęli się osiedlać wymieniani osobno → Niemcy i → Sasi (*Theutonici, Saxoni*). Wtedy musiano nadać Pesztowi prawa miejskie, zachowała się pieczęć miejska. Po spustoszeniu Pesztu przez → Tatarów większość ocalałych mieszkańców została przesiedlona za Dunaj do nowo powstałej → Budy, pozostali mieszkańcy odbudowali miasto.

Źr.: An., c. 57; Kézai, c. 26, 53, 56; Chron. Zagr. et Varad., c. 20; KWgP, red. dłuższa, c. 13; Leg. S. Gerh., c. 15

Lit.: Vasmer, 1955, ss. 352–353 (s. v. печора, печь); Fügedi, 1982, szp. 898–902; Gruber, Szilágyi, & Fügedi, 1982, szp. 898–902; Irásné Melis, 1983; Kubinyi, 1994c, s. 543; L. Kiss, 1978/1997a, s. 261 (s. v. Budapest); AKMTF, 1998, T. 4, ss. 497–507 (komitat), 538–550 (miasto); Végh, 2006, T. 1, ss. 19–32, 51–53, 88, 98, 278, 335 i przyp. 1119; T. 2, s. 21, nr 1, 2.

Pét (Peytu) to pole, na którym mieli rozbić obozowisko → Węgrzy → Ösbő i → Ösego idący na → Veszprém. Przypuszczalnie to dzisiejsza dzielnica miejscowości Várpalota, Pétfürdő (czyli uzdrowisko Pét) na wschód od Veszprému.

Źr.: An., c. 48.

Lit.: An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 290; An. sł., 2000, s. 140 i przyp. 184; An. pol., 2006, s. 159 i przyp. 309.

Petergazia, Petergozdia → Petrov Gvozd

Petrov Gvozd (*Gozd, Patur Gozdia, Petergazia, Petergozdia, Peturgoz*), czyli dzisiejsza Kapela to masyw należący do pasma Gór Dynarskich oddzielających Nizinę Panońską od wybrzeża Morza → Adriatyckiego. W starożytności wyznaczał granicę między rzymskimi prowincjami → Dalmacja i → Panonia, zaś po przybyciu → Słowian i powstaniu Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) wyznaczał jej północną granicę. W 1097 r. w masywie tym w starciu z → Węgrami poległ ostatni „narodowy” król chorwacki Petar Svačić. Masyw na jego cześć otrzymał określenie od jego imienia. Nazwa *gvozd* jest starym słowiańskim określeniem lesistego masywu, znanym również z języka polskiego. Ostatnio Vladimir Sokol przesuwając miejsce bitwy na północny wschód w rejon Gór Dynarskich graniczące ze → Sławonią, zauważając, że od czasów antycznych tamtędy właśnie przebiegała granica między Dalmacją a Panonią oraz szlak handlowy łączący → Split przez → Knin, Sisak do Carnuntum, zaś w średniowieczu była to granica metropolii splickiej i diecezji zagrzebskiej (→ Zagrzeb). Znajdował się tam ośrodek wydobywczy żelaza.

Źr.: An., c. 43; Kézai, c. 64; Komp., c. 152.

Lit.: Brückner, 1927, s. 166; Györfy, 1971b, ss. 223–240; Sebők, 1994c, s. 240; Goldstein, 1995a, ss. 285, 442, 444; L. Kiss, 1978/1997b, s. 344 (s. v. Petrova gora); An. pol., 2006, s. 141 i przyp. 254; Sokol, 2008, ss. 105–116.

Petrud był doradcą księcia → Gejzy I. Na początku 1074 r. wraz z → Bikąsem i → Szolnokiem w złej wierze radził Gejzie, by nie dał wiary ostrzeżeniom opata → Wilhelma (3) przed → Salomonem (1). Podczas bitwy pod → Kemejem 26 lutego 1074 r. zdradził Gejzę i przeszedł na stronę króla, lecz wojska Salomona, nie wiedząc o układzie zawartym między Salomonem a zdrajcami, rozbiły poddające się oddziały. Petrud zginął. Jego imię Bálint Hóman rekonstruował jako Petröd.

Źr.: Komp., c. 114, 117.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 375; CEU, 2018, s. 213 i przyp. 555.

Peturgoz → Petrov Gvozd

Pieczynowie (*Picenati, Besseni, Bessi, Bisseni, Bissi, Byssi*) pojawiają się w wybranych przez nas ekscerptach jako osadnicy w zachodniej części → Węgier (np. w → komitacie → Moson) najeżdżający → Siedmiogród i wspomagający Bi-

zantyńczyków (→ Grecja, Grecy) w walce przeciwko → Węgrom, ale również uczestniczący w węgierskich wojnach domowych drugiej połowy XI w.

Był to lud kipczacki, dzielący swe pochodzenie z późniejszymi → Kumanami. Ich związek ośmiu plemion ukształtował się po ich wyzwoleniu się w VIII w. spod władzy środkowoazjatyckich Uzów (Oguzów). Ich koczowiska stopniowo przenosiły się na zachód, a Pieczyngowie weszli w orbitę wpływów politycznych → Chazarów. Ich nazwa, brzmiąca w źródłach ruskich *печенѣгу/печенѣзи*, w greckich *Πατζινάκται/Πατζινάται*, w arabskich i perskich *Badžnāk, Padžnāk, Badžanāk, Padžanāk*, w języku węgierskim *besenyők*, pochodzi przypuszczalnie od określenia *alqa-bulaq (älqä-bulaq)* ‘pstre konie’. Konstanty Porfirogeneta wie z kolei, że trzy plemiona pieczyńskie określane były jako Kangarowie – nazwa pochodziła od słowa *kängär* ‘mężni, waleczni’. Konstanty Porfirogeneta odnotował fakt walk Kangarów z Turkami, czyli Węgrami (→ Szovárd). Stały nacisk powodował przesuwanie się Węgrów po stepach nadczarnomorskich na zachód (a ich części na południe na Zakaukazie). Do decydującego uderzenia pozostających w sojuszu z Bułgarami (→ Bułgaria, Bułgarzy) Pieczyngów na obozowiska Węgrów doszło ok. 895–896 r., powodując ich przejście przez → Karpaty do Kotliny Karpackiej. Wrogość węgiersko-pieczyńska skończyła się w latach trzydziestych X w. W 934 Pieczyngowie razem z Węgrami ruszyli przeciwko Bułgarii i Bizancjum. Wtedy też duże grupy pieczyńskie osiedlone zostały w zachodnich Węgrzech (w komitacie Moson, Kotlinie Wiedeńskiej; → Wiedeń oraz na terenie dzisiejszej zachodniej Słowacji), pełniąc funkcję obcoplemiennych strażników granicy. *Legendy św. Stefana* podają w nieuwzględnionej przez nas części, że kupcy pieczyńscy podróżujący po Węgrzech zostali napadnięci przez urzędników węgierskich. Po skardze złożonej → Stefanowi I Świętemu król wziął napadniętych w obronę i srogo ich pomścił. Nie oznaczało to, że inne grupy pieczyńskie nie najeżdżały Węgier (np. za wspomnianego już króla Stefana). W czasie wojny domowej między → Salomonem (1) a → Gejzą I wsparli Salomona i doznali klęski w pobliżu Jeziora Nezyderskiego (→ Fertő). Z biegiem czasu stopili się z Węgrami, wspominani w dokumentach jeszcze w XIV w. Pozostałością ich osadnictwa są liczne nazwy typu *Villa Pincinatorum, Besenyő, Bešeňová*.

Źr.: An., c. 25, 57; An. Pos., s. a. 1071; Kézai, c. 6, 8, 25, 63, 94; Komp., c. 6, 8, 26, 53, 104–105, 125, 153; KWgP, red. dłuższa, c. 8; KWgP, red. krótsza, c. 8.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, s. 43.

Lit.: Swoboda, 1970b, ss. 85–86; Györffy, 1939, ss. 397–500 (przedruk: 1939/2014h, ss. 110–223); 1971a, ss. 281–287 (przedruk: 1971a/2014a, ss. 224–233); Göckenjan, 1993, szp. 1845–1846; Zimanyi, 1994b, ss. 99–100; S. L. Tóth, 1994a, ss. 100–101; Kristó, 1996, wg indeksu; 2008, ss. 70–83; Dudek, 2016, ss. 383–389 i wg indeksu.

Piotr (1) okreśłany jako komes pojawia się w naszych ekscerptach jako poseł wysłany przez umierającego → Władysława I Świętego do → Kolomana Uczonego

wraz z biskupem → Marcelim. Być może jest identyczny z → palatynem Piotrem obecnym jako świadek na dokumencie fundacyjnym klasztoru w Somogyvárze z 1091 r. (→ Somogy).

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 409; Zsoldos, 2011, s. 15.

Piotr (2) był królem Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) w latach 1091–1097. Przypuszcza się, że nie wywodził się z rodziny królewskiej Trpimirovićów, również jego identyfikacja z → banem Piotrem Svačićem (Snačićem) działającym na dworze → Zvonimira znanym z *Kartularza Supetarskiego* nie jest pewna. Najobszerniejsze informacje o nim przynosi *Kronika Szymona z Kézy* w przytoczonym przez nas ekscerpcie. Wynika z niego, że przeniósł swą stolicę do → Knina i że poległ w 1097 r. w starciu z → Kolomanem Uczonym w górach nazwanych → Petrovym Gvozdem. Był on ostatnim władcą „narodowym”. Od koronacji Kolomana na króla Chorwacji i → Dalmacji w 1102 r. zaczyna się era unii Chorwacji z → Węgrami, która przetrwała do 1918 r.

Źr.: Kézai, c. 64; Komp., c. 152.

Lit.: Wasilewski, 1970, s. 109; Thur. II/1, 1988, s. 427; Švab, 1998, ss. 223–232; Kéza, 1999, s. 140 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 281 i przyp. 744.

Piotr (3) był rycerzem → Gejzy I, który zginął z rąk → Bátor Oposa w czasie bitwy pod miejscowością → Kemej 26 lutego 1074 r. W 1067 r. za zgodą → Salomona (1), Gejzy I i → Władysława I Świętego ufundował klasztor benedyktyński w miejscowości Százd, który uległ zniszczeniu po najeździe tatarskim w latach 1241–1242 (→ Tatarzy). Fundację tę znamy z odpisu dokumentu fundacyjnego dokonanego w 1267 r. przez potomka Piotra, określanego jako *Pued, filius Artolphi* z rodu Aba. W kolejnym naszym ekscerpcie pojawia się wzmianka, że Salomon po zwycięstwie pod Kemejem udał się do wioski syna Piotra. György Györffy sądził, że chodzi tu o naszego Piotra. Jednak Elemér Mályusz i Gyula Kristó słusznie zauważają, że król nie zatrzymywałby się w majątku wroga, gdzie zapewne nie zostałby przychylnie przyjęty, a w dodatku wspomniany dokument wymienia córkę Piotra i jego wnuka, co każe domniemywać, że Piotr zginął nie doczekawszy się męskiego potomka. W tym przypadku chodzi o miejscowość w → komitacie peszteńskim (→ Pest), na południowy wschód od dzisiejszego Budapesztu.

Źr.: Komp., c. 118–119.

Inne źr.: DHA, 1992, nr 58, ss. 182–185.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 33; Thur. II/1, 1988, s. 378; L. Kiss, 1978/1997b, s. 340; CEU, 2018, ss. 218–219 i przyp. 568–569; Druga, 2022, s. 137–139.

Piotr (4), rycerz → Kolomana Uczonego, zasłużył się w nieudanej wyprawie na Ruś (→ Ruś, Rusini) 1099 r. Nic bliżej o nim nie wiadomo.

Źr.: Komp., c. 145.

Lit.: M. Font, 2015, s. 313.

Piotr (5) w przekazie redakcji dłuższej *Kroniki węgiersko-polskiej* miał być środkowym synem → Stefana I Świętego. Wraz z braćmi → Lewentą (1) i → Bělą (rzekomym 2) uciekł do Polski (→ Polacy, Polska), a po powrocie wraz z Bělą (rzekomym 2) otrzymał księstwo, podczas gdy tron objął najstarszy Lewenta. Po jego śmierci polski książę → Bolesław chciał koronować Bělę, ale ten ustąpił tronu Piotrowi. Ten rządził przez dwa lata, do swojej śmierci. Zwraca uwagę, że do-tąd młodszy Běla stał się nagle starszym bratem oraz pojawiła się braterska miłość między nimi, tak odległa od historycznych realiów. W postaci Piotra dostrzegamy osobę → Piotra Orseolo, który był siostrzeńcem Stefana I Świętego, podczas gdy Lewenta, Běla i nieobecny w *Kronice* → Andrzej I byli synami Stefanowego ku-zyna, → Wazula.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 10, 12–13.

Lit.: Homza, 2009, ss. 40, 45, 87.

Piotr Orseolo (*Petrus, Petrus Venetus*) był synem doży weneckiego Ottona Orseolo i nieznaney z imienia siostry → Stefana I Świętego, zatem należał do wspólnego kręgu krewniaczego z → Abą Samuelem i Piotrem Deljanem. Uro-dził się ok. 1010 r. W 1026 r. w wyniku powstania wspieranego przez króla Nie-miec → Konrada II salickiego ród Orseolich został wygnany z Wenecji (→ We-necja, Wenecjanie). Jego ojciec udał się do Bizancjum (→ Grecja, Grecy), gdzie zmarł w 1032 r., natomiast matka z synem i córką Frowilą, wydaną następnie za margrabiego austriackiego Adalberta I (→ Austria), znaleźli schronienie na → Węgrzech. Po tragicznej śmierci św. → Emeryka oraz buncie → Wazula Piotr został przez Stefana wyznaczony jego następcą na tronie i jeszcze za jego ży-cia koronowany. Zobowiązał się do kontynuowania polityki wuja. Pierwsze lata upłynęły mu na najazdach na austriackie ziemie swego szwagra, walkę z królem niemieckim → Henrykiem III, wspieranie starań swego kuzyna Piotra Delja-na o oswobodzenie Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) spod władzy Bizancjum, utrzymywanie przyjaznych kontaktów z Kazimierzem Odnowicielem, co odno-tował Anonim tzw. Gall. W polityce wewnętrznej fundował kościoły (katedrę w → Pécsu oraz prepozyturę w Starej Budzie (→ Óbuda). Obie te fundacje przypuszczalnie złożył się Anonimowi tzw. Gallowi w jedno *Bazoarium*), ustanawiał prawa, nakładał podatki i bił własną monetę. Jednak oburzenie wzbudziło odsunięcie od wpływu na państwo znaczących rodów węgierskich i biskupów i oparcie się na „obcych”, → Niemcach i Włochach. Doprowadziło to w 1041 r. do buntu, być może inspirowanego przez Abę Samuela pełniącego na jego dwo-rze funkcję → palatyna. Piotr uciekł do Niemiec, gdzie pogodził się z Henry-

kiem III, odtąd wiernym sojusznikiem. W 1044 r. po wybuchu powstania przeciw Abie wrócił na Węgry i z niemieckim sojusznikiem zwyciężył w bitwie pod → Ménfő (5 lipca 1044 r.). Po ponownym osadzeniu na tronie złożył w 1045 r. hołd lenny Henrykowi, podporządkowując Węgry Cesarstwu. Jego polityka odsuwania rodzimych elit doprowadziła w 1046 r. do wybuchu ponownych buntów. Jedno ze stronnictw dążyło do powrotu do stosunków z czasów Stefana I Świętego, należeli do niego → Viska, → Bolya i → Bonyha, straceni na jego rozkaz. We wschodnich Węgrzech wybuchło pogańskie powstanie → Vaty. Biskup → Csanádu, św. → Gerard, był inicjatorem sprowadzenia wygnanych synów Wazula, → Andrzeja I i → Lewenty (2). Piotr został pojmany w czasie ucieczki do Niemiec i oślepiiony. Zdaniem kronikarzy wnet zakończył życie. Jednak czeski kronikarz Kosmas odnotowuje w 1058 r. śmierć Judyty, wdowy po → Brzetysławie I, która poślubiła Piotra, króla → Węgrów, zaś *Rocznik kapituły krakowskiej* zanotował pod 1060 r. śmierć Piotra, króla Węgier. Wydaje się prawdopodobne, że wbrew przekazowi kronik węgierskich i tradycji historiograficznej tego państwa przyjąć należałoby datę odnotowaną w polskim roczniku. Piotr zapamiętany został na Węgrzech jako władca zły i okrutny. Śladem tego jest postać → Henryka (3), rzekomego brata wdowy po Stefanie I Świętym w *Kronice węgiersko-polskiej*. Natomiast w dziele Anonima tzw. Galla jest osobą jednoznacznie pozytywną.

Źr.: An., c. 15; An. Pos., s. a. 1037, 1041, 1047; Kézai, c. 45–48, 50–53, 58; Chron. Zagr. et Varad., c. 4; Jan z Goricy; Komp., c. 71–74, 77–78, 81–82, 85, 89; Leg. S. Gerh., c. 15.

Inne źr.: Anonima tzw. *Galla Kronika*, 1952, Lib. I 18, ss. 41–42; *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, 2020, II 17, ss. 200–201; *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, 1978, s. 49.

Lit.: Schmitt, 1993, szp. 1031–1032; Szegfü, 1994g, s. 544; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 52–60; Kéza, 1999, s. 107 i przyp. 4; An. slc., 2000, ss. 128–129 i przyp. 53; Györfy, 2003, ss. 343–344 i wg indeksu; Grzesik, 2003a, ss. 35–36; An. pol., 2006, ss. 81–82 i przyp. 131; Bagi, 2008, ss. 129–141; An. ang., 2010, s. 45 i przyp. 2; Bagi, 2017, wg indeksu; CEU, 2018, s. 130 i przyp. 359.

Piroska Irena (*Pyrisk*) była córką → Władysława I Świętego i Adelajdy, córki księcia szwabskiego (→ Szwabi, Szwabia). W 1105 r. albo na przełomie 1105 i 1106 została wydana za bizantyńskiego następcę tronu Jana Komnena, który wstąpił na tron cesarski w 1118 r. i rządził do śmierci w 1143 r. (→ Grecja, Grecy). Jej syn Manuel Komnenos panował w latach 1143–1180 i aktywnie włączał się w konflikty wewnętrzne na → Węgrzech w połowie XII w. (→ Stefan III, → Stefan IV, → Władysław II, → Béla III). Piroska w konflikcie między → Álmosem (2) a → Stefanem II wspierała Stefana. Wraz z mężem ufundowała w → Konstantynopolu klasztor Pantokratora, w którym spoczęła po śmierci 13 sierpnia 1134 r. Widnieje też na mozaice w bazylice Hagia Sofia. W Kościele prawosławnym czczona jest jako święta pod imieniem Irena. Zdanie, w którym się pojawia, jest zepsute i nie ma sensu. Zrozumiałe jest dopiero po uwzględnieniu

wersji z rękopisu V3 z dodatkiem korekty Eleméra Mályusza i Gyuli Kristó, które uwzględniamy w przyp. 471 w części tekstowej.

Źr.: Komp., c. 156.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 438–439; Makk, 1994x, s. 546; CEU, 2018, s. 288 i przyp. 768, 769.

Pizanie (*Pisani*) to mieszkańcy Pizy – miasta położonego w północno-zachodniej części Półwyspu Apenińskiego w regionie Toskanii, niedaleko ujścia rzeki Arno do Morza Tyrreńskiego. Wyniki badań archeologicznych pokazały, że w starożytności obszar dzisiejszego miasta Pizy i jego okolice były zamieszkiwane przez Etrusków. W II w. p.n.e. tereny te dostały się pod panowanie Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) i stały się ich kolonią; w IV w. n.e. utworzono tam biskupstwo. Po upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego Piza stała się częścią longobardzkiego księstwa Tuscji aż do czasu pokonania → Longobardów przez Karolingów, wówczas Piza i jej okolice weszły w skład marchii tokańskiej. Już we wczesnym średniowieczu miasto miało duże znaczenie jako port wojenny. Flota pizańska odegrała ważną rolę w wyprawach cesarzy na południe Półwyspu Apenińskiego. W XI w. powstała Republika Pizańska, która z czasem stała się pierwszą potęgą morską w zachodniej części Morza Śródziemnego – zdobyła Korsykę, Baleary, a później wschodnią Sycylię. W czasie pierwszej krucjaty pizańska flota wojenna transportowała część krzyżowców do Ziemi Świętej i od tej pory Republika Pizańska zaczęła też rozszerzać swoje wpływy we wschodniej części Morza Śródziemnego, co sprawiło, że stała się rywalką Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie). Kres potęgi Pizy przyniosło pokonanie jej przez Genuę w XIII w.

W źródłach węgierskich Pizanie pojawiają się tylko w relacji o wyprawie armii → Kolomana Uczzonego do → Apulii w latach 1107–1108, zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według tych źródeł Pizanie pokonali weneckich sojuszników króla węgierskiego i zdobyli miasta → Monopoli oraz → Brindisi. Szymon z Kézy twierdzi, że Pizanie udzielili pomocy → Wilhelmowi (1), „młodszemu królowi → Sycylii”, tymczasem według *Kompozycji kronikarskiej* Pizanie byli wysłani „przez Cesarza [niemieckiego]”. Należy zauważyć, że tekst *Kroniki obrazkowej* opowiada w tym miejscu o żołnierzach „paryskich”, chociaż wyraz ten stanowi zapewne pomyłkę i chodziło o żołnierzy „pizańskich”.

Źr.: Kézai, c. 64; Komp., c. 152 (odmianki).

Lit.: Luzzati, 1993, szp. 2177–2182; Tangheroni, 2003.

Płowdiw → Filipopol

Pola → Pula

Polacy, Polska (*Poloni, Polonia, Poloniensi, Polonus, Polony, Pononia, terra Poloniensi, terra Polonorum*) pojawiają się w naszych ekscerptach jako sąsiedzi, przed którymi umacnia się granice w → Tatrach, których książę → Świętopełk (1) zostaje pokonany, dzięki czemu → Węgrzy mogą zasiedlić zdobyte tereny → Panonii. Ale z Polski pochodzili także osadnicy, a także św. → Andrzej Świerad.

Do pierwszego kontaktu przedstawicieli → Węgier i Polski musiało dojść na zjeździe w Kwedlinburgu 23 marca 973 r., kiedy przed obliczem cesarza → Ottona I zjawili się posłowie węgierscy oraz osobiście → Mieszko I. Wiadomo o małżeństwie Bolesława Chrobrego z anonimową dla nas Węgierką, zerwanym już po roku, kiedy na Węgry odesłano ją oraz pierworodnego syna księcia polskiego, Bezpryma. W polskiej tradycji historycznej od wieków średnich istnieje też pogląd o ścisłym sojuszu polsko-węgierskim zawartym przez Mieszka I, którego skutkiem było małżeństwo jego rzekomej siostry → Adelajdy z księciem → Gejzą (1), czego owocem był → Stefan I Święty. Nowsze badania zdają się obalać ten pogląd, a wydarzenia opisane w *Kronice węgiersko-polskiej* przenoszą na połowę XI w., czyli do okresu, kiedy stosunki polsko-węgierskie nabrały szczególnej intensywności. W Polsce znaleźli schronienie wygnani synowie → Wazula, a → Béla I dzięki pokonaniu w pojedynku księcia pomorskiego otrzymał rękę polskiej księżniczki (→ Pomorze). Z małżeństwa tego urodziło się dwóch synów, → Gejza I i → Władysław I Święty, których walki o tron węgierski z → Salomonem (1) były konsekwentnie wspierane przez polskiego władcę → Bolesława II Szczodrego. Także kolejna generacja rządzących, → Koloman Uczony oraz → Bolesław III Krzywousty podtrzymywali bliskie kontakty. Polska wspierała również po śmierci → Stefana II → Borysa Kolomanowicza przeciwko linii → Álmosa (2) reprezentowanej przez → Bélé II Ślepego. Próba porozumienia się Piastów z tą gałęzią było małżeństwo księcia wielkopolskiego i późniejszego krakowskiego (→ Kraków) Mieszka Starego z córką Béli Gertrudą. Od końca XII w. dochodzi do nasilenia kontaktów związanych z sytuacją na Rusi Halickiej (→ Halicz; → Ruś, Rusini). Oba państwa reprezentowane przez książąt krakowskich Kazimierza II Sprawiedliwego i Leszka Białego oraz → Bélé III i → Andrzeja II wspierały się, a nieraz też rywalizowały w dążeniach do osadzenia na tronie sprzymierzonych ze sobą książąt, bądź w przypadku Arpadów (→ Arpad) do zajęcia tronu halickiego dla własnej dynastii wzorem Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja). Do ściślejszej współpracy doszło na mocy znanego tylko ze źródeł ruskich (*Latopisu Romanowiczów* będącego częścią *Latopisu hipackiego/ipatiewskiego*) układu spiskiego z 1214 r., na mocy którego córka Leszka Białego została oddana środkowemu synowi Andrzeja II, Kolomanowi. W obliczu najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy) doszło do wzmocnienia sojuszu z Polską (księstwem krakowskim) przez małżeństwo córki → Béli IV Kingi z księciem krakowskim Bolesławem V Wstydliwym. Sojusz ten, obejmujący też księcia wiel-

kopolskiego Bolesława Pobożnego żonatego z siostrą Kingi Salomeą, okazał swą przydatność w czasie walk o dziedzictwo babenberskie (→ Austria) przeciwko Czechom (→ Czechy, Czesi). Antyczny sojusz został odnowiony przez → Stefana V, który odwiedził szwagra w 1271 r. i był kontynuowany za czasów → Władysława IV Kumańskiego i Leszka Czarnego, a następnie jego przyrodniego brata, → Władysława Łokietka. Jednak pomocy w opanowaniu tronu polskiego udzielili mu nie władcy Węgier, przeżywających wtedy kryzys po wymarcu dynastii Arpadów, lecz Amadej Aba, czyli jeden z możnych baronów rządzących wtedy faktycznie państwem. Nowym etapem we wzajemnych stosunkach było małżeństwo córki Łokietka, → Elżbiety Łokietkówny, z → Karolem Robertem Andegaweńskim. Doszło do ścisłej współpracy Władysława Łokietka, a potem jego syna, Kazimierza III Wielkiego, z Karolem Robertem oraz jego synem, → Ludwikiem Wielkim (Węgierskim). Współpraca była tak ścisła, że bezpotomny Kazimierz swego siostrzeńca uczynił sukcesorem na tronie polskim. Z osobą Ludwika zwanego w Polsce Węgierskim doszło do zawarcia pierwszej unii polsko-węgierskiej. Miała ona charakter wyłącznie personalny i nie przetrwała śmierci władcy, po którym na Węgrzech tron objęła jego starsza córka Maria, zaś w Polsce młodsza Jadwiga.

Źr.: An., c. 11, 18, 34, 57; Kézai, c. 23, 52, 57, 74, 94; Tkalčić; Jan z Goricy; Komp., c. 23, 44, 53, 78–80, 88, 93, 97, 114, 138, 140, 142, 147, 153, 155, 161; Relacja; Leg. św. Świerada, c. 1; Leg. mai. S. Steph., c. 7; Hartw., c. 7, 9; KWgP, red. dłuższa, c. 1, 3, 5–7, 12–13; KWgP, red. krótsza, c. 3, 5–7; Leg. S. Gerh., c. 11, 15.

Lit.: Körmendi, 1994, ss. 403–404; Orbán, 1994a, ss. 404–405; Gieysztor, 1994, szp. 52–58; Grzesik, 1999a; 2003a; Tapolcai, 2010; Sroka, 2015; T. Jasiński, 2018, ss. 93–138; Bagi, 2020, ss. 173–183; Grzesik, 2022b, ss. 229–248.

Polowcy → Kumanie

Pomorze (*Pomorania* [!], *Pomorani*) pojawia się w naszym wydawnictwie w kontekście walki → Béli I z księciem pomorskim. Zwraca uwagę zapis nazwy Pomorza z polskim przegłosem (czyli typu: *Pomorania*) zamiast typowego dla źródeł łacińskich powstałych poza Polską bez przegłosu (typu: *Pomerania*). Jest to dowód, że tradycja zapisana w węgierskich kronikach jest wiarygodna – Béla, przebywając w Polsce, od Polaków przyswoił sobie tę nazwę (→ Polacy, Polska).

Źr.: Kézai, c. 52; Komp., c. 79.

Lit.: S. Urbańczyk, 1970, s. 224; r. Schmidt, 1994, szp. 84–86; L. Leciejewicz, 1994, szp. 86–88; L. Kiss, 1978/1997b, s. 361; Grzesik, 1997, s. 73; Rosik, 2020a, ss. 173–183 (oraz inne studia z tego tomu: Rosik, 2020b).

Ponjavica → Panóca

Poreč (*Parentia*) to miasto i port w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), na zachodnim wybrzeżu → Istrii, starożytna *Colonia Iulia Parentina*. Od 538 r.

w granicach Bizancjum (→ Grecja, Grecy), od 788 r. w granicach imperium frankijskiego (→ Frankowie). Od tego czasu miastem zarządzał miejscowy biskup, sufragan → Akwilei. Podobnie, jak reszta Istrii, pod względem politycznym Poreč podlegał marchii italskiej, która powstała po podziale Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) i Karantanii. Po śmierci Ulryka I, margrabiego Istrii i Karyntii (→ Karantanie, Karyntia; → Zvonimir) władzę nad Istrią przejęli patriarchowie akwilejscy, a w XII w. zacieśniano związki z Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie), które doprowadziły w 1267 r. do podporządkowania Porecza Republice. W naszych ekscepcjach pojawia się jako miejsce rzekomego nadadriatyckiego pochodzenia → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Kos, 1955, ss. 178–180; Swoboda, 1970e, s. 231; L. Steindorff & Restle, 1994, szp. 103–104; Goldstein, 1995a, wg indeksu; L. Kiss, 1978/1997b, s. 364.

Poroszló (*Purozlou*) to gród ziemny leżący na wzgórzach rozciągających się nad → Cisą, dziś miejscowość naprzeciwko Tiszafüred. W XIII w. była to własność rodu Sártvány-Vecse, którego członkowie ufundowali w niej klasztor benedyktyński. Nazwa pochodzi zapewne od przejętej od Słowian Południowych (→ Słowianie) nazwy *prystalda* (*prystawa*) albo od imienia słowiańskiego (bułgarski Prseław, polski Przysław).

Źr.: An., c. 32.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 421; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 126–127; An. čs., 1988, s. 246 i przyp. do s. 211; An. niem., 1991, s. 163 i przyp. 192; Miklós, 1994a, s. 552; L. Kiss, 1978/1997b, s. 365; Mizser, 2004, s. 558; An. słc., 2000, s. 132 i przyp. 99; An. pol., 2006, s. 111 i przyp. 197.

Porta Mezesina → Meszes

Portus Greci → Geréc

Pota → Pata

Potenciana to fikcyjna miejscowość umieszczona przez kronikarzy w → Panonii, gdzie → Hunowie → Attyli mieli pokonać wojska → Longobardów → Dytryka z Werony i → Macrinusa. Być może inspiracją była włoska Polenza, gdzie w 402 r. rozegrała się bitwa między Gotami a Rzymianami (→ Antyk w wyobrażeni węgierskiego średniowiecza). Zwraca się też uwagę, że nazwa miejscowości kryje w sobie ‘siłę’ (*potencia*).

Źr.: Kézai, c. 8–9; Komp., c. 8–9.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 95; Kéza, 1999, ss. 34–35 i przyp. 2; CEU, 2018, s. 27 i przyp. 77.

Poth był księciem niemieckim, walczącym wraz z księciem → Wilhelmem (2) po stronie → Andrzeja I przeciwko jego bratu, → Béli I. W wyniku walki dostał się do

niewoli, z której został zwolniony. O komesie Poto czytamy w *Annales Altaenses maiores*, gdzie wspomina się o jego i Wilhelma dzielności i dostaniu się ich do niewoli. Ekkehard z Aury charakteryzuje go jako wyróżniającego się rycerza, obdarzonego przydomkiem Fortis. Był synem → palatyna bawarskiego Hartwika, wywodząc się ze szlachty „noryckiej”, czyli austriackiej (→ Austria). Od strony matki był spokrewniony z Ludolfingami (Ottonami). Przypuszczalnie istniał cykl podań o nim i Wilhelmie, odpowiadających podaniom o węgierskim bohaterze → Botton-dzie, choć zapisy *Roczników altajskich* są współczesne wydarzeniom, odnotowując zatem opinię o osobie wciąż aktywnej, gdyż Poth zmarł dopiero w 1104 r. Dokonania Potha i Wilhelma znalazły potem odbicie w *Pieśni o Nibelungach*, na ich wzór stworzono postaci Hagena i Volkera. Imię oznacza posłańca, dzisiejsze niemieckie *der Bote*.

Źr.: Komp., c. 93.

Inne źr.: *Annales Altaenses maiores*, 1891, s. 57 (s. a. 1060); *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*, 1844, ss. 225–226.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 186–187, 338.

Pozsony → Pożoń

Požega (*Posaga*, węg. Pozsega, chorw. Požega) pojawia się w naszych ekscerptach wyłącznie jako gród (*castrum*) leżący między → Zagrzebiem a Vukovarem (→ Val-kóvár) na trasie przemarszu wódzów węgierskich wracających z łupienia → Dalmacji i Italii. Jest to pierwsza wzmianka o Pożedze. Miejscowość jest ośrodkiem Kotliny Pożeskiej i leży w → Sławonii na południowy wschód od Zagrzebia. Do silniejszego rozwoju osadnictwa doszło dopiero po najeździe tatarskim w latach 1241–1242 (→ Tatarzy), choć → komitat mógł tu istnieć już w XII w. Nazwa czytelna na całym obszarze Słowiańszczyzny (→ Słowianie) oznacza miejsce powstałe na wypalenisku.

Źr.: An., c. 43.

Lit.: Sławski & Wasilewski, 1970, s. 279; An. čs., 1988, s. 251 i przyp. do s. 219; An. niem., 1991, s. 170 i przyp. 241; Feld, Koszta, & Kristó, 1994, ss. 552–553; An. słc., 2000, s. 137 i przyp. 148; An. pol., 2006, s. 140 i przyp. 262; Pavličić, 2009, ss. 13–15; Gračanin, 2011, ss. 23, 33, 54, 194, 203 i przyp. 208, s. 206 i przyp. 222, s. 256; Bali, 2014.

Požoń (*Poson*, *Posonium*, węg. Pozsony, niem. Pressburg, historyczne nazwy polskie: Pożoń oraz Preszburg, historyczna nazwa słc. Prešporok, dzisiejsza nazwa urzędowa: Bratysława) to dzisiejsza stolica Republiki Słowacji, licząca blisko pół miliona mieszkańców aglomeracja nad → Dunajem, która w granicach administracyjnych obejmuje również ruiny grodu na Devínie oraz Rusovce (→ Oroszvár). Położona jest na południowych stokach Małych → Karpat, których szczyty dominują nad Dunajem (Wzgórze Zamkowe) oraz → Morawą (Devín).

Między najbardziej wysuniętą na południe częścią a resztą masywu górskiego znajduje się obniżenie wykorzystywane już w starożytności do celów komunikacyjnych (dzisiejsza dzielnica Lamač). Osadnictwo na terenie dzisiejszego miasta sięga czasów przedhistorycznych, znajdowano tu ślady intensywnego osadnictwa celtyckiego wraz z celtyckim *oppidum* na Wzgórzu Zamkowym. W czasach rzymskich tereny dzisiejszego miasta leżały dokładnie na limesie oddzielającym → Panonię od ziem Kwadów i Markomanów. Pod koniec okresu wędrówek ludów, na przełomie VI i VII w. w okolicy pojawili się → Słowianie i Awarzy. Po upadku kaganatu awarskiego rozbitego przez Karola Wielkiego dzisiejsza Bratysława znalazła się na pograniczu kształtującego się księstwa nitrzańskiego (→ Nitra), zdobytego wnet i włączonego do Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy) przez Mojmirą. Podkreśla się, że gród devínski zbudowany na skale górującej nad ujściem Morawy do Dunaju kontrolował ziemie południowomorawskie, natomiast bratysławskie Wzgórze Zamkowe dawało kontrolę nad podbitą ziemią nitrzańską. Zanik Wielkiej Morawy w wyniku wojny domowej między Mojmirowiczami nie zostawił uchwytnych śladów zniszczeń. Wydaje się, że objęcie władzy przez → Węgrów nastąpiło płynnie, zapewne z pozostawieniem dotychczasowych struktur państwowych. 4 lipca 907 r. pod grodem zapisanym wtedy jako *Brezalauspurc* doszło do wielkiej klęski wojsk bawarskich (→ Bawaria, Bawarzy), doznanej od armii węgierskiej, która umocniła władzę węgierską nad pograniczem ziemi nitrzańskiej z Morawami i Marchią Wschodnią (→ Austria). Możliwe, że na początku XI w. gród w Pożoniu został na jakiś czas opanowany przez Bolesława Chrobrego, gdyż w odpowiadającym przełomowi I i II tysiąclecia horyzoncie znaleziono ślady umocnień o konstrukcji hakowej, typowej dla budownictwa obronnego Polan (→ Polacy, Polska). Wydaje się, że władza polska nad tymi ziemiami nie trwała długo i przekazana została gałęzi Arpadów (→ Arpad) wywodzącej się od → Michała, brata → Gejzy (1), wspieranej zresztą przez Piastów (zwłaszcza w czasie wojen domowych połowy XI w.). Zdaniem Pavla Hudáčka w Pożoniu osadzony został wygnany z → Węgier Prokuj (→ Gyula (3) młodszy). Pograniczne położenie Pożonia (gród wraz z → Mosonem, → Sopronem i → Győrem tworzył linię obronną węgierskiej granicy; → przesieka graniczna) spowodowało, że był on pierwszym celem najazdów niemieckich. Gród został spustoszony w 1042 r., kiedy król (od 1046 r. cesarz) → Henryk III spieszył na pomoc → Piotrowi Orseolo, strąconemu z tronu przez → Abę Samuela. Wtedy dziewięć prowincji (→ komitatów) składających się na ziemię nitrzańską przekazanych zostało Domosławowi (→ Bonusław), wkrótce wygnanemu przez Abę Samuela.

Do historii przeszło ośmiotygodniowe oblężenie grodu przez Henryka III trwające od lipca do września 1052 r. Znamy imiona obrońców, którzy zasłużyli się przy obronie (komes → Wojciech (2), komes → Endre (1), → Vilungard, → Urosa

oraz komes → Marcin), a do klęski cesarskiej przyczynił się → Zotmund, który przedziurawił dna cesarskich łodzi. Oblężenie zakończyło się porozumieniem Henryka III z → Andrzejem I i małżeństwem syna Andrzeja, → Salomona (I), z córką Henryka, → Judytą salicką.

Po klęsce Salomona w bitwie pod → Mogyoródem latem 1074 r. schronił się on w Pożoniu. Atak → Pieczyngów na niego nie powiódł się, ale również interwencja niemiecka w jego obronie zakończyła się fiaskiem. Do 1079 r. Salomon władał komitatem pożońskim i mosońskim, który został mu odebrany przez → Władysława I Świętego. W 1080 r. doszło do porozumienia obu skłóconych kuzynów, które Salomon po roku złamał, został zatem uwięziony, a miejscowy zamek wrócił do reszty Królestwa. Zamek ten był jeszcze oblegany przez wojska Henryka V w 1108 r. (co odnotowały wyłącznie źródła niemieckie, brak wzmianki o tym w źródłach węgierskich), zaś w czasie wojen o następstwo tronu po śmierci → Gejzy II w 1162 r. schronił się tu jego syn → Stefan III (w *Roczniku pożońskim* jest błędna data 1172).

Już od początku XI w. na nizinnych terenach pod Wzgórzem Zamkowym i w bliskości brodu przez Dunaj, z którego dochody czerpało opactwo w → Panonhalmie zaczęło kształtować się miasto, położone dogodnie na skrzyżowaniu szlaków handlowych w kierunku centrum państwa, Moraw i Marchii Wschodniej (Austrii). O jego znaczeniu świadczy fakt, że bito tu jedną z pierwszych monet na Węgrzech. Od połowy XII w. odnotowano napływ osadników z Bawarii, lecz już wcześniej miasto miało charakter wieloetniczny, jak o tym świadczą podane przez kroniki imiona jego obrońców z 1052 r. Pod względem kościelnym był to archidiakoniat arcybiskupstwa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom), choć ślady pierwszego kościoła zostały odkryte na Wzgórzu Zamkowym w horyzoncie wielkomorawskim.

Dzisiejsza nazwa została utworzona dopiero w połowie XIX w. i jest błędną interpretacją zapisu z 907 r. Do dziś trwają dyskusje, jak należy ją rozumieć (albo jako gród Brasława, albo – jak ostatnio twierdzi Ján Steinhübel – gród Presława, widząc identyczność nazwy z bułgarskim Presławiem). Nazwa niemiecka Presburg jest derywatem nazwy słowiańskiej, natomiast węgierska Pozsony ma pochodzić od słowiańskiego imienia Bożan/Bożań, Pošeń, Poznan albo bawarskiego Boso/Poso lub węgierskiego Pos. W naszym wydawnictwie, chcąc zachować konsekwencję z tekstem źródeł i ich przekładem, wbrew praktyce polskiej czy słowackiej, posługujemy się historycznym polskim zapisem nazwy węgierskiej, która odpowiada zapisom źródłowym.

Źr.: An. Pos., s. a. 1052, 1172; Kézai, c. 60; Komp., c. 89, 123, 125, 129, 133.

Lit.: Kropilák & Hudák, 1977a, ss. 188–236 (Bratislava); Marsina, 1994a, szp. 191–193; L. Kiss, 1978/1997b, s. 370; Lysá, 2010, ss. 105–139; Šedivý & Štefanovičová, 2012; Hudáček, 2018, ss. 32, 41–42, 44–45; 2019, ss. 76–84.

Północne Morze (*Oceanus in septemprione, Pons Aquilonalis, mare Aquilonis*) miało być morzem wyznaczającym granice Scytii (→ Scytia, Scytowie), leżącym naprzeciwko Gór → Rifejskich. Najprawdopodobniej kronikarze widzieli w nim północną odnogę światowego → Oceanu, trudno zatem doszukiwać się w tej wiadomości znajomości Oceanu Arktycznego.

Źr.: Kézai, c. 6; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 6.

Lit.: CEU, 2018, s. 18 i przyp. 56.

Praga (*Praga*) czyli stolica Czech (→ Czechy, Czesi) pojawia się w naszym wydawnictwie wyłącznie jako określenie pochodzenia św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.), biskupa tegoż miejsca, a także w kontekście wydarzenia politycznego, gdy → Konrad (1) poprosił → Władysława I Świętego o interwencję przeciwko → Świętopełkowi (3), który uzurpował sobie tron praski. Jest to wiadomość myląca osoby i okoliczności.

Źr.: Kézai, c. 76; Komp., c. 38, 140.

Lit.: → Konrad oraz I. Hlaváček, 1994, szp. 159–164.

Praska (*Prasca*) miał być według *Kroniki Jana z Goricy* → banem, który został osadzony przez → Stefana Wojsława na zdobytych ziemiach → Trivallów i Serbów (→ Serbia, Serbowie) aż do → Driny, zaś zdaniem Mladena Švaba → Sławonii. *Stephanus Prasca* występuje w dokumencie Piotra Krešimira IV potwierdzającym nadania dla klasztoru św. Chryzogona w → Zadarze dokonane przez licznych możnych, w tym Stefana Praskę i → Godimira. Ban Stefan, określający się również jako protospatarius cesarski wystawił także w 1042 r. dla wspomnianego klasztoru dokument potwierdzający wybudowanie przez niego i wyposażenie kościoła św. Chryzogona.

Źr.: Jan z Goricy.

Inne źr.: Rački, 1877, nr 37, s. 46 (dokument z 1042 r.); Kostrenčić, Stipišić, & Šamšalović, 1967, nr 78, s. 106 (dokument Piotra Krešimira IV).

Lit.: Švab, 1982, ss. 149–150.

Priam → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Prokuj → Gyula (3) młodszy

Prusowie (*Pruscia, Pruteni*) pojawiają się w opowiadaniu o etnogenezie → Węgrów jako lud, który zamieszkuje Scytię (→ Scytia, Scytowie). Zostali z niej oczywiście wygnani. Kronikarze nie mogli się zdecydować, czy Prusowie sąsiedowali z → Alpidzurami, czy też tworzyli z nimi jeden lud. Prusowie zostali potem wraz z wieloma innymi pokonani przez → Attylę. Jak się wydaje, obecności Prusów

w świadomości kronikarzy nie objaśnia fakt, że w XIII w. często pojawiali się w źródłach historycznych, jak sądził László Veszprémy, lecz wiedza o ich istnieniu czerpana z hagiografii św. Stefana (→ Stefan I Święty), gdzie czytano, że św. Wojciech (→ Wojciech (1), św.) znalazł śmierć męczeńską na ziemi Prusów. Oczywiście XIII w. to okres, kiedy podbój i chrystianizacja Prusów były przedsięwzięciami pierwszoplanowymi w kręgach Rzeszy oraz w → Europie Środkowej (np. wyprawa traktowana jako krucjata czeskiego (→ Czechy, Czesi) władcy → Przemysła Ottokara II, założyciela Królewca).

Źr.: Kézai, c. 6, 13; Komp., c. 6, 13; Hartw., c. 4.

Lit.: Börner, 1994, szp. 292–294; Kéza, 1999, s. 18 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 19 i przyp. 52.

Przemysł Ottokar II (*Otacarus*) urodzony w 1233 r., zmarły 26 sierpnia 1278 r. był królem czeskim, który przez okres swojego panowania podniósł swój kraj do rangi imperium. Władzę objął w 1253 r., po śmierci swego ojca Wacława I. Już od 1247 r. był margrabią morawskim (→ Morawianie, Morawy). W tym czasie Czechy (→ Czechy, Czesi) aktywnie uczestniczyły w walce o spuściznę po Babenbergach (→ Austria), zajmując Austrię właściwą, której wielkorządcą został Przemysł. Krótko po koronacji w 1254 r. udał się na krucjatę przeciwko → Prusom. Założony wtedy w widłach Pregoly gród na jego cześć otrzymał nazwę Königsberg – Królewiec. Wojna w 1260 r. i klęska → Węgrów w bitwie pod Kressenbrunn spowodowała przyłączenie do Czech całej spuścizny austriackiej i zarazem trwały pokój z → Bělą IV, któremu ustawicznie sprzeciwiał się → Stefan V. Po śmierci Béli doszło do starć węgiersko-czeskich zakończonych powrotem do *status quo ante*. W czasie wyboru króla → Niemiec w 1273 r. sprzeciwiał się elekcji → Rudolfa Habsburga, który włączył się w sojusz z → Węgrami do rywalizacji o ziemie pobabenerskie. Bitwa pod Dürnkrut (Suchymi Krutami) 26 sierpnia 1278 r. przyniosła całkowite rozbicie wojsk czeskich i śmierć monarchy, ponoć zabitego i ograbionego na pobojuwisku. W naszych ekscerptach przytaczamy tylko opinie Szymona z Kézy oraz *Kroniki zagrzebskiej* i *Kroniki waradyńskiej* na temat rządów Stefana V i → Władysława IV Kumańskiego. Przemysł Ottokar II jest tu oczywiście tylko wzmiankowany, ale to pokazuje, że jego osoba była dla kronikarzy punktem odniesienia.

Źr.: Kézai, c. 73, 74; Chron. Zag. et Varad., c. 20.

Lit.: J. Žemlička, 1992b, szp. 1553–1554; Vaniček, 2000, wg indeksu; 2002, wg indeksu; Rychlík & Penczew, 2020, ss. 105–110. Por. też literaturę do hasła → Austria.

Przesieka była umocnieniem granicy wczesnośredniowiecznego państwa. Po węgiersku zwana jest *gyepű*. Podobnie, jak w innych państwach, wykorzystywała ona naturalne właściwości terenu (np. mokradła, pasma górskie porośnięte puszcza) wzmocnione dodatkowo sztucznymi przeszkodami (zwalone pnie drzew, rowy,

palisady). Przez przesiekę można było przejść tylko wyznaczonymi drogami zaopatrzonymi w bramy (→ Borona). Ich śladem są toponimy na terenie dzisiejszych → Węgier i Słowacji typu Kapu, Kapušany, Brána, Strážce, Őr.

Źr.: An., c. 22, 34.

Lit.: Leśny, 1984, ss. 111–124; Kristó, 1994m, s. 242; An. pol., 2006, ss. 96–97 i przyp. 162.

Ptuj (*Petovia*) to miasto w środkowej → Styrii na Drawskim Polu nad → Drawą w dzisiejszej Słowenii. W czasach rzymskich Poetovio było ważnym ośrodkiem handlowym na skrzyżowaniu dróg. Najważniejszy szlak prowadził z → Akwilei przez Emonę (→ Laibach), Poetovio, → Sabarię do Carnuntum na limesie nad-dunajskim (→ Dunaj). W IV w. istniało już biskupstwo, za Domicjana odnotowano męczeństwo św. Wiktoryna z Poetovio. Biskupstwo zanika po 591 r., kiedy miasto zostało zrujnowane przez najazdy, m.in. awarskie. Rozpoczęły one osadnictwo słowiańskie (→ Słowianie). W połowie IX w. Ptuj należał do księstwa pannońskiego Pribiny, Kocela i ich następcy Gozwina. Od drugiej połowy IX w. stał się własnością arcybiskupów salzburskich, którym pozostał przez całe średniowiecze, choć okolica należała do marchii ptujskiej rządzonej w XII w. przez Spanheimów i Babenbergów. W latach pięćdziesiątych XIII w. Ptuj był stolicą zajętej przez → Węgrów Styrii. W naszym wydawnictwie miasto Petovia pojawia się jako miejsce, gdzie na wracającego z łupami → Abę Samuela czekał → Gotfryd (3), margrabia Karyntii (→ Karantanie, Karyntia). W historiografii węgierskiej dopuszcza się możliwość, że pod nazwą Petovia ukrywa się nie Ptuj, ale Pitten w Dolnej → Austrii, na południe od → Wiener Neustadt.

Źr.: Kézai, c. 48; Komp., c. 73

Inne Źr.: *Annales Alahenses maiores*, 1891, s. 31 (s. a. 1042).

Lit.: Bratož, 1986, ss. 364, 368; Thur. II/1, 1988, ss. 289–290; G. Hödl, 1993, szp. 1989–1990; Kéza, 1999, s. 113 i przyp. 4; CEU, 2018, s. 137 i przyp. 381.

Pula (*Pola*) to miejscowość na zachodnim brzegu → Istrii w Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja). W I w. kolonia rzymska Colonia Iulia Pollentia Herculana, w II w. *municipium* Pietas Iulia. Była wielkim emporium handlowym i centrum administracyjnym Istrii od czasów rzymskich przez bizantyńskie (→ Grecja, Grecy) i frankijskie (→ Frankowie), stając się siedzibą marchiiistryjskiej. Pod względem kościelnym stanowiła osobne biskupstwo podległe egzarchatowi raweńskiemu patriarchatu konstantynopolitańskiego (→ Konstantynopol), potem przeszła pod jurysdykcję patriarchów akwilejskich (→ Akwilea). Od XI w. znajdowała się pod rosnącą presją Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie), która w XIV w. inkorporowała miasto do Republiki Weneckiej.

Z Pulą wiąże się zadziwiająca wiadomość o utrzymującej się tradycji o pobycie i śmierci tam pokutującego za grzechy króla → Salomona (1). Zdaniem Pétera

Rókaya oddaje ona rzeczywisty fakt kajania się króla za grzechy współdziałania z poganami, a potwierdza to tablica nagrobna odkryta w 1851 r. pod ruinami opactwa benedyktyńskiego San Michele in Monte koło Puli, zaś inskrypcja wskazująca, że jest to grób króla → Panonii Salomona może pochodzić z XII w. W opowiadaniu tym widzimy jednak popularny w średniowieczu motyw kajającego się władcy-grzesznika, przypisany Świętopełkowi wielkomorawskiemu (→ Morawianie, Morawy; → Świętopełk (1)) oraz → Bolesławowi II Szczodremu. Co ciekawe, Salomon i Bolesław mieli umrzeć w klasztorze poza granicami swego kraju, tylko Świętopełk miał zakończyć żywot na → Zoborze. Martin Homza przypuszcza, że podanie o śmierci Salomona skomponowane zostało z wykorzystaniem wątków znanych z podania o Świętopełku, by wyprzeć z pamięci zbiorowej postać władcy wielkomorawskiego.

Pulą wiąże się też fakt historiograficzny stworzony przez Imre Bobę, który – opierając się na błędnym odczycie dokonany przez Antonio Bonfiniego w *Re-rum Hungaricarum decades* – wysunął hipotezę, że → Andrzej Świerad pochodził nie z Polski (→ Polacy, Polska), lecz z Puli. Teza ta, przyjęta przez niektórych badaczy węgierskich (zwłaszcza Szilvesztra Sólymosa OSB) i polskich (Franciszka Sowę, Henryka Frosa SJ) została zdecydowanie odrzucona przez Stanisława Pietrzaka, Ryszarda Grzesika i Martina Homzę.

Źr.: Kézai, c. 15, 61; Chron. Zagr. et Varad., c. 6; Komp., c. 15, 136.

Lit.: Swoboda, 1970f, ss. 420–421; Rokay, 1990; Korać & L. Steindorff, 1994, szp. 322–323; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Sólymos, 1996; Pietrzak, 1998, ss. 81–158; 2000, ss. 49–106; Grzesik, 1999b, ss. 469–471; Homza, 2013, ss. 108–113; Bagi, 2017, ss. 313–314.

Pusztaszer → Szer

Rab (*Arbum*) to nazwa wyspy należącej do archipelagu → Kwarner, z którym dzieliła losy polityczne. W naszym wydawnictwie pojawia się jako docelowe miejsce ucieczki króla → Béli IV przed → Tatarami. Trzeba dodać, że od 998 r. (z niewielkimi przerwami) wyspa należała do Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie).

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., Wstęp.

Lit.: Swoboda, 1970g, s. 433–434.

Rába (*Arabona*; Raba) to rzeka o długości 398 km wypływająca z → Alp Styryjskich w → Styrii, przepływa przez południową część Burgenlandu (dawne → komitaty Vas (→ Vasvár) oraz → Sopron), płynie w kierunku północno-wschodnim przez komitat rabski i uchodzi do → Dunaju Mosońskiego w mieście → Győr. Nazwa, przejęta przez → Węgrów i → Niemców (Raab) od → Słowian (por. polską rzekę o tej samej nazwie, oddzielającą Beskid Wyspowy od Makowskiego i uchodzącą do Wisły) jest pochodzenia celtyckiego albo illiryskiego, **erebh-*,

**orob(h)* oznacza ‘ciemnoczerwona/brązową wodę’ i oddaje bagnisty charakter nurtu rzeki, która przepływała przez mokłazy Małej Niziny Węgierskiej. Tereny między Rábą a → Rábcą stanowiły obszar graniczny jeszcze w czasach karo-lińskich, oddzielając księstwo panońskie od Marchii Wschodniej (→ Austria). W czasach węgierskich obszar ten wchodził w skład → przesieki granicznej. Od XIII w. stanowił osobny dekanat diecezji rabskiej. W przypadku Jana z Goricy termin *Arabona* wyznaczający granice domeny → Władysława I Świętego może oznaczać rzekę, za czym opowiada się Mladen Švab, albo też miasto leżące u jej ujścia, czyli Győr.

Źr.: An., c. 50; Jan z Goricy.

Lit.: Swoboda, 1970h, s. 435; Švab, 1982, s. 153; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 563–566; An. čs., 1988, s. 255, i przyp. do s. 224; Blazovich, 1994r, s. 565; An. pol., 2006, ss. 163–164 i przyp. 320.

Rábca (*Rabucea*, *Rabcha*, *Rebcha*, *Rebche*) to liczący 120 km długości dopływ → Dunaju Mosońskiego. Płynie równolegle do → Ráby, wypływa ze Wzgórz Sopronskich na terenie austriackiego Burgenlandu i uchodzi w → Győrze. Wraz z Rábą stanowiła → przesiekę graniczną. Nazwa jest czytelnym dla każdego Słowianina (→ Słowianie) zdrobnieniem nazwy Ráby, anonimowy notariusz króla Béli zapisał zresztą nazwę tej rzeki w postaci słowiańskiej, którą czytać można jako: Rabica.

Źr.: An., c. 50; Kézai, c. 50, 73; Komp., c. 113.

Lit.: → Rába oraz Blazovich, 1994s, s. 575.

Radnót (*Renaldus*) → **Kökényes**

Rado (*Radus*) był → palatynem na dworze → Andrzeja I. Znany jest z podfałszowanego dokumentu z 1057 r., w którym nadaje dobra diecezji w → Pécsu. Sprawowanie przez niego najważniejszej, obok królewskiej, funkcji w państwie nie ulega kwestii.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Švab, 1982, s. 151; DHA, 1992, nr 46, ss. 160–161; Zsoldos, 2011, s. 15.

Radvány (*Radoan*) – *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podaje, że był on możliwym pochodzenia czeskiego (→ Czechy, Czesi), synem → Bogáta, jednym z najbliższych współpracowników → Salomona (1). W dokumencie fundacyjnym klasztoru w miejscowości Százd z ok. 1067 r. wymieniony jako *Rodowan palatinus comes*, co oznacza, że piastował najwyższą obok królewskiej godność → palatyna. Jeden z przodków rodu Bogát-Radvány o ewidentnie słowiańskich (wielkomorawskich albo panońskich; → Morawianie, Morawy; → Panonia; → Słowianie) korzeniach.

Źr.: Kézai, c. 89; Komp., c. 109.

Inne źr.: DHA, 1992, nr 58, s. 185.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, s. 248; Engel, 1994a, s. 116; Kéza, 1999, s. 168 i przyp. 2; CEU, 2018, s. 206 i przyp. 533.

Rákos (*Racus*) to lewostronny dopływ → Dunaju, potok płynący przez pole Rakowe (Rákosmező) w dzisiejszej peszteńskiej części Budapesztu (→ Pest). Na polu tym zbierali się od XIII w. możni, a następnie również szlachta węgierska. Monarcha nadawał na nim przywileje, uchwalano podatki, zaś po wymarcu Arpadów (→ Arpad) wybrano na nim na króla → Karola Roberta Andegaweńskiego. W późniejszym okresie (do 1526 r.) na polu tym gromadziła się szlachta zbuntowana przeciw królowi. Od nazwy tego pola pochodzi polskie słowo *rokosz*. Natomiast Szymon z Kézy przywołuje inną rzekę noszącą tę nazwę, płynącą koło → Bánhidy. Nazwa jest czytelna dla → Słowian, oznacza rzekę bogatą w raki (nazwę tego skorupiaka przejęli → Węgrzy od Słowian bez zmian jako *rák*).

Źr.: An., c. 46; Kézai, c. 23; Komp., c. 119.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 379; An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 221; An. niem., 1991, s. 173 i przyp. 274; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 397–398 (wiele nazw z członem *Rákos*-); AKMTF, 1998, T. 4, ss. 550–552; Kéza, 1999, s. 75 i przyp. 3; An. slc., 2000, s. 139 i przyp. 172; An. pol., 2006, s. 153 i przyp. 290.

Rama → Bośnia

Rasdi była kapłanką pogańską, która według przekazu dawnych kronik została uwięziona za czasów → Béli I i w drastycznych okolicznościach zmarła w więzieniu. To przykład powołania się przez późniejszych kronikarzy (autorów *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*) na stare kroniki, czyli pierwotną redakcję *Gesta Ungarorum*.

Źr.: Komp., c. 82.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 313; CEU, 2018, s. 155 przyp. 425.

Rasina według *Legendy większej św. Gerarda* był przyjacielem św. → Gerarda i miał go przekonać, aby się nie udawał do Ziemi Świętej, lecz raczej pojechał na → Węgry, aby „nawracać dusze niewiernych”. W pierwszej wzmiance o Rasinie znajdujemy informację, że był on wtedy opatem „klasztora świętego Marcina” (*monasterii sancti Martini*). János Karácsonyi utożsamia ten klasztor z opactwem benedyktyńskim w → Pannonhalmie i twierdzi, że Rasina był opatem w tym klasztorze. W literaturze Rasinę niekiedy identyfikowano z Radlą, przyrodnim bratem św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.) i jego piastunem, niektórzy z badaczy utożsamiają go z kolei z → Astrykiem (Anastazym). Ani identyfikacja Rasiny z Radlą, ani też twierdzenie, że Rasina był opatem w Pannonhalmie, nie

dają się jednoznacznie potwierdzić źródłowo i niektórzy z badaczy, jak np. László Erdélyi, wypowiadają się przeciwko możliwości, jakoby Rasina mógł być opatem w Pannonhalmie.

Źr.: Leg. S. Gerh, c. 3–4.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 49–50; László Erdélyi, 1941, s. 36; Radla, b.d., <http://lexikon.katolikus.hu/R/Radla.html> (dostęp 24.09.2023).

Raszka → Serbia, Serbowie

Ratold → Oliwer

Ratyzbona (*Ratispona*) od wczesnego średniowiecza pełniła funkcje stołeczne (plemienia Bawarów, państwa wschodniofrankijskiego, Bawarii; → Bawaria, Bawarzy) i była jednym z najważniejszych ośrodków politycznych i kościelnych Rzeszy (→ Frankowie; → Niemcy). W naszych ekscerptach pojawia się jako miejscowość, skąd wypływa → Dunaj oraz jako miejsce powrotu cesarza → Henryka III po ponownym osadzeniu na tronie → Piotra Orseolo. Zdaniem Vincenta Múcski anonimowy notariusz króla Béli wymienił tę miejscowość, gdyż wiedział, że była punktem wyjścia uczestników trzeciej krucjaty pod wodzą Fryderyka Barbarossy. Z kolei László Veszprémy przypuszcza, że wymieniona została jako pierwszy port istniejący na zachód od → Węgier. Można przypuszczać, że chodzi tu jednak o znajomość znaczenia tego miasta.

Źr.: An, c. 38; Kézai, c. 51.

Lit.: Labuda, 1970b, ss. 474–475; Dubielzig & A. Schmid, 1994, szp. 563–569; An. slc., 2000, s. 135 i przyp. 125; An. pol., 2006, s. 127 i przyp. 234; An. ang., 2010, s. 82 i przyp. 1.

Realt → Rialto

Reims (*Remensis civitas*) miasto w dzisiejszej północnej Francji (→ Francja, Francuzi), pierwsza stolica rzymskiej prowincji *Gallia Belgica*, później siedziba biskupa, arcybiskupstwa i miasto koronacyjne francuskich królów. W węgierskich źródłach Reims pojawia się w opowieści o czynach wojennych → Attyli, który miał spustoszyć miasto – miało się to zdarzyć przed bitwą na Polach Katalaunijskich (→ Katalonia, Katalończycy) w 451 r. (należy zauważyć, że Reims jest położone ok. 50 kilometrów na północny zachód od pola tej bitwy).

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13.

Lit.: Desportes, 1983; Bur, 1994, szp. 657–663; Demouy, 2017.

Rejnold (*Renoldus*), syn Rejnolda z rodu Básztély przedstawiony jest jako chorąży wojsk węgierskich w bitwie pod Suchymi Krutami (Dürnkrut). W latach 1270–

1271 był stolnikiem książęcym, w latach 1270–1273 łowczym, w tych samych latach – → żupanem → komitatu → Szabolcs, przez większość lat siedemdziesiątych XIII w. – stolnikiem królewskim, zaś w 1289 r. był → palatynem, czyli drugą najważniejszą osobą w państwie po królu. Po tym roku był też sędzią zemplńskim (→ Zemplín). W 1270 r. od → Stefana V otrzymał majątek Čičava. Zmarł przed 1 czerwca 1296 r.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: Engel, 1996, T. 2, s. 24; Kéza, 1999, s. 155 i przyp. 2; Uličný, 2001, s. 720; Zsoldos, 2011, s. 348.

Ren (*Renus*) to rzeka w → Europie Zachodniej o długości 1233 kilometrów. Źródła Renu znajdują się w Alpach Szwajcarskich (→ Alpy), dokładniej w jeziorze Toma w kantonie Gryzonia. Ren płynie przez dzisiejszą Szwajcarię, Jezioro Bodeńskie, → Niemcy i Holandię, gdzie łączą się delty Renu oraz Mozy i obie rzeki uchodzą do Morza Północnego; Ren stanowi również naturalną granicę między wschodnią Szwajcarią a zachodnim Lichtensteinem, Szwajcarią i Niemcami oraz południowo-zachodnimi Niemcami i częścią północno-wschodniej Francji (→ Francja, Francuzi). W starożytności Ren był również uważany za granicę między Gallami i Germanami; bieg Renu stanowił również częściowo limes, tj. granicę Cesarstwa Rzymskiego (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). W źródłach węgierskich Ren pojawia się w relacji o czynach → Attyli. Władca → Hunów i jego armia mieli przekroczyć Ren w → Kolonii (Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska z XIV w.*) albo też płynąć w górę rzeki do Kolonii (*Kronika węgiersko-polska*), gdzie zamordowali św. → Urszulę i jedenaście tysięcy dziewic.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13; KWgP, red. dłuższa, c. 1.

Lit.: Van Houtte, 1994, szp. 782–783; Zimmer, Wolters, & Ament, 2003; Testimonia, seria łącińska, 2016, T. 1, ss. 306–307.

Renaldus → Kőkényes

Répce → Rábcy

Rialto (*Realt*) to część Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) niedaleko Wielkiego Kanału, na terenie której położone są dzielnice (*sestieri*) San Paolo (Święty Paweł) i San Marco (Święty Marek); obie dzielnice łączy słynny most Rialto wybudowany w XVI w. nad Wielkim Kanałem. Nazwa Rialto pochodzi z łacińskiego *rivus altus* tj. głęboki kanał, co odnosi się do Wielkiego Kanału. Dzielnica Rialto uważana jest za jedną z najstarszych części Wenecji: według jednej tradycji początki jej oraz początki Wenecji mają być związane z budową w Rialto w 421 r. kościoła św. Jakuba (San Giacomo), choć wydarzenie to nastąpiło znacznie później. W IX w. Rialto stało się siedzibą doży weneckiego i w końcu

XI w. tam właśnie w pobliże kościoła św. Jakuba przeniesiono główny targ miasta, który pomimo upływu wielu stuleci odbywa się do dzisiaj na placu przy tym kościele.

W źródłach węgierskich Rialto pojawia się tylko w relacji o czynach → Attyli zawartej w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*: według tych źródeł po zdobyciu miasta → Akwilei przez Attylę jego mieszkańcy mieli uciekać do *Realt* i założyć Wenecję. Słowo *Realt* w niektórych rękopisach *Kompozycji kronikarskiej* odnosi się do Rialto: w dziele Szymona z Kézy słowo to odnosi się do bagien (*in paludes Realt*), podczas gdy w *Kompozycji kronikarskiej* określa ono wyspę (*insulam, que Realt dicitur*).

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Calabi, 2020.

Rifejskie Góry (*Montes Rifeae, Montes Riphee*) to pasmo górskie wyznaczające granice Scytii (→ Scytia, Scytowie), leżące naprzeciwko Morza → Północnego. Cały koncept granic Scytii przejęty został z geografii antycznej, do niej też należy pojęcie Gór Rifejskich.

Źr.: Kézai, c. 6; Komp., c. 6.

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 307–308.

Robert wzmiankowany przez *Kronikę zagrzebską* i *Kronikę waradyńską* w genealogii Andegawenów był trzecim synem Karola II Kulawego (→ Karol I Andegawenowski), bratem → Karola Martella oraz św. → Ludwika. Urodził się w 1278 r. W 1297 r. uznany został za dziedzicznego władcę → Sycylii przez papieża Bonifacego VIII, który odsunął od dziedziczenia jego bratanka, → Karola Roberta. Przez całe życie bezskutecznie dążył do odzyskania wyspy. Stolicą jego Królestwa był Neapol. Wspierany przez papieży jako przywódca propapieskich gwelfów dążył do pokoju z procesarskimi gibelinami. Wobec przedwczesnej śmierci swych synów następczynią tronu ustanowił wnuczkę Joannę. Zmarł w 1344 r.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Vitolo, 1994, szp. 888–889; Sroka, 1999b, ss. 9, 36, 37; Van Kerrebrouk, 2000, ss. 273–275.

Romania (terytorium) (*Romania, Romanorum imperium; Romanum imperium*) to inne określenie cesarstwa rzymskiego (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza), którego powstanie jest tradycyjnie datowane na rok 27 p.n.e., tj. na czas otrzymania tytułu Augusta przez Gajusza Oktawiana. W I oraz II w. n.e. cesarze rzymscy rozszerzali terytorium dawnej republiki rzymskiej. Maksymalny zasięg cesarstwa rzymskiego obejmował cały basen śródziemnomorski, terytoria na lewym brzegu → Renu oraz na prawym brzegu → Dunaju, Wielką Brytanię aż do → Szkocji oraz część dzisiejszej Rumunii. W następnych stuleciach migracje

ludów ze Środkowej → Europy oraz przybyłych ze stepów euroazjatyckich doprowadziły do wielkich trudności w zarządzaniu Cesarstwem i w 395 r. n.e. doszło do podziału na Cesarstwo Zachodnie ze stolicą w → Rzymie i na Wschodnie ze stolicą w → Konstantynopolu. Splądrowanie Rzymu w 476 r. oznaczało koniec istnienia Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego, które zostało jednak odnowione przez Karola Wielkiego w 800 r. Wschodnie Cesarstwo Rzymskie, bardziej znane pod nazwą Cesarstwa Bizantyńskiego (→ Grecja, Grecy) przetrwało aż do zdobycia → Konstantynopola przez Turków Osmańskich w 1453 r.

Pamięć o Cesarstwie Rzymskim można zauważyć w przedstawionych kilku ekscerptach ze źródeł węgierskich. Szósty rozdział tzw. *Libellus de institutione morum* przedstawia rozwój Cesarstwa Rzymskiego jako przykład wpływu obcych możliwych na rozwój państwa. Cesarstwo Rzymskie pojawia się również w relacji o → Attyli w obu wersjach *Kroniki węgiersko-polskiej*, której autorzy twierdzą, że władca → Hunów chciał zdobyć Cesarstwo Rzymskie. Wzmianka o Cesarstwie Rzymskim w ostatnim rozdziale dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* w części poświęconej określeniu pochodzenia żony króla → Béli (rzekomego 2) odnosi się ewidentnie do Rzeszy. Informacja o przekroczeniu „Romanii” (*per Romaniam*) przez węgierskich dominikanów w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) odnosi się najprawdopodobniej do europejskiej części Cesarstwa Bizantyńskiego, ponieważ jest wzmiankowana pomiędzy Bułgarią (→ Bułgaria, Bułgarzy) → Asena a Konstantynopolem.

Źr.: Kézai, c. 76; Relacja; Libellus; KWgP, red. dłuższa, c. 3, 13; KWgP, red. krótsza, c. 3

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, passim. Por. też → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza; → Niemcy; → Rzym

Romanie (*Latini*) to określenie ludności zachodnioromańskiej. W *Historii huńskiej* w wersji *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* (ale nie w wersji dziś znanej *Kroniki Szymona z Kézy*) pojawiają się już w kontekście antycznym: miastem Romanów (tu chyba można utożsamiać ich z Rzymianami; → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) było → Tulln zarządzane przez → Macrinusa. Dowiadujemy się też w wyjaśnieniu, dlaczego Wenecjanie (→ Wenecja, Wenecjanie) nie wywodzili się z → Sabarii, że w mieście tym żyli *Latini*, czyli → Longobardowie, zaliczeni również do ludów romańskich. Często *Latini* pojawiają się w *Kronice Szymona z Kézy* oraz w *Kompozycji kronikarskiej* w kontekście fatalnie ocenianych rządów → Piotra Orseolo jako (obok Alemanów) obcy, odbierający → Węgrom urzędy. Ludność dziś przez nas zaliczana do populacji wschodnioromańskiej występuje pod nazwą → Wołochów (*Blachi*).

Źr.: Kézai, c. 9, 46, 53, 57; Komp., c. 9, 16, 26, 53, 71, 82, 114, 121, 126.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 210–211; Teke, 1994c, s. 505; Szabics, 1994, ss. 709–710.

Rosazzo (*Rosacensi abbatia*) to dawne opactwo w miejscowości Rosazzo na terenie dzisiejszej gminy Manzano w regionie Friuli-Wenecji Julijskiej (→ Friul), ok. 10 km na południe od Cividale del Friuli oraz kilka kilometrów na zachód od dzisiejszej granicy ze Słowenią. Początki opactwa Rosazzo są tradycyjnie związane z pustelnikiem *Alemannusem*, który miał tam żyć w IX w. W Rosazzo powstał najpierw klasztor kanoników regularnych świętego Augustyna, którego kościół klasztorny pod wezwaniem św. Piotra został konsekrowany w latach siedemdziesiątych XI w. Na początku lat dziewięćdziesiątych tego stulecia patriarcha → Akwilei Ulrich z Eppensteinu przeniósł tam benedyktynów z opactwa Millstatt w Karyntii (→ Karantanie, Karyntia). W późnym średniowieczu liczne wojny we Friulu spowodowały pogorszenie się sytuacji gospodarczej opactwa; benedyktyni wyjechali z klasztoru, a w 1522 r. patriarcha Akwilei osadził tam dominikanów, którzy pozostali w Rosazzo aż do drugiej połowy XVIII w.

W źródłach węgierskich opactwo w Rosazzo pojawia się tylko w relacji o świętym → Gerardzie, zawartej w dziele Szymona z Kézy; według tego kronikarza, św. Gerard, zanim udał się na → Węgry, miał być mnichem w Rosazzo (*qui monachus prius fuerat de Rosacensi abbatia, quae est de territorio Aquilegiae*). Należy jednak podkreślić, że według *Legendy większej świętego Gerarda*, był on mnichem w opactwie św. Jerzego w Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie); *Legenda mniejsza* podaje tylko, że jego rodzicami byli Wenecjanie.

Źr.: Kézai, c. 56.

Lit: Baum, 2002, ss. 152–182; Bergamini, 2006.

Rudolf Habsburg (1218–1291) był królem → Niemiec od 1273 r. Wcześniej był mało znaczącym hrabią Habsburga w dzisiejszej Szwajcarii. W sojuszu z → Władysławem IV Kumańskim wystąpił przeciwko czeskiemu (→ Czechy, Czesi) królowi → Przemysławowi Ottokarowi II i pokonał go 26 sierpnia 1278 r. w bitwie pod Dürnkrut (Suchymi Krutami). W wyniku zwycięstwa objął swą władzę pobabenberskie ziemie → Austrii, kładąc podwaliny pod przyszłą potęgę swego rodu.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 501–502; Erkens, 1994, szp. 1072–1075; Vaniček, 2002, wg indeksu.

Rusovce → Oroszvár

Ruś, Rusini (*Rucia, Ruscia, Rusia, Ruteni, Rutenia, Rutheni, Ruthenia*) pojawiają się w kronikach jako pierwsze państwo i pierwszy lud ujarzmiony przez → Węgrów podczas ich wędrówki z pierwotnej ojczyzny na zachód. U Anonima jest to Ruś zwana → Suzdałem z Kijowem (→ Kijów, Kijowianie) jako najważniejszym grodem. Rusini, sprzymierzeni z → Kumanami, zostali podbici, a ich władcy poprosili o pokój. W zamian za jego gwarancje musieli zapłacić okup i wydać

zakładników, a także zaopatrzyć Węgrów. Oni też wskazali Węgrom tereny zakarpacie, pannońskie, jako teren dla nich atrakcyjny. Według podobnego schematu przebiegał podbój → Włodzimierza Wołyńskiego oraz → Halicza. Jak zauważa Myrosław Wołoszczuk, oba te księstwa nie są przez kronikarza zaliczone do Rusi, lecz tworzą w *Gesta* osobne byty polityczne, zamieszkane jednak przez Rusinów. Wspomina się też o podarowaniu przez Węgrów → Salanowi w zamian za ustąpienie z ziemi m.in. dwunastu ruskich dziewcz, czyli ruskich branek, a także o późniejszym wybudowaniu przez księcia → Zoltę grodu dla Rusinów, którzy z → Álmosem (1) przybyli do → Panonii (→ Oroszvár).

Ruś suzdalska pojawia się też jako teren, przez który mieli przechodzić → Hunowie według *Kroniki Szymona z Kézy*. Na granicy z Rusią → Szeklerzy mieli spotkać wracających Węgrów, którzy w swej wędrówce przekroczyli Alpy Rusińskie (→ Karpaty). Wreszcie, na Ruś z Polski (→ Polacy, Polska) ruszyli → Andrzej I i → Lewenta (2), lecz nie znaleźli pomocy u księcia włodzimierskiego, więc udali się dalej do Kumanów. Zdaniem *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Szeklerzy spotkali Węgrów na Rusi. Andrzej I i Lewenta po odrzuceniu przez księcia włodzimierskiego i pobycie w Kumanii powrócili na Ruś i z niej wrócili na → Węgry. Andrzej poślubił tam żonę – dopiero dzięki Janowi Długoszowi wiemy, że miała nosić imię → Anastazja. Dalsze rozdziały opowiadają o państwowych związkach węgiersko-ruskich: szukaniu przez → Władysława I Świętego pomocy przeciwko → Salomonowi (1), jego wyprawie na Ruś w odwecie za ruskie wspieranie Kumanów (w rzeczywistości była skierowana przeciwko Wasylkowi Rościszlawowiczowi, księciu trembowelskiemu), wyprawie → Kolomana Uczonego zakończonej klęską (ze źródeł ruskich wiemy, że była ona skierowana przeciwko Wołodarowi Rościszlawowiczowi, księciu przemyskiemu, a do klęski doszło w górach na południe od tego miasta). Wzmiankuje się też o małżeństwie Kolomana z Rusinką (→ Eufemią, córką wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha), która wnet została oddalona pod pozorem zdrady, zaś narodzony już na wygnaniu syn → Borys Kolomanowicz stał się wiecznym pretendentem do tronu węgierskiego, wspieranym m.in. przez → Bolesława Krzywoustego.

Ruś pojawia się też w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), a także w *Kronice węgiersko-polskiej*, gdzie jest wyznacznikiem granicy oraz określeniem geograficznym położenia Halicza.

Historyczna Ruś to państwo utworzone pod koniec IX w. przez kupców skandynawskich (głównie ze Szwecji), którzy zorganizowali plemiona wschodniosłowiańskie skupione wokół Kijowa na południu i Starej Ładogi na północy, a Kijów osiągnął funkcję stołeczną. W ciągu X w. trwał proces przyłączania do Rusi nowych plemion, przy czym na zachodzie w granice nowego państwa włączono plemiona zachodniosłowiańskie, lechickie Dulebów i Bużan, o ziemie lędziań-

skie trwały spory z Polską. Ostatecznie w czasie kryzysu Polski lat trzydziestych XI w. ziemie te (Przemyśl, Sanok) stały się częścią Rusi. Zakarpacie z kolei, zdaniem historyków ukraińskich, nie stanowiło ziem ruskich, gdyż rozwijało się na nim osadnictwo Białych Chorwatów, znanych nam z przekazu Konstantyna Porfirogenety, tworzących tu struktury polityczne znane ze źródeł węgierskich, które weszły w skład kształtującej się monarchii węgierskiej. Rusini zaczęli zasiedlać te tereny dopiero od końca XI w., czasu intensyfikacji kontaktów węgiersko-ruskich. W 1054 r., kiedy umierający wielki książę kijowski podzielił państwo między swych synów, Ruś zaczęła dzielić się na coraz większą liczbę księstw, stając się coraz luźniejszą federacją skłóconych ze sobą organizmów politycznych, rządzonych przez coraz bardziej rozrodzonych Rurykowiczów. Spustoszenie Kijowa przez koalicję książąt ruskich z udziałem m.in. posiłków z Polski i Węgier przyniosło osłabienie pozycji miasta i księstwa. Dla syna wielkiego księcia Juri-ja Dołgorukiego, Andrzeja Bogolubskiego ważniejszy stał się Suzdał, z którym w ówczesnej świadomości zaczął kojarzyć się tron wielkoksiążęcy.

Podstawowym problemem wczesnych dziejów kształtującego się państwa ruskiego była zależność od → Chazarów. Wiemy ze źródeł ruskich (*Powieść lat minionych*), że tamtejsi Słowianie płacili im trybut (odbicie tego znajdujemy w An., rozdz. 9), zaś ze źródeł arabskich (ibn Rusta), że byli najeżdżani przez Węgrów, którzy pozyskanych tam niewolników sprzedawali na targach nadczarnomorskich. Węgrzy bez wątpienia w swej drodze na zachód zatrzymali się w okolicach Kijowa, o czym świadczy nie tylko tradycja węgierska, ale i ruska, a także nagromadzenie nazw z rdzeniem *-ugr* między Kijowem a Żytomierzem. Możliwe, że do węgierskiego związku plemiennego przyłączyły się jakieś grupy normańsko-słowiańskie (→ Normanowie; → Słowianie), o czym świadczyłyby znaleziska artefaktów pochodzenia skandynawskiego. Następca tronu węgierskiego, św. → Emeryk, nosił w *Rocznikach hildesheimskich* tytuł *dux Ruizorum*, co może wskazywać, że był dowódcą oddziału złożonego z Rusinów (potomków przybyszów albo świeżo przybyłych – może po wyprawie na Kijów w 1018 r., kiedy Węgrzy wspomagali polskiego władcę Bolesława Chrobrego). Wiarygodnie brzmi przekaz Anonima o osiedleniu takich przybyszów w zachodnich Węgrzech, gdyż pokrywa się z ówczesną praktyką obcoetnicznego osadnictwa wojskowego na granicach państwa. Węgiersko-ruskie kontakty polityczne zintensyfikowały się od końca XI w., kiedy Węgrzy zaczęli zbrojnie wspierać wielkich książąt kijowskich w ich starciach z władającymi południowo-zachodnią Rusią (od połowy XII w. jej stolicą stał się Halicz) Rościszłowiczami. Koniec XII w. i czasy → Béli III wyznaczają nową jakościowo erę w stosunkach węgiersko-ruskich, podczas której król węgierski zaczął dążyć do opanowania tronu halickiego przez reprezentanta Arpadów (→ Arpad). Udało mu się na kilka miesięcy zająć stolec książęcy dla swego syna, przyszłego króla → Andrzeja II. Ten – kontynuując

politykę ojca – wykorzystał zamieszanie powstałe po wygaśnięciu rodu Rościszłowiczów i osadził w Haliczu swego średniego syna Kolomana, który do końca życia nosił tytuł króla halickiego, a następnie najmłodszego syna Andrzeja, w latach 1221–1226 księcia przemyskiego. Ostatecznie → Béla IV, brat Kolomana, pogodził się z zajęciem tronu przez prawowitego dziedzica tronu, Daniela Romanowicza, zachowując z nim przyjazne stosunki. Ekspansja → Tatarów w końcu lat trzydziestych XIII w. położyła kres Rusi Kijowskiej, podporządkowując władzy mongolskiej skłóconych książąt. Ruś Halicka została ostatecznie przyłączona do Polski w 1349 r., a węgierskie próby jej odzyskania za panowania → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego) zostały ostatecznie poniecane, gdy Jadwiga zastąpiła załogi węgierskie polskimi. Ideologicznym echem tych starań było nazwanie Galicją (łacińska nazwa Halicza) ziem zagarniętych przez → Austrię w czasie I rozbioru Polski – nazwa ta się utrzymała, ale oznacza już nie Ruś Halicką, ale ziemie byłego zaboru austriackiego, czyli w Polsce Małopolskę. Ruś Kijowska nie odrodziła się już jako państwo, w epoce nowożytnej akcję zjednoczeniową podjęło z jednej strony Wielkie Księstwo Moskiewskie, późniejsza Rosja, z drugiej Wielkie Księstwo Litewskie i Królestwo Polskie. Śladem rywalizacji tych ośrodków było wykształcenie się trzech narodów wschodniosłowiańskich: Rosjan, Ukraińców zamieszkujących na ziemiach w 1569 r. odebranych Litwie przez Polskę, by zmusić możnych litewskich do podpisania Unii Lubelskiej, oraz Białorusinów, zamieszkujących ziemie pozostające w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Źr.: An., c. 7–12, 14–15, 57; Kézai, c. 8, 21, 27, 52; Komp., c. 21, 80–81, 87–88, 112, 114–115, 138, 145, 147, 149, 151, 155, 161, 167; Relacja; KWgP, red. dłuższa, c. 7, 13.

Inne źr.: *Povest' vremennykh let*, 1950, wg indeksu; Kristó, Olajos, Tóth, & Zimonyi, 1995, ss. 17–91 (ekscerpty ze źródeł islamskich w języku węgierskim).

Lit.: Gruzca, Poppe, 1970, ss. 587–597; Dąbrowska, 1977, s. 390; Nazarenko, 1994, szp. 1112–1114; Testimonia, seria grecka, 1989, z. 2, ss. 330–331 i przyp. 3; Font, 1997, ss. 259–269; O. P. Tolochko & P. P. Tolochko, 1998; Font, 2003, ss. 45–51; Zimonyi, 2006, wg indeksu; Bely, 2013, ss. 87–96, 375–379; Voloshchuk, 2014, ss. 92–125; Dudek, 2016, wg indeksu.

Rzym (*urbs Romana, imperator Romanus*) w przytoczonych przez nas ekscerptach jest najważniejszym miastem chrześcijaństwa, stolicą papieństwa i Kurii. Jest miejscem spoczynku śś. Piotra i Pawła, miastem, którego nawiedzenie w porzeczce gwarantuje spełnienie politycznych planów. W kronikach i dokumentach przydawką *Romanus* określani są papieże stanowiący punkt odniesienia nie tylko w aspekcie duchownym, ale również w świeckim.

Źr.: Kézai, c. 74, 95; Komp. c. 7 (Chron. pictum), 66–67; Relacja; Libellus; Leg. mai. s. Steph., c. 8; Hartwik, c. 8, przyp. y–y, 9, 11; KWgP, red. dłuższa, c. 2, 3, 5–7; KWgP, red. krótsza, c. 3, 5–7, zakończenie.

Lit.: Wenskus, 1956, s. 106; Grzesik, 1990, ss. 10–11; Arnaldi & Marazzi, 1995, szp. 967–978.

**Rzymianie (*Romani*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza;
→ *Romanie***

Sabaria była rzymską kolonią w → Panonii powstałą w połowie I w. n.e. na miejscu obozowiska rzymskiego. Była węzłem drogowym (droga wzdłuż limesu nad-dunajskiego; → Dunaj), zaś na przełomie III i IV w. w wyniku podziału Panonii Górnej została stolicą Pierwszej Panonii (*Pannonia Prima*). Po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego zajęta przez → Hunów, potem → Longobardów, → Awarów, wreszcie stała się częścią księstwa → Słowian panońskich pod względem kościelnym podległą arcybiskupowi salzburskiemu. Utrzymywało się przeświadczenie, że na jej terenie urodził się św. Marcin, późniejszy biskup Tours, należący aż po dziś dzień do najpopularniejszych świętych. Na jej terenie w czasach karo-lińskich utworzono biskupstwo i wybudowano katedrę św. Marcina. Dzisiejsza nazwa Szombathely (czyli tłumacząc to na polski ‘sobotnie miejsce’) zapisana została dopiero w 1274 r., ale w tym kontekście przypomina się tajemniczy *Sobbotin Pasji św. Wojciecha* (Wojciech (1), św.). Wydaje się, że uzasadnione jest stanowisko Miłosa Sosnowskiego wskazującego na możliwość piastowania przez jakiś czas tamtejszego biskupstwa przez → Astryka, choć jest też możliwe, że hagiograf tą nazwą określił → Ostrzyhom. Biskupstwo to mogło zaniknąć w czasie reakcji pogańskiej, już w drugiej połowie XI w. tereny Sabarii/Szombathely należały do diecezji rabskiej (→ Győr). W naszych ekscerptach z Sabarią powiązany został tetrarcha → Macrinus, co zdaniem Eleméra Mályusza może wynikać z przeświadczenia kronikarza (a może autora zaginionych *Gesta Ungarorum*), że towarzyszył on św. Marcinowi w Panonii. Natomiast anonimowy notariusz króla Béli nazwą Sabarii określa źródło tryskające u podnóża → Pannonhalmy. Jest to źródło potoku Pándzsa-ér uchodzącego pod Győrem do rzeki → Ráby. Wiąże się z tym tradycja chyba uczonego charakteru, propagowana przez benedyktynów z Pannonhalmy, jakoby miejscem urodzenia św. Marcina była właśnie góra, na której założono ich klasztor.

Źr.: An., c. 50; Kézai, c. 8, 16; Komp., c. 8, 16.

Lit.: → Pannonhalma oraz: Thur. II/1, 1988, ss. 93–94, 121; An. čs., 1988, s. 255 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 175 i przyp. 301; E. Tóth, 1994, ss. 655–656; An. ślc., 2000, s. 142 i przyp. 197; An. pol., 2006, ss. 162–163 i przyp. 319; Gračanin, 2011, s. 38 i przyp. 86, ss. 49–50, 159; Sosnowski, 2012, s. 38 i przyp. 196.

Sajó (*Louiou, Seo, Seyo, Soio, Souiuo, Souyou*) to rzeka o długości 229 km, wypływająca z Gór Stolickich, stanowiących najwyższą część Rudaw Słowackich. Płynie w kierunku południowym przez dawny → komitat → Gemer. Przyjmując swój największy prawobrzeżny dopływ Rimavę, skręca na wschód, przecinając dzisiejszą granicę słowacko-węgierską, a następnie na południowy wschód. Z lewej strony uchodzi do niej → Bodva, zaś tuż przed swoim ujściem do → Cisy w okolicy

→ Miskolca przyjmuje swój największy lewobrzeżny dopływ → Hornád. Z prawej strony tuż przy granicy wpływa do niej potok → Hangony, zaś w dolnym biegu jedna z odnóg → Hejő. W czasie przybycia → Węgrów tereny nad dolnym i środkowym biegiem rzeki zamieszkiwała ludność słowiańska (→ Słowianie). W *Gesta Hungarorum* anonimowy notariusz króla Béli rzekę Sajó czyni pierwotną granicą węgierskich roszczeń wobec → Salana. Do tej rzeki sięgało też obozowisko Węgrów, gdy wyszli z → Szerencsu. Przekaz *Kroniki Szymona z Kézy i Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* świadczy o tym, że ziemie nad Sajó znajdowały się w posiadaniu rodu → Örsúra. Tereny te zostały spustoszone podczas najazdu tatarskiego w latach 1241–1242 (→ Tatarzy), kiedy wojska węgierskie 11 kwietnia 1241 r. doznały klęski nad leżącą nad tą rzeką miejscowością Muhi, gdzie znajdowała się ważna przeprawa przez rzekę. Dolina Sajó stała się też stulecie wcześniej, 22 lipca 1132 r., areną klęski wojsk polskich → Bolesława Krzywoustego popierającego pretensje → Borysa Kolomanowicza przeciwko → Béli II Ślepemu (→ Polacy, Polska).

Nazwa węgierska oznacza dosłownie ‘słoną rzekę’ i wskazuje, że przebiegał w jej pobliżu szlak, którym transportowano na południe sól z Castrum → Salis, czyli Solivaru, dzisiaj dzielnicy Preszowa oraz rudy żelaza z Rudaw Słowackich. Linia wyznaczana przez ten szlak wspomniana została zresztą w rozdziale siedemnastym dzieła anonimowego notariusza. W polskiej historiografii i geografii tradycyjnie używa się nazwy węgierskiej zapisywanej w oryginalnej ortografii. Istnieje również rodzima nazwa słowacka, Slaná, która genetycznie jest starsza od węgierskiej – nazwa węgierska jest przekładem nazwy słowiańskiej i obie nazwy używane były od średniowiecza paralelnie. O tym, że rzeka ta znana była w świecie słowiańskim, świadczy informacja o klęsce pod Muhi w *Kronice Romanowiczów*: *Корол[ъ] же Бѣла и Каломан[ъ] срѣтоша и на рѣцѣ Солоной*.

Źr.: An., c. 14, 16–17, 22, 31, 33; Kézai, c. 30, 72; Komp., c. 34, 161.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 735–736; Lukniš, 1972, s. 292; Varsik, 1990, ss. 87–92; Blazovich, 1994t, s. 590; Makk, 1994y, ss. 590–591; L. Kiss, 1978/1997b, s. 436; An. pol., 2006, s. 76 i przyp. 119; Mizser, 2004, s. 558.

Salan (*Salanus*) miał być księciem bułgarskim, który odziedziczył po swoim dziedzie → Keanie władzę nad Bułgarami (→ Bułgaria, Bułgarzy) i → Słowianami mieszkającymi między → Dunajem a → Cisą. Stolicą jego księstwa był → Titel (choć Wincenty Swoboda podaje Tetel, dziś → Tetétlen), ale jego władzy podlegały tereny aż do granicy z Rusią (→ Ruś, Rusini). I to na tamtych ziemiach doszło do spotkania → Węgrów z władztwem Salana. Najpierw Salan wysłał poselstwo do grodu → Zemplin, siedziby → Arpada, mające wy badać, kim są przybysze zwani Hungwarami i broniące im przekraczania rzeki → Bodrog w drodze na

zachód. Potem ruszyło poselstwo węgierskie do Salana, prosząc go o dwa dzbanuszki wody z Dunaju oraz dwie wiązki traw z puszczy → Alpár. Zarazem osobne poselstwo węgierskie ruszyło z bogatymi darami: dwunastoma białymi końmi, dwunastoma wielbłędami, dwunastoma chłopcami kumańskimi (→ Kumanie), dwunastoma dziewczętami ruskimi, dwudziestoma skórkami gronostajowymi [w An. pol. popielicowymi] i dwunastoma sobolowymi oraz z dwudziestoma szatami tkanymi złotem. Książę odstąpił Węgrom ziemię po rzekę → Sajó. Jest to jedna z wersji tzw. podania o białym koniu, jednej z podstawowych węgierskich legend legitymizujących węgierskie panowanie w Kotlinie Karpackiej. Wyda się, że wersja zapisana przez anonimowego notariusza króla Béli jest wersją późniejszą, przerobioną i ubarwioną literacko przez kronikarza. Pierwotną wersję przechowały późniejsze kroniki, które wiążą ją ze → Świętopełkiem (1).

W kronice anonimowego notariusza króla Béli czytamy następnie o powszechnym poddawaniu się Słowian Węgrom, a także o odstąpieniu przez Salana Węgrom ziemi do rzeki → Zagyva. Widząc postępy Węgrów zmierzających w stronę → Nitry, Salan zawarł sojusz z Bizancjum (→ Grecja, Grecy) i Bułgarią. Węgrzy zażądali ustąpienia im wszystkich ziem i wycofania się Salana do Bułgarii. Wybuchła wojna tocząca się nad dolną Cisą. Węgrzy rozbili wojska Bułgara, zajęli Titel i (Stari) Slankamen (→ Zalánkemén), a następnie → Belgrad. Wtedy wódz bułgarski, wuj (*avunculus*) Salana, złożył im hołd. Jest to ostatnia wzmianka o Salanie.

Osoba Salana jest fikcją literacką. Jego imię utworzone zostało chyba od nazwy Slankamena, choć György Györffy uznaje, że mógł to być derywat imienia → Kulan. Władztwo Salana być może częściowo odpowiada zasięgowi władzy wielkomorawskiej (zwłaszcza północna część Niziny Nadcisańskiej, główna arena wypadków opisanych w pierwszych rozdziałach kroniki; → Morawianie, Morawy) oraz bułgarskiej (dolna część międzyrzecza Dunaju i Cisy). W historiografii bułgarskiej i rumuńskiej uznaje się, że Salan był postacią historyczną, księciem bułgarskim bądź rumuńskim.

Źr.: An., c. 11–12, 14, 16, 19–20, 30, 33, 38–39, 41–42.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 23–24; Swoboda, 1975a, s. 24; An. čs., 1988, s. 239; An. niem., 1991, ss. 152–153; Kordé, 1994r, s. 591; An. pol., 2006, s. 66 i przyp. 94; An. ang., 2010, s. 32 i przyp. 2.

Salis (*Castrum Salis*) to najpewniej dzisiejsza część szaryskiego (→ Szarysz) Preszowa zwana Sóvár, a od 1927 r. Solivar. Węgierska nazwa, przejęta przez Słowaków, jest dosłownym przekładem nazwy łacińskiej. O *Castrum Salis* dowiadujemy się nie tylko z *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli i *Kroniki węgiersko-polskiej*, według której Salis należało do domeny polskiego władcy (→ Polacy, Polska), ale również z dokumentów z XIII w., w których wspomina się o głównej drodze wiodącej przez to miejsce. Nazwa nawiązuje do źródeł sol-

nych, z których pozyskiwano drogą odparowywania sól konsumpcyjną. W średniowieczu podlegały one monopolowi państwowemu, stanowiąc tzw. regalia. Zdanem Ferdinanda Uličnego w skład dzisiejszego Solivaru wchodziła zanikła wieś Sol' oraz gród królewski. Pod koniec XIII w. *Castrum Salis* nadane zostało przez → Władysława IV Kumańskiego Jerzemu, synowi Szymona z rodu Baksa (→ Baks) za zasługi w czasie wyprawy wspierającej Leszka Czarnego, księcia krakowskiego (→ Kraków) w 1285 r. oraz w odparciu najazdu → Tatarów na Małopolskę w 1288 r. Jerzy stał się protoplastą rodu Sóvárích Sósów, którzy władali grodem jeszcze w drugiej połowie XVI w. Niektórzy badacze (np. Ondrej R. Halaga) sądzą, że istniało kilka „Solnych Grodów” i anonimowy notariusz króla Béli myślał o Sóstóvárze na Wzgórzach Zemplínsko-Tokajskich.

Źr.: An., c. 17; KWgP, red. dłuższa, c. 7, 13.

Lit.: Halaga, 1962, ss. 77–107; 1965, ss. 5–34; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, ss. 68–69 (Solivar); An. čs., 1988, s. 241 i przyp. do s. 203; Uličný, 1990, ss. 289–293; An. niem., 1991, s. 158 i przyp. 138; Grzesik, 1998b, s. 160; An. pol., 2006, ss. 85–86 i przyp. 136; Plaček & Bóna, 2007, ss. 270–271; Grzesik, 2022b, ss. 235–236 i przyp. 21.

Salomon (1) (1053–1087) był synem → Andrzeja I i → Anastazji. Miał brata → Dawida oraz przyrodniego brata → Jerzego (1). Został koronowany na króla węgierskiego w 1057 r., a ceremonialna fraza zastosowanej anglosaskiej liturgii koronacyjnej (tzw. *Ordo Dustana-Egberta*): „Niech będzie panem twoich braci” (*Esto dominus fratrum tuorum*) spowodowała konfuzję jego stryja, → Béli I i stała się jednym z katalizatorów wojny domowej między braćmi Andrzejem i Bělą. Salomon jako dziecko został ożeniony z → Judytą salicką, siostrą króla niemieckiego (później cesarza) → Henryka IV. Po śmierci ojca i przejęciu władzy przez stryja w 1060 r. wraz z matką i żoną udał się do szwagra z prośbą o pomoc. Do wyprawy Henryka IV doszło w 1063 r. W jej trakcie Běla I zginął w wypadku, zaś jego synowie, a zatem kuzyni Salomona, → Gejza I i → Władysław I Święty uciekli do Polski (→ Polacy, Polska), prosząc o interwencję → Bolesława II Szczodrego. Salomon został ponownie koronowany w → Székesfehérvárze. W następnym roku doszło dzięki mediacji biskupów, zwłaszcza arcybiskupa → Kalocsy → Dezyderego (1), do pojednania między Salomonem a Gejzą. Kraj został podzielony, 2/3 zatrzymał król Salomon, 1/3 przekazał jako wydzielone księstwo swoim kuzynom. Do 1071 r. panowała między nimi zgodna współpraca, Salomon wraz z Gejzą poprowadzili wyprawę przeciwko Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) na prośbę → Heleny (Lijepy), żony → Zvonimira, a siostry Gejzy i Władysława. Wspólnie odpierali najazdy czeskie (→ Czechy, Czesi) na → komitat trenczyński (→ Trenczyn) i wsparli wystąpienie Romana Diogenesa (→ Diogenes) przeciwko cesarzowi bizantyńskiemu (→ Grecja, Grecy). Przyjaźni kres położyło oblężenie → Belgradu w 1071 r., podczas którego grecka załoga poddała się Gejzie,

nie Salomonowi. Gejza zawarł następnie separatystyczny pokój z Bizancjum. Przedmiotem niezgody okazał się też niesprawiedliwy w opinii Gejzy podział łupów. Podejmowane próby mediacji i pojednania (np. spotkanie kuzynów pod → Ostrzyhomiem w 1071 r.) nie przyniosły rezultatu i pod koniec lutego 1074 r. wybuchł otwarty konflikt zakończony 14 marca 1074 r. klęską pod → Mogy-oródem i ucieczką Salomona, który w swych rękach zachował władzę tylko nad graniczącymi z Cesarstwem komitatami mosońskim (→ Moson) i pozońskim. Rodzina znalazła schronienie na dworze Henryka IV, który w tym czasie zaangażował się w walkę z papieństwem (w 1077 r. musiał ukorzyć się pod Canossą) i nie był w stanie przywrócić Salomona na tron mimo podjętej wyprawy. Próby pojednania z Gejzą, zapośredniczone przez arcybiskupa Dezyderego, przerwała śmierć Gejzy. Do pojednania z Władysławem I Świętym doszło w 1081 r., kiedy Salomon zrzekł się na jego rzecz korony. Jednak rok później podniósł przeciwko niemu bunt i został uwięziony w → Wyszehradzie (tzw. Wieża Salomona, gdzie miał być więziony, pochodzi dopiero z połowy XIII w.). W 1083 r. został zwolniony, co *Legenda św. Stefana* pióra Hartwika wiąże z kanonizacją → Stefana I Świętego. Udał się wtedy do → Pieczyngów i związał z córką ich wodza, najjeżdżając w 1085 r. → Siedmiogród oraz bizantyńskie Bałkany. Podczas jednego z takich najazdów w 1087 r. poniósł śmierć. Późniejsza legenda zapisana w kronikach węgierskich podaje, jakoby Salomon miał otrzymać jałmużnę od Władysława, a potem zniknąć mu z oczu. Resztę życia miał spędzić jako pobożny mnich pokutujący za grzechy w istryjskiej → Puli. Widać tu popularny motyw króla-grzesznika, czytelny choćby w tradycji o → Bolesławie II Szczodrym albo w zapisanej przez czeskiego kronikarza Kosmasa legendzie o Świętopełku wielkomorawskim (→ Świętopełk (1) ; → Morawianie, Morawy). Wdowa po Salomonie wyszła ponownie za mąż za świeżo owdowiałego brata Bolesława II Szczodrego, Władysława Hermana, z którym miała trzy córki. Polska opinia publiczna podejrzewała ją o romans z → Sieciechem. Sprowadziła też do Polski Ottona z Bambergu, przyszłego misjonarza → Pomorza.

Konflikt między Andrzejem I a Bélą I, a następnie ich synami, Salomonem oraz Gejzą I i Władysławem I Świętym jest głównym wątkiem narracji kronik węgierskich, szczególnie *Kroniki obrazkowej*, a także wybranych przez nas eks-cerptów. Był to typowy dla państw wczesnośredniowiecznych konflikt w łonie dynastii, nieunikniony wobec nieustabilizowanych zasad przekazywania władzy. Przypuszczalnie jego przebieg spisywano po obu stronach, a w trzonie kronik składających się na *Kompozycję kronikarską z XIV w.* można dostrzec fragmenty zarówno biorące stronę Salomona jako legalnego władcy → Węgier (tzw. pisarz legitymista), jak i stronę synów Béli, zwłaszcza Władysława I Świętego (pisarz idoneista). Zostały one połączone w czasach Władysława I Świętego lub → Kolo-mana Uczzonego, tworząc zrab zaginionych *Gesta Ungarorum*.

Źr.: An. Pos., s. a. 1053 (jako Samson), 1057, 1068, 1071, 1072, 1074, 1081, 1083; Kézai, c. 57–58, 60–62; Chron. Zagr. et Varad., c. 5–6; Jan z Goricy; Komp., c. 88–89, 91, 93, 97, 99, 104 (bez wymienienia imienia), 105 (bez wymienienia imienia), 107–113 (wszędzie bez wymienienia imienia), 114–115 (Chron. budense bez wymienienia imienia), 116–121, 123, 125–127, 129–131, 133–134, 136, 140; KWgP, red. krótsza, zakończenie

Lit.: Gerics, 1961; Rokay, 1990; Makk, 1994z, s. 591; Bak, 1995, szp. 1315–1316; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 86–97; Grzesik, 1991, ss. 341–343; 1999a, ss. 158–159; Bagi, 2017, wg indeksu.

Salomon (2), strzelec z balisty jest postacią nieznaną.

Źr.: Komp., c. 107

Salomon (3), rzekomy przedostatni syn → Béli (rzekomego 2) po śmierci starszych braci, → Alberta (3), → Gejzy (3) i → Kolomana jako książę → Sławonii zgodził się, by tron objął jego brat, Władysław (→ Władysław I Świąty). Za postacią Salomona kryje się rzeczywisty → Salomon, syn → Andrzeja I, skłócony ze swymi kuzynami z linii → Béli I, m.in. z Władysławem.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: Homza, 2009, s. 181 i przyp. 157.

Salomon Básztyély był bratem → Rejnolda.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: → Rejnold.

Salona → Split

Samosz → Szamos

Samson (*Sampson*) z rodu → Győr był jednym z przywódców stronnictwa wspierającego aspiracje → Borysa Kolomanowicza przeciw → Béli II Ślepemu. Przed bitwą nad → Sajó 22 lipca 1132 r. nie wahał się wdrzeć do namiotu króla i w obraźliwych słowach wezwać go do ustąpienia. W czasie ucieczki został zabity w rzece Sajó przez sługę → Buda. Był ojcem → Tomasza i Tordy.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 454.

San Severino to miejsce pochodzenia rodu założyciela opactwa w miejscowości → Tata → Deodatusa według *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Miejscowość, skąd wywodzili się komesi miała leżeć w → Apulii (*de comitibus Sancti Severini de Apulia*). Chodzi tu najprawdopodobniej o miejscowość Mercato San Severino, położoną we włoskim regionie Kampanii, niedaleko miasta Salerno. Pierwszą osadą na dzisiejszym terenie gminy Mercato San Severino była mała osada

Rota, obecnie leżąca w południowo-zachodniej części Mercato San Severino. Już w VIII w. Rota była miejscowością i miała kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Rota była także siedzibą *gastalda*, tj. namiestnika urzędującego na terytoriach opanowanych przez → Longobardów. W XI w. osada otrzymała nazwę San Severino (lub Sanseverino), pochodzącą od słynnego, czczonego przez Longobardów męcznika Seweryna z → Noricum. W XIV w. do nazwy San Severino dodano słowo *mercato* (łac. *forum*), tj. ‘targ’ dla podkreślenia odbywających się tam targów.

W XI w. miasto to wraz z całą południową częścią Półwyspu Apenińskiego zostało zdobyte przez → Normanów. Książę → Apulii i Kalabrii Robert Guiscard darował wtedy San Severino wraz z jego okolicą Turgisowi, jednemu ze swoich rycerzy, będącemu pochodzenia normńskiego. Turgis i jego potomkowie od swojej nowej siedziby wzięli nazwę swojego rodu. Ród Sanseverino stał się potężnym rodem w królestwie → Sycylii, jedna z gałęzi tego rodu żyje do dzisiaj.

Źr.: Komp., c. 38.

Lit.: Peduto, 1988, ss. 155–160; Natella, 2008; De Cristofaro, Pierri, & Iannuzzi, 2020.

Sár (*Saru*) to rozległy podmokły teren na terenie dawnej → Panonii na prawym brzegu → Dunaju rozciągający się od rzeki Sió odprowadzającej wody → Balatonu do Dunaju. Obszar zwany jest dzisiaj Sárrét (‘bagnista łąka’), lecz w średniowieczu zwany był zwyczajnie Sár (‘błotem, bagnem’) – pierwsze znane odnotowanie tej nazwy pochodzi z 1193 r. Teren odwadnia m. in. licząca 110 km długości rzeka Sárvíz (dosłownie: ‘bagnista woda’).

Źr.: An., c. 47.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, s. 413; An. és., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; Blazovich, 1994w, s. 596; An. pol., 2006, s. 157 i przyp. 304.

Saraceni (*Hismahelite*, *Saraceni*, *Sarraceni*) albo Izmaelici to ogólne określenie ludności muzułmańskiej przybywającej na → Węgry od X w. Określenie Izmaelici ma korzenie biblijne (→ Biblijna etnogeneza Węgrów) – wywodzi się od syna Abrahama, Izmaela (Rdz 16,15). Od połowy XII w. w źródłach pojawia się nazwa Saracenów, określająca pierwotnie ludność arabską (→ Arabia). Jak widzimy z naszych ekscerptów, obie nazwy były stosowane synonimicznie. W źródłach węgierskich od XIII w. pojawia się też określone znane również dobrze polszczyźnie, czyli *böszörmények*, Bisurmanie oznaczające muzułmanów turkojęzycznych. W źródłach występują również Kalizowie, których nazwa pochodzi od Chorezmijczyków (→ Chorezm). Jak pokazują dekrety prawne → Władysława I Świętego i → Kolomana Uczzonego muzułmanie zajmowali się handlem i obsługą finansową państwa, podobnie jak → Żydzi. W latach 1151–1153 na Węgrzech przebywał Abū Hāmid al-Andalusī, który napisał z przesadą, że ponad 10 000 wsi świętuje piątek.

Natomiast ok. 1220 r. Jākūt Aleppi zapisał świadectwo węgierskich muzułmanów, że poza wiarą niczym od → Węgrów się nie różnią, mówiąc tym samym językiem i nosząc te same stroje. Anonimowy notariusz króla Béli wskazał na muzułmańskie pochodzenie części elit węgierskich. Oczywiście Saraceni, czyli muzułmanie, walczyli też wśród bizantyńskich (→ Grecja, Grecy) obrońców → Belgradu, oblężonego przez → Salomona (1) i → Gejzę I. Warto dodać, że węgierski termin Izmaelici nie ma nic wspólnego z Izmaelitami rozumianymi jako nurt religijny w islamie powstały mniej więcej wiek po działalności Proroka, zakładający mistyczne odczytanie Koranu i Biblii, z którego wywodzą się np. libańscy druzowie.

Źr.: An., c. 57; Komp., c. 53, 106–108; Relacja; Leg. S. Gerh., c. 3.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 205–207 (tu dalsza lit.); Halm, 1990, szp. 698–699; Márton, 1994c, s. 298; Thorau, 1995, szp. 1376–1377; An. slc., 2000, s. 146 i przyp. 239; An. pol., 2006, ss. 178–179 i przyp. 351.

Sardona → Skradin

Sarolt (*Saroltu*) była córką → Gyuli (2), żoną → Gejzy (1) i matką → Stefana I Świętego. Jej imię pochodzenia tureckiego, oznaczające ‘białą łasicę’, poświadczane zostało przez anonimowego notariusza króla Béli oraz *Kompozycję kronikarską z XIV w.* Miała siostrę → Karold (‘czarną łasicę’), Jej małżeństwo przypieczętowało sojusz Arpadów (→ Arpad) władających zachodnią częścią → Węgier z rodem gyulów siedmiogrodzkich, który w rezultacie doprowadził do przyłączenia → Siedmiogrodu do Węgier. Współczesne jej źródła (*Żywot II św. Wojciecha* (→ Wojciech (1), św.) pióra św. → Brunona z Kwerfurtu oraz *Kronika Thietmara*, biskupa merseburskiego) charakteryzują ją jako osobę energiczną, jeżdżącą konno, nadużywającą wina, która nawet dopuściła się zabójstwa człowieka. Dzięki swoim cechom przejęła faktycznie rządy na Węgrzech. Thietmar zwie ją Belekne-gini, czyli Piękną Panią – to słowiańskie określenie potwierdza, że Siedmiogród zamieszkały był wtedy w znacznym stopniu przez ludność słowiańską (→ Słowianie). W literaturze często utożsamiano Sarolt z → Adelajdą z *Kroniki węgiersko-polskiej*. W świetle najnowszych badań należy to utożsamienie zdecydowanie odrzucić i usunąć Adelajdę z grona postaci działających na przełomie X i XI w.

Źr.: An., c. 27; Komp., c. 30, 63.

Inne źr.: Św. *Wojciecha biskupa i męczennika Żywot drugi*, 1969, red. krótsza, rozdz. 23, s. 61; *Kronika Thietmara*, 1953, Lib. VIII 4, ss. 585–587.

Lit.: Ludat, 1980, szp. 1838; Szegfü, 1994k, s. 594. Zob. też → Adelajda.

Sárvár (*Saruuar*), czyli Błotny Gród, pojawia się dwa razy w przekazie anonimowego notariusza króla Béli. W rozdziale dwudziestym pierwszym chodzi o duży gród ziemny, liczący 15 ha powierzchni, zlokalizowany na południe od miejscowości Nagyecsed nad rzeką Kraszną, a nie nad płynącym ok. 20 km na wschód

Samoszem (→ Szamos), jak podaje Anonim. Miał on zostać wybudowany przez → Tasa i w czasach → Stefana I Świętego mógł być stolicą → komitatu później przeniesioną do → Szatmáru. Był własnością rodu Gut-Keled, którego członkowie wybudowali we wschodniej części kamienny kościół, który w XII w. zamieniony został na trójnawową ceglana bazylikę wraz z przylegającym do niej klasztorem benedyktyńskim pod wezwaniem św. Piotra. Gród został zniszczony przez → Tatarów w latach 1241–1242, klasztor istniał do XV w. Według Richarda Prażaka chodzi o gród zlokalizowany w późniejszym komitacie Krassó-Szörény (→ Szörény), dziś Caraş-Severin, co wydaje się nieprawdopodobne z punktu widzenia topografii wydarzeń. Natomiast w rozdziale trzydziestym siódmym Sárvár wymieniony jest w gronie grodów ziemi nitrzańskiej (→ Nitra). Richard Prażak i Vincent Múcska identyfikują go z jednym z potężnych grodów wielkomorawskich, może stanowiskiem Vály koło Mikulčic (→ Morawianie, Morawy).

Źr.: An., c. 21, 37.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 56–91; An. čs., 1988, s. 243 i przyp. do s. 206, ss. 249–250 i przyp. do s. 214; Kristó, 1988, s. 490; An. niem., s. 160, i przyp. 161, s. 166 i przyp. 209; Magyar, 1994, ss. 595–596; An. słc., 2000, s. 130 i przyp. 71, s. 135 i przyp. 123; An. pol., 2006, ss. 94–95 i przyp. 156, s. 126 i przyp. 233.

Sasi (*Saxones*) to jedno z plemion, które złożyły się na przyszłych → Niemców. Pojawiają się w naszych ekscerptach tylko w dwóch aspektach. Pierwszym z nich jest aspekt językowy, mianowicie Szymon z Kézy pisze, że → Hunowie i → Węgrzy różnią się językowo tak, jak Sasi i Turyngowie (→ Turyngia, Turyngowie). Passus ten pokazuje orientację kronikarza w dialektach używanych na terenie Niemiec. Drugim aspektem jest osadnictwo. Sasi wymienieni zostali wśród ludów napływających na → Węgry za czasów pierwszych Arpadów (→ Arpad). Kolonizacja niemiecka na Węgrzech określana była mianem saskiej. Rozwijała się ona od połowy XII w. Szczególnymi ośrodkami skupiającymi saskie osadnictwo był → Siedmiogród oraz → Spisz. Do intensyfikacji doszło po najeździe tatarskim (→ Tatarzy). W wyniku uzyskiwanych przywilejów przybysze tworzyli samorządne miasta, od XIII w. tworzył się zatem stan mieszczański. Wspólnota Sasów siedmiogrodzkich przetrwała do dzisiaj, choć jej przedstawiciele na przełomie II i III milenium emigrowali do Niemiec, ojczyzny przodków, uciekając przed niepewnością postkomunistycznej transformacji Rumunii. Wspólnota Sasów spiskich przestała istnieć po II wojnie światowej, ale ostatnio osoby odczuwające przynależność do niej zaczynają się organizować na nowo. Co ciekawe, ludność określana jako Sasi pojawia się w Serbii (→ Serbia, Serbowie) na pograniczu z → Bośnią od 1254 r. – byli to górnicy, uciekinierzy przed Tatarami, którzy rozwijali tamtejsze górnictwo.

Źr.: Kézai, c. 4; Komp., c. 4 (Chron. budense), 53.

Lit.: Thur. II/1, 1988, wg indeksu; Benkő & Kordé, 1994b, ss. 618–619; Ehlers, Häßler, & Blaschke, 1995, szp. 1223–1235; S. Ćirković, 1995a, szp. 1387; Števík, 2023a, 2023b.

Sátorhalom (*Saturholmu*) czyli Namiotowe Wzgórze u anonimowego notariusza króla Béli określa miejsce, gdzie → Ond, ojciec → Etego, → Ketel, ojciec → Alaptolmy oraz → Tarcal przeprawili się przez → Bodrog. W 1261 r. kancelaria młodszego króla → Stefana V wspomniała o castrum *Saturhyg*. Identyfikacja potoku z rzeczką Hotyka w An. niem. (1991, s. 157, przyp. 127) i An. pol. (2006, s. 79, przyp. 125) wydaje się wątpliwa, raczej chodzi o Ronyvę (Raňavę), również dopływ Bodrogu. Zamek powstały chyba po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) przez krótki czas był własnością rodu Baksa (→ Baks), a od 1316 r. był własnością królewską. Wzgórze o charakterystycznym kształcie namiotu znajduje się na południowy zachód od dzisiejszego miasta Sátoraljaújhely, które w źródłach pojawia się pod koniec XIII w.

Źr.: An., c. 15.

Lit.: Uličný, 2001, ss. 454–456; Ringer, 2011, ss. 193–201.

Sawa (*Sava, Savum, Zaua, Zoua, Zova*) to prawy dopływ → Dunaju liczący 945 km długości. Wypływa w → Alpach Julijskich w Słowenii dwoma potokami: Sava Dolinka i Sava Bohinjka. Płyynie, meandrując w kierunku południowo-wschodnim, przez zabagnioną południową część Kotliny Karpackiej, wyznaczając umowną granicę między → Europą Środkową a Półwyspem Bałkańskim. Już w antyku wyznaczała granicę prowincji rzymskich Panonii Posawskiej i Drugiej Panonii (dwóch z czterech, na które podzielono wcześniej prowincję → Panonia – jej granica z → Dalmacją przebiegała ok. 30 km na południe od rzeki; → Petrov Gvozd), wzdłuż niej przebiegały też szlaki komunikacyjne łączące Italię z Mezą i Tracją. W średniowieczu wyznaczała południową granicę → Sławonii. Przepływała przez Srem (→ Sirmium), by ujść do Dunaju w → Belgradzie, stanowiąc południową granicę Królestwa Węgierskiego (→ Węgry) z → Bośnią i Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Dziś na środkowym odcinku wyznacza granicę chorwacko-bośniacką i częściowo serbsko-bośniacką, a w dolnym toku granicę serbskiej Wojwodiny.

Od VI w. dochodzi do słowiańskiej (→ Słowianie) kolonizacji terenów nadawskich, na przełomie VIII i IX w. swoją zwierzchność narzucili → Frankowie. W miejscowości Sisak mieściła się stolica Ljudevita, władcy Chorwacji Posawskiej, który w latach 819–823 wzniesił bunt przeciwko Frankom. Dolny bieg Sawy wraz ze Sremską Mitrovicą (Sirmium) został ok. 829 r. przekazany przez Franków Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), która posiadała te tereny do upadku państwa w 1018 r. W obliczu najazdów węgierskich górne Posawie zostało włączone do Wielkiej Karantanii (→ Karantanie, Karyntia), do prawego brzegu do tarła Chorwacja (→ Chorwaci, Chorwacja), do lewego Węgry. Dolna część biegu rzeki pozostawała do końca XII w. pod władzą bizantyńską.

Nazwa jest pochodzenia staroeuropejskiego i wywodzi się z rdzenia **souos* ‘wilgotny’, ‘płynny’. Do węgierskiego trafiła za pośrednictwem słowiańskim (→ Słowianie).

Źr.: An., c. 41, 43; Jan z Goricy; Komp., c. 104–105; KWgP, red. dłuższa, c. 3.

Lit.: W. Swoboda, 1975d, ss. 78–80; Rokay, 1994e, s. 619; Udolph, 2003–2004, ss. 523–548; An. pol., 2006, ss. 134–135 i przyp. 253; Gračanin, 2011, passim; Bali, 2014; Testimonia, seria łacińska, T. 1, ss. 114, 185, 187, 228, 297, 326.

Scardona → Skradin

Scenia → Senj

Scereducy → Szeredec

Scerii → Szer

Scytia, Scytowie (*gens Scithica; Magor, Scithia, Scithici, Scitia, Scitici, Scyte, Scythi, Scytici, Sithici, terra Scithia, terra Scithica, terra Scythica*) była krainą zasiedloną przez lud irański, tożsamą ze wschodnioeuropejską krainą stepów. Nazwa wywodzi się z głębokiej starożytności (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Anonimowy notariusz króla Béli w Scytii doszukiwał się praojczyzny → Węgrów, korzystając tu z wiedzy Reginona z Prüm oraz z *Exordia Scythica*, czyli wypisu dokonanego w II, III lub IV w. przez Justyna z zaginionego dzieła Pompejusza Trogusa *Historiae Philippicae*. Motyw Scytii przejął od Reginona również autor zaginionych *Gesta Ungarorum*, skąd opis trafił do *Kroniki Szymona z Kézy i Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* W kronikach węgierskich mianem Scytii określa się obszar między → Donem a Morzem Azowskim, czyli → Meotyda, tożsamy chyba z Lebedią, pojawiającą się w DAI, rozdz. 38, Konstantyna VII Porfirogenety, jednak jej granice rozciągają się aż do → Mongolii, Gruzji (*regnum Iurianorum*), Tarsii czyli Turkiestanu, → Chorezmu oraz Etiopii czyli Indii Mniejszych. László Veszprémy zwraca uwagę, że u anonimowego notariusza króla Béli opis różni się między rozdziałami pierwszym a siódmym. Pierwszy w całości oparty jest na opisach klasycznych, podczas gdy w rozdziale siódmym wykorzystał kronikarz tradycję o pochodzie Węgrów, ale umiejscowił ją na północy (→ Suzdal), tymczasem Węgrzy przechodzili bliżej półwyspu Morza → Czarnego. Scytia to ziemia, gdzie nawet ludzie ubodzy odziewają się w sobole futra, a w rzekach znajduje się złoto, srebro i kamienie szlachetne. Jest to biblijny topos bogactwa oparty na *I Księdze Królewskiej* (7, 51; 10, 11; 15, 18; 20, 3; 20, 5), gdzie użyty został do opisu bogactw Ziemi Obiecanej; → Biblijna etnogeneza Węgrów.

Źr.: An., Prohemium, c. 1–5, 7–9, 14, 19, 39; Zagr. et Varad., c. 1; Kézai, c. 2, 6–10, 15, 23, 27, 55; Komp., c. 3 (Chron. budense, przyp. a–a, Chron. pictum), 5–10, 15, 23, 26, 28, 63 i przyp. a–a.

Lit.: Deér, 1930, ss. 243–263; Kristó, 1979, ss. 106–115; An. čs., 1988, ss. 232–233; An. niem., 1991, s. 138 i przyp. 17; Szádeczky-Kardoss, 1994d, s. 645; Göckenjan, 1995b, szp. 1999–2000; An. ślc, s. 120 i przyp. 3; An. pol., 2006, ss. 26–27 i przyp. 8; Grzesik, 2010b, ss. 325–333; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 12–14 (ekscerpt 1 i 2 z dzieła Justyna), 174 (opis Scytii przylegającej do wybrzeża Morza Czarnego u anonimowego notariusza króla Béli), 317–318 (hasło o Scytach jako ludzie antycznym).

Sebastian (*Sebastianus*) był benedyktynem, który – według opowiadania jedenastego rozdziału *Legendy św. Stefana* pióra biskupa Hartwika – miał przebywać „w klasztorze św. Marcina”, tj. w benedyktyńskim opactwie w → Pannonhalmie. Hartwik dodaje, że król → Stefan I Święty zauważył jego wielką pobożność i mianował go arcybiskupem ostrzyhomskim. Po jego ordynacji Sebastian miał jednak oślepnąć i zostać zastąpionym przez „→ Astryka, biskupa → Kalocsy”. Na końcu tego passusu Hartwik twierdzi, że po trzech latach, Sebastian odzyskał znowu wzrok „z miłosierdzia Bożego”: miał wtedy znowu zostać arcybiskupem → Ostrzyhomia, podczas gdy Astryk miał wrócić do swojej poprzedniej siedziby, tj. do Kalocsy.

Poza *Legendą św. Stefana* pióra biskupa Hartwika, istnieje jeszcze tylko jedno źródło, które opowiada o Sebastianie: chodzi o dyplom fundacyjny wydany w 1001 r. przez Stefana I dla opactwa w Pannonhalmie. W dokumencie tym znajdujemy bowiem wzmiankę o „wsiach nadanych kościołowi [tj. opactwu w Pannonhalmie] przez arcybiskupa Sebastiana” (*ville in dedicatione aecclesie ab archiepiscopo Sebastiano*). Należy jednak zauważyć, że wzmianka o arcybiskupie Sebastianie znajduje się w późniejszej dopisie do dokumentu: według László Veszprémygo wzmianka ta mogła powstać pod wpływem tekstu Hartwika. Dodać jeszcze trzeba, że dokument Stefana I Świętego dla Pannonhalmy miał być ułożony przez arcybiskupa i wicekanclerza Dominika (*Dominicus archiepiscopus vicecancerarius fecit*), który pojawia się także na liście dostojników obecnych w głównej części dokumentu (*astantibus ducibus [...] domno quoque Dominico archiepiscopo*). W literaturze Sebastian jest czasami utożsamiany z Radlą, przyrodnim bratem i piastunem św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.).

Źr.: Hartw., c. 11.

Inne Źr.: DHA, 1992, nr 5/II, ss. 26–41.

Lit.: Veszprémy, 1994j, s. 597.

Sebenicum → Szybenik

Sebus, komes, być może identyczny z → żupanem → Pożonia w latach 1029–1039. Miał pochodzić z rodu Hont-Pázmány (→ Hont; → Pázmány). Wedle późniejszej, zafałszowanej tradycji, przekazanej przez wspólną podstawę *Kroniki*

Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* miał być synem Budy (→ Buda (3)) i miał zostać posłany przez → Gizelę do → Nitry, by okaleczyć uwięzionego → Wazula. Życie stracił w okrutny sposób podczas powstania skierowanego przeciwko → Piotrowi Orseolo, które na tron powołało → Abę Samuela, choć *Annales Altahenses maiores* notują jego śmierć pod 1039 r.

Źr.: Kézai, c. 44, 47; Komp., c. 69, 72.

Inne źr.: *Annales Altahenses maiores*, 1891, s. 23 (s. a. 1039).

Lit.: Šedivý, J., & Štefanovičová, 2012, ss. 363–364 (J. Steinhübel). Por. też → Buda (3).

Sekwana (*Sakana*; fr. Seine) to rzeka w północnej części dzisiejszej Francji (→ Francja, Francuzi). Sekwana jest drugą najdłuższą rzeką tego kraju (po Loarze), a jej długość wynosi ok. 775 km. Jest wymieniona w opisie genezy ludów (→ Biblijna etnogeneza Węgrów) w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, gdzie można znaleźć wzmiankę o zasiedleniu „regionu koło Sekwany” przez → Franków oraz o nadaniu głównemu miastu tego obszaru nazwy → Paryż na pamiątkę trojańskiego bohatera Parisa, ojca Franciona, legendarnego przodka Franków. Należy podkreślić, że miasto Paryż leży faktycznie nad Sekwaną – jego najstarsza część znajduje się na wyspie Ile de la Cité, choć wyniki najnowszych badań archeologicznych zdają się kwestionować tę tezę.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 44; Mollat, 1995, szp. 1720.

Sempte (*Stumtey*, słc. Šintava) to osada będąca dziś częścią miejscowości Sereď. W średniowieczu na wyspie nad rzeką → Wag istniał gród strzegący przeprawy na drodze z → Nitry do → Pożonia. Zdaniem György Györffyego powstał on po 1018 r. jako gród strzegący zachodniej granicy → Węgier od strony Moraw (→ Morawianie, Morawy) posiadanych wówczas przez Polskę (→ Polacy, Polska). W 1074 r. podczas walk między → Salomonem (1) a → Gejzą I gród stał się punktem początkowym wyprawy Salomona na Nitrę. Anonimowy notariusz króla Béli jego powstanie łączy z działalnością wodzów węgierskich → Szovárd, → Kadocsy i → Huby, podbijających ziemię nitrzańską i tworzących system obronny północno-zachodniej granicy Węgier. Według nowszych badań murowany gród o boku 40x40 m i wieży o wysokości 12 m powstał już w XII w., stając się siedzibą → komitatu, który zanikł w drugiej połowie XIII w. Jego ziemie przypadły komitatowi nitrzańskiemu i pożońskiemu. Gród w późnym średniowieczu trafił w ręce prywatne (Batorych, Turzó, Eszterházich), w XVIII i na początku XIX w. popadł w ruinę i zanikł – jego lokalizację ustalono dopiero pod koniec XX w. Nazwa ma niejasne pochodzenie, prawdopodobnie odosobowe, lecz nie jest jasne, czy słowiańskie (→ Słowianie), czy węgierskie.

Źr.: An., c. 37; Komp., c. 127.

Lit.: Stanislav, 1948, ss. 505–506; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 459–460; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, s. 130 (Šintava); An. čs., 1988, s. 249 i przyp. do s. 214; Feld, Sebök, & Kristó, 1994c, s. 599; An. slc., 2000, ss. 134–135 i przyp. 121; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., 2006, s. 124 i przyp. 227; Plaček & Bóna, 2007, ss. 293–294; Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 364 (J. Steinhübel).

Senj (*Scenia, Sena*) to miasto nad Morzem → Adriatyckim i Kanałem Welebskim, istniejące już od V w. p.n.e. jako ośrodek Liburnów. Było ważnym ośrodkiem handlowym na skrzyżowaniu dróg z Italii do Dyrrachionu i → Panonii. W okresie wędrówek ludów miasto upadło. Powstał tu ośrodek chorwacki (→ Chorwaci, Chorwacja), który zaczął odgrywać większą rolę dopiero od początku XII w., kiedy przejście pod władzę węgierską ponownie ożywiło szlak panoński. Przez al-Idrisiego scharakteryzowany jako bogate miasto i port. Od 1184 do 1269 r. własność templariuszy, następnie Frankepanich. Duży ośrodek liturgii słowiańskiej, podległy biskupstwu na wyspie Krk, a od 1154 r. siedziba osobnego biskupstwa, które w 1248 r. uzyskało od Innocentego IV prawo sprawowania liturgii w języku słowiańskim (→ Słowianie) i rozwijania piśmiennictwa głągolicckiego. W naszych ekscerptach pojawia się wyłącznie jako etap rzekomej nadadriatyckiej wyprawy → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Senjski zbornik, t. 1, 1965 nn.; Swoboda, 1975e, s. 134; Teke, 1994i, s. 745; Goldstein, 1995a, wg indeksu; L. Kiss, 1978/1997b, s. 466; Munić, 1998, szp. 526–527; Gračanin, 2011, s. 31 i przyp. 38, s. 47 i przyp. 155, s. 150 i przyp. 32, s. 151 i przyp. 34, s. 234 i przyp. 11.

Serbia, Serbowie (*Seruia, Servi, terra Rachy, terra Racy*) pojawiają się w naszych ekscerptach w kontekście ekspansji → Węgrów na tereny bałkańskie po ich przybyciu do dzisiejszej ojczyzny, a także uderzenia cesarza niemieckiego → Henryka III na Serbię, gdy osadził ponownie → Piotra Orseolo na tronie węgierskim oraz w kontekście wypraw węgierskich przeciwko Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Tylko jeden ekscerpt dotyczy sojuszu węgiersko-serbskiego, przypieczętowanego małżeństwem → Béli II Ślepego z Heleną, córką wielkiego → żupana Urosza (→ Uroš I).

Polityczne organizacje Serbów pojawiają się na arenie dziejowej w kontekście początku IX w., choć mogą mieć genezę wcześniejszą. Były to liczne państewka w południowej → Dalmacji, o mieszanej etnicznie ludności z dużym udziałem romańskojęzycznych autochtonów, znane nam dzięki tzw. *Latopisowi popa Duklana*. Jednak bardziej zaawansowane procesy integracyjne zachodziły w głębi lądu, w dorzeczu średniej i górnej → Driny (dopływu → Sawy), nad Limem, Tarą, Zachodnią Morawą (inną od objaśnionej w niniejszym leksykonie → Morawy czeskiej i słowackiej) oraz w dorzeczu górnej i środkowej Bosny. W 874 r. dokonał się chrzest tamtejszych mieszkańców przez duchownych bizantyńskich, co określiło przynależność tamtejszych Serbów do chrześcijaństwa wschodniego (prawosławia), podczas gdy Serbowie nadmorscy pozostawali w strefie oddziały-

wania chrześcijaństwa łacińskiego. Ok. 930 r. książę Czasław Klonimirović pod zwierzchnictwem Bizancjum zjednoczył Serbię kontynentalną, nadmorskie Tra-
wunię, Konawlie oraz Duklę (Zetę), rozszerzając granice w walce z Węgrami po
Sawę. Po jego śmierci w 958 r. państwo się rozpadło na tereny plemienne pod
zwierzchnictwem bizantyńskim. Pod koniec X i w XI w. największą rolę poli-
tyczną odgrywała Dukla (Zeta) obejmująca tereny dzisiejszej Czarnogóry i rywa-
lizująca z położonym na terenie dzisiejszej Hercegowiny Zachlumiem. W 1072 r.
przeciwko osłabionemu walką z Turkami seldżuckimi i Węgrami (→ Belgrad;
→ Nisz) Bizancjum wybuchło powstanie w temie bułgarskiej, poparte przez wład-
cę Dukli Michała I, który wysłał na pomoc swego syna, Konstantyna Bodina. Przy
okazji przyłączył tereny Serbii kontynentalnej, czyli Raszkę. Pogląd, że doszło
wtedy do sojuszu z Węgrami, najeżdżającymi wtedy Belgrad i Nisz, nie znajduje
potwierdzenia w źródłach.

W wyniku walk wewnętrznych w Dukli władzę w Serbii kontynentalnej otrzy-
mali z ramienia Bodina żupani dworscy Vukan i Marek. Vukan przejął ciężar ata-
ków na Bizancjum, stając się w oczach tamtejszych elit głównym władcą Dal-
macji. Do rozbicia Dukli doszło po śmierci Bodina (ok. 1096 r.), a Raszki po
zgonie Vukana (po 1114 r.). Władzę objął bratanek Vukana, Urosz I, który uznał
zwierzchnictwo Dukli i kontynuował walki z Bizancjum. Jego ziemie zaczęto
określać Raszką – pod tą nazwą kraj ten występuje u anonimowego notariusza
króla Béli, ale również ponad półtora wieku później w źródle polskim, w *Interpo-
lacji słowiańskiej Kroniki wielkopolskiej*.

Po klęsce w walce z Bizantyńczykami Urosz zwrócił się ku → Węgom. Sojusz
przypieczętowany został małżeństwem córki Urosza, Heleny, z Bělą II Ślepym
w 1129 lub 1130 r. W ten sposób dynastia żupanów raskich weszła do polityki
europejskiej, a sojusz z Węgrami stał się na pół wieku podstawą serbskiej polityki
zagranicznej. Już w 1134 r. za pośrednictwem dworu węgierskiego doszło do mał-
żeństwa siostry Heleny, Marii, z księciem znojemskim Konradem. Brat Heleny,
Beloš faktycznie rządził z siostrą Węgrami w czasie małoletności → Gejzy II.
W samej Raszce dochodziło w ciągu kilkunastu lat do przewrotów, władzę z po-
parciem Bizancjum przejmowali kolejni synowie Urosza I, m.in. Stefan Zawida
i Urosz II. W 1166 r. tron objął syn Stefana Zawidy, Stefan Nemania. Wykorzystał
on kryzys państwa bizantyńskiego w latach osiemdziesiątych XII w. do usamo-
dzielnienia Raszki, zawarł też sojusz z odrodzoną Bułgarią (→ Bułgaria, Bułga-
rzy), pogarszając zarazem swe stosunki z Węgrami. Po swojej abdykacji przekazał
tron w Raszce średniemu synowi, Stefanowi Nemaniciowi, a sam w 1196 r. z naj-
młodszym synem Rastkiem, który przyjął zakonne imię Sawa, zaszył się w ufun-
dowanym przez siebie klasztorze hilandarskim na górze Atos. Rastko stanął na
czele niezależnej Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, która uzyskała autokefalię, zaś
Stefan Nemanic w 1217 r. uzyskał od papieża Honoriusza III tytuł królewski.

Źr.: An., c. 42, 45, 57; Jan z Goricy; Komp., c. 155, 157.

Lit.: Leśny, 1989; Rokay & Takács, 1994d, ss. 638–640; Rokay, Takács & Wehli, 1994, ss. 640–641; Čirković, 1995b, szp. 1777–1781; An. pol., 2006, s. 136 i przyp. 255.

Setephel był dowódcą sił węgierskich rozbitych przez Bizantyńczyków (→ Grecja, Grecy) w czasie wojny za czasów → Stefana II. Imię jest przypuszczalnie pochodzenia niemieckiego. Nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 156.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 440.

Sibinicum → Szybenik

Sicambria (*Sicambria*; *Syccambria*) to terytorium zamieszkane przez → Franków, zanim przywędrowali do → Galli. Sykambryjskie pochodzenie Franków jest już wspomniane w *Dziejach Franków* Grzegorza z Tours (538 albo 539–594), według którego św. Remigiusz, biskup → Reims miał powiedzieć władcy Franków Chlodwigowi I w czasie jego chrztu: „Skłoń głowę, dumny Sykambrze!”. Kolebka plemienia Sykambrów znajdowała się najprawdopodobniej na prawym brzegu → Renu, ale opis genezy ludów (→ Biblijna etnogeneza Węgrów) w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej* umiejscawia Sicambrię w → Panonii i twierdzi, że nazwa Sicambria pochodzi od góry → Syccan niedaleko → Dunaju. W węgierskich źródłach narracyjnych Sicambria pojawia się najczęściej jako miejsce pobytu → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 9, 13, 15; Komp., c. 3 (Chron. pictum), 9, 13, 15.

Lit.: Bourgain & Heinzelmann, 1996, ss. 591–606; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 77, 322.

Sieciech (*Secechus*) występuje w naszym wydawnictwie wyłącznie w dłuższej redakcji *Kroniki węgiersko-polskiej* jako doradca księcia → Bolesława. W rzeczywistości był potężnym polskim → palatynem, doradcą Władysława Hermana, z którego żoną, → Judytą, ponoć łączył go romans, faktycznym rządcą Polski (→ Polacy, Polska) oraz zwolennikiem opcji procesarskiej, który stracił władzę i został wygnany z Polski w 1100 albo 1101 r. Jego dalsze losy są trudne do odtworzenia, jednak przypuszczalnie wrócił do Polski, lecz nie odgrywał już wielkiej roli. Janusz Kurtyka sceptycznie wypowiadał się o możliwości pełnienia funkcji palatyna już u boku → Bolesława II Szczodrego, jednak hipoteza o wykorzystaniu przez *Kronikę* zaginionego źródła z czasów Bolesława II Szczodrego kazałaby doszukiwać się elementów prawdy historycznej w tym przekazie.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 13.

Lit.: K. Zierhoffer & Gąsiorowski, 1975, ss. 155–156; Strzelczyk, 1995, szp. 1844; Kurtyka, 1995–1996, ss. 495–509. Zob też → Bolesław, książę polski.

Siedmiogród (*Erdeelew, Erdeelu, Erdelw, Erdeuelu, Erdevelu*, dzis. węg. Erdély, *Septem Castra, Simburg*, dzis. niem. Siebenbürgen, *terra Transilvania, Ultra Silua, terra Ultrasilvana, Ultrasilvanum regnum, VII Castra*, forma przymiotnikowa *Transilvanus, Ultrasylvanus*) to kraina w południowo-wschodniej części → Europy Środkowej. Jej centrum stanowi Wyżyna Siedmiogrodzka ograniczona od północy, wschodu i południa łańcuchem → Karpat, od zachodu górami, m.in. Lasem → Igyfon oraz Bramą Meseską (→ Meszes). W dzisiejszym znaczeniu Siedmiogród obejmuje również wschodnią część Wielkiej Niziny Węgierskiej (np. w Banacie) w granicach Rumunii. Węgierska nazwa krainy, *Erdély*, oznacza dosłownie ‘kraię za Lasem’, ‘zalesie’ i jest utworzona z punktu widzenia mieszkańców niziny spoglądającej za Las Igyfon. Łacińskim tłumaczeniem tej nazwy powstałym w kręgach łaciny Półwyspu Apenińskiego była *terra Ultrasilvana*. Na początku XIII w. w łacinie niemieckiej i północnofrancuskiej pojawił się oznaczający to samo termin *Transsilvania*, od którego utworzono nazwę Transylwania, będącą w polszczyźnie alternatywną nazwą tego regionu, zaś jako jedyną funkcjonującą w języku angielskim i w językach romańskich (w rumuńskim funkcjonuje obok niej jeszcze derywat z węgierskiego *Ardeal*). Z kolei podstawowa nazwa regionu w językach zachodniosłowiańskich (*Siedmiogród, Sedmihradsko*) jest dosłownym przekładem niemieckiego określenia *Siebenbürgen* określającego obszar pierwotnego osadnictwa saskiego (→ Sasi) obejmującego siedem miast w centrum regionu.

Po upadku rzymskiej prowincji Dacia kraina pozostawała pod władzą Gotów, następnie → Hunów, Gepidów, wreszcie od końca VI w. Awarów. Wtedy doszło do infiltracji osadnictwa słowiańskiego (antyjskiego i sklaweńskiego, w IX w. być może też morawskiego; → Słowianie). W chwili przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej południowy i środkowy Siedmiogród objęty był strukturami politycznymi Bułgarów (→ Bułgaria, Bułgarzy; prawdopodobnie osobne księstwa podległe Bułgarom), północna część być może zależała od Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy). Węgrzy przybywali na teren krainy od północy i zachodu, stopniowo podporządkowując sobie środkową część, która stała się siedzibą politycznej organizacji gyulów siedmiogrodzkich (→ Gyula (1), → Gyula (2), → Gyula (3) młodszy). Po stłumieniu buntu gyuli Prokuja → Stefan I Święty włączył Siedmiogród w struktury formującego się państwa węgierskiego. Ok. 1009 r. powstało biskupstwo siedmiogrodzkie podległe później metropolii w → Kalocsy. Reprezentantem władzy królewskiej był wojewoda (pierwszym był → Zoltán (2) siedmiogrodzki, który zaczął tworzyć strukturę komitacką (→ Komitat). Stolicą państwa gyulów, a następnie siedzibą wojewody i biskupa był → Białogród Siedmiogrodzki (Gyulahehervár, tłumacząc na polski ‘Białogród Gyuli’, dzisiejsza Alba Iulia).

Krainę w XI w. pustoszyły niszczycielskie najazdy, przypuszczalnie w 1068 r. → Pieczyngów, zaś w 1091 r. → Kumanów. Przyczyniły się one do depopulacji regionu. Dla celów obrony granicy w Karpatach Wschodnich w XI w. z zachod-

nich → Węgier przesiedlono → Szeklerów, do dziś osiadłych na Szeklerszczyźnie (południowo-wschodnia część Siedmiogrodu). Dla podniesienia gęstości zaludnienia od połowy XII w. zaczęto sprowadzać kolonistów saskich (przede wszystkim z Nadrenii i rejonów Mozeli), którzy w XIII w. zostali obdarzeni autonomią terytorialną. W późnym średniowieczu sascy mieszczenie wraz z węgierską szlachtą i Szeklerami tworzyli zgromadzenie stanów Siedmiogrodu.

Na początku XIII w. do obrony granicy południowej i wschodniej sprowadzeni zostali rycerze Zakonu Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego, czyli Krzyżacy. Otrzymali oni nadania ziemskie w ziemi Barca (Barcaság, Burzenland). Jednak wykryte fałszerstwa dokumentów o rzekomym nadaniu tych ziem na własność Zakonu spowodowały ich wygnanie w 1225 r. Od drugiej połowy XII w. w Siedmiogrodzie pojawiła się też pasterska ludność wołoska (→ Wołosi). Jak się wydaje, zaczęli osiedlać się w stałych osadach już od początku XIII w. Najazd tatarski w latach 1241–1242 (→ Tatarzy) doprowadził do kolejnej depopulacji krainy. Dopiero po ustąpieniu Tatarów powstały warunki do wzrostu demograficznego regionu z wzrastającą rolą coraz bardziej romanizujących się Wołochów, którzy jednak pod względem społecznym spadli do kategorii ludności zależnej i nie byli postrzegani jako uprzywilejowany stan transylwański.

Podstawą bogactw regionu były bogate złoża mineralne (srebro, miedź, a przede wszystkim sól). Region przecinały strategiczne drogi, którymi transportowano sól do nizinnych części Królestwa Węgierskiego oraz za granicę.

Źr.: An., c. 11, 24–27; Kézai, c. 21, 23, 29, 43, 63; Komp., c. 21, 23, 26, 28, 30, 65–66, 134, 137; Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Swoboda, 1975f, ss. 159–164; Köpeczi, 1990; Benkő, 1994a, ss. 188–192; Koló-Szujó, 1994, ss. 192–193; Göckenjan, 1995a, szp. 1840–1842; An. pol., 2006, s. 67 i przyp. 96, s. 98 i przyp. 165; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 176–177 (s. v. Dacja).

Silva Houos → Karpaty

Simánd (*Symad*), ród, z którego miał się wywodzić → Teodor, stronnik → Borysa Kolomanowicza. Ród taki nie jest znany z innych źródeł średniowiecznych, a jego identyfikacja jest wątpliwa. Według Gyuli Paulera to właściciele wsi Simád w → komitacie → Borsod. W XIII w. powtarzają się tam imiona Marek i Teodor. Jednak nazwy rodu nie da się wywieść z nazwy wsi, która w dodatku nie ma poświadczenia w źródłach średniowiecznych, zaś na początku XIX w. funkcjonowała jako Simárd. Koniektura Jánosa Karácsonyiego: *Symad* – błędny zapis *Gymad*, *Gywad* na określenie Gyovad, gdzie w XII w. pojawia się imię Teodor, też jest nie do utrzymania. Przy obecnym stanie badań nie da się potwierdzić istnienia takiego rodu.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Gy. Pauler, 1899, T. 1, ss. 242, 478; Karácsonyi, 1928–1929, s. 590; Thur. II/1, 1988, ss. 453–454.

Šintava → Sempte

Sirmium (*Syrmium*, węg. Szerém, serb., chorw. Srem, Srijem) w naszych eks-cerptach pojawia się tylko w *Kronice Jana z Goricy* jako określenie miejsca, którym zarządzał → Diogenes. Chodziło oczywiście o bizantyńską temę powstałą na ziemiach odebranych Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). Ziemie te w czasach antycznych należały do prowincji → Panonia, a po jej podziale do Drugiej Panonii (*Pannonia Secunda*) ze stolicą w Sirmium, dzisiejszej Sremskiej Mitrovi-cy. W IV w. powstała tam metropolia kościelna, początkowo uznawana za ariańską, od drugiej połowy IV w. za prawowierną. Zajęcie tych ziem przez Awarów i → Słowian spowodowało upadek metropolii – w 582 r. biskup Sebastian opuścił swoją diecezję. Do teoretycznego odnowienia metropolii doszło w 870 r., gdy na arcybiskupa Sirmium został wyświęcony św. Metody. Faktycznie jego władza arcybiskupia miała obejmować Panonię i Wielkie Morawy, a ostatecznie, wobec oporu metropolii salzburskiej, ograniczyła się do Wielkich Moraw (→ Morawianie, Morawy). W X w. powstało tam zapewne biskupstwo bułgarskie podległe metropolii w Ochrydzie. Po 1018 r. Srem został zajęty przez Bizancjum (→ Grecja, Grecy), to tego okresu dotyczy wiadomość w naszym eksцерpie. Po 1071 r. teren ten został zdobyty przez → Węgrów. Od końca XI w. powstał tu → komitat Szerém. Siedzibę metropolii prawosławnej przeniesiono do → Bácsu (Baczki). Region był w średniowieczu jednym z najbogatszych na → Węgrzech z rozwiniętą uprawą roli i winiarstwem na stokach Fruškiej Góry. Dzisiaj podzielony jest między Serbię (→ Serbia, Serbowie) a Chorwację (→ Chorwaci, Chorwacja).

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Kristó, 1988, ss. 456–458; Kristó, 1994za, s. 642; Kristó & Takács, 1994, ss. 642–643; Kalić, 1995, szp. 2151; Dimitrov, 1998, wg indeksu; Gračanin, 2011, passim; Zsoldos, 2011, s. 207.

Skradin (*Sardona*) był ośrodkiem miejskim na prawym brzegu rzeki Krki, na pograniczu starożytnej → Dalmacji i Liburnii, pod nazwą *Scardona*, przypuszczalnie pochodzenia iliryskiego. W 530 r. poświadczona jest obecność biskupstwa. Podczas najazdu awarsko-słowiańskiego (→ Słowianie) na początku VII w. miejscowość została zniszczona. Odrodziła się jako jedno z centrów osadnictwa chorwackiego (→ Chorwaci, Chorwacja) pod dzisiejszą nazwą, stając się jednym z czołowych ośrodków osadniczych. W 928 r. papież Leon VI polecił biskupowi → Ninu Grzegorzowi objąć wakującą stolicę w Skradinie. Być może to biskupstwo zostało przeniesione do Biogradu na Moru, ale po zburzeniu Biogradu przez Wenecjan (→ Wenecja, Wenecjanie) w 1125 r. przeniesione zostało do Skradinu i trwało tam do 1830 r. W XII w. wraz z resztą Dalmacji Skradin został zajęty przez Bizancjum (→ Grecja, Grecy). W XIII w. własność Szubiciów.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Wędzki, 1975, ss. 233–234; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Munić, 1995, szp. 1990–1991.

Slankamen → Zalánkemén

Sławonia (*Sclauonia, Sclavonia, Slauonia*) w dzisiejszym rozumieniu to region w północnej Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i północno-zachodniej Serbii (→ Serbia, Serbowie) obejmujący południową część rzymskiej prowincji → Pannonia, rozciągający się w międzyrzeczu → Sawy i → Drawy. Po upadku władzy rzymskiej podlegał zmieniającym się plemionom germańskim, a następnie Awarom, za których panowania (przełom VI i VII w.) teren zasiedlili → Słowianie. Po upadku Awarów pod zwierzchnictwem → Franków powstało księstwo dolnopanońskie ze stolicą w Sisaku u ujścia → Kupy do Sawy rządzone przez Ljudevita (819–822), który zbuntował się przeciwko nim. Jak się wydaje, po jego upadku ziemie dzisiejszej Sławonii zostały podzielone między Bułgarię (→ Sirmium; → Bułgaria, Bułgarzy) a zależne od Franków księstwo, będące jednym z łańcucha księstw słowiańskich pod frankijskim zwierzchnictwem (obok Wielkich Moraw; → Morawianie, Morawy, → Nitry, księstw panońskich i Wielkiej Karantanii; → Karantanie, Karyntia). Wiemy o księciu Muntimirze oraz o ostatnim księciu Brasławie, po raz ostatni wzmiankowanym w 896 r. → Węgrzy najprawdopodobniej zajęli przynajmniej wschodnią część Sławonii – losy regionu pozostają przedmiotem dyskusji. Badacze chorwaccy uznają, że władca Chorwacji Tomislav rozciągnął granice swego państwa aż do Drawy i Chorwacja utrzymała swą zwierzchność do końca XI w. Historycy węgierscy uznają, że wschodnia część Sławonii od początku znalazła się pod władzą węgierską, na co dowodem ma być objęcie przez → komitat Baranya (Baranja; → Baranyavár) rozległych ziem na południe od Drawy, jak i uposażenie tam biskupstwa w → Pécsu. Zachodnia część była terenem pogranicznym, niepodlegającym ani władzy węgierskiej, ani chorwackiej. Dopiero → Władysław I Świąty przyłączył tę część Sławonii do → Węgier i ufundował biskupstwo w → Zagrzebiu. Od 1116 r. w źródłach pojawia się tytuł → bana (był nim Kledin). Zaczyna kształtować się obejmująca zachodnią i środkową część regionu osobna całość podległa władzy bana. W 1212 r. pojawia się po raz pierwszy tytuł *banus Sclavonie*, był nim arcybiskup → Kalocsy Bertold, rok wcześniej występujący jako *Dalmacie Croacieque dux*. W 1222 r. przyszły król → Béla IV po raz pierwszy wystąpił z tytułem *rex et dux totius Sclauonie*. W 1228 r. Koloman halicki (→ Halicz) tytułował się *Dei gratia rex Ruthenorum et dux totius Slavonie*. Jak się wydaje, *Kronika węgiersko-polska* rozumie Sławonię w dzisiejszym pojęciu tego terminu, choć zdaniem Martina Homzy oznacza ona całość ziem Królestwa Węgierskiego. Natomiast określenie pojawiające się wcześniej odnosi się do Chorwacji i słowiańskiej części → Dalmacji, zatem ziem leżących za → Petrov Gvozdem. Pod względem kościelnym do X w. zachodnia część Sławonii podlegała biskupstwu w Sisaku podporządkowanemu arcybiskupstwu w → Splicie, zaś od końca XI w. przynależała do biskupstwa zagrzebskiego w metropolii

ostrzyhomskiej (→ Ostrzyhom). Środkowa część Sławonii leżała w diecezji pięćcio-kościelskiej (→ Pécs), zaś wschodnia (Srem) w archidiecezji kalocsańskiej.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad. Wstęp, 21; Tkalčić; Komp., c. 137; KWgP, red. dłuższa, c. 1, 3, 9, 13; KWgP, red. krótsza, c. 3, 9.

Lit.: Györffy, 1971b, ss. 223–240; Szabados, 1994, ss. 649–650; Rokay & Takács, 1994e, ss. 650–652; Goldstein, 1995b, szp. 2004–2005; Homza, 2009, s. 42; Zsoldos, 2011, ss. 41–48; Gračanin, 2011, passim; Bali, 2014; Grzesik, 2014b, s. 78 i przyp. 246; 2019, ss. 77–79.

Słowianie (*Sclavi*, *Sclavi*) pojawiają się na łamach kronik węgierskich najczęściej jako mieszkańcy państw określani własnymi nazwami (→ Polacy, Polska; → Ruś, Rusini itd.). Wzmianki o nich dotyczą momentów, gdy pojawiają się w historii → Węgier. Najczęściej są to konflikty zbrojne, najazdy, bitwy, sojusze i zdrady. Niczym to podejście nie różni się od kontaktów → Węgrów z ludami niesłowiańskimi oraz od dziejopisarstwa innych krajów średniowiecznej → Europy. Oczywiście nie było refleksji, że kraje te należą do Słowiańszczyzny, świadomość tego jest wytworem rozwoju refleksji humanistycznej od czasów oświecenia. Mimo to na kartach kronik pojawia się ludność określana mianem *Sclavi*. Występuje ona w kontekście ziem zajmowanych przez Węgrów, na których zorganizowali oni swe państwo. To północna i zachodnia część kraju. Można sądzić, że chodzi tu o przodków Słowaków i o Słowian panońskich, przed przybyciem Węgrów mających swe księstwo zależne od (Wschodnich) → Franków, którzy jako księcia osadzili tu wygnanego z → Nitry Pribinę. Potem na tronie zasiadł jego syn Kocel, który przyjął Konstantyna-Cyryla i Metodego udających się z Moraw (→ Morawianie, Morawy) do → Rzymu po papieskie zatwierdzenie swojej misji i dzieła tworzącego słowiańską kulturę. Księstwo panońskie włączone zostało do nowo utworzonej (a formalnie odtworzonej) metropolii sirmińskiej (→ Sirmium) Metodego, ale po protestach duchowieństwa salzburskiego ostatecznie powróciło pod jego obediencję. Po przybyciu Węgrów następowała stopniowa madziaryzacja miejscowej ludności. Zdaniem słowackiego badacza Martina Homzy język Słowian panońskich w XI w. stanowił *lingua franca* Królestwa Węgier.

Źr.: An., c. 2, 9, 11–12, 25, 33–37, 40, 50; Kézai, c. 23, 43; Wykaz bpów zagrzebskich; Komp., c. 23, 66–67, 122 i przyp. s; KWgP, red. dłuższa, c. 3; KWgP, red. krótsza, c. 3

Lit.: Dąbrowska, 1977, ss. 390–392; Łączak, 1977, ss. 392–393; Homza & Ráková, 2010, ss. 31–38; Benka, Homza, & Žigo, 2018, T. 1, s. 83.

Sobamogera to nazwa, którą według anonimowego notariusza króla Béli określano → Węgrów → Szovárdą i → Kadocsy, którzy nie wrócili z wyprawy do Grecji (→ Grecja, Grecy) i osiedlili się tam. Anonim ewidentnie oparł się tu na ustnej tradycji, w której bez trudu dostrzegamy podanie o → Csabie. W opowiadaniu tym upatruje się refleksów pamięci o „Turkach”, którzy osiedlili się nad Wardarem i wymieniani byli w źródłach bizantyńskich od IX do XIV w. Nie wia-

domo, kim byli Wardarioci i czy można ich wiązać z Węgrami. Próby wiązania opowiadania z *Sabartoi asphaloi*, czyli odłamem Węgrów, który w czasie pobytu węgierskiego związku plemiennego na stepach nad Meotydą oddzielili się od niego i ruszyli w stronę Kaukazu (László Veszprémy) nie przekonuje. Wyjaśnienie nazwy na gruncie greki (zob. przypis przy odnośnym tekście) świadczy o znajomości tego języka przez notariusza. Rzeczywiste znaczenie tej nazwy to ‘Węgrzy Csaby’ (*Csaba magyarjai*).

Źr.: An., c. 45.

Lit.: → Csaba.

Sofia → Szeredec

Solt (*Solth*) był uchodźcą z → Węgier do Czech (→ Czechy, Czesi). Podczas spotkania nowego króla węgierskiego → Stefana II z księciem czeskim → Władysławem I nad rzeką → Olšavą intrygami miał doprowadzić do tego, że obie strony zaczęły ze sobą walczyć. Można domniemywać, że mógł być stronnikiem → Álmosa (2). Skądinąd nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 153.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 432.

Somogy (forma przymiotnikowa: *Semegiensi*, *Semigiensi*, *Sumich*, *Sumuginensi*) to nazwa → komitatu leżącego na południe od → Balatonu. Były to ziemie → Koppánya (2). Pierwszy → żupan wzmiankowany jest w 1061 r. Pod jego jurysdykcją znajdowały się również tereny na południe od → Drawy, tworzące późniejszą → Sławonię. W XIII w. komitat znalazł się pod panowaniem Kolomana halickiego jako księcia Sławonii, a w latach 1263–1269 Béli młodszego, najmłodszego syna → Béli IV. Na terenie komitatu znajdowały się posiadłości klasztoru w → Pannonhalmie. W 1091 r., krótko po swojej interwencji w → Chorwacji, król → Władysław I Święty w Somogyvárze założył opactwo św. Idziego, będące filią słynnego opactwa Saint-Gilles-du-Gard w pobliżu ujścia Rodanu. O jego założeniu i podporządkowaniu południowofrancuskiemu opactwu świadczy kilka dokumentów francuskich, węgierskich oraz papieskich. Zakonnikami mogli tu być wyłącznie Francuzi (→ Francja, Francuzi). W 1113 r. klasztor stał się celem pielgrzymki prześlągalnej → Bolesława III Krzywoustego.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 454–456; Kristó, 1994w, s. 605; Koszta & Marosi, 1994, ss. 605–606; G.A. Kiss, 1999, ss. 327–341, G.A. Kiss, 2001, ss. 43–61; Magnani, 2004, ss. 3–26; Zsoldos, 2011, ss. 191–195; CEU, 2018, s. 301 i przyp. 814; Palko, 2022; Druga, 2022, wg indeksu (s. v. Šomodský komitát).

Sophia → Judyta

Sopron (*Supronium*) w naszym wydawnictwie występuje dwukrotnie. Pierwszy raz za Szymonem z Kézy opisujemy akcję króla → Niemiec → Henryka III, który w 1044 r. wyruszył przeciwko → Abie Samuelowi i na → Węgry wkroczył w Sopronie. Za drugim razem czytamy przy okazji oblężenia → Belgradu w 1071 r. o dzielnych wojskach komitackich z Sopronu, wiedzionych przez komesa czyli → żupana → Jana (1). Miasto położone jest na południe od jeziora → Fertő w dolinie rzeki Ikvy wśród łagodnych, lecz jak na Węgry wysokich kulminacji Przedgórze Alpejskiego. W starożytności była to rzymska *Scarbantia*, leżąca na Drodze Bursztynowej (oryginalny rzymski bruk eksponowany jest w odkrywcze archeologicznej w centrum miasta). Po epoce wędrówek ludów oraz władzy Awarów, za których nastąpiło intensywne osadnictwo słowiańskie (→ Słowianie), w IX w. teren dzisiejszego miasta znalazł się w zasięgu bawarskiej organizacji kościelnej (arcybiskupstwo salzburskie) oraz słowiańskiego księstwa panońskiego. Z tych czasów odkryto brązowy kielich liturgiczny z napisem *Cundpald fecit*. → Węgrzy opanowali te ziemie po 907 r. Po raz pierwszy Sopron pod dzisiejszą nazwą występuje przy okazji wspomnianych już wydarzeń 1044 r. W ciągu XI w. stał się siedzibą → komitatu, choć sądzi się, że początkowo stolica mieściła się w położonym bardziej na wschód Kapuvárze, a sam komitat określany był jako nadrábski (→ Rába). Z racji nadgranicznego położenia Sopron był pierwszym celem najazdów, np. w XIII w. podczas wojen o spuściznę po Babenbergach (→ Austria). To nadgraniczne położenie dało o sobie znać w XX w., kiedy większa część terytorium komitatu przypadła Austrii, tworząc południową część Burgenlandu, tylko stolica z okolicami wybrała w plebiscycie przynależność do Węgier. Miasto otrzymało prawa miejskie w latach siedemdziesiątych XIII w. wraz z niemiecką nazwą Ödenburg. Nazwa *Scarbantia* jest pochodzenia iliryskiego, składa się ze słów *scarā* ‘miejsce szczególne, wyróżniające się’ oraz *bantiā* ‘miejsce, osada’. Nazwa Sopron przypuszczalnie wywodzi się od imienia *Sophronius*, ale przejętego przez Węgrów za pośrednictwem słowiańskim, natomiast nazwa niemiecka oznacza ‘pusty zamek, gród’ i może nawiązywać do rzymskich ruin.

Źr.: Kézai, c. 50; Komp., c. 105.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 296; Szende & Kristó, 1994, ss. 607–609; L. Kiss, 1978/1997b, s. 489; Zsoldos, 2011, s. 196.

Soroksár (*Surcusar*) to dziś XX dzielnica Budapesztu na lewym, wschodnim brzegu → Dunaju. Nazwa oznacza ‘błotnistą rzekę’. Nie wiadomo, czy w czasach anonimowego notariusza króla Béli była to osada, czy tylko nadrzeczne błota.

Źr.: An., c. 46.

Lit.: An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 221; An. niem., 1991, s. 172 i przyp. 273; L. Kiss, 1978/1997b, s. 491; AKMTF, 1998, T. 4, s. 555; An. ślc., 2000, s. 139 i przyp. 171; An. pol., 2006, s. 153 i przyp. 290.

Sóskút (*Puteum Salsum*) to miejscowość na południowy zachód od → Torbágy w → komitacie peszteńskim (→ Pest) na pograniczu z komitatem Fejér. Nazwa dosłownie oznacza 'słona studnia'.

Źr.: An., c. 50.

Lit.: An. čs., 1988, s. 255 i przyp. do s. 224; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 575–576; An. slc., 2000, s. 141 i przyp. 191; An. pol., s. 162 i przyp. 314.

Spisz (*silva Zepus*) to kraina w dzisiejszej Słowacji i częściowo w Polsce (→ Polacy, Polska), dawny → komitat węgierski, który powstał dopiero na początku XIII w. Obejmował on kotlinę górnego Popradu oraz górnego → Hornádu wraz z otaczającymi je pasmami górskimi: → Tatr Wysokich, Bielskich i Niskich, Spi-skiej Magury (pod koniec XIII w. granicami administracyjnymi objęto również teren leżący z punktu widzenia Królestwa Węgierskiego (→ Węgry) czy też dzisiejszej Słowacji za tym pasmem, dlatego okreśłany mianem Zamagurza, opierający się o Dunajec i jego dopływ Białkę), Pienin, Braniska, wyznaczającego ze względu na południkowy przebieg naturalną granicę między Spiszem a → Szaryszem oraz w średniowieczu między archidiecezją ostrzyhomską (→ Ostrzyhom), a diecezją w → Egerze, a także Rudaw Słowackich, których północna część z miejscem, na którym stał kiedyś klasztor kartuzów Kláštorisko zwana jest Słowackim Rajem. Badacze węgierscy zwracają uwagę, że teren ten do początku XIII w. był bardzo słabo zasiedlony, dopiero od końca XII w. rozpoczęła się fala osadnictwa saskiego, tworząc od drugiej połowy XIII w. – podobnie jak w → Siedmiogrodzie, saskie autonomiczne wspólnoty miejskie (→ Sasi). Za tą falą miało podążać osadnictwo węgierskie i słowiańskie (słowackie i polskie; → Słowianie). Badacze słowaccy podkreślają z kolei na podstawie nowszych badań archeologicznych (np. grodzisko w Čingovie), że mimo słabego zasiedlenia osadnictwo na niżej położonych terenach sięgało czasów przedwielkomorawskich. Ziemie te były częścią księstwa nitrzańskiego (→ Nitra) Pribiny i wraz z nim przyłączone zostały do państwa wielkomorawskiego. Po jego upadku przetrwały lokalne struktury, które stopniowo przechodziły pod władzę węgierską (być może za czasów Bolesława Chrobrego i → Mieszka II wraz z Morawami polską; → Morawianie, Morawy). Anonimowy notariusz króla Béli myślał przypuszczalnie o terenach nad górnym Hornádem, a może nawet o południowych stokach Rudaw Słowackich (późniejszy dolny Spisz i → Gemer).

Wychodząc już poza zakres chronologiczny niniejszego leksykonu można dodać, że w pierwszej połowie XIII w. doszło do spotkania dwóch fal osadniczych: węgierskiej (o mieszanym, przede wszystkim niemieckim charakterze etnicznym) oraz polskiej podążającej z Kotliny Sądeckiej w górę Popradu. Jego przejawem był spór kościelny między arcybiskupstwem ostrzyhomskim a biskupstwem krakowskim (→ Kraków) o dziesięciny z kościoła Najświętszej Maryi Panny, w któ-

rym upatruje się Podoliniec. Mimo rozstrzygnięcia sporu na rzecz polskiej diecezji ostatecznie to Ostrzyhom rozciągnął na te ziemie swoją jurysdykcję. W 1412 r. w zamian za pożyczkę 37 000 kop groszy praskich udzieloną przez Władysława Jagiełłę Zygmuntovi Luksemburskiemu na wojnę z Turkami Węgry przekazały w zastaw Polsce 13 miast spiskich oraz starostwo w Starej Lubowli, które od-tąd przez ponad 350 lat zarządzane były przez Polskę, tworząc unikalną sytuację podwójnej przynależności państwowej tamtejszych mieszkańców. Objęcie przez Polskę w 1920 r. północno-zachodniej części Zamagurza, choć propagandowo uzasadniane faktem zastawu spiskiego, terytorialnie nie miało z nim nic wspól-nego, obejmując tereny, które nigdy wcześniej nie były w łączności z Polską (np. zamek w Niedzicy).

Wspomnieć należy, że również instytucje kościelne zaczęły powstawać dopie-ro od XIII w. (klasztor cysterski w Spiskim Szczawniku z ok. 1223 r.). Klasztor benedyktyński na Pażycy, który zdaniem części badaczy słowackich (np. Marti-na Homzy wyrażonym m.in. w *Dziejach Spisza*) miał powstać jeszcze w XI w., w rzeczywistości mógł zostać założony również dopiero w XIII w.

Etymologia nazwy pozostaje dyskusyjna. Wyprowadza się ją m.in. z węgier-skiego przymiotnika *szép* ‘piękny’, ‘ładny’ albo z prasłowiańskiego rdzenia *šp-*oznaczającego ‘górze sypaną’, czyli strome, odizolowane wzniesienie o równych zboczach, jak wzgórze, na którym na początku XIII w. wybudowano Spiski Gród (Spišský Hrad, Szepesvár). Spotykana w XVIII i XIX w. w Polsce forma *Spiż* jest błędnym fonetycznym utożsamieniem nazwy krainy ze stopem metali, z którego wyrabiano dzwony.

Spisz pozostaje specyficzną częścią średniowiecznego i nowożytnego Króle-stwa Węgierskiego z rozwiniętą autonomią miast, a także z najsilniejszymi wpły-wami polskimi, widocznymi m.in. w dziedzinie administracyjnej, wyznaniowej, kulturalnej i gospodarczej.

Źr.: An., c. 32.

Lit.: Kristó, 1994z, ss. 636–637; L. Kiss, 1978/1997b, s. 569; Marsina, 1998, szp. 626; An. słc., 2000, ss. 132–133 i przyp. 101; Nalepa, 2003, ss. 235–240 (i inne artykuły z monografii: Gładkiewicz i in., 2003); Homza & Sroka, 2009; Grzesik, 2010a, ss. 281–287; Z minulości Spiša, t. 1 nn., 1993 nn.; Števík, 2022 (i inne, rozproszone przyczynkarskie studia tego autora publikowane m.in. w regional-nym czasopiśmie „Spiš”).

Split (*Civitas Spalatensis, Salona, Sipleth, Spaletum*) jest miastem w środkowej → Dalmacji, nad Morzem → Adriatyckim, ośrodkiem handlu morskiego i lądo-wego. Już w starożytności, między IV a II w. p.n.e. powstała tu niewielka grecka faktoria handlowa dla handlu z Illirami. Jej nazwa, odnotowana po raz pierwszy przez *Tabulę Peutingerianę* w formie *Spalato* może pochodzić od greckiego okre-ślenia *Aspalathos* ‘cienisty krzew’, albo od iliryskiej nazwy janowca jeżowatego (*Genista horrida*). W drugiej połowie III w. w Splicie cesarz Dioklecjan wybu-

dował swój pałac. Do VII w. ważniejsza była położona 6 km na północ Salona (Solin), stolica prowincji Dalmacja. Ok. 614 r. Salona zniszczona została przez Awarów i → Słowian, a ludność schroniła się w pałacu Dioklecjana, który stał się centrum nowego miasta. Dzieliło ono losy innych miast dalmatyńskich, pozostając częścią imperium bizantyńskiego (tema Dalmacja; → Grecja, Grecy) z wyjątkiem krótkiego okresu na początku IX w., kiedy dostało się pod władzę frankijską Karola Wielkiego (→ Frankowie). Coraz większą rolę w mieście i jego wybieranych oddolnie władzach odgrywali Chorwaci (→ Chorwaci, Chorwacja). Władcy chorwaccy czynieni byli przez cesarzy bizantyńskich ich namiestnikami, zaś komuna splicka musiała im płacić trybut za pozostawianie mieszkańców w spokoju. Od początku XI w. do bizantyńsko-chorwackiej rywalizacji o miasto włączyła się Wenecja (→ Wenecja, Wenecjanie), zaś w 1105 r. Split uznał władzę → Węgier. Wiek XII przyniósł okresy władzy weneckiej, węgierskiej i bizantyńskiej – historia Splitu nie różniła się zatem od dziejów całego regionu.

W naszych ekscerptach Split występuje przeważnie jako centrum kościelne, tylko w *Kronice węgiersko-polskiej* błędnie przedstawiany jest jako centrum administracyjne, którą to rolę faktycznie pełnił → Zadar. Od końca IX w. w Splicie funkcjonowało biskupstwo, które przejęło tradycje diecezji z Salony o starożytnym rodowodzie, założonej przez św. Dujama, kojarzonego ze św. Pawłem, choć w rzeczywistości był męczennikiem z czasów Dioklecjana. Musiała utrzymywać się tradycja, zapisana przez Konstantyna IX Porfirogenetę oraz niezależnie przez *Kronikę węgiersko-polską*, jakoby biskupstwo w Splicie założył sam św. Paweł Apostoł, z czym wyraźnie polemizował Tomasz, archidiacon splicki, podając, że biskupstwo założył uczeń św. Pawła, Tytus.

Biskupstwo początkowo podlegało patriarsze konstantynopolikańskiemu (→ Konstantynopol), zaś w 923 r. przeszło pod zwierzchnictwo papieża. W 925 r. w Splicie utworzono arcybiskupstwo obejmujące całą Dalmację. W 928 r. podporządkowano mu tereny biskupstwa chorwackiego w → Ninie. Na terenie metropolii znalazły się obok kościołów i klasztorów łacińskich wspólnoty kontynuujące dzieło św. Cyryla i Metodego i pielęgnujące piśmiennictwo głągolicke. Mimo zwalczania przez hierarchów (liczne uchwały synodów w ciągu X i XI w.) liturgia słowiańska w metropolii przetrwała aż do jej legalizacji na soborze lyońskim w 1248 r., stając się aż po dziś dzień wyróżnikiem Kościoła rzymskokatolickiego w Chorwacji.

Źr.: An., c. 42, 57; Kézai, c. 15; Komp., c. 15; KWgP, red. dłuższa, c. 3.

Inne Źr.: *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia*, 2006, rozdz. 3, s. 12.

Lit.: Boryś & Wędzki, 1975, ss. 362–366; Teke, 1994e, s. 609; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Rapanić, 1995b, szp. 2127–2128; L. Kiss, 1978/1997b, s. 496; An. pol., 2006, ss. 137–138 i przyp. 256; Grzesik, 2014, wg indeksu.

Srem → Sirmium

Stara Buda → Óbuda

Starý Tekov → Bars

Stefan (1) był dostojnikiem, o którym *Rocznik požoński* zawiera pod rokiem 1187 informację o jego usunięciu (*depositio*) z funkcji „biskupa” (*sic*) → Kalocsy: według Gyula Paulera to wydarzenie miało miejsce w 1177 r., ale Ferenc Makk twierdzi, że zapiska ta odnosi się do następcy Stefana, tj. Andrzeja. W każdym jednak przypadku należy stwierdzić, że dokument ten wydany w 1176 r. już wzmiankuje Andrzeja jako „biskupa (*sic*) Kalocsy”. Poprzednik Stefana, Csáma (można również znaleźć formy *Chemma*, *Csoma*, *Sama*, *Sayna* lub *Soma*), był arcybiskupem Kalocsy jeszcze w 1171 r., o czym świadczy treść dokumentu z tego roku; owe dane pokazują, że według wszelkiego prawdopodobieństwa arcybiskup Stefan pełnił ten urząd najpewniej od końca 1171 r. do 1176 r. Gyula Pauler twierdzi natomiast, że Stefan został jedynie wybrany na arcybiskupa, ale nigdy nie został ordynowany; według Gyula Paulera, król → Béla III miał go zwolnić z tego urzędu, ponieważ Stefan utrzymywał bliskie stosunki z wrogami Béli.

Źr.: An. Pos., s. a. 1187.

Lit.: Gy. Pauler, 1899, T. 1, s. 323; Engel & Koszta, 1994c, s. 319; Koszta, 2013, s. 42; Makk, 1982, s. 55 i przyp. 152; Sayna, b.d., <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sayna.html> (dostęp 21.08.2024).

Stefan (2) miał być biskupem zagrzebskim (→ Zagrzeb), poprzedzającym → Władysława de Kobol w historiograficznym wstępie do *Statutów kapituły zagrzebskiej*. Jednak wydaje się, że jest to informacja błędna, gdyż po śmierci Augustyna (1303–1322) diecezja pozostawała nieobsadzona. Wysunięty przez papieża → Jana XXII Jakub de Corvo nie objął diecezji, a w 1325 r. został przesunięty do Francji (→ Francja, Francuzi).

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Tkalčić, s. 6; P. Engel, 1996, T. 1, s. 79 i przyp. 192.

Stefan (3), brat komesa → Waldona, był możnym wschodniofrankijskim (→ Frankowie) zabitym przez → Węgrów zatrutą strzałą. W tym miejscu anonimowy notariusz króla Béli niemalże dosłownie powtarza przekaz *Kroniki Reginona z Prüm* (s. a. 901), która jednak nie podaje, że zabójca Stefana był Węgrem. Anonim z kolei nie wspomina już o zatrutej strzale. László Veszprémy i Gabriel Silagi, a za nimi Ryszard Grzesik, błędnie uznają za ofiarę Węgrów Waldona.

Źr.: An., c. 53.

Inne źr.: *Reginonis abbatís Prumiensis Chronicon*, 1890, s. 149.

Lit.: An. čs., 1988, ss. 256–257 i przyp. do s. 228; An. niem., 1991, s. 177 i przyp. 320; An. ślc., 2000, ss. 143–144 i przyp. 213; An. pol., 2006, s. 175 i przyp. 344.

Stefan (4) według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale później zostali przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanadzkiej. Tekst legendy podaje również, że Stefan miał pochodzić z → Pécsváradu i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 103.

Stefan (5), syn → Karola Roberta urodził się w dzień św. Szczepana, 26 grudnia 1332 r. Był wojewodą siedmiogrodzkim (→ Siedmiogród) oraz księciem Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), → Sławonii i → Dalmacji. Zmarł 9 sierpnia 1354 r. Datuje to nam *post quem* zapiskę z rozdziału dwudziestego pierwszego *Kroniki zagrzebskiej* i *Kroniki waradyńskiej*.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 21.

Lit.: Sroka, 1999b, s. 44; Van Kerrebrouk, 2000, s. 267.

Stefan I Święty (*Stephanus*), jedyny syn → Gejzy (1), pierwszy król → Węgier, twórca chrześcijańskiej monarchii feudalnej, patron Węgier. Urodził się w 967 (Szymon z Kézy), 969 albo 975 r. (tę ostatnią datę podają roczniki polskie). Jego pogańskie imię Vajk nawiązuje do sytości i obfitości tłuszczu (*vaj* to dziś 'masło'), przypominając tym imiona innych potomków → Arpada. Na chrzcie otrzymał takie samo imię, jak ojciec: Stefan, oznaczające osobę ukoronowaną, uwieńczoną. Jeszcze za życia ojca został wyznaczony na jego następcę, co było złamaniem dotychczasowej praktyki senioratu, czyli przejmowania władzy przez najstarszego członka dynastii. Niezgoda na to rozwiązanie była przyczyną krwawo stłumionego buntu → Koppánya (2). Na przełomie 1000 i 1001 r. doszło do jego koronacji przez papieża za zgodą cesarza oraz udzielenia mu prerogatyw tworzenia regularnej organizacji kościelnej z arcybiskupstwem w → Ostrzyhomiu oraz biskupstwami w miejscowościach: → Veszprém, → Kalocsa (wnet podniesione do rangi arcybiskupstwa) oraz → Eger. W 1009 r., być może po pokonaniu → Ajtónya, powstały biskupstwa w miejscowości → Pécs, → Győr oraz w → Siedmiogrodzie. Później (ok. 1030 r.) powstało też biskupstwo w → Csanádzie, a zdaniem György Györffyego również w → Vácu. Stefan uposażył też m.in. klasztory benedyktyńskie w → Pannonhalmie, → Pécsváradzie i greckich bazylianek w Veszprém-völgy, być może też klasztor na górze → Zobor, a także bazylikę Najświętszej Maryi Panny w → Székesfehérvárze oraz być może kościół kapitulny pod wezwaniem św. Piotra w → Óbudzie.

Poselstwo po koronę odbyte przez biskupa (później arcybiskupa) → Astryka pod piórem biskupa Hartwika, trzeciego hagiografa Stefana, zmieniło się w rywa-

lizację węgiersko-polską. Chodziło może o uwypuklenie roli papieża w udzielaniu zgody na sakrę królewską, ale również o wyjaśnienie, dlaczego Polska (→ Polacy, Polska), tak aktywnie wspierająca władców z linii → Wazula, tą godnością się nie cieszy. Opowiadanie to, następnie połączone w *Kronice węgiersko-polskiej* z hipotetyczną wzmianką o staraniach posła polskiego → Lamberta o restytucję godności królewskiej w Polsce, stworzyło nowy fakt historiograficzny żywy w polskiej tradycji historycznej, dyskutowany również w historiografii węgierskiej. Stefan zorganizował administrację państwa opartą na → komitatach, będących odpowiednikiem polskich kasztelanii, a także skarbowość, system podatkowy i prawny. Z jego inspiracji powstały pierwsze kodeksy prawne regulujące status chrześcijaństwa, własność, karzące krzywoprzysięstwo, rozlew krwi oraz wróżby i czarowników, a także chroniące wdowy i sieroty. Dla swego syna św. → Emeryka zainspirował napisanie zbioru zasad, jak rządzić, utrzymanych w duchu chrześcijańskiego *Zwierciadła księżęcego* (*speculum ducis*).

W polityce zagranicznej opierał się na ścisłym sojuszu z Bawarią (→ Bawaria, Bawarzy), której władca, Henryk II, został po śmierci Ottona III w 1002 r. królem Niemiec, a w 1014 r. cesarzem. Jeszcze za życia ojca poślubił siostrę Henryka, → Gizelę (pośrednikiem w zawarciu tego małżeństwa mógł być św. Wojciech → Wojciech (1), św.). W nauce węgierskiej żywy jest pogląd, że sojusz ten skutkował złymi stosunkami z Polską, toczącą kilkunastoletnią wojnę z → Niemcami (György Györffy). Miały one się poprawić po pokoju budziszynskim, kiedy → Węgrzy wspomogli kijowską pięciuset jeźdźcami (→ Kijów, Kijowianie) wyprawę Chrobrego podjętą w interesie jego zięcia, Świętopełka Przekłętego. Polityka małżeńska Stefana wskazuje również na krótkotrwały sojusz z Bułgarią Komitopolich (→ Bułgaria, Bułgarzy), który został wnet zerwany przez Samuela wobec bliskich stosunków Stefana z Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Bliski sojusz połączył też Węgry z Wenecją (→ Piotr Orseolo; → Wenecja, Wenecjanie). Polityce wewnętrznej służył związek kolejnej siostry Stefana z wodzem Kabarów (→ Chazarowie), z którego narodził się → Aba Samuel. Władca Węgier doprowadził też do ostatecznego przyłączenia → Siedmiogrodu, wyganiając → Gyulę (3) młodszego (Prokuja). Stosunki z Niemcami popsuley się po bezpotomnej śmierci Stefanowego szwagra Henryka II. Nowy władca, → Konrad II z dynastii salickiej prowadził politykę zwasalizowania Węgier, lecz jego wyprawa podjęta w 1030 r. zakończyła się klęską.

Końcowe lata życia Stefana upływały w cieniu tragedii. 2 września 1031 r. w trakcie polowania, być może w Lesie → Igyfon, zginął jedyny pozostały przy życiu syn Stefana, Emeryk. Starszy, Otto, którego imię podał dopiero działający na przełomie XV i XVI w. Osvát Laskai OFM, miał umrzeć w wieku nastoletnim. Zgodnie z tradycyjnym prawem senioratu jego naturalnym następcą stał się jego kuzyn Wazul, który jednak został odsunięty przez króla za pogański styl życia.

Następcą uczynił swego siostrzeńca Piotra Orseolo. Decyzja wywołała bunt stłumiony przez króla, który Wazula kosztował oślepienie, zaś jego synów wygnanie. Paradoxem węgierskiej historii jest, że po wojnie domowej pierwszej połowy lat czterdziestych XI w. władza przeszła w ręce odsuniętych od niej potomków Wazula.

Przez ostatnie lata życia król był złożony podagrą. Zmarł 15 sierpnia 1038 r. i został pochowany w bazylice Najświętszej Maryi Panny w Székesfehérvárze. Po 45 latach, w 1083 r., został wyniesiony na ołtarze przez → Władysława I Świętego wraz z kilkoma innymi osobami (Emerykiem, → Gerardem oraz → Andrzejem Świeradem i jego uczniem → Benedyktem), stając się symbolem jedności państwa węgierskiego i do dziś patronem kraju. Dziejopisarstwo węgierskie skutecznie zatarło fakt, że rządzący pochodzą z linii wyklętej przez Stefana. Do dziś kultem otacza się zmumifikowaną prawicę króla, odsłoniętą podczas elewacji relikwii w 1083 r. Ze Stefanem błędnie łączy się tzw. Koronę św. Stefana, insygnium koronacyjne władców węgierskich od drugiej połowy XI w., dziś przechowywaną w Parlamencie węgierskim. Natomiast oryginalną pamiątką związaną z królem jest tzw. płaszcz koronacyjny zawierający wyhaftowany portret króla i jego żony, Gizeli.

Już Thietmar uważał władcę Węgier za osobę wyróżniającą się pod względem chrześcijańskiej doskonałości życia, podkreślając jego miłosierdzie wobec pokonanych. Źródło kronik węgierskich, *Gesta Ungarorum*, koncentrowało się na jego dokonaniach w jednoczeniu państwa, budowaniu węgierskiego Kościoła oraz tłumieniu buntu Wazula. Te informacje przejęte zostały przez istniejące dziś kroniki, znalazły się też w zamieszczonych przez nas ekscerptach. Jako święty doczekał się on również swoich biografii nabożnych, legend. Najstarszą z nich jest *Legenda większa* powstała ok. 1083 r. Przedstawia ona władcę jako gorliwego szerzyciela wiary, godnego miana apostoła, którego końcowe lata życia upłynęły na psychicznym i fizycznym udręczeniu chorobą i rozpamiętywaniu straty syna Emeryka, będącego *quasi unicum* 'niczym jedyny'. Powstała ok. 1100 r., już za panowania → Kolomana Uczzonego, *Legenda mniejsza* ukazuje dla odmiany portret energicznego władcy chrześcijańskiego, który organizuje państwo, wprowadza prawo i surowo karze tych, którzy go nie przestrzegają. Połączeniem obu tych legend jest *Legenda* autorstwa biskupa Hartwika (był nim biskup Győru znany w źródłach pod romańskim imieniem Arduina), zawierająca rozszerzenia: opis węgiersko-polskiej rywalizacji o koronę oraz opis podniesienia relikwii i cudów związanych z kanonizacją. Przyjmowano, że powstała w latach ok. 1112–1116, ale ostatnio Gábor Thoroczkay przekonująco dowodził, że mogła powstać jeszcze w XI w. (po 1097 r.), a w każdym razie przed 1106, datą synodu w Guastalla, na którym Koloman zrzekł się prawa do obsadzania stanowisk kościelnych, bronionego w *Legendzie*. Ta ostatnia *Legenda* stała się dziełem dopuszczonym przez Stolicę Apostolską do czytań liturgicznych, była też najszerzej rozpowszechnio-

na. Na niej oparła się *Kronika węgiersko-polska*, którą w redakcji krótszej można uznać za polską wersję tej *Legendy*.

Źr.: An., c. 11, 24, 27, 57; An. Pos., s. a. 1000, 1031, 1037, 1083; Kézai, c. 43–45, 47, 58, 74, 76, 78, 95, 96; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp, c. 1–4; Tkalčić; Jan z Goricy; Komp., c. 28, 30, 38, 53, 63, 65–67, 69, 72, 77, 81, 134; Relacja; Libellus; Leg. św. Świerada, c. 1; Leg. mai. S. Steph. (całość); Hartw., całość; KWGP, red. dłuższa, c. 1, 4–13; KWGP, red. krótsza, c. 4–11, Zakończenie; Leg. S. Gerh., c. 4 (bez wymienienia imienia), 5, 8, 9, 11 (bez wymienienia imienia), 12 (bez wymienienia imienia), 15.

Lit.: Kristó & Jánosi, 1994, ss. 291–292; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 32–52; Bak, 1996a, szp. 112–114; Györfi, 2003; 1977/2000; Thorockay 2001, ss. 89–108; 2003, ss. 21–64; An. pol., 2006, s. 69 i przyp. 103; E. Tóth, 2021.

Stefan II (*Stephanus*) był synem → Kolomana Uczonego i jego normańskiej (→ Normanowie) żony noszącej przypuszczalnie imię Felicja. Urodził się w 1101 r. Imię otrzymał na cześć → Stefana I Świętego. Miał brata bliźniaka Władysława, który jednak szybko zmarł, oraz siostrę Zofię nazwaną na cześć ich babki (żony → Gejzy I). W 1105 r., za życia ojca, został koronowany na króla → Węgier, co było krokiem wymierzonym w pretensje do tronu stryja Stefana, → Álmosa (2). Początek samodzielnego panowania piętnastoletniego władcy przyniósł tragiczne spotkanie nad rzeką → Olśavą na granicy węgiersko-morawskiej (→ Morawianie, Morawy) z księciem czeskim → Władysławem I, zakończone niespodziewaną bitwą i klęską → Węgrów 13 maja 1116 r. Podejmowane w latach 1118 i 1124–1125 próby odzyskania → Dalmacji zajętej przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie) w 1115 r. zakończyły się fiaskiem. Jego wsparcie Jarosława Światopołkowicza (syna Świętopełka, a wnuka Gertrudy Mieszkówny) przeciwko Włodzimierzowi Monomachowi w 1123 r. również było bezskuteczne. Ucieczka Álmosa do Bizancjum (→ Grecja, Grecy) ok. 1125 r. doprowadziła do wojny węgiersko-bizantyńskiej w latach 1127–1129, podczas której m.in. Stefan zajął → Nisz, ale rok później, w 1128 r., wojska bizantyńskie spustoszyły południową część kraju.

Wobec buntu możnych, którzy w 1128 r. wysunęli przeciwko niemu jako antykróla Saula, syna jego siostry Zofii, Stefan pogodził się z osłepionym kuzynem, → Bělą II Ślepym, wciągając go do polityki państwowej (antybizantyński sojusz z Raszką; → Serbia, Serbowie). W marcu 1131 r. Stefan II niespodziewanie zmarł w wieku zaledwie trzydziestu lat. Jego małżeństwo z nieznaną z imienia córką normańskiego księcia Capui → Roberta pozostało bezdzietne.

Źr.: An. Pos., s. a. 1117, 1127; Chron. Zagr. et Varad., c. 10; Komp., c. 146, 153, 155–157.

Lit.: Leśny, 1989, s. 129; F. Makk, 1994n, ss. 292–293; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 149–160; Bak, 1996b, szp. 114; Bagi, 2017, wg indeksu.

Stefan III (*Stephanus*) urodził się latem 1147 r. jako najstarsze dziecko → Gejzy II i Eufrozyny. Jego ojcem chrzestnym został król Francji (→ Francja, Fran-

cuzi) → Ludwik VII, który właśnie przechodził przez teren → Węgier w ramach drugiej krucjaty. Imię dostał na cześć → Stefana I Świętego. W 1152 r. wspomniany jest jako współrządcy, co oznacza, że jego ojciec zabezpieczył mu w ten sposób następstwo tronu po sobie wobec roszczeń jego braci, a stryjów Stefana, → Władysława II i → Stefana IV. Po śmierci ojca czternastoletni Stefan został koronowany przez arcybiskupa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) Łukasza, będącego odtąd obok matki jego bliskim doradcą. Wtedy też pretensje do tronu zgłosił jego stryj, Władysław II, który z pomocą wojsk bizantyńskich (→ Grecja, Grecy) przejął władzę. Po śmierci Władysława w 1163 r. władzę objął drugi stryj Stefana, również noszący to imię (znany jako Stefan IV). Stefan III wycofał się do → Pożonia i kontrolował zachodnie → komitaty (szczególnie pożoński i sopronski; → Sopron). Jego sytuacja przypominała położenie → Salomona (I) sto lat wcześniej. W 1163 r. doszło do ugody Stefana III z Manuelem Komnenem, zawartej w → Belgradzie, na mocy której cesarz uznał władzę Stefana III w zamian za przekazanie Bizancjum terytoriów → Sławonii, Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), → Dalmacji i Sremu (→ Sirmium) oraz wysłanie brata Stefana, → Béli III, na dwór konstantynopoliński (→ Konstantynopol). Ponieważ król Węgier nie wywiązał się z zobowiązania przekazania ziem, zostały one odebrane przez Manuela w wyniku kampanii 1165 r. Stefan uznał to po przegranej bitwie nad → Sawą latem 1167 r. W grudniu tego roku zawarł pokój z Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie), uznając jej władzę nad → Zadarem. W 1169 r. w zawartym konkordacie zrzekł się inwestytury nie tylko biskupów (wracając do postanowień z Guastalli z 1106 r.), ale i kapłanów dworskich. Przypuszczalnie sprowadził na Węgry templariuszy, przyjął też osadników walońskich (włoskich) z Mediolanu, których osadził w → Székesfehérvárze. Zmarł może otruty w wieku dwudziestu pięciu lat 4 marca 1172 r. Z małżeństwa z księżniczką austriacką (→ Austria) Agnieszką zawartego w 1166 r. miał syna Bélé, który zmarł w niemowlęctwie.

Źr.: An. Pos., s. a. 1172; Kézai, c. 92.

Lit.: Leśny, 1989, ss. 150, 152–154; F. Makk, 1994o, s. 293; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 190–196; Bak, 1996c, szp. 114.

Stefan IV (*Stephanus*) był trzecim synem → Béli II Ślepego i Ilony. Urodził się ok. 1133 r. W 1152 r. otrzymał od brata, → Gejzy II, nadania książęce. W 1157 r. zbuntował się przeciwko niemu, a następnie uciekł do Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Tam poślubił księżniczkę bizantyńską. W 1162 r., po śmierci Gejzy, wrócił na → Węgry i otrzymał od brata, → Władysława II, księstwo, co oznaczało restytucję instytucji funkcjonującej w drugiej połowie XI i początkach XII w., a także wybór Stefana na następcę tronu (→ Ducatus). Po jego śmierci został koronowany przez arcybiskupa kalocsańskiego (→ Kalocsa) Mikó na króla 27 stycznia 1163 r. Koronacja ta nie została uznana, w świetle prawa też była nielegalna (koronatorem

mógł być wyłącznie arcybiskup ostrzyhomski; → Ostrzyhom). 19 czerwca 1163 r. został pokonany przez bratanka, → Stefana III i wygnany z kraju. Uznał się wtedy za wasalą Manuela Komnena, lecz ten po zawarciu ugody ze Stefanem III przestał go popierać. Zmarł otruty 11 kwietnia 1165 r. podczas oblężenia → Zemunu przez Bizantyńczyków, w którym uczestniczył po stronie oblegających.

Źr.: An. Pos., s. a. 1172; Kézai, c. 68; Komp., c. 167

Lit.: Leśny, 1989, s. 150–151; F. Makk, 1994p, ss. 293–294; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 200–203.

Stefan V był ósmym z kolei dzieckiem → Béli IV i Marii Laskarisowej, zarazem pierwszym potomkiem męskim tej pary. Urodził się w 1239 r. W 1246 r. jako koronowany (może w 1245 r.) współwładca zostaje → banem → Sławonii, w 1257 r. powierzono mu → Siedmiogród, a w latach 1259–1260 rządził w → Styrii. Po jej utracie wymusił na ojcu ponowne powierzenie mu Siedmiogrodu, w wyniku ciągłych buntów uzyskał w 1262 r. rangę księcia Siedmiogrodu i tytuł młodszego króla (*iunior rex*). Otrzymał też tytuł pana → Kumanów (*dominus Cumanorum*). Kolejne wystąpienie przeciwko ojcu zakończyło się pokojem zapośredniczonym w 1266 r. przez siostrę Stefana, św. Małgorzatę, w klasztorze na Wyspie Zajęczej (dziś → Wyspa Małgorzaty, Margit-sziget) na → Dunaju, gdzie przebywała. W latach 1261, 1263 i 1266 wyprawiał się przeciwko Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy), zaś w 1268 r. przeciwko Serbii (→ Serbia, Serbowie), biorąc do niewoli jej władcę Urosza I. Sprzeciwiał się polityce pokojowej współpracy z Czechami (→ Czechy, Czesi), dążąc do odzyskania Styrii i reszty dziedzictwa babenberskiego. Po śmierci ojca jako jedyny pozostały przy życiu syn Béli IV (jego brat książę Sławonii Béla, „umiłowany syn” króla, *filio suo carissimo* [forma datywna, Komp., c. 179, pominięty w naszej antologii] zmarł w 1269 r.) koronował się na króla, rozpoczynając wojnę z władcą czeskim → Przemysłem Ottokarem II. Część możnych związanych ze zmarłym królem uciekła do Czech, w tym siostra Stefana Anna, która zabrała ze sobą skarbiec koronny. W 1271 r. Stefan odwiedził w → Krakowie Bolesława V Wstydliwego, zawiązując z nim sojusz antyczeski i – według koncepcji Marka Derwicha – przywożąc do Krakowa relikwię drzewa z Krzyża Świętego, która została następnie złożona w klasztorze benedyktyńskim, noszącym odąd nazwę Świętego Krzyża.

Stefan odziedziczył kraj rozdarty, do czego w dużym stopniu się przyczynił. Z nim doszła do głosu frakcja antyczeska reprezentowana przez ród Gut-Keled oraz Kőszegich. Doszło jednak do buntu Joachima, bana Sławonii i przywódcy rodu Gut-Keled, w wyniku którego Joachim uwięził starszego syna Stefana, → Władysława IV Kumańskiego, wspierając jego brata, Andrzeja. Próby odbicia się nie powiodły. Podczas nich król 6 sierpnia 1272 r. niespodziewanie zakończył życie.

Z małżeństwa z Elżbietą, córką chana kumańskiego Sejchana, urodziło się pięć córek oprócz wspomnianego Władysława oraz młodszego syna Andrzeja,

urodzonego w 1268 r. i zmarłego według źródeł węgierskich w 1278 r. Z kolei źródła polskie (*Żywot św. Kingi*) wspominają o pojawieniu się niejakiego Andrzeja, którego Kinga rozpoznała jako swojego bratanka. Mężczyzna został w 1290 r. utopiony przez jakichś → Węgrów w rzece Nidzie w okolicach Chrobrza, nadanego mu przez Przemysła II, wówczas księcia wielkopolskiego i krakowskiego. Z kolei druga co do starszeństwa córka Stefana → Maria urodzona ok. 1257 r. została wydana za króla Neapolu Karola II (→ Karol I Andegaweński). Z tego związku urodził się → Karol Martell pretendujący do tronu węgierskiego, zaś po jego śmierci prawa te odziedziczył wnuk Marii (i prawnuk Stefana), → Karol Robert, założyciel węgierskiej (i polskiej) gałęzi dynastii andegaweńskiej.

W naszych ekscerptach Stefan V występuje jako wódz walczący przeciwko Czechom i Bułgarom, a także wspomniane są jego związki z Andegawenami.

Źr.: Kézai, c. 73; Chron. Zagr. et Varad., c. 20

Lit.: Kristó, 1994n, s. 294; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 267–273; Bak, 1996d, szp. 114–115; Żmudzi, 2000, wg indeksu; Zsoldos, 2007a; Grzesik, 2022b, ss. 231–234.

Stefan Wojsław (*Stephanus Volosclavus*) pojawia się w *Kronice Jana z Goricy* o wątpliwej autentyczności i wiarygodności jako władca chorwacki (→ Chorwaci, Chorwacja), który spustoszył ziemie po góry → Trivallów i Serbów (→ Serbia, Serbowie) aż po → Drinę, a jako zarządcę tych ziem ustanowił → bana → Priskę. Osoba Stefana Wojsława jest dobrze znana ze źródeł bizantyńskich, z których ekscerpty znalazły się w serii greckiej *Testimoniów*: Kekaumenosa i Jana Skylitzesa. Stefan Wojsław występuje tam jako władca Zahumlja i Trawunii, który po śmierci cesarza bizantyńskiego Romana IV Argira w 1034 r. bezskutecznie zbuntował się przeciwko Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Po ucieczce z więzienia wzniecił ponownie bunt Serbów dalmatyńskich (→ Dalmacja) i skutecznie walczył z Bizantyńczykami. Zmarł między 1042 a 1054 r., przypuszczalnie ok. 1045 r., a zdaniem Simy Ćirkovicia ok. 1055. W literaturze chorwackiej od czasów Franjo Račkigo identyfikuje się go z księciem Zety Stefanem Dobrosławem, znanym z *Latopisu popa Duklanina*. Pod wpływem tego poglądu wydawca *Latopisu*, Ferdo Šišić, dokonał nawet daleko idącej emendacji tekstu źródła, uznając, że znajdowała się w nim jakoby informacja, że Stefan Dobrosław i Stefan Wojsław byli przyrodni braćmi i dokonania Dobrosława w walce przeciwko Bizancjum opisują w rzeczywistości walki Wojsława. Zostało to powszechnie zaakceptowane. Rację jednak mają Tadeusz Wasilewski i Jan Leśny odrzucający taką ingerencję w tekst i zwracający uwagę, że Duklanin pisał o dynastii zeckiej, a Wojsław reprezentował obcą dynastię Wiszewiczów z Zahumlja i nie ma o nim wzmianki w *Latopisie*. Trudno zrozumieć, dlaczego Stefan Wojsław pojawia się znienacka u Jana z Goricy w opowiadaniu o dziejach → Węgier po śmierci → Stefana I Świętego.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Wasilewski, 1971, ss. 109–126; 1975, ss. 416–417; Švab, 1982, ss. 147–150; *Historia Królestwa Słowian...*, 1988, ss. 185–189; Ćirković, 1996, szp. 85; Dudek, 1999, ss. 19–21; Testimonia, seria grecka, 2013, z. 6, wg indeksu, zwł. s. 246 i przyp. 336.

Stilfrid, dziś Stillfried to miejscowość nad rzeką → Morawą, na dzisiejszej granicy austriacko-słowackiej, a w XIII w. austriacko-węgierskiej. Między Stillfried a Dürnkrut (Suchymi Krutami) 26 sierpnia 1278 r. rozegrała się bitwa, która zakończyła karierę czeskiego (→ Czechy, Czesi) króla, a zapoczątkowała potęgę Habsburgów. → Węgrzy i → Kumanie walnie przyczynili się do zwycięstwa → Rudolfa Habsburga, ale nie odnieśli z niego żadnych długofalowych korzyści (poza łupami i okupami, np. za → Mikołaja, księcia opawskiego).

Źr.: Kézai, c. 74.

Styria (*Stiria*) to historyczny region → Austrii oraz północno-wschodniej Słowenii. Jego granice historyczne pokrywają się z granicami dzisiejszego kraju związkowego Styrii leżącego w południowo-wschodniej części Austrii, którego obecną stolicą jest miasto Graz. Jego nazwa wywodzi się od nazwy rzeki Steyr, dopływu rzeki Anizy (niem. Enns), która dała też nazwy miastu i zamkowi położonemu w Górnej Austrii, przy ujściu rzeki Steyr do Anizy oraz na pograniczu między Górną i Dolną Austrią. Jak wskazuje niemiecka nazwa Styrii, tj. Steiermark, Styria początkowo była marchią, stanowiącą część Karantanii (→ Karantanie, Karyntia). W XII w. Styria wyodrębniła się w odrębną marchię pod wpływem panów z Traungau wywodzących się z rodu Ottokarów i mających od połowy XII w. swoją siedzibę w Steyr. Pod koniec XII w. Styria na krótko stała się księstwem i po śmierci ostatniego z panów z Traungau Ottokara IV, została przyłączona w 1192 r. do Austrii. Warto wspomnieć, że onomastyka w dużej części zachowała charakter słowiański (→ Słowianie).

W źródłach węgierskich Styria pojawia się w czterech różnych epizodach. Pierwszy z nich to część relacji o czynach → Attyli w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Źródła te podają, że w drodze z → Panonii do Morza → Adriatyckiego, dokładniej do Salony i → Splitu, władca → Hunów przechodził przez Karyntię, Styrię i → Dalmację. Druga wzmianka o Styrii występuje w narracji o węgierskich najazdach w IX i X w.: według dzieła Szymona z Kézy oraz *Kompozycji kronikarskiej* po zdobyciu Panonii → Węgrzy stoczyli walkę koło Lublany (→ Laibach) przeciwko księciu → Meranii → Gotfrydowi (1), przeciwko księciu → Eberhardowi oraz → Grzegorzowi, rzekomemu patriarsze → Akwilei, a także spłądrowali Karyntię, Styrię i → Krainę. Trzecim epizodem, w którym pojawia się Styria, jest relacja o losach króla → Salomona (1) oraz jego rodziny po ich wypędzeniu z → Węgier po przegranej bitwie pod → Mogyoródem

w 1074 r. Dzieło Szymona z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska* podają bowiem, że wygnany król Salomon przybył do Styrii, aby schronić swoją żonę i matkę (ta informacja znajduje się tylko w *Kompozycji kronikarskiej*) w żeńskim klasztorze w → Admoncie. *Kronika waradyńska* błędnie umiejscawia ten klasztor w mieście → Pula, w którym to Salomon miał umrzeć „w Styrii” (zamiast w → Istrii): pomyłka ta zdaje się wynikać ze stosunkowej bliskości tych dwóch nazw (*Styria/Istria*), jednak nie można wykluczyć wpływu pamięci o rzeczywistym pobycie Salomona w Styrii. Ostatnia wzmianka o Styrii pojawia się w relacji o bitwie pod Dürnkrut (Suchymi Krutami) w 1278 r. w dziele Szymona z Kézy: kronikarz ten informuje, że po zwycięstwie z pomocą króla węgierskiego → Władysława IV Kumańskiego, → Rudolf Habsburg odzyskał panowanie nad Austrią i Styrią. Szymon z Kézy wzmiankuje też o obecności mieszkańców Styrii (*Stiriensibus*) w armii → Przemysła Ottokara II w bitwie pomiędzy tym władcą a węgierskim królem → Stefanem V nad rzeką → Rábą w 1271 r.

Źr.: Kézai, c. 15, 35, 61, 73–74; Chron. Zagr. et Varad., c. 6 (Chron. Varad.); Komp., c. 15, 55, 126.

Lit.: Kristó, 1979, s. 110; Dopsch, 1980, ss. 75–139; Pickl, 1992; Érszegi, 1994f, s. 609; 1994g, ss. 609–610; Ebner, 1996, szp. 95–97; Lochner von Hüttenbach, 2008, ss. 23–69.

Surungrad → Csongrád

Suzdal (*Susdalia*, *Susudal*) był grodem leżącym na północno-wschodnich peryferiach Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini), na ziemiach ugrofińskich plemion Muroma oraz Meria, zasiedlanych przez ruskich Krywiczów i Wiatyczów. Po raz pierwszy wspomniany w 1024 r. w związku z reakcją pogańską stłumioną przez Jarosława Mądrego. Po 1125 r. Jurij Dołgoruki, późniejszy wielki książę kijowski, przeniósł tu swą siedzibę z Rostowa Zaleskiego, skąd w późniejszym okresie stolicę przeniesiono do → Włodzimierza nad Kłazmą. Po spustoszeniu Kijowa (→ Kijów, Kijowanie) przez syna Jurija, Andrzeja Bogolubskiego, rządzone przez niego, a następnie jego młodszego brata Wsiewołoda Wielkie Gniazdo, księstwo stało się najpotężniejszym państwem na Rusi uznawanym przez większość Rurykowiczów. Jako takie uczestniczyło też w polityce międzynarodowej, często łącząc się sojuszem z Rusią Halicką (→ Halicz), z którą coraz aktywniej zaczęli się łączyć i nawiązywali → Węgrzy. Stąd znajomość Suzdału przez kronikarzy węgierskich, dla których obok Kijowa stał się synonimem Rusi. Oddaje to stosunki z końca XII w., czasów rządów Wsiewołoda Wielkie Gniazdo. Oczywiście wiadomość, jakoby Węgrzy mieli tam przechodzić w drodze na zachód, jest całkowicie ahistoryczna, oddaje jednak niejasną wiedzę, że dawne siedziby Węgrów, Wielkie Węgry (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)), mieściły się gdzieś na północny wschód od Rusi.

Źr.: An., c. 7, 10; Kézai, c. 6, 8; Komp., c. 6, 8, 26

Lit.: Poppe, 1970, ss. 547–552; Kuraszkiewicz & Wędzki, 1975, s. 487; An. čs., 1988, s. 236; An. niem., 1991, s. 148 i przyp. 72; Rüß, 1996, szp. 338–340; Font, 1997, s. 263; O. P. Tolochko & P. P. Tolochko, 1998, ss. 239–260; An. pol., 2006, s. 49 i przyp. 61; Bely, 2013, s. 376.

Sychia to dawne państwo położone na północno-wschodnim wybrzeżu Morza → Czarnego, na wschód od półwyspu Tamańskiego, w zachodniej części obszaru znanego później jako Czerkiesja. Pierwsza wzmianka o mieszkańcach Sychii pojawia się w VI w. u Prokopa z Cezarei, który twierdzi, że król ludu *Zechoi* był dawniej wybierany przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza), ale w chwili powstawania jego dzieła lud ten miał być już niezależny. W następnym wieku powstało w Sychii arcybiskupstwo obrządku greckiego, do którego później przyłączono Tmutorokań (→ Matrica). W dziesiątowiecznym dziele *De administrando imperio* Konstantyn Porfirogeneta pisze o studniach nafty w Sychii oraz o kontaktach mieszkańców Chersonia z mieszkańcami Sychii. Wiadomo, że w średniowieczu Sychia dostała się pod kontrolę Bizancjum (→ Grecja, Grecy), ale dokładne datowanie tego wydarzenia nadal stanowi przedmiot dyskusji.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Sychia pojawia się tylko w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha → Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)). W przeciwieństwie do innych źródeł, takich jak np. *De administrando imperio* Konstantyna Porfirogenety, w owym dziele zamieszczona jest nazwa miasta Matriki, do którego Julian i jego towarzysze mieli dopłynąć z → Konstantynopola przez Morze → Czarne i w którym mieli pozostać przez 50 dni, podczas pobytu w Sychii.

Źr.: Relacja.

Lit.: Gombocz, 1923, s. 5 i przyp. 2; Bendefy, 1936, zwł. s. 45; 1937, ss. 10–11; SRH, 1938, T. 2, s. 537 i przyp. 1; Pritsak, 1991b, ss. 2226–2227; Zimonyi, 2014, ss. 102–103.

Sycylia (*Sicilia*, *Sycilia*) to największa wyspa na Morzu Śródziemnym, oddzielona od Półwyspu Apenińskiego przez Cieśninę Mesyńską. Sycylia stanowi także ważny region historyczny i administracyjny Włoch; obecną stolicą regionu Sycylia jest miasto Palermo. Sycylia jest zaludniona od czasów prehistorycznych. W epoce żelaza Sycylię zamieszkiwały trzy ludy: Elymianów na Zachodzie, Sykan w środkowej części wyspy oraz Sikulów na wschodzie, którym to Sycylia zawdzięcza swoją obecną nazwę. Od VIII w. p.n.e. Kartagińczycy zajęli zachodnie oraz północno-zachodnie wybrzeże Sycylii, podczas gdy Grecy (→ Grecja, Grecy) zajmowali najpierw wybrzeże wschodnie, potem także wybrzeże północne i południowe. W trakcie pierwszej wojny punickiej Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zdobyli Sycylię, jednak udało im się całkowicie opanować wyspę dopiero po zakończeniu drugiej wojny punickiej

w 202 r. p.n.e. W V w. n.e. Sycylia została zdobyta najpierw przez Wandalów, a później przez Ostrogotów. W następnym stuleciu Sycylię zdobyli Bizantyńcy (→ Grecja, Grecy). Od VII w. nastąpiły pierwsze najazdy morskie północnoafrykańskich muzułmanów (→ Afryka), którzy zdobywali stopniowo wyspę w wiekach IX i X. W XI w. Sycylia, podobnie jak cała południowa część Półwyspu Apenińskiego, została zdobyta przez → Normanów. Początkowo Sycylia była hrabstwem odrębnym od → Apulii i Kalabrii, które jednak w 1130 r. stały się częścią królestwa Sycylii, obejmującego już całą południową część Półwyspu Apenińskiego. Królestwo Sycylii najpierw było pod panowaniem Normanów, a następnie od końca XII w. do 1268 r. Hohenstaufów. Po Hohenstaufach nad Sycylią panowali Andegawenowie, jednak w 1282 r. doszło do powstania mieszkańców Sycylii znanego jako „nieszpory sycylijskie”. Bunt ten został skierowany przeciw → Karolowi I Andegawenskiemu, ojcu Karola II Kulawego, który poślubił → Marię, córkę węgierskiego króla → Stefana V. Na skutek tzw. niesporów sycylijskich król Aragonii Piotr II rozpoczął panowanie nad Sycylią, co zapoczątkowało długi konflikt pomiędzy Andegawenami z Neapolu a władcami Aragonii. Konflikt ten zakończył się dopiero w XV w., kiedy królowie Aragonii uzyskali władzę także w kontynentalnej części królestwa Sycylii.

W ekscerptach ze źródeł węgierskich Sycylia pojawia się najpierw w dziele Szymona z Kézy. Według tego kronikarza miasta Apulii zajęte przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie) po rzekomej wyprawie węgiersko-weneckiej w latach 1107–1108 miały zostać później zdobyte przez → Wilhelma (1), „młodszego króla Sycylii” z pomocą → Pizan, wielkich konkurentów Wenecji. Sycylia jest także wymieniona w *Kronice zagrzebskiej* oraz w ściśle związanej z nią *Kronice waradyńskiej*. Obie kroniki wymieniają bowiem króla Sycylii Karola Wielkiego (*Magno Karolo, regi Sicilie*), co stanowi odniesienie do Karola II Kulawego, męża Marii, córki węgierskiego króla Stefana V. Oba dzieła również dodają, że syn Karola i Marii miał być następcą Karola na tronie Sycylii, a jeden z synów węgierskiego króla → Karola Roberta, a zarazem brat → Ludwika Wielkiego (Węgierskiego) → Andrzej Andegawenski, również jest wymieniony jako król Sycylii. Należy jednak zauważyć, że zarówno Karol Kulawy, jak i Andrzej rządili tylko południową częścią Półwyspu Apenińskiego, ponieważ panowali już po „niesporach sycylijskich”. Sycylia pojawia się jeszcze w opowieści o historii biblijnej zawartej w trzecim rozdziale *Kroniki obrazkowej*, ale wzmianka o górach → Taurus i Amanu jako górach „Sycylii” (*a Tauro et Amano montibus Sycilie*) stanowi najprawdopodobniej pomyłkę, ponieważ góry Taurus znajdują się faktycznie w Cylicji, podczas gdy góry Amanu leżą na południowy wschód od tego regionu (→ Biblijna etnogeneza Węgrów).

Źr.: Kézai, c. 64; Chron. Zagr. et Varad., c. 20–21; Komp., c. 3 (Chron. pictum przypuszczalnie w znaczeniu: Cylicja)

Lit.: Finley, 1968; Finley & Smith, 1968; Matthew, 1992; Teke, 1994f, s. 644; Kislinger, Wirth, Noth, Cuozzo, Fodale, & Houben, 1995, szp. 1950–1965; Runciman, 2000; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Syria to kraina na Bliskim Wschodzie wspomniana za Piotrem Komestorem i Mikołajem z Liry jako ziemia zasiedlona przez potomków Jafeta.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 42; Van Esbroeck & Thorau, 1996, szp. 382–385.

Szabolcs (*Zobole*; *Zoboleh*, *Zobolei*, *Zoboley*, *Zobolsu*) był według tradycji kronikarskiej sięgającej zaginionych *Gesta Ungarorum* drugim wodzem węgierskim (kapitanem), przodkiem rodu → Csák. Według anonimowego notariusza króla Béli zmieniającego przekaz *Gesta* był on synem → Előda i również przodkiem Csaków. W ten sposób powiązał ten ród z Arpadami (→ Arpad; Előd według kronik był ojcem → Álmosa (1)). Szabolcs miał wraz z → Tasem pokonać → Ménmaróta, walcząc na terenach późniejszych → komitatów Szabolcs, → Szatmár oraz w ziemi Nyír (→ Nyírség), umocnił też granice → Węgier od strony → Siedmiogrodu w pobliżu Bramy Meseskiej (→ Meszes). Od jego imienia nazwano gród nad → Cisą, leżący na południe od Tokaju, którego Szabolcs miał być według Anonima założycielem. Gród ten został spustoszony w trakcie najazdu tatarskiego (→ Tatarzy), zaś po nim rozwinęła się na jego miejscu osada będąca własnością gałęzi Olaszi rodu Sente-Mágócs, który przyjął nazwę Szabolcsich. Gród był stolicą komitatu o tej samej nazwie, leżącego w północno-wschodniej części Królestwa, graniczącego od północy z komitatem zemplińskim.

Źr.: An., c. 6, 20–23, 28–30 [błędnie: Bulsuu], 50; Kézai, c. 28; Komp., c. 29.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 109–110; Kristó, 1988, ss. 418–421; Kordé, Németh, & Kristó, 1994, ss. 613–614; L. Kiss, 1978/1997b, s. 510 (s. v. Szabolcs); An. pol., 2006, s. 44 i przyp. 47; Németh, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Szabolcs/index.htm (dostęp 15.01.2022).

Szalók (*Zolocu*, *Zoloucu*) wymieniany jest wyłącznie jako syn → Ösbő i nie występuje jako bohater dzieła anonimowego notariusza. To eponim rodu Szalók, którego pierwszym znanym przedstawicielem był Baja wspomniany w dokumencie o wątpliwej autentyczności z 1183 r. oraz dokumencie autentycznym z 1214 r. Dobra rodowe znajdowały się w → komitacie → Veszprém oraz Heves.

Źr.: An., c. 19, 48–49, 52.

Lit.: → Ösbő.

Szamos (*Zomus*, pol. Samosz, rum. Someș) to liczący 411 km długości lewy dopływ → Cisy, płynący dziś przez Rumunię i → Węgry. Tworzy się z rzek źródłkowych Małego Samoszu, który wypływa w Górach Biharskich i powstaje z połączenia Samoszu Zimnego i Samoszu Ciepłego, oraz Samoszu Dużego, wypływającego

z Gór Rodniańskich. Obie rzeki łączą się w miejscowości Dés (Dej). Przepływał przez → komitaty bystrzycki (Beszterce), koloski (Kolozs), → Dobokę, Szolnok Wewnętrzny i Środkowy oraz → Szatmár. Nazwę znano już w starożytności jako *Samum*, pokrewna jest nazwie francuskiej rzeki Somme i pochodzi z indoeuropejskiej nazwy **s(w)om-iso* ‘rzeka bogata w sumy’. → Węgrzy przejęli nazwę Szamos za pośrednictwem słowiańskim (→ Słowianie), natomiast rumuńska nazwa rzeki Someş pochodzi albo od węgierskiej, albo bezpośrednio od słowiańskiej.

Źr.: An., c. 11, 19–21, 27–28.

Lit.: Blazovich, 1994x, ss. 616–617; L. Kiss, 1978/1997b, s. 518.

Szár László → Władysław Łysy

Szarvashalom (*Cervinus Mons*) pojawia się jako miejsce przeprawy przez rzekę → Körös. Miejscowość (dziś Szarvas, czyli ‘jelen’) znajduje się na zachodnich krańcach → komitatu Békés.

Źr.: An., c. 50.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 654; AKMTF, 1963, T. 1, s. 513; An. čs., 1988, s. 256 i przyp. do s. 225; An. niem., 1991, s. 176 i przyp. 309; L. Kiss, 1978/1997b, s. 527; An. slc., 2000, s. 143 i przyp. 205; An. pol., 2006, s. 167 i przyp. 329.

Szarysz (Sarus) to w rzeczywistości → Abasár w → komitacie Heves. Szarysz leży na północ od niego, obejmuje dolinę → Hornádu między Rudawami Słowackimi na południu, → Zemplinem na wschodzie i pasmem Beskidu Niskiego oddzielającego go od Małopolski na północy. Zachodnią granicę od → Spisza wyznacza pasmo Branisko, którym przebiegała granica kościelna między archidiecezją w → Ostrzyhomiu a diecezją w → Egerze. Komitat powstał tu dopiero w drugiej połowie XIII w., a jego siedzibą był Szaryski Gród (Šarišský Hrad, Sáros vára). Obok rodzimego osadnictwa słowackiego docierały tu fale kolonizacji saskiej (→ Sasi), a od drugiej połowy XIV w. wołoskiej (→ Wołosi).

Źr.: Komp., c. 76.

Lit.: Uličný, 1990; Engel, Feld, & Kristó, 1994b, ss. 594–595; Mizser, 2004, s. 559.

Szatmár (*Zotmar*) miał być grodem w państwie → Ménmaróta zdobytym przez → Szabolcsa i → Tasa. W czasach anonimowego notariusza króla Béli był stolicą → komitatu o tej nazwie. Siedziba została przeniesiona z → Sárváru w czasach → Władysława I Świętego albo → Béli II Ślepego. Wschodnia część komitatu, gdzie leży Szatmár, była prawie w całości zalesiona, osadnictwo koncentrowało się w części zachodniej, wokół Sárváru. Po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) obok Szatmáru lokowano miasto niemieckich osadników, stąd późniejsza nazwa miasta Szatmárnémeti, dzisiaj Satu Mare w Rumunii.

Źr.: An., c. 21.

Lit.: Kristó, 1988, ss. 490–493; An. niem., 1991, s. 160 i przyp. 163; Kristó, 1994x, s. 619; An. słc., 2000, s. 130 i przyp. 73; An. pol., 2006, s. 95 i przyp. 158; A. Zsoldos, 2011, s. 202.

Százhalombatta (*Centum Montes, Zazholm*) to miejscowość na południe od dzisiejszego Budapesztu. Jej nazwa oznacza ‘sto wzgórz’ (dodatek *-batta* powstał po przyłączeniu do Százhalom miejscowości Batta) i upamiętnia pozostałości celtyckich kurhanów oraz ruin rzymskiej osady *Matrica*. Według anonimowego notariusza króla Béli miejscowość została nadana przez → Arpada → Kurszánowi.

Źr.: An., c. 46–47; Kézai, c. 8; Komp., c. 8.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, s. 349; An. čs., 1988, s. 253 i przyp. do s. 222; An. niem., 1991, s. 175 i przyp. 281; Kéza, 1999, ss. 34–35 i przyp. 2; An. słc., 2000, s. 140 i przyp. 175; An. pol., 2006, s. 154 i przyp. 296.

Szeghalom (*Zeguholmu*) leżący w → komitacie Békés nad rzeką Berettyó, blisko jej ujścia do Kereszu Szybkiego (→ Körös, rzeka), był ważną przeprawą przez obie te rzeki. Pod względem kościelnym stanowił siedzibę archidiaconatu biskupstwa waradyńskiego (→ Wielki Waradyn). W pobliżu przebiegała granica między komitatami Békés oraz → Bihar, wyznaczając w drugiej połowie XI w. granicę ziem podległych bezpośrednio władcy węgierskiemu oraz dukatu nitrańsko-biharskiego (→ Nitra). Tereny w tym czasie były własnością Vaty, przywódcy powstania pogańskiego. Po jej konfiskacie stały się może własnością komesa → Piotra (3) z rodu Aba, który w 1067 r. nadał je klasztorowi w Százd. W pierwszej połowie XIII w. właścicielem miejscowości był Smaragd, przodek rodu Zsambokych. Nazwa pochodzi od złożenia węgierskich wyrazów *szeg* ‘kąć, zakątek’ i *halom* ‘wzgórze’ i oznacza wzgórze ukryte w kącie, może w rozlewiskach Berettyó i Kereszu.

Źr.: An., c. 28.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 654–655; AKMTF, 1963, T. 1, s. 513; An. čs., 1988, s. 244 i przyp. do s. 209; An. niem., 1991, s. 163 i przyp. 183; Kristó, 1994y, s. 622; L. Kiss, 1978/1997b, s. 539; An. słc., 2000, s. 131 i przyp. 84; Kristó, 2003a, ss. 53, 55, 62 (Békéscsaba), 71, 73–78 (Vésztő), 115, 117–118 (Békés megye); An. pol., 2006, s. 106 i przyp. 178.

Szekeső (*Zecuseu*), dzisiejsze Dunaszekeső to miejscowość na północ od Mohacza, na miejscu starożytnej osady Lugio położonej na szlaku naddunajskim (→ Dunaj). W średniowieczu do XIII w. miejscowość była własnością rodu → Bár-Kalán, później przeszła w ręce królewskie i była nadawana przedstawicielom różnych rodów. Opowiadanie anonimowego notariusza króla Béli uzasadnia posiadanie tej miejscowości przez ten ród, a także uznaje ją za siedzibę jego włóści, wiążąc jego nazwę ze słowem *szék* ‘siedziba, stolica’. W rzeczywistości

nazwa wiąże się z czasownikiem *szökik* ‘uciekać’ oraz nazwą konika polnego *szöcske*. Może jednak oznaczała miejscowość położoną nad wartką rzeką (w tym przypadku, nad Dunajem).

Źr.: An., c. 47.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 383; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 173 i przyp. 285; Engel & Feld, 1994b, s. 623; L. Kiss, 1978/1997a, s. 398 (s. v. Dunaszekcső); An. pol., 2006, s. 157 i przyp. 303; Gračanin, 2011, s. 43.

Székesfehérvár (*Alba, Alba Regalis, Albensis civitas, Feheruar*) to dziś miasto na południowy zachód od Budapesztu. Nazwę można przetłumaczyć jako Białogród Królewski albo Białogród Stołeczny – nazwa ta funkcjonowała w starszej literaturze polskiej, jako Stoliczny Belehrad występuje też w opracowaniach słowackich. Szymon z Kézy podaje, że założone zostało w miejscu, gdzie → Arpad rozbił swoje namioty po przejściu → Dunaju. Zdaniem *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* stało się to blisko → Góry Noego. Kronikarze oraz hagiografowie wspominają, że → Stefan I Święty wybudował tu i uposażył po pokonaniu władcy bułgarskiego (→ Bułgaria, Bułgarzy) → Keana bazylikę pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny, którą wyłączył spod jurysdykcji biskupa → Veszprém, w której często uczestniczył w obrzędach i w której następnie spoczął. Miasto było oblegane przez wojska niemieckie podczas wojen domowych toczących się na → Węgrzech w połowie XI w., będąc miejscem koronacji oraz niekiedy (→ Koloman Uczony, → Stefan IV, → Karol Robert) wiecznego spoczynku monarchów, a także oślepienia → Piotra Orseolo. Po zwycięstwie wojsk habsbursko-węgierskich nad Czechami (→ Czechy, Czesi) → Przemysła Ottokara II w tamtejszej bazylice zawieszono zdobyte chorągwie. Powyższa charakterystyka wskazuje, że Székesfehérvár zgodnie ze swoją nazwą pełnił od początków węgierskiej państwowości funkcję jednego z czołowych ośrodków, jednej ze stolic kraju, należąc do Centrum Królestwa – *Medium Regni*.

Źr.: Kézai, c. 27, 43, 45, 51, 53–54, 57, 61, 64, 68, 74; Chron. Zagr. et Varad., c. 3, 10, 21; Tkalčić; Komp., c. 28, 66, 85, 94, 97, 113, 133, 136, 152, 157; KWgP, red. dłuższa, c. 6, 7, 11–13; KWgP, red. krótsza, c. 7, 11; Leg. s. Gerh., c. 5, 11, 15.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 363–382; Siklósi, 1994, ss. 626–628; Makk, 1994za, s. 628; Kralovánszky, 1994a, s. 629; Altmann i in., 1996, ss. 43–88; Bak, 1996c, szp. 258.

Szeklerzy (*Secul, Sicli, Siculi, Syculi, Zaculi, Zeculi, Zekel, Zekul*) stanowią dzisiaj węgierską etnograficzną grupę zamieszkującą pogórze → Karpat Wschodnich i Południowych na granicy → Siedmiogrodu w dzisiejszej Rumunii. Wiemy jednakże, że w najwcześniejszej fazie dziejów państwa węgierskiego zasiedlali oni zachodnie krańce kształtującej się węgierskiej ekumeny (→ komitaty mosoński i pozoński; → Pożoń; → Moson) i dopiero w ciągu XII w. (przed 1210 r., kiedy oddziały szeklerskie zostały wysłane wraz z → Sasami, → Wołochami i → Pie-

czyngami na pomoc Bułgarii; → Bułgaria, Bułgarzy) przesiedlili się na dziś zajmowane ziemie. Zwraca uwagę, że obie ich „małe ojczyzny” leżały na granicy państwa, Szeklerzy służyli zatem jako (pierwotnie) obcoplemienni strażnicy graniczni, co było typowym rysem organizacji państwowo-plemiennych Wielkiego Stepu. Jak podaje anonimowy notariusz króla Béli mieli oni dołączyć do → Węgrów gdzieś nad → Cisą i służyć jako awangarda wojsk węgierskich. Jeszcze w 1116 r. w czasie bitwy nad → Olšavą służyli jako łucznicy strzegący obozu królewskiego. O pierwotnych zachodnich siedzibach szeklerskich świadczą cechy dialektu zbliżonego do dialektu Węgrów zamieszkujących Burgenland oraz okolice Bratysławy, jak również podobieństwo toponomastyki Szeklerszczyzny z tą z zachodnich, północno- i południowo-zachodnich Węgier. Prawdopodobnie ich pierwotne, zachodnie siedziby zostały określone jako → Csíglamező.

Anonimowy notariusz króla Béli odnotował, że Szeklerzy byli ludem → Attyli. Z Attylą (Etzelem) wiąże ich również Szymon z Kézy, który przypisuje im sąsiedztwo z Wołochami, od których mieli przejąć pismo. W rzeczywistości kronikarz miał przypuszczalnie na myśli runy starowęgierskie (*rovásírás*) pokrewne runom staroturkijskim. Fakt ten, jak i tradycja o Attyli, każe badaczom domniemywać, że pierwotnie stanowili oni odrębną etnicznie grupę, która dołączyła do węgierskiego związku plemiennego, przypuszczalnie jeszcze na stepach nadczaromorskich. Zoltán Kordé przypuszcza, że było to plemię onogurskie, należące do Bułgarów nadwołżańskich (→ Bułgaria Nadkamska), które wraz z dwoma pozostałymi plemionami kabarskimi po buncie przeciwko → Chazarom przyłączyło się do Węgrów. Szeklerzy mieli być najsilniejszym plemieniem związku kabarskiego, któremu być może nadali swą nazwę. O bułgarskich korzeniach świadczy fakt, że źródła arabskie odnotowały plemię Skl, w którym doszukuje się znanych ze źródeł bizantyńskich (Teofanes) i chińskich plemienia Eskilów (*eszkil* w węgierskiej ortografii), utożsamianych, mimo zastrzeżeń Istvána Zimonyiego, z Szeklerami.

Wbrew zastrzeżeniom Zoltána Kordé wydaje się, że wśród Szeklerów przechowała się niejasna tradycja o Attyli (wspomniany badacz sądzi, że związanie tego ludu z Attylą nastąpiło w wyniku skojarzeń kronikarzy, że wywodzili się ze Scytii (→ Scytia, Scytowie), czyli Wielkiego Stepu, z którego miał wywodzić się również Attyla). Brak jest jednak zapisu imienia Awitochol, pod którym Attyla występuje w *Imienniku carów bułgarskich*, przechowującym tradycję turkijskich (Proto)Bułgarów naddunajskich. Szeklerskiego pochodzenia mogła być tradycja o → Csabie, pełniąca dla nich taką samą rolę, jak opowiadanie o → turulu dla naczelnego plemienia węgierskiego związku plemiennego, plemienia Mogyer (Magyar).

Od XIII w. w Siedmiogrodzie Szeklerzy cieszyli się indywidualnymi i zbiorowymi prawami szlacheckimi, wchodząc obok szlachty węgierskiej i mieszczaństwa saskiego do elity rządzącej tym regionem.

Źr.: An., c. 50–51; Kézai, c. 21; Komp., c. 21, 153.

Lit.: An. niem., 1991, s. 176 i przyp. 307, 308; Zimonyi, 1994e, s. 199; Kordé, 1994s, ss. 623–625; Göckenjan, 1996a, szp. 388–389; An. slc., 2000, ss. 142–143 i przyp. 204; An. pol., 2006, ss. 166–167 i przyp. 127; Kristó, 2008, ss. 55–69; Kordé, 2009, ss. 90–107; An. ang., 2010, s. 109 i przyp. 4; Grzesik, 2021b, s. 99.

Szekszárd (*monasterium Saxardiense, Sceugzard, Zaczard, Zugzard*) to miejscowość na terenie dawnej rzymskiej → Panonii w dzisiejszym → komitacie → Tolna (południowe → Węgry). Na miejscu dzisiejszego Szekszárdu w czasach rzymskich mieściła się osada *Alisca*. Odkryto też gęste osadnictwo awarskie, w tym ślady wioski z drugiej połowy IX w. Byłaby to jedna z najmłodszych osad awarskich zachowanych w słowiańskim księstwie panońskim (→ Słowianie). Pierwsza wzmianka o Szekszárdzie pochodzi z podfałszowanego dokumentu dla klasztoru w → Pécsváradzie z 1015 r., w którym Szekszárd występuje na liście uposażeń dla Pécsváradu jako *curia Sancti Benedicti* (dwór św. → Benedykta), położona pod *Nogysegy* (Nagy ség), utożsamiana z dzisiejszą Bartina hegy (górami Bartina). W 1061 r. → Béla I ufundował tu klasztor benedyktyński (znany jako Keszthely – żr. *Castelic, Kestelci*). W nim też spoczął po śmierci. W klasztorze tym zatrzymał się na początku 1074 r. → Salomon (1) planujący zamach na → Gejzę I. Usłyszał to opat → Wilhelm (3), który ostrzegł Gejzę. Szekszard pojawia się też podczas rokowań zwycięskiego Gejzy z Salomonem, przerwanych przez śmierć Gejzy w 1077 r. Klasztor od XIII w. był „miejscem zaufania” – *locus credibilis*, a zatem notarialnego uwierzytelnienia dokumentów. Odbudowany po najeździe tatarskim, w XV w., został przekształcony w zamek obronny przeciwko zagrożeniu tureckiemu. Dziś miasto powstałe wokół klasztoru jest stolicą komitatu Tolna.

Nazwę najprawdopodobniej dobrze wyjaśnił Szymon z Kézy, pisząc, że Béla I został pochowany w Szekszárdzie, który dostał jego imię jako osoby łysej o ciemnej karnacji. Końcówka *-d* cechuje lokatyw pochodzenia turkijskiego, wskazujący, dokąd się jedzie, ale również, do kogo należała dana miejscowość. Końcówka ta śladowo zachowała się w odmianie nazw niektórych miast w dzisiejszym języku węgierskich. Nazwa zatem oznaczałaby ‘klasztor osoby łysej o ciemnej karnacji’ (*szeg+szár+d, szög+szár+d* ‘[należący do] ciemnobrązowego + łysego’).

Źr.: Kézai, c. 59; Chron. Zagr. et Varad., c. 7; Komp., c. 114, 130.

Lit.: Fraknoi, 1879; Cs., 1897, T. 3, ss. 406, 411; J. K. Balog, 1989; Gaál, 1994, s. 629; L. Kiss, 1978/1997b, s. 547; Györfi, 2003, wg indeksu.

Szemény (*Zemein, Zemem*), fikcyjny ród, z którego mieli wywodzić się wodzowie huńscy (→ Hunowie) → Csele (*Chele*) i jego synowie: → *Wela, Cuwe* (Keve) i → Kadocsa. Źródła z XIII w. odnotowują imię Szemény, ale nie ród.

Źr.: Kézai, c. 7; Komp., c. 7.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, s. 57.

Szemere (*Zemera*), ród węgierski wywodzący się rzekomo od → Huby. Posiadłości rodu rozciągały się w północnej części → komitatu komarneńskiego (→ Komarno), gdzie znajdowała się miejscowość Szemere (dziś Semerovo na wschód od Nowych Zamków) oraz Hoba, od której chyba anonimowy notariusz króla Béli utworzył imię domniemanego protoplasty. Pierwszym znanym członkiem rodu był nieobcy zapewne kronikarzowi *prudens Zemere* ‘roztropny Szemere’, który występuje jako → żupan Šintavy (→ Sempte) na liście świadków dokumentu → Béli III z 1177 r.

Źr.: An., c. 6, 33.

Inne źr.: CDSL., 1971, T. 1, nr 93, s. 89.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, ss. 502, 513; Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 57–60; Györffy, 1948b/1993, s. 112; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, s. 10 (Semerovo); An. niem., 1991, s. 164 i przyp. 201; Múcska, 1994, s. 48; Majtán, 1998, s. 261, nr 2098 (Semerovo); P. Engel, 2001a (płyta CD: Szemere nem Csúzi – tablica genealogiczna ograniczona w stosunku do tej zawartej w pracy J. Karácsonyiego); An. sł., 2000, s. 133 i przyp. 111; An. pol., 2006, ss. 46–47 i przyp. 51; An. ang., 2010, s. 73 i przyp. 1.

Széplak (*Ciploc*), dziś Krásna, to południowo-wschodnia część Koszyc we wschodniej części dzisiejszej Słowacji. Miejscowość Széplak (czasami też Abaszéplak) rozwijała się wokół klasztoru benedyktyńskiego pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Klasztor ten został założony przez ród Aba (→ Aba Samuel) i poświęcony w 1143 r. przez → Martyriusa, ówczesnego biskupa → Egeru. Ród Aba opiekował się klasztorem w Széplaku do 1327 r., kiedy → Karol Robert odebrał ten majątek synom Amadeja Aby. Klasztor w Széplaku przetrwał do osmańskiego podboju → Węgier w XVI w. Ostatnio Marek Druga wysunął przypuszczenie, że klasztor był fundacją królewską → Gejzy II.

W przedstawionych przez nas ekscerptach źródeł węgierskich Széplak pojawia się tylko w zapisie *Rocznika pożońskiego* o poświęceniu tamtejszego klasztoru przez Martyriusa, ówczesnego biskupa Egeru w 1143 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1143.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 218; Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 41, 44, 48, 63; AKMTF, T. 1, ss. 145–146 (Széplak); Druga, 2022, ss. 128–131 i wg indeksu.

Szer (*Scerii*, dziś (Ó)Pusztaszer) to miejscowość na zachód od Hódmezővásárhely na szlaku łączącym Szeged z → Budą. W średniowieczu należał do rodu → Bár-Kalán, rzekomo miał zostać nadany przez → Arpada → Ondowi. Pod koniec XI w. powstał tam klasztor benedyktyński pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny, będący klasztorem rodowym. Jego plan oparty został na schemacie opactwa w Sankt-Gallen. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miano tam w czasie zajmowania przez → Węgrów ziem między → Cisą a → Dunajem ustanowić prawa Królestwa Węgierskiego (→ Węgry; w rzeczywistości ustanowione po raz pierwszy przez → Stefana I Świętego) oraz nadać ziemie wojownikom,

a zatem ustanowić instytucję państwa. Jest to zarazem próba wyjaśnienia etymologii nazwy, powstałej od węgierskiego słowa pospolitego *szer* oznaczającego ‘szereg’, ‘rząd’, ‘porządek’, ‘rząd ludzi’ (np. rząd). Dzisiejsza nazwa powstała po spustoszeniu osady w czasach tureckich (XVI–XVII w.), wskazując na pustkę osadniczą.

Źr.: An., c. 40.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 904–905; An. niem., 1991, s. 167 i przyp. 222; Almási & Trogmayer, 1994, ss. 637–638; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 383–384 (s. v. Pusztaszer); Vályi & Zombori, 2000; An. pol., 2006, s. 132 i przyp. 244; An. ang., 2010, s. 87 i przyp. 2.

Szeredec (*Scereducy*, dziś Sofia) pojawia się w dziele anonimowego notariusza króla Béli w kontekście wyprawy → Szovárd i → Kadocsy do Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) i → Macedonii. Zapis jej nazwy wskazuje, że → Węgrzy stosowali słowiańską jej formę *Srѣdъcъ* albo *Strѣdъcъ*, potem *Sredec*. Wywodziła się ona od nazwy trackiego plemienia Serdików, stąd łacińska *Serdica*, *Sardica*, grecka *Σαρδική*. Dzisiejsza nazwa stolicy Bułgarii weszła w użycie dopiero od końca XVI w. i pochodzi od cerkwi Mądrości Bożej (*Hagia Sophia*). Osadnictwo na terenie miasta datuje się od neolitu, dzieliła losy ziem trackich, wchodząc m.in. w skład imperium Aleksandra Wielkiego, Rzymu i Bizancjum (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza; → Grecja, Grecy). Od VII w. w okolicach miasta osiedlali się → Słowianie, choć samo miasto pozostało zasiedlone przypuszczalnie przez ludność grecką i romańską (→ Romanie). W 809 r. na krótko zdobyli ją Bułgarzy, lecz została odbita przez Bizancjum. W 986 r. wspomniana jako ośrodek oporu bułgarskiego przeciwko Bizancjum, centrum bułgarskiego Kościoła, a przypuszczalnie i administracji. Po zdobyciu przez Bizancjum w 1018 r. początkowo nie odgrywała roli, lecz wobec groźby najazdów → Pieczyngów i Węgrów podniesiona została do rangi stolicy temy. Przez miasto przechodzili w XII w. krzyżowcy, za → Béli III na krótko była zdobywana przez Węgrów. W 1195 r. weszła w skład II Państwa Bułgarskiego.

Źr.: An., c. 45.

Lit.: Swoboda, 1975g, ss. 328–331; An. niem., 1991, s. 172 i przyp. 267; Gjuzelev, 1995, szp. 2024–2025; L. Kiss, 1978/1997b, s. 589; Dimitov, 1998, wg indeksu; An. slc., 2000, s. 139 i przyp. 166; An. pol., 2006, ss. 149–150 i przyp. 284.

Szerencs (*Zeremsu*, *Zerenche*, *Zerensze*) w opowiadaniu anonimowego notariusza króla Béli jest miejsce, w którym → Węgrzy → Arpada rozbili na dłuższy czas swoje obozowisko, gdyż to miejsce leżące u podnóża gór bardzo im się podobało. Umiłowali je. Ponieważ miłość po węgiersku brzmi *szerelem*, umiłowany to *szerelemes*, stąd zdaniem kronikarza wzięła się nazwa. Współcześni badacze kwestionują tę etymologię, uznając, że albo wzięła się od przesiedleńców ze Sremu (Szerém

→ Sirmium), albo z turkijskiego określenia *serinç* ‘cierpliwość’, ‘wytrwałość’, ‘życzliwość’. Arpad miał tam dowiedzieć się o zdobyczach Węgrów w okolicach Bramy → Meszes, co pociągnęło za sobą rozbięcie ich obozowisk od Szerencsu na zachód po → Hornád i → Sajó. Wreszcie przenieśli się w miejsce późniejszego → Miskolca. Miejscowość leży u podnóży Wzgórz Tokajsko-Zemplińskich na północny wschód od Miskolca. Przypuszczalnie od XII w. istniał tu klasztor, prawdopodobnie benedyktyński, pod wezwaniem śś. Piotra i Pawła. W XIV w. poświadczony jest kościół farny, istniejący zapewne już w XIII w. Miejscowość była własnością rodu Bogát-Radvány (→ Bogát; → Radvány) oraz (w czasach nowożytnych) wywodzącego się z niego rodu Rákóczych. Dyskusję wzbudziły zapisy w dokumentach z XIV w. określających Szerencs jako → komitat. Zdaniem György Györffyego był to ślad pierwotnej organizacji komitackiej sięgającej czasów księcia → Gejzy (1). Rację jednak ma Gyula Kristó zwracający uwagę na brak śladów istnienia grodu. Określenie *comitatus* ma związek z tym, że w XIV w. Szerencs był siedzibą archidiakonu.

Źr.: An., c. 17, 22, 31.

Lit.: Kristó, 1988, ss. 413–414; An. čs., 1988, s. 241; An. niem., 1991, s. 158 i przyp. 137; L. Kiss, 1978/1997b, s. 573; Uličný, 2001, ss. 514–516; An. słc., 2000, s. 129 i przyp. 57; Györffy, 2003, s. 257; An. pol., 2006, s. 85 i przyp. 135; An. ang., 2010, s. 47 i przyp. 3.

Szerep, bagno i rozlewisko (*lutum Zerep*) w zachodniej części → komitatu → Bihar oraz miejscowość na południe od Püspökladány oraz na północ od → Szeghalom, na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, mającej tu niegdyś charakter bagnisty, jak świadczy toponomastyka okolicznych miejscowości (np. sąsiadująca od północnego wschodu miejscowość Sárrétudvari; *sárrét* to ‘bagnista łąka’). Ze względu na topografię region był bardzo rzadko zasiedlony, lecz wśród mieszkańców spotykamy → Słowian. Wskazuje na to sama nazwa tej miejscowości, pochodząca od imienia osobowego wywodzącego się od starosłowiańskiego *sverěpъ* ‘dziki, wściekły, dziki koń’.

Źr.: An., c. 28.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 514; An. čs., 1988, s. 244 i przyp. do s. 209; Blazovich, 1994u, s. 595; L. Kiss, 1978/1997b, s. 574; Kristó, 2003, ss. 71–74 (Vésztő); An. słc., 2000, s. 131 i przyp. 83; An. pol., 2006, s. 106 i przyp. 177.

Szigetfő (*Scigetfeu*, *Scigetfev*, *Szigetfő*, *Zygetfeu*) to bród przez → Dunaj, przez który → Salomon (1) przeprawiał się, uciekając po przegranej doznanej pod → Mogyoródem. Istniejąca tam miejscowość była siedzibą archidiakonu biskupstwa w → Vácu. Należała do → komitatu Fejér. Nazwa wynika z położenia u południowego krańca wyspy → Csepel, *szigetfő* oznacza właśnie ‘kraniec wyspy’.

Źr.: Kézai, c. 60; Komp., c. 121.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 351; AKMTF, 1987, T. 2, ss. 407–408; Thur. II/1, 1988, s. 381; Kristó, 1994zb, s. 644; CEU, 2018, s. 227 i przyp. 584.

Szihalom (*Zenuholmu*) to miejscowość u wylotu doliny → Egeru, nad rzeką o tej samej nazwie, którą Richard Prażák rekonstruuje jako Szénhalom ‘węglowe wzgórze’, ale sam Anonim wywodzi ją od chaty z dachem pokrytym liśćmi. Nazwa zatem byłaby pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie). Ján Stanislav rekonstruuje ją jako **Sěnb-chlѣmъ*. Już w XI w. znajdował się tu dwór Arpadów (→ Arpad) przekazany przez → Gejzē I → Piotrowi (3) z rodu → Aba.

Źr.: An., c. 32.

Lit.: Stanislav, 1948, ss. 479–480; AKMTF, 1987, T. 3, s. 75; An. čs., 1988, s. 246 i przyp. do s. 211; L. Kiss, 1978/1997b, s. 577; An. pol., 2006, s. 111 i przyp. 195.

Szinhalom → Szihalom

Szkocja (*Scocia*) pojawia się w *Kronice węgiersko-polskiej* jako kraina na trasie przemarszu wojsk → Akwili. Powiązanie jej ze św. → Brandanem pozwala zidentyfikować ją z dzisiejszą Irlandią. Identyfikacja ta była w średniowieczu powszechna, a wczesnośredniowieczne osadnictwo irlandzkie (godelskie) na tereny północnej Brytanii przeniosło nazwę Szkocji na te tereny. Dodajmy, że ani Irlandia, ani Szkocja nie znajdowały się na trasie najazdów huńskich czy węgierskich (→ Hunowie; → Węgrzy).

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 1; KWgP, red. krótsza, c. 3.

Lit.: Bednarczuk, 1988, ss. 657, 679; A. P. Smyth, 1989, ss. 43–46; Grzesik, 1999a, s. 196 i przyp. 851; Grzesik, 2003d, s. 52 i przyp. 8; Mc Carthy, 2008, ss. 62–63 i wg indeks; Homza, 2009, s. 120 i przyp. 6; Snyder, 2011, s. 58.

Szob (*Zub*) występuje jako miejsce przeprawy → Węgrów przez → Dunaj. Dzisiejsza miejscowość leży u ujścia → Ipoli do Dunaju na zachodnich zboczach Börzsöny, niegdyś w → komitacie → Hont, obecnie → Pest. Nazwa pochodzi zapewne od imienia słowiańskiego (→ Słowianie) *Sobiesław*, *Sobek*.

Źr.: Kézai, c. 26.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 108; AKMTF, 1987, T. 3, s. 255; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 587–588; Kéza, 1999, s. 80 i przyp. 1.

Szolnok (*Zounuk*) był doradcą księcia → Gejzy I. Na początku 1074 r. wraz z → Bikásem i → Petrudem w złej wierze radził Gejzie, by nie dał wiary ostrzeżeniom opata → Wilhelma (3) przed → Salomonem (1). Nie był on identyczny z → Szónokiem, który zakończył życie w 1046 r.

Źr.: Komp., c. 114.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 375; CEU, 2018, s. 213 i przyp. 555.

Szombathely → Sabaria

Szónok (w tekstach łacińskich *Zonug*, *Zonuc*, *Zonuk*, *Zolnuk* lub *Zaunic*) był komesem, który według *Legendy większej św. Gerarda* miał się schronić, wraz ze św. → Gerardem, → Beszterédem, → Benétą oraz → Budim w → Székesfehérvárze przed pogańskim buntem kierowanym przez → Watę po śmierci → Aby Samuela. *Legenda większa św. Gerarda* oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* dodają, że kiedy św. Gerard, Beszteréd, Budi, Benéta oraz komes Szónok udali się do Pesztu (→ Pest), aby powitać na → Węgrzech → Andrzeja I i → Lewentę (2), dwóch spośród trzech synów → Wazula, zostali zaatakowani przez pogańskich powstańców. Według tych źródeł oraz *Roczników altajskich* Szónok został wtedy zamordowany. *Legenda większa św. Gerarda* oraz *Roczniki altajskie* nie podają szczegółów na temat okoliczności jego śmierci, ale *Kompozycja kronikarska* podaje, że poganie zmusili pewnego człowieka o imieniu Murthmura, wcześniej ochrzczonego przez Szónoka, aby ten zabił komesa mieczem. Na pytanie, jaką funkcję sprawował ów dostojnik, Ján Steinhübel odpowiada, że był → żupanem → komitatu solnockiego (żupan Solnok). Zbieżność imienia Szónoka z Szolnokiem ostrożnie dostrzega też Attila Zsoldos. Nie był jednak tożsamy z → Szolnokiem, doradcą → Gejzy I.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 160–163; Steinhübel, 2004, s. 263; Zsoldos, 2011, s. 209.

Szőreg (*Zewreg*) to miejscowość, gdzie według *Legendy większej św. → Gerarda*, miała się schronić część wojska → żupana → Csanáda w czasie bitwy przeciw wojskom → Ajtonya. Chodzi tu zapewne o dawną miejscowość Szőreg, dzisiaj południowo-wschodnią część Segedynu, w pobliżu rumuńsko-węgiersko-serbskiego pogranicza, ok. 30 kilometrów na północny zachód od → Csanádu (dzis. Cenadu) oraz 20 kilometrów na północny zachód od Chelegvici (→ Kökényér). W XII w. w Szőreg powstał klasztor pod wezwaniem św. Filipa, który był uposażony przez → komitaty → Bács (dzis. Baczka) i Zala (→ Zalavár).

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: Karácsonyi, 1887, s. 93; AKMTF, 1963, T. 1, s. 873 (Szőreg).

Szörény (*Zoren*) wyznaczało granicę terytorium kontrolowanego przez → Ajtonya. Według *Legendy większej św. → Gerarda* miało ono sięgać na południu „od rzeki Keresz (→ Körös, rzeka) aż do granic → Siedmiogrodu i aż do Widynia (→ Bodo-ny) i Szörény” (*a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren*). Szörény należy utożsamiać z dzisiejszym miastem Drobeta-Turnu Severin (węg. Szörényvár, dawniej Szörénytornya), w dzisiejszej południowo-zachodniej Rumunii, na lewym brzegu → Dunaju, na granicy z Serbią (→ Serbia, Serbowie).

W starożytności na terenie Szörény istniało miasto Daków Drobeta, w początku II wieku n.e. Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zbudowali tu *castrum*. W V w. → Hunowie spustoszyli miasto, które zostało odbudowane przez Bizancjum w następnym wieku (→ Grecja, Grecy). W średniowieczu królowie węgierscy starali się zdobyć ten obszar ze względu na jego strategiczne położenie nad Dunajem. W czasie panowania → Andrzeja III powstał banat (→ ban) Szörény, który istniał do zdobycia tych terenów przez Osmanów w XVI w.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 8.

Lit.: I. Petrovics, 1994f, s. 657.

Szovárd (*Zuard*, *Zuardu*) w przekazie anonimowego kronikarza był synem → Hüleka i bratem → Kadocsy, kuzynem → Álmosa (1). Wraz z bratem oraz → Hubą podbił tereny Gemeru, → Nógrádu (Novohradu) oraz ziemię nitrzańską (→ Nitra) aż po graniczną rzekę → Morawę. Następnie wyprawił się wraz z bratem przeciwko księciu bułgarskiemu → Galádowi i rozbił go nad Temeszem (→ Temes), podbił też Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy) po → Filipopolis (dzisiejszy Płowdiw) i tereny od → Durrësu po Raszkę (→ Serbia, Serbowie) i Grecję (→ Grecja, Grecy), w której Szovárd miał osiąść, wziąć sobie żonę i umrzeć. Jego lud zwany był po grecku → Sobamogera, czyli ‘głupi Węgrzy’, bo pozostali w Grecji i nie chcieli wracać do ojczyzny. Postać tę zna też Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* U nich jest to jeden z kapitanów → Attyli, wiodący jego wojska przeciwko → Apulii. Natomiast ród Zovárd miał wywodzić się od → Léla.

Postać Szovárda odzwierciedla pamięć o plemionach węgierskich, które podczas wędrówki na zachód odłączyły się od głównego korpusu i pod naciskiem pieczyńskim (kangarskim) ruszyły na południe i osiadły na granicy perskiej, na południowych stokach Kaukazu. Znani tam byli pod greckim określeniem Σάβαρτοι ἄσφαλοι (DAI, c. 38), wspomniani zostali też przez źródła arabskie i ormiańskie (jako Sevordi). Istniała też tradycja o → Węgrach osiadłych nad Wardarem w → Macedonii.

Ród Zovárd w XIII w. miał posiadłości po obu stronach → Dunaju w → komitacie ostrzyhomskim (→ Ostrzyhom) – badacze przypuszczają, że anonimowy notariusz króla Béli znał protoplastę rodu Vécsa.

Źr.: An., c. 7, 33–37, 44–45; Kézai, c. 32; Komp., c. 32.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, nr VII, s. 43.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 149–156; Györfi, 1948b/1993, ss. 118–119; An. niem., 1991, ss. 147–148 i przyp. 69; Szádeczky-Kardoss, 1994c, s. 590; Almási, 1994k, s. 748; Kordé, 1994k, s. 748; Múcska, 1994, s. 51; Kristó, 1996, ss. 139–148; Lukačka, 2002, s. 11; An. pol., 2006, s. 48 i przyp. 58, ss. 151–152 i przyp. 288.

Szwabi, Szwabia (*Svevus*, *Svevia*) pojawia się w naszych ekscerptach wyłącznie jako miejsce pochodzenia Ottona ze Szwabii (→ Otto I) oraz rycerzy → Honta

i → Pázmánya. Szwabia to kraina na zachód od Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) tożsama z Alamanią, obejmująca dzisiejszą Wirtembergię, północną Szwajcarię i Alzację, zaś plemię Szwabów tożsame z Alamanami to potomkowie starożytnych Swebów. Oczywiście w naszych ekscerptach nazwa ta, podobnie jak nazwa → Sasów, użyta jest na określenie → Niemców *pars pro toto*.

Źr.: Kézai, c. 25, 78; Komp., c. 26.

Lit.: Wielowiejski, 1975, s. 496; Thur. II/1, 1988, s. 223; Zotz, 1995, szp. 1598–1602; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 332–334.

Szybenik (*Sebenicum*, *Sibinicum*, dziś Šibenik) wymieniony został jako jedno z miast na trasie rzekomego pochodu → Attyli wzdłuż Morza → Adriatyckiego. W rzeczywistości jest jednym z miast dalmatyńskich (→ Dalmacja) niemających antycznych korzeni. Założony został w okřęgu → Skradina przez władców chorwackich (→ Chorwaci, Chorwacja) dążących do posiadania własnego portu, niezależnego od Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Wspomniany w 1066 r. jako *castrum*, w którym przebywał Piotr Krešimir IV. W 1105 r. uznał władzę → Kolomana Uczonego, w XII w. przechodził też pod panowanie weneckie i bizantyńskie. W XIII w. rządzone było przez Szubiciów. Nazwa jest pochodzenia chorwackiego, *šib*, *šiblje* to ‘wiklina’, *šiba* to ‘różga’, zaś *šibati* to ‘chłostać’, ‘bić różgą’. Nazwy łacińskie i włoska *Sebenico* są derywatami nazwy słowiańskiej (→ Słowianie).

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Sławski & Wędzki, 1975, s. 529; Teke, 1994d, ss. 596–597; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Rapanić, 1995a, szp. 1830–1831; L. Kiss, 1978/1997b, s. 471.

Świerad → Andrzej Świerad

Świętopelk (1) (*Zuataplug*, *Zuatapollug*, *Zvataplug*, *Zvatapolug*) w opinii Szymona z Kézy był synem → Maróta, księciem w Polsce (→ Polacy, Polska), który podbił → Braktę i władał → Bułgarami (→ Bułgaria, Bułgarzy) i Myzami (→ Morawianie, Morawy). Po pokonaniu → Hunów zaczął władać → Panonią. Powracający → Węgrzy za pomocą licznych darów usunęli go znad rzeki Uh (→ Ungvár), a następnie pokonali w bitwie nad rzeką → Rákos pod → Bánhidą. Fakt nabycia ziemi za pomocą licznych darów, zasygnalizowany przez Szymona (przynajmniej w znanej nam dzisiaj postaci), został rozwinięty w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.*, w której czytamy, że książę przyjął przybywających Węgrów z radością, myśląc, że są pokojowymi rolnikami chcącymi osiedlić się na jego ziemiach. Pozwolił on napełnić posłowi węgierskiemu → Kusidowi rożek wodą z → Dunaju oraz nabrać do dużej torby ziół i czarnej ziemi z puszy → Alpár, w zamian przyjmując w darze białego konia z siodłem wykonanym z arabskiego złota i złotą uzdą (→ Arabia). Nie spodziewał się, że w ten sposób pozbył się wła-

sności swojego księstwa. Gdy pomyłka wyszła na jaw, wobec grózb węgierskich uciekał do swych sojuszników, ale utonął w Dunaju. Jest to chyba kanoniczna wersja podania o białym koniu, jednej z legend legitymizujących węgierskie panowanie w Kotlinie Karpackiej, które przez anonimowego notariusza króla Béli powiązane zostało z → Salanem.

Osoba Świętopelka jest refleksem historycznego władcy Wielkich Moraw o tym imieniu, panującego w latach 870–894, który doprowadził państwo do największej potęgi. Morawy obok podstawowego kompleksu obejmującego Morawy właściwe i ziemię nitrzańską (→ Nitra) rozciągnęły swe zwierzchnictwo (w różnym stopniu uzależnienia od siebie) na Czechy (→ Czechy, Czesi), księstwa panońskie – tu zresztą lokalizują walki Węgrów ze Świętopelkiem kroniki węgierskie, być może na północny → Siedmiogród (→ Bihar). Jego ucieleśnieniem może być → Ménmarót z *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli. Możliwe, że jego postać nałożyła się na osoby jego synów, Mojmira II i Świętopelka II, których wojna o władzę przyczyniła się do rozpadu państwa. Można sądzić, że Świętopelk II zawarł sojusz z Węgrami, którzy osiedlali się w jego części obejmującej ziemię nitrzańską i którzy mogli przejąć struktury państwowe.

Źr.: Kézai, c. 23, 26; Komp., c. 23, 28, 54.

Lit.: J. Sieklicki, 1975a, ss. 583–584; 1975b, ss. 584–585; Szöke, 1994b, s. 658; 1994c, s. 658; Havlík, 1996, szp. 341; Lukačka, 2002, s. 12; Homza, 2013; Grzesik, 2014b.

Świętopelk (2) (*Sentepolug*), ks. morawski (→ Morawianie, Morawy) miał dostać się do niewoli → Gejzy I i → Władysława I Świętego po bitwie pod → Mogyoródem. Nie wiadomo, o kogo chodzi, gdyż w Czechach (→ Czechy, Czesi) w tym czasie nie istniał dynasta o tym imieniu, który byłby w stanie wziąć udział w tej bitwie. → Świętopelk (3), syn → Ottona I Pięknego nie wchodzi w grę, skoro jego ojciec walczył w tej bitwie po stronie książąt, swoich szwagrów (czyli byli oni wujami Świętopelka), był w dodatku chyba jeszcze za młody i zważywszy na to, po śmierci ojca udał się do stryja → Konrada (1) wraz z matką i bratem. Bálint Hóman uznał, że → Salomona (1) wspierała drużyna ruska, ale i wśród Rurykowiczów nie widać wtedy kandydata na uczestnika tej bitwy.

Źr.: Komp., c. 122

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 381–382.

Świętopelk (3), ks. ołomuniecki (*Sentapolug*) pojawia się w mylnej wiadomości o → Konradzie (1), który prosił → Władysława I Świętego o interwencję przeciwko niemu. W rzeczywistości Władysław interweniował w interesie swoich siostrzeńców, synów → Ottona I Pięknego i jego żony, a siostry Władysława, Eufemii, Świętopelka i Ottona II Czarnego (Otika) odsuniętych od władzy przez Brzetysława II. Ostatecznie konflikt między przedstawicielami czeskiej (Brzetysław II,

a po jego śmierci w zamachu 25 grudnia 1100 r. – jego brat Borzywój) i morawskiej (→ Morawianie, Morawy) linii Przemyślidów, w którym ważną rolę odgrywały kwestie polskie (Borzywój wspierał początkowo Zbigniewa, potem poparcie przerzucił na → Bolesława III Krzywoustego; Świętopełk konsekwentnie pozostał w obozie Zbigniewa) doprowadził do wojny domowej i obalenia Borzywoja. Księciem czeskim w 1107 r. został Świętopełk (w tym zatem aspekcie nasi kronikarze piszą prawdę). Podczas najazdu cesarza Henryka V na → Węgry w interesie → Álmosa (2) w 1108 r. i na Polskę (→ Polacy, Polska) w interesie Zbigniewa w 1109 r. Świętopełk wziął w nim udział, łupiąc zachodnie → komitaty węgierskie oraz Śląsk. Przy okazji rozprawił się z rodem Vršovcůw, którego ocaleli przedstawiciele schronili się w Polsce, być może – jak sądzi Tomasz Jasiński – dając początek i nazwę osadzie Warszawa, przyszłej stolicy Polski. Było to swoją drogą powtórzenie losu, jaki Vršovcy zgotowali Sławnikowicom, rodowi św. Wojciecha (→ Wojciech (1), św.). Świętopełk zginął w zamachu, wracając z łupieżczej wyprawy na Śląsk 21 października 1109 r. Por. → Czechy, Czesi.

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 408; Bláhová, Frolík, & Profantová, 1999, wg indeksu; T. Jasiński, 2021, ss. 95–118.

Taksony (*Thocsun*, *Thoxon*, *Tocsun*, *Toxun*) urodził się ok. 905 r., zmarł chyba na początku lat siedemdziesiątych X w. Jego imię było pochodzenia turkijskiego i oznaczało ‘sytego człowieka’. Był synem → Zolty, co obok kronik węgierskich zauważa też Konstantyn Porfirogeneta. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał się urodzić w 931 r. Jednak już w 947 r. dowodził wyprawą łupieską do Włoch. Awentinus podaje, że brał osobisty udział w bitwie pod Augsburgiem (na Polu Lechowym) w 955 r., z której udało mu się wyjść cało. Prawdopodobnie wtedy przejął władzę nad węgierskim związkiem plemiennym, dziedzicząc po swoim ojcu ziemie na lewym brzegu → Dunaju, bezpiecznym od najazdów z Zachodu. Umocnił też zachodnią granicę, tworząc → przesiekę opartą na naturalnych bagnach i lasach. Zwrócił się też na Wschód, poślubiając, zdaniem notariusza, Kumanę (→ Kumanie). Jest to oczywiście anachronizm, chodziło albo o Pieczynekę (→ Pieczyngowie, tak György Györffy), albo – co chyba jest bardziej prawdopodobne, Bułgarkę znad Kamy (→ Bułgaria Nadkamska). Na tę drugą możliwość wskazywałby napływ muzułmańskich Izmaelitów (→ Saraceni), którzy m.in. pobierali cło z przeprawy przez Dunaj w → Peszcie. → Węgry w tych czasach włączone zostały w międzynarodowy obieg handlowy, a kupcy „tureccy” (czyli węgierscy) odnotowywani byli zarówno w Pradze, jak i w leżącym u ujścia Dunaju Perejasławcu. Być może z władzą Taksonya należałoby wiązać pierwsze próby chrystianizacji → Węgrów zachodnich podjęte przez Zacheusza, stordedowane

przez cesarza niemieckiego → Ottona I. Taksony miał dwóch synów, → Gejzę (1) oraz → Michała.

Źr.: An., c. 57; Kézai, c. 7, 10, 42; Chron. Zagr. et Varad., c. 1, 2; Komp., c. 7, 10, 26, 54, 63.

Inne Źr.: *De administrando imperio*; Moravcsik, 1988, c. 40, s. 49.

Lit.: Kordé, 1994t, s. 659; Panic, 1995, s. 132; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 24–26; Györfy, 1996b, szp. 438; 2003, ss. 61–65 i wg indeksu; An. pol., 2006, s. 178 i przyp. 351.

Takta (*Tocota*) to rzeczka wypływająca ze Wzgórz Tokajsko-Zemplińskich w pobliżu miejscowości → Szerencs. Uchodzi do → Sajó tuż przy ujściu do niej → Hornádu i niedaleko ujścia Sajó do → Cisy. Nazwa jest pochodzenia turkijskiego i oznacza ‘oborę’, ‘płaską dolinę, w której przetrzymywano bydło’.

Źr.: An., c. 17.

Lit.: An. čs., 1988, ss. 240–241 i przyp. do s. 203; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 609–610; An. slc., 2000, s. 125 i przyp. 126; An. pol., 2006, s. 128 i przyp. 236.

Tanais, Thanais → Don

Tapolca (*Topulucea*) dziś to określenie dzielnicy → Miskolca ze znaną jaskinią wypełnioną ciepłymi wodami mineralnymi (Kąpielisko Jaskiniowe, Barlangfürdő). W czasach anonimowego notariusza króla Béli to określenie górnego biegu rzeki → Hejő, która dopiero w wyniku madziaryzacji okolic Gór Bukowych zaczęła być określana po węgiersku na całej długości. Zdaniem Richarda Pražáka chodzi o rzekę Jolsvę (Jelšavę). Nazwa pochodzi od ogólnosłowiańskiego (→ Słowianie) określenia ciepłych wód, cieplic, *Toplica*, *Teplica*. Nazwy typu Tapolca są powszechne na terenie dzisiejszych → Węgier.

Źr.: An., c. 31.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 517; An. čs., 1988, s. 245 i przyp. do s. 211; Varsik, 1990, s. 117 (odnosi się do dopływu Bodvy); L. Kiss, 1978/1997b, s. 148 (s. v. Miskoletapolca). Por. też → Hejő.

Taraš → Tarhos

Tarcal (*Tursol*, *Turzol*) w dziele anonimowego notariusza króla Béli miał być odważnym rycerzem kumańskim (→ Kumanie), który zmarł bezpotomnie i który wraz z → Ondem i → Ketelem posłował do → Salana. Tarcal, ścigając się z przyjaciółmi, wjechał na szczyt góry nad → Bodrogiem, która odtąd miała nosić jego imię. Góra to właściwie południowo-wschodnia część masywu Wzgórz Zemplińsko-Tokajskich, dochodzących do ujścia Bodrogu do → Cisy w miejscowości Tokaj, znanej w Polsce ze znakomitych win. Imię swojego bohatera zaczerpnął kronikarz od miejscowości Tarcal leżącej kilka kilometrów na zachód od Tokaju na zachodnich zboczach Wzgórz. Miejscowość ta po raz pierwszy wspomniana

została w *Dekretach* króla → Kolomana Uczzonego jako miejsce, gdzie odbył się synod kościelny poświęcony chrystianizacji północno-wschodnich → Węgier. W XIII w. miejscowość była własnością rodu Rosd. Etymologia nazwy pozostaje niewyjaśniona. Por. też → Hímesudvar.

Źr.: An., c. 14–17.

Inne źr.: Bak, Bónis, & Sweeney, 1999, s. 23, https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4/ (dostęp 19.08.2024).

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 339; An. čs., 1988, s. 240 i przyp. do s. 201; L. Kiss, 1978/1997b, s. 618; Uličný, 2001, ss. 524–526; An. pol., s. 78 i przyp. 122.

Tarhos (*Torhus*, węg. Tarhos) to miejscowość nad dolną → Cisą na północ od → Titela, która rzekomo miała zostać nadana przez → Arpada → Vajcie. Zdaniem Jána Steinhübel nazwa została utworzona od imienia księcia Tarhosa, najstarszego syna Arpada, który współrządził od 907 r. aż do swojej śmierci po 922 r. Panował nad północną Transdanubią (→ Panonia), międzyrzeczem → Dunaju i Cisy aż po → Zagvyę.

Źr.: An., c. 44.

Lit.: Karácsnyi, 1900, T. 1, ss. 202–203; An. čs., 1988, s. 252 i przyp. do s. 221; An. slc., 2000, s. 139 i przyp. 64; Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 312 (J. Steinhübel).

Tárnokvölgy (*Tarnukuołg*, *Tawarnucweg*) to miejsce, gdzie według *Historii huńskiej* doszło do bitwy → Dytryka z Werony i → Macrinusa z → Hunami. Dzisiejsza miejscowość Tárnok (nazwa źródłowa oznacza Dolinę Tárnoku) leży w aglomeracji miejskiej Budapesztu na południe od granic administracyjnych tego miasta, na obrzeżach miejscowości → Érd. Miejscowość należała do → komitatu Fejér, dziś należy do komitatu → Pest. Sama nazwa jest ciekawa z punktu widzenia tematyki naszej publikacji, bo wskazuje, że we wczesnym średniowieczu była to osada służebna skupiająca ludność zajmującą się logistyką dworu, magazynowaniem dóbr, towarów. Węgierskie określenie funkcji: *tárnok*, pochodzi od słowiańskiego (→ Słowianie) słowa **tovarnikъ*. Funkcja określana jako *magister tavernicorum* (→ Magister) była jedną z ważniejszych funkcji dworskich, a piastujący ją był od XIII w. zaliczany do grona baronów. Wykonywali ją członkowie najważniejszych rodów możnowładczych.

Źr.: Kézai, c. 9; Komp., c. 9.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 36; Stanislav, 1948, ss. 521–522; Thur. II/1, 1988, s. 95; Petrovics, 1994g, s. 662; 1994h, s. 662; Bognár & Szögi, 1994, ss. 662–663; Kubinyi, 1996, szp. 478; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 621–622; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 576–577; Zsoldos, 2011, ss. 61–64.

Tartaria w przytoczonym ekscerpcie, zawierającym tekst pisany z perspektywy drugiej połowy XIV w., oznacza oczywiście rozległe obszary Wschodniej → Eu-

ropy i Środkowej → Azji, wchodzące w skład imperium mongolskiego (→ Mongolia). Por. → Tatarzy.

Źr.: Chron. Zagr et Varad., c. 20.

Lit.: → Tatarzy.

Tas (*Thosu*, *Tosu*, *Tuso*, forma datywna *Tosunec*) był postacią historyczną, ale umieszczoną w błędnym kontekście przez anonimowego notariusza, który uczynił go jednym z siedmiu wodzów węgierskich (→ Hétmagyar) oraz ojcem → Léla. Tymczasem Konstantyn Porfirogeneta (DAI, rozdz. 40) podaje, że był on wnukiem → Arpada, a zatem współczesnym Léla. Nie mógł zatem w żadnym wypadku być jednym z najważniejszych wodzów węgierskich, walczącym przeciwko → Ménmarótowi. Wraz ze swoim wujem → Kölpényem, ojcem → Botonda miał otrzymać od Arpada nadanie na lewym brzegu → Dunaju w dzisiejszej Wojwodinie. Pokrewieństwo to nie zostało udowodnione. Imię Tasa jest pochodzenia turkijskiego, wywodzi się od słowa *taš* ‘kamień’, *tošu* ‘umocowany, syty’.

Źr.: An., c. 6, 20–23, 28–30, 39, 41, 53.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, nr VII, s. 49.

Lit.: An. niem., 1991, s. 146 i przyp. 62; Györffy, 1948b/1993, s. 112; Kordé, 1994u, s. 663; Múcska, 1994, ss. 49–50; An. pol., 2006, s. 46 i przyp. 50.

Tata to miejscowość w → komitacie → Komarno na stokach gór → Vértes. Znajdował się w nim benedyktyński klasztor pod wezwaniem św. Piotra, po raz pierwszy wzmiankowany w 1093 r. Klasztor rzekomo miał być założony przez → Deodatusa. Opowiadanie wyjaśnia przyjętą przez Lajosa Kissa etymologię nazwy jako pamiątkę ‘ojca chrzestnego’. Uznaje się, że nazwa ta jest pochodzenia niemieckiego (Lajos Kiss), ale nie wyklucza się też słowiańskiego (Ján Stanislav; → Słowianie). Ród Tata, jak sami kronikarze zauważają, nie istniał. W XIII w. miejscowość należała do rodu → Csák, w XIV w. do Lackfich, którzy nad jeziorem wybudowali zamek. Od końca XIV w. dotychczasowa wieś w źródłach określana jest jako *civitas* (miasto).

Źr.: Komp., c. 38.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, ss. 488–489, 491–492; Stanislav, 1948, s. 523; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 458–459; Thur. II/1, 1988, ss. 174–175; Szatmári, 1994, ss. 663–664; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 624–625; CEU, 2018, s. 82 i przyp. 218–222; Druga, 2022, wg indeksu, zwł. s. 133 (gdzie przypisanie miejscowości do komitatu rabskiego).

Tatarzy (*gens Thartarorum*, *Mongli sive Tartari*, *Thartari*) znani dobrze mieszkańcom → Europy Środkowej i Wschodniej pojawili się na Rusi (→ Ruś, Rusini) na początku lat dwudziestych XIII w. (bitwa nad Kalką w 1223 r.). Była to ludność przeważnie turkijskojęzyczna podległa ekspandującemu na zachód imperium mongolskiemu (→ Mongolia). Kronikarze węgierscy zdawali sobie z tego spra-

wę, bo w naszych ekscerptach znajdziemy ich określenie jako Mongołów. Nazwy obu tych etnosów – Mongołów i Tatarów – traktowane były (i często są do dziś) jako synonimy, choć trzeba pamiętać, że rdzenni Mongołowie posługują się językiem mongolskim wraz z językami turkijskimi tworzącym altajską grupę językową. Pierwszy najazd tatarski na nasz region, zilustrowany przez nasze excerpty, stał się elementem tradycji historycznej zarówno na → Węgrzech, jak i w Polsce (→ Polacy, Polska). Należy pamiętać, że głównym celem ataku Tatarów w 1241 r. były Węgry jako teren swoim stepowym charakterem przypominający ziemię, z których przybyli. Atak na Polskę miał tylko związać siły polskie, by nie były w stanie udzielić pomocy Węgrom. W Polsce spustoszone południe kraju, dzisiejszą Małopolskę i Śląsk. Tatarzy po wygranej bitwie pod Legnicą 9 kwietnia 1241 r., w której życie stracił Henryk Pobożny, syn Henryka Brodatego i św. Jadwigi Śląskiej z domu Andechs-Meran; → Merania (*notabene* siostry Gertrudy, żony → Andrzeja II) ruszyli na południe przez Morawy (→ Morawianie, Morawy), łącząc się na Węgrzech z głównymi siłami tatarskimi operującymi na Węgrzech. Doszło tam do rozstrzygającej bitwy pod Muhi 11 kwietnia 1241 r., kiedy wojska → Béli IV zostały rozbite, a brat króla, Koloman, król halicki (→ Halicz) został ciężko ranny i w rezultacie zmarł w wyniku odniesionych obrażeń. Król przez → Austrię, gdzie został czasowo uwięziony przez → Fryderyka II Bitnego, ruszył do → Dalmacji, gdzie schronił się na wyspach adriatyckich (→ Adriatyckie Morze). Tatarzy plądrowali kraj przez rok, dopóki nie wycofali się na wieść o śmierci chana Ögödeja. Tatarzy najeżdżali Polskę w XIII w. jeszcze dwukrotnie: w latach 1259–1260 i 1287–1288, zaś Węgry raz, w 1285 r. Najazdy te nie miały już aż tak tragicznych konsekwencji.

Źr.: Kézai, c. 72; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp, c. 20; Relatio.

Inne źr.: An. ang., 2010 (obok *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli zawiera *Carmen miserabile* magistra Rogera).

Lit.: Labuda, 1983; Thur. II/1, 1988, s. 490 i wg indeksu; Róna-Tas, 1994, s. 465; Almási, 1994i, ss. 664–665; Korta, 1994; H. Göckenjan, 1996b, szp. 487–488; Grzesik, 2003c, ss. 79–90.

Tátóny (*Tatun*) to nazwa rodu, z którego miała wywodzić się żona → Wazula. Nic o nim nie wiadomo, ale informacja wydaje się wiarygodna, zapewne stanowiąc element pamięci historycznej → Arpadów z linii Wazula. W → komitacie → Somogy znajduje się wieś o nazwie Tátóny, co może wskazywać, że kiedyś była własnością tego rodu.

Źr.: Kézai, c. 55; Komp., c. 87.

Lit.: Karácsnyi, 1901b, T. 3, ss. 79–80; Thur. II/1, 1988, ss. 322–323; Kéza, 1999, s. 125 i przyp. 3; CEU, 2018, s. 164 i przyp. 440. Por. też → Wazul.

Tatry (*Turtur*) są przedstawione jako pasmo graniczne między ziemią opartą przez → Węgrów a Polską (→ Polacy, Polska). Nie ma w tym nic dziw-

nego, gdyż rzeczywiście przez stulecia to najwyższe pasmo → Karpat wyznaczało granicę między obydwoma Królestwami (a dziś między Polską a Słowacją). Wydaje się jednak, że anonimowy notariusz króla Béli myślał nie tylko (czy w ogóle nie) o Tatrach Wysokich albo Zachodnich, ale o położonych znacznie bardziej na południe Tatrach Niskich, albo wręcz o górzystym masywie dzisiejszej południowo-wschodniej Słowacji (Rudawach Słowackich), może nawet o Średniogórzcu Północnym, na które składają się bliskie geograficznie terenom, na których rozgrywa się akcja, Góry Bukowe i → Mátra kulminująca najwyższym szczytem dzisiejszych → Węgier, Kékesem (1014 m n.p.m.).

Źr.: An., c. 18, 57.

Lit.: Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, ss. 297–316 (Vysoké Tatry); Grzesik, 1998b, ss. 153–155; An. pol., 2006, ss. 86–87 i przyp. 140.

Taurus to pasmo górskie w dzisiejszej południowo-wschodniej Turcji, stanowiące naturalną granicę między Anatolią i Mezopotamią; jego najwyższy szczyt stanowi góra Demirkazik (3756 m n.p.m.). Ich częścią są góry Amanus leżące na południowy wschód od tego pasma, dochodząc do Eufratu na pograniczu → Syrii i Cylicji.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 42 (Amanus); Sitzmann, 2005, s. 312; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 340.

Tekerő (*Tekereu*) to odnoga Szybkiego Kereszu (→ Körös, rzeka) w okolicy ujścia rzeki Berettyó.

Źr.: An., c. 50.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 493; An. čs., 1988, s. 256 i przyp. do s. 225; An. pol., 2006, s. 167 i przyp. 330.

Tekov → Bars

Tekovský Hrádok → Várád

Temes (*Temes*, *Temus*, pol. Temesz, rum. Timiș, serb. Tamiš) to rzeka wypływająca z Pogórza Karasko-Seweryńskiego w Rumunii. Płyne na południowy zachód, wpływa na Nizinę Naddunajską w historycznym Banacie. Uchodzi do → Dunaju pod Panczewem. Zdaniem anonimowego notariusza króla Béli wyznaczał on wraz z → Maruszą granice księstwa → Galáda. W średniowieczu mieszano ją z płynącą równolegle w niewielkiej odległości od niej rzeką → Begej, którą w górnym biegu określano mianem Temeszu. Temesz płynął zresztą bardziej na północ, przepływając koło → Fövény. Nazwa przypuszczalnie pochodzi z języka dackiego **thibh-isjo* ‘błotnista rzeka’, skąd przejęli ją Grecy (*Τίβιος*) i Rzymianie

(*Tibiscus*). → Słowianie przejęli tę nazwę w postaci **Tьmišь* ‘ciemna (rzeka)’ i przekazali ją → Węgrom (*Temes*). Nazwa rumuńska (*Timiș*) i serbska (*Tamiš*) pochodzi od nazwy węgierskiej.

Źr.: An., c. 11, 44; Komp., c. 137.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, ss. 305–306; Blazovich, 1994y, s. 669; L. Kiss, 1978/1997b, s. 632; An. pol., 2006, s. 65 i przyp. 91.

Tenen → Knin

Teodor (*Tyodor*) z rodu → Simánd był jednym z przywódców stronnictwa przyjaznego aspiracjom → Borysa Kolomanowicza. W czasie bitwy nad → Sajó 22 lipca 1132 r. dostał się do niewoli. W rodzie Simánd powtarza się w XIII w. imię Teodor (*Tyodor*).

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 453–454.

Terrestrina → Triest

Tétény (*Tuhutum*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli był jednym z siedmiu wodzów węgierskich (→ Hétmagyar). Miał być ojcem → Horki, którego synami byli → Gyula (2) i → Zombor, od których wywodził się ród → Maglód. Te wiadomości podaje kronikarz w rozdziale szóstym i dwudziestym swego dzieła. Jednak już w rozdziale dwudziestym czwartym, będącym częścią późniejszej interpolacji kronikarza, relacjonującej walkę → Węgrów na przedpolu → Siedmiogrodu, która rozbiła opowiadanie o walce z → Ménmarótem, mowa jest o posiadaniu przez potomków Téténya ziemi w Siedmiogrodzie. W rozdziale dwudziestym siódmym czytamy, że jego wnuk Gyula spłodził dwie córki, → Karold i → Sarolt, matkę → Stefana I Świętego, zaś Zombor był ojcem → Gyuli młodszego, ojca → Bolyi i → Bonyhy. Po raz ostatni z Téténym spotykamy się w rozdziale trzydziestym, gdy posługuje do wodza → Salana, żądając ustąpienia Węgrom części ziem. Opis ten pokazuje, że w przekazie Anonima doszło do zmieszania dwóch tradycji rodowych: 1) rodu Maglód oraz 2) rodu gyulów siedmiogrodzkich. Jak dowodzi György Györffy, kronikarz znał przedstawicieli obu, a pomieszanie było możliwe dzięki wystąpieniu tego samego imienia (powstałego z funkcji władcy wojskowego) w obu przekazach. Tétény mógł być postacią historyczną, a imię jego rzekomego syna wskazuje, że pełnił funkcję horki (karchana), zaś po śmierci → Kurszana mógł zostać gyulą. Od jego imienia ma pochodzić zdaniem György Györffye nazwa miejscowości Tétény, będącej dziś dzielnicą Budapesztu.

Źr.: An., c. 6, 20, 22–27, 30.

Lit.: J. Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 109–114; Györfi, 1948b/1993, ss. 113–115; An. niem., 1991, ss. 146–147 i przyp. 65; Kordé, 1994w, s. 673; 1994x, s. 673; Múcska, 1994, ss. 48–49; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 577–578; An. pol., 2006, s. 47 i przyp. 52–55; An. ang., 2010, s. 19 i przyp. 4.

Tetétlen (*Teteuetlen*), wzniesienie na południowy zachód od Szolnoku. Nazwa oznacza '[szczyt] bez głowy', czyli wzniesienie pozbawione wyraźnej kulminacji.

Źr.: An., c. 38.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 527; An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 216; L. Kiss, 1978/1997b, s. 641; An. pol., 2006, s. 84 i przyp. 134.

Teutonia → Niemcy

Thazlo według *Legendy większej św. Gerarda* był jednym z mnichów, którzy mieli przybyć do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, ale zostali później przeniesieni do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanadzkiej. Tekst legendy podaje także, że Thazlo miał pochodzić z → Bakonybél i znał język węgierski. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. s. Gerh., c. 9.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 82, 103.

Ticino (*Tycinum*) to rzeka w południowej Szwajcarii oraz w północnych Włoszech. Jej źródła znajdują się niedaleko przełęczy Nufenen, w północno-zachodniej części szwajcarskiego kantonu Ticino (2478 m n.p.m.). Ticino uchodzi do Padu kilka kilometrów na południe od → Pawii. Długość rzeki wynosi 248 km.

W węgierskich źródłach Ticino pojawia się w relacji o czynach → Attyli zawartych w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według nich → Longobardowie, którzy byli pokonani przez → Hunów, uciekli z → Pannonii i osiedlili się wzdłuż rzeki Ticino, dokładniej w okolicach Pawii.

Źr.: Kézai, c. 16; Komp., c. 16.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 122, 124.

Tihany (*Thyhon, Thyon, Tichon, Tychonium, Tyhon*) to jedyny półwysep wcinający się w → Balaton, leżący w północnej, górzystej części wybrzeża. W 1055 r. → Andrzej I ufundował tu klasztor benedyktyński pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i św. Aniana. Zachowany w oryginale list fundacyjny zawiera wiele słów oraz fragmentów zdań po węgiersku, ale również słowa i imiona słowiańskie (→ Słowianie), potwierdzając w dużej mierze słowiański charakter tamtejszego osadnictwa. W klasztorze spoczął po śmierci fundator oraz jego młodszy syn → Dawid. Około kilometr na północny wschód od klasztoru na Wzgórzu Starogrodowym (Óvár-hegy) w jaskini mieścił się klasztor bazylikański pod we-

zwaniem św. Mikołaja, ufundowany przypuszczalnie w 1047 r. przez Andrzeja I, który sprowadził tu mnichów ruskich. Miał on charakter ławry i ufundowany został na wzór Ławry Pieczerskiej w Kijowie (→ Kijów, Kijowianie). W dokumencie z 1055 r. miejsce to zostało wspomniane jako Petra (Skała). Klasztor ten wspomniany został jeszcze w 1211 r. W latach siedemdziesiątych XIII w. był już przeniesiony na regułę św. → Benedykta, a po raz ostatni wzmiankowany został w 1329 r., kiedy w wyniku osunięć ziemi został opuszczony. Nazwa jest regularną słowiańską nazwą dzierżawczą, miękkie *ń* na końcu świadczy, że pochodzi ona od imienia *Tichon* + przyrostek dzierżawczy *-jb* (*Tihany* < **Tichon* < *Tichon* + *-jb*), analogicznie do **Poznan* + *-jb* > Poznań.

Źr.: An., c. 49; Kézai, c. 58; Chron. Zagr. et Varad., c. 5; Komp., c. 88, 93; Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 351; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 224; An. niem., 1881, s. 174 i przyp. 295; G. Csóka & Koszta, 1994, ss. 675–676; G. Csóka, 1994b, s. 676; L. Kiss, 1978/1997b, s. 644; An. słc., 2000, s. 141 i przyp. 188; An. pol., 2006, ss. 160–161 i przyp. 312.

Tiszaalpár → Alpár

Tiszadorogma (*Drugma*) to nazwa brodu przez → Cisę, przez który → Węgrzy wracali z wyprawy przeciw → Ménmarótowi. Dzisiejsza wieś leży w dawnym → komitacie → Borsod (dziś Borsod-Abaúj-Zemplén) na południe od → Tiszalúc. Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie; por. południowo-słowiańskie imię *Dragoman*, polskie z rdzeniem *Drog-* oraz *Drag-*).

Źr.: An., c. 28.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 171; Stanislav, 1948, s. 163; AKMTF, 1963, T. 1, s. 771; Taszycki, 1965–1967, T. 1, ss. 517, 521–524; L. Kiss, 1978/1997b, s. 650.

Tiszalúc (*Lucy*) to bród, którym posłowie → Arpada → Ösbő i → Velek mieli przepłynąć przez → Cisę w drodze do → Biharu rządzonego przez → Ménmarótą. *Gesta* anonimowego notariusza króla Béli jest pierwszą domyślną wzmianką o wsi istniejącej w pobliżu brodu. W XIII w. część wsi z brodem była własnością rodu Bogát-Radvány (→ Bogát; → Radvány), zaś reszta wsi – miejscowego klasztoru krzyżowców. Dochody z brodu w dwóch trzecich trafiały do kapituły egerkiej (→ Eger), w jednej trzeciej do rodu Bogát-Radvány. Dzisiejsza wieś leży ok. 20 km na wschód od → Miskolca w byłym → komitacie zemplńskim (dziś Borsod-Abaúj-Zemplén). Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), pierwotnie brzmiała **Lutci* i zawiera rdzeń czytelny choćby w nazwie Luciców (Wioletów) *lut-* ‘błoto, bagno’ (por. łac. *lutum*). W XV w. starorzeczce Cisy pod Tiszalúc określano jako *Morothwa* < **Mrtva* (‘Martwa’ [domyślnie ‘woda, rzeka’]).

Źr.: An., c. 20.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 355; Karácsonyi, 1900, T. 1, s. 251; Stanislav, 1943/1999, s. 377; 1948, s. 321; Labuda, 1977a, s. 431; L. Kiss, 1978/1997b, s. 652; Uličný, 2001, ss. 526–528.

Titel (*Tetel*, forma przymiotnikowa *Tytulensi*) zgodnie z przekazem anonimowego notariusza króla Béli miał być siedzibą → Salana. Miejscowość leży nad dolną → Cisą, blisko jej ujścia do → Dunaju między dzisiejszym Nowym Sadem a → Belgradem (→ Serbia, Serbowie). Źródła pisane i archeologiczne nie potwierdzają jej istnienia w IX w. Być może rozwój Titelu wiąże się z działalnością → Lamperta (2), syna → Béli I, który ufundował tu kościół kapitulny pod wezwaniem Mądrości Bożej (*Hagia Sophia*, *Sapientiae Dei*), w którym został pochowany. Kaplica w wiekach średnich pełniła funkcję *locus credibilis* (miejsca uwiarygadniania czynności prawnych – była to forma notariatu w średniowiecznych → Węgrzech) dla czterech → komitatów: → Bács (dzis. Baczka), Srem (→ Sirmium), Torontál oraz → Keve. Kaplica do końca XIII w. znajdowała się w jurysdykcji arcybiskupów → Kalocsy, od 1295 r. na mocy dekretu Bonifacego VIII znalazła się w jurysdykcji arcybiskupów ostrzyhomskich (→ Ostrzyhom). W XII w. w przekazie al-Idrisiego było to bogate miasto. Nazwa przypuszczalnie pochodzi od turkijskiego wyrażenia *tört-äl* ‘cztery regiony’ (czyli ‘władcy czterech regionów’).

Źr.: An., c. 19, 38–39, 41; Tkalčić.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 139–141; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 240–242; An. čs., 1988, s. 242 i przyp. do s. 204; An. niem., 1991, s. 159 i przyp. 148; Rokay & Takács, 1994f, s. 677; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 656–657; An. pol., 2006, s. 89 i przyp. 145 (z błędnym przypisaniem fundacji kaplicy św. Władysława).

Togata, Togora → **Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza**

Tokaj → **Hímesudvar**; → **Kotojd**; → **Tarcal**

Tolcsva (*Tulsuoa*) to rzeka wypływająca ze Wzgórz Tokajsko-Zemplińskich, prawy dopływ → Bodrogu, do którego uchodzi powyżej miejscowości Olaszliszka. W dolnym biegu rzeki leży wieś o tej samej nazwie, wspomniana po raz pierwszy w 1255 r.

Źr.: An., c. 15.

Lit.: L. Kiss, 1978/1997b, s. 660; Uličný, 2001, s. 531; An. słc., 2000, s. 128 i przyp. 48; An. pol., 2006, s. 80 i przyp. 126.

Tolna (*Talua*, *Thelena*) pojawia się w naszym wydawnictwie jako miejsce, gdzie osadzony został → Béla II Ślepy jako uznany przez → Stefana II następcą tronu. Lokalizacja ówczesnego grodu i siedziby przyszłego króla nie została ustalona. Osada leżała na przeprawie przez → Dunaj na ważnym szlaku, który wykorzystywali pielgrzymi do Ziemi Świętej. Pobierano tutaj cło, z którego trzecią część otrzymał w 1055 r. klasztor w → Tihany. Znaczenie gospodarcze przyszłego mia-

sta potwierdza jego nazwa, która jest też nazwą → komitatu – Tolna pochodzi od łacińskiego słowa *theloneum* oznaczającego ‘cło’.

Źr.: Komp., c. 157.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, ss. 412–413; Thur. II/1, 1988, s. 444; Koszta & Kristó, 1994a, s. 679; L. Kiss, 1978/1997b, s. 661.

Tomaj (*Thomoy*) to ród wywodzący się od → Tonuzoby, poświadczony od 1216 r., mający swe siedziby w południowej części → komitatu → Heves w okolicach miejscowości → Abád w rejonie → Kemej. Wśród imion powtarzają się imiona Tonuzoba oraz Örkénd.

Źr.: An., c. 57.

Lit.: J. Karácsonyi, 1901b, T. 3, ss. 104–115; T. Almási, 1994j, s. 679. Zob. też → Tonuzoba.

Tomasz (*Thomas*), syn → Samsona, wspominany jest w otoczeniu → Béli III w latach 1173–1175. W 1193 r. w → komitacie → Somogy posiadłości miał jego syn, a także syn jego brata Tordy. Wywodzili się z rodu → Győr. Wzmianka o nim i jego bracie jest dowodem, że ta część *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* powstała w drugiej połowie XII w., jeszcze za życia synów Samsona.

Źr.: Komp., c. 161.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 454; CEU, 2018, ss. 300–301 i przyp. 813.

Tonuzoba (*Thonuzoba*) miał być możnym pieczyńskim, który przybył na → Węgry w czasach → Taksonya. Miał on sprzeciwić się przyjęciu chrześcijaństwa i z żoną zostać pogrzebany żywcem w swoich włościach w → Abadzie. László Veszprémy wskazuje, że ten fragment można rozumieć albo dosłownie, czyli jako wykonanie okrutnego wyroku śmierci na przeciwniku politycznym przez → Stefana I Świętego, albo w przenośni, jako śmierć w pogaństwie, czyli zamknięcie drogi do Zbawienia. László Szegfű imię wodza wyjaśnił z turkijskiego jako ‘dziczycy ojciec’, ‘dzik-ojciec’ (*Thonuz+oba*, węg. *apa*) i wysunął hipotezę, że stał on za śmiercią następcy tronu węgierskiego, św. → Emeryka, którego miał na polowaniu zabić dzik. Hipoteza ta została odrzucona, wydaje się też mało prawdopodobna choćby z przyczyn czasowych, gdyż trudno sobie wyobrazić, by ktoś, kto w kwiecie wieku przybył na Węgry w połowie X w., przejawiał aktywność na początku czwartej dekady następnego wieku. Wiarygodne wydaje się stwierdzenie kronikarza, że Tonuzoba był przodkiem rodu → Tomaj, gdyż imię to oraz imię jego syna Örkénda powtarzają się tam jako imiona rodowe.

Źr.: An., c. 57.

Lit.: Karácsonyi, 1901b, T. 3, 1901, s. 104; Szegfű, 1974, ss. 275–288; Bollók, 1979, ss. 97–107 (przedruk Bollók 1979/1013, ss. 71–83); An. čs., 1988, ss. 259–260 i przyp. do s. 231; An. niem., 1991, s. 180 i przyp. 345; Szegfű, 1994l, s. 679; An. ślc., 2000, s. 146 i przyp. 245; An. pol., 2006, s. 187 i przyp. 378, s. 188 i przyp. 180.

Topľa (*Cepla*) pojawia się w *Kronice węgiersko-polskiej* jako wyznacznik polskiej granicy. Jest to rzeka o długości 130 km, wypływająca z Beskidu Niskiego na południowy wschód od Plaveča, uchodzi do Ondawy, jednej ze źródłowych rzek → Bodrogu poniżej Vranova nad Topľou. Nazwa rzeki zapisana została w *Kronice węgiersko-polskiej* w postaci wschodniosłowackiej albo polskiej jako *Cepla* ‘ciepla’. W węgierskiej fonetyce dało to współczesną nazwę węgierską Tapoly. Dzisiejsza nazwa słowacka jest trzynastowiecznym derywatem nazwy węgierskiej.

Źr.: KWgP, red. dłuższa, c. 7.

Lit.: Lukniš, 1972, s. 292 i wg indeksu; Varsik, 1990, ss. 146–147; L. Kiss, 1978/1997b, s. 616.

Torbágy (*silva Turobag*) to osada na zachodnich zboczach Gór Budzińskich, dziś połączona z sąsiednią miejscowością Bia jako Biatorbágy stanowi podmiejskie osiedle Budapesztu.

Źr.: An., c. 49.

Lit.: An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 296; L. Kiss, 1978/1997a, s. 211 (s. v. Biatorbágy); AKMTF, 1998, T. 4, s. 578; An. pol., 2006, ss. 161–162 i przyp. 313.

Torda, komes → **Tomasz**, syn Samsona

Torhus → **Tarhos**

Tormoš (*Turmas*), w zapisie węgierskim *Tormos* to potok spływający ze stoków → Zoboru i uchodzący do rzeki → Nitry w dawnej miejscowości Tormos (Tormoš), od 1948 r. przemianowanej na Chrenová. Pochodzenie nazwy sporne. Zdaniem Branislava Varsika, powołującego się na Franza Miklosicha, pochodzi ona od starosłowiańskiego (→ Słowianie) wyrazu **trěmbъ* ‘wieża’, który został następnie przez → Węgrów fonetycznie upodobniony do *tormos* – od *torma* ‘chrzan’. Zdaniem Lajosa Kissa nazwa miejscowości pochodzi od wyrazu *terem* ‘pomieszczenie’, zaś rzeka to Tormás, od węgierskiej nazwy chrzanu. Dzisiejsza nazwa słowacka jest przekładem nazwy węgierskiej.

Źr.: An., c. 35.

Lit.: Varsik, 1990, ss. 43–44; L. Kiss, 1978/1997b, s. 666; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 327, 477; An. słc., 2000, s. 134 i przyp. 118; An. pol., 2006, ss. 120–121 i przyp. 222.

Tosu → **Tas**

Toyzlau (Stojśław?) był jednym z możnych, którzy zbuntowali się w 1041 r. przeciwko → Piotrowi Orseolo i doprowadzili do jego wygnania oraz wyniesienia na tron → Aby Samuela. Wiadomość z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* przejęta z zaginionych *Gesta Ungarorum*, trafiła do nich zapewne z *Annales Altahenses*

maiores, gdzie występuje m.in. *Ztoizla*. W imieniu tym można dopatrzeć się słowiańskiego (→ Słowianie) imienia Stojsław, zapisywanego np. na początku XIII w. jako *Ztoyzlaus* (1219–1220 por. PUB, T. 1). Por. → Pecsili; → Viska.

Źr.: Komp., c. 72.

Inne Źr.: *Annales Altahenses maiores*, 1891, s. 26 (s. a. 1041); PUB, 1868, T. 1, nr 197, s. 142; Lorentz, 1964, s. 118; Taszycki, 1977, s. 211.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 277–278 (*status causae et controversiae*); Steinhübel, 2004, s. 255.

Traisen (*Traysama*, *Tremse*) to rzeka w Dolnej → Austrii, prawy dopływ → Dunaju. W dolinie rzeki położony jest m.in. klasztor Lilienfeld, gdzie przechowywany jest jeden z rękopisów *Legendy większej św. Stefana* (→ Stefan I Święty). Uchodzi do Dunaju na zachód od miejscowości → Tulln. W naszym wydawnictwie rzeka wyznacza zasięg niszczycielskiej wyprawy → Aby Samuela z lutego 1042 r., który w ujściu Szymona z Kézy dotarł do rzeki, po czym wycofał się z łupami. W przekazie *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Aba wracał z wyprawy łupieskiej do Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) i Austrii, wracając przekroczył Traisen i nocował w miejscowości Tulln. Wiadomość przejęta została z *Annales Altahenses maiores*.

Źr.: Kézai, c. 48; Komp., c. 73.

Inne Źr.: *Annales Altahenses maiores*, 1891, s. 29 (s. a. 1042).

Lit.: Gombos, 1911, ss. 577–578 i przyp. 4 do s. 577.

Trakowie (*Traces*) to starożytny lud zamieszkujący ziemie dzisiejszej Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). W naszym ekscerpcie nazwa wspomniana jedynie jako wyznacznik osadnictwa jednej z gałęzi Jafetydów. Nazwa miała pochodzić od miejscowości → Tyras, która jednak nie leżała w Tracji. To pokazuje, że kronikarz czerpał ze skarbnicy antycznej wiedzy geograficznej, niespecjalnie mając pojęcie o rzeczywistym położeniu przywoływanych ziem.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 346–347.

Traugura → Trogir

Trebeż (*Trebes*) to rzeka wyznaczająca zasięg sławońskiej darowizny uczynionej przez → Węgry Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja; → Sławonia). Jest to lewy dopływ → Sawy, dziś noszący nazwę Lonja, uchodzący na wschód od Sisaku i ujścia rzeki → Kupy, w miejscowości Trebeż. W średniowieczu nazwa rzeki pojawia się jako element delimitacji nadań mjątkowych. Por. też → Czernytz.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Dujmović, 2018, ss. 108, 109, 114, 116, 119.

Trenczyn (*Treinchen, Trenchen, Trusun*; węg. Trencsén, śl. Trenčín) został wymieniony przez anonimowego notariusza króla Béli jako jeden z grodów wybudowanych przez → Węgrów na linii → Wagu. W 1067 r., jak podaje *Kompozycja kronikarska z XIV w.*, stał się celem najazdu czeskiego (→ Czechy, Czesi), zwycięsko odpartego wspólnie przez → Salomona (1) i → Gejzę I. Określenie Trenczyna mianem *civitas* w dokumencie z 1111 r. wskazuje, że już wtedy był to znaczący ośrodek o charakterze miejskim, rozłożony na lewym brzegu Wagu na wysokości ok. 211 m n.p.m. Znajdował się tu dogodny bród przez Wag, stąd gęste osadnictwo sięga czasów paleolitycznych. Archeolodzy odkrywali tu ślady kultur unietyckiej, łużyckiej, lateńskiej i puchowskiej, wiązanych z Celtami i Germanami. W czasach rzymskich osada występuje pod nazwą *Laugaritio/Leugaritio*, którą utożsamia się z Ptolemejskim *Leukaristos*. Podczas wojen markomańskich opanowany przez II Legion Pomocniczy wojsk rzymskich, który zimował tu na przełomie 179 i 180 r., co upamiętnia zachowana do dziś tablica u podnóża Wzgórza Zamkowego. Ceramika słowiańska znajdowana jest w warstwach od VII w., aż do X w. znajdujemy ciągłość ceramiki wielkomorawskiej (→ Słowianie).

Na górującym nad miastem wzgórze (339 m n.p.m.) już w czasach wielkomorawskich istniał rozległy gród strzegący węzła drogowego wzdłuż Wagu w kierunku Niziny Naddunajskiej i księstw panońskich (później Transdanubii; → Panonia), Kotliny Żylińskiej i na wschód w kierunku → Spisza, zaś na północny zachód przez późniejsze Kysuce i Przełęcz Jabłonkowską na Śląsk, w kierunku zachodnim przez Przełęcz Hrozenkowską w dolinę → Morawy i dalej na Morawy (→ Morawianie, Morawy) i do Czech, w kierunku wschodnim do → Nitry. W dawniejszej historiografii polskiej popularny był pogląd o przynależności Trenczyna do Polski (→ Polacy, Polska) Bolesława Chrobrego jako stolicy Powąża (*terra Wag*) i grodu, gdzie został osadzony Prokuj (→ Gyula (3) młodszy). Przesłanką był przekaz falsyfikatu praskiego z 1086 r., oddającego najprawdopodobniej granice czeskiej organizacji kościelnej z drugiej połowy X w. obejmującej ziemię krakowską (→ Kraków) i *provincia[m]*, *cui Uuag nomen est*, a także tajemnicza nazwa *Trecen* otwierająca katalog miejscowości, z których dochody papież Hadrian IV przyznał w 1155 r. biskupstwu wrocławskiemu. Pogląd o identyczności miejscowości *Trecen* z Trenczynem został przez nowsze badania odrzucony, przypuszczalnie chodzi o dolnośląski Ryczyn, co usuwa trudny do wyjaśnienia i niepotwierdzony w żadnym źródle pogląd o związkach Trenczyna z Wrocławiem. Natomiast idea Trenczyna jako stolicy polskiego Powąża nadal cieszy się popularnością, zwłaszcza w historiografii słowackiej. Miał on zostać zdobyty przez → Stefana I Świętego w trakcie wojen polsko-niemieckich za Bolesława Chrobrego, w których władca węgierski poparł swego szwagra, króla, a potem też cesarza Henryka II, przeciwnika pol-

skiego Bolesława. Zdaniem części badaczy w Trenczynie miał zostać osadzony Prokuj (→ Gyula (3) młodszy). Sprawa ta jest trudna do rozstrzygnięcia, jednak położenie Trenczyna na skraju Niziny Naddunajskiej i Gór Strażowskich oraz Białych → Karpat na zachodzie, a zatem łatwa dostępność od strony południowej, każą wątpić w możliwość opanowania grodu przez Polaków. Bliżej z Krakowem związany byłby (może przez Ziemię Sądecką) górny odcinek Wagu oraz Kotlina Żylińska i Kysuce. Przeciwno przemawiałby także zasięg archidiecezji ostrzyhomskiej (→ Ostrzyhom), która z wyjątkiem swojej stolicy rozciągała się na północ od → Dunaju. Inna sprawa, że na początku XII w. utworzono diecezję nitrzańską, której główny trzon stanowił → komitat trenczyński, tworząc od XIII w. archidiaconat w ramach tej diecezji. Również król Stefan uczynił w ziemi trenczyńskiej liczne nadania dla klasztoru na → Zoborze, co również przemawiałoby raczej przeciwko dłuższej polskiej władzy w tym rejonie. Sprawa bez wątpienia wymaga dalszych badań, a szczególnie poszukiwań archeologicznych – poszukiwań wielkopolskiego typu umocnień, które uprawdopodobniłyby polską obecność w Trenczynie.

Już w XI w. zamek trenczyński był murowany, przetrwał także oblężenie przez → Tatarów w latach 1241–1242, podczas którego najeźdźcy dokumentnie spustoszyli okolice, powodując zanik szeregu miejscowości znanych z wcześniejszych dokumentów. Od końca XIII w. gród przeszedł w ręce rodu → Csák, a jego najbardziej znany przedstawiciel, Mateusz III, zwany Trenczyńskim, w czasie bezkrólewia po wymarciu Arpadów (→ Arpad) i pierwszych lat panowania → Karola Roberta aż do swojej śmierci w 1321 r. był praktycznie udzielnym władcą dzisiejszej zachodniej Słowacji. Miasto, które rozwijało się między Wzgórzem Zamkowym a Wagiem, otrzymało prawa miejskie dopiero w XIV w., pozostając już wcześniej najważniejszym ośrodkiem środkowego Powąża. Nazwa pochodzi od imienia *Trnka*, oznaczającego ‘tarninę’. Prawdopodobnie od starosłowiańskiej formy **Trnčīn*, **Trnčín* wywodzi się nazwa węgierska Trencsén i współczesna nazwa słowacka Trenčín.

Źr.: An., c. 37; Komp., c. 101.

Inne Źr.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 258, 272; Testimonia, seria grecka, t. 1 (w przygotowaniu).

Lit.: W. Kętrzyński, 1894, ss. 1–30; Widajewicz, 1938, s. 35 nn.; Cs., 1941, T. 4, ss. 79–81, 90–92; Łowmiański, 1967, T. 3, s. 181 i przyp., s. 520; 1970, T. 4, ss. 440–441; Wędzki, 1977a, s. 152; Wędzki, 1977b, ss. 153–154 (tu bogata literatura); Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, s. 180 (Trenčín); Labuda, 1988a, ss. 212–239; Kristó, 1988, ss. 363–364; Engel, Feld, & Kristó, 1994c, ss. 689–690; Marsina, 1996, szp. 973–974; L. Kiss, 1978/1997b, s. 680; Lukačka, 2002, s. 12; Györfly, 2003, wg indeksu, zwł. ss. 338–340; An. pol., 2006, ss. 124–125 i przyp. 229; Plaček & Bóna, 2007, ss. 308–312; Marsina, 2010, s. 511–522; Hudáček 2018, ss. 41–42.

Trezimir → Krešimir

Triest (*Terrestrina*, *Triestina*) to miasto u nasady półwyspu istrijskiego w dzisiejszych Włoszech. Pierwotnie ilirysko-celtycka osada handlowa o nazwie *Tergeste* (*terga* ‘handel’, *tergitio* ‘kupiec’) opanowana przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) między 181 a 177 r. p.n.e. W I i II w. kolonia rzymska, port i ośrodek na drodze łączącej Italię z → Dalmacją. Po upadku władzy zachodniorzymskiej Triest podupadł. Był m.in. pod władzą Ostrogotów, Bizancjum (→ Grecja, Grecy), zaś od 788 r. częścią frankijskiego królestwa Italii (→ Frankowie). Biskupstwo istniało od czasów antycznych, we wczesnym średniowieczu podlegało patriarchatowi akwilejskiemu (→ Akwilea), a miejscowi biskupi byli panami Triestu i części → Krainy. W 1060 r. stał się autonomiczną komuną miejską, ale sąsiedztwo Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) i → Kopru hamowało rozwój handlu. Ludność słowiańska (→ Słowianie) osiedlała się w rejonie Triestu od IX w., nie zasiedlając jednak samego miasta. Nazwę Tergesty przejęto w formie *Trst*, mieszkańiec to *Tržačan*, co wskazuje na wymowę romańskiego *g* jako *ž*. Dzisiejsza nazwa włoska i polska Triest utworzona została po przejściu *g* (*ž*) w *j*. W naszych ekscerptach pojawia się wyłącznie jako miejscowość na trasie rzekomego nadadriatyckiego pochodu → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Sławski & Wędzki, 1977, s. 156; Goldstein, 1995a, s. 53; Cammarosano, 1996, szp. 1003–1004; L. Kiss, 1978/1997b, s. 681; Gračanin, 2011, s. 148 i przyp. 13.

Trivalli to lud, zasiedlający górzysty teren, który u Jana z Goricy wyznacza, obok gór Serbii (→ Serbia, Serbowie), zasięg zdobyczy → Stefana Wojsława. Nazwa jest erudycyjnym określeniem Serbii i Serbów w źródłach bizantyńskich. Byłoby to zatem powtórzenie tej samej nazwy (tak Jadran Ferluga). Zdaniem Stjepana Antoljaka to Duklanie.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Švab, 1982, ss. 147–150; Testimonia, seria grecka, 2013, z. 6, s. 218 i przyp. 252 (A. Kotłowska).

Trogir (*Tragura*) był ośrodkiem miejskim i portowym nad Morzem → Adriatyckim. Od końca III w. p.n.e. była to grecka faktoria handlowa do handlu z Ilirami, w 158 r. p.n.e. wspomniana jako *Traugurion* (od greckiego *τράγος* ‘kozioł’ – od nazwy górującego nad osadą szczytu, dzisiejszego Kozjaku mierzącego 780 m n.p.m. wysokości i oddzielającego Trogir od → Splitu). Część rzymskiej prowincji → Dalmacja, znana była z kamieniołomu, skąd czerpano kamień do budowy pałacu Dioklecjana w Splicie. We wczesnym średniowieczu Trogir dzielił losy okolicznych miast (Splitu, → Zadaru) jako część bizantyńskiej temy Dalmacji z coraz bardziej przenikającą do miasta ludnością chorwacką. Po 925 r. utworzono tu biskupstwo. W XI w. teren rywalizacji Bizancjum (→ Grecja, Grecy), Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) i Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), w 1105 r. zajęte

przez → Kolomana Uczonego. Z Trogiru wywodził się znany chorwacki historyk żyjący w XVII w., Ivan Lučić. W naszych ekscerptach pojawia się jako miasto na rzekomej trasie dalmatyńskiej wyprawy → Attyli.

Źr.: Kézai, c. 15; Komp., c. 15.

Lit.: Wędzki, 1977c, ss. 158–162; Teke, 1994g, s. 689; Goldstein, 1995a, wg indeksu; Rapanić, 1996, szp. 1032; L. Kiss, 1978/1997b, s. 682.

Troja (*Troia, Troya*); Trojańczycy (*Troiani, Troyani*) → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza

Tuhutum → Tétény

Tulln (*Tulna*) to miejscowość położona w północno-wschodniej części dzisiejszej → Austrii w kraju związkowym Dolna Austria, nad → Dunajem. Według niektórych badaczy obszar miasta Tulln miał być zasiedlony jeszcze przed okresem rzymskim; nasuwa się przypuszczenie, że sama nazwa Tulln mogła być celtyckiego pochodzenia. Po rzymskim podboju → Noricum na obszarze dzisiejszego Tulln powstało rzymskie *castellum* znane pod nazwą *Comagenis*, które pojawia się w *Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana*, *Notitia Dignitatum* oraz w *Żywocie św. Seweryna*, powstałym na początku VI w. Nazwa Tulln pojawia się po raz pierwszy w źródłach z epoki karolińskiej. W IX w. miasto to było siedzibą margrabiego Radpoda, który panował nad Marchią Wschodnią. Tulln miało również duże znaczenie dla pierwszych władców z dynastii Babenbergów.

W źródłach węgierskich Tulln pojawia się po raz pierwszy w relacji o czynach → Attyli w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według informacji zawartych w tych dziełach → Dytryk z Werony oraz rzymski tetrarcha → Macrinus mieli się schronić w Tulln, aby bronić się przed kontrofensywą → Hunów po wyprawie Macrinusa do → Panonii. Tulln pojawia się również w *Kompozycji kronikarskiej* jako miejsce zdobyte przez węgierskiego króla → Abę Samuela w czasie jego wyprawy do Austrii w 1042 r. (→ Traisen). Informacja ta bez wątplenia pochodzi z *Roczników altajskich*, które stanowiły główne źródło węgierskiego kronikarstwa dla przedstawiania wydarzeń z lat czterdziestych XI w. Według *Pieśni o Nibelungach*, Attyla miał spotkać w Tulln swoją drugą żonę → Krimhildę; węgierskie źródła wzmiankują wprawdzie o ślubie hunskiego władcy z Krimhildą, jednak nie podają miejsca ich pierwszego spotkania.

Źr.: Kézai, c. 9; Komp., c. 9, 73.

Lit.: Weltin, 1996, szp. 1091–1092; Sedlmayer, 2015, ss. 229–233.

Tuluza (forma przymiotnikowa *Tholosanus*, dziś Toulouse) to miasto w dzisiejszej południowej Francji (→ Francja, Francuzi), sięgająca czasów starożytnych.

W czasach Oktawiana Augusta *Tolosa* należała do 29 *oppida Latina* wybudowanych przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) w prowincji Galia Narbonnensis. W 418 r. na skutek porozumienia między Rzymianami a Wizygotami została stolicą tych ostatnich. W wyniku bitwy pod Vouillé (ok. 508 r.) została włączona do państwa → Franków, stając się w czasach karolińskich stolicą hrabstwa Tuluzy. W XIII w. posiadała już uniwersytet, od 1271 r. staje się miastem królewskim. W węgierskich źródłach Tuluzę pojawia się najczęściej jako miejsce pobytu → Attyli, który miał być powitany przez mieszkańców miasta z wielką radością. Można przypuszczać, że wzmianka o pobycie huńskiego władcy (→ Hunowie) w Tuluzie jest związana z ważną rolą tego miasta dla Wizygotów. Druga wzmianka o Tuluzie znajduje się tylko w *Kronice zagrzebskiej* i *Kronice waradyńskiej*. Chodzi tu o informację, że św. → Ludwik był biskupem tego miasta.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Kézai, c. 13; Komp., c. 13.

Lit.: Gilles, 1996, szp. 908–916; Taillefer, 2002; Bordes, 2006.

Túr (*Turu*) to nazwa górnego biegu rzeki Hortobágy Berettyó, dziś w znacznej mierze zamienionej w kanał, między Túrkeve a Mezőtúr. Nie jest identyczna z lewym dopływem górnej → Cisy. Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), oznacza tura, wymarłego ssaka, przodka bydła domowego.

Źr.: An., c. 28.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, s. 493; An. és., 1988, s. 244 i przyp. do s. 210; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 684 (s. v. Túr), 687 (s. v. Túrkeve).

Turczok (*Tursoč*), las położony między rzekami → Hron a Žytawa (→ Zsitva) w dawnym → komitacie → Bars, na zachód od Starego Tekova, a na północny wschód od miejscowości Vrāble. Nazwa węgierska Törzsök, słowacka Turčok.

Źr.: An., c. 35, 37.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 3, s. 385; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, s. 208 (Turčok); An. és., 1988, s. 249 i przyp. do s. 213; An. slc., 2000, s. 134 i przyp. 116; An. pol., 2006, s. 120 i przyp. 220.

Turda, komes → **Tomasz**, syn Samsona

Turda (*Torda*) miał być biskupem wywodzącym się z rodu → Veleka. W źródłach nie mamy wzmianki o biskupie tego imienia. Zwraca uwagę, że imię hierarchy utworzone zostało od nazwy siedmiogrodzkiego (→ Siedmiogród) grodu i → komitatu Torda (dziś w Rumunii jako Turda, nazwa ta pojawia się w tej formie już w 1075 r.), ośrodka wydobywania soli. Jednak miejscowość ta nigdy nie była siedzibą biskupstwa, lecz tylko dekanatu biskupstwa siedmiogrodzkiego.

Źr.: An., c. 19; Kézai, c. 7; Komp., c. 7.

Lit.: Cs., 1913, T. 5, ss. 683–689; An. čs., 1988, ss. 242–243 i przyp. do s. 204; Györffy, 1948b/1993, s. 120; An. niem., 1991, s. 160 i przyp. 149; L. Kiss, 1978/1997b, s. 664; An. słc., 2000, s. 130 i przyp. 66; An. pol., 2006, s. 89 i przyp. 147.

Turul to mityczny ptak drapieżny *in forma asturis*, który w widzeniu brzemiennej → Emese miał ją zapłodnić. Owocem tego związku miał być → Álmos (1). Opowiadanie to znajduje się u anonimowego notariusza, Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Trwa dyskusja o jego genezie oraz czasie zapisania. Ostatnio Lesław Spychała po wyczerpującej analizie uznał, że nie mogło zostać zapisane w zaginionych *Gesta Ungarorum*, które zasadniczo podkreślały chrześcijański aspekt dziejów → Węgrów, na karty kroniki przeniósł je zatem dopiero anonimowy notariusz, od którego zaczerpnęły je późniejsze kroniki. Opowiadanie to na pewno funkcjonowało wcześniej w obiegu ustnym, stanowiąc legendę dynastyczną Arpadów (→ Arpad). Turul był totemicznym znakiem rodu rządzącego najważniejszym plemieniem węgierskim Megyer, późniejszej dynastii rządzącej na → Węgrzech. Elementem rozwoju tej legendy i dostosowania jej do nowych prądów ideowych było przypisanie przez Szymona Kézę (czy też jego podstawę, dzieło → magistra → Ákosa) posługiwania się znakiem turula przez → Attyłę, co znalazło potem wyraz w ikonografii *Kroniki obrazkowej* (rkp., s. 14). Jak podkreśla Zoltán Kordé, wcześniejsza wersja tej tradycji nie zawiera wzmianki o powiązaniach turula z Attyłą bądź kimkolwiek z → Hunów.

Źr.: An., c. 3 (bez wymienienia nazwy); Kézai, c. 10, 27, 76; Komp., c. 26 (bez wymienienia nazwy).

Lit.: Spychała, 2011 (praca podstawowa w polskiej literaturze); Kordé, 1994y, s. 693; CEU, 2018, s. 43 i przyp. 111 (bez wskazania, że „a black bird on a silver field” na tarczy Attyli to turul).

Tursol, Turzol → Tarcal

Turyngia, Turyngowie (*Turingi, Turingia*) była marchią położoną w środkowych → Niemczech ze stolicą w → Eisenach, szczególnie znaną w XIII w. w związku z życiem, śmiercią i kultem św. → Elżbiety. Pojawia się w naszych ekscerptach w refleksji językowej Szymona z Kézy, który porównuje język → Hunów i → Węgrów do języka Turyngów i → Sasów. Druga wzmianka o Turyngii dotyczy zjazdu → Attyli z poddanymi koło Eisenach w Turyngii.

Źr.: Kézai, c. 4, 13; Komp., c. 4, 13.

Lit.: Thur. II/1, 1988, wg indeksu; Ament & Werner, 1996, szp. 747–757.

Tymoteusz był biskupem zagrzebskim (→ Zagrzeb) od 1263 r. do swojej śmierci w 1287 r. Zgodnie z zapisem źródłowym naszego ekscerptu odbudował Kościół zagrzebski po zniszczeniach doznanych od najazdu tatarskiego (→ Tatarzy). We współpracy z monarchami łagodził konflikty między możnymi, uzyskiwał ma-

jątki dla Kościoła i zatwierdzenia dawniejszych przywilejów. Jego następcą był → Antoni.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad. Wstęp; Tkalčić.

Lit.: Nekić, 2020, ss. 372–378.

Tyras miało być stolicą Tracji. W rzeczywistości Tyras leżało u ujścia Dniestru do Morza → Czarnego w pobliżu późniejszego Akermanu (dziś Bilhorod Dnistrowski) na granicy starożytnej Dacji i Scytii (→ Scytia, Scytowie). To pokazuje, że kronikarze czerpali ze skarbnicy antycznej wiedzy geograficznej, nie zawsze umiejąc przypasować nazwy do konkretnych lokalizacji.

Źr.: Komp., c. 3 (Chron. pictum).

Lit.: Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, s. 349.

Udvornici to kategoria półwolnej dworskiej ludności służebnej, powszechnej w feudalnej Środkowej → Europie. Trwa dyskusja na temat jej genezy – czy była to instytucja o genezie karolińskiej, czy wielkomorawskiej (→ Morawianie, Morawy), czy wreszcie była to instytucja rozwijająca się niezależnie lub z inspiracji w każdym kraju (np. Antoni Gąsiorowski – przykład Czech (→ Czechy, Czechsi) promieniujący na → Węgry czy Polskę (→ Polacy, Polska); György Györfy – instytucja powstała niezależnie w każdym kraju). Nie ulega wątpliwości, że w każdym z tych krajów powstała sieć osad służebnych skupiających ludność zobowiązaną do świadczenia określonej pracy na rzecz pobliskich grodów – ośrodków władzy państwowej. Ich ślady zachowały się w toponomastyce, to np. Rataje, Winiary, Łagiewniki, Sokolniki itp., jeśli ograniczyć się do przykładów polskich. Zwraca uwagę, że wiele nazw służebnych z terenu Węgier ma pochodzenie słowiańskie (→ Słowianie), np. Daróc = Dravce określające ludność zajmującą się chowem ptaków drapieżnych, Rednek, Rudnok = Rudnik z zastosowaniem zasad ugrofińskiej harmonii wokalicznej, Kazinc = Kuźniec, Kovácsi = kowal, ten, kto kowa, Csítár, Csetnek = Szczytnik, ‘wytwórca tarcz’ itd. Samo określenie *udvornok* ‘człowiek dworski’ jest czysto słowiańskie. Oczywiście istnieją też nazwy wywodzące się z innych tradycji językowych np. Üllő ‘kowadło’ czy Szöllös od szőlő ‘winogrona’. Genezę tej kategorii wyjaśnia Szymon z Kézy, twierdząc w przytoczonych przez nas fragmentach, że pierwotnie udvornici składali się z jeńców trzymanyh przez możnych wokół ich namiotów i zmuszanych do pracy na rzecz swych panów. Potem rzekomo papież nakazał ich osadzenie na ziemi i przekształcenie jeńców w rolników. Ponoć → Koloman Uczony zmonopolizował tę instytucję, odbierając udvorników możnym i czyniąc ich własnością państwa. György Györfy podkreśla, że opisana przez kronikarza sytuacja pasuje do roku 1279 i nowo ochrzczonych → Kumanów, którą Szymon przeniósł o kilka wieków wstecz.

Źr.: Kézai, c. 95–96.

Lit.: Gąsiorowski, 1975, ss. 309–312; Draskóczy, 1994b, s. 696; 1994c, s. 696; Panic, 1995, ss. 129–131; Györfy, 1997, szp. 1179; Kéza, 1999, ss. 177–181, komentarze w przypisach; Györfy, 2003, ss. 509–536.

Ugocsa (*Vgosa*), do której granic rozciągały się tereny między → Cisą a → Bodrogiem zajęte przez → Węgrów przybywających z Rusi Halickiej (→ Halicz; → Ruś, Rusini), była w czasach działalności anonimowego notariusza króla Béli → komitatem leśnym oraz centrum królewskich terenów łowieckich na przedgórzcu → Karpat Wschodnich. Ośrodkiem był Sásvár – dziś Sasowo – na południowy wschód od miejscowości Winohradiw na Rusi Zakarpackiej. Przypuszczano, że w czasach → Władysława I Świętego miał tam powstać komitat sásvárski (J. Karácsonyi) albo że komitat Ugocsa powstał po najeździe tatarskim (→ Tatarzy) na terenie włości bereskich. Zdaniem Gyuli Kristó istniała administracyjna dwoistość Sásváru i Ugocsy oraz Borżawy (→ Borszowa) i Beregu. Pierwotnie Sásvár miał być siedzibą starostwa grodowego, zaś Ugocsa miała określać komitat leśny. Ostatecznie po najeździe tatarskim Ugocsa pozostała jako komitat, zaś Sásvár jako archidiakonat należący pierwotnie do biskupstwa egerskiego (→ Eger), zaś od końca XIII w. przyporządkowany biskupstwu siedmiogrodzkiemu (→ Siedmiogród). Nazwa pochodzi być może od imienia pierwszego → żupana, który musiał nosić imię Ugrin.

Źr.: An., c. 14.

Lit.: I. Szabó, 1937, ss. 534–535 i passim; Kristó, 1988, ss. 492–497; 1994zd, s. 696; L. Kiss, 1978/1997b, s. 696; An. pol., 2006, s. 75 i przyp. 116; Zsoldos, 2011, s. 215.

Ugra (*Vgra*) był stronnikiem → Kolomana Uczzonego, który uciekł z nim i → Markiem do Polski (→ Polacy, Polska), gdy stryj Kolomana → Władysław I Święty zdecydował, że następcą tronu węgierskiego będzie → Álmos (2). Bálint Hóman sądził, że mógł wywodzić się z rodu → Csák, gdyż w XIII w. imię to było popularne w tym rodzie.

Źr.: Komp., c. 140.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 409; CEU, 2018, s. 262 i przyp. 689 (z konstatacją, że Marek i Ugrin nie pojawiają się w innych źródłach).

Ügyek (*Ugeg*, *Ugek*, *Vgek*, *Vger*) zdaniem Anonima był ojcem, zaś według *Kroniki Szymona z Kézy i Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* dziadkiem → Álmosa (1). Jego imię zawiera starowęgierskie słowo pochodzenia turkijskiego *ügy* ‘święty’, ‘czcigodny’, czytelny w słowie *egyház* ‘kościół’, również w sensie instytucjonalnym. W 819 r. miał poślubić → Emese. Nic więcej o nim nie wiemy. Figurował w legendzie dynastycznej Arpadów (→ Arpad) wykazującej nadprzyrodzoność tej dynastii.

Źr.: An., c. 1–5, 7–8; Kézai, c. 27; Komp., c. 26, 28.

Lit.: An. pol., 2006, ss. 33–34 i przyp. 25; Kristo, 1994b, ss. 39–40; Kristó, Olajos, Tóth, & Zimonyi, 1995, s. 281 i przyp. 928; An. ang., 2010, s. 9 i przyp. 4; Spychała, 2011 (praca podstawowa w polskiej literaturze).

Uh, rzeka (*in fluvio Hung vocato; Ungli*) → **Ungvár**

Ultrasilvana terra → **Siedmiogród**

Umusouer → **Omsó-ér**

Ung, komitat (*confinium Hung, partes Hung*) → **Ungvár**

Ungli → **Ungvár**

Ungvár (*Ungvár, Hunguar, Hunguuar, castrum Hungu, castrum Hung*, dziś pol. Użhorod, ukr. Ужгород) to gród pojawiający się u anonimowego notariusza króla Béli w kontekście etymologii nazwy → Węgrów, którzy mieli być nazwani od *castrum Hungu*. Był to zatem egzonim, co zresztą o tyle odpowiada rzeczywistości, że istotnie lud określający się jako *magyarok*, w innych językach nazywani jest derywatem nazwy łacińskiej pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie). Zamek miał zostać zdobyty przez → Álmosa (1) na miejscowym wodzu → Laborcu i ustanowiony siedzibą węgierskiego księcia. Szymon z Kézy wprost mówi, że to Węgrzy wybudowali zamek nad rzeką Ung.

Trwa dyskusja o pochodzeniu nazwy grodu. Nie ulega wątpliwości, że jest ona typowym dla języka węgierskiego złaczeniem nazwy rzeki (Ung) ze słowem *vár* ‘gród’, ‘zamek’. Sama nazwa rzeki w językach słowiańskich (ukraińskie *Už*, słowackie *Uh*) odzwierciedla typową dla tych języków denazalizację nosówek, której ślad zachował się w węgierskim. Nazwa węgierska byłaby zatem przejęciem pierwotnej nazwy słowiańskiej (**Ag?*, **Ung?*, tak Loránd Benkő). Zdaniem Jánosa Melicha była to nazwa turecka (bułgarska), pochodząca od imienia osobowego zawierającego rdzeń *ong* ‘rechts, recht; passend, den Verhältnissen angemessen, angenehm; heilsam, heilbringend; südlich’. Hipotezę tę osłabia fakt, że ze źródeł nieznane jest tego typu imię. Nie była to też nazwa węgierska, zatem hipoteza o słowiańskiej genezie nazwy rzeki i utworzonego na jej podstawie toponimu pozostaje najbardziej prawdopodobna. Dzisiejsza nazwa urzędowa Użhorod powstała w połowie XIX w. jako tłumaczenie nazwy węgierskiej. Rzeka natomiast ma swe źródła w ukraińskiej części Bieszczad blisko Przełęcz Użockiej i uchodzi do Laborca w pobliżu Drahňova. Dolina górnego Ungu tworzy dogodny szlak komunikacyjny łączący tereny na północ od → Karpat z Wielką Niziną Węgierską, dziś przebiega tamtędy ważna linia kolejowa ze Lwowa do Użhorodu i dalej w kierunku Koszyc oraz wschodniej części → Węgier i → Siedmiogrodu.

Przekaz anonima sugerowałby, że w czasie przybycia Węgrów Ungvár był centrum organizacji politycznej, której księciem miał być Laborc. Oczywiście postać księcia jest fikcyjna, a nazwa urobiona od rzeki, do której wpada Ung. W organizacji tej Leontij Wojtowycz widzi jedno z księstw białochorwackich. Zdaniem większości badaczy przekaz Anonima jest fikcją, osnutą na znajomości realiów politycznych Węgier (księstwo nitrzańsko-biharskie jako sekundogenitura Arpadów; → Arpad; → Bihar; → Nitra). Nowsze badania archeologiczne nie potwierdzają występowania na użhorodzkim Wzgórzu Zamkowym materiałów sprzed przybycia Węgrów. W XI w. Ungvár stał się stolicą → komitatu Ung, broniącego kraju przed najazdami koczowników z północnego wschodu. Wobec skąpej ilości znalezisk wczesnośredniowiecznego materiału archeologicznego z terenów dzisiejszego zamku jego pierwotnej siedziby doszukiwano się albo w miejscowości Gorjany, stanowiącej dziś wschodnią część Użhorodu, albo w położonej w górę rzeki Ung miejscowości Nevyc'ke. Ostatnie badania archeologiczne wykluczyły Gorjany, gdzie najstarsze ślady osadnictwa można datować dopiero na koniec XIII w. Zamek kamienny w Ungvárze wybudowano dopiero w połowie XIV w., kiedy został nadany przez → Karola Roberta rodowi Drugetów. Ungvár był węzłem szlaków komunikacyjnych, m.in. *magna via* prowadziła z Michaloviec w kierunku wschodnim, była też droga z Leleszu.

Źr.: An. c. 2, 12–14, 17, 39; Kézai, c. 23, 25, 27; Komp., c. 23, 134.

Lit.: Melich, 1925; An. ęs., 1988, s. 234 i przyp. do s. 191; Kristó, 1988, ss. 415–418; An. niem., 1991, ss. 141–142 i przyp. 33; Engel, 1994f, ss. 699–700; Takács, 1994b, s. 700; Uličný, 1995, ss. 84–85 (Horiany), 155–158 (Nevycke), 245–250 (Užhorod); L. Kiss, 1978/1997b, s. 705 (s. v. Ung, Ungvár); Vořtovych, 2010, ss. 50–51; Kobal', 2013, ss. 212–215; Mořzhes, 2018, ss. 150–173; Sebestyén, 2020, ss. 455–459.

Urcun → Örkény

Uros (*Vros*) był stronnikiem → Álmosa (2) i razem z nim został oślepiiony na rozkaz → Kolomana Uczzonego. Niejasny jest jego stosunek do → Jánosa, syna Urosy. Autorzy CEU zakładają, że był ojcem → palatyna Jánosa, natomiast Elemér Mályusz i Gyula Kristó w Uroszu dopatrują się Uroszy, bohatera walk w → Pożoniu w 1052 r. Por. też → Paweł (1), stronnik Álmosa; → Vata; → Urosa.

Źr.: Komp., c. 150, 153.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 433; CEU, 2018, s. 278 i przyp. 733.

Urosa (*Vrosa*), rycerz wspomniany przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III w 1052 r. Nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Uroš I (*Uros*) był wielkim → żupanem Raszki (→ Serbia, Serbowie) w latach ok. 1115–1131. Początkowo zależny od Bizancjum (→ Grecja, Grecy) i króla Zety Jerzego Bodinowicia stopniowo uniezależniał się od zeckiej zwierzchności. Bunt przeciwko Bizancjum z początku lat dwudziestych XII w. został krwawo stłumiony. W drugiej połowie lat dwudziestych XII w. rozpoczął ponowną wojnę z Bizancjum, zawierając w 1129 r. sojusz z → Węgry, którego wyrazem było wydanie jego córki Heleny za → Bêlę II Ślepego. Otworzył w ten sposób środkowoeuropejski kierunek serbskiej polityki. Znika ze źródeł po 1129 r., a tron obejmuje jego najstarszy syn, Stefan Zawida, a potem brat Stefana Uroš II.

Źr.: Komp., c. 157.

Lit.: Leśny, 1977b, s. 272; 1989, ss. 125–130 i wg indeksu; Kalić, 1997, szp. 1326; CEU, 2018, s. 293 i przyp. 786 (z błędnym okresem panowania).

Urszula (*Ursula*), **św.**, która rzekomo w → Kolonii poniosła śmierć męczeńską z rąk → Hunów (od X w. wymieniano wprost → Attyłę jako zabójcę). Miała być księżniczką brytyjską, która ślubowała życie dla Chrystusa, a zmuszana przez ojca do zamążpójścia zgromadziła u swego boku jedenaście dziewcząt, z których każda przydała do swego boku po tysiąc dziewiczych towarzyszek. Tak liczna grupa dziewcząt ruszyła z Kolonii na pielgrzymkę do → Rzymu. Podczas powrotu natrafiły na oblężenie Kolonii przez barbarzyńców (w *Pasji II* – Hunów), którzy, widząc zbliżające się zastępy, myśleli, że wroga armia spieszy z pomocą obleganym, dlatego zaczęli je wyrzynać. Attyła (w *Kronice węgiersko-polskiej* → Akwila), dopiero widząc Urszulę, zreflektował się, że walczą z dziewczętami. Ubolewając nad pomyłką, zaproponował Urszuli małżeństwo, ale po wzgardliwej odmowie zabił ją. Jedyną dziewczęcią, która przeżyła, była Kordula, która doznała widzenia, że dusze jej towarzyszek są wprowadzane do Nieba przez samego Jezusa Chrystusa. Osamotniona i tęskniąca za zabitymi zaczęła przechadzać się po pobojuwisku, aż dostrzegł ją barbarzyńca, który ją zabił.

Kult św. Urszuli jest przykładem, jak pobożna wyobraźnia ludzi średniowiecza interpretowała znaleziska grobów z czasów rzymskich, odkrywanych w trakcie budowy umocnień miejskich w Kolonii na początku XII w. Do istniejącej już opowieści o księżniczce Urszuli, która wybrała dziewictwo w miejsce małżeństwa, do czego podstawę stanowiła starożytna inskrypcja o dziewczynce Ursuli zmarłej we wczesnym dzieciństwie, dokładano kolejne elementy legendy, zwłaszcza po odkryciu grobów rzymskich. W późnych legendach doszło nawet do tego, że panny w trakcie drogi karmiły zrodzone przez siebie niemowlęta, a na czele orszaku, obok Urszuli, stał papież Cyriakus. Kult dziewcząt kolońskich rozpowszechnił się w XII w. w → Europie Środkowej, szczególnie w zakonie cysterskim. Legendę w pełnej wersji przekazuje *Kronika węgiersko-polska*, a wspominają o niej w skrócie Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska z XIV w.*, w której Urszula jest córką króla → Braktanów.

Źr.: Kézai, c. 13; Komp., c. 13; KWgP, red. dłuższa, c. 2; KWgP, red. krótsza, c. 3 (bez wymienia imienia).

Inne Źr.: Pasja I, inc. *Fuit tempore pervetusto*: Levison, 1927, ss. 140–157; Pasja II (*Regnante Domino*): Klinkenberg, 1892, ss. 150–163.

Lit.: Borkowska, 1966, ss. 109–198; Wimmer, 1997, szp. 1332–1333; Grzesik, 1999a, ss. 76–82; Homza, 2009, s. 123 i przyp. 13 oraz 14.

Usubuu → Ösbő

Užhorod → Ungvár

Vác (*Bacia, Vacia, Wacia*, forma przymiotnikowa *Woaccensis*) to miejscowość na lewym brzegu → Dunaju, w → komitacie → Nógrád, dziś w komitacie → Pest w aglomeracji budapeszteńskiej. Kroniki węgierskie podają legendę o założeniu tam biskupstwa przez → Gejzę I i → Władysława I Świętego. Nazwę miał otrzymać od pustelnika, który zamieszkiwał gęsty las porastający przyszłe miasto. Badacze weryfikują ten obraz. Z dokumentu fundacyjnego klasztoru w Hrońskim Beniadiku z 1075 r. wynika, że biskupstwo istniało już za → Stefana I Świętego, ale nie powstało w pierwszym etapie tworzenia węgierskiej sieci diecezjalnej. Dlatego jego jurysdykcji poddano tereny stanowiące pogranicza kilku komitatów i wchodzące wcześniej w skład innych diecezji. Nie ulega wątpliwości, że na tym miejscu musiał istnieć dwór królewski, wokół którego powstał ośrodek miejski, a także, że Vác i diecezja wacowska znalazły się po 1074 r. pod szczególną protekcją Gejzy I, który spoczął w katedrze pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Eponim miejscowości (istnienie wspomnianego pustelnika nie zostało odnotowane w innych źródłach) nosił imię będące typowym dla języków słowiańskich (→ Słowianie) zdrobnieniem pochodzącym od imienia Václav, Waclaw, można zatem domniemywać, że mógł być Czechem (→ Czechy, Czesi).

Źr.: Kézai, c. 60, 62; Chron. Zagr. et Varad., c. 8; Komp., c. 117, 119, 122, 130.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 93; Stanislav, 1948, s. 552; Thur. II/1, 1988, s. 377; Kubinyi, 1994d, s. 705; Kubinyi, Engel, & Koszta, 1994, ss. 705–706; L. Kiss, 1978/1997b, s. 715; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 309–315; Györffy, 2003, s. 392; CEU, 2018, s. 220 i przyp. 571, 572; Druga, 2022, s. 100.

Vajas (*Uoyos, Voyos*) to określenie ramienia → Dunaju oddzielającego się od rzeki w okolicach → Kalocsy i łączącego się w nią w okolicach Bačkiego Monoštoru i Apatina. Utworzone w ten sposób wyspy porośnięte były bagiennymi dąbrowami, zaś wody obfitowały w ryby. Przed przybyciem → Węgrów teren rzadko był zasiedlony przez → Słowian i pozostałości Awarów, ziemie te stały się terenem osadnictwa rodu → Botond. Nazwa pochodzi od węgierskiego słowa *vaj* ‘tłuszcz’, ‘masło’ i nawiązuje zapewne do opalizującego koloru stojącej wody, z której nie dało się pić. Poświadczona jest w licznych dokumentach z XI w.

Źr.: An., c. 41.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 201–202, 695–696; An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 217; L. Kiss, 1978/1997b, s. 722 (odnosi się do rzeczki Vajasd, rum. Oieidea w Siedmiogrodzie); An. slc., 2000, s. 136 i przyp. 139; An. pol., 2006, s. 132 i przyp. 245.

Vajta (*Boyta, Voyta*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał być jednym z siedmiu wodzów kumańskich (a w rzeczywistości kabarskich; → Kumanie; → Chazarowie), którzy wspierali księcia ruskiego, a potem przyłączyli się do zwycięskich → Węgrów. Razem z → Etu miał posłować do → Salana z żądaniem wydania Węgrom puszczy → Alpár aż po rzekę → Zagyvę, a następnie wraz z → Szovárdem i → Kadocsą wyprawił się przeciwko → Galádowi walcząc nad dolną → Cisą i Temeszem (→ Temes). Po zdobyciu → Orszowy odprowadził do → Arpada jeńców. W nagrodę otrzymał nadania ziemi → Tarhos nad dolną Cisą. Wraz z → Etem wyprawił się na → Baranyavár i otrzymał rozległe ziemie → Sár zwane Vajta. Miał być przodkiem rodu → Baracska. Osoba Vajty została przypuszczalnie stworzona z toponimu Vajta leżącego przy południowej granicy → komitatu Fejér. Nazwa może pochodzić od staroturkijskiej formy *baj* ‘bogaty’, ‘dostatni’ (Lajos Kiss), albo od słowiańskiego imienia **Vojęta*, **Vojata* (Ján Stanislav).

Źr.: An., c. 8, 10, 30, 44, 47.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, ss. 202–203; Györffy, 1948b/1993, s. 117; Stanislav, 1948, s. 18; An. niem., 1991, s. 173 i przyp. 286; Múcska, 1994, s. 50; L. Kiss, 1978/1997a, ss. 138, 140; 1978/1997b, s. 725; An. pol., 2006, s. 53 i przyp. 71, s. 157 i przyp. 304.

Valkóvár (*Vlcou*, chorw. Vukovar) to miasto położone u ujścia rzeki Vuki do → Dunaju. Na stanowisku Lijeva bara odkryto cmentarzysko liczące 437 grobów szkieletowych typu Bijelo Brdo z X–XI w. Wskazuje to na mieszaną, słowiańsko-węgierską (→ Słowianie; → Węgrzy) charakter ówczesnego osadnictwa. W źródłach pojawia się obok → Zagrzebia i → Požegi jako gród zdobyty przez wodzów węgierskich wracających z wyprawy nad Morze → Adriatyckie i do Italii. Na tej podstawie przypuszcza się, że mógł to być gród wybudowany przez Pribinę (Nada Klaić). W 847 r. Ludwik Niemiec w dokumencie wspomina *Valchau*, w czym można dopatrzeć się nazwy rzeki Vuki, której nazwa pochodzi od illiryskiej nazwy *Ulca* ‘wilk’ (identyczna konotacja w językach słowiańskich). Dyskusyjne jest, czy → komitat powstał tam już w czasach → Stefana I Świętego, czy dopiero w XIII w., należąc wcześniej do komitatu Baranya (→ Baranyavár). W 1231 r. otrzymał od Kolomana, księcia → Sławonii i byłego króla halickiego przywilej *Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis*, co pokazuje skład etniczno-socjalny ówczesnego miasta. Miejscowość znana jest współcześnie z tragicznych wydarzeń 1991 r., kiedy w wyniku wojny towarzyszącej rozpadowi Jugosławii miasto zostało splądrowane przez wojska jugosłowiańskie, a wielu mieszkańców zostało zamordowanych.

Źr.: An., c. 43.

Lit.: Hilczer-Kurnatowska, 1977, s. 640; Kristó, 1988, ss. 303–304; An. čs., 1988, s. 251 i przyp. do s. 219; Kristó & Valkó, 1994ze, s. 708; 1994c, s. 708; L. Kiss, 1978/1997b, s. 780; L. Steindorff, 1997, szp. 1879; An. śl., 2000, s. 138 i przyp. 149; Gračanin, 2011, ss. 25, 182, 194, 203 i przyp., ss. 208, 209, 229, 231, 257; Bali, 2014.

Várad (*Uarod*, *Warod*) to miejscowość położona na południe od Starego Tekova (→ Bars), nad → Hronem. Znajdował się tu gród ziemny o powierzchni 6–8 ha. W XIII w. wieś znajdowała się w posiadaniu rodu → Miskolc. Anonimowy notariusz króla Béli użył węgierskiej nazwy *Várad*, złożonej ze słowa *vár* ‘gród’ i końcówki deminutywnej *-d*, czyli nazwa oznacza ‘gródek’.

Źr.: An., c. 34–35.

Lit.: AKMTF, 1963, T. 1, ss. 483–484; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, s. 154 (Tekovský Hradok); An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; An. niem., 1991, ss. 164–165 i przyp. 202; Miklós, 1994b, ss. 711–712; An. pol., 2006, ss. 117–118 i przyp. 215.

Vári → Borszowa

Vasas (*Vosos*) był bliżej nieznanym rycerzem króla → Béli II Ślepego, który miał odznaczyć się w bitwie przeciwko stronnikom → Borysa Kolomanowicza nad rzeką → Sajó w 1132 r.

Źr.: Komp., c. 161.

Vasvár (*Castrum Ferreum*, *Vvasuar*), czyli Żelazny Gród, był stolicą → komitatu Vas (czyli Żelaznego, w literaturze słowackiej do dziś stosuje się określenie *Železná župa*). W literaturze wysunięto przypuszczenie (Gusztáv Heckenast), że komitat otrzymał swoją nazwę, gdyż był ośrodkiem wydobywania i obróbki żelaza i jest to jeden z najstarszych komitatów sięgający genezą X w. Bardziej przekonuje stanowisko Gyuli Kristó, który zauważył, że zwykle komitaty otrzymywały nazwę od stołecznego grodu, czyli Vas od Vasváru, a zatem ośrodkiem przemysłu żelaznego był wyłącznie ten gród, natomiast siedzibą komitatu leżącego na terenie diecezji győrskiej (→ Győr) został w XI w., może już po panowaniu → Stefana I Świętego. Sam Vasvár pojawił się w źródłach już na początku XII w. Świadkiem przywileju → Kolomana Uczzonego wystawionego w 1108 r. dla mieszkańców dalmatyńskiego → Trogiru był → żupan vavárski *Vgudi*. Komitat miał charakter pograniczny, jego zachodnią część graniczącą ze → Styrią zajmowała bezludna → przesieka (*gyepű*).

Źr.: An., c. 48–49.

Lit.: Karácsonyi, 1901c, ss. 1045–1046; Heckenast, 1968; Kristó, 1988, ss. 273–276; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 288; Kristó, 1994zf, s. 720; Valter, 1994b, s. 721; L. Kiss, 1978/1997b, s. 743; An. śl., 2000, s. 140 i przyp. 182; An. pol., 2006, s. 159 i przyp. 307.

Vata (*Bacha, Vatha*) to imiona kilku osób występujących w naszych ekscerptach. Pierwszą z nich jest Vata – przywódca powstania pogańskiego, które wybuchło w 1046 r. i skierowane było przeciwko → Piotrowi Orseolo. Vata był komesem zamku → Belus (*Selus*), w którym powszechnie widzi się Békés. Popierając powracających synów → Wazula, → Andrzeja I i → Lewentę (2), ostrzygł się na sposób pogański. Dochodziło wtedy do zabójstw kleru, niszczenia kościołów. Według tradycji (pominiętej przez nas) osobiście odpowiadał za zabójstwo biskupa św. → Gerarda oraz oślepienie Piotra Orseolo. Syn Vaty János po wielu latach, czyli na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XI w. stanął na czele nowej rewolty pogańskiej mającej charakter społeczny (można tu dostrzec analogie do wcześniejszych wydarzeń w Polsce, → Polacy, Polska). Zgromadził wokół siebie kapłanów pogańskich, przywrócił obyczaje (jedzenie koniny, spinanie włosów na podgolonej głowie w warkocze). Vata uznawany jest za przodka rodu Csolt, którego posiadłości znajdowały się w → komitacie Békés i w którym powtarzało się imię Vata. → Béla I przykazał, aby nikt nie wiązał się więzami pokrewieństwa z tym rodem – miała to być kara za stanięcie Vaty i Jánosa na czele buntów pogańskich.

László Szegfű na podstawie analizy dzieła św. Gerarda, *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* uznał, że bunt w rzeczywistości nosił charakter hereetycki i był wystąpieniem bogomilów, działających wśród ludności bułgarsko-słowiańskiej (→ Bułgaria, Bułgarzy; → Słowianie) zamieszkującej Békés. Wydaje się jednak, że ta interpretacja pomija opisy zwyczajów pogańskich, które trudno uznać tylko za literacki topos.

W naszych ekscerptach spotykamy jeszcze jednego komesa Vatę, który według *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* jako stronnik → Álmosa (2) został w 1113 r. oślepiiony na rozkaz → Kolomana Uczonego. To wydarzenie odnotował również *Rocznik pożoński (bratysławski)* pod fałszywą datą 1187 r. Nie wiemy nic więcej o tej osobie, która zapewne była potomkiem obu przedstawionych tu Vatów. Por. też → Paweł (1), → Uros.

Źr.: An. Pos., s. a. 1187; Komp., c. 82, 113, 150 (może tożsamy z c. 113 oraz z An. Pos., s. a. 1187?); Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Karácsonyi, 1900, T. 1, 1900, ss. 379–383; Szegfű, 1980, ss. 11–19; Thur. II/1, 1988, ss. 311, 372–373, 424–425; Szegfű, 1994m, s. 721; 1994h, ss. 550–551; 1994d, s. 300; Sopko, 1995, s. 294 i przyp. 27, 43, s. 296 i przyp. 82; Steinhübel, 2004, ss. 262–265.

Vecellin był założycielem rodu, z którego wywodził się → Bátor Opos. Miał być przybyszem z Wasserburga w Szwabii (→ Szwabi, Szwabia) i miał dowodzić wojskami → Stefana I Świętego w walce przeciwko → Koppányemu (2). Uznawany był za przodka rodu Ják albo (jak sądzono od XIII w.) Rád.

Źr.: Komp., c. 118.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, s. 244; Veszprémy, 1994k, s. 722; Kéza, 1999, s. 163 i przyp. 3; Györfi, 2003, s. 147; CEU, 2018, s. 84 i przyp. 230, 231.

Velek (*Ueluc, Velec, Veluc*) miał według anonimowego notariusza króla Béli wraz z → Ösbő wyprawić się przeciwko → Ménmarótowi, za co miał otrzymać od → Arpada → komitat zarandzki (→ Zaránd). Ten sam autor twierdzi, że był on przodkiem biskupa → Turdy. Z dokumentu uposażenia klasztoru Borsmonostor z 1225 r. wiemy, że Bors z rodu → Miskolc, syn → bana Dominika poślubił Annę, córkę bana Veleka. Nic nie wiemy o tym, z jakiego rodu pochodził Velek. Można przypuszczać, że kreśląc osobę Veleka z czasów przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej, wykorzystał Anonim tradycję tego rodu.

Źr.: An., c. 19–20, 50–52.

Lit.: Györffy, 1948b/1993, ss. 120–121; An. niem., 1991, ss. 159–160 i przyp. 149; An. pol., 2006, s. 89 i przyp. 147.

Vérbulesú (*Bulsuu, Bulsuu vir sanguinis, Werbulchu*) pojawia się u anonimowego notariusza króla Béli jako syn → Bogáta. Konstantyn Porfirogeneta czyni go synem i następcą w godności karchana (→ horki) Kála. Bulcsú należał do pokolenia prowadzącego politykę najazdów na Zachód i Bizancjum (→ Grecja, Grecy) w pierwszej połowie X w., Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska z XIV w.* przesuwać go zatem błędnie w czasy przybycia → Węgrów do Kotliny Karpackiej. Dodają do jego imienia przedrostek *vér* ‘krew’, czyniąc z niego Krwawego Bulcsú. Miał on – zdaniem Szymona – mieszkać w → komitacie Zala (→ Zalavár) w okolicach → Balatonu i gdy dowiedział się o śmierci dziadka w bitwie → Krimhildy, nadziewał jeńców na rożen i pił ich krew. Co ciekawsze, ród Vérbulesú (Lád) rzeczywiście miał swoje posiadłości w okolicach Balatonu. Rzeczywisty Bulcsú dowodził wyprawami w latach 942, 954 i 955. W 948 r. przyjął z rąk Konstantyna Porfirogenety chrzest i tytuł patrycjusza, ale nie pozostał wierny nowej wierze. Wzięty do niewoli podczas bitwy pod Augsburgiem (na Polu Lechowym, 10 sierpnia 955 r.) został 15 sierpnia 955 r. powieszony wraz z → Lélem. Jedyne rękopis anonimowego notariusza króla Béli w rozdziale trzydziestym błędnie wprowadza imię Bulcsú zamiast → Szabolcsa.

Źr.: An., c. 30 (błędnie), 39, 41–43, 53; Kézai, c. 33; Komp., c. 33.

Inne źr.: Moravcsik, 1988, s. 49.

Lit.: Karácsonyi, 1901a, T. 2, ss. 343–345 (s. v. Lád); An. niem., 1991, s. 167 i przyp. 216; Györffy, 1948b/1993, s. 119; Kordé, 1994b, ss. 132–133; Kéza, 1999, s. 86 i przyp. 1; An. pol., 2006, s. 130 i przyp. 239; An. ang., 2010, s. 85 i przyp. 3.

Vercelli (forma przymiotnikowa *Uercelensis, Vercelline, Wercellenae*) to miasto położone w północnych Włoszech na Nizinie Padańskiej. Obecnie Vercelli leży we wschodniej części regionu Piemont niedaleko dzisiejszej granicy z → Lombardią. W starożytności obszar dzisiejszego miasta Vercelli i jego okolicy był zamieszkały przez Celtów. W II w. p.n.e Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zdobyli ten obszar, a w roku 101 p.n.e pokonali pod

Vercelli najeźdźców z germańskiego plemienia Cymbrów. W następnym stuleciu Vercelli zostało podniesione do rangi *municipium* i w IV w. n.e. powstało tam biskupstwo. Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego, → Longobardowie zdobyli północne → Włochy i Vercelli stało się częścią *Langobardia Maior*. Po pokonaniu Longobardów przez Karolingów i powstaniu księstwa Lombardii, Vercelli i jego okolice zostały przyłączone do marchii Ivrei aż do czasu pokonania Arduina I z Ivrei przez cesarza Henryka II w 1014 r. Biskupi z Vercelli byli wówczas wrogo nastawieni do Arduina, który kazał zabić biskupa Piotra (978–997); jego następcą Leon był także przeciwnikiem Arduina i po klęsce tego ostatniego w Vercelli wraz z okolicą zostało utworzone hrabstwo pod rządami tamtejszego biskupa.

W źródłach węgierskich Vercelli pojawia się tylko w relacji o najazdach → Węgrów na → Europę Zachodnią w pierwszej połowie X wieku. Anonimowy notariusz króla Béli, Szymon z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podają, że kiedy Węgrzy przybywali do Lombardii, jechali *per Forum Iulii*, co odnosi się najprawdopodobniej do księstwa → Friulu. W kronikach węgierskich Vercelli pojawia się tylko w relacji o zamordowaniu biskupa → Liutwarda; wszystkie teksty zawierające ten epizod wspominają fakt, że Liutward był biskupem Vercelli. Podobnie jak pozostałe wiadomości o Liutwardzie informacja ta pochodzi z *Kroniki Reginona z Prüm*. Dzieło Szymona z Kézy oraz *Kompozycja kronikarska* podają jednak, że miasto Vercelli zostało spłądrowane przez Węgrów, czego jednak Regino z Prüm jednoznacznie nie stwierdza w swojej kronice.

Źr.: An., c. 53; Kézai, c. 38; Komp., c. 58.

Lit.: Jarnut, 1982; Andenna, 1997, szp. 1495–1496; Lucioni, 2018.

Verlorene Bayern (*Florum Paiur*) → Vésznémet

Verőce (*Wereuecca*) to mały potok, dzisiejszy Nagyvílgyi patak, wypływający ze stoków Börzsöny i uchodzący bezpośrednio do → Dunaju na pograniczu dzisiejszych miejscowości Verőce oraz Kismaros leżących przy dzisiejszym głównym szlaku kolejowym łączącym Budapeszt z Bratysławą (→ Pożoń) przez Przełom Dunaju. Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), ale o spornej etymologii. Ján Stanislav sądzi, że jest to nazwa *Věrov(i)ce*, jak polskie (śląskie) *Wierzowice*, zaś Lajos Kiss przejął pogląd Franza Miklosicha, który zauważył, że identyczną węgierską nazwę nosi chorwackie miasto *Virovitica*, której nazwę tłumaczy jako ‘woda pełna wirów’.

Źr.: An., c. 33.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 568; An. čs., 1988, s. 248 i przyp. do s. 212; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 754–755 (s. v. Verőce [= Virovitica], Verőcénaros); AKMTF, 1998, T. 4, ss. 319–320; An. slc., 2000, s. 133 i przyp. 110; An. pol., 2006, s. 115 i przyp. 211.

Vértes (*Uertus*) to pasmo górskie, środkowa część Średniogórza Zadunajskiego, graniczy od zachodu z → Lasem Bakońskim, a od wschodu z Gerecse. Szczyty dochodzą do 400–450 m n.p.m., najwyższym szczytem jest Nagy Csákány (482 m n.p.m.). Przypuszczalnie przed przybyciem → Węgrów pasmo zasiedlone było przez ludność słowiańską (→ Słowianie). W średniowieczu własność rodu → Csák. W 1051 r. koło miejscowości → Bodajk Węgrzy pokonali → Niemców cesarza → Henryka III. Kronikarze wywodzą nazwę pasma od porzuconych przez Niemców zbroi (*vért*). W rzeczywistości nazwa pochodzi od wytwórców zbroi rycerskich.

Źr.: An., c. 50.

Lit.: AKMTF, 1987, T. 2, ss. 415–416; An. čs., 1988, s. 255 i przyp. do s. 224; An. niem., 1991, s. 175 i przyp. 299; Blazovich, 1994zb, s. 725; Sebök, 1994h, s. 725; An. slc., 2000, s. 141 i przyp. 193; An. pol., s. 162 i przyp. 315.

Vésznémet (*Westnempti*, *Weznemut*) to zdaniem kronikarzy określenie pola bitwy pod → Ménfő. Opowiadanie głosi, że z powodu wielkiej liczby poległych Niemców miejsce to zwie się po niemiecku *Verlorene Bayer*, po węgiersku *Vésznémeti* ‘straceni Bawarczycy, straceni Niemcy’. Zwraca uwagę, że węgierskiemu określeniu *német* odpowiada niemieckie Bayer. Tradycja nosi charakter lokalny.

Źr.: Kézai, c. 50; Komp., c. 76.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 299; Kéza, 1999, s. 120 i przyp. 1; CEU, 2018, s. 145 i przyp. 403.

Veszprém (*Besprem*, *Bezprem*, *Bezpren*) to miejscowość na północ od → Balatonu, na południowych stokach → Lasu Bakońskiego. W starożytności przez teren miejscowości przebiegał szlak łączący Aquincum i Savarię. W literaturze z Veszprémem łączy się miejscowość *Ortahu*, wymienioną w *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, leżącą na ziemiach Kocela, gdzie arcybiskup salzburski na Boże Narodzenie 865 r. miał wyświęcić kościół pod wezwaniem św. Michała. Thomas von Bogyay wysunął taki wniosek na zasadzie identyczności wezwania tego kościoła z późniejszą katedrą veszprémską, co zakwestionowała zdecydowana większość badaczy. Badania archeologiczne dotąd nie wykazały śladów rozwiniętego osadnictwa z czasów przedwęgierskich, z wyjątkiem trzech grobów awarskich i dwóch węgierskich wzdłuż wspomnianej drogi. Wydaje się, że raczej ma Ján Steinhübel wiążący powstanie katedry św. Michała dopiero z misją Brunona z Sankt-Gallen (Prunwarda) w 972 r. oraz osobą → Sarolt, która osiadła w grodzie, który od tego czasu stał się ośrodkiem węgierskich królowych. Prawdopodobnie wtedy utworzono tam biskupstwo misyjne, porównywalne pod względem charakteru i kompetencji z misyjnym biskupstwem poznańskim dla Polski (→ Polacy, Polska). Dopiero po utworzeniu arcybiskupstwa w → Ostrzyhomiu oraz biskupstw w → Vácu, → Győrze i → Pécsu doszło do znacznego uszczuplenia

terenów diecezji. Biskupi veszprémscy mieli uprawnienia do koronacji królowych → Węgier. Zapisanie przez Szymona z Kézy legendy o → Marócie uznawane jest przez badaczy słowackich (Ján Steinhübel, Martin Homza) za veszprémską wersję legendy o Świętopelku wielkomorawskim (inaczej można by ją określić jako zestaw podań o politycznej stronie Wielkich Moraw; → Morawianie, Morawy; → Świętopelk (1)). Ich związenie z Veszprémem wskazuje, że na średnio-wiecznych Węgrzech gród ten uznawany był za starodawny i na pewno przedwęgierskiego pochodzenia, co potwierdza zresztą przekaz anonimowego notariusza króla Béli, gdzie → Węgrzy zwycięsko tam walczą przeciwko Rzymianom (czyli wschodnim → Frankom, → Niemcom; → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza).

W nauce węgierskiej nazwę Veszprém powszechnie wiąże się z Bezprymem, pierworodnym synem Bolesława Chrobrego i jego nieznaney z imienia węgierskiej żony, odsuniętej po roku małżeństwa. Miał on zostać pierwszym → żupanem grodu, który od niego miał wziąć nazwę, w co jednak wątpi Ján Steinhübel (Bezprym był dziesięcioletnim chłopcem, gdy nazwa Veszprém pojawia się w 997 r. w kontekście buntu → Koppánya (2), *notabene* był jednym z czterech grodów, w których wywieszono rozczłonkowane szczątki buntownika). Nazwa upamiętnia zatem któregoś innego Bezpryma. Natomiast wątpliwości nie ulega słowiański charakter tego imienia (→ Słowianie).

Żr.: An., c. 48–49, 52; Kézai, c. 23; Komp., c. 23.

Lit.: Melich, 1925, ss. 398–399; Bogay, 1960, ss. 68–70; An. čs., 1988, s. 254 i przyp. do s. 223; An. niem., 1991, s. 174 i przyp. 287; Szóke, 1994a, s. 513; Kralovánszky, 1994b, ss. 726–727; Solymosi, Engel, & Koszta, 1994, ss. 727–729; L. Kiss, 1978/1997b, s. 758; An. slc., 2000, s. 140 i przyp. 181; Bak, 1997a, szp. 1604; Steinhübel, 2004, wg indeksu, zwł. ss. 115–117, 201, 203, 397–398 i przyp. 617, s. 437 i przyp. 1165; An. pol., 2006, s. 156 i przyp. 301; Grzesik, 2013, ss. 66–71; Homza, 2013, ss. 60–61, 63, 65, 71, 136, 155–156; Śliwiński, 2014, ss. 25–26, 50–57.

Vid (*Uyd*, *Vid*, *Vitus*, *Vyd*) był pierwszym znanym przedstawicielem rodu Gut-Keled, podzielonego zresztą w czasie wojny domowej między → Salomonem (1) a → Gejzą I i → Władysławem I Świętym (Komp., c. 45, opuszczony przez nas). Vid pojawia się jako *Vitus comes* na dokumencie fundacyjnym dla opactwa w → Tihany, co pokazuje, że zajmował ważne miejsce u boku → Andrzeja I. Odnajdujemy go też jako chyba najważniejszego doradcę osiemnastoletniego Salomona, namawiającego go do wystąpienia przeciwko Gejzie. Za Ferencem Makkiem można uznać go za reprezentanta partii wojny. Był wtedy → żupanem → komitatu → Bács, a jego posiadłości znajdowały się w bliżej niezlokalizowanej miejscowości → Buziás. Przyczynił się do zwycięstwa Salomona w rejonie → Kemej 26 lutego 1074 r., lecz poległ 14 marca tego roku pod → Mogyoródem. Św. Władysław, widząc jego ciało, zarzucił mu dążenie do przejęcia władzy w księstwie, która z zasady należała do Arpadów (→ Arpad). Jego rolę na

→ Węgrzech można porównać do roli → Sieciecha w Polsce (D. Bagi; → Polacy, Polska).

Źr.: Komp., c. 105, 109–110, 113–115 (Chron. budense), 116, 119, 121–123.

Lit.: Makk, 1994zb, s. 729; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 88, 93; Stojkovski, 2008, ss. 62–71; Zsoldos, 2011, s. 125; Bagi, 2017, wg indeksu; Komp., s. 88, przyp. 246.

Viska (Visca, Wisca) był jednym z możnych, którzy zbuntowali się w 1041 r. przeciwko → Piotrowi Orseolo i doprowadzili do jego wygnania oraz wyniesienia na tron → Aby Samuela. Jest też jedynym z trójki buntowników, który nie został wymieniony przez *Roczniki altajskie większe*, ale też jedynym, o którego tragicznych dalszych losach dowiadujemy się z kronik węgierskich. W 1046 r. był (obok → Buy i → Buhny) inicjatorem spisku mającego po raz drugi obalić Piotra i oddać tron synom → Wazula, → Andrzejowi I i → Lewencie (2). Pochwycony, został zabity. Por. → Pecsili; → Toyzlau.

Źr.: Komp., c. 72, 81.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 277–278 (status causae et controversiae); Steinhübel, 2004, ss. 255, 262.

Vukovar → Valkóvár

Vylungard został wspomniany przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III w 1052 r. Imię może wskazywać na niemieckie pochodzenie. Nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Wacław Csákány (*Venceslaus de Chakan*) → Csákány

Wag (*Vag*, *Vvac*, *Vvaga*) to lewobrzeżny dopływ → Dunaju, najdłuższa rzeka płynąca w całości na dzisiejszym terytorium Słowacji. Jej długość podawana jest w literaturze rozbieżnie, od 378 km (*Słowensko. Priroda*), przez 380 km (KMTL) do 433 km (SSS, *Testimonia*). Różnice wynikają z faktu, że przy niższej wartości podano tylko długość zasadniczego nurtu Wagu, zaś wyższa wartość obejmuje również jeden z potoków źródłowych: Biały Wag wypływający ze stoków Krywania w Wysokich → Tatrach albo Czarny Wag płynący ze stoków Kráľovej hôli w Niżnych Tatrach. Po połączeniu wody rzeki płyną na zachód przez Kotlinę Liptowską (dawny → komitat liptowski), potem przełomem przez Wielką Fatrę wpływa Wag do południowej części Kotliny Orawskiej stanowiącej dawny komitat orawski, a potem przedziera się malowniczym przełomem przez Małą Fatrę do Kotliny Żylińskiej, w której zmienia kierunek na południowy. Rozdziela tu Jaworniki

i Białe → Karpaty na zachodzie od Gór Strażowskich i Inowieckich na wschodzie, płynąc przez tereny dawnego komitatu trenczyńskiego. Za → Trenczynem rzeka wpływa na Nizinę Naddunajską, do dawnego komitatu komarneńskiego. Łączy się z Małym Dunajem, z którym tworzy wspólny system rzeczny i pod → Komarnem uchodzi (jako Wag, czasami określany też jako Waski Dunaj, *Vážsky Dunaj*) do Dunaju. Dolina rzeki w starożytności była centrum państwa Kwadów. Wzdłuż niego wędrowali legioniści Marka Aureliusza, którzy pod Trenczynem zostawili pamiątkową tablicę. Osadnictwo germańskie zastąpiło w VI–VII w. osadnictwo słowiańskie (→ Słowianie). Tereny nadwaskie znalazły się w księstwie nitrzańskim, potem w państwie wielkomorawskim (→ Morawianie, Morawy; → Nitra). Pod koniec IX w. w dolnej części biegu rzeki rozpoczęło się osadnictwo węgierskie. W drugiej połowie X w. *terra Wag*, utożsamiana z górnym i środkowym Poważem (może z Trenczynem) wchodziła w skład państwa czeskiego (→ Czechy, Czesi), a potem chyba Polski (→ Polacy, Polska). → Węgrzy rozciągnęli swe panowanie w XI i XII w., przesuwając stopniowo swoje panowanie na północ, do głównego grzbietu karpackiego. Nazwa jest przypuszczalnie pochodzenia germańskiego, *wāg* oznacza ‘płynącą wodę’. Nad rzeką leżą: Trenczyn, → Piešťany, → Madunice, Hlohovec (→ Galgóc), → Bojničky, → Siladice; → Chrást, dziś Vinohrady nad Váhom, Šintava (→ Sempťe); → Villa Crali, dziś Kráľová nad Váhom, → Zumböe, dziś Dlhá nad Váhom, → Durmuz, dziś Trnovec nad Váhom, → Forcas, dziś Vlčany, → Zemné i Komarno. Lewobrzeżnym dopływem Wagu/Waskiego Dunaju jest → Nitra.

Źr.: An., c. 11, 15, 35, 37; Komp., c. 127; Leg. św. Świerada, c. 4.

Lit.: Lukniš, 1972, ss. 289–290; Bednarczuk & Wędzki, 1977, s. 290; Varsik, 1990, ss. 20–25; Blazovich, 1994a, s. 706; Testimonia, seria łacińska, 2016, T. 1, ss. 185–187.

Walens (*Valens*) był cesarzem rzymskim panującym w latach 364–378, współrządzającym ze starszym bratem Walentynianem I. Podlegała mu wschodnia część Imperium. Za jego czasów istotnie → Hunowie uderzyli na Ostrogotów, zmuszając ich do ucieczki i w 375 r. przekroczenia limesu rzymskiego. Był tolerancyjny wobec pogan, popierał arianizm. Jego śmierć w bitwie pod → Adrianopolem w 378 r. tłumaczona była jako kara Boża za odejście od chrześcijaństwa prawowiernego.

Źr.: Komp., c. 7 (Chron. pictum).

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 39, 85; Klein, 1997, szp. 1386; CEU, 2018, s. 23 i przyp. 69.

Walter (*Waltherus*) według jedenastego rozdziału *Legendy większej św. Gerarda* zajmował się wychowywaniem i nauczaniem młodzieży męskiej w → Csanádie/ Marosvárze. Ze względu na wzrastającą liczbę uczniów, namówił św. → Gerarda, aby postarał się znaleźć lektora lub kantora. Po przybyciu → Henryka (2), który miał uczyć chłopców czytania, sam miał zajmować się wyłącznie naucza-

niem śpiewu. Walter pojawia się jeszcze w następnym rozdziale *Legendy większej św. Gerarda*, w którym podróżuje on z Gerardem: obaj duchowni spotykają węgierską kobietę, która pracuje i śpiewa. W tym kontekście użyte zostało przez autora *Legendy* sformułowanie: *symphonia Ungarorum*, które jest dowodem na istnienie kultury muzycznej na jedenastowiecznych → Węgrzech. W literaturze Walter uznawany jest niekiedy za autora rzekomego jedenastowiecznego archetypu *Legendy św. Gerarda*. Węgierskie źródła nie zawierają więcej informacji na jego temat.

Źr.: Leg. s. Gerh., c. 11, 12.

Lit.: Karácsonyi, 1887, ss. 45, 103, 116–117, 137–138, 274–276; F. Müller, 1913, cz. 1, ss. 355–375, cz. 2, ss. 419–446.

Waradyn Wielki → Wielki Waradyn

Wary → Borszowa

Wawrzyniec (1) (*Laurencius*) był arcybiskupem → Ostrzyhomia od śmierci swojego poprzednika Szerafina do końca życia. *Rocznik pożoński* zawiera informację o śmierci arcybiskupa Wawrzyńca w 1114 r. wraz z informacją o zawarciu pokoju między → Álmosem (2) a → Kolomanem Uczonym, ale owa data wydaje się błędna. Pokój między Álmosem a Kolomanem został najprawdopodobniej zawarty, należy jednak dodać, że daty zapisek *Rocznika pożońskiego* z przełomu wieków XI i XII są często „opóźnione” nawet o kilka lat. W przypadku zapiski o arcybiskupie Wawrzyńcu wydaje się jednak, że to wydarzenie miało miejsce kilka lat po 1114 r., ponieważ panuje pogląd, że duchowny ten koronował → Stefana II na króla w 1116 r. Według późnej tradycji czeskiej (→ Czechy, Czesi) powtórzonej przez Długosza miał uratować Stefana w trakcie bitwy nad → Olšavą. Nie mamy pewnych informacji co do wcześniejszej kariery Wawrzyńca, ale często przymuje się, że był on biskupem → Egeru przed ordynacją go na arcybiskupa Ostrzyhomia. W czasie pełnienia urzędu arcybiskupa Ostrzyhomia Wawrzyniec utrzymywał dobre stosunki z królem Kolomanem, o czym świadczą źródła dyplomatyczne, takie jak np. dokumenty dla klasztoru na → Zoborze.

Źr.: An. Pos., s. a. 1114.

Lit.: SRH, T. 1, s. 126 i przyp. 3–9; Sugár, 1984, s. 33; Szovák, 1994e, s. 203; Lőrinc (+1116), b.d., <http://lexikon.katolikus.hu/L/L%C5%91rinc.html> (dostęp 22.08.2024); Grzesik, 2003a, ss. 82, 179 i przyp. 691, 692; Zsoldos, 2011, s. 79.

Wawrzyniec (2) (*Laurencius*) według *Kroniki obrazkowej* był jednym z dwóch biskupów (drugim był biskup → Koppány (1)), którzy zostali zabici przez → Kumanów w przegranej przez → Węgrów bitwie podczas wyprawy wojskowej węg-

gierskiego króla → Kolomana Uczzonego na Ruś (→ Ruś, Rusini). *Latopis hipacki (ipatiewski)* umiejscawia tę bitwę nad rzeką Wiar i datuje ją na rok 1099, jednak wspomina o śmierci tylko jednego biskupa, Koppány. Za którymś z latopisów ruskich wiadomość tę podaje Długosz. *Rocznik pożoński* datuje śmierć Koppány i Wawrzyńca na rok 1100, co jest bliskie dacie bitwy nad Wiarem według *Latopisu hipackiego*; zapiska rocznika informuje również, że duchowni zostali zabici przez Kumanów. Ani *Rocznik*, ani *Kompozycja kronikarska z XIV w.* nie podają informacji o diecezji Wawrzyńca. Znamy co prawda biskupa → Csanádu o tym imieniu w czasie panowania → Władysława I Świętego oraz → Kolomana Uczzonego, ale biskup ten żył jeszcze na początku drugiej dekady XII w., kiedy został wzmiankowany na liście świadków dokumentu dla klasztoru na → Zoborze. Był piątym w kolejności biskupem tej diecezji i piastował swój urząd w latach 1083–1116.

Źr.: An. Pos., s. a. 1100; Komp., c. 145.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 415–416; Grzesik, 2003a, s. 80; Zsoldos, 2011, s. 86.

Wawrzyniec (3) (Laurencius), występuje jako komes w dokumencie wydanym w 1162 r. przez → Stefana III, ale tekst dyplomu nie podaje nazwy terytorium rządzonego przez niego. Komes Wawrzyniec występuje również w dokumencie Stefana III z 1171 r. bez dodatkowych informacji. Według *Rocznika pożońskiego*, komes Wawrzyniec był również jednym z towarzyszy → Gejzy (2), syna → Gejzy II, brata i rywala → Béli III, kiedy Gejza uciekł z → Węgier do → Austrii. *Rocznik* datuje to wydarzenie na rok 1186, chociaż miało ono miejsce zapewne ok. dziesięć lat wcześniej. Nie znamy losów komesa Wawrzyńca po tym wydarzeniu.

Źr.: An. Pos., s. a. 1186.

Lit.: Nagy, 1889, dok 2, ss. 2–3; Gy. Pauler, 1899, T.1, s. 322; Makk, 1981, ss. 29–35.

Wazul (Vazul) był synem → Michała, młodszego brata księcia → Gejzy (1). Miał brata, → Władysława Łysego. Jego imię pochodzi od greckiego imienia Bazyli, ale za słowiańskim (→ Słowianie) pośrednictwem (*Wasył*). Jego matka przypuszczalnie była bułgarską księżniczką z rodu Komitopolów (→ Bułgaria, Bułgarzy). W nauce węgierskiej powszechne jest przekonanie, że był starszym z braci zgodnie z przekazem *Kroniki Szymona z Kézy*, *Kroniki zagrzebskiej* i *Kroniki waradyńskiej*. Z kolei *Kompozycja kronikarska z XIV w.* podaje kolejność odwrotną, czyli że Władysław był starszy, zaś Wazul młodszy. Za tym przekazem poszedł Szabolcs de Vajay oraz Ján Steinhübel, uznając, że postrzegany był jako należący do młodszego pokolenia niż jego faktyczny (znacznie od niego starszy) kuzyn, → Stefan I Święty, musiał zatem urodzić się ok. 990 r., nie mógł zatem być starszym synem Michała urodzonego ok. 950/955 r. Szabolcs de Vajay przyjmuje jego datę urodzenia na ok. 976 r. Niezależnie od kolejności jego urodzin (przekaz *Kroniki zagrzebskiej* i *Kroniki waradyńskiej*, reprezentujących starszą tradycję dzie-

jopisarską, zdaje się sugerować jego starszeństwo) po śmierci św. → Emeryka stał się zgodnie z zasadami dziedziczenia tronu przez najstarszego członka dynastii pretendentem do następstwa tronu po starzejącym się i chorym Stefanie. Otrzymał przypuszczalnie swoją dzielnicę w → Nitrze, ale pominięty został w następstwie na rzecz Stefanowego siostrzeńca, → Piotra Orseolo, ponieważ nie prowadził przykładowego chrześcijańskiego życia. Możliwe, że uczestniczył w spisku na życie Stefana, o którym mowa jest w *Legendzie mniejszej* tego władcy. Szabolcs de Vajay widzi w tym wydarzeniu realizację dawnego stepowego zwyczaju usunięcia władcy, który przekroczył określoną długość rządów. Za karę został oślepiiony, kroniki piszą też o zalaniu mu uszu roztopionym ołowiem. Wkrótce zapewne zmarł. Kroniki nie są zgodne, ilu miał synów zrodzonych ze związku z pogańską kobietą z rodu Tatun (→ Tátony, niektórzy badacze widzą w tym określeniu nazwę turkijskiej godności pierwszej małżonki kagana: katun). *Kronika zagrzebska* i *Kronika waradyńska* nie mają wątpliwości, że jego synami byli → Andrzej I, → Béla I oraz → Lewenta (2). Z kolei kroniki głównego nurtu czynią ich synami jego młodszego brata Władysława Łysego i polemizują z poglądem o ojcostwie Wazula, gdyż niemożliwe jest, aby poganka była przodkinią wszystkich władców → Węgier rządzących krajem od połowy XI w. Rozstrzyga wiadomość *Roczników altajskich większych*, gdzie mowa o wygnaniu z Węgier synów oślepionego księcia – rocznikarz o sprawach węgierskich dowiedział się z otoczenia wdowy po Andrzeju I, czyli synowej Wazula. Przypuszczalnie do fałszerstwa doszło – zdaniem Pétera Váczyego – w czasach → Gejzy II, zwalczającego pretensje → Borysa Kolomanowicza, nieuznawanego za prawowitego syna → Kolomana Uczonego. Nie można było utrzymywać, że wszyscy władcy węgierscy pochodzą z nieuznawanego przez Kościół małżeństwa z poganką, dlatego uznano, że rodzicami trzech książąt był Władysław Łysy i jego ruska żona.

Źr.: Kézai, c. 43–44, 47, 55; Chron. Zagr. et Varad., c. 1, 5–7; Komp., c. 63, 69, 72, 87; Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Váczy, 1940–1941, ss. 304–338; De Vajay, 1962, ss. 45–101, zwł. ss. 64–67, 69 (tabela nr 11), 99–101 i przyp. 129–146; Steinhübel, 2004, ss. 218–222.

Weda (*Veda*) to nazwa ziemi. Według *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → Juliana do Wielkich Węgier (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) po 37 dniach bardzo trudnej przeprawy przez pustynię od Alanii (→ Alanowie) Julian i → Gerard mieli dotrzeć do miasta → Bundaz położonego w ziemi Wedy (w wydaniach tego dzieła znajdujemy zapis tej nazwy jako *Veda* lub *Vela*). *Relacja* podaje, że owa ziemia była zamieszkiwana przez → Saracenów, co może sugerować, że mieszkańcy Wedy byli wyznawcami islamu; László Bendefy opowiada się za tą hipotezą i dodaje, że mieszkańcy Wedy mogli być pochodzenia turkijskiego. Dzieło to opisuje pobyt Juliana i Gerarda w Bundazie i twierdzi dalej, że „zarówno

władca, jak i lud z tego obszaru głosili publicznie, że powinni niebawem zostać chrześcijanami i podlegać Kościołowi rzymskiemu”. *Relacja* opowiada również o śmierci chorego Gerarda w innym, bliżej nieokreślonym mieście położonym na terytorium Wedy oraz o opuszczeniu ziemi Wedy przez Juliana, który miał zostać sługą „pewnego saraceńskiego kapłana i jego żony” i udać się wraz z nimi do Wielkiej Bułgarii (→ Bułgaria Nadkamska). Zoltán Gombocz w 1923 r. twierdził, że nie udało się dotąd zlokalizować ziemi Wedy, natomiast László Bendefy uważał, że prawdziwa nazwa ziemi Wedy to *Uela* i dodał, że nazwa ta ma pochodzić od nazwy rzeki Ojył (ros. Уил). Według László Bendefyego ziemia *Uela* ma leżeć po obu stronach tej rzeki, co sugeruje, że owa ziemia znajdowała się na terenie dzisiejszego zachodniego Kazachstanu. Jednak ze względu na prawdopodobny przebieg itinerarium podróżników bardziej przekonuje lokalizowanie tej ziemi na śródkowym Powołżu, na południe od Bułgarii Nadkamskiej.

Źr.: *Relacja*.

Lit.: Gombocz, 1923, s. 6 i przyp. 1; Bendefy, 1936, zwł. ss. 54–57; Bendefy, 1937, zwł. ss. 5, 13; SRH, 1938, T. 2, s. 539 i przyp. 1; A. Kovács, 2020, s. 319.

Wela (*Bela*) w ujęciu kronikarzy miał być synem → Cselego z rodu → Szeményi i pierwszym kapitanem → Węgrów przybywających po raz wtóry do → Panonii. Imię tej fikcyjnej postaci utworzono z imienia Béla oraz być może nazwy krainy → Weda, znanej z *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → *Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)) oraz miejscowości Veleg w → komitacie Fejér.

Źr.: Kézai c. 7, 9; Komp., c. 7, 9.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 86; Kéza, 1999, s. 27 i przyp. 1 do s. 26.

Wenecja, Wenecjanie (*Venecia, Veneti, Wenecia*) pojawiają się w naszych ekscerptach przede wszystkim w kontekście walk węgiersko-weneckich o kontrolę nad → Dalmacją oraz jako miejsce pochodzenia ważnych postaci z dziejów → Węgier: → Piotra Orseolo, św. → Gerarda. Tylko mistrz Szymon z Kézy przytacza opowieść etnogenetyczną Wenecjan, jakoby wywodzących się od Trojańczyków oraz informuje, że miasto zostało założone przez uchodźców z → Akwilei. Jest to prawda, wydarzenie datuje się na 452 r. Od tego czasu miasto rozrastało się, podlegając władzy bizantyńskiej (→ Grecja, Grecy), lecz ciesząc się coraz większą autonomią, która przekształciła się w faktyczną niezależność. Wzrastający udział handlu adriatyckiego w gospodarce miasta zwrócił uwagę jego władz na słowiańskich (→ Słowianie) korsarzy grasujących po Morzu → Adriatyckim. Od lat trzydziestych IX w. zaczęto zawierać ugody z książętami chorwackimi (→ Chorwaci, Chorwacja), m.in. skierowane przeciwko Arabom (→ Arabia), płacono im także trybut za powstrzymanie się przed najazdami. Do aktywizacji polityki wobec Dal-

macji doszło za władzy Piotra II Orseolo (991–1009). Doszło m.in. do poddania się → Zadaru pod władzę Wenecji. W 1009 r. na tron wenecki wstąpił syn Piotra Otto, który poślubił siostrę → Stefana I Świętego. Wobec dobrych stosunków łączących Wenecję z Niemcami i Bizancjum sojusz wenecko-węgierski umacniał sojusz węgiersko-bizantyński i był skierowany przeciwko Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy). Po wygnaniu Ottona z Wenecji w 1026 r. jego syn Piotr Orseolo trafił na dwór swego wuja i został wyznaczony na następcę tronu, a po śmierci Stefana został królem Węgier.

Do ekspansji Wenecji w kierunku miast dalmatyńskich doszło w drugiej połowie XI w., gdy Republika starła się z Chorwacją wspieraną przez Węgry. Po zajęciu Chorwacji i początkowo również miast dalmatyńskich przez Węgry Wenecja w latach 1115–1125 przyłączyła je do swego terytorium. Odtąd przechodziły one z rąk do rąk, a do rywalizacji włączyło się też Bizancjum. Wenecja rozciągnęła swoje panowanie również na → Istrię.

Stosunki wenecko-węgierskie, rywalizacja i współpraca, trwały też przez następne wieki. W Wenecji znalazł azyl Stefan, nieuznany syn → Andrzeja II i ojciec → Andrzeja III, który z Wenecji przyплыł do Dalmacji i na Węgry. Przez Wenecję podróżował Szymon z Kézy, który w swojej *Kronice* wprowadził pewne wyrazy z dialektu weneckiego (np. nazwa *Vecca Venesia*).

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Kézai, c. 15–16, 45, 64; Komp., c. 15–16, 152; Leg. mai. S. Steph., c. 12; KWGP, red. dłuższa, c. 3, 6; KWGP, red. krótsza, c. 3; Leg. S. Gerh., c. 3, 5.

Lit.: Kos, 1955, wg indeksu (s. v. Benetke); Wasilewski, 1977a, ss. 370–372; Teke & Wehli, 1994c, ss. 723–724; Goldstein, 1995a, wg indeksu; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 748–749; Ortalli & Hocquet, 1997, szp. 1459–1471; Kéza, 1999, ss. XLVIII, LXIII i przyp. 35; Györfly, 2003, ss. 344–345.

Węgry (*Hungaria, Ungaria, Vngaria*) – państwo w → Europie Środkowej, utworzone przez → Węgrów po ich osiedleniu się w Kotlinie Karpackiej (Basenie Karpackim). Centrum ich państwa stanowiły dwie rzeki: → Dunaj i jego dopływ → Cisa oraz niziny pozostałe po zaniku trzeciorzędowego morza, otoczone łańcuchami → Alp, → Karpat i gór Półwyspu Bałkańskiego. Węgrzy zajmowali tereny Wielkiej Niziny Węgierskiej (Alföldu) od wschodu i północnego wschodu, co jest do dziś czytelne w węgierskiej nomenklaturze geograficznej, w której Tiszántúl (czyli Zacisie) oznacza tereny leżące między Cisą a Dunajem, zaś Dunántúl (Transdanubia) to ziemie na zachód od Dunaju, tożsame z dawną rzymską prowincją → Panonią. Tę nazwę rozciąga się również na określenie całości Węgier, choć należy pamiętać, że zarówno historyczne, jak i dzisiejsze zajmują inny obszar niż niegdyś rzymska prowincja. Na początku X w. osadnictwo węgierskie skupiało się na obu Nizinach Węgierskich, w części zachodniej również na północ od Dunaju, w okolicach → Nitry osiągając pasma karpackie, zaś w części wschodniej dochodząc do Beskidu Niskiego. Węgrzy od północy i wschodu zasiedlali również

→ Siedmiogród, czyli wyżynę otoczoną od wschodu i południa masywami Karpat, zaś od zachodu oddzieloną pasmami górskimi od Alföldu. W historii Węgier dostrzegalny jest etap ekspansji na północ, aż do osiągnięcia głównego pasma karpacciego, na którym ukształtowała się ostatecznie w XIII w. granica z Polską (→ Polacy, Polska) oraz Rusią Halicką (→ Halicz; → Ruś, Rusini). Granica z Czechami (→ Czechy, Czesi) przebiegała na łańcuchu Karpat oraz na rzece → Morawie. Na zachodzie władza węgierska początkowo sięgała Kotliny Wiedeńskiej, ale ostatecznie → Wiedeń został zajęty przez wschodniofrankijską (niemiecką) Marchię Wschodnią – → Austrię (→ Frankowie). Na południu granicę wyznaczała → Dawa, która jednak w XI w. została przekroczona. Za czasów → Władysława I Świętego panowanie węgierskie rozciągnęło się na ziemie między Drawą a → Sawą, czyli → Sławonię. Sporny z Bizancjum (→ Grecja, Grecy) był → Belgrad położony w widłach Dunaju i Sawy, który ostatecznie w drugiej połowie XI w. został zajęty przez Węgrów. Łańcuch Południowych i Wschodnich Karpat oddzielał Węgry od Bułgarii (→ Bułgaria, Bułgarzy) oraz ludów stepowych, → Pieczyngów i Polowców (→ Kumanów).

Tereny, które od drugiej połowy IX w. były coraz intensywniej penetrowane przez Madziarów, były zasiedlone. Wydaje się, że na Wielkiej Nizinie Węgierskiej mogły przetrwać resztki Awarów, rozgromionych na początku IX w. przez Karola Wielkiego. Było to jednak osadnictwo bardzo rzadkie. Z gęstszym osadnictwem zetknęli się Węgrzy na obrzeżach Alföldu. Na północnym wschodzie mogło na te ziemie wchodzić osadnictwo ruskie (choć Anonim oddaje raczej stosunki znane z doświadczenia swojego czasu), a zdaniem historyków ukraińskich odrębne od ruskiego białochorwackie. Tereny księstwa nitrzańskiego wchodziły od ok. 830 r. w skład państwa wielkomorawskiego (→ Morawianie, Morawy). Rację ma zatem Anonim wspominający w kontekście przybycia Węgrów → Słowian i Czechów (choć w rzeczywistości byli to Morawianie). Węgrzy pojawili się na tych terenach u schyłku panowania → Świętopełka (1), który rozciągnął swoje władztwo być może nawet na część Siedmiogrodu na wschodzie. Po jego śmierci doszło do konfliktu między jego synami, Świętopełkiem II, Mojmirem II a nieznanym z imienia, być może noszącym imię Preclaw. Konflikt ten osłabił państwo, a jeden ze zwaśnionych książąt pozwolił przybyszom na osiedlenie się w okolicy Nitry aż po Dunaj. Wielkim Morawom podlegały przypuszczalnie również tereny księstw Słowian panońskich, wcześniej zależne od Wschodnich Franków. Wydaje się, że ci Słowianie odegrali ważną rolę w przekazywaniu Węgom wzorów nowoczesnej, frankijskiej państwowości. Zdaniem Martina Homzy język Słowian panońskich mógł spełniać rolę *lingua franca* monarchii węgierskiej. Wydaje się też, że fragment ich tradycji historycznej został przejęty przez Węgrów (motyw pasterzy Rzymian w rozdziale jedenastym i rycerzy rzymskich w rozdziale czterdziestym ósmym; → Antyk w wyobraźni węgierskiego średnio-

wieczą). Władcy węgierscy świadomi byli wieloetnicznego charakteru państwa i uważali to za jego wielką zaletę, jak pokazuje to stwierdzenie w *Księżeczce nauk moralnych* przypisywanej królowi → Stefanowi I Świętemu, przytoczone w naszym zbiorze.

Początkowo struktura organizacyjna Węgrów nie różniła się od tej z wcześniejszych epok. Był to wciąż związek siedmiu plemion węgierskich i trzech kabarskich, pod naczelną wodzą → Arpada, księcia głównego plemienia Megyer. Węgrzy wciąż prowadzili gospodarkę opartą na półkoczowniczym (transhumacyjnym) wypasie bydła, polegającym na wędrowaniu ze stadami w poszukiwaniu świeżych łąk i powrocie na zimę do stałej osady położonej w dogodniejszym pod względem klimatycznym miejscu. Obok jurt budowano prymitywne półziemianki pokryte dachem z trzciny. Coraz częściej, wzorem zastanych mieszkańców, osiedlano się w stałych osadach. Rozwijano kompetencje rolnicze, przejmując znajomość nowych owoców i technik uprawy ziemi. Podstawą gospodarki wciąż pozostawały wyprawy łupieskie, podejmowane najczęściej na zaproszenie zachodnioeuropejskich możnych, ułatwiających dzięki egzotycznym wojownikom swoje porachunki z wrogami. Symboliczny kres temu sposobowi życia przyniosła klęska Węgrów zarządzanych przez Falicsiego, może wnuka Arpada, zadana im przez wojska niemieckie króla (a później cesarza) → Ottona I pod Augsburgiem w 955 r. Klęska ta zbiegła się ze zwiększonym zainteresowaniem Węgrów przyjęciem chrześcijaństwa. Już w 947 r. w → Konstantynopolu pojawili się książęta Bulcsú (→ Vérbulcsú) i → Lél, którzy zostali ochrzczeni. W 953 r. ochrzcił się gyula (→ Gyula (2)) siedmiogrodzki, zaś patriarcha utworzył misyjne biskupstwo dla „Turków” z Hierotheosem na czele. Jednak po 955 r. książę zwierzchni Węgrów → Taksony wysłał poselstwo do papieża Jana XII z prośbą o przysłanie misjonarzy. Wysłani na przełomie 962 i 963 r. misjonarze: biskup Zacheusz i wspomagający go Bułgar Salekkus zostali zatrzymani przez Ottona I, który sam chciał wysłać misjonarzy do Węgrów i w ten sposób związać ze sobą niedawnych przeciwników. Tak samo zatrzymał kolejnego misjonarza, Wolfganga z Einsiedel. Nawrócenie syna Taksonya, → Gejzy (1) i jego syna Vajka (Stefana I Świętego) udało się dopiero Brunonowi z Sankt-Gallen. Wiemy skądinąd, że to chrześcijaństwo było powierzchowne, co podkreślają ówcześni autorzy.

Do nawiązania stosunków dyplomatycznych z → Niemcami doszło na zjeździe w Kwedlinburgu w 973 r., w którym uczestniczyli posłowie z Węgier, a także książę Polski → Mieszko I i Czech Bolesław II. W 986 r. dochodzi do nawiązania stosunków polsko-węgierskich przypieczętowanych małżeństwem następcy tronu polskiego, księcia Bolesława Chrobrego, z nieznaną z imienia Węgierką, która wnet została odesłana do domu. Owocem tego związku był Bezprym.

Twórcą nowoczesnej monarchii węgierskiej był Stefan I Święty. Na przełomie roku 1000 i 1001 został on koronowany. Od tego czasu każdy władca Węgier

nosił królewską koronę, w przeciwieństwie do Polski, gdzie królewska godność po próbach w XI w. zakorzeniła się dopiero od końca XIII w. Stefan uformował organizację kościelną. Podobnie jak Polska Węgry stały się osobną metropolią z arcybiskupstwem ostrzyhomskim (→ Ostrzyhom). Co ciekawe i odróżniające ten kraj od Polski, już w połowie XI w. godność arcybiskupia przypisana została również do → Kalocsy, kraj miał zatem dwóch arcybiskupów, co było ewenementem w Europie Środkowej. Zorganizowano biskupstwa, z których najstarsze mieściło się w → Veszprémie (było to biskupstwo misyjne), a następne miały siedziby w → Białogrodzie Siedmiogrodzkim (dla Siedmiogrodu – erygowane w 1003 r.), → Egerze, Pięciokościolach (→ Pécsu) i w → Győrze (Arabonie, Rabie, Jaurynie) (wszystkie powołano w 1009 r.), → Csanádzie (1030), → Vácu (data utworzenia nieznana). Później powstały diecezje w → Zagrzebiu (ok. 1090) i Nitrze (ok. 1110). Cechą wczesnośredniowiecznego Kościoła węgierskiego było współistnienie ze sobą dwóch obrządków: łacińskiego i bizantyńskiego. Obok klasztorów łacińskich (→ Pannonhalma, → Pécsvárad, będący być może znanym z polskiej historii *Mestris – Mons Ferreus*) istniały klasztory greckie w Veszprémvölgy oraz w → Oroszlámos pod Csanádem (przeniesione z Csanádu).

Stefan zorganizował również administrację świecką opartą na okręgach grodowych – kasztelaniami określanych łacińskim terminem *comitatus* (stąd → komitat), zaś po węgiersku nazywane słowiańskim określeniem *megye* (por. miedza). Za → Béli III było ich 72. Na czele komitatu stał → żupan (nazwa jest znowu słowiańska, po węgiersku *ispán*, w źródłach *spanus*, *comes*). Jego funkcje przypominały uprawnienia polskich kasztelanów. Był on reprezentantem władcy w terenie, w jego imieniu pobierał i wysyłał podatki (zatrzymując sobie jedną trzecią), dowodził wojskami komitackimi i sprawował w imieniu monarchy sądy. Był lennikiem i odwoływalnym, a nie dziedzicznym, urzędnikiem władcy. Żupani pogranicznych komitatów odpowiedzialni byli za obronę granicy, która do XIII w. przesuwawała się w kierunku granic naturalnych. Świadkowie (Odo de Deoglio) zauważyli rozbudowaną → przesiekę graniczną (*indagines*, węgierskie *gyepű*). Były to umocnienia ze splątanych, powalonych drzew, zatarasowane drogi oraz mokradła uniemożliwiające niekontrolowane przejście. W przesiece znajdowały się bramy – ich topograficznym śladem jest np. nazwa słowackiego miasta Kapuśany (od węgierskiego *kapu* ‘brama’). Dopiero od początku XIII w., a szczególnie po najeździe tatarskim z lat 1241–1242 (→ Tatarzy), za czasów → Béli IV, zaczęły powstawać murowane zamki, które stały się podstawą węgierskiej obronności późniejszych wieków.

Powstanie nowej organizacji państwowej spowodowało zmiany struktury społecznej ludności. Obok dotychczasowej arystokracji plemiennej (→ Hétmagyar) pojawili się urzędnicy państwowi (wspomniani żupani), a także ludność służebna obsługująca dwory władców oraz grody. Byli to → jobagionowie, czyli ludność

półwolna, zależna od żupana. Mieli oni obowiązek służby wojskowej pod wodzą żupana, w zamian za co mieli prawo do dziedziczenia nadanej im ziemi, stąd ich status się podnosił. W XIII w. stali się średnią szlachtą. Do ludności służebnej zaliczano również mieszkańców grodu – *castrenses*, których status był niższy niż jobagionów. Gospodarowali oni na ziemiach nie będących ich własnością, a ich zadaniem było utrzymywanie żupana i jego drużyny, na rzecz których płacili specjalny podatek. Trzecią kategorią ludności służebnej byli dworzanie – → *udvarnici* (*udvarnok*; nazwa słowiańska od *udvar* ‘dwór’), którzy cieszyli się przywilejami ludności wolnej, ale bez prawa stawiania przed sądem jak wolni. Grody oraz dwory władców (królewski i książęce) obsługiwane były również przez system wsi służebnych, znanych również z krajów sąsiedzkich, np. z Polski. Śladem ich istnienia są nazwy typu Kovácsi (‘kowale’), Gerencsér (‘garncarze’) albo Teszár (‘cieśla’). W czasach Stefana I Świętego coraz większą rolę zaczęło odgrywać osiadłe rolnictwo, reprezentowane przez tubylczą ludność słowiańską, ale również coraz częściej przez rdzennych Madziarów. Ludność wiejska obarczona była różnymi powinnościami na rzecz właścicieli – albo władcy, albo instytucji kościelnej, na rzecz której zostawała nadawana. Mieszkała ona we wsiach złożonych z rozrzuconych ubogich domostw, wykonanych z trzciny, rzadziej z drewna albo kamienia. Często do mieszkania wykorzystywano jurty.

Stefan I Święty skodyfikował prawo węgierskie, opierając się na prawie bawarskim (→ Bawaria, Bawarzy). Prawo regulowało prawa Kościoła, wprowadzając egzekwowanie przymusu uczestnictwa w niedzielnej liturgii, a także chroniło własność prywatną. Kwestie wypełniania obowiązków religijnych, przestrzegania zakazu pracy w niedziele, a także przeciwdziałania złodziejstwu były także przedmiotem praw nadanych przez Władysława I Świętego oraz → Kolomana Uczzonego. Władysław wprowadził za kradzież drakońskie kary okaleczeń, zaś Koloman wprowadził do prawa węgierskiego instytucję ordaliów (sądów Bożych), zlikwidowanych dopiero po ponad stu latach przez → Andrzeja II.

Stefan umacniał swą władzę, walcząc z wewnętrznymi buntami swego krewnego → Koppány (2) (ok. 997 r.), potem pokonał siedmiogrodzkiego → Gyulę (3) młodszego (być może noszącego imię Prokuj), co stało się ok. 1003 r. Ok. 1008–1028 r. pokonał → Ajtonya (Ohtuma), władcę Marosváru (Csanádu), zaś pod koniec życia stłumił spisek swego kuzyna → Wazula (Bazylego). Politykę zagraniczną oparł na dobrych stosunkach z Bawarią i Henrykiem II, również jako władcą Niemiec i cesarzem. Był w przeciwnym obozie niż Bolesław Chrobry, choć trudno powiedzieć, czy dochodziło wtedy do starć między obu państwami. W każdym razie po zawarciu polsko-niemieckiego pokoju w Budziszynie w roku 1018 wysłał Bolesławowi Chrobremu wojska posiłkujące go w wyprawie na Kijów (→ Kijów, Kijowianie). Dobre stosunki z Cesarstwem skończyły się po śmierci Henryka II i po wstąpieniu na tron → Konrada II salickiego, który

w 1030 r. najechał Węgry. Najazd udało się odeprzeć. Ważne miejsce w polityce węgierskiej odegrały stosunki z Bułgarią. Następca tronu bułgarskiego, syn cara Samuela Gabriel Radomir poślubił nieznaną z imienia Węgierkę, której status jest niepewny (mogła być siostrą Stefana albo córką Ajtonya/Ohtuma). Wobec niepodjęcia przez Stefana kroków wojennych przeciw zagrażającemu Bułgarii Bizancjum sojusz i małżeństwo zostały zerwane. Owocem związku był Piotr Delian, przyszły władca Bułgarii. Stefan zawarł też sojusz z Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie), wydając swą siostrę za dożę Ottona Orseolo. Owocem związku był przyszły król Węgier → Piotr Orseolo.

Stefan z małżeństwa z → Gizelą, siostrą Henryka II, miał dwóch synów, Ottona i św. → Emeryka (to węgierska forma imienia Henryk). Niestety, obaj zmarli przedwcześnie, co spowodowało kłopoty z następstwem tronu. Zgodnie z prawem węgierskim tron należał się w tej sytuacji najstarszemu krewnemu, czyli Wazulowi. Stefan wyeliminował go, okaleczając. Późniejsze kroniki węgierskie odpowiedzialną za oślepienie Wazula i zalenie mu uszu roztopionym ołowiem uczyniły Gizelę. Następca został Piotr Orseolo, przedstawiany w negatywnym świetle w kronikach węgierskich, natomiast pozytywnie scharakteryzowany przez Anonima tzw. Galla. Miał on m.in. wypuścić uwiecznionego przez Stefana Kazimierza Odnowiciela, który przez Węgry uchodził z ogarniętej powstaniem pogańskim Polski do swej matki w Nadrenii. Piotr opierał się na sojuszu z Niemcami, miał też opierać swe rządy na obcych przybyszach. Polityka ta doprowadziła do wybuchu buntu, który obalił Piotra, a ten schronił się w Niemczech i przekazał → Henrykowi III insygnia koronacyjne na dowód poddania Węgier pod niemiecką opiekę. Insygnia te zaginęły, zaś dzisiejsza Korona św. Stefana w rzeczywistości składa się z dwóch części: korony greckiej, czyli daru cesarza bizantyńskiego Michała VII Dukasa dla → Gejzy I z 1074 r., oraz korony łacińskiej, wytworzonej przypuszczalnie w południowych Włoszech w XII w. i pod koniec tego stulecia połączonych ze sobą.

Władzę objął → Aba Samuel, który zorganizował w 1042 r. najazd na Niemcy. W odwecie Henryk III zajął kilka przygranicznych grodów i osadził tam bliżej nieznanego krewnego króla Stefana. Być może był to przyszły → Andrzej I, najstarszy syn Wazula albo też Domosław (→ Bonusław). W 1044 r. bitwa pod → Ménfő zakończyła rządy Aby Samuela, który wkrótce stracił życie. Do władzy powrócił Piotr Orseolo, przeciwko któremu w 1046 r. wybuchł bunt powiązany z reakcją pogańską. Wtedy zginął m.in. św. → Gerard, a Piotr Orseolo został oślepiony. Do władzy zaproszono wygnanego syna Wazula, Andrzeja I, który w 1048 r. sprowadził z Polski swego brata → Béłę I, nadając mu księstwo nitrzańsko-biharskie (→ Bihar; → Nitra) i przyrzekając następstwo po sobie. Po urodzeniu się syna Andrzeja, → Salomona (1), doszło do zerwania układu, koronacji Salomona i do bratobójczej walki między braćmi, w której Polska wspierała Béłę. Po śmierci

Andrzeja Béla I objął władzę, zaś Salomon, wydany przez ojca za córkę cesarza Henryka III, → Judytę, znalazł schronienie w Niemczech. W trakcie wyprawy niemieckiej mającej na celu restytucję tronu dla Salomona Béla I zmarł, jego synowie Gejza I i Władysław I Świątý znaleźli schronienie w Polsce. Dzięki polskiemu pośrednictwu doszło w 1064 r. do ugody, w wyniku której Salomon zachował koronę, zaś synowie Béli objęli władzę w księstwie. Wtedy pojawił się pomysł wyniesienia na ołtarze → Andrzeja Świerada, którego kult rozwijał się w Nitrze. Do rozłamu między Salomonem a książętami doszło na początku lat siedemdziesiątych XI w. w trakcie oblężenia bizantyńskiego Belgradu, kiedy obrońcy woleli poddać się Gejzie niż Salomonowi. W 1074 r. w wyniku wojny Salomon został wygnany, zaś władzę objął Gejza I, a jego brat, Władysław I Świątý objął księstwo. Po śmierci Gejzy w 1077 r. władzę objął Władysław. Doprowadził on do pierwszej masowej kanonizacji świętych węgierskich (Stefana, Emeryka, Gerarda, Andrzeja Świerada i jego ucznia → Benedykta), przez pewien czas więził też Salomona. Wygnany król związał się z Pieczyngami i zginął podczas ich najazdu na Bizancjum w 1087 r.

Władysław rozpoczął ekspansję Węgier w kierunku Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), czemu sprzyjał zawarty sojusz z Dymitrem → Zvonimirem przypięczony małżeństwem władcy chorwackiego z siostrą Władysława, Iloną Lijepą. Po śmierci Zvonimira Lijepa poprosiła brata o ochronę. Wojska węgierskie zajęły wtedy Sławonię, na terenie której założono biskupstwo w Zagrzebiu. Władysław walczył też przeciwko → Kumanom, interweniował również w wewnętrzny konflikt w Polsce, występując przypuszczalnie przeciwko → Sieciechowi. Znany był z fundacji kościelnych (w tym biskupstwa w → Wielkim Waradynie) i pobożności, która wyniosła go na ołtarze. Wydał także kodeks prawa. Zmarł w trakcie przygotowań do wyprawy na Czechy w 1095 r.

Następcą Władysława został wbrew jego woli Koloman Uczony, starszy syn Gejzy I, przeznaczony pierwotnie do stanu duchownego, który na objęcie tronu musiał uzyskać dyspensę papieską. Książę → Álmos (2), młodszy syn Gejzy I, zrzekł się tronu na rzecz brata, ale z biegiem lat narastał konflikt między braćmi zakończony osłepieniem Álmosa i jego młodzietkiego syna Béli (przyszłego → Béli II Ślepego). Koloman kontynuował ekspansję na Bałkany, przyłączając Chorwację i → Dalmację. Jako pierwszy władca węgierski zaangażował się w politykę ruską, popierając wielkiego księcia kijowskiego Świętopełka zagrożonego przez księcia wołyńskiego (→ Włodzimierz Wołyński) Dawida Igorewiczę sprzymierzonego z księciem przemyskim Wołodarem. Węgrzy ponieśli pod Przemyślem klęskę w 1099 r. Kontynuacją sojuszu z Kijowem było małżeństwo Kolomana z córką Włodzimierza Monomacha → Eufemią (1112), którą odesłał do Kijowa już po roku pod zarzutem niewierności. Stąd urodzony przez nią w Kijowie syn → Borys Kolomanowicz nie był uznawany na Węgrzech za legalnego

potomka Kolomana. Borys parokrotnie próbował zdobyć władzę na Węgrzech, wykorzystując zamieszanie po bezpotomnej śmierci → Stefana II, syna Kolomana Uczzonego i wstąpieniu na tron Béli II Ślepego i linii Álmosa. Pomagał mu w tym → Bolesław III Krzywousty, jednak poniósł klęskę. Po raz ostatni Borys pojawił się na Węgrzech wśród rycerstwa francuskiego (→ Francja, Francuzi) przechodzącego w 1147 r. przez ten kraj w ramach drugiej krucjaty. Jego próby odzyskania władzy przy pomocy Bizancjum również się nie powiodły, a Borys zginął w trakcie jednej z wojen bizantyńsko-węgierskich (1155 r.), w które obfitowała historia synów Béli II, → Gejzy II oraz antykrólów → Stefana IV i → Władysława II, występujących przeciwko synowi Gejzy II, → Stefanowi III. Po śmierci w 1172 r. Stefana III tron objął jego brat, znany nam już Béla III, wychowywany w Bizancjum, który początkowo przeznaczony został na następcę cesarza Manuela Komnena. Jego główne działania w polityce zagranicznej to rywalizacja z Bizancjum na Bałkanach oraz z Wenecją w Dalmacji, a także wykorzystanie kryzysu na Rusi Halickiej dla zajęcia tego tronu dla Arpadów (osadził na nim swego młodszego syna Andrzeja, przyszłego króla Andrzeja II). Druga połowa rządów Béli to otwarcie kraju na wpływy francuskie związane z poślubieniem przez owdowiałego władcę Małgorzaty Capet, córki króla Francji → Ludwika VII. Béla zorganizował też kancelarię, gdzie zatrudniony był autor najstarszej zachowanej kroniki węgierskiej, której większą część publikujemy.

Źr.: An., Prohemium, c. 1, 9–10, 13–15, 20, 27, 41, 42, 46, 48, 52, 57; An. Pos. s. a. 1172, 1186, 1187; Kézai, c. 6, 43–48, 50, 53, 56–57, 63–64, 72, 74, 76, 78, 92–93, 95–96; Zagr et Varad. Wstęp, c. 1, 3, 20–21; Wykaz biskupów zagrzebskich; Wykaz biskupów waradyńskich; Jan z Goricy; Komp., c. 6, 28, 53, 62 i przyp. d, 65, 69, 71–74, 76–78, 81–82, 88–89, 91, 93, 97, 101, 104, 121, 123, 125–127, 130–131, 134, 136–138, 140, 145, 147, 150, 152, 153, 155–157, 161, 166; Relatio; Leg. maior S. Steph., c. 5, 7; Hartwik, c. 4, 7; KWgP, red. dłuższa, c. 3–8, 10–13; KWgP, red. krótsza, c. 3–6, 10–11, Zakończenie; Leg. Ger., c. 4, 15, 28.

Lit.: Felczak, 1983, ss. 17–39; Székely & Bartha 1984; Kristó & Szegfű, 1994, ss. 429–435; Panic, 1995; Takács & Bak, 1997, szp. 1224–1234; P. Engel, 2001b, ss. 8–88; Györffy, 2003; Török, 2007, ss. 530–534; M. Font, 2008; Sroka, 2015; Benka, Homza, & Žigo, 2018, s. 83 (M. Homza); Romsics, 2018, ss. 38–89.

Węgry Wielkie (Wschodnie) (*Ungaria maior*, *Ungaria orientalis*) – kraina, która według tradycji kronikarskiej była praojczyzną → Węgrów. Przez Anonima określana jako Scytia (→ Scytia, Scytowie). Przypuszczalnie były to tereny dzisiejszej → Baszkirii leżące na wschód od Wołgi i na południe od Kamy, sąsiadujące od zachodu z obszarami → Bułgarii Nadkamskiej (Wielkiej Bułgarii). W latach trzydziestych XIII w. dotarł tam dominikanin brat → Julian, jak czytamy w *Relacji* spisanej przez jego współbrata Ryszarda (*Relacja brata Ryszarda o podróży mnicha Juliana do Wielkich Węgier*). Julian spotkał tam ludzi mówiących po węgiersku. Badania archeologiczne odkryły np. na cmentarzysku Bolszyje Tigany

pochówki z oczami przykrytymi srebrnymi plakietkami, typowe dla ludów ob-ugryjskich, permskich oraz dla Węgrów zajmujących → Panonię. Ich celem wedding miejscowych wierzeń było zatrzymanie duszy w głowie oraz uchronienie jej przed zewnętrznym złem. Trzon ludności węgierskiej opuścił te tereny ok. 830 r. ze względu na niemożność wyżywienia całości ludności – przekonuje wyjaśnienie anonimowego notariusza.

Źr.: Relacja; KWgP, red. dłuższa, c. 1, 3, 6; KWgP, red. krótsza, c. 6.

Lit.: I. Fodor, 1982, ss. 201–217; Zimonyi, 1994k, ss. 422–423; Kristó, 1996, ss. 50–55, 85–87; Zimonyi, 2014.

Węgrzy (*Hungari, Hungarii, Hunguari, Moger, Mogerii, Mogerii, Pannoni, Ungari*) – lud należący do ugrofińskiej grupy językowej, twórcy państwa leżącego w → Europie Środkowej (→ Węgry). Korzenie ludów uralskich, do których należą obok Ugrofinów również ludy samojedzkie, leżą u podnóży Uralu w IV tysiącleciu p.n.e. W III tysiącleciu przodkowie ludów fińskich ruszyli na zachód, ludów permskich osiedli u zachodnich podnóży Uralu, ludów ugryjskich – na wschód od Uralu, zaś ludów samojedzkich ruszyli na północny wschód, docierając do arktycznych rejonów Wschodniej Syberii. W gronie ludów ugryjskich zamieszkujących obszar od Uralu po Ob i jego zachodnie dopływy, Tobol i Irtysz, Prawęgrzy zajmowali tereny południowe, gdzie tajga przechodziła w lasostep i step. W tym miejscu doszło do kontaktu z ludami prairzańskimi, o czym świadczą pozostałości w języku, np. liczebnik sto, *száz*, będący przejęciem z języka satemowego. Ocieplenie klimatu w II tysiącleciu p.n.e. doprowadziło do ekspansji północnej odnogi ludów ugryjskich aż do ujścia Obu i rozerwania jedności ugryjskiej. Przodkowie Węgrów pozostawali w strefie zachodniosyberyjskich stepów przez kolejne milenium. Czas przejścia na zachodnią stronę Uralu wiąże się z wielkimi migracjami ludów stepowych spowodowanych zmianami warunków klimatycznych. Być może zostali wypchnięci ze swych dotychczasowych siedzib w wyniku migracji III w. n.e., kiedy do Europy dotarli → Hunowie, albo przez kolejną migrację z VI w., kiedy w Europie pojawili się Awarzy. Średniowieczna tradycja przechowywana w kronikach głosiła, że praojczyzną Węgrów były → Węgry Wielkie (Wschodnie) – *Magna Hungaria, Vngaria orientalis*. Źródła archeologiczne potwierdzają, że były to tereny dzisiejszej → Baszkirii na wschód od Wołgi i na południe od Kamy. Przypuszczalnie wtedy zetknęli się Prawęgrzy z ludami turekijskimi i zaczęli przejmować ich sposób życia, być może też język. Najściślejsze kontakty mieli z Onogurami (Protobułgarami), których wspólnota plemienna podzieliła się na trzy grupy: Bułgarów zachodnich, którzy osiedlili się na południe od → Dunaju i stworzyli państwo z przeważającym etnosem słowiańskim, sami ulegając w końcu sławizacji; grupy podległe imperium chazarskiemu (→ Chazarowie) oraz Bułgarów wschodnich, którzy nad Wołgą i Kamą stworzyli swoje

imperium, tzw. Wielką Bułgarię (→ Bułgaria, Bułgarzy; → Bułgaria Nadkamska). O bliskości Prawęgrów z Onogurami świadczy fakt, że autorzy bizantyńscy nazywali ich Turkami, zaś → Słowianie **Agrami* (*Ugrami*), czyli właśnie Onogurami. Nazwę tę (po polsku Węgier) przejęli od Słowian inni Europejczycy (łac. *Hungari*, niem. *die Ungarn*, ang. *the Hungarians*, franc. *les Hongroises*).

Już w okresie Wielkich Węgier Prawęgrzy stworzyli związek siedmiu plemion (→ Hétmagyar). Świadczą o tym nazwy dwóch plemion baszkirskich: *Yänäy*, w którym badacze dopatrują się potomków plemienia Jenő oraz Yurmati pochodzącego ponoć od Gyarmat. Przyczynami opuszczenia przez zdecydowaną większość węgierskiego związku plemiennego terenów Baszkirii było zdaniem kronikarzy przeludnienie i niemożność zapewnienia żywności. Przyczyna ta jest akceptowana przez naukę. Węgrzy ok. 830 r. opuścili dotychczasową ojczyznę, a potomków tych, którzy zostali, odnalazł w 1235 r. węgierski dominikanin → Julian. Węgrzy przekroczyli Wołgę i ruszyli na południe, dochodząc do brzegów Morza Azowskiego i ujścia → Donu i wchodząc w zależność od zachodnioturkijskiego imperium chazarskiego. Tereny nad Donem określane były – zdaniem cesarza Konstantyna VII Porfirogenety, który w *De administrando imperio* zanotował dziewiątowieczną tradycję węgierską – mianem Lebedii od wodza Lebediego, któremu kagan chazarski oddał rękę jednej ze swych córek. Była to powszechna w Chazarii praktyka wiązania z imperium ludów podległych. Wtedy też Węgrzy przejęli chazarski system podwójnej władzy. Na czele związku plemiennego stał *kende*/→ *kündü*, czyli władca sakralny, mający dzięki kontaktom z zaświatami zapewnić ludowi pomyślność i dostatek, również w trakcie wypraw wojennych. Władca ten żył w izolacji, nie wolno mu było spotykać się z poddanymi, zaś kto go spotkał, musiał paść przed nim na twarz. W przypadku, gdy jego poddanych spotykały niepowodzenia świadczące, że *kende* nie wypełnia swoich obowiązków, był zabijany. Taki los spotkał → Álmosa (1). Właściwym władcą „wykonawczym”, wodzem, był *gyula* (→ Gyula (1)) spełniający realną władzę i jako jedyny uprawniony do stałego kontaktu z *kende*.

Gospodarka Węgrów opierała się na półnomadycznej hodowli bydła, znane im było także rolnictwo oraz uprawa winorośli, przejęte od ludów turkijskich, o czym świadczą liczne zapożyczenia leksykalne (choćby *szőlő* ‘winna latorośl’). Nie wystarczały one do zaspokojenia potrzeb życiowych, dlatego ważnym elementem gospodarki były wyprawy łupieskie, podczas których rabowano dobytek, ale także uprowadzano w niewolę. Pojmanych jeńców sprzedawano następnie w koloniach bizantyńskich. Źródłem łupów i niewolników była ludność wschodniosłowiańska, od której Węgrzy mieli ściągać trybut z ramienia Chazarów. Były to pierwsze kontakty węgiersko-słowiańskie, opisane m.in. w *Powieści lat minonych*.

Nacisk → Pieczyngów, wygnanych ze swych środkowoazjatyckich siedzib przez Uzów (Oguzów), spowodował po ok. dziesięciu latach przesunięcie się

Węgrów bardziej na zachód. Po usunięciu się Lebediego wodzem węgierskiego związku plemiennego został Álmos, stojący też na czele najważniejszego plemienia Megyer, od którego wzięła się rodzime określenie Węgrów (*magyar*). Wodzowie pozostałych plemion złożyli mu przysięgę krwi, że będą mu wierni. Pokazuje to, że związek węgierski stał się bardziej scentralizowany. Siedmiu plemionom towarzyszyły trzy plemiona turkijskie (odzwierciedlające różnorodność imperium chazarskiego) określane jako Kabarowie, a także przypuszczalnie → Szeklerzy, być może onogurskiego pochodzenia. Ulegli oni w ciągu wieków madziaryzacji, lecz mogli zasilić węgierską tradycję historyczną wątkami → Attyli i Hunów. Węgierski związek plemienny osiadł w krainie zwanej Etelköz, rozciągającej się od Donu na wschodzie po → Dniepr, Boh albo nawet dolny Dunaj na zachodzie. Ich wyprawy coraz częściej przekraczały łańcuch → Karpat przez Przełęcz Wrecką/Legionów, odkrywając tam słabo zaludniony teren podobny do zajmowanych przez siebie stepów nadszarnomorskich. W 862 r. wystąpili oni po stronie Karlomana, margrabiego Marchii Wschodniej w bitwie, którą stoczył ze swoim ojcem, cesarzem Ludwikiem Niemcem, co odnotowały *Annales Bertiniani*. Była to pierwsza wzmianka o Węgrach w źródłach zachodnich. Natomiast mniejsza część Węgrów znad Donu ruszyła na południe i po przekroczeniu Kaukazu osiadła na granicach Persji, może w okolicach dzisiejszego Tbilisi. Odnotowani oni zostali przez Konstantyna Porfirogenetę jako *Sabartoi asphaloi*. Mieli utrzymywać kontakty z rodakami migrującymi na zachód, wśród których również utrzymała się tradycja o Zuardzie (→ Szovárdzie) i → Kadocsy u Anonima oraz o Węgrach → Csaby, którzy mieli się osiedlić nad Wardarem w → Macedonii. W 1329 r. papież → Jan XXII wspomniał jeszcze o *Ungari Asiatici* – to ostatnia wzmianka o nich.

Węgrzy w 881 r. wsparli Wielkie Morawy (→ Morawianie, Morawy) w walce przeciwko Wschodnim → Frankom (Bawarom; → Bawaria, Bawarzy). W 892 r. odnotowani zostali jako uczestnicy koalicji króla, a wkrótce cesarza Arnulfa przeciwko Wielkim Morawom. Zajęli wtedy ziemie → Siedmiogrodu i Alföldu po rzekę → Hron i Dunaj. W 894 r. zaatakowali Bawarię, walcząc znowu po stronie Morawian. Zapłatą obok łupów była możliwość osiedlenia się na nowych dla nich ziemiach pozostających pod władzą Wielkich Moraw. W wojnie, która w 893 r. wybuchła między Bizancjum (→ Grecja, Grecy) a Bułgarią cara Symeona poparli Bizancjum. Bułgarzy zawarli układ z Pieczyngami, którzy znowu naciskani od wschodu przez Uzów wycofywali się na zachód, na ziemie Etelköz. W 896 r., jak tradycyjnie się przyjmuje, czy raczej w 895 r. Pieczyngowie uderzyli na taborzy i jurty Węgrów, zadając im dotkliwe straty i zmuszając związek plemienny do szukania schronienia w znanych już sobie ziemiach poza łańcuchem Karpat. Rok 896 przyjęty jest jako czas tzw. *honfoglalás*, czyli zajęcia ojczyzny. Od tego momentu los Węgrów już na stałe związał się z Basenem Karpackim. Uczestniczyli jako

najemnicy w konfliktach między skłóconymi władcami frankijskimi i wołoskimi. Ok. 900 r. po śmierci Arnulfa, zajęli → Panonię. Ich wyprawy łupieskie na Europę Zachodnią zakończyła dopiero klęska zadana im przez → Ottona I w 955 r. pod Augsburgiem (Lechowe Pole), na Bizancjum trwały do 970 r.

W ciągu X w. związek plemienny rządzony już praktycznie przez jednego władcę przekształcił się w scentralizowane państwo, w którym główną rolę odgrywali potomkowie Álmosa i jego syna → Arpada. Przyjęcie chrześcijaństwa, najpierw w wersji wschodniej przez gyulów siedmiogrodzkich, potem w wersji zachodniej przez → Gejzę i jego syna, → Stefana I Świętego przyczyniło się do utworzenia monarchii opartej na wzorach karolińsko-ottońskich, czerpiących może z administracyjnego dorobku Wielkich Moraw, która stała się trwałym elementem środkowoeuropejskiej rzeczywistości.

Etapy zajmowania nowych ziem przedstawione są w sfabularyzowanej formie u anonimowego notariusza króla Béli oraz u Szymona z Kézy i w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Anonim przedstawia drogę Węgrów od Scytii (→ Scytia, Scytowie) przez → Suzdal (czyli Ruś północno-wschodnią; → Ruś, Rusini), → Halicz oraz przez Karpaty do Kotliny Karpackiej i Siedmiogrodu, natomiast późniejsze kroniki wiążą pobyt Węgrów (a raczej Hunów przedstawionych jako przodkowie Węgrów) z pobytem w „błotach meotydzkich” (czyli nad Morzem Azowskim; → Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Ta druga wersja jest potwierdzona przez źródła bizantyńskie i arabskie. *Powieść lat minionych* wspomina o przejściu Węgrów w pobliżu Kijowa (→ Kijów, Kijowanie). Anonim zajmowanie nowych terenów przez Węgrów rozpoczyna od obecnego Obwodu Zakarpackiego Ukrainy (→ Munkács/Mukaczewo, → Ungvár/Użhorod), następnie opisuje zajmowanie terenów górnego Pocisia (→ Cisa), pogranicza Wielkiej Niziny Węgierskiej (Alföldu) i Siedmiogrodu, dolnego Pocisia, a później Transdanubii (Dunántúl), czyli ziem dawnej rzymskiej prowincji Panonii. Wspomina też o wyprawach na Bułgarię, Bizancjum i → Niemcy. Natomiast Szymon z Kézy i *Kompozycja kronikarska* obraz komplikują, utożsamiając (choć niekonsekwentnie) Węgrów z Hunami, stąd opis zajęcia i władzy Hunów na terenie dzisiejszych Węgier oparty jest na tradycji kronikarskiej sięgającej Jordanesa i Pawła Diakona. „Powtórne” przybycie Węgrów koncentruje się na ich walce z Morawianami w pobliżu Tatabányi (→ Tata) w północnej Transdanubii, u podnóżu wzgórz → Vértes na południe od Dunaju.

Źr.: An., Prohemium, c. 1–3, 5, 7, 11, 13–14, 25, 37–40, 42–44, 48, 50–53, 57; An. Pos. s. a. 998, 1000, 1071; Kézai, c. 2–7, 10, 13, 21, 23, 25, 35, 37, 42, 44–50, 52–53, 56–57, 59, 61, 63–64, 72, 74, 76, 95; Zagr et Varad. c. 1, 4 (przyp. k-k), 6; Wykaz biskupów waradyńskich; Jan z Goricy; Komp., c. 1, 3–7, 10, 13, 21, 23, 26, 28–30, 53–55, 57, 62–63, 65, 69, 71–72, 74, 76–78, 80–82, 85, 88–89, 93–94 i przyp. a–a, 97, 101, 104–105, 107–108, 119, 121, 126–127, 131, 145, 147, 152–153, 155–157, 161, 166; Relatio; Vita Zoeradi, c. 1 i przyp. j; KWgP, red. dłuższa, c. 1, 3, 5–8, 12–13; KWgP, red. krótsza, c. 6, 8; Leg. Ger., c. 3, 9, 12, 15.

Lit.: P. Hajdú, 1971; I. Fodor, 1982; Klima, 1993, ss. 115–126; I. Fodor, 1994, ss. 105–124; Tolcsvai Nagy, 1994, ss. 125–137; Kristó, 1994p, ss. 346–347; Zimonyi, 1994k, ss. 422–423; 1994l, ss. 435–439; Mokány, Sándor, & Farkas, 1994, ss. 425–428; Szegfű, 1994f, ss. 428–429; Márton, 1994e, ss. 614–615; Panic, 1995; Kristó, 1996; Kristó & Veszprémy, 1996; Szőni, 1997, szp. 1222–1224; Panic, 2000; Zimonyi, 2014; Sroka, 2015; Sudár, 2017–2022.

Widyń → Bodony

Wiedeń (*Vienna*) to miejscowość położona w północno-wschodniej części dzisiejszej → Austrii nad → Dunajem oraz obecna stolica Austrii i największe miasto tego kraju. Wyniki badań archeologicznych wskazują na pierwsze ślady osadnictwa na terenie dzisiejszego Wiednia już w paleolicie. W epoce żelaza powstał gród zamieszkały przez ludność pochodzenia celtyckiego. Po podboju → Noricum przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) ok. 15 r. n.e. powstała tam rzymska twierdza znana pod nazwą *Vindobona*. Vindobona i jej okolice zostały włączone do prowincji → Panonii, której stolicą było Carnutum (dziś Petronell-Carnutum, ok. 40 km na południowy wschód od Wiednia wzdłuż biegu Dunaju). W epoce rzymskiej Vindobona pełniła przede wszystkim funkcję militarną: była siedzibą cesarza Marka Aureliusza w czasie jego wojen przeciwko Markomanom. Według Aureliusza Wiktora, cesarz ten nawet miał umrzeć w Vindobonie w 180 r. n.e. W 212 r. Vindobonę podniesiono do rangi *municipium*. Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego Vindobona i jej okolice zostały zamieszkałe przez → Longobardów, Awarów i → Słowian.

Po zwycięstwach Karola Wielkiego nad Awarami, Wiedeń i jego okolice stały się częścią Marchii Awarskiej, a później Marchii Wschodniej (*Marchia orientalis*), tj. Austrii. W wiekach X i XI obecna nazwa Wiednia (niem. *Wien*, łac. *Vienna*) zaczyna pojawiać się w źródłach. Pochodzi ona zapewne od rzeki o tej samej nazwie i jest wzmiankowana jako *Wenia* w zapisie o bitwie z → Węgrami w 881 r. w kontynuacji *Annales Iuvavienses Maximi*. Według niektórych badaczy nazwa tej rzeki może być pochodzenia celtyckiego. Jeden z najstarszych zapisów nazwy Wiednia pojawia w jedenastowiecznych *Rocznikach altajskich*, gdzie w zapisie o zdobyciu miasta w 1030 r. znajdujemy słowo *Vienni*. W czasach panowania pierwszych Babenbergów miasto się rozwijało i w połowie XII w. władca Austrii i książę Bawarii (→ Bawaria, Bawarzy) z dynastii Babenbergów Henryk Jasomirgott scedował władzę nad Bawarią na rzecz Henryka Lwa i po 1156 r. utworzył w Wiedniu swoją stolicę, którą to funkcję miasto pełni do dzisiaj.

W źródłach węgierskich Wiedeń pojawia się najpierw w dziele Szymona z Kézy. Kronikarz ten podaje, że → Rudolf Habsburg przebywał od dłuższego czasu w tym mieście, kiedy to → Przemysław Ottokar II zgromadził wielką armię przeciw niemu: armia czeskiego władcy została pobita w bitwie pod Dürnkrut (Suchymi Krutami) dnia 26 sierpnia 1278 r. (→ Czechy, Czesi). Wiedeń pojawia

się również w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* w relacji o czynach → Attyli i → Hunów: w relacji o kontrofensywie Hunów w Austrii po wyprawie → Macrinusa do → Panonii tekst *Kompozycji kronikarskiej* wzmiankuje bowiem Wiedeń przy okazji określenia położenia geograficznego miasta → Tulln, w którym to mieli się schronić → Dytryk z Werony oraz Macrinus. Tekst kroniki podaje, że Tulln jest miastem w Austrii i znajduje się w odległości trzech *rastas* (ok. 13,5 km) od Wiednia (*Tulna civitas est in Austria, tres rastas distat Vienne*), co nie jest zgodne z rzeczywistością (Tulln leży ok. 30 kilometrów od Wiednia).

Źr.: Kézai, c. 74; Komp., c. 9.

Lit.: Csendes, 1998a, szp. 81–85; Csendes & Oppl, 2001.

Wielki Waradyn (błędna forma przymiotnikowa (*episcopus*) *Orosiensis*, *Uarad*, *Varad*, *Warad*, *Warod*, węg. Nagyvárad, rum. Oradea Mare) pojawia się w naszych ekscerptach jako ulubione miasto → Władysława I Świętego, w którym po śmierci spoczęło jego ciało. Jest to prawda. Na terenach dzisiejszego Wielkiego Waradynu, jak tradycyjnie w Polsce nazywano dzisiejszą Oradeę, w czasach wędrówki ludów istniała osada handlowa na skrzyżowaniu dróg. Po przyjeździe Awarów straciła znaczenie. W czasach węgierskich stolicą kształtującego się → komitatu i siedzibą biskupstwa został → Bihar (dziś Biharea) położony 14 km na północ od Waradynu. Dopiero zniszczenie Biharu przez → Kumanów pod wodzą → Kapolcsa w 1091 r. spowodowało przeniesienie siedziby komitatu oraz biskupstwa do Waradynu. Odtąd ośrodek się rozwijał, m.in. od początku XIII w. datuje się osadnictwo romańskojęzycznych osadników w *villa Latinorum*. W katedrze obok św. Władysława pochowano → Stefana II, który był wnukiem jego brata, → Gejzy I. Katedra stała się *locus credibilis*, a także miejscem przeprowadzania sądów Bożych, udokumentowanych w *Registrum Varadiense*. Tu w 1354 r. spisano *Kronikę waradyńską*, która ma wspólną podstawę z *Kroniką zagrzebską*, dokumentującą dzieje kolejnej diecezji zawdzięczającej swe istnienie Władysławowi I Świętemu. Wzmianka *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* o wysłaniu przez Gejzję I biskupa waradyńskiego jako posła do króla → Salomona (1), jest anachronizmem, posłem był jeszcze biskup biharski. Nazwa jest węgierska, oznacza ‘mały gród’.

Źr.: Kézai, c. 65; Chron. Zagr. et Varad., wstęp, c. 9–10; Wykaz bpów warad.; Komp., c. 113, 152.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 596, 600; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 681–688; Almási, Bóna, & Marosi, 1994, ss. 480–481; Almási, Engel, & Koszta, 1994, ss. 712–713; L. Kiss, 1978/1997b, s. 218; Lysý, Múcska, & Rošková, 2024 (wydanie bilingwalne łacińsko-słowackie).

Wiener Neustadt (*Civitas Nova*) to miejscowość położona w północno-wschodniej części dzisiejszej → Austrii w kraju związkowym Dolna Austria, niedaleko rzeki Litawy (niem. Leitha) oraz ok. 50 kilometrów na południe od → Wiednia.

Jak sama nazwa wskazuje, historia Wiener Neustadt jest znacznie krótsza niż innych miast Austrii położonych po prawej stronie → Dunaju. Miasto to powstało bowiem ok. 1194 r. w celu wzmocnienia granicy z → Węgrami. Miasto to pierwotnie nosiło nazwę Neustadt (łac. *Civitas Nova*), tj. Nowe Miasto, przymiotnik *Wiener* dodano dopiero w epoce nowożytnej. Było ono otoczone murami, mając pierwotnie plan zbliżony do kwadratu, co można jeszcze zauważyć w obecnym centrum. Najpóźniej w czasie panowania → Fryderyka II Bitnego przeniesiono tu z Fischau mennicę; następnie miasto to otrzymało przywilej miejski. Według niektórych średniowiecznych autorów, jak np. Mateusza z Paryża, Wiener Neustadt było oblegane przez → Tatarów w 1241 r.

W naszych ekscerptach Wiener Neustadt pojawia się tylko w dziele Szymona z Kézy. Kronikarz ten informuje bowiem, że książe Austrii Fryderyk II Bitny został zabity przez → Węgrów w czasie bitwy, która toczyła się „przed Nowym Miastem” (*ante Civitatem Novam*). Owa informacja stanowi zapewne aluzję do bitwy nad Litawą, która miała miejsce dnia 15 czerwca 1246 r. niedaleko Wiener Neustadt: bitwa ta zakończyła się pyrrusowym zwycięstwem Austrii oraz śmiercią Fryderyka II Bitnego, która oznaczała wygaśnięcie rodu Babenbergów i rozpoczęcie trzydziestoletnich zmagania o władzę nad krajami austriackimi.

Źr.: Kézai, c. 72.

Lit.: Dienst, 1971; Buttlar-Ebelberg, 1978/1993; Csendes, 1998b, szp. 89–90.

Wilhelm (1) (*Guillelmus*) był królem → Sycylii. Według Szymona z Kézy, miasta → Apulii zajęte przez Wenecję (→ Wenecja, Wenecjanie) po rzekomej wyprawie węgiersko-weneckiej w latach 1107–1108 miały być później zdobyte przez Wilhelma, „młodszego króla Sycylii” z pomocą → Pizan, wielkich konkurentów Wenecji. Należy jednak zauważyć, że pierwszym władcą Sycylii o tym imieniu w XII w. jest Wilhelm I Zły, syn Rogera II, król Sycylii od 1154 do śmierci w 1166 r.; po nim, jego syn, Wilhelm II Dobry, panował od 1166 r. (jego matka, Małgorzata z Nawarry, była jednak regentką aż do 1171 r.) do swojej śmierci w 1189 r. Węgierski badacz Attila Bárány twierdzi jednak, że należy całkowicie wykluczyć możliwość, że → Brindisi i → Monopoli mogły pozostawać przez kilka dziesięcioleci poza kontrolą normańską (→ Normanowie) i trzeba dodać, że w relacji *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* o tym epizodzie miasta miały być zdobyte przez „paryskich [zapewne pomyłka zamiast „pizańskich”] żołnierzy wysłanych przez cesarza [niemieckiego]”.

Źr.: Kézai, c. 64.

Lit.: Tramontana, 1998b, szp. 131–132; 1998a, szp. 132–134; Bárány, 2017, ss. 25–72.

Wilhelm (2) (*Villelmus*), margrabia saski (weimarski; → Sasi), wraz z → Pothem (*Boto Fortis*) wspierał → Andrzeja I przeciwko jego bratu → Béli I i dostał się do

niewoli. Zakończyła się ona dla niego bardzo szczęśliwie, bo obietnicą ręki Zofii, córki Béli. Margrabia zwolniony udał się do domu, lecz wkrótce zakończył życie, przez co małżeństwo nie doszło do skutku, a Zofia wyszła za jego kuzyna Ulryka, margrabiego → Istrii i → Krainy.

Źr.: Komp., c. 93.

Inne źr.: *Annales Altaenses maiores*, 1891, ss. 56–58 (s. a. 1060–1061).

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 186–187, 338.

Wilhelm (3) był opatem klasztoru benedyktyńskiego Zbawiciela w → Szekszárdzie na początku 1074 r. Był ukrytym stronnikiem → Gejzy I, którego powiadomił o planach → Salomona (1) zdradzieckiego pochwycenia i oślepienia księcia, najpierw listownie, a potem osobiście. Był „łacinnikiem” (*Latinus*), czyli pochodził z kraju romańskojęzycznego, zapewne z dzisiejszych Włoch (→ Romanie). Nic więcej o nim nie wiemy.

Źr.: Komp., c. 114, 116 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 375.

Wilhelm (4) (*Gwillerinus, Gulielmus*) według *Legendy większej św. Gerarda* był opatem klasztoru św. Jerzego w Wenecji (→ Wenecja, Wenecjanie) i miał wysłać św. → Gerarda oraz innego mnicha o imieniu Sirdianus do Bolonii, aby tam uczyli się *quadrivium*, co stanowi zapewne anachronizm, ponieważ słynny uniwersytet w Bolonii powstał dopiero w 1088 r. Według Jánosa Karácsóniego Wilhelm miał być następcą założyciela klasztoru, Giovanniego Morosiniego. Po śmierci Wilhelma Gerard miał zostać opatem klasztoru wbrew swojej woli.

Źr.: Leg. S. Gerh., c. 3.

Lit.: Karácsónyi, 1887, ss. 33–35, 40.

Witalis był bliżej nieznanym rycerzem → Borysa Kolomanowicza, wziętym do niewoli przez → Vasasa nad rzeką → Sajó w 1132 r.

Źr.: Komp., c. 161.

Władysław syn → Keleda → **Filip (2)**, syn Keleda

Władysław (*Ladizlaus*) rzekomy ojciec Gyuli (1) → **Gyula (1)**

Władysław, syn Béli (2 rzekomego) w Kronice węgiersko-polskiej → **Władysław I Święty**

Władysław (*Ladizlaus*) był synem → Kolomana Uczzonego, który zmarł w 1112 r. w dzieciństwie.

Źr.: Komp., c. 146, 149 (przypuszczalnie jako N.).

Lit.: CEU, 2018, s. 276 i przyp. 723.

Władysław Bąszty był bratem → Rejnolda.

Źr.: Kézai, c. 74.

Lit.: → Rejnold.

Władysław de Kobol (*Ladizlaus de Kobol*) był w 1326 r. proboszczem titelskim (→ Titel), w tym roku papież → Jan XXII mianował go biskupem → Zagrzebia. Na tym stanowisku zainspirował Jana z Goricy do spisania *Statutów kapituły zagrzebskiej*, poprzedzonych *Kroniką zagrzebską* i wykazem biskupów zagrzebskich. W latach 1343–1345, kiedy zapewne zmarł, był arcybiskupem → Kalocsy.

Źr.: wzmianka o węg.-pol. związkach dynast.

Lit.: Engel, 1996, T. 2, s. 120; Čošković, 2013, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10935> (dostęp 4.09.2023).

Władysław I, książę czeski pojawia się w naszym wydawnictwie bez imienia jako uczestnik fatalnego zjazdu czesko-węgierskiego nad → Olšavą 13 maja 1116 r. Był on synem → Wratysława II, który księciem Czech (→ Czechy, Czesi) został po śmierci → Świętopełka (3) w 1109 r. na wyprawie przeciwko Polsce (→ Polacy, Polska). Był to władca walczący ze swymi krewnymi – braćmi oraz kuzynami z linii morawskiej (→ Morawianie, Morawy), co nie zjednywało mu sympatii w kraju. W polityce zagranicznej zbliżył się do → Bolesława III Krzywoustego, był też ściśle związany z cesarzem Henrykiem V. Zjazd nad graniczną Olšavą miał służyć zawarciu sojuszu z władcą → Węgier. Zmarł w 1125 r.

Źr.: Komp., c. 153.

Lit.: Gąsiorowski, 1977a, ss. 516–517; J. Žemlička, 1997a, szp. 1804; Bláhová, Frolík, & Profantová, 1999, wg indeksu.

Władysław I Święty (*Ladislaus; Ladizlaus; Ladyslaus, Latisclausus, Wladislaus*) był młodszym synem → Béli I oraz jego polskiej żony (→ Adelajda). Urodził się ok. 1042 r., mniej więcej w tym czasie, kiedy jego macierzysty stryj, Kazimierz Odnowiciel, doczekał się narodzin drugiego syna, Władysława Hermana. Uderza, że dwóch chłopców narodzonych w tym samym czasie w bliskim kręgu rodzinnym otrzymało to samo imię, pojawiające się po raz pierwszy w dynastii piastowskiej. Przypuszczalnie imię Władysław zostało przekazane przez synów → Wazula, gdzie pojawiało się już w imiennictwie tej rodziny (→ Władysław Łysy). Władysław wraz z ojcem i bratem → Gejzą I w 1048 r. przeniósł się na → Węgry i dzielił ich losy. Po podziale państwa między → Salomona (1) a Gejzę otrzymał od brata wschodnią część księstwa obejmującą → komitat bihar-

ski (→ Bihar). U boku kuzyna i brata uczestniczył w wyprawach wojennych do → Dalmacji, wspierał Romana Diogenesa (→ Diogenes), odpierał ataki czeskie na komitat trenczyński (→ Trenczyn). W konflikcie między Gejzą a Salomonem wsparł swego brata (inaczej podaje całkowicie tu niewiarygodna *Kronika węgiersko-polska*, pisząca o zgodzie między Salomonem a Władysławem opisywanymi jako bracia), w marcu 1074 r. dotarł do Gejzy z posiłkami wysłanymi przez → Ottona I Pięknego, księcia ołomunieckiego (→ Morawianie, Morawy), umożliwiając pokonanie Salomona pod → Mogyoródem. Do spotkania miało dojść koło → Vácu, a według opowiadania kronik Władysław miał przepowiedzieć bratu uzyskanie korony. Gdy Gejza objął władzę na Węgrzech, przekazał bratu księstwo nitrzańsko-biharskie (→ Nitra). Po niespodziewanej śmierci Gejzy Władysław przejął władzę na Węgrzech, z prawnego punktu widzenia pozostając antykrólem. Stąd zrozumiałe stało się pyszne postępowanie → Bolesława II Szczodrego, który po wygnaniu na Węgry odmówił uszanowania kuzyna jako równego sobie władcy. Dopiero w 1081 r. Salomon zrzekł się korony i od tego czasu Władysław był legalnym królem. Przez cały czas wspierany był przez papieństwo. W tym czasie zakładał nowe biskupstwa (w → Zagrzebiu i → Wielkim Waradynie), uposażał klasztory (np. w Somogyvárze; → Somogy), doprowadził do kanonizacji → Stefana I Świętego, św. → Emeryka, → Gerarda, → Andrzeja Świerada i → Benedykta, wspierał też angielskich rycerzy osiadłych w 1083 r. nad dolnym → Dunajem, w dawnej Mezji oraz opozycję przeciwko cesarzowi → Henrykowi IV. Stosunki z papieństwem popsły się w wyniku wyprawy Władysława na ziemię na południe od → Sawy i zajęcia Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja), na której tronie osadził swego bratanka → Álmosa (2). Opanował też tereny bizantyńskie między południową Morawą a → Driną. Nie udało mu się jednak przyłączyć Nowej Anglii, która włączona została do Bizancjum (→ Grecja, Grecy). Zajęcie Chorwacji, uznawanej za papieskie lenno, zostało uznane przez Henryka IV. Oznaczało to porzucenie przez Władysława obozu papieskiego. Na prośbę Władysława Hermana interweniował w Polsce (→ Polacy, Polska), zwracając się przeciwko → Sieciechowi. Tradycja węgierska utożsamiała miejsce interwencji z dobrze znanym → Krakowem, choć według źródeł polskich miała ona miejsce we Wrocławiu. W 1095 r. podjął wyprawę na Morawy, interweniując w obronie synów Ottona, lecz 29 lipca zmarł na granicy. Pochowany został w Somogyvárze, po 1113 r. ciało zostało przeniesione do Wielkiego Waradynu. Od → Stefana II przy jego grobie przeprowadzano sądy Boże w postaci próby wody i ognia, zniesione przez → Andrzeja II. Władysław był dwukrotnie żonaty. Imienia ani pochodzenia pierwszej żony nie znamy, drugą od 1078 r. była Adelajda, córka antykróla Niemiec Rudolfa Szwabskiego (→ Szwabi, Szwabia). Zmarł, nie pozostawiwszy męskiego potomka, a na następcę wyznaczył bratanka Álmosa.

Władysław w Polsce zapamiętany został jako władca urodzony w Polsce i traktowany jako Polak dzięki swoim zwyczajom i odzieży. Dobrze oceniany był również na Węgrzech. Na jego dworze działał przypuszczalnie kronikarz, tzw. idoneista, który przerabiał *Gesta Ungarorum* napisane w duchu legalizmu władzy Salomona na tekst wykazujący nadprzyrodzoną zdolność Władysława do rządzenia krajem. Był surowym prawodawcą – pozostawione przez niego prawa stanowczo bronią własności, okrutnie karząc występki przeciwko niej. Jego rządy to integracja kraju po prawie półwieczu wojen domowych. Temu miały też służyć kanonizacje z 1083 r., które ze Stefana I Świętego uczyniły patrona Królestwa, zaś korona odziedziczona po Gejzie zaczęła być utożsamiana z koroną św. Stefana. Wyniesiony został na ołtarze w 1192 r. przez pra-prawnuka → Bélé III. Jego kult jako wzoru cnót rycerskich rozkwitł szczególnie za czasów Andegawenów, znajdując wyraz m.in. we freskach w kościołach spiskich i siedmiogrodzkich (→ Siedmiogród).

Źr.: An. Pos., s. a. 1076, 1081. 1097; Kézai, c. 58, 60, 74; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp, c. 1, 6–7, 9; Tkalčić; Wykaz bpów warad.; Jan z Goricy; Komp., c. 67, 80, 88, 97 (bez wymienienia imienia), 105–106 (bez wymienienia imienia), 111–113 (bez wymienienia imienia), 114–117, 119–122, 126 (bez wymienienia imienia), 127, 129–134, 136–138, 140, 142, 156; KWgP, red. dłuższa, c. 13; KWgP, red. krótsza, Zakończenie.

Lit.: Gerics, 1961; Mezey 1980; Klima, 1993, ss. 115–126; Makk & Jánosi, 1994b, ss. 394–396; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 107–124; Koszta, 2001, ss. 372–373; Bagi, 2017, wg indeksu.

Władysław II (*Ladizlaus*) był środkowym synem → Béli II Ślepego, bratem → Gejzy II i → Stefana IV. Urodził się ok. 1131 r. W 1137 r. został księciem → Bośni. W 1152 r. wraz z ogłoszeniem → Stefana III następcą tronu otrzymał nadania książęce. Przeciwko Gejzie II zbuntował się w 1160 r. i uciekł do Bizancjum (→ Grecja, Grecy), gdzie się ożenił z nieznaną nam księżniczką. Wiemy, że z małżeństwa tego narodziła się córka Maria, wydana w 1167 r. za Mikołaja, syna doży weneckiego Michała Witalisa II. Po śmierci Gejzy II wsparty przez wojska Manuela Komnena wyparł z większości terytorium → Węgier zwolenników Stefana III i koronował się na króla. Wobec sprzeciwu arcybiskupa ostrzyhomskiego (→ Ostrzyhom) Łukasza koronację w połowie 1162 r. przeprowadził arcybiskup kalocsański (→ Kalocsa) Mikó, zaś Łukasz rzucił na niego i jego zwolenników kościelną klątwę. Koronacja ta w świetle prawa była nielegalna, gdyż była wyłączną prerogatywą arcybiskupa ostrzyhomskiego. Władysław sprowadził na Węgry Stefana IV i nadał mu księstwo, uznając tym samym jego następstwo na tronie. Cały czas toczył walki z kontrolującym zachodnie Węgry bratankiem Stefanem III, przez pewien czas więził też arcybiskupa Łukasza. Władysław zmarł, przypuszczalnie otruty, 14 stycznia 1163 r., a tron po nim objął Stefan IV.

Źr.: An. Pos., s. a. 1172; Kézai, c. 68; Komp., c. 167.

Lit.: Makk, 1994t, s. 396; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 197–199.

Władysław IV występujący z przydomkiem **Kumański** (Kun László) urodził się w 1262 r. jako syn → Stefana V i Elżbiety kumańskiej. Został wychowany w kulturze → Kumanów i do końca życia żył według jej wzorów, co bywało powszechnie krytykowane na → Węgrzech. W 1272 r. został wraz z matką uwięziony przez Joachima z rodu Gut-Keled widzącego na tronie węgierskim jego młodszego brata Andrzeja i wypuszczony dopiero po niespodziewanej śmierci ojca. 3 września 1272 r. został koronowany, a regencję do czasów osiągnięcia przez niego pełnoletności w 1277 r. sprawowała matka wraz z Joachimem z rodu Gut-Keled. Węgry rozdierane były przez rywalizację stronnictwa proczeskiego (Mateusz → Csák, którego bratanek był w czasach → Karola Roberta faktycznie niezależnym wielkorządcą dzisiejszej zachodniej Słowacji) i antyczeskiego (wiążącego się z pochodzącym z dolnej Alzacji → Rudolfem Habsburgiem, wybranym właśnie na króla Niemiec), w skład którego wchodzili przedstawiciele Gut-Keledów i Kőszegich, wspierających do czasu Władysława. W 1274 r. uwięzili oni królową i jej syna, wspierając znowu Andrzeja. Wtedy za młodym władcą ujęli się Csákové, którzy w bitwie pokonali przeciwników i uwolnili więźniów. Do kolejnego starcia możliwych doszło w 1277 r., towarzyszyło mu powstanie Rolanda z rodu Görgey na → Spiszu, wsparte przez Kingę. Wymierzone ono było w kumański styl życia Władysława. Zaniepokojenie nim w → Europie było tak duże, że na Węgry w 1278 r. udał się legat papieski, Filip, biskup Firmo (w źródłach polskich określany jako *Firminus*). Nakazał on chrystianizację Kumanów i ich osiedlenie (dotąd wiedli koczowniczy styl życia), zaś wobec oporu króla nałożył na Węgry ekskomunikę. Odpowiedzią króla było aresztowanie go i wydanie Kumanom. Panowie z Kőszegu wysunęli przeciwko niemu → Andrzeja III, co może świadczyć o tym, że młodszy brat Władysława o tym samym imieniu już wówczas nie żył albo też opuścił granice Węgier (co wydaje się możliwe w świetle wzmianki źródeł polskich o objawieniu się po śmierci Władysława Andrzeja, w którym Kinga rozpoznała swego bratanka). W 1278 r. → Węgrzy wspólnie z Rudolfem Habsburgiem stoczyli kolejną wojnę o dziedzictwo babenberskie, zakończoną 26 sierpnia 1278 r. śmiercią w bitwie pod Dürnkrut (Suchymi Krutami) króla czeskiego → Przemysła Ottokara II (→ Czechy, Czesi). Owoce zwycięstwa skonsumował w całości Rudolf Habsburg, który przejął sporne ziemie, które stały się podstawą przyszłej potęgi Habsburgów. W 1280 lub 1282 r. król uwięziony przez kolejnego możnego, Fintę z rodu Aba, zmuszony został do wydania wojny Kumanom, których pokonał w bitwie nad jeziorem Hód (dziś okolice Hódmezővásárhely). W 1285 r. Węgrzy odparli drugi najazd tatarski. W kręgach kościelnych postrzegani byli jako coraz bardziej upodabniający się do → Tatarów. Nie pomogła w tym *Kronika* → *notariusza królewskiego Szymona z Kézy*, piszącego ją w latach 1282–1285, chcącego udowodnić europejskość Węgrów, a zarazem pokazującego rolę średniego rycerstwa, zmęczonego rozbijającą państwo oligarchią. Życie Władysława zakończyło

się nagle 10 lipca 1290 r. w biharskim (→ Bihar) Körösszeg (Cheresig), gdzie zginął zasztyletowany przez pewnego Kumana. Nie wiadomo, czy była to możliwa zemsta za bitwę nad jeziorem Hód czy też przypadkowa śmierć w bóje.

Władysław był żonaty z Izabelą (Elżbietą), córką króla Sycylii → Karola I Andegaweskiego. Małżeństwo pozostało bezdzietne. Źródła zarzucają Władysławowi obcowanie z kumańskimi nałożnicami i wstręt do legalnej żony. Był on słabym władcą rozdzieranego przez rywalizację oligarchów państwa. Jego związki z pogańskimi Kumanami w ówczesnej Europie chrześcijańskiej nie budziły zaufania i przyczyniły się do dodatkowego osłabienia państwa.

Źr.: Kézai, c. 74; Chron. Zagr. et Varad., c. 20.

Lit.: Kristó, 1994q, s. 396; Kristó & Makk, 1988/1996, ss. 267–273; Żmudzki, 2000, wg indeksu; Zsoldos, 2007a; Grzesik, 2022b, ss. 234–236.

Władysław Łokietek (*Ladizlaus rex Polonie*) pojawia się w naszym wydawnictwie wyłącznie jako ojciec → Elżbiety Łokietkówny. Od objęcia przez niego pełni władzy w Polsce (→ Polacy, Polska) oparł swą politykę na sojuszu z → Węgrami, czego wyrazem było małżeństwo jego córki Elżbiety z → Karolem Robertem Andegaweskim. Dodać można, że Amadej z rodu Aba (→ Aba Samuel) wsparł Łokietka w jego walce przeciwko Przemyślidzie Wacławowi II, który z sukcesem zajął tron polski. Węgierskiemu możnowładcy chodziło zapewne o kontrolę polityczną nad szlakiem wywozu węgierskiej miedzi nad Bałtyk, co ostatnio uzasadnił Tomasz Jasiński.

Źr.: Tkalčić.

Lit.: Gawlas, 1998, szp. 285–286; T. Jasiński, 2018, s. 93–138; Falkowski & Tysza, 2022.

Władysław Łysy (Szár László) (*Calvus Ladizlaus, Zar Ladislaus, Zaar Ladizlaus*) był młodszym (albo też starszym) bratem → Wazula, synem → Michała, młodszego brata → Gejzy (1). O jego życiu niewiele wiadomo. Jego matka była przypuszczalnie bułgarską księżniczką z rodu Komitopulów (→ Bułgaria, Bułgarzy). Był żonaty z ruską księżniczką, przypuszczalnie siostrą Włodzimierza Wielkiego, Przemysławą. Zdaniem Jána Steinhübela był osadzony na księstwie nitrzańskim (→ Nitra), być może przez Bolesława Chrobrego, miał umrzeć ok. 1015 r. Część kronik węgierskich czyni go ojcem → Andrzeja I, → Béli I i → Lewenty (2). Obecnie uznaje się, że jest to fałszerstwo dokonane chyba na dworze → Gejzy II, syna → Béli II Ślepego i wnuka → Álmosa (2), który bronił swych praw do tronu przed roszczeniami → Borysa Kolomanowicza. Jednak za przekazem tych kronik poszedł ostatnio Leontij Wojtowycz. Rzeczywistym synem Władysława był → Bonusław, utożsamiany często z Damasławem.

Źr.: An., c. 15 Kézai, c. 43–44, 52–53, 55, 61, 63–64; Chron. Zagr. et Varad., c. 1; Komp., c. 29, 44, 63, 69, 80 (bez wymienienia imienia), 87, 94 i przyp. a-a.

Lit.: Zob. → Wazul oraz Voítovych, 2000, Rozdz. 3.1, nr 21 pokolenie V: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn26.htm> (dostęp 18.04.2022).

Własi → Wołosi

Włochy (*Italia, Ytalia*) pojawiają się w naszych ekscerptach jako teren wypraw wojennych → Hunów → Attyli oraz → Węgrów w czasie przybycia do ojczyzny (*honfoglalás*) i za czasów → Kolomana Uczonego. Oczywiście nie stanowią one jednej całości politycznej. Por. → Apulia; → Brindisi; → Monopoli; → Wenecja, Wenecjanie; → Romanie i in.

Źr.: Kézai, c. 2, 8, 16, 25, 42; Komp., c. 8, 16, 26; Leg. S. Gerh., c. 3–4.

Włodzimierz (*Lodomerius*) wymieniony w *Kronice waradyńskiej* był biskupem waradyńskim (→ Wielki Waradyn) w latach 1268–1279. Pochodził z rodu Monoszól albo Vázsony. W latach 1257–1260 był kanonikiem chóru w → Veszprémie, potem udał się na czteroletnie studia do Bolonii, a w latach 1264–1266 został podkanclerzem młodego króla, → Stefana V, pośrednicząc między nim a jego ojcem → Bělą IV. Jako biskup waradyński uzyskał od Stefana V immunitety dla swej diecezji. Po śmierci w 1270 r. Małgorzaty, córki Béli IV stanął na czele komisji badającej jej świętość. Od 1279 r. był arcybiskupem ostrzyhomskim (→ Ostrzyhom). W 1287 r. wyklął króla → Władysława IV Kumańskiego. W 1290 r., jeszcze za życia Władysława, przywołał na → Węgry → Andrzeja III i aż do swojej śmierci na przełomie 1297 i 1298 r. go wspierał.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., Wstęp.

Lit.: Koszta, 1994f, s. 414.

Włodzimierz (nad Kłazmą) to miasto położone ok. 180 km na północny wschód od Moskwy i ok. 30 km na południe od → Suzdału. W 1157 r. przeniesiono tu z Suzdału stolicę Rusi Suzdalskiej (→ Ruś, Rusini). W 1238 r. terytorium Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej zostało najechane przez → Tatarów. W XIV w. Włodzimierz utracił swoje znaczenie na rzecz Moskwy.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Włodzimierz pojawia się tylko w *Relacji brata Ryszarda o podróży mnicha* → *Juliana do Wielkich Węgier* (→ Węgry Wielkie (Wschodnie)). Ziemię „Wielkiej Laudamerii” (*magne Laudameriae*), leżącą zapewne niedaleko ziemi → Mordwinów, prawdopodobnie należy utożsamiać z Rusią Włodzimiersko-Suzdalską. W tym kontekście księcia „Wielkiej Laudamerii”, który odmówił Mordwinom wysłania kapłana, twierdząc, że to zadanie należy do papieża, wypada utożsamiać z księciem Jerzym II Wsiewołodowiczem, zabitym przez Tatarów w bitwie nad Sitą w 1238 r.

Źr.: Relacja.

Lit.: Bendefy, 1936, zwł. s. 62; 1937, s. 25 i przyp. 24; W. Szymański, 1977, ss. 538–542; Rüß, 1996a, szp. 1797–1800.

Włodzimierz Wołyński, miasto i księstwo (*civitas Lodomeria, Lodomer*) leżące w zachodniej części Rusi Kijowskiej (→ Ruś, Rusini), na ziemiach plemion Bużan i Dulebian. Gród leżący nad rzeką Ług (dopływ Bugu) wspomniany został po raz pierwszy w 1044 r. Jego założycielem mógł być książę Włodzimierz I Wielki, a jego założenie na wschód od grodu Wołyń, wchodzącego w skład Grodów Czerwieńskich, miało być próbą osłabienia wpływów lokalnej starszyny plemiennej. Po rozpadzie jedności ziem ruskich w 1054 r. podlegał władzy książąt kijowskich, od 1118 r. we władzy starszej linii Monomachowiczów, od 1154 r. uniezależnia się od Kijowa (→ Kijów, Kijowianie). Pod koniec XII w. władzę w nim objął Roman Mściśławicz, który zjednoczył je z księstwem halickim (→ Halicz), tworząc jedno z najpotężniejszych państw na ziemiach ruskich, Ruś Halicko-Włodzimierską, czynnie uczestniczące w polityce środkowoeuropejskiej. Wiadomości kronik węgierskich przesuwających istnienie tego państwa do przełomu IX i X w., a także w kontekst połowy XI w., są jawnym anachronizmem odzwierciedlającym znaczenie księstwa w XIII w. W XIV w. ziemie Rusi Halicko-Włodzimierskiej uległy podziałowi, część wołyńska stała się częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Źr.: An., c. 11; Kézai, c. 52; Komp., c. 80.

Lit.: Poppe, 1977, s. 530; Wędzki, 1977d, ss. 537–538; Kotliar, 1998, ss. 69–112; Pickhan, 1997, szp. 1802–1803; Kéza, 1999, s. 121; An. pol., 2006, s. 62 i przyp. 85; Voloshchuk, 2014, wg indeksu (s. v. Волинська земля, Волинь, Володимир).

Wojciech (1), **św.** (*Adalbertus, Adalpertus*) urodził się w Libicach w 956 r. w rodzinie plemiennego księcia zliczańskiego Sławnika (zm. 981) i Strzeżysławy (zm. 987). Ród był spokrewniony z rządzącymi w → Niemczech Ludolfingami, źródła sugerują też jakieś pokrewieństwo z Przemyślidami (brat księcia czeskiego (→ Czechy, Czesi) Bolesława II, Krystian, określa Wojciecha jako swego krewnego). Imię znaczące w prawidłowej interpretacji jego biografa, św. → Brunona z Kwerfurtu ‘pocieszyciel wojska’ (*consolatio exercituum*) wskazuje, że w intencji rodziców Wojciech miał w przyszłości rozwijać karierę wojskową jako dowódca wojsk. Jednak na skutek choroby niemowlęcia został ofiarowany na ołtarzu Bogu, a zatem przeznaczony do stanu duchownego. To zdeterminowało jego życie. W latach 973–979 (ustalenie Gerarda Labudy) studiował w szkole katedralnej w Magdeburgu, gdzie znajdował się pod opieką mistrza Oktryka oraz arcybiskupa Adalberta. Od niego też otrzymał na bierzmowaniu jego imię, pod którym znany jest w źródłach łacińskich oraz językach zachodnioeuropejskich. Po powrocie do → Pragi otrzymał święcenia kapłańskie i krótko przebywał w oto-

czeniu biskupa Detmara. Śmierć ojca, a wkrótce potem śmierć biskupa oraz jego wybór na wakujące biskupstwo w wyniku politycznego porozumienia między Przemysłidami a Sławnikowicami spowodowały duchowy przełom Wojciecha. Z typowego, niefrasobliwego przedstawiciela możnowładztwa stał się człowiekiem wyciszonym, realizującym popularny w kręgach reformatorskich monastyczny model posługi biskupiej rozumianej jako samouniżanie się, posty, osobiste ubóstwo i służbę innym. Spotkało się to z powszechnym niezrozumieniem w Czechach. Dołożył się do tego narastający konflikt o władzę między dwiema dynastiami czeskimi. Spowodowało to w 989 r. opuszczenie przez Wojciecha swojej diecezji, co zakończyło się przyjęciem habitu benedyktyńskiego w klasztorze pod wezwaniem św. Bonifacego i Aleksego na Awentynie w → Rzymie. W 992 r. na skutek układu między zwaśnionymi rodami oraz nacisków metropolity, arcybiskupa Moguncji Willigisa Wojciech wrócił do Pragi. W tym czasie zapewne rozwinął kontakty z Polską (→ Polacy, Polska), która rozciągnęła swą władzę na Śląsk, podległy pod względem kościelnym diecezji praskiej – pod tym względem Wojciech stał się polskim biskupem, a także z → Węgrami. Wydaje się, że kontakty z księciem → Gejzą (1) i jego synem → Stefanem I Świętym, datować można na koniec 994 r. Pogorszenie stosunków między Przemysłidami a Sławnikowicami zakończone eksterminacją tego rodu w Libicach 27 września 995 r. spowodowały ponowny wyjazd Wojciecha do Rzymu, natomiast jego uczniowie szukali ratunku w Polsce i na Węgrzech. Wojciech wobec sprzeciwu Willigisa nie mógł pozostać w klasztorze awentyńskim, lecz otrzymał wybór: albo powrót do Pragi, albo udanie się na misję jako biskup misyjny. Wobec odrzucenia przez Czechów możliwości powrotu do Pragi Wojciech miał prawo do wyboru terenu misyjnego. Jeśli chodzi o odtworzenie ostatnich miesięcy jego życia, zarysowują się dwie hipotezy zależne od interpretacji zdania z jedenastowiecznej *Pasji św. Wojciecha*, znanej jako *Pasja z Tegernsee*, która wspomina o założeniu przez niego klasztoru w drodze z Saksonii do Polski w miejscowości *Mestris*. Jeśli uznamy, zgodnie z tradycyjną interpretacją, która ostatnio została mocno poparta przez Tomasza Jurka i Miłosza Sosnowskiego, że *Mestris* to Międzyrzecz, klasztor wspominany przez Thietmara w związku z wydarzeniami 1005 r., to należy przyjąć, że od początku celem Wojciecha była podróż do Polski, z której miał udać się na misję do jednego z sąsiednich ludów, Wieletoń albo → Prusów. Taki dylemat zresztą kreśli Bruno z Kwerfurtu. Jeśli natomiast przyjąć, że *Mestris* oznacza węgierski klasztor *ad radicem Montis Ferrei*, czyli → Pécsvárad (Gerard Labuda, Ryszard Grzesik), wtedy otwierałoby się przypuszczenie, że krajem misyjnym mogły być Węgry, nieposiadające wtedy jeszcze regularnej struktury kościelnej i w przeciwieństwie do Polski pozbawione biskupa misyjnego. Byłby to naturalny i znany Wojciechowi kierunek misji. Przy przyjęciu tej hipotezy zrozumiałe stałoby się opowiadanie późnej polskiej legendy z końca XII w., znanej

jako *Tempore illo*, według której Wojciech w stolicy Węgier nieustraszony spalił słup, z którego przemawiały demony. Chodziło zapewne o wyobrażenie drzewa życia, wokół którego odbywały się praktyki szamańskie. Czyn ten spowodowałby konieczność natychmiastowego ujęcia z Węgier do Polski. Niezależnie od przyjętej hipotezy jest pewne, że w marcu 997 r. Wojciech znalazł się w Gnieźnie, skąd wyruszył w kierunku Prus. Tam 23 kwietnia 997 r. został zabity po wejściu, mimo ostrzeżeń, do świętego gaju, czyli naruszeniu *sacrum*. Ciało wykupione przez Bolesława Chrobrego złożone zostało w Gnieźnie, na relikwiach założono polską organizację kościelną z gnieźnieńską metropolią, a jego kult jest żywy do dzisiaj. Wojciech stał się też patronem (obok Najświętszej Maryi Panny) nie tylko bazyliki katedralnej w → Ostrzyhomiu, lecz całych Węgier. Zdaniem Martina Homzy jego kult jako patrona kraju został po zakończeniu wojen domowych na Węgrzech wyparty przez nowy kult Stefana I Świętego, mający zintegrować kraj. W Czechach jego kult szerzej zaczął się rozwijać po wywiezieniu jego relikwii z Gniezna do Pragi w czasie najazdu księcia → Brzetysława I na Polskę rozdieraną reakcją pogańską (1038 albo 1039 r.). Pod względem kościelnym była to translacja, czyli przeniesienie relikwii, mające skutkować przeniesieniem arcybiskupiej godności Gniezna do Pragi, co się nie udało.

Wojciech jawi się jako reprezentant popularnego pod koniec X w. nurtu reformatorskiego w zachodniej części Kościoła, wyrażającego się w dążeniach do powrotu do ewangelicznej czystości i ubóstwa chrześcijaństwa i zaostrenia dyscypliny kleru i zakonników. Wyrazem tego nurtu były reformy monastyczne w Cluny (opata Majola znał osobiście), coraz popularniejszy nurt eremicki skutkujący powstaniem wspólnoty św. Romualda w Camaldoli (kamedułów), duży nacisk na działalność misyjną wśród pogan nawet za cenę własnego życia. Wokół Wojciecha ukształtowało się środowisko jego uczniów i krewnych (należeli do niego np. jego przyrodni bracia Radzim-Gaudenty, pierwszy arcybiskup gnieźnieński, Radła, przebywający na → Węgrzech, → Astryk-Anastazy, Anastazy brzewnowski, również nieznający go osobiście Bruno z Kwerfurtu). Pod wpływem Wojciecha znaleźli się Otto III oraz Stefan I Święty. Można zastanawiać się nad wpływem Wojciecha na ukształtowanie sylwetki duchowej tych młodych w tym czasie władców, zwłaszcza Stefana, któremu dane były długie lata działalności i w końcu wyniesienie na ołtarze.

Źr.: An., Pos., s. a. 997; Kézai, c. 76; Komp., c. 38; Leg. mai. S. Steph., c. 4–5; Hartw., c. 3–4; KWGP, red. dłuższa, c. 4, 7; KWGP, red. krótsza, c. 4; Leg. S. Gerh., c. 4.

Inne źr.: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy*, 1962; *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot drugi*, 1969; Karwasińska, 1966 (polski przekład *Żywota I i Żywota II* oraz pozostałych dzieł Brunona); Plezia, 1987 (polski przekład *Pasji z Tegernsee, Tempore illo* oraz *Cudów św. Wojciecha*); Spieß, 1997.

Lit.: Voigt, 1898; Bernacki, 1947; Nový & Sláma, 1987; Śmigiel, 1992; Somorjai, 1994; Labuda, 1997; Veszprémy, 1999, ss. 87–102; Labuda, 2000; Grzesik, 2001a, ss. 136–157; 2002, ss. 43–56;

Jurek, 2009, ss. 7–23; Sosnowski, 2012, ss. 5–74 (w tym nowe wydanie i przekład *Pasji z Tegernsee*); Homza, 2013, ss. 103–104, 138–139; W. Jasiński, 2020, ss. 154–155.

Wojciech (2) (*Woitech, Woytech*), komes został wspomniany przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III w 1052 r. Prawdopodobnie był też świadkiem na dokumencie fundacyjnym klasztoru w → Tihany. Zapis jego imienia wskazuje na jego słowiańskie (→ Słowianie) pochodzenie oraz na istnienie na → Węgrzech kultu św. → Wojciecha.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Wołodymyrko Wołodarewycz był synem Wołodara Rościsławowicza, praprawnikiem Jarosława Mądrego. Żył w latach 1101–1153. Był księciem dżwinogrodzkiem i przemyskim, zaś w 1141 r. przeniósł stolicę do → Halicza. Był związany z → Węgrami – poślubił córkę króla węgierskiego, przypuszczalnie, jak sądził Wasilij Tatiszczew, była to Zofia, córka → Kolomana Uczonego. Nie jest to kwestia rozstrzygnięta w literaturze, np. Karol Maleczyński w swojej monografii → Bolesława III Krzywoustego raz wskazuje, że była to córka Kolomana, w innym miejscu, że → Álmosa (2). W polityce wewnątrzruskiej, dążąc do powiększenia terytorium swego księstwa, włączył się w rywalizację o Kijów (→ Kijów, Kijowanie) między Olgowiczami czernihowskimi oraz skłóconymi ze sobą dwiema gałęziami Monomachowiczów: linią Jurija Dołgorukiego oraz → Mścisława (1) Fiodora Haralda Włodzimierzowicza. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XII w. znalazł się w innym obozie niż → Węgrzy i stąd opisany w ekscerpcie najazd węgierski w obronie praw szwagra → Gejzy II, Izjasława Pantelejmona Mścisławowicza – chodzi o najazd z 1152 r. zakończony zwycięstwem Węgrów pod Przemyślem i ukorzeniem się Wołodymyrka przed Gejzą. Złożoną wtedy przysięgę połączoną z całowaniem Krzyża Wołodymyrko następnie złamał, a wkrótce potem zachorował i zmarł, co autorzy latopisów wiąże z krzywoprzysięstwem.

Źr.: Komp., c. 167.

Lit.: Maleczyński, 1975, ss. 207 (żonaty z córką Kolomana), 214 (żonaty z córką Álmosa); Kijas, 1977, ss. 535–536; Thur. II/1, 1988, s. 468; Brüggemann, 1997, szp. 1804; Voítových, 2000 [Rozdz. 3.4, nr 24, pokolenie IX, <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn26.htm> (dostęp 12.09.2023)]; Grzesik, 2003a, ss. 86–87; D. Dąbrowski, 2008, wg indeksu; Voítových, 2009, ss. 6–9; Mika, 2016, ss. 124–125.

Wołosi (*Blachii, Blacki, Blacus, Blasii, Vlachi, Vllachi*) wymienieni są przez anonimowego notariusza króla Béli w gronie mieszkańców → Panonii. Lokuje ich na pograniczu → Siedmiogrodu, a ich władcą miał być → Gyalu. Mieli oni też wraz z → Kumanami i Bułgarami (→ Bułgaria, Bułgarzy) wspierać → Galáda

w jego walce przeciwko → Węgrom. *Kronika Szymona z Kézy* oraz *Kompozycja kronikarska z XIV w.* wymieniają Wołochów wśród ludów podporządkowanych → Attyli, zwracając uwagę na ich zamieszkiwanie w górach. Ciekawostką jest przeświadczenie, że → Szeklerzy przejęli od nich pismo.

Kronikarze byli świadomi pasterskiego charakteru tego ludu. W rozdziale dziewiątym dzieła anonimowego notariusza króla Béli pojawiło się zestawienie *Blachii ac pastores Romanorum*, które wywołało dyskusję nad wiarygodnością tego przekazu w badaniach nad składem etnicznym Panonii w IX w. i obecnością tam ludności romańskojęzycznej przed przybyciem Węgrów. Przede wszystkim badacze rumuńscy byli zdania, że pod obiema tymi nazwami ukrywają się przodkowie dzisiejszych Rumunów, którzy rzeczywiście zajmowali terytoria Panonii przed przybyciem Węgrów (tak np. Nicolae Drăganu i Ștefan Pascu). Zwolennicy tego poglądu powołują się na świadectwo *Powieści minionych lat*, która pod rokiem 898 podaje (przekład Franciszka Sielickiego): [Węgrzy] *przyszedszy od wschodu, przeprawili się przez góry wielkie, które przezwano Górami Węgierskimi, i poczęli wojować z zamieszka[n]ymi tu Włochami (волоху) i Słowianami. Siedzieli bowiem tu pierwsi Słowianie, i Włosi (волохове) zabrali ziemię słowiańską. Potem zaś Węgrzy przegnali Włochów i odziedziczyli ziemię tę i siedzieli ze Słowianami, podbiwszy ich sobie, i odtąd przezwała się ta ziemia węgierską.* O Wołochach wspomina też dwunastowieczny kronikarz bizantyński Nikefor Choniates, podając pod 1152 r., że Wołosi pochwycili uciekającego na Ruś Halicką (→ Halicz; → Ruś, Rusini) Andronika i wydali w ręce bizantyńskie (→ Grecja, Grecy). Vladimir D. Koroliuk interpretuje ten przekaz w kontekście obecności Wołochów w Siedmiogrodzie. Kronikarz bizantyński pisze jednak o dolnej części Niziny Naddunajskiej (późniejszej Wołoszczyźnie i Mołdawii), przeto nie może służyć jako źródło rozstrzygające o obecności Wołochów w Panonii w czasach przybycia do niej Węgrów.

Badacze przede wszystkim węgierscy i zachodnioeuropejscy różnili się w ocenie, czy pod pojęciem Włachów i pasterzy Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) ukrywa się jeden etnos (tak Bálint Hóman, *A Szent-László-kori Gesta*, s. 46 i Konrad Schünemann), czy są to różne pojęcia (tak zwłaszcza Gyula Kristó, *Rómaiak*, ss. 645–647; przedruk, ss. 166–169). Pod pojęciem Włachów rozumiano najczęściej ogół ludności romańskojęzycznej, o której nie można jednak stwierdzić, że była przodkiem Rumunów (ostatnio podkreśla to Imre Boba, s. 101), bądź też Wołochów, przodków Rumunów, napływających do monarchii Arpadów (→ Arpad) od końca XII w. (Gyula Kristó, *Rómaiak*, ss. 657–658; przedruk ss. 188–189). Podkreślano także, że na wzór słowiański Anonim mógł tym terminem określić ludność zachodnioromańską, zwłaszcza → Franków i mieszkańców cesarskiej Italii, którzy zresztą ukrywają się też pod nazwą Rzymian (Dezső Pais); → Romanie. Wydawcy *An. niem.* doszukiwali się

w tej nazwie określenia papieskich poborców podatków, niemieckich krzyżowców bądź cudzoziemców z otoczenia królowej Gertrudy, żony → Andrzeja II, a zatem aktualizacji z czasów Anonima. György Bodor widział w Blachach Anonima resztkę turek Bułgarów, którzy na początku XIII w. mieli mieszać się z Szeklerami.

W pasterzach Rzymian zwolennicy ich odrębności od Wołochów doszukiwali się romańskojęzycznych pasterzy z Transdanubii (Gyula Kristó, *Rómaiak*, s. 656; przedruk ss. 185–186), bądź niezróżnicowanej etnicznie ludności pasterskiej, niekoniecznie pochodzenia romańskiego (Imre Boba, *Vlachs*, s. 99).

W trakcie dyskusji nad kwestią identyfikacji Włachów i pasterzy Rzymian poruszano też kwestię źródeł tej wzmianki Anonima. Najczęściej za Bálintem Hómanem, *A Szent-László-kori Gesta*, ss. 33 nn., 46 przyjmowano przejęcie przekazu o pasterzach z zaginionych *Gesta Ungarorum* z końca XI w. György Györffy dopuszcza możliwość, że z *Gesta* przejął Anonim także określenie Włachów, które miało tam trafić z ruskich latopisów przywiezionych na → Węgry przez → Anastazję, żonę → Andrzeja I. Vladimir D. Koroliuk przypuszcza, że Anonim zaczerpnął wiadomości o Wołochach z podań krążących wśród Słowian panońskich (→ Słowianie), z którego to źródła korzystali też ruscy latopisarze. Najczęściej jednak badacze węgierscy i zachodnioeuropejscy przyjmują, że Anonim dopisał Włachów (Wołochów) do listy ludów zamieszkujących Panonię, gdyż wiedział o napływie pasterskiej ludności rumuńskiej do południowo-wschodniego Siedmiogrodu (tak Gyula Kristó, *Rómaiak*, s. 657; przedruk ss. 187–188; Richard Pražák, *Legends a kroniky*, s. 238). György Györffy, *Formation d'états*, s. 45 zauważa, że Własi pojawiają się u Anonima zawsze w takim zestawieniu, jak w tytułaturze carów drugiego państwa bułgarskiego.

Nazwa Wołochów ma swe korzenie przypuszczalnie w zapisie greckim βλαχοι i oznaczała ludność neoromańską. Wyraz ten został zapożyczony przez Greków z języka słowiańskiego, gdzie miał takie samo znaczenie (por. polskie: *Włoch* ‘mieszkaniec Italii’, *Wołoch* ‘pasterz karpacki pochodzenia rumuńskiego, Rumun’ (por. Mathias Gyóni, Wincenty Swoboda). György Bodor zapis Anonima tłumaczy wczesnośredniowieczną wymową v jako dwuwargowego β, co w zapisie dało b. Nie zauważa on jednak, że zapis taki pojawia się i w źródłach zachodnioeuropejskich z przełomu XII i XIII w., np. intytlacji władcy II państwa bułgarskiego Kalojana (*dominus Bulgarorum et Blachorum*) – list do papieża Innocentego III z początku XIII w. (1202?) i odpowiedź papieża z 27 XI 1202. Forma ta pojawia się także w *Kronice Szymona z Kézy* oraz w dokumentach węgierskich do 1224 r. Przekonuje więc stanowisko Pétera Váczyego, że termin ten został przeniesiony przez krzyżowców do Francji (→ Francja, Francuzi), gdzie zapoznał się z nim Anonim. György Györffy, *Formation d'états* przypuszcza natomiast, że Anonim poznał tę nazwę za pośrednictwem słowiańskim.

Podczas ostatnich badań nad zagadnieniem wołoskim w kronikach węgierskich Ryszard Grzesik doszedł do wniosku, że kronikarze, pisząc o tym ludzie, mieli na myśli rzeczywistych Wołochów, w ich czasach zasiedlających już Siedmiogród. Natomiast pasterze Rzymian, pojawiający się w dziele anonimowego notariusza króla Béli zlokalizowani są wyłącznie w zachodniej części Węgier, w dawnej Panonii. Być może rację mają ci badacze (jak Vladimir D. Koroliuk), którzy pierwotnych Rzymian upatrywali we Frankach, dominujących w Panonii po upadku kaganatu awarskiego, zaś ich pasterze to duchowni łacińscy nawracający miejscową ludność, ale przy okazji eksploatujący ją pod względem ekonomicznym, co było powodem bezskutecznych prób Kocelja przyłączenia się do organizacji kościelnej powstałej w wyniku misji św. Cyryla i Metodego. Tradycja zapisana przez Anonima pochodziłaby zatem od Słowian panońskich i ilustrowałaby ich opór wobec zwierzchnictwa wschodniofrankijackiego i duchowieństwa salzburskiego, miałyby zatem fundamentalne znaczenie dla historyka Słowiańszczyzny.

Źr.: An., c. 9, 24–26, 44; Kézai, c. 14, 21, 23; Komp., c. 14, 21, 23.

Inne Źr.: *Povest' vremennykh let*, 1950, Cz. 1, s. 21 (pod r. 898); *Powieść minionych lat*, 1968, s. 228, pod r. 898; *Nicetae Choniatae Historia*, 1835, s. 171; Voïnov, 1965, ss. 309, 311 oraz indeks s. v. *власи*.

Lit.: Hóman, 1925, s. 46; Schünemann, 1926, s. 451; Pais, 1926, s. 135; Drăganu, 1933, ss. 16–17, 23; Györffy, 1948b/1993, s. 149 (tekst z 1948 r.); Gyóni, 1949, z. 1, ss. 87–91; Györffy, 1965, T. 1, s. 45; Pascu, 1971, ss. 47–56; Koroliuk 1972/1985, ss. 182, 187; Váczy, 1974, ss. 34–37; Bodor, 1976, ss. 268–271; Swoboda & Wędzki, 1977, ss. 576–583; Kristó, 1978, ss. 623–661 (przedruk: Kristó, 1983, ss. 132–190); An. és., 1988, s. 238; Testimonia, seria grecka, 1989, z. 2, s. 359 i przyp. 6 (komentarz W. Swobody do kroniki Laonikosa Chalkokondylesa); An. niem, ss. 150–151 i przyp. 90; Boba, 1995, ss. 95–102; Blagojević, 1997, szp. 1789; Grzesik, 2016a, ss. 25–34; 2021b, ss. 93–131 (cały numer czasopisma „Balcanica Posnaniensia” poświęcony jest problematyce wołoskiej).

Wratisław I (*Vratizlaus*, *Waratizlaus*) był księciem czeskim (→ Czechy, Czesi) występującym w naszych kronikach jako władca ziem złupionych przez → Węgrów. Książę ten panował w latach 915–921, zmarł w wieku 33 lat. Był ojcem św. Waclawa, Bolesława I oraz Spitygniewa.

Źr.: Kézai, c. 34, Komp., c. 54.

Lit.: Labuda, 1977b, s. 598; Žemlička, 1997b, szp. 1873; Rychlík & Penczew, 2020, ss. 57–58.

Wratisław II był w naszych ekscerptach bezimiennym księciem czeskim (→ Czechy, Czesi), który wspomógł w 1060 r. → Andrzeja I, swojego krewnego. Był synem → Brzetysława I i Judyty ze Schweinfurtu, urodzonym po 1031 r. Jego żoną była córka Andrzeja I, Adelajda, zatem istotnie był zięciem węgierskiego monarchy. W 1060 r. władzę książęcą w Czechach sprawował jeszcze jego starszy brat Spitygniew, który zmarł w 1061 r., zatem fragment z *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* może się też odnosić do Spitygniewa. Warto dodać, że Wratisław w 1085 r. został koronowany na pierwszego króla Czech. Zmarł w 1092 r.

Źr.: Komp., c. 93 (bez wymienienia imienia).

Lit.: Gąsiorowski, 1977b, ss. 598–600; Żemlička, 1997c, szp. 1873–1874; Rychlík & Penczew, 2020, ss. 72–74.

Wszebor, → palatyn krakowski (→ Kraków) występuje anonimowo w opisie bitwy nad → Sajó stoczonej 22 lipca 1132 r. jako kasztelan krakowski, którego brat dostał się do niewoli. Z przekazu Wincentego Kadłubka wiemy, że przed bitwą wygłosił on mowę do polskich żołnierzy. Tadeusz Wojciechowski niesłusznie oskarża go o tchórzostwo. Dostojnikiem, który nie wytrzymał bitewnego napięcia, musiał być ktoś inny, gdyż inaczej kariera Wszebora by się załamała. Po śmierci → Bolesława III Krzywoustego poparł stronnictwo juniorów i stracił godność palatyna polskiego (→ Polacy, Polska). Po wygnaniu Władysława II został palatynem Bolesława Kędzierzawego. Zmarł przed 1161 r. Był fundatorem kościoła kanonickiego pod wezwaniem św. Krzyża i Najświętszej Maryi Panny w Strzelnie oraz słupa drogowego w Koninie.

Źr.: Komp., c. 161 (bez wymienienia imienia).

Inne Źr.: *Mistrza Wincentego... Kronika*, 1994, Lib. III, cap. 1–16, ss. 114–118.

Lit.: Wasilewski, 1977b, ss. 636–637; Kürbis, 1978, ss. 101–104, 107 (przedruk: 1978/1994b, ss. 239–241, 244, 249 (komentarz)).

Wyspa Małgorzaty (*Insula Budensi, Insula vocata Beatae Virginis*, dziś Margitsziget) stanowi żelazny punkt programu turystycznego każdego, kto zwiedza Budapeszt. Wyspa położona jest na → Dunaju, rzece obfitującej w wyspy w środkowym i dolnym biegu. W czasach starożytnych łączył ją z Aquincum i Contraquincum most. W średniowieczu znana była jako Wyspa Zającza (*Insula Leporum*). W 1265 r. powstał na niej klasztor siostr dominikanek, do którego wstąpiła córka → Béli IV, Małgorzata, która w 1270 r. zmarła w nim otoczona nimbem świętości i stała się patronką wyspy. W naszych ekscerptach Wyspa pojawia się wyłącznie jako miejsce pochówku brata Małgorzaty, → Stefana V.

Źr.: Chron. Zagr. et Varad., c. 20; Kézai, c. 73.

Lit.: AKMTF, 1998, T. 4, ss. 644–657; Köblös, 1994, ss. 443–444.

Wyszehrad (*Vyssegrad*) to miejscowość na prawym brzegu → Dunaju u podnóża Wzgórz Wyszehradzkich w Przełomie Dunaju. W 1009 r. istniała tu zapewne siedziba → komitatu grodowego, wspomniana w dokumencie dla biskupstwa w → Veszprémie. Ok. 1053 r. → Andrzej I ufundował tutaj klasztor bazyliński dla zakonników ruskich, którzy przybyli z jego żoną → Anastazją. Jeszcze w 1221 r. sprawowano tam liturgię prawosławną, potem na polecenie papieża Honoriusza III klasztor przeniesiono na regułę benedyktyńską. W 1081 r. więziony tu był → Salomon (1). Tak zwana wieża Salomona jest budowlą późniejszą, ufundo-

waną przez żonę → Béli IV, Marię Laskarisową. O tym uwięzieniu czytamy w naszych ekscerptach. Do największego znaczenia Wyszehrad doszedł za Andegawenów, stając się jedną ze stolic królestwa. Nazwa brzmiąca po węgiersku Visegrád jest czytelna dla każdego Słowianina (→ Słowianie), znaczy: ‘wysoki gród’.

Źr.: Komp., c. 133; Leg. S. Gerh., c. 15.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, ss. 4, 11; Koszta & Kristó, 1994b, ss. 731–732; Altmann i in., 1996; L. Kiss, 1978/1997b, s. 768; J. Bak, 1997b, szp. 1728; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 705–712; Magyar, 2014, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Visegrad/index.htm (dostęp 23.08.2024).

Zachariasz, papież → Konstantyn III

Zaczard → Szekszárd

Zadar (*Iadra, Yadria, Zader, Zадria, Zадur*), węgierska nazwa *Zára* pochodzi od nazwy włoskiej *Zara*, ta zaś pochodzi od łacińskiej nazwy *Iader, Iadera*, będącej chyba pochodzenia przediliryskiego. Zawiera indoeuropejski rdzeń: *ieudh-* ‘niepokój’, ‘zamieszki’, ‘wzburzenie’. Miasto położone w północnej → Dalmacji, na wybrzeżu Morza → Adriatyckiego. Wyniki archeologicznych badań pokazują, że terytorium Zadaru było zaludnione od czasów starożytności. W starożytności ten obszar był zamieszkiwany przez Illirów, zaś w II w. p.n.e. Rzymianie (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) zajęli to terytorium. W 48 r. p.n.e. tworzyli miasto *Julia Iader*.

We wczesnym średniowieczu Zadar podlegał władzy Bizancjum (→ Grecja, Grecy), z wyjątkiem krótkiego czasu podległości → Frankom Karola Wielkiego między 800 a 812 r., będąc stolicą bizantyńskiej temy. Ważny ośrodek handlu (daleko)morskiego. Na przełomie X i XI w. miasto stało się przedmiotem konfliktu między Bizancjum i Wenecją (→ Wenecja, Wenecjanie) z jednej strony a Chorwacją (→ Chorwaci, Chorwacja) z drugiej. W XI w. Zadar został przyłączony do Królestwa Chorwackiego przez króla Piotra Krešimira IV, który w 1066 r. założył żeński klasztor pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Decyzja o założeniu klasztoru mogła być związana z domniemanym istnieniem związków rodzinnych między królem Piotrem Krešimirem a Čiką, pierwszą opatką klasztoru. W 1102 r. → Koloman Uczony wydał krótko po swojej koronacji na króla Chorwacji w sąsiednim Biogradzie na Moru dyplom potwierdzający prawa i posiadłości opactwa, ale samo miasto Zadar przeszło pod panowanie węgierskie dopiero w 1105 r.

Krótko po śmierci króla Kolomana w lutym 1116 r., wenecki doża Ordelafo Faliero najechał Dalmację i pokonał → Węgrów niedaleko Zadaru 29 czerwca 1116 r. Rok później weneckie wojsko zostało pokonane przez Węgrów w bitwie pod Zadarem, gdzie zginął doża Ordelafo Faliero, ale w 1119 r. nowy doża Domenico Michele znowu pokonał Węgrów i podpisał pięcioletni pokój z królem

→ Stefanem II. Po zakończeniu okresu pokoju w 1124 r. wojsko węgierskie Stefana II, wykorzystując konflikt między Bizancjum a Wenecją, najechało środkową Dalmację (tj. obszar → Splitu i → Trogiru), ale Zadar został pod panowaniem weneckim przez większą część XII w. W 1154 r. utworzono w Zadarze arcybiskupstwo, podlegające jednak patriachatowi w → Akwilei. W 1181 r. węgierski król → Béla III zdobył miasto Zadar, natomiast w 1202 r. miasto zostało zdobyte przez uczestników czwartej wyprawy krzyżowej na zlecenie Wenecji. W czasie ataku mieszkańcy miasta schronili się w sąsiednim Biogradzie, ale krótko potem powrócili do Zadaru. W wiekach XIII i XIV Zadar należał do Wenecji, chociaż miasto było kilkakrotnie zdobywane przez węgierskich królów. W 1409 r. król Neapolu Władysław IV sprzedał Zadar i inne miasto dalmatyńskie Republice Weneckiej, która panowała w Dalmacji do swego upadku w 1797 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1108; Kézai, c. 13, 15; Komp., c. 13, 15, 146; Leg. S. Gerh., c. 3–4.

Lit.: Novak, 1959; Boryś & Wędzki, 1982, ss. 26–37; L. Steindorff, 1984; Teke, 1994h, s. 741; Goldstein, 1995a, wg indeksu; L. Kiss, 1978/1997b, s. 790; Rapanić, L. Steindorff, & Raukar, 1998, szp. 438–440; Gál, 2015, ss. 59–75.

Zagrzeb (*Zabrag, Zagrab*, węg. Záhgráb, chorw. Zagreb) to dzisiejsza stolica Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja). Dyskusyjne są początki stałego osadnictwa na terenie dzisiejszego miasta. Hrvoje Gračanin podkreśla, że odkryto ślady grodu awarsko-słowiańskiego (→ Słowianie) z końca VII w., uznaje też za możliwe istnienie grodu w czasie najazdów węgierskich, opisanego w czterdziestym trzecim rozdziale *Gesta Hungarorum* anonimowego notariusza króla Béli. Przynależność państwowa tych ziem nie jest jasna (→ Sławonia). Do niekwestionowanego rozwoju Zagrzebia dochodzi od końca XI w., kiedy w końcowych latach panowania → Władysława I Świętego (ok. 1093 r.?) ufundowano tu biskupstwo. Wbrew próbom widzenia w tej fundacji odnowienia zanikłego w X w. biskupstwa w Sisaku podległego metropolii w → Splicie biskupstwo to było nowym tworem wchodzącym w skład metropolii w → Ostrzyhomiu, a następnie w → Kalocsy (tak było np. w czasach → Béli III). Nie zachował się dokument fundacyjny, a wszystko, co wiemy o początkach biskupstwa, pochodzi z dokumentu kapituły waradyńskiej z 1134 r. (→ Wielki Waradyn) oraz z tradycji zapisanej w *Kronice zagrzebskiej*. Wiemy z nich, że pierwszym biskupem był chyba Czech (*Boemicus*) → Duch (→ Czechy, Czesi), zaś celem założenia biskupstwa było zwalczanie błędów bałwochwalstwa – mogło to znaczyć zarówno wierzenia pogańskie, jak i utrzymującą się w Chorwacji liturgię słowiańską, tępioną przez Kościół dalmatyński (→ Dalmacja). Fundacja biskupstwa spowodowała rozwój osady na wzgórzu Kaptol. W XIII w. na sąsiednim wzgórzu Gradec rozwinęło się konkurencyjne miasto królewskie. Do połączenia obu ośrodków doszło dopiero w połowie XIX w. Biblioteka kapituły zagrzebskiej przechowuje jedno z najstar-

szych węgierskich ksiąg liturgicznych, np. *Agenda Pontificalis*, poświadczającą imię biskupa → Győru, Hartwika, autora *Legendy*, z której ekscerpty zamieszczamy w naszym wydawnictwie. Nazwa pochodzi z określenia *za grebom potoka albo za bregom potoka*.

Źr.: An., c. 43; Chron. Zagr. et Varad., Wstęp; Tkalčić.

Lit.: K. Kniewald, 1941, ss. 1–21; Wędzki, 1982a, ss. 46–48; Rokay, Takács, Wehli, & Kristó, 1994, ss. 738–739; Rokay, Engel, & Koszta, 1994, ss. 739–740; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 791–792; L. Steindorff, 1998, szp. 442–443; An. pol., 2006, s. 140 i przyp. 261; Gračanin, 2011, ss. 47, 133, 143, 194–195, 197, 201 i przyp. 195, s. 203 i przyp. 208, ss. 205, 213 i przyp. 277, ss. 231, 257, 271–274; Bali, 2014.

Zagyva (*Zogea*) to rzeka o długości 160 km wypływająca z północnych stoków gór → Mátra, płynie na południe doliną oddzielającą zachodnią część Mátry od Cserhátu (→ Bolhád), potem wpływa na Wielką Nizinę Węgierską i zmienia kierunek na południowo-wschodni, uchodząc do → Cisy w mieście Szolnok. Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i pochodzi od rdzenia **sadjā* ‘sadz-a’, por słowo *sadzawka*, oznacza zatem ‘ciemną toń wody’. Pierwotna nazwa mogła brzmieć **Sadzava* (por. czeski hydro- i toponim *Sázava*). Jej prawym dopływem jest → Galga.

Źr.: An., c. 30, 32, 38.

Lit.: Stanislav, 1948, s. 585; AKMTF, 1987, T. 3, ss. 39–42, 44; Varsik, 1990, s. 86; Blazovich, 1994zc, s. 740; L. Kiss, 1978/1997b, s. 792; An. pol., 2006, s. 108 i przyp. 183.

Zala → Zalavár

Zalánkemén (*Zalamkemen*, *Zoloncaman*, serb. Slankamen) występuje w naszych ekscerptach jako bród przez → Dunaj i → Cisę, która właśnie tu uchodzi do Dunaju. Do tego miejsca mieli przybyć → Węgrzy podbijający tereny leżące między tymi rzekami, późniejszy → Bács. Chronologicznie pierwsza jest jednak wiadomość o tym, że po niszczycielskim najeździe → Pieczyngów spotkali się tu z wojskami → Salomon (I) i → Gejza I, zgodni w zamiarze pomszczenia najazdów na Bizantyńczykach (→ Grecja, Grecy) i rozpoczęcia oblężenia pobliskiego → Belgradu. Slankamen był wtedy miastem średniej wielkości (*oppidum*, węgierskie *mezőváros*), ważnym ośrodkiem handlu solą siedmiogrodzką (→ Siedmiogród) transportowaną Cisą. Handel nią rozwijał się od czasów rzymskiego *castrum Acumincum*. Od tej funkcji bierze się nazwa miasta, czytelna chyba dla każdego Słowianina (→ Słowianie): *Słony Kamień*, przyswojona w każdym języku niesłowiańskim. Dodać należy, że we wsi wypływa słone źródło. Ruiny rzymskiego *castrum* położone na wzgórzu nad miejscowością wykorzystywane były w średniowieczu, przypuszczalnie spotkanie w 1071 r. odbyło się właśnie tam. Kronikarze jednak się mylą, że do Belgradu wojska podażyły wzdłuż → Sawy,

mogło to się odbyć tylko wzdłuż Dunaju. Zamek w późnym średniowieczu służył obronie przed Turkami.

Źr.: An., c. 41; Komp., c. 104.

Lit.: Cs., 1894, T. 2, ss. 233, 237–238; Thur. II/1, 1988, s. 364; An. čs., 1988, s. 250 i przyp. do s. 217; L. Kiss, 1978/1997b, s. 515; Gračanin, 2011, ss. 12, 40, 108, 135, 140, 143, 195 i przyp. 160, ss. 211, 242, 250, 257.

Zalavár (*de Zaladino*) to miejscowość położona w dzisiejszych zachodnich → Węgrzech, w → komitacie Zala, na brzegach Małego Balatonu (Kis-Balaton), kilka kilometrów na zachód od jeziora → Balaton, na terenie dawnych bagien przy ujściu rzeki Zala. Nazwa Zalavár pochodzi od nazwy rzeki Zala oraz od słowa *vár*, tj. gród. Wykopaliska archeologiczne pokazały, że obszar dzisiejszej miejscowości Zalavár był już zaludniony w epoce brązu. Po podboju → Panonii przez Rzymian, w sąsiedniej miejscowości Fenékpusztá (dzisiaj część miejscowości Keszthely) powstało rzymskie *castrum* znane pod nazwą Valcum, co potwierdzają wyniki badań archeologicznych oraz obecność rzymskiej płyty nagrobnej w murze kaplicy św. Stefana. W IX w. dawna wyspa Vársziget (Wyspa Zamkowa), ok. półtora kilometra na zachód od dzisiejszego centrum Zalaváru, stała się ważnym ośrodkiem ówczesnego życia społecznego: zbudowano tam kościół Najświętszej Maryi Panny, wielki kościół św. Adriana męczennika, kościół św. Jana Chrzciciela oraz wczesnośredniowieczne *palatium*. Na pobliskich dawnych wyspach Récéskút i Borjúállás w tym samym wieku zbudowano również kościoły. Większość badaczy utożsamia dawny gród w Vársziget z grodem Mosaburg, który jest wzmiankowany w dziewiątowiecznym *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum* i był siedzibą obszaru rządzonego przez byłego księcia nitrańskiego (→ Nitra) Pribinę, następnie przez jego syna Kocela oraz być może także przez władcę Karyntii (→ Karantanie, Karyntia) i późniejszego króla Wschodnich → Franków Arnulfa Karyneckiego (→ Niemcy).

Zdobycie Kotliny Karpackiej przez → Węgrów w X w. spowodowało przerwę w działalności kompleksu w Vársziget. W XI w. → Stefan I Święty założył benedyktyński klasztor przy kościele Najświętszej Maryi Panny, któremu nadano wezwanie św. Adriana. Fundacja kościoła klasztornego w Zalavárze została odnotowana w *Roczniku pożońskim* pod rokiem 1019, i data ta jest zamieszczona jako data założenia klasztoru w fałszywym dokumencie fundacyjnym opactwa, który miał zostać wydany przez Stefana I Świętego, ale faktycznie został skomponowany w XIV w. W wieku XI przeniesiono tam także siedzibę komitatu. W XV w. obok klasztoru zbudowano zamek, który istniał do początków XVIII w.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Zalavár pojawia się w *Roczniku pożońskim* oraz w *Legendzie większej św. Gerarda*. W *Roczniku pożońskim* czytamy, że kościół św. Adriana męczennika (*ecclesia S[ancti]*

Adriani M[artyris]), tj. kościół opactwa w Zalavárze, został ufundowany w 1019 r. Według *Legendy większej św. Gerarda*, wśród mnichów, przybyłych do klasztoru św. Jerzego w → Oroszlámos na zlecenie → żupana → Csanáda, później przeprowadzonych do Marosváru (→ Csanád), gdzie pomagali św. → Gerardowi w chrystianizacji diecezji csanadzkiej, dwóch, tj. → Albert (1) i → Konrad (2), miało faktycznie pochodzić z Zalaváru (*de Zaladino*). Natomiast jako komitat Zala (choć można podejrzewać, że również tu chodzi o Zalavár) pojawia się przy opisie osiedlenia się → Vérbulcsú oraz przy opisie trasy → Salomona (1) pod → Mogyoród na przełomie 1073 i 1074 r.

Źr.: An. Pos., s. a. 1019; Kézai, c. 33; Komp., c. 114; Leg. S. Gerh., c. 9.

Inne źr.: *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum*, c. 9; DHA, 1992, ss. 86–92. Całość źr. zob. Lošek, 1997, ss. 90–134.

Lit.: Sós, 1994a, ss. 85–90; 1994b, s. 741; Ritoók, 1998, szp. 471; Bilkei, Káli, & Petánovics, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Zalavar/index.htm (dostęp 23.08.2024); Homza & Ráková, 2010, ss. 24–29; Szőke, 2014; 2019.

Zaläu → Zilah

Zámoly (*Zamur*) to wieś na północ od → Székesfehérváru, w której w 1046 r. został pochwycony i oślepiony → Piotr Orseolo.

Źr.: Komp., c. 85.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 357; AKMTF, 1987, T. 2, s. 417; Thur. II/1, 1988, s. 320; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 799–800; Demeter & Lukács, 2007, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Zamoly/index.htm (dostęp 23.08.2024)

Zaránd (*Zarand*) pojawia się w opowiadaniu anonimowego notariusza króla Béli jako → komitat nadany przez → Arpada → Velekowi. Komitat ten powstał zapewne w XI w. Sformułowanie tekstu powoduje niejasność interpretacyjną, czy w opinii kronikarza chodzi o mianowanie urzędnika (→ żupana komitackiego), za czym opowiada się np. Gyula Kristó, czy też o nadanie ziemi allodialnej (czyli jako prywatnej własności rodu – tak János Horváth mł.) i wydzieleniu komitatu z → Biharu, z którym do XIII w. był powiązany. Komitat rozciągał się między Kereszem Białym (→ Körös, rzeka) a → Maruszą. Siedziba komitatu – gród drewniano-ziemny o tej samej nazwie mieścił się w miejscu, gdzie Biały Keresz wpływa na Wielką Nizinę Węgierską. Z czasów Arpadów nie znamy żadnego żupana Zarandu, ale istnienie funkcji jest potwierdzone źródłowo.

Źr.: An., c. 52.

Lit.: J. Horváth mł., 1966, ss. 261–282; An. čs., 1988, s. 256 i przyp. do s. 227; An. niem., 1991, ss. 176–177 i przyp. 315; An. słc., 2000, s. 143 i przyp. 209; An. pol., 2006, s. 170 i przyp. 335.

Zeana, rzekomy król chorwacki (→ Chorwaci, Chorwacja) wzmiankowany został tylko w *Kronice Jana z Goricy* pod 1035 r. W tym czasie władcą Chorwacji był

Stefan I. Trudno ustalić, skąd pojawiło się to imię. Doszukiwanie się tu imienia → Kean nie ma żadnych podstaw.

Źr.: Jan z Goricy.

Lit.: Švab, 1982, ss. 144–145.

Zeiselmauer (*Cezumaur*, *Cezunmaur*) to miejscowość położona w północno-wschodniej części dzisiejszej → Austrii w kraju związkowym Dolna Austria, kilka kilometrów na południe od → Dunaju oraz ok. 10 kilometrów na wschód od → Tulln. Po podboju → Noricum przez Rzymian (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza) na obszarze dzisiejszego Zeiselmauer powstało rzymskie *castellum* znane pod nazwą Cannabiaca, która to pojawia się w *Tabula Peutingeriana* oraz w *Notitia Dignitatum*. W IX w. miasto stało się własnością biskupa → Pasawy. Dzisiejsza nazwa miasta pojawia się w formie *Zeizzinmurum* w dokumencie przypisywanym Ludwikowi Pobożnemu, ale faktycznie powstałym w Pasawie w końcu X w., w którym można znaleźć formę *Zeiz(z)inmurus*. Owa nazwa ma pochodzić od nazwiska namiestnika biskupa Pasawy Zeizy oraz od słowa *mur* (mur).

W źródłach węgierskich Zeiselmauer pojawia się tylko w relacji o czynach → Hunów w dziele Szymona z Kézy oraz w *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* Według tych dzieł, bitwa między wojskami Hunów oraz wojskami → Dytryka z Werony i → Macrinusa w czasie kontrofensywy Hunów w Austrii po wyprawie Macrinusa w → Panonii miała bowiem miejsce pod *Cezunmaur* (znajdujemy także formy *Cezumaur*, *Cesumaur*, *Cezmaur* lub *Kesumaur*) i badacze zgodnie utożsamiają tę nazwę z Zeiselmauer. W bitwie tej Macrinus miał ponieść śmierć, podczas gdy Dytryk miał zostać śmiertelnie ranny, a ich wojska zostały pokonane przez Hunów.

Źr.: Kézai, c. 9; Komp., c. 9.

Lit.: Ubl, 1977, ss. 251–262; Erkens, 1986, ss. 86–117; Ubl, 1997, ss. 231–234.

Zemplín (*castrum Zemlin*, *Zemlum*) przedstawiony jest przez anonimowego notariusza króla Béli jako gród, do którego przed atakiem → Węgrów uciekł → Laborc. Wkrótce do grodu tego, zajętego już przez Węgrów, mieli trafić posłowie → Salana. W Zemplinie, leżącym na Nizinie Wschodniosłowackiej na prawym brzegu → Bodrogu, znajdował się gród drewniano-ziemny, od którego zresztą wzięła się jego nazwa (pierwotnie przypuszczalnie *Zemen* albo *Zemno* ‘ziemny gród’, co zostało przejęte przez Węgrów w postaci *Zemplén* i wtórnie zeslawizowane jako *Zemplín*). W starożytności na jego miejscu znajdowało się celtyckie *oppidum*, będące centrum osadnictwa celtyckiego i dackiego. Od VIII w. okolica była gęsto zasiedlona przez → Słowian. Na zachód od grodziska na stanowisku Táboralja odkryto resztki słowiańskiej osady otwartej. Pod koniec IX w. powstał gród o zachowanym do dziś wale pierścieniowatym, związany może z obroną miejscowej

ludności przed najazdem Węgrów. Na położonym na zachód od grodziska cmentarzysku ciałopalnym użytkowanym od I do III w. znaleziono szkieletowy grób węgierskiego możnego cechujący się bogatym wyposażeniem typowym dla starowęgierskiej kultury nadczarnomorskiej. Vojtech Budinský-Krička oraz Nándor Fettich wysunęli hipotezę, że miał tu zostać pochowany → Álmos (1), powszechnie odrzuconą ze względu na brak jakiegokolwiek uzasadnienia historycznego. Na początku XI w. odnowiony gród stał się siedzibą → komitatu zemplińskiego rozciągającego się od ujścia Bodrogu do → Cisy aż po łańcuch Beskidu Niskiego i Gór Bukowskich (Bieszczad). Na grodzie ufundowano w XII w. kościół św. Jerzego. Nie wiadomo, kiedy gród został przebudowany na murowany zamek. Pod koniec XIII w. z rąk królewskich trafił w ręce Amadeja Aby, a po odebraniu przez → Karola Roberta Andegawęńskiego Amadejowcom został nadany Drugetom, w których ręku pozostawał do końca wieków średnich. Gród oraz rozwijająca się osada na podgrodziu leżały na skrzyżowaniu szlaków handlowych prowadzących w kierunku Rusi Halickiej (przez dzisiejsze Zakarpacie oraz przez przełęcz beksidzką; → Halicz; → Ruś, Rusini).

Źr.: An., c. 13–14.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 340; Kropilák & Hudák, 1978, T. 3, ss. 349–350 (Zemplín); Wędzki, 1982b, ss. 115–117; Kristó, 1988, ss. 411–415; Takács & Kristó, 1994, ss. 743–744; L. Kiss, 1978/1997b, s. 804 (s. v. Zemplén vármegye); Uličný, 2001, ss. 637–640 i passim; An. pol., 2006, s. 72 i przyp. 111; Plaček & Bóna, 2007, ss. 332–333; Zsoldos, 2011, s. 234.

Zemun (*Zemin*), dziś położona na północ od → Sawy naddunajska (→ Dunaj) dzielnica → Belgradu, rozwinął się na miejscu starożytnego *Taunum*. W IX w. stał się pogranicznym grodem frankijskim (→ Frankowie), zwanym może *Malevilla* (pod tą nazwą występuje w źródłach opisujących pierwszą krucjatę, np. w *Historia expeditionis Hierosolymitanae* Alberta z Akwizgranu). Badacze węgierscy podkreślają, że już w X w. uchwytnie są archeologiczne pozostałości obecności → Węgrów. Badacze południowoślowiańscy z kolei zakładają, że pod władzę węgierską dostał się dopiero w czasie oblężenia Belgradu w 1071 r. Od tego czasu był ważnym grodem węgierskim broniącym granicy z Bizancjum (→ Grecja, Grecy) na Sawie. W 1127 r. po zdobyciu Belgradu fragmenty zburzonej twierdzy zostały użyte do wzmocnienia zemuńskiego grodu. Nazwa jest identyczna, jak w przypadku → Zemplína i oznacza ‘ziemny gród’, co dobrze oddaje jego charakter przed 1127 r. Węgierska forma *Zimony* jest derywatem nazwy słowiańskiej (→ Słowianie) **Zemľnъ*.

Źr.: Kézai, c. 68

Lit.: Kalić, 1971, ss. 27–56; Takács, 1994d, ss. 745–746; L. Kiss, 1978/1997b, s. 806; Kalić, 1998, szp. 536; Gračanin, 2011, s. 48 i przyp., ss. 157, 210–213.

Zenuholmu → **Szihalom**

Zeremsu → Szerencs

Zilah (*Zyloc*, dziś *Zálah*) miasto w dawnym → komitacie Szilágy blisko źródeł rzeki Kraszna (*Crasna*) u stóp Gór Meseskich (→ *Meszes*), wzmiankowane po raz pierwszy w 1150 r.

Źr.: An., c. 22.

Lit.: Cs., 1890, T. 1, s. 550; An. čs., 1988, s. 243 i przyp. do s. 206; L. Kiss, 1978/1997b, ss. 805–806; An. pol., 2006, s. 96 i przyp. 160.

Zirc (*Scirc*) to miejscowość w → Lesie Bakońskim, w → komitacie → Veszprém. Ok. 1000 r. wybudowano tu dwór królewski z kaplicą, w którym w 1060 r. zmarł → Andrzej I. Na tym miejscu w 1182 r. → Béla III ufundował klasztor cysterski uposażony okolicznymi miejscowościami i jedną trzecią cła z → Győru. Jeszcze w drugiej połowie XIV w. tamtejsi cystersi pochodzili z Francji (→ Francja, Francuzi), z Clairvaux. Nazwa jest słowiańska (→ Słowianie), pochodzi od słowa **sirъ* ‘sierota’.

Źr.: Komp., c. 93.

Lit.: Cs., 1897, T. 3, s. 261; Stanislav, 1948, s. 593; Thur. II/1, 1988, s. 338; Hervay & Wehli, 1994, s. 746; L. Kiss, 1978/1997b, s. 806; CEU, 2018, s. 180 i przyp. 477.

Žitava → Zsitva

Zobor (*Mons Zubur*, *Zubor*, *Zubur*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał być czeskim (→ Czechy, Czesi) dowódcą obrony → Nitry przed → Węgrami. Jest to postać fikcyjna, której imię urobione zostało od nazwy góry Zobor (587 m n.p.m.), południowej kulminacji pasma Tribeč wciskającego się w Nizinę Naddunajską i górującego nad Nitrą. Na południowo-zachodnich stokach znajdował się benedyktyński klasztor św. Hipolita o spornym czasie powstania. W nauce węgierskiej przypuszcza się, że klasztor założony został przez → Stefana I Świętego, utrzymującego ściśle związki z Bawarią (→ Bawaria, Bawarzy), z której pochodziła jego żona → Gizela. Z kolei w nauce słowackiej podkreśla się, że Zobor mógł być założony już w czasach wielkomorawskich (→ Morawianie, Morawy). Podjęto próbę (ks. Josef Kútník) dopatrzenia się w tym klasztorze centrum misyjnego liturgii słowiańskiej, które miało promieniować na całą → Europę Środkową. Jak się wydaje, nie można wykluczyć istnienia klasztoru benedyktyńskiego już w IX w., jednak pod władzą biskupa Wichinga, wrogiego wobec liturgii słowiańskiej, funkcjonowanie w sąsiedztwie Nitry instytucji kościelnej pielęgnującej tę liturgię jest nie do pomyślenia. Za obecnością klasztoru przemawiałaby tradycja o pobycie tam pokutującego → Świętopełka (1), zapisana przez czeskiego kronikarza Kosmasa. Jednak przetrwanie klasztoru przez

zamęt X w. wydaje się mało prawdopodobne. Dlatego przekonuje stanowisko, że Stefanowi zawdzięcza Zobor utworzenie albo przynajmniej odnowienie fundacji. Od tego czasu klasztor powiększał swe uposażenie. Klasztor od dekretów → Kolomana Uczonego stał się miejscem przeprowadzania próby rozpalonego żelaza, zaś od połowy XIII w. stał się miejscem notarialnego poświadczania dokumentów (*locus credibilis*). Klasztor był miejscem pobytu i śmierci św. → Andrzeja Świerada, którego kult do dziś jest żywy w diecezji nitrzańskiej. W późniejszej fazie średniowiecza jego patronami byli przedstawiciele rodu Hont-Pázmány (→ Hont; → Pázmány). Nazwa przypuszczalnie pochodzi od słowiańskiego (→ Słowianie) słowa **ъборъ* ‘zbór’, ‘zgromadzenie’.

Źr.: An., c. 35–37; Leg. Św. Świerada c. 1.

Lit.: An. niem. s. 165 i przyp. 208; Varsik, 1990, ss. 42–43; Kútnik, 1993, ss. 15–27; Koszta & Kordé, 1994, s. 746; L. Kiss, 1978/1997b, s. 807; Grzesik, 1998a, ss. 456–469; Lukačka, 2002, s. 12; Györfly, 2003, s. 145 i wg indeksu. Zob. też → Nitra.

Zofia → Judyta

Zogea → Zagyva

Zolta (*Zoltan*, *Zulta*, *Zultus*) według anonimowego notariusza króla Béli oraz *Kompozycji kronikarskiej z XIV w.* był jedynym synem → Arpada oraz ojcem → Taksonya. Według Konstantyna Porfirogenety *Zaltas* (jak nazywa go cesarz) był czwartym, najmłodszym synem Arpada. Przypuszcza się, że urodził się pod koniec IX w., już w nowej ojczyźnie, zaś w 913 r. był już dojrzałym młodym człowiekiem. Jego imię wywodziło się od słowa ‘sultán’. Zdaniem notariusza poślubił córkę → Ménmaróta i po śmierci teścia przyłączył do → Węgier → Bihar. Miał być władcą Węgier, następcą swego ojca. Gyula Kristó uznaje, że kronikarz wywnioskował o tej godności Zolty z faktu, że władcą był jego syn. Zdaniem Idziego Panica Zolta nie był jedynowładcą Węgier, gdyż za jego czasów (początek X w.) wciąż utrzymywała się chazarska praktyka dualizmu władzy (→ Chazarowie). György Györfly zwraca uwagę, że następcą Arpada był → Szabolcs, zaś Zolta nigdy nie pojawia się w źródłach jako książę, którym został dopiero jego syn.

Źr.: An., c. 50–53, 57; Komp., c. 26.

Lit.: S. L. Tóth, 1994g, s. 741; Panic, 1995, s. 122; Györfly, 2003, ss. 71, 77 i wg indeksu; An. pol., 2006, s. 165 i przyp. 324.

Zoltán (1) (*Zolta*, *Zultan*) był wodzem pieczyńskim (→ Pieczyngowie), który zaoferował → Gejzie I uderzenie na → Salomona (1) kryjącego się po klęsce pod → Mogyoródm w zachodnich → komitatach → Węgier. Atak pieczyński został przez Salomona rozбитý. Imię wodza pieczyńskiego pochodzi od arabskiej godności sultana.

Źr.: Komp., c. 125.

Lit.: Thur. II/1, 1988, s. 386; CEU, 2018, s. 233 i przyp. 606.

Zoltán (2) siedmiogrodzki (*Erdeelui Zoltan*) przedstawiony jest przez kronikarzy jako człowiek w bardzo już podeszłym wieku, krewny → Stefana I Świętego, któremu ten powierzył zarządzanie → Siedmiogrodem po upadku → Gyuli (3) młodszego. Kronikarz pomylił go z → Zoltą, przodkiem Stefana, dlatego podkreślił zaawansowany wiek Zoltána, którego zadaniem było bronić krainy, a szczególnie rzecznych szlaków transportu soli.

Źr.: Komp., c. 66.

Lit.: Thur. II/1, 1988, ss. 255–256; Veszprémy, 1994l, s. 747; Györffy, 2003, ss. 211–212, 227, 396; CEU, 2018, s. 117 i przyp. 327.

Zombor (*Zubor, Zumbor*) zdaniem anonimowego notariusza króla Béli miał być wnukiem → Téténia, synem → Horki, bratem → Gyuli (2) oraz ojcem → Gyuli (3) młodszego. Trwa dyskusja, czy pamięć o nim wiąże się z rodem → Maglód, czy z rodem Zsombor wywodzącym się od gyulów siedmiogrodzkich (→ Siedmiogród). Nasuwa się też pytanie, czy przypadkiem nie było to imię Gyuli (2) – w tym przypadku słowo *gyula* oznaczałoby wyłącznie godność. Imię Zombor jest pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie) i oznacza ‘żubra’.

Źr.: An., c. 6, 20, 27.

Lit.: Kordé, 1994z, ss. 747–748 oraz → Tétény.

Zomus → Szamos

Zosym (*Zozimas*) wspomniany jest przez hagiografa św. → Andrzeja Świerada i → Benedykta. Według drugiego biskupa → Pécsu → Maurusa (1) św. Świerad miał w czasie Wielkiego Postu zachowywać się „wedle wzorca reguły, którą kierował się opat Zosym”. Maurus twierdzi bowiem, że → Filip (3), opat → Zoboru miał dać Świeradowi czterdzieści orzechów, oraz że Świerad przez cały okres Wielkiego Postu żywił się wyłącznie tymi orzechami, jedząc po jednym dziennie, biorąc przykład z Zosyma, który pościł w podobny sposób, spożywając jedynie daktyle zamiast orzechów. Według Imre Madzsara, wydawcy *Żywotu św. Świerada* w SRH, passus ten, podkreślający bardzo ascetyczny tryb życia Świerada, stanowi odniesienie do świętego Zosyma z Palestyny. Życie świętego Zosyma jest znane dzięki hagiografii poświęconej świętej Marii Egipcjance, która miała umrzeć po przyjęciu komunii z rąk Zosyma w Wielki Czwartek, po jej śmierci Zosym miał ją pochować na pustyni. Według hagiografii świętej Marii Egipcjanki, zwłaszcza żywotu Zosyma napisanego przez patriarchę → Jerozolimy Sofroniusza I, Zosym miał żyć w założonym przez siebie klasztorze w Palestynie, który

według tamtejszej reguły mnisi mieli w czasie Wielkiego Postu opuszczać, aby po przekroczeniu rzeki Jordan udawać się na pustynię, gdzie każdy z nich miał samodzielnie pościć przez cały Wielki Post.

Źr.: Leg. Św. Świerada, c. 2.

Inne źr.: *Patrologia Graeca*, t. 87, col. 3697–3732.

Lit.: Milik, 1966, ss. 58–71; Shaw & Owen, 2012, s. 91.

Zotmund (*Zothmund*) wspomniany został przez *Kronikę obrazkową* jako jeden z wyróżniających się obrońców → Pożonia obleganego przez wojska cesarza → Henryka III w 1052 r. Zasłynął przedziurawieniem w nocy den cesarskich statków, które dzięki temu nie były zdolne do pływania, co zmusiło cesarza do odstąpienia od oblężenia. Jego imię może wskazywać na niemieckie pochodzenie.

Źr.: Komp., c. 89.

Lit.: Šedivý & Štefanovičová, 2012, s. 383 (J. Šedivý).

Zselicszentjakab (*Zelyz*) to miejscowość w pobliżu Kaposváru w → komitacie → Somogy, w której w 1061 r. ówczesny → żupan (a później → palatyn) → Atha (Otto) ufundował benedyktyński klasztor św. Jakuba, konsekrowany w 1068 r. Od 1243 r. patronat nad monasterem sprawował ród → Győr.

Źr.: Komp., c. 99.

Lit.: Kumorovitz, 1964, ss. 47–50; Thur. II/1, 1988, s. 353; G. Csóka, 1994c, s. 749.

Zsitva (*Sytua*, *Sytuua*, słc. Žitava, pol. Żytawa, węg. Zsitva) to rzeka o długości ok. 100 km wypływająca z południowych stoków Pohronskiego Inovca. Płynie na zachód od → Hronu, a na wschód od → Nitry, do której po regulacji uchodzi w okolicach Nowych Zamków. Jedno z jej ramion, zwane Starą Żytawą, łączy się ze Starą Nitrą w okolicach → Komarna. W interesującej nas epoce Żytawa uchodziła bezpośrednio do → Dunaju, płynąc przez tereny bagienne. Nazwa pochodzi od słowa ‘żyto’ i oznacza ‘rzekę płynącą przez żyzne ziemie’. Nazwa węgierska powstała z nazwy słowiańskiej (→ Słowianie). Miał tam posiadać majątki → Huba.

Źr.: An., c. 35, 37.

Lit.: Stanislav, 1943/1999, ss. 275–281; 1948, s. 605; AKMTF, 1963, T. 1, ss. 413–414 ; 1987, T. 3, ss. 385, 389; Kropilák & Hudák, 1977b, T. 2, ss. 331–335 (Nové Zámky); Varsik, 1990, ss. 49–50; Blazovich, 1994zd, s. 752; L. Kiss, 1978/1997b, s. 819; AKMTF, 1998, T. 4, ss. 325–326; Lukačka, 2002, s. 12; An. pol., 2006, s. 120 i przyp. 221; Hoffmann, 2019, ss. 49–88.

Zvolen → Borsséd-Zólyom

Zvonimir (*Svinimir*, *Zolomerus*) często w dokumentach występujący pod imieniem Dymitr pojawia się na arenie dziejów ok. 1070 r. jako → ban *Sclavoniae*

partis, pod którym to pojęciem nie można rozumieć dzisiejszej → Sławonii, lecz ziemie Chorwacji (→ Chorwaci, Chorwacja) i słowiańskiej części → Dalmacji (→ Słowianie). Był chyba już wtedy żonaty z → Heleną (Lijepą), córką → Béli I – zdaniem Jana Leśnego do małżeństwa miało dojść po 1063 r. Według Jana z Goricy miało przy tym dojść do przekazania Zvonimirowi w wianie zachodniej Sławonii. W naszych ekscerptach pojawia się jako osoba wspomagana przez → Salomona (1) i → Gejzę I w walce przeciwko Karantańczykom (→ Karantanie, Karyntia; na podstawie kronikarskiej wzmianki o → palatynie Acie; → Atha, który przy okazji wizyty wracających z wyprawy Arpadów (→ Arpad) ufundował klasztor w → Zselicszentjakab, datuje się ostatnio to wydarzenie na 1066 r.). Było to zwycięskie dla niego starcie o spuściznę po margrafie → Istrii i → Krainy Ulryku I. Nie jest jasny jego stosunek do rządzącej Chorwacją dynastii Trpimiroviciów. Przypuszcza się, że mógł pochodzić z bocznej linii rodu, wywodzącej się od Svetoslava Suronji. Po niewyjaśnionej śmierci Piotra Krešimira IV w 1074 r. (naturalna?, zamach dokonany przez Normana Amika?; → Normanowie) wstąpił na tron. Swoje rządy oparł na sojuszu z → Węgrami oraz Stolicą Apostolską, od której w 1075 r. otrzymał koronę (koronacji w październiku tego roku dokonał legat papieski Gebizo). Mimo słabości władzy królewskiej, osłabionej na rzecz możliwych, uważa się go za jednego z najwybitniejszych władców chorwackich. Zmarł w 1089 r., a wdowa po nim w obliczu wojny domowej wezwała na pomoc swego brata, → Władysława I Świętego, który w → Zagrzebiu ufundował biskupstwo, zaś królem chorwackim uczynił → Álmosa (2).

W chorwackiej redakcji *Latopisu popa Duklanina* przypuszczalnie z XIV w. zachowała się opowieść o zamordowaniu dobrego króla Zvonimira przez poddanych, którzy nie chcieli iść na krucjatę. Karą za grzech zabójstwa była utrata rodzimych władców i przejście Chorwacji pod władzę Węgier. Wydaje się, że wczesny etap kształtowania się tej tradycji podaje *Kronika węgiersko-polska* w opowiadaniu o dobrym królu → Kazimierzu, zamordowanym przez poddanych i pomszczonym przez władcę → Węgrów → Akwilę. W starszej literaturze próbowano bronić historyczności tego wydarzenia. Jednak źródła współczesne (*Kronika Tomasza*, archidiakona splickiego (→ Split) oraz dokument Stjepana II z 1089 r.) świadczą o naturalnym zgonie władcy. Synod w Clermont, na którym papież Urban II wezwał do ruszenia na krucjatę, miał miejsce w 1096 r., a zatem kilka lat po śmierci Zvonimira. Coraz popularniejszy jest pogląd (Dražen Nemet, Martin Homza, Ryszard Grzesik), że osnową legendy o śmierci Zvonimira były podania o wojnie domowej na Wielkich Morawach, które po wygnaniu z Moraw (→ Morawianie, Morawy) zwolenników liturgii słowiańskiej dotarły z nimi m.in. do Chorwacji i Dalmacji i przechowały się w środowisku benedyktynów głągolicznych (głągolaszy).

Lit.: Leśny, 1982b, ss. 176–177; Goldstein, 1995a, ss. 372–454 i wg indeksu; 1997; Grzesik, 1999a; 2003b, ss. 97–104; Nemet, 2006, ss. 73–91; Homza, 2009, ss. 53–54; Homza & Rácová, 2010, ss. 101–105; Grzesik, 2014b, ss. 59–69; 2019, ss. 76–77.

Zwoleński Las (*Silva Zouolvn, Zovolun*) to pojęcie występujące u anonimowego notariusza. Określało przypuszczalnie prywatne włości królewskie obejmujące późniejsze → komitaty zwoleński, liptowski, turecki i orawski. Siedzibą był przypuszczalnie zamek nazwany przez kronikarza → Borsséd-Zólyom. Nazwa Zvolen (początkowo: Zwoleń) oznacza obiekt wybitny, wybrany i jest oczywiście pochodzenia słowiańskiego (→ Słowianie), zaś węgierskie określenie Zólyom jest derywatem nazwy słowiańskiej.

Źr.: An., c. 34.

Lit.: → Borsséd-Zólyom oraz: Zsoldos, 2011, ss. 235–238.

Zyloc → Zilah

Zymgota → Cinkota

Żupan (*comes, span*) to określenie wyższego dostojnika świeckiego, w tym stojącego na czele → komitatu. W źródłach łacińskich ta kategoria określana jest przeważnie słowem *comes*, podobnie jak w całej → Europie łacińskiej. Jednak u Szymona z Kézy pojawia się zlatynizowane węgierskie określenie *spani*, służące mistrzowi Szymonowi do wyjaśnienia nazwy Hiszpanii (→ Hiszpania, Hiszpanie). Do dziś istniejąca w węgierszczyźnie forma *ispán* jest sławizmem, por. pol. *pan*. Jego znaczenie na gruncie polszczyzny świetnie wyjaśnił autor *Interpolacji słowiańskiej Kroniki wielkopolskiej*: „«Panem» bowiem według tłumaczenia greckiego i słowiańskiego nazywa się ktoś posiadający wszystko i podług tego w słowiańskim «panem» nazywa się wielmoża, chociaż zgodnie z różnorodnością języków słowiańskich nazywa się on innym mianem «gospodzin». «Książdz» zaś jest większy niż «pan», jakby władca lub wyższy [nad nim] król. Wszyscy zaś władcy nazywają się panami, natomiast dowódcy wojsk zwą się «wojewodami»” (przekład Kazimierza Abgarowicza).

Źr.: An., c. 13, 18, 37, 53; An. Pos., s. a. 1186, 1187; Kézai, c. 12, 44, 47, 74, 76; Jan z Goricy; Komp., c. 12, 38, 46, 72, 105, 109–110, 114 (Chron. Budense), 119, 121–122, 140, 145, 156–157, 161; Relacja; Leg. mai. S. Steph., c. 9; Hartw., c. 8; KWgP, red. dłuższa, c. 6, 10; KWgP, red. krótsza, Zakończenie; Leg. S. Gerh., c. 8–9, 15.

Inne źr.: *Kronika wielkopolska*, 1965, s. 46.

Lit.: Engel & Róna-Tas, 1994, s. 290.

Żydzi (*Iudei*) w starożytności mieszkali na Bliskim Wschodzie. Według *Starego Testamentu* mieli przybyć z Mezopotamii i osiedlić się w ziemi Kanaanu, dokładniej między rzeką Jordan a Morzem Śródziemnym. Po powrocie z nie-

woli w Egipcie plemiona Izraela utworzyły królestwo, które później zostało podzielone na królestwo Izraela i królestwo Judy. Od VIII w. p.n.e. oba królestwa zdobywali potężni sąsiedzi, tj. Asyria, Babilonia oraz Egipt. W IV wieku p.n.e. → Aleksander Wielki podbił te tereny. Na początku II w. p.n.e. Żydzi znaleźli się pod panowaniem hellenistycznej monarchii Seleucydów aż do powstania Machabeuszy i utworzenia ich państwa, które zostało podbite przez Rzymian w I w. p.n.e. (→ Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza). Żydzi cieszyli się pierwotnie pewną autonomią, która została im jednak odebrana w 70 r. n.e. po upadku powstania przeciwko Rzymianom krwawo stłumionego przez późniejszego cesarza rzymskiego Tytusa. Rzymski podbój oznaczał też początek diaspyry, tj. emigracji Żydów, którzy początkowo osiedlali się na terenie Cesarstwa Rzymskiego. W średniowieczu Żydzi byli obecni już na całym obszarze chrześcijańskiego Zachodu. O ich obecności na → Węgrzech już w wieku XI świadczą teksty prawne wydane przez → Władysława I Świętego i → Kolomana Uczzonego.

W przedstawianych przez nas ekscerptach ze źródeł węgierskich Żydzi pojawiają się tylko w trzecim rozdziale *Legendy większej św. Gerarda*, który zawiera dialog między św. → Gerardem oraz opatem → Rasiną. Według autora *Legendy*, opat Rasina, chciał przekonać Gerarda, aby nie udawał się do Ziemi Świętej i raczej przyjechał na Węgry, aby „nawrócić dusze niewiernych”, twierdził też, że Żydzi nie będą słuchać kazań Gerarda, oraz sugerował, że nawet gdyby dotarł do Ziemi Świętej, → Saraceni i Żydzi nie przyjmą go przyjaźnie.

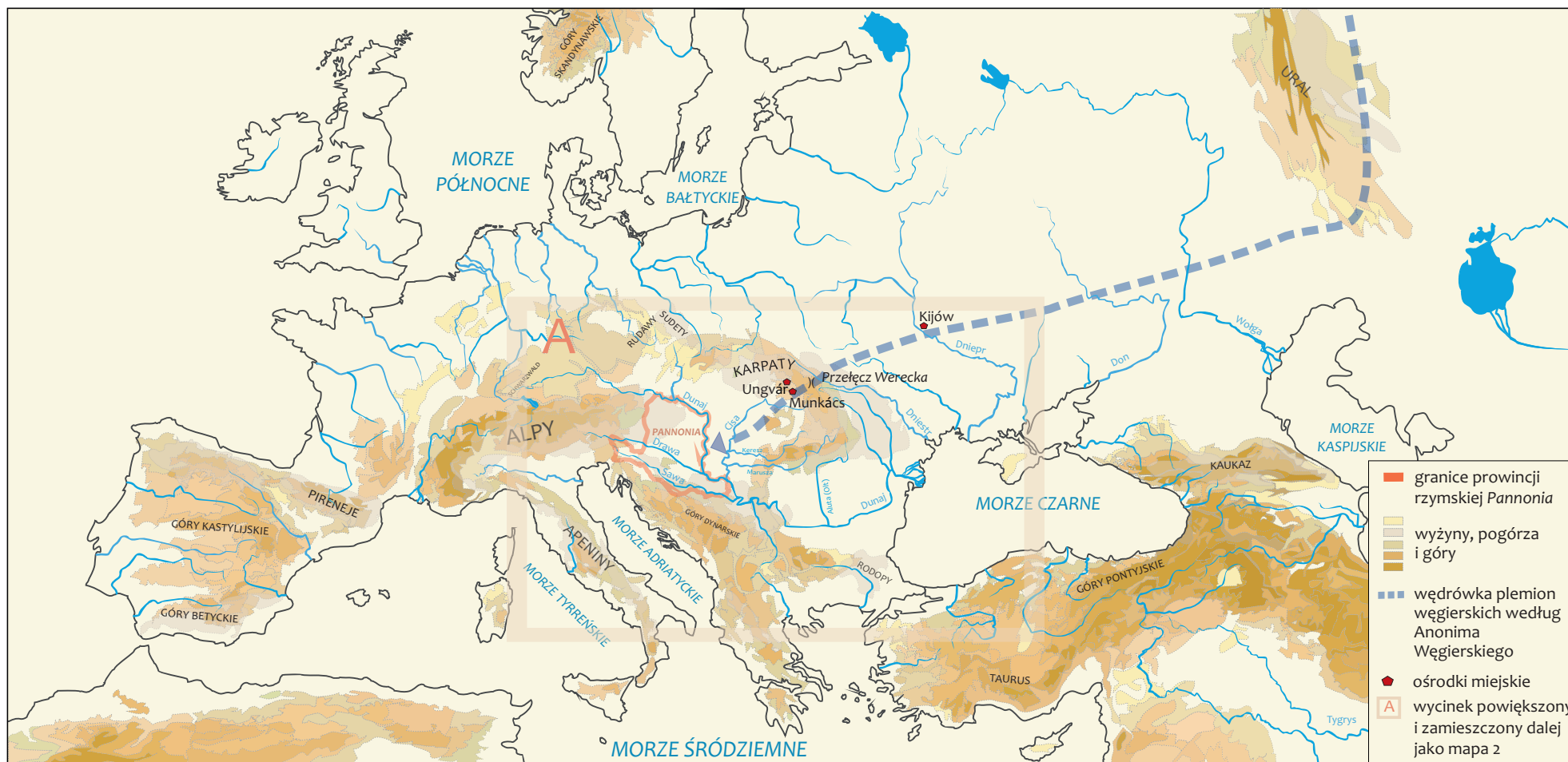
Źr.: Leg. S. Gerh., c. 3.

Lit.: Grant, 1991; Bright, 1994; J. Schweitzer, 1994, ss. 749–750; Jánosi, 1994, s. 750; Lemaire, 2002; Shanks, 2007; Liverani, 2011.

Żytawa → Zsitva

Wykaz map

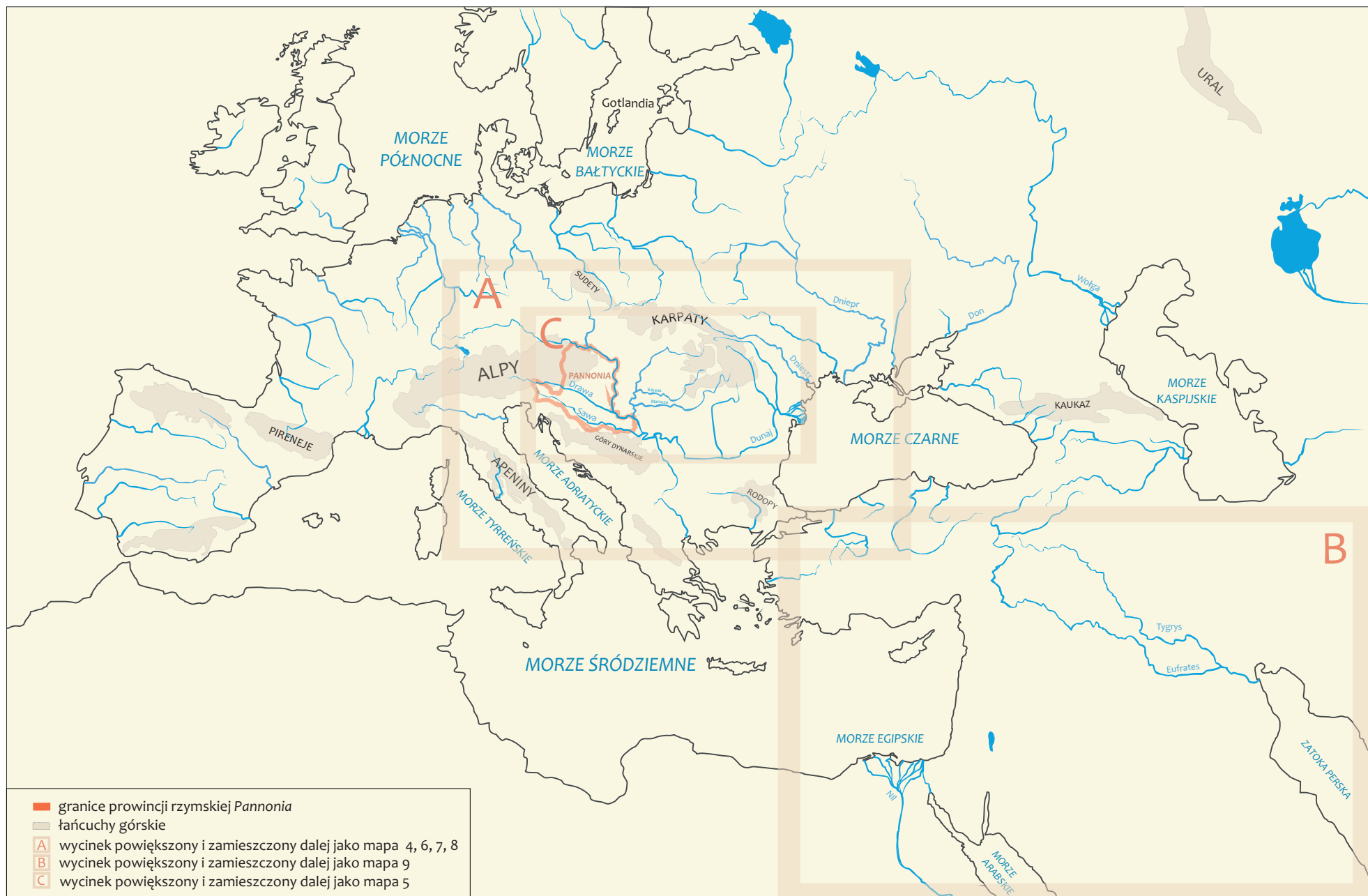
- Mapa 1. Wędrówka plemion węgierskich według Anonima Węgierskiego. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 2. Wędrówka plemion węgierskich według Anonima Węgierskiego (wycinek). Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 3. Mapa całościowa z zaznaczeniem granic wycinków powiększonych i zamieszczonych dalej jako kolejne mapy. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 4. Granice państwa węgierskiego w okresie od IX do XII wieku. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 5. Nazwy komitatów węgierskich w granicach królestwa w drugiej połowie XIII wieku. Litera C oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 6. Ważniejsze obiekty struktury kościelnej wymienione w źródłach. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 7. Ważniejsze ludy wymienione w średniowiecznych źródłach. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 8. Ważniejsze nazwy rzek wymienione w średniowiecznych źródłach łacińskich. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 9. Biblijna etnogeneza Węgrów. Litera B oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.
- Mapa 10. Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz.

Mapa 1. Wędrówka plemion węgierskich według Anonima Węgierskiego. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 2. Wędrówka plemion węgierskich według Anonima Węgierskiego (wycinek). Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 3. Mapa całościowa z zaznaczeniem granic wycinków powiększonych i zamieszczonych dalej jako kolejne mapy. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

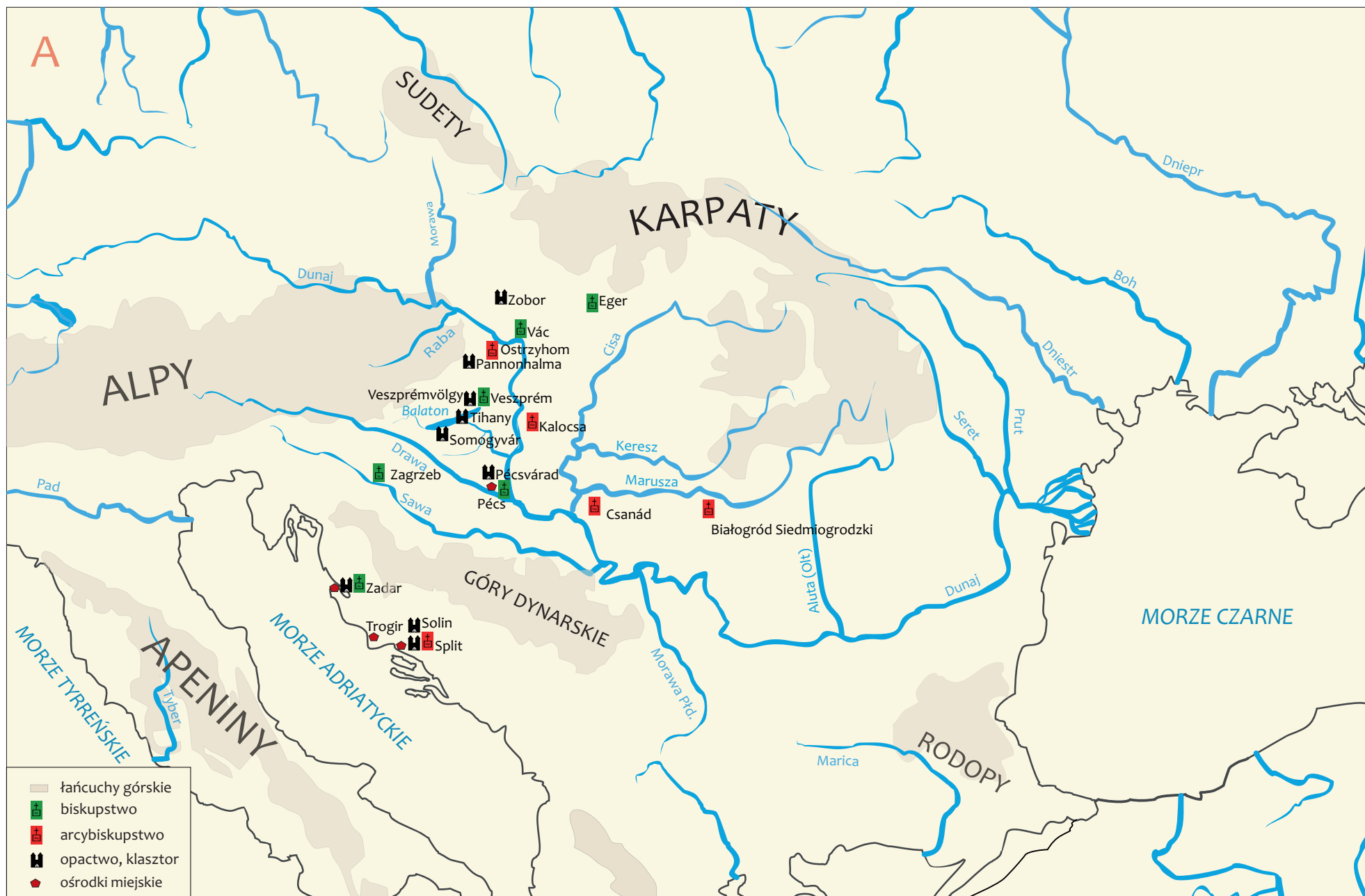

Mapa 4. Granice państwa węgierskiego w okresie od IX do XII wieku. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 5. Nazwy komitatów węgierskich w granicach królestwa w drugiej połowie XIII wieku. Litera C oznacza powiększony wycinek mapy 3.

Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 6. Ważniejsze obiekty struktury kościelnej wymienione w źródłach. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 7. Ważniejsze ludy wymienione w średniowiecznych źródłach. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

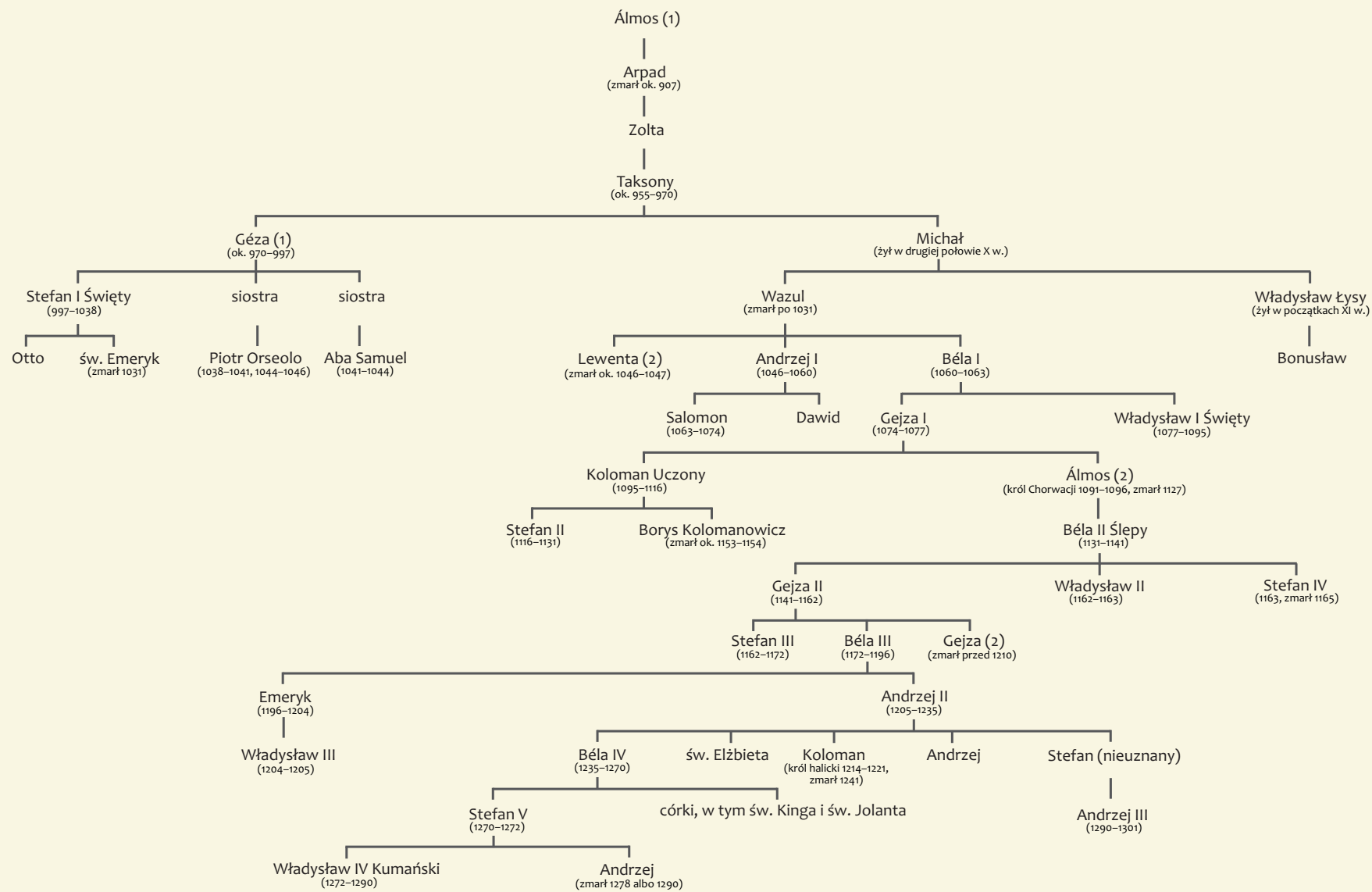
Mapa 8. Ważniejsze nazwy rzek wymienione w średniowiecznych źródłach łacińskich. Litera A oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 9. Biblijna etnogeneza Węgrów. Litera B oznacza powiększony wycinek mapy 3. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Mapa 10. Antyk w wyobraźni węgierskiego średniowiecza. Oprac. i rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Uproszczona genealogia Arpadów występujących w *Słowniku*. W nawiasie podano lata panowania lub inną informację dotyczącą danej osoby. Oprac. Ryszard Grzesik.
Rys. Barbara Grunwald-Hajdasz

Tom 157 serii „Prace Slawistyczne. Slavica”

**Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria łacińska.
Tom 3: Średniowiecze, zeszyt 1b: Narracyjne źródła węgierskie.
Pisarze z wieku XI–XIV (słownik)**

Tom wydali:

mgr Barbara Grunwald-Hajdasz, em.
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska

prof. dr hab. Ryszard Grzesik
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7887-6895>
e-mail: ryszard.grzesik@ispan.edu.pl

dr hab. Anna Kotłowska, prof. UAM
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6547-806X>
e-mail: anna.kot@amu.edu.pl

dr Wojciech Mądry
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-9714>
e-mail: wojciech.madry@ispan.edu.pl

dr Adrien Quéret-Podesta
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8878-2638>
e-mail: adrien.queret-podesta@ispan.edu.pl

Wydawcy deklarują brak konfliktu interesów.

Abstrakt

Niniejsza praca jest kolejną częścią serii wydawniczej *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian* przygotowywanej od blisko pięćdziesięciu lat w Instytucie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Tym razem przedstawiamy informacje o Słowianach zawarte w średniowiecznych źródłach węgierskich. Ze względu na wagę stosunków polsko-węgierskich i tradycyjne nici sympatii, jakie łączą po dziś dzień oba społeczeństwa, zdecydowaliśmy się rozszerzyć nasz kwestionariusz badawczy. Obok wiadomości o Słowianach pokazuje-

my także wyobrażenie średniowiecznych Węgrów o ich przeszłości, obszerne fragmenty dotyczące nie tylko wojen domowych o władzę toczących się na Węgrzech po śmierci pierwszego koronowanego władcy tego kraju, Stefana I Świętego, w których wzięli udział słowiańscy sąsiedzi Królestwa, lecz również węgierskich interwencji w krajach dziś określanych jako słowiańskie. Materiał źródłowy podawany w formie ekscerptów w wersji oryginalnej z równoległym tłumaczeniem polskim dzielimy na dwie części: dziejopisarstwo oraz hagiografię. Nowością jest zamieszczenie *Kroniki węgiersko-polskiej* w obu jej redakcjach w dziale hagiograficznym, co być może pozwoli na zobaczenie tego dzieła w nowym, nieoczywistym kontekście. Tom źródłowy kończy pierwsze polskie tłumaczenie pierwszego ciągłego tekstu węgierskiego – *Halotti beszéd és könyörgés* [Mowy pogrzebowej i błagania]. W tym zaś tomie zamieszczamy komentarze w postaci leksykonu, w którym objaśniamy postaci, miejsca i inne nazwy topograficzne oraz wybrane terminy ustrojowe z dziejów Węgier, nawiązując tym samym do badawczych tradycji zespołu, który przygotował niniejszy tom – tradycji *Słownika starożytności słowiańskich*.

Słowa kluczowe: węgierskie dziejopisarstwo średniowieczne; hagiografia węgierskich świętych; historia Królestwa Węgierskiego w średniowieczu; stosunki węgiersko-słowiańskie w średniowieczu; węgierska mitologia początku

Volume 157 of the series *Prace Slawistyczne. Slavica*
[Monographs in Slavic Studies. Slavica]

**Testimonia of the Earliest History of the Slavs: Latin Series: Vol. 3. Middle Ages:
Issue 1b. Narrative Hungarian Sources:
Authors of 11th – 14th Centuries (Lexicon)**

Editors of the volume:

mgr Barbara Grunwald-Hajdasz, em.
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]

prof. dr hab. Ryszard Grzesik
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7887-6895>
e-mail: ryszard.grzesik@ispan.edu.pl

dr hab. Anna Kotłowska, prof. UAM
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska
[Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6547-806X>
e-mail: anna.kot@amu.edu.pl

dr Wojciech Mądry
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-9714>
e-mail: wojciech.madry@ispan.edu.pl

dr Adrien Quéret-Podesta
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8878-2638>
e-mail: adrien.queret-podesta@ispan.edu.pl

Competing interests: The editors declare that they have no competing interests.

Abstract

This work is part of the series *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian* [Testimonies of the Earliest History of the Slavs], an editorial project pursued at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences for almost fifty years. This instalment presents information about the Slavs contained in medieval Hungarian sources. Considering the importance of Polish-Hungarian relations and the tradition of friendship between the two countries and their peoples, which is alive to this day, we decided to expand the scope of our research. Apart from records about the Slavs, we also present the idea of medieval Hungarians about their past, as well as extensive passages concerning not only the civil wars in Hungary after the death of the first crowned ruler of the country, Stephen I (St Stephen), in which the Slavic neighbours were involved, but also the Hungarian interventions in countries referred to as Slavic today. The excerpts from sources appear in the original version with a parallel Polish translation and come in two sections: historiography and hagiography. One novelty is that the Hungarian-Polish Chronicle (in both redactions) appears in the hagiography section, which may allow us to see it in a new, and unobvious, context. The final item in the volume of sources is the first Polish translation of the oldest continuous text in Hungarian: *Halotti beszéd és könyörgés* [Funeral Sermon and Prayer]. This volume contains a commentary to the excerpted sources: a lexicon which provides information about historical figures, place names and other toponyms as well as selected political terms from the history of Hungary. In this way, we draw on the research traditions of the team that prepared this work – the traditions of *Słownik starożytności słowiańskich* [Lexicon of Slavic Antiquities].

Keywords: Hungarian medieval historiography; hagiography of Hungarian saints; history of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages; Hungarian-Slavic relations in the Middle Ages; Hungarian mythology of origin